

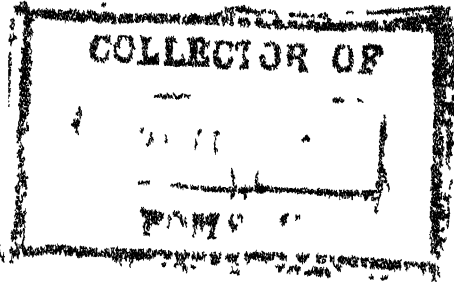
"ગુજરાતી" પત્રની ઐતિહાસિક સેટ-નં. ૬૨-અ

28625

૨૫૦૦ વર્ષ પૂર્વેનું હિન્દુસ્તાન

અથવા

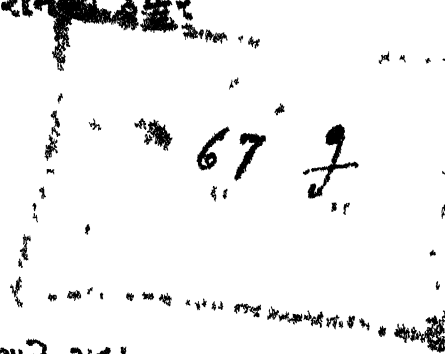
ચન્દ્રગુપ્ત અને ચાણક્ય

લેખક :

રાયગુ વિશ્વનાથ શુક્લ

I
1945

પ્રકાશક અને મુદ્રક

"ગુજરાતી" પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ

સાસુન બિલ્ડિંગ્સ, એલ્ફીન્સ્ટન સર્કલ, ડોહ, મુંબઈ

વિ. સં. ૨૦૦૧]

[પ. સ. ૧૯૪૫

કિં. રૂ. ૩-૦-૦

પાકું પકું રૂ. ૩-૧૨-૦

सामाजिक नवलकथाओं

	इ.आ.पा.
श्रेम. श्रे. अना के कथों मेरी मीठी अराग की ? ..	२-०-०
विलायती विश्वासभा इश्कनपाठ अलास ...	... नथी,
आजकालने सुधारे के रमणीय अयंकरता... ..	... नथी.
संदिग्ध संसार अथवा साधु के अयतान	३-०-०
युडेलने वसो आग पहुँसे अने अीले हरेकना	३-०-०
नवे अमाने, अमृत के जेर ?	४-०-०

भारत जाड कथा आग १०	१-८-०
पानकी पतिया के छोटी छोटी अतीया	१-८-०
भरत इकीरना हारय असंगे	१-८-०

भणवानुं ठेकाणुं :

“अुअराती” प्रिन्टिंग प्रेस

सासुन बिहारीम, अेव्हीन्स्टन सर्कल, काट, अुअरु

गुजरात विद्यापीठ ग्रंथालय

| गुजराती कॉपीराइट विभाग |

अनुक्रमांक २४४२९ किमत ३-१२-०

ग्रंथनाम २३३५५ - २०५३५

वर्गांक ३१४४ . ३

૨૪૬૨૬

સુરત : શ્રી ૫૧૧૧૬ ગ્રંથાલય
“ગુજરાતી” પ્રેસના સંચાલકોએ ૧૯૪૫
૧૯૫૫ : ડૉ. ગુજરાતી કોપીરાઇટ-સંચાલકો

૨૫૦૦ વર્ષ પૂર્વેનું હિન્દુસ્તાન

અથવા

ચન્દ્રગુપ્ત અને ચાણુકચ

અનુવાદક

ડૉક્ટર નારાયણ વિશ્વનંદ

પ્રકાશક

“ગુજરાતી” પ્રેસના માલિક

મુદ્રણ :

ઇ. સ. ૧૯૪૫

સંવત ૨૦૦૧

કિંમત રૂ. ૩-૧-૦૦

પાકું મુકું રૂ. ૩-૧૨-૦૦

‘ગુજરાતી’ પત્રે આપેલી ૬૧ ઐતિહાસિક વાર્તાની ભેટા

નામ	સન	કિંમત.
અ. પુનર્વિવાહ શાસ્ત્રસંમત છે. ના. હે....	...	(૧૮૮૬) નથી
બ. ગ્રહધર્મે ના. હે.	...	(૧૮૮૬) નથી
૧ શસેલાસ અથવા એબિસિનિયાનો રાજપુત્ર ઇ. સૂ. દે.	(૧૮૮૬)	નથી
દીનાર્બસ અથવા ઉત્તર શસેલાસ ૨. અ. મ.	૦-	૮
૨ હિન્દુને ખ્રિસ્તિયા(રાજભક્તિવિદંબણુ-એક બાણુ સહિત) ઇ.સૂ.દે. ૧૮૮૭	૨-૦	
૩ ગંગાગોવિંદસિદ્ધ અથવા વૉરન હેસ્ટિંગ્સનો જમણો હાથ ના.હે. ૧૮૮૮	૧-૮	
૪ મહારાણી વિક્ટોરીયાનું જીવનચરિત ઇ. સૂ. દે. ...	(૧૮૮૮)	૧-૮
૫ સવિતા સુંદરી અથવા ધરડા વરનો કુળેતો ઇ. સૂ. દે. (૧૮૮૯)	૦-૪	
૬ દીપુ સુદતાન અથવા શ્રીરંગપદ્મજનો ઘેરો (પ્રથમભાગ) ઇ.સૂ.દે. ૧૮૯૦	નથી	
૭ દિલ્લીપરહલ્લો વા ભરતખંડના પરવરાપણુનો પ્રારંભ ઇ.સૂ.દે. ૧૮૯૫	૨-૦	
૮ અરાટમી સદીનું હિન્દુસ્તાન Epoch પે. જ. સ. (૧૮૯૬)	૨-૦	
૯ ઔરંગઝેબ અને રાજપૂતો વા મો. સા. પડતીનો પ્રા. ક.મો.ઝ. ૧૮૯૭	નથી	
૧૦ શાહબદો અને ભીખારી પે. જ. સ. ...	(૧૮૯૮)	૧-૮
૧૧ હેસ્ટિંગ્સની સોદી અથવા પ્લાસીના યુદ્ધ પછીનું બંગાળ પ્રા. હ. ૧૮૯૯	૨-૦	
૧૨ પાણીપતનું યુદ્ધ અથવા નાના ફૂડનવીસ વકીલ દેશાઈ ધી.ન વ. ૧૯૦૦	નથી	
૧૩ બેગમ સાહેબ અથવા અયોધ્યાનું પતન પ્રા. હ. (૧૯૦૧)	નથી	
૧૪ નૂરજહાન અથવા સૌન્દર્યવન્ય પ્રા. હ. ...	(૧૯૦૨)	નથી
૧૫ બાહરાવ બહાળ અથવા પેશાઈનો ઉદયકાળ ધી. ન. દેશાઈ ૧૯૦૩	નથી	
૧૬ રૂપનગરની રાજકુંવરી અથવા મહારાણા રાજસિંહ ના. હે. (૧૯૦૪)	નથી	
૧૭ ઇન્દુકુમારી અથવા બંગાળમાં મરેઠાની ઢોડ જગનલાલ ના.મેઠ્રી ૧૯૦૪	નથી	
૧૮ પ્લાસીનું યુદ્ધ અથવા લૉર્ડ્ ક્લાઈવનું કપટતંત્ર ના. વિ. ઠ. (૧૯૦૫)	નથી	
૧૯ શિવાજીનો વાઘનખ અથવા અફઝુલખાનનું ખૂન પુ. વિ. મા. (૧૯૦૬)	૦-૧૨	
૨૦ હજીઠીઘાટનું યુદ્ધ અથવા અઠબરનો પરાજય ના. વિ. ઠ. ૧૯૦૬	૦-૧૨	
૨૧ નંદનવનનો નાશ વા આ તે રામની અયોધ્યા । જગનલાલના.મેઠ્રી. ૧૯૦૭	૩-૦	
૨૨ પેશાઈની પડતીનો પ્રસ્તાવ અથવા લાલજી વેરાગજી ઇ. ઈ. મ. ૧૯૦૮	નથી	
૨૩ ઔરંગઝેબનો ઉદય અથવા આ તે મહાન મોગલ । મો. મ. દે. ૧૯૦૯	૨-૦	
૨૪ પદ્મિની અથવા ભરૂમીભૂત ચિત્તોડ ના. વિ. ઠ. (૧૯૧૦)	નથી	
૨૫ કર્લેઆમ અથવા દિલ્લીનો ડગમગતો રાજસુક્ટ ના. વિ. ઠ. (૧૯૧૧)	૨-૦	
૨૬ પુરાતન દિલ્લી: ૪૦ ચિત્રો સાથે મ. ઇ. દે. (૧૯૧૧)	૨-૦	
૨૭ સુંબનમીમાંસા મ. ઇ. દે. ...	...	(૧૯૧૧) નથી

અંથસ્વામિત્વના સર્વ અધિકાર પ્રકાશકે સ્વાધીન રાખ્યા છે

Printed and Published by Natverlal Itcharam Desai at
 THE GUJARATI PRINTING PRESS
 Sansoon Buildings, Elphinstone Circle, Fort, Bombay

“ગુજરાતી” પત્રે આપેલી ૬૧ ઐતિહાસિક વાર્તાની ઘેટા ૩

નામ	સન	કિંમત
૨૮ ભદ્રકાળી અથવા પાવાગઢનો પ્રભય ના. વિ. ઠ.	(૧૯૧૨)	૨-૦
૨૯ જગન્નાથની મૂર્તિ અથવા ભારતકું બવિધ ના. વિ. ઠ.	(૧૯૧૩)	નથી
૩૦ હમીરહઠ અથવા રણથંભોરનો ઘેરો ના. વિ. ઠ.	(૧૯૧૪)	નથી
૩૧ ભુજબળથી ભાગ્યપરીક્ષા ર. અ. મ.	(૧૯૧૫)	૨-૦
૩૨ પાટણની પ્રભુતા ક. મા. મુ.	(૧૯૧૬)	૩-૦
૩૩ ચાણક્યનદિની અથવા ચન્દ્ર અને સુંહધી ના. વિ. ઠ.	(૧૯૧૭)	નથી
૩૪ અનંગબદ્રા અથવા વહીલીપુરનો વિનાશ ના. વિ. ઠ.	(૧૯૧૮)	૨-૦
૩૫ રૌનક મહેલની રાજખટપટ ર. અ. મ.	(૧૯૧૯)	૨-૦
૩૬ બાદશાહ બાબર અથવા નૂરે ઈસલામ ના. વિ. ઠ.	(૧૯૨૦)	૨-૦
૩૭ ચક્રવર્તી હુમ્મીર અથવા ચિતોડનો પુનરુદ્ધાર ના. વિ. ઠ.	(૧૯૨૧)	૨-૦
૩૮ કન્હનો કાર્તિકેય અથવા ભડેલ વીર ખેંગાર ના. વિ. ઠ.	(૧૯૨૨)	૨-૦
૩૯ અનારકલી અથવા અપરાધી અકબર ના. વિ. ઠ.	(૧૯૨૩)	૨-૦
૪૦ મહારાણી મયલુક્ષી અથવા ગુજરાતની માતા ના. વિ. ઠ.	(૧૯૨૪)	૪-૦
૪૧ પરાધીન ગુજરાત અથવા ચાવડા વંશનો ઉદય ના. વિ. ઠ.	(૧૯૨૫)	૩-૦
૪૨ નાનાજીહોબ અથવા સ્વધર્મ માટે પ્રાણપાત્ર ના. વિ. ઠ.	(૧૯૨૬)	૨-૦
૪૩ મુરીદે શયતાન અથવા મલબારનો મોપલા અભ્યાસ ના. વિ. ઠ.	(૧૯૨૭)	૨-૦
૪૪ સિતમગર સુલતાન અથવા તલ્વાર અને કુશાનના. વિ. ઠ.	(૧૯૨૮)	૩-૦
૪૫ કન્હનો કેસરી અથવા ધાધો અને ચનેસર ના. વિ. ઠ.	(૧૯૨૯)	૩-૦
૪૬ અમરગર્જના અથવા સુપુસિ અને ભગરણ ના. વિ. ઠ.	(૧૯૩૦)	૨-૦
૪૭ અમરેશરી કટારી છ. અ.	(૧૯૩૧)	} ૨-૦
૪૮ તોગારી તલવાર અને રાયસિહજરી હથેલી છ. અ.	(૧૯૩૧)	
૪૯ શત્રુજયનો શ્યામ અને ભેગણીનું ખપ્પર જે. હ. મે.	(૧૯૩૨)	૩-૦
૫૦ પાટણની પ્રતિષ્ઠા માધવલાલ ત્રિ. રાવળ	(૧૯૩૩)	૩-૦
૫૧ મહારાણી લક્ષ્મીબાઈ અથવા ખાલસાનું ખપ્પર ન. વ. દ્વિ.	(૧૯૩૪)	૩-૦
૫૨ મહારાજાધિરાજ મા. ત્રિ. શા.	(૧૯૩૫)	૩-૦
૫૩ ગુજરાતનો બુઝાતો દીપક ને ઇસ્લામી સત્તાનો ઉદય ન. વ. દ્વિ.	(૧૯૩૬)	૩-૦
૫૪ ગુજરાતના વેરની વસુલાત ન. વ. દ્વિ.	(૧૯૩૭)	૩-૦
૫૫ રક્તપિપાસુ રાજકુમારી જે. હ. મે.	(૧૯૩૮)	૩-૦
૫૬ જળસમાધિ ગુ. આ.	(૧૯૩૯)	૩-૦
૫૭ ડગમમતી શહેનશાહત અમૃતલાલ ત્રિ.	(૧૯૪૦)	૩-૦
૫૮ સોલંકીનો સૂર્યાસ્ત જે. ના. ત્રિવેદી	(૧૯૪૧)	૩-૦
૫૯ પિનૃહત્યા ઉ. આઝા.	(૧૯૪૨)	૩-૦
૬૦ જીન કોની? ચંદુલાલ એમ. સાહ	(૧૯૪૩)	૩-૦
૬૧ ધરની આગ ર. અ. મે.	(૧૯૪૪)	૩-૦

દરેકનું દપાલ અર્થે જુદું.

“ગુજરાતી” પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ, સાસુન બીલ્ડીંગ, ગોલ્ડીન્સ્ટન સર્કલ, દોહ, મુંબઈ

પ્રસ્તાવના

પ્રસ્તુત ઐતિહાસિક નવલકથા ઘણાંક વર્ષ પૂર્વે મરાઠી ભાષાના સુપ્રસિદ્ધ નવલકથાકાર રા. રા. હુરિ નારાયણ આપટેએ મરાઠી ભાષામાં લખી હતી. તેનું નામ 'ચન્દ્રગુપ્ત' રાખ્યું હતું. એ નવલકથાનો જ આ ગુર્જર અનુવાદ છે.

કેટલાક પુરાણોમાં ચન્દ્રગુપ્ત અને તેના નન્દ નામથી ઓળખાતા પૂર્વજ રાજાઓના વંશને અને તેમનાં નામોને ઉલ્લેખ કરેલો છે. ચન્દ્રગુપ્ત, ગ્રીક સમ્રાટ એલેક્ઝાન્ડર ધિ ગ્રેટનો સમકાલીન હોવાથી કેટલાક ગ્રીક ગ્રંથકારોના લખેલા ગ્રંથોમાં પણ પાટલિપુત્ર, ચન્દ્રગુપ્ત અને તેના રાજ્ય અદિનું વર્ણન મળી આવે છે. ચન્દ્રગુપ્ત, ઐહ-ધર્માભિમાની ચક્રવર્તી રાજા મહાન્ અશોક અથવા પ્રિયદર્શીના પિતામહ થતો હતો, અને તેથી કેટલાક ઐહ ગ્રંથોમાં પણ એની કથાના પ્રસંગો આવેલા છે.

'મુદ્રારાક્ષસ' નામક સંસ્કૃત નાટકમાં ચાણક્ય અને ચન્દ્રગુપ્તના કારસ્થાનોનું જે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, તે તે સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે જ. એ સર્વ ગ્રંથોમાંથી મળ્યાં તેટલાં સાધનોને એકત્ર કરીને ઐતિહાસિક નવલકથાને અનુકૂલ થાય, તેટલી કલ્પનાના મિશ્રણથી આ નવલકથાની રચના કરવામાં આવી છે. એલેક્ઝાન્ડર હિન્દુસ્તાન પર ચઢાઈ કરીને પૌરસ-પર્વતેશ્વર-રાજાનો પરાજય કર્યો અને પછીથી તેને પોતાનો એક માંડલિક બનાવીને તેનું લઘ લીધેલું રાજ્ય પાછું આપી દીધું, આવો ઉલ્લેખ ઇતિહાસોમાં છે; પરન્તુ કોઈ સંસ્કૃત ગ્રંથમાં પૌરસ-પર્વતેશ્વરનો ઉલ્લેખ મળી શકતો નથી. "મુદ્રારાક્ષસ" નાટકમાં અને "મહાવંશ" નામક એક ઐહ ગ્રંથમાં જે પર્વતેશ્વર નામક રાજાનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે, તે પર્વતેશ્વર એ પૌરસ જ હોવો જોઈએ, એવી પ્રસ્તુત કાદંબરીમાં કલ્પના કરીને પૌરસનો પર્વતેશ્વરના નામથી જ પરિચય કરાવવામાં આવ્યો છે. આવી રીતે અનેક સાધનોનો આશ્રય લેવા છતાં પણ એ તો ખરું જ છે કે, પ્રસ્તુત નવલકથાની રચનામાં અન્ય સર્વ સાધનો કરતાં 'મુદ્રારાક્ષસ' નાટકપર અધિક આધાર રાખવામાં આવ્યો છે; કારણ કે, એ નાટકની યોગ્યતા જ એવા પ્રકારની છે.

આ નવલકથા 'મુદ્રારાક્ષસ' નાટકના આધારે લખાયેલી છે; પરંતુ એક નવલકથાને અનુકૂળ થઈ પડે તેટલું તેના સ્વરૂપમાં સર્વત્ર પરિવર્તન કરવામાં આવ્યું છે અને તે કરતું જ જોઈએ.

‘સુદારાક્ષસ’ જેવું રાજનૈતિક અને રાજપ્રપંચપ્રદર્શક પરમોત્તમ નાટક અઘાપિ કાષ્ટ પાશ્ચાત્ય ભાષામાં પણ ભાગીજી લખાયું હશે- નથી જ લખાયું એમ કહેવામાં પણ કશોય પ્રત્યવાય નથી; અને તેથી જ સ્વર્ગીય પ્રોફેસર વિલ્સન, પ્રોફેસર મેક્સમૂલર અને વિ. પ્રોફેસર એ. એ. મેકડોનલ્ડ આદિ પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોએ પણ એ નાટકની ઉત્કૃષ્ટતા વિશે અનેક સ્થળે પ્રશંસાપ્રદર્શક ઉદ્દેશો કાઢેલા છે. એવા એક ઉત્કૃષ્ટ નાટકના આધારે રચાયેલી નવલકથા પણ રા. રા. હુરિ નારાયણ આપટે જેવા યોગ્ય અને અનુભવી લેખકની લેખિનીથી લખાયેલી હોવાથી ઉત્તમ થઈ હોય, તો તેમાં વિશેષ આશ્ચર્ય પામવા જેવું કાંઈ પણ નથી.

એલેક્ઝાન્ડરની હિન્દુસ્તાનપરની ચઢાઈ પછી ચન્દ્રગુપ્તે મગધ દેશના નન્દવંશનો નાશ કરીને ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ રાજનીતિજ્ઞ ચાણક્ય નામક બ્રાહ્મણના સાહચર્યથી પાનલિપુત્રમાં આવથી ૨૫૦૦ વર્ષ પૂર્વે જે નવીન મૌર્ય નામક રાજવંશની સ્થાપના કરી હતી, તે ઐતિહાસિક કાળ પ્રસ્તુત નવલકથામાં લેવામાં આવ્યો છે; અને તદનુસાર ભારત-વર્ષની તે સમયની ધાર્મિક, સામાજિક તથા રાજકીય પરિસ્થિતિનું એમાં યથાર્થ શાબ્દિક ચિત્ર આલેખવાનો પ્રયત્ન કરાયેલો છે. સર્વને આશ્ચર્ય અને દિગ્મૂલતામાં તણીન કરી નાંખનાર સર્વથી વિશેષ અદ્ભુત પાત્ર આર્ય ચાણક્ય છે. એક સાધારણ સ્થિતિનો અને દરિદ્રી બ્રાહ્મણ ચાણક્ય, નન્દરાજને, તેણે પોતાના કરેલા અપમાનનું ફળ ચખાડવાના મૂળ ઉદ્દેશથી પાટલિપુત્રમાં યુક્તવેશે રહી અનેક પ્રકારના રાજ-પ્રપંચના જાળને વિસ્તારી યુદ્ધ અને રક્તપ્રવાહના પ્રસંગને ન અવગણતાં નન્દવંશનું નિકંદન કરી પોતાના શિષ્ય ચન્દ્રગુપ્તનો પાટલિપુત્રમાં કેવી દક્ષિણથી રાજ્યાભિષેક કરે છે; એટલું જ નહિ, પણ નન્દરાજના અત્યંત સ્વામિનિષ્ઠ પ્રધાન રાક્ષસને, તે ચન્દ્રગુપ્તના નાશમાટે ઉચ્ચક્રમ હોવા છતાં, કેવા પ્રપંચથી ચન્દ્રગુપ્તનો પ્રધાન બનાવે છે; એ સર્વ વાંચીને આશ્ચર્યચકિત અને દિગ્મૂલ ન થઈ જાય એવો વાચક ભાગ્યે જ કાષ્ટ મળી શકશે. અર્થાત્ જ્યારે આપણે ચાણક્યના સર્વ કાર્યોનું સંપૂર્ણ અવલોકન કરીએ છીએ, ત્યારે એમ જ આપણા જાણવામાં આવે છે કે, મગધમાં કિંવા આર્યાવર્તમાં નન્દવંશનો નાશ કરીને મૌર્ય નામક નવીન રાજવંશની સ્થાપના કરનાર ખરી રીતે જોતાં ચન્દ્રગુપ્ત નહિ, પણ ચાણક્ય જ હતો.

પાશ્ચાત્ય વલ્દાનો આલુક્યને ભારતવર્ષનો મેક્રિયાવેલ કહે છે. મેક્રિયાવેલનું પૂરું નામ નિકોલો મેક્રિયાવેલ હતું અને તે ઈટલી દેશનો એક મહા નામકિત રાજનીતિય પુરુષ થઇ ગયો છે. એ ઇ. સ. ૧૪૬૯ માં જન્મી ઇ. સ. ૧૫૨૭ માં મરણ પામ્યો હતો. એણે 'પ્રિન્સ' નામક રાજનીતિ વિષયક એક ઉત્તમ ગ્રંથ લખ્યો છે અને તે અત્યારે પણ સમસ્ત યુરોપમાં રાજનીતિના વિષયમાં એક પ્રમાણભૂત ગ્રંથ મનાય છે. પરંતુ આલુક્યની એના કરતાં જે એક વિશેષતા હતી તે એ કે, મેક્રિયાવેલ એક ગૃહસ્થ હતો અને તેથી રાજનીતિનાં કાર્યો કરતી વેળાએ તેની દેશહિતની ભાવના સાથે સ્વાર્થસિદ્ધિની ભાવના પણ કેટલેક અંશે મળેલી હોય તો તે સ્વાભાવિક હતું; અને આલુક્યના મનમાં સ્વાર્થસિદ્ધિના વિચારનો કદાપિ આવિર્ભાવ પણ થયો નહોતો. કારણ કે, તે 'કરતલમિક્ષા તરુતલવાસઃ' એવા પ્રકારનો સર્વ પ્રકારના પ્રયત્નોથી મુક્ત નિઃસ્પૃહ બ્રાહ્મણ હતો, અને તેથી જ જ્યારે નન્દ-વંશના નાશમાટેની તેની પ્રતિજ્ઞાની પૂર્તિ થઇ અને ત્રીક યવનોને આર્ષાવર્ત્તમાંથી હાંકી કાઢવાના તેના ઉદ્દેશની સિદ્ધિ થઇ, એટલે એન્દ્રયુક્તના રાજ્યાભિષેક પછી તરત જ તેણે પાટલિપુત્રનો ત્યાગ કરીને પુનઃ પોતાના વનવાસનો સ્વીકાર કરી લીધો અને 'કર્મણ્યેવાધિકારસ્તે મા ફલેષુ કદાચન' એ ગીતાવાક્યની સાર્થકતાને પ્રત્યક્ષ સિદ્ધ કરી બતાવી. આલુક્યમાં વળી શત્રુના ગુણોને સ્વીકારવાનો એક અદ્વિતીય ગુણ હતો અને તે રાક્ષસ વિષે તેના મનમાં વસતા પ્રબળભાવથી સ્પષ્ટ દેખાઇ આવે છે.

આલુક્યનું ખરું નામ વિળ્લુશર્મા અથવા વિળ્લુયુક્ત હતું અને નન્દવંશના નાશમાટેના કાર્યમાં તેણે કુટિલનીતિનો પૂર્ણ ઉપયોગ કરેલો હોવાથી તેને કૌટિલ્ય એવું એક ખીજું ઉપનામ પણ અપાયલું છે. એ આલુક્યે "આલુક્ય સૂત્ર" નામક એક રાજનીતિવિષયક પુસ્તક લખ્યું છે; એ પુસ્તકને "આલુક્ય શતક" અથવા "આલુક્યનીતિ"ના નામથી પણ ઓળખવામાં આવે છે અને તેના અનેક પૌરસ્ત્ય તથા પાશ્ચાત્ય ભાષાઓમાં અનુવાદો પણ થઇ ચૂક્યા છે. એ જ આલુક્ય પ્રસ્તુત નવલકથામાંનો સર્વ પ્રમુખ કાર્યામણી નાયક હોવાથી, આ ગ્રંથ અને અરંજક થવા સાથે યુદ્ધ વિકાસક થવાનો પણ પૂરેપૂરો સંબંધ છે.

ક્રમિક
તા. ૧૪-૮-૧૯૧૨

ડક્ટર નારાયણ વિશનજી

અનુક્રમણિકા

મકરણ	વિષય	પૃષ્ઠ	મકરણ	વિષય	પૃષ્ઠ
	ઉપક્રમ-પૂર્વાર્ધ-વત્સલાભ	૧	૨૧	હું અમાર્યે શું કરું ? ...	૧૮૦
	ઉપક્રમ-ઉત્તરાર્ધ-દરિદ્રી		૨૨	હું મુશદેવીનું કારસ્થાન...	૧૮૭
	આક્ષય ...	૮	૨૩	હું ચિનની અંબજતા ...	૧૯૬
૧	હું પ્રયાણ ...	૨૨	૨૪	હું નિશ્ચય વ્યભી ગયા ...	૨૦૪
૨	હું પાટલિપુત્ર...	૩૦	૨૫	હું ભત્રીજે કે પુત્ર ? ...	૨૧૨
૩	હું મુશદેવી ...	૩૭	૨૬	હું પતિ કે પુત્ર ? ...	૨૧૬
૪	હું ઝુલ્ફબિલુ ...	૪૪	૨૭	હું આત્મબલિદાન ...	૨૨૫
૫	હું ચાણક્યનો વિચાર ...	૫૪	૨૮	હું પર્વતેશ્વર પકડાયા ..	૨૩૩
૬	હું મારંભ ...	૬૪	૨૯	હું રાક્ષસની વિસ્મયતા...	૨૩૯
૭	હું પહેલું પગથિયું ...	૭૩	૩૦	હું ચન્દ્રગુપ્તની સવારી ...	૨૪૬
૮	હું બીજું પગથિયું ...	૮૦	૩૧	હું રાક્ષસની પ્રતિક્ષા ...	૨૫૧
૯	હું પત્રવાચન ...	૮૭	૩૨	હું ન્યાય શો થયો ? ...	૨૫૮
૧૦	હું સંભાષણ શું થયું ? ...	૯૪	૩૩	હું ન્યાયાધીશ કે અપરાધી ?	૨૬૫
૧૧	હું ચાણક્યનું કારસ્થાન...	૯૯	૩૪	હું નવીન યુક્તિ ...	૨૭૨
૧૨	હું ચાણક્યની સ્વમત વિચારણા ...	૧૧૦	૩૫	હું પ્રતિક્ષાનો ભંગ કે મિત્રનો વધ ! ...	૨૭૯
૧૩	હું સુવર્ણકંઈકમાંનો અપૂપ	૧૧૭	૩૬	હું રાક્ષસનો નિશ્ચય ...	૨૮૬
૧૪	હું માર્ગરીનું મરણ ...	૧૨૬	૩૭	હું ચાણક્યનો વિચાર ...	૨૯૨
૧૫	હું ચાણક્યચક્રચાલન ...	૧૩૩	૩૮	હું સંવાહક ...	૨૯૯
૧૬	હું ભાગુરાયણ સેનાપતિ	૧૪૧	૩૯	હું રાક્ષસ અને શાહલાચન	૩૦૮
૧૭	હું અમાલ્ય રાક્ષસ ...	૧૪૯	૪૦	હું ચાણક્ય હાર્યો ! ...	૩૧૮
૧૮	હું અપરાધી કોણ ? ...	૧૫૮	૪૧	હું રાક્ષસ અને ચાણક્ય	૩૨૬
૧૯	હું પ્રસ્તાવ ...	૧૬૭		ઉપસંહાર ...	૩૩૭
૨૦	હું ઇન્દ્રજીત વિદ્યા ...	૧૭૫			

“ગુજરાતી” પત્રની ઐતિહાસિક નવલકથાઓ

ઇ. સ. ૧૮૮૬ થી ઇ. સ. ૧૯૪૪

“ગુજરાતી” પત્રના આજ નંબરી અને સંસ્થાપક

રુચ. ઇન્દ્રારામ સૂર્યરામ દેશાઈકૃત

૧ રાસેલાસ અથવા એભિસિનિયાનો રાજપુત્ર (૧૮૮૬)	નથી.
૨ હિન્દ અને ખ્રિસ્તિયા, (મજકીય સંવાદ) (૧૮૮૭)	૨-૦
૩ રાજબંધિત વિડંબણ (ભાણુ નાટકનો એક પ્રકાર)	}
૪ મહારાણી વિક્ટોરિયાનું જીવન ચરિત્ર (૧૮૮૮)	
૫ સવિતા સુંદરી અથવા ધરડા વરનો ફળેતો (૧૮૮૯)	૦-૪
૬ ટીપુ સુલતાન અથવા શ્રીરંગ પુત્રો પેરો ભાગ ૧ લો (૧૮૯૦)	નથી.
૭ દિલ્લીપર હુલ્લો અથવા ભરતખંડના પરવશપણાનો પ્રારંભ (૧૮૯૫)	૨-૦

રુચ. નારાયણ હેમચન્દ્રકૃત

૧ વિધવા વિવાહ શાસ્ત્ર સંન્વત ઇ. (૧૮૮૬)	નથી.
૨ ગૃહધર્મ (૧૮૮૬)	નથી.
૩ ગંગા ગોવિંદસિંહ અથવા વારન હેરટીંગનો જમણો હાથ (૧૮૮૮)	૧-૮
૪ ઉપનગરની રાજકુમારી અથવા મહારાણા રાજસિંહ (૧૯૦૪)	નથી.

રુચ. નારાયણ વિશનજી કંકુરકૃત

૧-પ્લાસીનું યુદ્ધ અથવા હૈડા કલાકવતું ષડયંત્ર (૧૯૦૫)	નથી
૨-હલદીવાટનું યુદ્ધ અથવા અકબરનો પરાજય (૧૯૦૬)	૧-૦
૩-પત્નિની અથવા ભરમીભૂત ચિતોડ (૧૯૧૦)	નથી.
૪-કાલેઆમ અથવા દિલ્લીનો ડગમગતો રાજસુક્ટ (૧૯૧૧)	૨-૦
૫-બદ્રકાળી અથવા પાવાગઢનો પ્રલય (૧૯૧૨)	૨-૦
૬-જગન્નાથની મૂર્તિ અથવા ભારતનું ભવિષ્ય (૧૯૧૩)	નથી.
૭-હરમીર હઠ અથવા રણુથભોરનો પેરો (૧૯૧૪)	નથી.
૮-ચાણાકય નન્દિની અથવા ચન્ન અને મુંહપી (૧૯૧૭)	નથી.
૯-અનંગબદ્રા અથવા વલ્લભીપુરનો વિનાશ (૧૯૧૮)	૨-૦
૧૦-બાદશાહ બાબર અથવા નરે ઇસ્લામ (૧૯૨૦)	૨-૦
૧૧-ચક્રવર્તી હરમીર અથવા ચિતોડનો પુનરુદ્ધાર (૧૯૨૧)	૨-૦
૧૨-જ્વલનો કાર્તિકેય અથવા જલેન પીર પેંગાર (૧૯૨૨)	૨-૦
૧૩-અનારકલી અથવા અપરાધી અકબર (૧૯૨૩)	૨-૦
૧૪-મહારાણી મયાલુદેવ અથવા ગુજરાતની માતા (૧૯૨૪)	૪-૦
૧૫ પરાધીન ગુજરાત અથવા ચાવડા વંશનો ઉદ્ભવ (૧૯૨૫)	૨-૦
૧૬ નાન. સુ હેમ અથવા સ્વધર્મ ઝાઠે પ્રાણપાપણુ (૧૯૨૬)	૨-૦

“ગુજરાતી” પત્રની ઐતિહાસિક નવલકથાઓ ૧૧

- ૧૭ મુરીદે શયતાન અથવા મલખારનો મોપલા અત્યાચાર (૧૯૨૭) ૨-૦
 ૧૮ સિતમઝર સુલ્તાન અથવા: તસ્વાર કે દુરાન? (૧૯૨૮) ૩-૦
 ૧૯ કન્હનો કેસરી અથવા કાવિ અને અનેસર (૧૯૨૯) ૩-૦
 ૨૦ અમર અર્જુના અથવા સુપુત્રિ કે અમતિ? (૧૯૩૦) ૨-૦
 ૨૧ ૨૫૦૦ વર્ષ પૂર્વતુલ્હિંદુસ્તાન અથવા ચન્દ્રગુપ્ત અને આણ્ડક્ય (૧૯૪૫) ૩-૦

સ્વ૦ પેસ્તાનજી જમશેદજી સહા (Epoch) કૃત.

- ૧ અઠારમી સદીનું હિંદુસ્તાન. (૧૮૯૬) ૨-૦-
 ૨ શાહનશાહ અને બીખારી. (૧૮૯૮) ૧-૮-

સ્વ૦ રોક પુસ્તોત્તમ વિશ્વામ માવજીકૃત

- ૧ શિવાજીનો વાઘનખ અથવા અફઝુલખાનનું ખૂત. (૧૯૦૬) ૧-૦-
 ૨ા. ઘનશ્યામકૃત (શ્રી ક. મા. ગુનશીકૃત)

- ૧ પાટણની પ્રભુતા. (૧૯૧૬) ૩-૦-

સ્વ૦ ઈશ્વરદાસ ઇન્છારામ મશરૂવાળાકૃત

- ૧ પેશ્વાની પડતીનો પ્રસ્તાવ અથવા લાલજી વેરાગજી. (૧૯૦૮) ૨-૦-
 ૨ કલેઆમ (સ્વ. નારાયણ વિસનજી ઠક્કરે પૂર્ણ કરેલી) (૧૯૧૧) નથી

૨ા. મોહનલાલ મગનલાલ દેસાઈ એલવોકેટકૃત

- ૧-ઔરંગઝેબનો ઉદય અથવા આ તે મહાન મોગલ? (૧૯૦૯) ૨-૦

૨ા. રમણિકલાલ આમૃતરામ મહેતાકૃત

- ૧-ભુજબળથી ભાગ્યપરીક્ષા (૧૯૧૫) ૨-૦
 ૨-રૈનક મહેલની રાજખટપટ (૧૯૧૯) ૨-૦
 ૩-ધરની આગ (૧૯૪૪) ૩-૦
 ૪-દીનારખસ (અથવા ઉત્તર રાસેલાસ) ૧-૦

૨ા. ઉન્છંજરાય કેશવરામ ઝોજાકૃત

- ૧-પિતૃહત્યા (૧૯૪૨) ૩-૦

૨ા. હેા વરજીવનદાસ દામોદરદાસ મરચંદકૃત

- ૧-મિસરની મહારાણી-કલીઓપાત્રા (૧૯૪૫) ૩-૦

૨ા. ગુણવંતરાય આચાર્યકૃત

- ૧-જળસમાધિ (અથવા વાસ્કા ડ મામાનો અત્યાચાર) (૧૯૩૯) ૩-૦

૨ા. નર્મદાશંકર વલ્લભજી દ્વિવેદીકૃત

- ૧ મહારાણી લક્ષ્મીબાઈ અથવા ખાલજાનું ખંપર (૧૯૩૪) ૩-૦
 ૨ ગુજરાતનો પ્રજાતો દીપક અથવા ઈસ્લામી સત્તાનો ઉદય (૧૯૩૬) ૩-૦
 ૩ ગુજરાતના વેરની વસુલાત (૧૯૩૭) ૩-૦

૧૨ “ગુજરાતી” પત્રની ઐતિહાસિક નવલકથાઓ

૨૫. છગનલાલ અમથારામ પ્રસન્નકૃત

- ૧ અમરેશરી કઠારી (૧૯૩૧) ૨-૦
૨ તોગારી તરવાર અને રાયસિંજીરી હુયેરી (૧૯૩૧)

દિ. બા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરીકૃત

- ૧-ઔરંગઝેબ અને રાજપુતો અથવા મોગલ શાહનશાહતની પડતીનો પ્રારંભ (૧૮૯૭) ૨-૦

૨૬૦ શાસ્ત્રી પ્રાણુજીવન હરિહરકૃત

- ૧-હેરદીંગસની સોદી અથવા પ્વાસીના યુદ્ધ પછીનું બંગાળ (૧૮૯૯) ૨-૦
૨-ભેખમ સાહેબ અથવા અયોધ્યાનું પતન (૧૯૦૧) નથી.
૩-નૂરજહાન અથવા સૌન્દર્ય વિજય (૧૯૦૨) નથી.

૨૬૦ મણિલાલ ઇન્દ્રારામ દેસાઈકૃત

- ૧ પુરાતન દિલ્હી. (સચિત્ર) (૧૯૧૧) ૨-૦-
૨ સુબનમીમાંસા નથી.

૨૬૦ છગનલાલ નારાયણભાઈ મેઝીકૃત

- ૧ ઇન્દુકુમારી અથવા બંગાળમાં મરાઠાની દોડ (૧૯૦૪) નથી
૨ નન્દનવનને નાશ અથવા આ તે રામની અયોધ્યા ? (૧૯૦૭) ૩-૦-

૨૬૦ વકીલ ધીરજીરામ નરસેરામ દેસાઈકૃત

- ૧ પાણીપતનું યુદ્ધ અથવા નાના ફકનવીર. (૧૯૦૦) નથી
૨ બાજરાવ બલ્લાળ અથવા પેશાનો ઉદયકાળ. (૧૯૦૩) નથી

૨૧૦ જોડાલાલ હરજીવન મહેતાકૃત

- ૧ રાત્રુંજયનો રથામ અથવા જોગણીનું ખાપર (૧૯૩૨) ૩-૦-
૨-સ્કતપિપાસુકું રાજકુમારી (૧૯૩૮) ૩-૦-

૨૧૦ માધવલાલ ત્રિલુવન રાવળકૃત

- ૧ પાઠણની પ્રતિષ્ઠા. (૧૯૩૩) ૩-૦-
૨ મહારાજાનધિરાજ (૧૯૩૫) ૩-૦-

૨૧૦ જોડાલાલ નારાયણ ત્રિવેદીકૃત

- ૧ સોલંકીનો સૂર્યવિત (૧૯૪૧) ૩-૦-

ફરેક પુસ્તકનું ટપાલ ખર્ચ જુદું.

મળવાનું ઠેકાણું—“ગુજરાતી” પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ,

લાલુન બિલ્ડીંગ, એશીન્ટન સર્કલ, હાટ, સુબષ

૨૫૦૦ વર્ષ પૂર્વેનું હિન્દુસ્તાન

—કવચ—

ઉપક્રમ—પૂર્વાર્ધ.

વત્સલાલ.

માલ્ય પર્વત તે સૃષ્ટિમાંના સમસ્ત પર્વતોનો રાજ છે, એવી અહુધા બધાની માનીનતા છે, અને તેની ઉચ્ચતાના પ્રમાણથી, તેણે ધારેલા વનસ્પતિના અનન્તરવથી, ભવ્ય વનશોભાથી, અનેક મહાનદ અને મહાનદીઓની તેમાંથી ઉત્પત્તિ થતી હોવાથી, વિશાળ કંદરાઓ અને ગુહાઓની તેમાં વિપુલતા હોવાથી, આં હિંસશ્માપદોનો વિશેષ વસવાટ હોવાથી અને વૃક્ષોના ગગનચુંગિત વિશાલત્વથી એ ગિરિશ્રેણને એ પદવી યથાર્થરીતે શોભે છે પણ ખરી. એ પર્વતમાંનાં અરણ્યો અત્યંત ગહન અને ભયંકર છે તેમ જ એ પર્વતપ્રદેશમાં સર્વદા શીતલતાનું પ્રાબલ્ય રહેતું હોવાથી ત્યાંનાં પશુઓ સ્વભાગસિદ્ધ ગર્ભવસ્ત્રોથી આચ્છાદિત હોય છે, અને જે મનુષ્ય પ્રાણીઓ આં વસે છે, તેઓ પોતાના શરીરના સંરક્ષણ માટે એ પશુઓને મારીને તેમનાં નૈસર્ગિક વસ્ત્રોનો પોતાના શીત નિવારણાર્થ ઉપયોગ કરે છે.

ભયંકર પર્વત હો કે જલહીન વાલુકારણ્ય હો, પણ મનુષ્ય પ્રાણીએ પોતાના નિવાસની વ્યવસ્થા ત્યાં ન કરી હોય, એમ કદાપિ અન્યું નથી અને અન્યાનું પણ નથી. અર્થાત્ જ્યાં ધણુ જ કષ્ટથી જીવનનો વ્યાપાર કરી શકાય છે, આં રહીને મનુષ્ય પ્રાણી વૃક્ષ અને લતાઓનો તેમ જ અન્ય પ્રાણીઓનો નાશ કરીને પણ પોતાના નિવાસની વ્યવસ્થા તો કરી લેવાનો જ. એ જ ન્યાયને અનુસરીને એ પર્વતના પણ જે જે ભાગોમાં રહી શકાય તેવું છે, આં જંગલી લિલ્લ અને તેવી જ ખીજ જાતિના લોકોનો નિવાસ છે જ. જ્યાં મનુષ્યના નિવાસની શક્યતા હોય અને ત્યાં મનુષ્યનો નિવાસ ન હોય, એવું કોઈ સ્થાન ત્રિભુવનમાં પણ મળવું દુર્લભ છે. એ પર્વતરાજનો કાશ્મીરના પ્રદેશમાં પડતો જે ભાગ છે, આંથી તે ઠંઠ પૂર્વ દિશાના સમસ્ત વિસ્તારમાં અત્યંત પ્રાચીન કાળમાં બકરાં મેઢાં પાળનારા સ્વામીઓ અને ગોવાળો વિશેષ પ્રમાણમાં વસતા હતા. તેઓ નિત્ય પોતાનાં મેઢાં બકરાંને પોતાના રહેવાની દરીઓમાંથી છોડીને પર્વતના ખીજ હરિયાળીવાળા પ્રદેશમાં ચારવામાટે લઈ જતા હતા. કોઈ સારા ધાસવાળા મેદાનમાં પહોંચ્યા, એટલે આં જનવરોને

છૂટા ચરવા છોડી દેખને પોતે પોતાના વેણુવાદને વગાડતા એસતા હતા અથવા તે જોત્યાંથી વનપુષ્પો મળી આવે, તે તેમની માળાઓ અનાવીને પોતાના, માતાપિતાના, પોતાના તરુણ મિત્રોના અથવા તે ગાયો બળદોના ગળામાં તેમનું આરોપણ કરતા હતા. મધ્યાહ્ન સમયે ભોજન વેળા થતાં પોતા સાથે બાંધી લાવેલા બાતાને છોડીને સર્વ મિત્રમંડળ એકત્ર એસી તે ભોજનના આસ્વાદમાં લીન થતું હતું. એવો તેમનો નિલક્રમ હતો.

એક દિવસે લાં મગધદેશ અને અહીં ગંગાતટ એ ઉભયની સીમાના સંમેલનથી કિચિત્ ઉત્તર દિશામાં આવેલી એક દરીના ગોવાળિયાઓ એક ટેકરી પર ગયા હતા. દિવસો ગ્રીષ્મ ઋતુના હતા અર્થાત્ એ ઋતુમાં ભગવાન્ સૂર્યનારાયણ કાંઈક અધિક કાળ પર્યન્ત પોતાના પ્રકાશનો સ્પષ્ટિને લાભ આપે છે અને તેમાં પણ પર્યત શિખરે તે સપાટી કરતાં ધણ જ વધારે સમય સુધી સાયંકાળનાં સૂર્યકિરણોવડે ભિન્ન ભિન્ન સ્થાને ભિન્ન ભિન્ન રંગોથી નભોમંડળ રંજિત થયેલું દેખાય છે. સદોદિત શીતલતા હોય, તેપણુ ગ્રીષ્મકાળમાં તે શીતલતા ત્રાસદાયક જણાતી નથી; કિન્તુ વિરુદ્ધપક્ષે ઉષ્ણ દિવસોમાં એ શીતલતા અમુક અંશે સુખનું એક સાધન થઈ પડે છે. એવા એક દિવસે સાયંકાળે ઉપર કહેલા પ્રાંતના ઉત્તર ભાગમાંની હિમાચલની દરીમાં ઉપરના શિખર ભાગેથી પોતાના ઢેરોને હાકતા તે ગોવાળિયાઓ ઉતરી આવતા હતા—નીચે દરીમાં આવતાં જ ઢેરો પોતપોતાના સ્થળે ચાલ્યાં ગયાં, પરન્તુ ઢેરોનું એક ધણુ એક બીજી બાજુએ ગયું—લાં એક વૃદ્ધ ગોવાળિયો ઊભો હતો તે ધણુ જ પ્રેમથી પોતાના ઢેરોનો સત્કાર કરવા માટે આગળ વધ્યો—અર્ધાં પશુ પ્રાણીઓ તેની પાસેથી પસાર થયાં—તે જાણે તેને જોઈને આનંદ પામ્યાં હોયતી ! એમ તેમની ચર્ચાના અવલોકનથી જણાતું હતું. તે ગોપાલક વૃદ્ધ પણ તેમને જોઈ જોઈને આનંદથી હસ્યા કરતો હતો. જોત જોતાંમાં સઘળાં ઢેરો લાંથી ચાલ્યાં ગયાં અને તેમને તેમના સ્થાનમાં બાંધી દેવામાં આવ્યાં એમ કહેવા કરતાં તેમને પૂરી દેવામાં આવ્યાં, એમ કહીશું તો તે વધારે શોભશે. અર્ધા ગોવાળિયાઓનાં અને બીજા લોકોનાં ઢેરો અંધારું ગયા પછી તે વૃદ્ધ ગોપાલક પોતાના ગૃહમાં જવાનો વિચાર કરતો હતો, એટલામાં એક બીજો તેના જ વયનો વૃદ્ધ પુરુષ તેની પાસે આવ્યો અને તે બંને પરસ્પર કાંઈક વાર્તાલાપ કરતા બેઠા. એટલામાં ત્રણે એક તેવો જ વૃદ્ધ ગૃહસ્થ આવ્યો—ચોથો આવ્યો—એમ થતાં થતાં તેની પર્યુકુટીપાસે આઠ દશ વૃદ્ધ પુરુષોનો જમાવ જોતજોતામાં થઈ ગયો. એ વેળાએ સૂર્યનો સર્વથા અસ્ત થઈ ગયેલો હોવાથી શીતલતાનું પ્રાપ્ત્ય કાંઈક વિશેષ થયેલું હતું. રાત્રિ પૂર્ણમાસીની

હોવાથી સર્વત્ર ચંદ્રિકાનો સ્વચ્છ શીતલપ્રકાશ વિસ્તરી રહ્યો હતો. તે સર્વ વૃદ્ધ પુરુષોએ ત્યાં લાકડાં લાવીને અગ્નિ પ્રજ્વલિત કર્યો અને તેની આસપાસ તે સર્વ બેસી ગયા. કયાંય ચાર વૃદ્ધ ગૃહસ્થો એકત્ર થઈ બેઠા કે ત્યાં તેમનું પોતાના યૌવન કાળમાં બનેલી ઘટનાઓ વિશે જ સંભાષણ ચાલવાનું, એ એક સર્વ સાધારણ નિયમ જ થઈ ગયો છે; પરંતુ આજે આ વૃદ્ધ મંડળમાં કંઈ તેવા સંભાષણનો ઉદ્ભવ થયો નહિ. “થવનોના ત્રાસથી કંટાળીને મૌર્યોનો રાજ્ય ગુહપતિ યવનોથી લડતાં રણમાં પડ્યો અને તેની પત્ની મગધદેશમાં પલાયન કરી જતી મારી દષ્ટિએ પડી.” એમ એક વૃદ્ધ પોતાના અન્ય વૃદ્ધ મિત્રોને જણાવ્યું. એથી સર્વના હૃદયમાં અતોનાત બેદ થતાં યવનોની ખીજ વાતો નીકળી. એમાં “થવનોએ પંચજનપર હુલ્લો કરીને ત્યાં ધણો જ ત્રાસ પ્રવર્તાવ્યો છે અને પૌરસ (પર્વતેશ?) રાજ્યનો પૂર્ણ પરાભવ કરીને તેના રાજ્યને પાદાક્રાન્ત કરી ગંગાતટ પર્યન્તના સમસ્ત પ્રદેશને જીતી લેવાનો તેમનો ધનધોર પ્રયત્ન ચાલુ છે.” એવી પણ એક વાત નીકળી. જે ગોવાળિયાના રહેઠાણ પાસે એ જમાવ જમેલો હતો તે વૃદ્ધ ગોપાલકર્ણુ મન એ વાર્તાઓના શ્રવણથી ધણું જ ઉદ્વિગ્ન અને સંતમ્ન થઈ ગયું. તે એકાએક ખીજઓને ઉદ્દેશીને કાપથી કહેવા લાગ્યો કે, “જે કાળ વીતી ગયો, તે ધણો જ ઉત્કૃષ્ટ હતો. હવે પછી આપણા જેવા માટે વધારે જીવવામાં લાલ નથી. ‘આ આપણો દેશ એક સમયે યવનોના અધિકારમાં જશે.’ એવું ભવિષ્ય જ્ઞે પ્રથમ કાંઈએ, લખ્યું હોત, તો મેં તેને ત્યાંનો ત્યાં જ બિમો ને બિમો ચીરી નાખ્યો હોત, પણ આજે તે પ્રસંગ પ્રત્યક્ષ આવી પહોંચ્યો છે, અને આપણે તેનો વ્યર્થ અને નિર્ઘર્ક બિડાપોઠ કરતા બેઠા છીએ. પર્વતેશના વિશાળ રાજ્યની આવી રીતે ધૂળધાણી થાય અને તે પણ આપણી હયાતીમાં! એના કરતાં આપણને મોત આવે, તો શું ખોટું છે?”

એ શૌર્યપૂર્ણ શબ્દો ઉચ્ચારતી વેળાએ એ વૃદ્ધનું શરીર થરથર કંપતું હતું. પ્રત્યેક શબ્દ જાણે તેના અંતઃકરણને વેધી તથા બેઠીને જ મુખદ્વારા બહાર પડતો હોયતી! એવો તેની મલિન મુખમુદ્રામાં સ્પષ્ટ ભાસ થતો હતો.

તેના એ શબ્દોનું ખીજઓના મનમાં પણ થોડું ધણું પરિણામ થયું. ખરી રીતે જ્ઞેતા એ ગોવાળિયાઓ, તે બહુધા જંગલમાં વસનારા મનુષ્યો જ હતા તેથી કયો રાજ્ય ક્યાં આવ્યો અને તે કાણ તથા ક્યાં ગયો, એની માહિતી તેમને હોવાનો ધણો જ થોડો સંભવ હોવો જોઈએ અને જ્ઞે તેઓ

હિમાલયના પૂર્વભાગમાં હોત, તો આ પશ્ચિમ દેશમાં શી રાજ્યકાન્તિ ચાલે છે, એની કોઈ કોઈ પશુ તેમને જાણ થઈ શકત નહિ. પરંતુ સિકંદરે આકાન્ત કરેલા પંજાબ અને મગધદેશની પશ્ચિમ મર્યાદાના મધ્ય ભાગમાં આવેલી ઉત્તર વિભાગરથ ફરીઓમાં વસનારા એ દીન મનુષ્યોને મહત્વાકાંક્ષી યવનોથી ધણેજ ત્રાસ થવા માંડ્યો હતો. સિકંદરે આદશાહે હિન્દુસ્તાનમાં આવ્યા પછી પાછા સરહદની બહાર જતાં સુધીમાં લગભગ વીસ મહિના જેટલોજ સમય વીતાવ્યો હતો. પરંતુ પંજાબના રાજાનો પૂર્ણ પરાભવ કરવાથી તેની ભૂતપૂર્ણા અધિક તીક્ષ્ણ થતાં ગંગાના તટને ઉલ્લંઘીને મગધ દેશને પણ જીતી લેવાની તેને મહત્વાકાંક્ષા થઈ આવી. એ મહત્વાકાંક્ષાને લીધેજ ઉપર કહેલા મધ્ય પ્રાંતના નિવાસીઓને એની ચઠામઓથી ધણે ત્રાસ થવા લાગ્યો હતો. હલ્લાઓ કરીને ઢોરોને ઉપાડી જવાં અને કવચિત્ કવચિત્ સ્ત્રિઓનું પણ હરણ કરવું ઇત્યાદિ તેમનાં દુષ્ટ કર્મો ચાલુજ હતાં. પર્વતની તળેટીમાં રહેનારા લોકો તો એ લુટારાઓના હલ્લાથી એટલા બધા કંટાળી ગયા હતા, કે પોતપોતાનાં ઝૂંપડાં અને ઢોરોના ગોઠાને ત્યાંથી ઉઠાવીને તેમણે હિમાલયના અંતર્ભાગમાં આવેલા ગહન અરણ્યમાં જ જઈ વસવાનું વધારે યોગ્ય વિચાર્યું. “જંગલી હિંસ્ર પશુઓ ચાર ઢોરોને મારીને ખાઈ જાય તે સારું; પણ એ દુષ્ટ યવનોનો ત્રાસ નહારો!” એવો જ પ્રત્યેકનો વિચાર થઈ ગયો હતો. એ પર્વત નિવાસીઓને એવો દુઃખદાયક અનુભવ મળેલો હોવાથી યવનોનું નામ નીકળતાં જ જો તેમના હૃદયમાં સંતાપ થાય, તો તે સ્વભાવિક જ કહેવાય. એ સમસ્ત વૃત્તાંત જાણવા પછી ઉપર્યુક્ત ગોપાલકોના ઉદ્દગારનું વાચકોને આશ્ચર્ય લાગશે નહિ. વાત પરથી વાત નીકળતાં પ્રત્યેકે ગ્રીક લોકોએ એટલે યવનોએ કરવા માંડેલા બલાતકારના કોઈના મોઢેથી સાંભળેલા અથવા પ્રત્યક્ષ અનુભવેલા વૃત્તાંતો કહી સંભળાવ્યા. ગ્રીક લોકોમાં ગવાલંબના-બળદ યજ્ઞના-રથંડિલમાં બળિદાન આપવાનો પરિપાઠ હતો, -તેથી ગ્રીક લોકોને જ્ય થયો, તે વેળાએ એ ગરીબ ગોવાળિયાઓના સારા હુષ્ટપુષ્ટ બળદોને બલાતકારે પકડી લઈ જઈને તેમના અનેકવાર યજ્ઞો કર્યા હતા. એ સઘળા ત્રાસોથી તે ગોવાળિયાઓ ધણુ જ દુઃખી થઈ ગયા હતા; અને “આ દુષ્ટને શિક્ષા કરવાને કોઈ પુરુષ પુંગવ કેમ અવતરતો નથી?” એમ વારંવાર ઓલીને તેઓ પરમેશ્વરને પણ ઉપાલંબ આપતા હતા. પરંતુ એ તેમની પ્રાર્થના પરમેશ્વર સાંભળતો હોય, એવું કોઈ ચિન્હ અઘાપિ તો તેમના જોવામાં આવ્યું નહિ-તેઓ સર્વથા નિરાશ થએલા હતા.

વૃદ્ધોનું ઉપર્યુક્ત પરસ્પર સંબાધણુ ચાલતું હતું, એટલામાં આપણાં સુખ્ય વૃદ્ધ ગોપાલકની એક કન્યા દોડતી આવી અને પોતાના પિતાને ઉદ્દેશીને કહેવા લાગી, કે “આપા, પેલી આપણી કપિલાના નવા વાછડાને ક્યાંય પત્તો લાગતો નથી. આજે પહેલી જ વાર તે પોતાની માતા સાથે ચરવાને ગયો હતો; હવે ગાયને દોવાનો સમય થએલો છે; પણ તેનો શોધવા છતાં પત્તો નથી મળતો. વાછડો કેવો સુલક્ષણો અને નમાણો હતો, આપા!”

કન્યાના એ અંતિમ શબ્દો અતિશય ગદ્ગદિત કંઠથી ઉચ્ચરાયલા હતા અને તેનાં નેત્રો પણ અશ્રુપૂર્ણ દેખાતાં હતાં. એ વૃદ્ધનો ગોઠો કાંઈ નાનો સુનો નહોતો—અર્થાત્ તે ધણો જ મોટો હતો. છતાં પણ જો તેમાંથી એક મેઠું માત્ર પણ ક્યાંય ખોવાઈ જાય, તો તે વૃદ્ધના હૃદયમાં અનિવાર્ય ખેદ થતો હતો. તેમાં પણ જે કપિલા ગાયનો વાછડો આજે ખોવાયો હતો, તે ગાય પર અને તેના વાછરડા પર તો તેનો અતિશય પ્રેમ હતો. તે કાળમાં ઢેરાની અધિક સંખ્યા તેજ અધિક ધન મનાતું હતું અને તેમાં પણ પશુ સામુદ્રિક પ્રમાણે સર્વ સુલક્ષણુ સંપન્ન કોઈ વત્સ અથવાતો ગાય જેની પાસે હોય, તે મહાન ભાગ્યશાળી, એવી જ લોકોની દૃઢ ભાવના હતી. જે વાછડો હાલમાં ખોવાયો હતો તે એવોજ સુલક્ષણો હોવાથી તે ખોવાયા ની વાત સાંભળતાં જ તે વૃદ્ધ ગોવાળીયાનું મન એકાએક ઉદ્વિગ્ન થઈ ગયું અને તત્કાળ તે પોતાનાં સ્થાનપરથી ઊઠીને ઊભો થયો. ત્રીક યવન લોકો ગરીબ ખિચારા ગોવાળીયાઓનાં ઢેરાને કૃષી રીતે ચોરી જાય છે, એ વિશે વાતચીત ચાલતી હતી, એટલામાં પોતાના જ એક સારા વાછડાના ગુમ થવાની ખબર મળી, એ તે ગોવાળીયાને એક મોટું દુઃસ્વિ-હ જ ભારયું. તેનો એવો જ નિશ્ચય થયો કે, “આજે ઢેરા ચરવા ગયાં હતાં, તે પાછાં ફરતી વેળાએ એ વાછડો પાછળ રહી જવાથી કોઈ યવન જ તેને લઈ ગયો હશે.” તેજ ક્ષણે તેણે નિર્દોષ પશુ બાળકનો શોધ કરવા માંજો. “આપણાં ઢેરા આજે ચરવાને ક્યાં સુધી ગયાં હતાં, સાથે ચારવા જનાર માણસની એ વાછડા પર ક્યાં સુધી નજર હતી, તેને ખીજ કોણે કોણે ક્યાં સુધી જોયો હતો?” ધ્યાદિ નાના પ્રકારના શોધો તેણે ચલાવ્યા. અંતે તેને એટલો ખુલાસો મળ્યો કે, શિખરે જનાં સુધી એ વાછડો હતો, પણ શિખરપરથી ઢેરાને નીચે લાવવામાં આવ્યાં, ત્યારથી તે જોવામાં નથી આવ્યો. એથી એ વાછડો ઉપર જ ક્યાંક અટકી બેઠેલો હોવો જોઈએ, એવો સર્વનો તર્ક થયો; પરંતુ માત્ર એવા તર્કથી જ નિરાશ થઈને બેસી રહેનારાઓમાંનો એ વૃદ્ધ ગોવાળીયો નહોતો. “એ ગોવત્સનો શોધ કરવા પૂર્વે હું અન્નનો આહાર

કરનાર નથી.” એવી પ્રતિજ્ઞા કરીને તે પર્વત શિખરે જવામાટે તૈયાર થયો. પોતાના તીરકામકાંને સાથે લઇને અને “મારી સાથે જે કાંઈ પણ આવવાને તૈયાર હોય, તેણે ખુશીથી આવવું.” એમ બોલીને તે પર્વત પર ચઢવા લાગ્યો.

ઉપર એક સ્થળે કહેલું જ છે કે, રાત્રિ પૌર્ણિમાની હતી. ત્રીજમ ઋતુ હોવાથી નભોમંડળ પણ નિરબ્ધ હતું અને આકાશનો સમસ્ત પ્રદેશ ચંદ્રમાંથી દ્રવનારા તેજ્જ્વરસથી જાણે વ્યાપ્ત થયેલો હોયતો! એવો ભાસ થતો હતો. દૂર દૂરનાં હિમાલયનાં અત્યુચ્ચ શિખરો પ્રથમથી જ હિમાચ્છાદિત થયેલાં હતાં અને તેમાં આ પૂર્ણિમાની સૌજન્યવલ કાંતિવાળા ચંદ્રનાં શ્વેત કિરણોનું મિશ્રણ થતાં એવો આભાસ થતો હતો, કે તે આકાશસ્થ કાંતિ આકાશગંગાના આશ્રમાંથી ઘો ઘો ખનિયુત વહન કરતી આ ભૂલોકમાં સર્વત્ર પ્રસરતી હોયતી! હિમાલયમાંનાં અરણ્યોહિસ્ત્ર અને અન્ય પશુઆર્થી સર્વથા ઉભરાયલાં જ હોય છે, પરંતુ તે રાત્રે સર્વ સ્થળે વ્યાપી રહેલી ચંદ્રકાંતિના પ્રભાવથી જાણે સર્વ પ્રાણીઓ મોહ પામી રતબ્ધ થઈ ગયાં હોયતી! એવો સર્વત્ર પ્રસરેલી શાંતિના સમીક્ષણથી મનોનિશ્ચય થતો હતો.

સર્વત્ર એવી દિવ્ય શોભા દષ્ટિગોચર થતી હતી ખરી, પરંતુ એ વૃદ્ધ ગોપાલકનું એમાં કિચિદ્માત્ર પણ ધ્યાન હતું નહિ—માત્ર એક બ્રહ્મમાં જ ચિત્તની બીનતા કરી બેઠેલા કોઈ એક સાધુ પ્રમાણે તે વૃદ્ધ ગોપાલકનું ચિત્ત તેના તે સુદક્ષણ ગોવત્સમાં જ લાગી રહ્યું હતું. તેનાં નેત્રો જો તે ગોવત્સ ક્યાંય દેખાય, તો તેને જોવા માટે જ અને તેનાં કણ્ઠો જે તે ગોવત્સનો આર્ત સ્વર ક્યાંયથી સંભળાય તો તે સાંભળવા માટે જ ઉત્સુક થઈ રહ્યાં હતાં. એની સાથે નીકળેલા બીજા મનુષ્યોમાં ફેટલાક તરુણો પણ હતા. પરંતુ એ વૃદ્ધને વત્સશોધન માટે અત્યંત આતુરતા હોવાથી તેમના કરતાં એનાં પગલાં વધારે ઊતાવળે પડતાં હતાં. શિખરના સમીપમાં આવી પહોંચતાં જ તેણે ભિન્ન ભિન્ન મનુષ્યોને ભિન્ન ભિન્ન માર્ગે વિચરવાની અને તે વત્સનો શોધ કરવાની આજ્ઞા આપી અને પોતે તે જ એક માર્ગમાં એકલોજ આગળ ચાલ્યો. એ માર્ગમાં વિચરતાં તેને જે જે જાણીઓ અને નાની નાની યુદ્ધાઓ દેખાઈ, ત્યાં ત્યાં તેમની પાસે જઈ જઈને તેણે ગોવત્સનો પુષ્કળ શોધ કર્યો, પરંતુ વ્યર્થ. ગોવત્સનો ક્યાંય પત્તો લાગ્યો નહિ. અંતે નિરાશ થઈ તે ઠેરો હમ્મેશ જે માર્ગથી નીચે ઊતરતાં હતાં, તે માર્ગથી ભિન્ન એવો એક અતિશય વિકટ બીજો નીચે ઊતરવાનો માર્ગ હતો, તે માર્ગે કદાચિત્ત તે ગોવત્સ મળે હશે, એવી કલ્પનાથી, રાત્રે એ માર્ગમાં ગમન કરવામાં કાંઈ પણ કઠિનતા થશે, એનો લેશ માત્ર પણ

વિચાર ન કરતાં તેણે તે માર્ગમાં સંચાર કર્યો. જોકે આવા માર્ગમાં વિચરવાની તેને હમેશની ટેવ હતી, તો પણ એ માર્ગ એવો તો દુર્ગમ હતો કે એ પંથે નીચે ઉતરતાં અનેક વાર તેને અડચણોના અનુભવ થવા લાગ્યો. ધીમે ધીમે લગભગ માર્ગના ત્રણ ભાગ જેટલો પંથ તો તે કાપી આવ્યો. બાકી એકજ ભાગ રહેલો હતો-અહીંથી સામે પૂર્વદિશામાં મગધદેશ પ્રતિ જવાનો એક તેવાજ પ્રકારનો વિકટ ક્ષટિ કૂટતો હતો. તેથી ત્યાં ઊભો રહીને “અહીંથી નીચે ઉતરતા માર્ગે જવું કે મગધદેશમાં જતા આ માર્ગે થોડુંક આગળ વધવું?” એના વિચારમાં તે વૃદ્ધ ગોથાં ખાવા લાગ્યો. થોડીક વાર સુધી સમતોલ કાંટા પ્રમાણે એકવાર એક બાજુએ અને એક વાર બીજી બાજુએ તેનું મન વળવા લાગ્યું. કોઈ પણ પ્રકારનો નિશ્ચિત વિચાર કરી શકાયો નહિ. અંતે નીચેના માર્ગે ઉતરવાનો નિશ્ચય કરીને તે જોવો આગળ ચાલવા જતો હતો એવામાં કોઈ અર્લકના રડવાનો ધ્વનિ તેને સંભળાયો હોય, એવા ભાસથી તે ઊભો રહી ગયો. પરંતુ “આટલી મોટી રાત્રે અહીં અરણ્યમાં કોઈ અર્લક રડતું હોય, એ અસંભવિત છે. કોઈ ચમત્કારિક શ્વાપદ બરાડા પાડતું હશે.” એવી રીતે મનનું સમાધાન કરીને પાછો તે આગળ વધવા જતો હતો, એટલામાં વળી પણ તે અર્લકનો કંઠશોષપૂર્વક રડવાનો અવાજ તેને કાને પહોંચ્યો. હવે તેને વિશેષ શંકા રહી નહિ અને તેથી “આ શો ચમત્કાર છે? અવશ્ય એના શોધ કરવોજ જોઈએ.” એવો નિશ્ચય કરીને તે મગધદેશના માર્ગમાં વિચર્યો; કારણ કે, તે રોદન ધ્વનિ તે પ્રદેશમાંથીજ આવતો હતો.

એ ધ્વનિની દિશાને અનુસરીને તે પાંચ સાતસો કદમ જેટલો દૂર ગયો, ત્યાં એક વિશાળ વટવૃક્ષની છાયામાંથી એ રોદનધ્વનિ આવે છે, એમ તેના ધ્યાનમાં આવ્યું અને તેથી ઊતાવળો તે ધારેલા વૃક્ષ તળે દોડી ગયો. ત્યાં પહોંચતાં જ એક શ્વેત વસ્ત્રમાં વીટાળેલું એક અર્લક પોતાપરના વસ્ત્રને ખસેડવાનો પ્રયત્ન કરતું તેના જોવામાં આવ્યું. તત્કાળ તેને ઉચકીને છાયામાંથી તે સ્વચ્છ ચંદ્રિકાના પ્રકાશમાં લઇ આવ્યો. તે અર્લકના અદોષ મુખને સ્પષ્ટતાથી અવલોકી તેને છાતી સરસું ચાંપીને તે વૃદ્ધ મનસ્વી ઇશ્વરને ઉદ્દેશીને કહેવા લાગ્યો કે, “[શિવશંભો! કૈલાસનાથ! આવા એક સુંદર અર્લકને આવા ગહન અરણ્યમાં નાખી જનાર નરપથુ તે કોણુ હશે વા? ગમે તે હોય. મારે તેની શી પંચાત? અવશ્ય એના પાલકપર કોઈ અસહ્ય વિડંબના આવી પડી હશે, ત્યારે જ તે પોતાના પ્રાણાધિક બાળકને આવા વિકટ વનપ્રદેશમાં મૂકી ગયું હશે! હે કૈલાસેશ્વર! મારા ગોવત્સનો શોધ કરતાં તે મને આ અર્લક આપ્યું, તો તેથી તારી એવી જ

ક્રમ્પા જણાય છે, કે એનું પાલન પોપણ મારા હાથે જ થવાનું છે. જો કે હું દીન છું તો પણ બધા જ પ્રેમથી એને હું ઉછેરીને મોઢું કરીશ.”

કારણ ગમે તે હોય, પણ એ વૃદ્ધે છાતી સરસું આપતાં જ તે દીન બાળક એકાએક રડતું બંધ થઈ ગયું અને તે વૃદ્ધના શરીરને વધારે ને વધારે વળગવા લાગ્યું. “ગોવત્સના શોધનિમિત્તે પરમેશ્વરે અપરાત્રિને સમયે મને અહીં યોલાવીને આ બાળક મારા સ્વાધીનમાં આપ્યું છે એમાં ઈશ્વરનો કાંઈ પણ જોડો હેતુ સમાયલો હોવો જોઈએ.” એવી રીતે મનમાં અનેક વિધ વિચારાને જન્મ આપતા તે વૃદ્ધ પોતાના નિવાસ-સ્થાનનો માર્ગ લીધો. પછી શું પૂછવું? તે જોને તેને એમ જ કહેવા લાગ્યો કે, “ભગવાન કૈલાસનાથનો મને જ આ બાળક આપવાનો મનોભાવ હતો. મારા હસ્તે જ એના પ્રાણ બચવાના હતા. એ જ કારણથી ઈશ્વરે મારા ગોવત્સને ગુમ કર્યો હતો.” પ્રત્યેક સ્ત્રીપુરુષને તેણે તે બાળકનું દર્શન કરાવ્યું. એ બાળકને નિહાળીને બધાના મનનો એવો જ નિશ્ચય થયો કે, “એ કોઈ ઉચ્ચ કુળનું જ બાળક હોવું જોઈએ.” પરંતુ બાળકનું શરીર તપાસી જોતાં માત્ર એક રત્નખચિત રક્ષાબંધન વિના બીજી કોઈ પણ વસ્તુ તેના શરીર પર જોવામાં આવી નહિ.

—***—

ઉપક્રમ-ઉત્તરાર્ધ.

દરિદ્રી આહ્વાલ.

૭ પોદ્ધાત કે ઉપક્રમના પૂર્વાર્ધમાં વર્ણવેલા પ્રસંગને લગભગ પંદર કે સોળ વર્ષ વીતી ગયાં છે. એ વેળાએ યવનોએ પંજબમાં પોતાનો અધિકાર સારી રીતે જમાવી દીધો હતો. સિકંદર આદશાહ ત્યાંના ધણાખરા પ્રાંતોને કબ્જે કરી તેમની વ્યવસ્થા માટે પોતાના આસપદ્યેની નીમણૂક કરીને પોતે સ્વદેશ પ્રતિ પ્રયાણ કરી ગયો હતો. પર્વતેશ નામના એક બ્રાહ્મણ રાજાનો પરાજય કરીને સિકંદરે તેને પોતાનો માંડલિક બનાવ્યો હતો અને પાછું તેનું રાજ્ય તેને જ સ્વાધીન કર્યું હતું. એથી તે રાજા ચિત્તમાં પ્રસન્ન થઈને પોતાને યવનોના માંડલિક તરીકે ઝાળખાવવામાં ધન્યતા માનવા લાગ્યો. જે જનો એક વેળા સ્વાતંત્ર્યને ઝોષને પારતંત્ર્યનો સ્વીકાર કરે છે, તેઓ પછી પારતંત્ર્યમાં જ અભિમાન મानी જોસે છે અને બીજાઓ પણ પોતાના જોવા ક્યારે થશે, એની વાટ જોતા જોસે છે. એ જ દશા પર્વતેશની પણ થઈ. પોતાને ગ્રીક યવનોના એક માંડલિક તરીકે ઝાળખાવી તે બીજાં રાજ્યોને પણ પાદાકાન્ત કરવામાં અર્થાત આડકતરી રીતે

યવનોના અધિકારમાં લાવવાના કાર્યમાં ઉલુકત થયો. તેણે પોતાના સૈન્યમાં પુષ્કળ ગ્રીકયવન સૈનિકો રાખ્યા અને તેથી તે પોતે આર્ય છતાં પણ તેને મ્લેચ્છાધિપતિ એવા એક ઉપનામથી લોકોએ વિભૂષિત કર્યો. સિકંદરે જતાં જતાં પોતાના કેટલાક અધિકારીઓને પાછળ આ દેશમાં રાખેલા હતા, પરંતુ તેમને પર્વતેશના હાથનીએ રાખવામાં આવી હતા—એટલું જ પર્વતેશને મહત્ત્વ અપાયલું હતું. એવી રીતે સર્વત્ર યવનોના અધિકાર ચાલુ થવાથી ધીમેધીમે પંજાબમાં યાવની વિદ્યાનો પણ પ્રસાર થવા લાગ્યો અને સંસ્કૃત વિદ્યાની નષ્ટતાનાં લક્ષણો દેખાવા લાગ્યાં. સંસ્કૃત પંડિતોનાં મનો એથી ધણાં જ કલુષિત થવા લાગ્યાં, અને એમ થવું સ્વભાવિક જ હતું. સિકંદર બાદશાહે પોતે અને તેના કેટલાક સરદારોએ આર્ય અખળાઓ સંગે વિવાહ સંબંધ કરેલો હતો, પરંતુ એ વિવાહો ખળાત્કારે જ કરવામાં આવી હતા. પંજાબમાંના કેટલાક આર્યજનોનો એ ગ્રીક લોકોથી શરીર સંબંધ થવાથી કેટલેક અંશે ઉભયનું તાદાત્મ્ય થયેલું હતું. અર્થાત્ થોડાક આર્યો યવનોના પક્ષના હતા. પરંતુ સાધારણ રીતે સમસ્ત આર્યોના હૃદયમાં તો યવનો માટે અત્યંત તિરસ્કાર જ હતો—તે એટલે સુધી કે કેટલાક લોકો તો એ પંજાબ પ્રાન્તનો પરિત્યાગ કરીને પેલી તરફના ગંગાના પ્રદેશમાં કિવા મગધદેશમાં નિર્વાસમાટે ચાલ્યા જતા હતા.

મગધદેશમાં તે સમયે નંદરાજ રાજ્ય કરતો હતો. એ દેશ ધણો જ સુસંપન્ન હતો. એની રાજધાનીનું નગર પાટલીપુત્ર હતું. હાલમાં જેને પટના નામથી ઓળખવામાં આવે છે, તે પટનાની પાસે જ એ પ્રાચીન નગર વસેલું હતું. અને તે કાળમાં એ નગર ઉત્તર-ભારતવર્ષમાં આર્યવિદ્યાનું, આર્યખળનું અને આર્યશુદ્ધિનું એક મુખ્ય સ્થાન મનાવું હતું. પરંતુ મગધદેશમાં થનારા આપણા પ્રયાણને હજી થોડો અવકાશ છે. ત્યાં ગયા પછી પાટલિપુત્રના વૈભવનિરીક્ષણનો પ્રસંગ સહજમાં જ આપણને પ્રાપ્ત થશે.

હાલતો આપણે પંજાબની ઉત્તર દિશાએ આવેલી ગાંધાર દેશની રાજધાની તક્ષશિલા નગરનું અવલોકન કરવાનું છે. હાલમાં જે દેશને કંદહારના નામથી ઓળખવામાં આવે છે, તેનું જ પૂર્વે ગાંધાર એવું નામ હતું. એ ગાંધારદેશ તે પ્રાચીન કાળમાં એક ધણો જ પ્રસિદ્ધિને પામેલો દેશ હતો. મહાભારતમાં અને ખીજાં પુરાણોમાં એનું નામ અનેક પ્રસંગે અને અનેક કારણોથી આવેલું છે. કૌરવની માતા અને ધૃતરાષ્ટ્રની પત્ની ગાંધારી તે એ દેશનીજ રાજકન્યા હતી. એ ગાંધારદેશને પાદા-

કાન્ત કરીને ત્યાં સિકંદરે પોતાનું રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું અને તે વેળાએ તક્ષશિલા નગરી તે યાવની અધિકારનું કેન્દ્રસ્થાન બની રહી હતી. અથી આર્ય પંડિતોને ખેદ થતાં તેઓ ધણા જ અસન્તુષ્ટ થએલા દેખાતા હતા. એવા પંડિતોમાંના જ એક પંડિતના આશ્રમમાં અત્યારે આપણે પ્રવેશ કરવાના છીએ.

ઉપર આશ્રમ શબ્દની ભેદ યોજના કરેલી છે ખરી; પરંતુ આર્ય વિષ્ણુ શર્માના નિવાસસ્થાનને એ નામ આપવું અને આશ્રમ શબ્દની વિડંબના કરવી, એ બંને સમાન છે. બિચારા બ્રાહ્મણની એ પર્યુકુટી તેના અને તેની વૃદ્ધ માતૃશ્રીના વપરાસ માટે પણ પૂરી થતી નહોતી. દારિદ્ર્ય મહારાજનું સ્વરૂપ ત્યાં સ્મૃતિમાન થએલું ભોવામાં આવતું હતું. શ્રી (લક્ષ્મી) અને સરસ્વતીનું પરસ્પર વૈર છે, એમ જે વારંવાર સાંભળવામાં આવે છે, તેના પ્રત્યક્ષ અનુભવ કરવાની ભેદ કાઢીની ઈચ્છા થાય, તો એ અનુભવ તેને એ પર્યુકુટીમાં સંપૂર્ણતાથી મળી શકે તેમ હતું. આર્ય વિષ્ણુ શર્મા અત્યંત વિદ્વાન, ત્રણ વેદને મુખે રાખનારો અને કર્મકાંડની પ્રતિમારૂપ હતો. નીતિશાસ્ત્રમાં તો એના જેવો પારંગત બીજો કોઈ પણ હતો નહિ. તેમ જ ધનુર્વિદ્યામાં પણ એ બ્રાહ્મણ પ્રતિદ્રોશ્યાચાર્ય જ હતો, એમ કહેવામાં કશી પણ અતિશયોક્તિ થાય તેમ નથી. તેણે પોતાના શિષ્યોને બણાવવા માટે નાના પ્રકારના શાસ્ત્રીય વિષયોના સુલભ ગ્રંથો રચીને ભૂર્જપત્રોના ભારાને ભારા પોતાની પર્યુકુટીમાં અડચણમાં અડચણ કરીને ખડકી રાખ્યા હતા. એના પિતા પણ એના જેવો જ અત્યંત વિદ્વાન પરંતુ એવો જ દરિદ્રી હતો. તેના કૈલાસવાસને લગભગ સાત આઠ વર્ષ થઈ ગયાં હતાં અને પતિ મરણના શોકથી અતિશય વિવહળ થતાં તેની માતાએ જે પથારી પકડી હતી, તે હજી સુધી છોડી ન હોતી; તેમ જ હવે તે એ ખીમારીમાંથી ઊંડીને પાછી ધરના કામકાજમાં લાગશે, એવી આશા પણ હતી નહિ. તેની બધી શુશ્રુષા એ માતૃલક્ષ્મી પુત્રને જ કરવી પડતી હતી—તે રંચ માત્ર પણ આક્રમ્ય ન કરતાં માતાની સેવામાં દિનરાત ઊભે પગે રહેતો હતો. હમણાં હમણાં તે વધારે અસ્વસ્થ થવાથી વિનાકારણ પુત્રને ગાળો પણ લાંબા કરતી હતી, પરંતુ કર્તવ્યપરાયણ પુત્રને તેનો જરા પણ કંટાળો આવતો નહોતો. અથી સંતુષ્ટ થઈને સ્વસ્થતા થાય એટલે પુત્રને તે અનેક આશીર્વાદ આપતી હતી અને એમાં જ પુત્ર પરમ સંતોષ માનતો હતો. “માતૃશ્રીનો આશીર્વાદ તે જ મારા શ્રમનું ફળ” એમ કહીને તે પોતાના દિનો જેમ તેમ કરીને વીતાડતો જતો હતો; પરંતુ એવા દિવસો વીતાડવામાં કેટલું બધું દુઃખ

સહન કરવું પડે છે એની કલ્પના એવા જ દારિદ્ર્યમાં જેના દિવસો ગચ્છેલા હોય, અથવા તો પાસે એક પાઇ પણ ન હોય—એવી સ્થિતિમાં પોતાના સમસ્ત આયુષ્યના માત્ર ચાર દિવસો પણ કાઢ્યા હોય—તે જ મનુષ્ય કરી શકે છે. જેને જ્યારે જ્ઞેષ્ઠએ ત્યારે અન્નવસ્ત્ર મળ્યા કરે છે, અને કાંઈ પણ પ્રકારની જેને કમી નથી; છતાં પણ યોગ્યવાનો સમય આવે એટલે પોતાને દરિદ્રી તરીકે ઓળખાવી પોતાના દારિદ્ર્યનું વિવેચન કરતાં જેને લેશમાત્ર પણ શર્મ આવતી નથી એવા ઢોંગી દરિદ્રીઓને આપણા એ દરિદ્રી આહ્વાણના દારિદ્ર્યની કલ્પના માત્ર થાય એ પણ અશક્ય જ છે. એ આહ્વાણની શુદ્ધિ ઘણી જ તેજસ્વી અને અધ્યયન ચાતુર્ય મહાન હોવાથી કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ તેને ત્યાં શીખવાને આવતા હતા; પરંતુ યાવની સત્તાનો આરંભ થયા પછી એક તો સંસ્કૃત વિદ્યાને ઉત્તેજન મળતું બંધ થયું અને વળી અધૂરામાં પૂરું પોતાની માતા માંદી પડી; તેથી તેનો બધો વખત માતાની શુશ્રુષામાં જ ચાલ્યો જતો હતો. અર્થાત્ વિદ્યાર્થીઓને ભણાવવાની તેને વેળા જ મળતી નહોતી. કારણ ગમે તે હોય પણ એ આહ્વાણ સર્વથા દરિદ્રી—અઢારે વિશ્વા દરિદ્રી તો હતો જ. સવારમાં પૂરું થાય એટલું જ અન્ન સવારે ઘરમાં હોવાનું—સંખ્યાકાળની ચિતા પરમેશ્વરને; એવો જ પ્રકાર ચાલતો હતો. એમ ચાલતાં ચાલતાં એક દિવસે તેની જનનીની પ્રકૃતિ ઘણી જ ખગડી આવી. એક તો વૃદ્ધાવસ્થા અને ખીજી વર્ષોની મનશ્ચિન્તા—એમાં વળી આજે શ્વાસની એકાએક પ્રખળતા થતાં ત્રિધ્વ-વાયુ વધવા માંજો. પુત્ર નિયમ પ્રમાણે જે ઉપચારો કરવાના હતા, તે સર્વ કર્યા; પરંતુ વ્યર્થ. તે જ દિવસે લગભગ મધ્યરાત્રિને સમયે પોતાના પુત્રને “તારો લાગ્યોદય સત્વર જ થશે. તે જે મારી સેવા કરી છે તે વ્યર્થ જનાર નથી.” એવો આશીર્વાદ આપીને તે વૃદ્ધ માતાએ પ્રાણ છોડી દીધા.

માતાના મરણથી પુત્રને ઘણો જ ખેદ થયો, પરંતુ તેના મનનું સમાધાન કરનાર પણ ત્યાં કોઈ હતું નહિ. યિચારાને પોતાનો શોક પોતે જ શમાવીને પોતાની વૃદ્ધ જનનીની ઉત્તરક્રિયા ઈત્યાદિ સર્વ કાર્યો કરવાં પડ્યાં. એ સર્વ ક્રિયાઓ એ નિર્ધન આહ્વાણે કેવી રીતે કરી હશે અને તેના મનની તે વેળાએ કેવી સ્થિતિ થઈ હશે, એ તો તે પોતે જ જાણે; આપણાથી કાંઈ પણ કહી શકાય તેમ નથી. ઉત્તરક્રિયા થઈ ગયા પછી તક્ષશિક્ષામાં જ બેસી રહેવાનું એ તેજસ્વી આહ્વાણને કાંઈ પણ કારણ હતું નહિ. એથી વિરુદ્ધ “આ યવનોના રાજ્યમાંથી નીકળીને ખીજે કર્યાં જવું, જ્યાં આર્થ રાજનું રાજ્ય હોય અને મારી વિદ્વતાનું મૂલ્ય થવાનો જ્યાં સંભવ હોય એવી

કાંઈ રાજસભામાં જવું અને જો બની શકે તો તે રાજને પોતાની ધન-વિદ્યામાંની નિપુણતા અને નીતિશાસ્ત્રજ્ઞતાનો અમ્લકાર બતાવીને યવન રાજ્યે પોતાનો કહેવાથી અહંકારના શિખરે ચઢી બેઠેલા આર્ય રાજને પરાભવ કરવા માટે ઉચ્કેરવો. યવનરાજ અને યવનના અનુયાયી આર્ય રાજને નષ્ટપ્રાય કરીને પૂર્વ પ્રમાણે સર્વ આર્યમય કરવું.” એ મહત્વાકાંક્ષિ પશુ તેના મનમાં સાહજિક આવી. “પરંતુ સ્વદેશનો ત્યાગ કરવો?” એવી વળી તેના મનમાં શંકા ઉદ્ભવી. થોડીવાર તે વિચારમાં પડી ગયો અને વળી કહેવા લાગ્યો. “શુદ્ધિમાનોનો કાંઈપણ વિશિષ્ટ સ્વદેશ હોતો નથી. જે દેશમાં તેઓ જાય છે, તે દેશ તેમને સ્વદેશ પ્રમાણે જ લાસે છે. જ્યાં પોતાનો જન્મ થયો અને જેમાં પોતાની બાલ્યાવસ્થા અને તરણાવસ્થાનો થોડો ભાગ વીલ્યો, એને જ જો સ્વદેશ નામ આપવામાં આવતું હોય, તો તે દેશ તો યવનોનો છે—અર્થાત્ તે દેશ અનાયોના અધિકારમાં જતાં ત્યાં અનાય આચારોનો જ પ્રચાર થવા લાગ્યો છે. એની સ્થિતિમાં કેવળ પોતાની જન્મભૂમિ કહીને જ એ દેશને વળગી રહેવું, તે સડેલાં ફળોના સમૂહમાં રહીને સારાં ફળો પણ સડી જવા જેવું જ કહી શકાય. એના કરતાં તો કાંઈ બીજા દેશમાં જઈને પોતાના મૂળ દેશના ઉદ્ધાર માટે જો થાય તો કાંઈ પ્રયત્ન કરવો, એ જ વધારે લાભકારક છે. બિંદ્યા માગીને જ જ્યારે પેટ ભરવાનું છે, ત્યારે તે પરદેશમાં જઈને કાં ન ભરવું? વખતે ત્યાં વિદ્વાતાની પરીક્ષા પણ થાય, એવો સંભવ છે” એ પ્રમાણે વિચાર કરીને આર્ય વિષ્ણુ શર્માએ પોતાની તે દરિદ્રી પર્યુકુટીની આગાહી કરી. એ પર્યુકુટીના ત્યાગથી તેના મનમાં કિચિન્માત્ર પણ ખેદ થાય તેમ હતું નહિ. “પરંતુ આ ભૂર્જપત્ર અને તાડપત્રપર લખેલાં પુસ્તકોની શી વ્યવસ્થા કરવી?” એના વિચારમાં તે પડી ગયો. પુસ્તકોને ત્યાં જ રાખી જવાની તો તેની ભાવના જ નહોતી, ત્યારે સાથે પણ કેવીરીતે લઈ જઈ શકાય? તેની વૃદ્ધ માતૃશ્રી જીવતી હતી તે વેળાએ જો તેને કાંઈએ “તારી માતાને તું અહીં છોડીને ચાલ્યો જા.” એમ કહ્યું હોત અને તેને જેટલું માફું લાગ્યું હોત, તેટલું જ આજે પુસ્તકોને છોડી જવાનો પ્રસંગ આવતાં તેને માફું લાગ્યું. પણ એ માફું લાગવાથી શું થઈ શકે? હવે એનો કાંઈ પણ ઉપાય તો કરવો જોઈએ જ. એના અનેકવિધ વિચાર તરંગોમાં તે ગોથાં ખાયા કરતો હતો. ભયંકર દુઃખાગના સમયમાં પોતાના પુત્રને ત્યાગવાનો જેમને પ્રસંગ આવેલો છે—અને તે દરિદ્રી માતાપિતાને જેવા દુઃખનો—મરણપ્રાય દુઃખનો અનુભવ થએલો હોય છે—છતાં પણ પાછા મળવાની

આશાએ તે પુત્રને કાઠ સુખી ગૃહસ્થને ત્યાં મૂક્યા વિના તે તેમને મૂટકો નથી જ થતો; તેવી જ નિરાધાર ત્રિણ્ણુશર્માની અવસ્થા થઈ પડી. પુસ્તકોના ભારા બાંધીને પીઠપર ઉપાડી જવા, એ સર્વથા અશક્ય હતું; કારણ કે, એક તો તે દરિદ્રી હતો, તેથી કાઠ વાહન ખરીદવા માટે તેના પાસે પૈસા હતા નહિ અને વાહન કાઠ વિનામૂલ્યે પણ આપે, તો નદી નાળાઓમાંથી તેને ચલાવીને લઈ જવું કેવી રીતે? કદાચિત્ લઈ જઈ શકાય, પણ મૂળ વાહન વિનામૂલ્યે આપે જ કાણ? એ સઘળાં અતુકલ પ્રતિકૂલ કારણોના વિચાર પછી અંતે એ ભૂર્જપત્રી અને તાડપત્રી પુસ્તકરૂપી સર્વ સંપત્તિ પોતાના એક મિત્રને ત્યાં રાખીને તેણે તક્ષશિલાને ત્યાગી મગધદેશ પ્રતિ શીઘ્ર પ્રયાણ કર્યું—તે વિદેશગામી થયો.

ઉપર કહેલું જ છે કે, એ કાળે પાટલિપુત્ર અથવા પુષ્પપુરી એ નગર ધણી જ ઉન્નત દશામાં હતું. ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં આર્યોનું માત્ર એ જ મોટું અને વૈભવવાળું રાજ્ય હતું અર્થાત્ યવનોના રાજ્યમાં ન વસવાની ઈચ્છાથી જે જનો દેશત્યાગ કરતા હતા, તે સર્વ એ પાટલિપુત્ર નગરમાં જ આવીને પોતાના કળાકૌશલ્યની અને લાગ્યની પરીક્ષા કરતા હતા. મગધદેશનું રાજ્ય આપણી વાર્તાના સમયમાં ધણું જ વિસ્તૃત હતું. સિકંદરની સેનાએ ગંગાપાર ઊતરીને એ રાજ્યપર આક્રમણ કરવાનો પણ એક ઘેવાર પ્રયત્ન કરેલો હતો, પણ તેનો એ પ્રયત્ન સર્વથા નિષ્ફળ જ નીવડ્યો હતો. પૌરસ(પર્વતેશ) રાજાનો પરાજયકરીને પંજાબ દેશને પોતાના તાબામાં કરી લેવાના મદથી છકી ગયેલા સિકંદરે મગધદેશમાં સજ્જડ માર ખાધા. પાછળથી તેનાં પોતાનાં માણસો પણ તેના અયોગ્ય આચરણથી કંટાળી ગયાં અને તેમણે આગળ વધવાની સાફ ના પાડી; એટલું જ નહિ, પણ “અમારો પોતાનો વધારે નાશ કરવાને હવે અમે આગળ વધવાના નથી જ.” એવો તેમણે સિકંદરને મોઢામોઢ જવાબ આપી દીધો અને એથી નિરુપાયે સિકંદરને વીલે મોઢે પાછું ફરવું પડ્યું હતું. મગધદેશના શરવીરો સમક્ષ સિકંદર અને તેના અસંખ્ય સૈન્યનું કાંઈ પણ ચાલી શક્યું નહિ. કારણ કે, “પાણી પહેલાં પાળ ચણી રાખવી જોઈએ” એ ન્યાયને અનુસરીને મગધદેશવાસીઓએ પ્રથમથી જ સિકંદરના હલ્લાને રોકવાની જોઈએ તેવી પૂરતી તૈયારીઓ કરી રાખી હતી. શત્રુઓને આવતાંની સાથે જ ત્રાહિ ત્રાહિ પોકારવાની ફરજ પાડવાનો તેમણે નિશ્ચય જ કરી રાખેલો હતો. એવા નિશ્ચયવાળા અને યુદ્ધકળાપ્રવીણ લોકો સામે લડાઈમાં ઊતરવાથી વધારે લાભની આશા નથી જ, એ સારી રીતે જાણી જવાથી જ યુદ્ધ કર્યાવિના સિકંદરે પોતાની જન્મભૂમિને માર્ગ લીધેલો હોવો જોઈએ.

આજે ક્રેટલીક વર્ષો થયા પાટલિપુત્રમાં નંદ નામના રાજાએ રાજ કરતા હતા. એ નંદવંશ મહા પ્રતાપી હતો. વિષ્ણુશર્મા જે સમયે પાટલિપુત્રમાં આવ્યો, તે સમયે ત્યાં ધનાનંદ નામક રાજા રાજસિંહાસને વિરાજમાન હતો. યાવની રાજ્યમાંના વિદ્વાનો એની રાજસભામાં આવવા લાગ્યા હતા અને માન પણ પામવા લાગ્યા હતા. એથી રાજસભામાંના આશ્રિત પંડિતોના મનમાં ધણો જ મત્સર ઉત્પન્ન થયો. વિષ્ણુશર્મા પંડિતથી પૂર્વે બીજા એવા અનેક વિદ્વાનો એ રાજસભામાં આવીને રહ્યા હતા. પ્રથમ પ્રથમ તો એ બીના રાજા અને તેની સભાના પંડિતોને મહા કૌતુકારૂપદ જોવામાં આવી; પરંતુ જેમ જેમ રાજાની દાનશીલતા અને ગુણગ્રાહકતાની કીર્તિ ભારત વર્ષમાં સર્વત્ર પ્રસરતી ગઈ, તેમ તેમ વિદ્વાન યાત્રોકો ત્યાં વધારે અને વધારે પ્રમાણમાં આવવા લાગ્યા. રાજસભામાં પંડિત ને વિદ્વાન લોકો આવેલા હોવાથી ક્રેટલીક વાર સભામાં રાજા સમક્ષ તેમને વાદ વિવાદ થતો હતો; તેમાં સર્વદા સભાપંડિતોને પરાજ્ય થતાં તેમને નીચું મોઢું ધાલીને બેસી રહેવું પડતું હતું. એ રાજસભામાં વિષ્ણુશર્મા આવ્યો, તે પહેલાં જ રાજસભાના પંડિતોના હૃદયમાંના મત્સરરૂપ અગ્નિ લીધણતાથી પાળાઈ ઊઠ્યો હતા અને તેનામાં વિષ્ણુશર્માનું આગમન જાણી તેમાં ઘી હોમાયું. વિષ્ણુશર્માએ કોઈની શિક્ષારસ ન મેળવતાં એકદમ જઈને રાજસભામાં પ્રવેશ કર્યો. આજ સૂધીમાં આવેલા બીજા પંડિતોએ કોઈ એક સભાપંડિત દ્વારા સભામાં પ્રવેશ કરેલા હતા; એ એક નિયમ જ પડી ગયો હતો; પણ આ જમદગ્નિગોત્રી બ્રાહ્મણને એ નિયમ માન્ય હતો નહિ. “મારામાં જે કોઈ પણ ગુણ હશે, તો તે મહારાજને દેખાઈ આવશે—નહિ તો કોઈ નહિ.” એવો નિશ્ચયકરીને સભા ભરાયલી હતી, તે સમયે દુર્વાસા ઋષિ પ્રમાણે એકાએક તેણે સભામાં પ્રવેશ કર્યો અને રાજાને આશીર્વાદ આપ્યો. આશીર્વાદના શ્લોકની રચના તેણે પોતે જ કરેલી હતી અને તેના ઉચ્ચાર ધીર, ગંભીર તથા અસ્ખલિત વાણીવડે થવાથી તે સાંભળતાં જ સર્વ સભાજનો ચકિત થઈને એક ધ્યાનથી એને જોઈ રહ્યા. વિષ્ણુશર્માની આવી સર્વથા ઉદ્ધત પદ્ધતિથી સભાપંડિતોએ સહજમાં જ અનુમાન કરી લીધું કે, “એ કોઈ અસામાન્ય સુદ્ધિમાન, તેજસ્વી અને વિદ્વાન બ્રાહ્મણ છે, એટલું જ નહિ, પણ આ રાજસભામાં જે એકવાર આનો સંચાર થયો, તો આપણા માથાપર એ જરૂર ચઢી બેસવાનો; માટે એને ક્ષણમાત્ર પણ અહીં રહેવા દેવો ન જોઈએ.” એવો ચાર પાંચ અગ્રેસર પંડિતોના મનનો ભાવ થતાં તેઓ પોતપોતામાં ધુસપુસ કરવા લાગ્યા.

એ નવીન આવેલા પ્રાક્ષણની ધીર અને ગંભીર વાણીનું રાજ ધના-
નંદના હૃદયમાં ઘણું જ વિલક્ષણ પરિણામ થયું, અને તેથી તત્કાળ રાજ્ય
ભિલા થઇને તેને માન આપ્યું તથા બેસવાને પોતાની પાસે જ આસન
આપ્યું. એથી તે સભાપંડિતોના કાપનો પાર રહ્યો નહિ. આજ સૂધીમાં
કાંઈ પણ પંડિતનો રાજ્ય પોતે આવો સત્કાર કર્યો ન હોતો. પ્રથમ
કાંઈ પણ રાજ્યપંડિત અતિથિપંડિતને આદરથી સભામાં લઇ આવે અને
રાજ્યને તેનાં નામ ગામ ઇત્યાદિ જણાવે, એટલે રાજ્ય ભીને આસન
બતાવીને તેને બેસવાની આજ્ઞા આપતો હતો. એ રીતિને કારણે મૂઢી
રાજ્ય પોતે જ ભી તેને માન આપીને પોતાની જમણી બાજુએ—એટલે
સર્વ પંડિતોના શિરોભાગે આસન આપ્યું. એ તે દૂષી પંડિતોથી કેમ સહન
કરી શકાય વારુ? “આ પ્રસંગે જેટલું આ નવા પંડિતને માન મળેલું છે,
તેટલું જ એને અપમાન મળવું જોઈએ.” એવો ફટલાક આશ્રિત પંડિતોનો
નિશ્ચય થતાં, એ કાર્યને સાધવા માટેની યુક્તિઓ તે શોધવા લાગ્યા.

રાજ્ય ધનાનંદે “ક્યાંથી આવ્યા,” ઇત્યાદિ પ્રશ્નો કર્યા અને તેના “હું
તક્ષશિલાથી આવ્યો છું.” ઇત્યાદિ વિષ્ણુશર્માએ યથાયોગ્ય ઉત્તરો આપ્યાં. એ
વૃત્તાંત સાંભળીને રાજ્યના આશ્રિત પંડિતોમાંનો એક પંડિત ભીને ભિલા થયો
અને ધણી જ ગંભીરતાના ભાવથી રાજ્યને ઉદ્દેશીને કહેવા લાગ્યો કે, “રાજ્ય!
આ નવા આવેલા અતિથિનો આપે આદર સત્કાર કર્યો, એ આપના દાન
શરતવને યોગ્ય જ છે, પરંતુ તે આદર અથવા દાન પાત્રને અપાય છે કે કુપાત્રને,
એનો વિચાર તો અવશ્ય કરવો જ જોઈએ, એટલા જ અમારી નમ્ર પ્રાર્થના
છે. યવનરાજ્યો આજ કાલ આર્યરાજ્યોના રાજ્યને તાબે કરવાના થાય
તેટલા પ્રયત્નો કરી રહ્યા છે અને એ રાજ્યો ક્યારે પોતાના કબજામાં આવે,
એની કાગને ડોળે વાટ જોતા બેઠા છે. અર્થાત્ તેઓ પોતાના ગુપ્ત દૂતોને
સર્વત્ર મોકલના રહે છે. પંચજનોનો સંહાર એવા વિશ્વાસઘાતકી લેકાના
ઘાતક કૃત્યોથી જ થયો; નહિ તો યવન રાજ્યો આ ભારતવર્ષમાં આવીને
આર્યનો પરાજય કરી પોતે અધિકારી થઈ બેસશે, એ શું લેશમાત્ર પણ
સંભવનીય હતું કે? તક્ષશિલા હાલમાં યવનોના તાબામાં છે અને તે જ નગરી-
માંથી આ વિપ્રવર્ધનું આગમન થયેલું છે. ગઈ કાલે જ તક્ષશિલાનો એક
અતિ સુશીલ ગૃહસ્થ યવનરાજ્યના ભુદ્મથી કંટાળીને અહીં આવેલો છે, તેના
મુખથી એમ સાંભળવામાં આવ્યું છે કે, યવનરાજ્ય કાંઈ એક વિદ્વાન્ પ્રાક્ષ-
ણને અહીં મોકલી અહીંના બેઠ જાણી લેવાના વિચારમાં છે. એ વિષયનો
વિચાર કરીને પછી જે આદરાતિથ્ય કરવું હોય તે કરશે. એ અહીં કાંઈને

ઓળખતા નથી, તેમ જ એમને પણ કોઈ અહીં ઓળખતું નથી. માટે એ જ યવનરાજ્યએ મોકલેલા ગુપ્ત દૂત નથી, એની શી સાબિતી? એ યવન રાજ્યના દૂત છે જ, એમ જોકે નિશ્ચયપૂર્વક અમે કહી નથી શકતા, પણ યદા કદાચિત્ જ્ઞે તેમ હોય, તો સર્પને દૂધ પીવડાવ્યા પ્રમાણે પશ્ચાતાપ કરવાનો પ્રસંગ ન આવે, તેટલામાટે જ આવી નિર્ભયતાથી આ પ્રાર્થના કરવામાં આવી છે.” હિરણ્યગુપ્ત ઉર્ધ્વ ધનનંદ જ્ઞે કે કીર્તિનો લોભી અને દાનશૂર તો હતો, પણ તેવી જ રીતે કેટલેક અંશે ચંચલ અને સંશયી સ્વભાવનો પણ હતો. વળી સિકંદર આદર્શાહે જ અરસ્તીનો પંજાબમાં જે સપાટો ચલાવ્યો હતો, તેનું સ્મરણ થતાં એ બાપણમાં તેને ઘણી જ સત્યતા ભાસવા માંડી. “આ બ્રાહ્મણ અદ્વિતીય વિદ્વાન્ હોવાથી અભિમાનમાં જ સભામાં આવ્યો આવ્યો; વિદ્વાતાની સાથે જે નમ્રતા જોઈએ, તે એનામાં બિલ્કુલ હતી નહિ. માટે એ અવશ્ય કોઈ કપટી પુરુષ હોવો જોઈએ.” એવો રાજ્યના મનમાં સંશય આવ્યો—તેથી તે તત્કાળ એ બ્રાહ્મણને ઉદ્દેશીને કહેવા લાગ્યો, “મારી સભાના પંડિતોએ અત્યારે મને જે સૂચના આપી છે, તે અક્ષરે અક્ષર સત્ય હોય, એમ જણાય છે. તમારું અહીં આગમન થતાં જ મેં તમારો આદર સત્કાર કર્યો; પણ તમારી અહીં કોઈની સાથે ઓળખાણ છે કે નહિ? એ જ્ઞે બતાવી નહિ શકે, તો આ ઉચ્ચ આસને બેસવાનું હું ધારું છું. એમને પણ યોગ્ય તો નહિ જ જણાય. કારણ કે, એ રાજનીતિથી વિરુદ્ધ છે. તમારા વિરુદ્ધ આપી શકે, એવો કોઈ પણ ગૃહસ્થ જ્ઞે આ પાટલિપુત્રમાં હોય, તો કૃપા કરીને...”

રાજ્યનાં એ વચનો સાંભળતાં જ એ કોપિષ્ઠ બ્રાહ્મણના અંગે અંગમાં અશ્મિની જ્ઞવાળા પ્રસરી ગઈ અને તે તત્કાળ રાજ્ય હિરણ્યગુપ્તને અનુલક્ષીને કોપયુક્ત મુદ્રાથી કહેવા લાગ્યો, “રાજ્યના આ તું શું બોલે છે? તારી વિચારશક્તિનો નાશ થયો છે કે શું? યવનોના રાજ્યમાં રહેવાથી ત્રાસીને કોઈપણ આર્યરાજ્યના દેશમાં જઈ વસવું, એવી ધારણાથી જ હું અહીં આવેલો છું—એટલું જ નહિ, પણ મારા નીતિજ્ઞાનનું અને ધનવૈદ્યનું મૂલ્ય આંકી શકે, એવો કોઈ રાજ્ય મળે, તો મારા ગુણોનો તેને લાભ આપી, તે દ્વારા યવનોનો અને પર્વતેશ જેવા બાયલા ભૂપાલનો નાશ કરાવવો અને સર્વત્ર પુનઃ આર્યરાજ્યનો વિસ્તાર વધારવો, એવા ઉદ્દેશથી જ માર્ગમાં તારી કીર્તિ સાંભળીને હું અહીં આવ્યો છું. યવનોનો દ્વેષ, એ મારો ધર્મ હોવા છતાં હું તેમનો ગુપ્ત દૂત છું, એ કેવી અસલ શંકા?”

તેણે એ બાપણ એવી તો નિર્ભયતા અને ગંભીરતાથી કહ્યું કે, સર્વને તે સલ જ ભાસ્તું અને તેથી “રાજ્ય તેની ક્ષમા માગીને તેને સદાને માટે પોતાની

રાજસભામાં રાખી લેશે”. એવા આશ્રિત પંડિતોના નિશ્ચય થયો. પરંતુ એ તેમને ધૃષ્ટ ન હોવાથી તેમનો અગ્રેસર પુનઃ ઊઠીને બાલ્યો કે, “મહારાજ, જે ગુપ્તચરનું કાર્ય કરવાને આવ્યો હોય, તે શું એમ કહેવાનો હતો કે, હા હું તેમનો દૂત છું અને તેમના માટે ધણું જ માન ધરાવું છું? યવનો માટે મને ધણો જ ધિક્કાર છે અને તેમના નાશમાટે જ હું મથી રહ્યો છું, એમ જ તે બોલવાનો એ સ્વાભાવિક છે. તેમ જ જો તેને કોઈ દૂતના નામથી બોલાવે એટલે પોતાનું પાપ ધૂપાવવા માટે તે શાહુકારી બતાવવાનો જ. પરંતુ દૂરદર્શી જનો તેના એવા કપટ જળમાં ફસાતા નથી. હમણાં એનું અપમાન થયું છે અને તેથી એનું મન દુઃખાયું છે, એ સહ છે; પરંતુ ન કરે નારાયણને જો એનાથી રાજ્યનો નાશ થાય તો પાછળથી થનારો પશ્ચાત્તાપ ભયંકર અને અસહ્ય જ થઈ પડવાનો! મહારાજ, અમે આપનું અન્ન ખાઈએ છીએ, માટે આપના શિરે સંકટ આવવાની શંકા માત્ર પણ અમારા હૃદયમાં ઉત્પન્ન થાય, તો આપને જાગૃત કરવા, એ અમારું કર્તવ્ય છે. પછી તો આપ તે સંકટમાંથી પોતાને અને અમારા જેવા પ્રજાજનોને બચાવવા સમર્થ છો જ.”

કપટપટુ પ્રાહ્લણ સભાપંડિતના એ ભાષણથી રાજાનાં નેત્રો એકદમ ઊધવી ગયાં અને નવીન પ્રાહ્લણ વિશે તેના મનમાં વધારે સંશય આવતાં તેણે તેને કહ્યું કે, “પ્રહ્લન, દૂરદર્શીપણું કોઈ કાળે પણ અયોગ્ય ગણાતું નથી. માટે અમુક પ્રકારની પ્રતીતિ જો તમે ન કરાવી શકો, તો ત્યાં સૂધી તમારે આ સભામાં ન આવવું. અત્યારે અહીંથી ચાલ્યા જાઓ, તે વધારે સારું. જો તમારી પ્રતીતિ મળશે, તો તમારી વિદ્વત્તા પ્રમાણે તમારો સારો આદરસત્કાર કરવામાં આવશે; પરંતુ ત્યાં સૂધી તો તમારે આ આસનનો ત્યાગ જ કરવાનો છે.” એ વચનો સાંભળતાંજ તે દુર્વાસા ઋષિ જેવા ક્રોધિષ્ટ પ્રાહ્લણના શરીરમાં પગથી તે માથા સૂધી અગ્નિ વ્યાપી ગયો, અને તેણે ઊઠીને જતાં જતાં પ્રતિજ્ઞા કરી કે, “જો હું ખરો પ્રાહ્લણ જ હોઈશ, તો આ નંદવંશનું નિકંદન કાઠીને તેને સ્થાને જેને યોગ્ય ધારીશ તેને બેસાડીશ—તેના જ હસ્તે યવનોનો નાશ કરાવીશ.” એટલું કહીને તેણે પોતાની શિખાને ખુલ્લી કરી નાખી અને લીધેલી પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ ન થાય, ત્યાં સૂધી વાળોને સ્પર્શ ન કરવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો. “એને આશા હતી, તેવી દક્ષિણા મળી નહિ અને રાજસભામાં પોતાના માનની તેને અભિલાષા હતી તેનો ભંગ થયો એટલે બડબડ કરે જ તો—એનો કાંઈ પણ વિચાર કરવાનો નથી.” એવી ભાવનાથી રાજસભામાંનાં કોઈ પણ પુરુષે

એના બાલવામાં ધ્યાન રાખ્યું નહિ-ઉશ્વટા તેને હસવા જ લાગ્યા. દેખી પંડિતોએ કપટતન્ત્રથી પોતાના હેતુને સાધી લીધા.

બીજી તરફ તે તેજસ્વી બ્રાહ્મણ વિષ્ણુશર્મા હવે પછી પાણી પીવાને પણ પાટલિપુત્રમાં ઊભું ન રહેતું, એવો નિશ્ચય કરીને તત્કાળ નગરથી બહાર નીકળ્યો. તેણે એ ત્રણ કોશનો પંથ કાપ્યો, એટલે સૂર્યનો અસ્તાચલમાં જવાનો સમય થયો. અહીં ગોવાળિયાઓનાં કેટલાંક બાળકો એકઠાં થઈને પોતાના બાલ્ય ખેલમાં નિમગ્ન થએલાં હતાં.

અહીં ગોવાળિયાઓના બાળકોની જે રમત ચાલતી હતી, તે પણ ધણી જ આશ્ચર્ય ઉપજવનારી હતી. અંધાં બાળકોએ જાણે પોતાના દેશ પર યવનો ચઢી આવેલા છે અને પોતે તેમનો નાશ કરવા માટે તૈયાર થએલા છે એવા એક નાટકની રચના કરી હતી. સિકંદરે પંજાબ પર ચઢાઈ કરીને ત્યાંના નિવાસીઓને પાદાક્રાન્ત કર્યા હતા અને તેના અધિકારીઓ આગળ વધીને બીજા દેશો પણ પોતાના સ્વાધીનમાં કરી લેતા હતા; એ દૃશ્ય તેમણે દેખાણું હતું. કેટલાંક બાળકો યવન બન્યાં હતાં અને કેટલાંકોએ આર્યોની ભૂમિકા બજવેલી હતી. તેમાંનો એક પંદર વર્ષના વયનો તરુણ બાળક આર્યોનો રાજા બન્યો હતો. તે પોતાના સૈનિકોને માટે સાદે જાત જાતની આજ્ઞાઓ આપતો હતો અને આજ્ઞાનુસાર જે ન વર્તે તેને શિક્ષા પણ કરતો હતો. એ રાજવેશધારી બાળકનું સમસ્ત ચારિત્ર્ય જોઈને બ્રાહ્મણને ધણો જ આનંદ થયો. તેના મનમાં સ્વાભાવિક એવો ભાવ થયો કે, “આટલા અદ્ય વયથી જ જેનામાં આવા અલૌકિક ચારિત્ર્યનો ભંડાર ભરેલો છે, તે બાળક કોઈ સાધારણ ગોવાળિયાનો ચિરંજીવી તો નહિ જ હોય.” એ વિચારથી ગમે તેમ કરીને પણ એ બાળકની પૂર્વ પીઠિકાને શોધી કાઢવાનો તેણે દૃઢ નિશ્ચય કર્યો.

એ બાળકોનો ખેલ ધણુ લાંબા સમય સૂધી ચાલતો રહ્યો અને એ ખેલના સમયમાં બ્રાહ્મણને એ બાળકની બારીકીથી પરીક્ષા કરી લેવાનો પણ સારો પ્રસંગ મળ્યો. છેવટે થાકી જવાથી સર્વ બાળકો એકત્ર થયાં. એ વખતે તે બ્રાહ્મણ તેમની પાસે ગયો અને તે રાજા બનેલા બાળકને કહેવા લાગ્યો કે, “એટા, તારી હસ્તરેખા જોવાની મારી ઈચ્છા છે, તે મને જોવા દે.” બાળકે એ બ્રાહ્મણને બહુ જ નત્રતાથી નમસ્કાર કરીને પોતાનો જમણો હાથ તેના આગળ ધર્યો. હસ્તરેખાનું અવલોકન કરતાં જ બ્રાહ્મણને અત્યંત આનંદ થયો. એ રેખામાં ચક્રવર્તી રાજાનાં ચિન્હો સ્પષ્ટ દૃષ્ટિગોચર થતાં હતાં. એવો સુલક્ષણશાલી પુત્ર ગોવાળિયાને

ઘેર જન્મે અથવા તો ગોવાળિયાને ત્યાં પળાયો હોય, એ પણ વિલક્ષણ જ કહેવાય, એવી તેની ભાવના થઈ અને વળી પણ તેણે તે આળકની હસ્તરેષા અને મુખમુદ્રાનું સામુદ્રિક દૃષ્ટિથી અવલોકન કર્યું. જેમ જેમ એ આળકના શરીરનાં પ્રભાવદર્શક ચિન્હો વધારે ને વધારે તેના જ્ઞેવામાં આવતાં ગયાં, તેમ તેમ તેની એવી દૃઢ ઈચ્છા થવા લાગી કે, “એ આળકનાં માત-પિતા પાસે જઈને એના જન્મ વિશેનો ખુલાસો મેળવવો જ્ઞેષ્ય અને તેમની પાસેથી આ આળક માગી લેવું જ્ઞેષ્ય.” એવા ભાવથી તે આળકને તેણે પૂછ્યું, “વત્સ, તું મારી સાથે આવીશ કે? જ્ઞે તું મારી સાથે આવીશ, તો હું તને સર્વ પ્રકારનો વિદ્યાઓ શીખવીશ. શસ્ત્રવિદ્યા, અસ્ત્રવિદ્યા અને ધનુવિદ્યાનો પણ મેં અભ્યાસ કરેલો છે—તે સમસ્ત વિદ્યાઓ હું તને શીખવીશ.” શસ્ત્ર, અસ્ત્ર અને ધનુષ્યનું નામ સાંભળતાં જ તે આળકને ધણો જ આનંદ થયો અને તેણે ઉત્તર આપ્યું કે, “મહારાજ! જ્ઞે તમે મને એ વિદ્યાઓનું શિક્ષણ આપશો, તો હું તમારો દાસાનુદાસ થઈ રહીશ.” એ પ્રમાણે એ સંભાષણનો સમાપ્તિ થતાં થોડી વાર પછી આળકાએ પોતપોતાનાં ઠોરોને એકઠાં કર્યાં અને સંખ્યાકાળ થઈ ગયેલો હોવાથી ધર તરફ ચાલવા માંડ્યું. એ તરુણ આળકનો પિતા મહાન્ સજ્જન પુરુષ હતો અને પોતાના પુત્ર માટે તેના મનમાં ધણું જ અભિમાન હતું. પોતાના પુત્રની વિલક્ષણ શુદ્ધિ નિહાળીને એ બ્રાહ્મણ ખાસ તેની તપાસ કરવાને આવેલો છે, એમ જાણીને તો તેને વળી અધિક જ આનંદ થયો. તે બ્રાહ્મણને રાત્રે ત્યાં જ રહેવાની તેણે વિનતિ કરી. ગાયોને દોહી લીધા પછી તે બ્રાહ્મણને તેણે દુગ્ધ પ્રાશન માટે આગ્રહ કર્યો અને બ્રાહ્મણે પણ તેના એ આતિથ્યને સ્વીકારીને ત્યાં જ રાત્રિ વીતાડવાનો સંકલ્પ કર્યો—તે અતિથિ તરીકે રાત્રે ત્યાં જ રહ્યો.

દુગ્ધપ્રાશન ઈત્યાદિ થઈ રહ્યા પછી તે વૃદ્ધ ગોવાળિયાને પાસે બેસાડીને બ્રાહ્મણ મહા યુક્તિથી તેને કહેવા લાગ્યો, “હે વૃદ્ધ ગોપાલક, આ તારો પુત્ર વિલક્ષણ શુદ્ધિમાન અને તેજસ્વી છે. એના સંબંધમાં કાંઈક પૂછવાની મારી ઈચ્છા છે, તેનો જ્ઞે તને કાંઈ કાંઈ ન હોય અને હરકત જેવું પણ ન હોય, તો હું કાંઈક પૂછું?” એ પોતાને જે પૂછવાનો છે, તે જાણે સમજ જ ગયો હોયની, તેવા ભાવથી તે વૃદ્ધ ગોવાળિયો હસ્યો અને બોલ્યો, “મહારાજ! તમે બ્રાહ્મણ છો અને તમે કોઈ એક સવાલ કરો, તેમાં ગુસ્સો શાનો હોય? તમારે જે કાંઈ પણ પૂછવાનું હોય, તે નિઃશંક થઈને પૂછો. હું પણ તમને જેવો હશે તેવો જ ખરેખરો જવાબ આપીશ.”

એ ઉત્તરથી બ્રાહ્મણને ધણો જ સંતોષ થયો અને તેણે પોતાના મનો-ભાવને વ્યક્ત કરવાનો આરંભ કર્યો. “તારા આસ્વાસનથી હું ધણો જ સંતુષ્ટ

અથોહું અને તેથી જ નિર્ભયતાથી પૂછુંહું કે, જે પુત્રને તું પોતાના તરીકે ઓળખાવે છે તે તારા વંશનો બાળક હોય, એમ દેખાતું નથી. એનો જ્ઞે કાંઈ ખીજો શુભ વૃત્તાંત હોય, તો મને જણાવી દે. મારો, એના વિશેનો તર્ક જ્ઞે સત્ય હશે, તો સત્ય સમજજો કે, આ બાળક લવિષ્યમાં મહાન બાવ્યશાળી થવાનો છે; એ સાર્વભૌમ ભૂપાલ થશે.”

બ્રાહ્મણનાં એ વાક્યો સાંભળીને વૃદ્ધ ગોવાળિયો કાંઈક સચિન્ત થયો. એટલે વળી પાછો બ્રાહ્મણ કહેવા લાગ્યો, “ મારા સમક્ષ ધૂપાવવાનું કાંઈ પણ કારણ નથી. સંશયને કાઢી નાંખ. જે જાણવાનું હતું તે હું જાણી તો ચૂક્યો જ છું.”

“ મહારાજ, તમે ચમત્કારિક પુરુષ છો. માટે તમારા સમક્ષ હું અસત્ય બોલવાનો નથી. જે ખરેખરી હકીકત છે, તે હું તમને જણાવી દઉં છું.” એમ કહીને તેણે શુભ વૃત્તાંતનું વિવેચન કરવા માંડ્યું. “ એ બાળક મારો પુત્ર નથી. અમારા જેવા ગોવાળિયાએને ત્યાં તે આવાં રત્ન ક્યાંથી હોય વારુ? એ બાળક ધણી જ નાની અવસ્થામાં મને એક ચાંદની રાત્રે અરણ્યમાંના એક વૃક્ષ નીચેથી મળી આવ્યું હતું. એ પડ્યું પડ્યું રડતું હતું અને એની પાસે ખીજું કોઈ પણ માણસ હતું નહિ. એ અરણ્યમાં ભટકતાં માંસાહારી પશુઓના હાથેથી બચવા જ કેમ પામ્યું, એનું જ રહી રહીને મને આશ્ચર્ય થયા કરતું હતું. આકાશમાં ઉદિત થએલો ચન્દ્રમા જાણે તેને ધૈર્ય આપીને નિર્ભયતાથી સ્વસ્થ રહેવાનો ઉપદેશ દેતો હોયની! એવો મને ભાસ થયો. એ બાળકને ઝટ ઉપાડીને હું મારે ઘેર લઈ આવ્યો. એનાં માતા પિતાનો પત્તો મેળવવા માટે મેં ધણાય પ્રયત્નો કર્યા, પરંતુ તેમનો શોધ લાગી શક્યો નહિ. એ બાળકના શરીરપર વસ્ત્રો પણ વિશેષ હતાં નાહ અને ઘરેણાંમાં પણ માત્ર એક રક્ષાબંધન જ હતું. એ રક્ષાબંધનને મેં જાળવીને રાખી મૂકેલું છે. એ બાળક કોનું અને કોના વંશનું છે એને કાંઈ નિશ્ચય કરી શકાયો નથી. માટે મેં એને મારા પુત્ર તરીકે જ ઉછેરીને મોટા કરવા માંજો છે.” વૃદ્ધ ગોવાળિયાએ જે ખીના બનેલી હતી, તે ખરેખરી જણાવી દીધી.

એ વૃત્તાંત સાંભળીને બ્રાહ્મણ કેટલીક વાર સ્વસ્થતા ધારીને બેસી રહ્યો અને ત્યાર પછી કહેવા લાગ્યો, “ તે રક્ષાબંધન ક્યાં છે લાવ જોઈએ?” ગોવાળિયાએ તે રક્ષાબંધનને સાત ચીથરાંમાં લપેટીને સાત પડમાં ધૂપાવી રાખ્યું હતું, તે ધણી જ મહેનતથી કાઢીને બ્રાહ્મણને દેખાડ્યું. સામે દીવો બળતો હતો તેની પાસે જઈને બ્રાહ્મણે તે રક્ષાબંધન તપાસી તપાસીને જોયું

અને તેના પરની છાપને ભેદને તેને ધણું જ આશ્ચર્ય થયું. તેણે એકદમ ગોવાળિયાને કહ્યું કે, “ભાઈ રે, તું આ બાળક મને સોંપી દે. સદાને માટે ન સોંપી શકતો હોય, તો અમુક સમયને માટે તો એને મારી ભેડે રહેવા જ દે. એ મહાન્ ભાગ્યશાળી થવાનો છે, એમાં તો હવે રંચ માત્ર પણ શંકા જેવું નથી. માત્ર એને અનુકૂલ સાધનોની આવશ્યકતા છે. હું બધી વિદ્યાઓના બાણનારો છું ને મારો સ્વાભાવિક રીતે આ બાળકમાં પ્રેમ-ભાવ થએલો છે. માટે એ બાળક તું મને આપી દે.”

બ્રાહ્મણની એ યાચના બાણીને ગોવાળિયાના મુખમંડળમાં ચિન્તાની છાયાનું દર્શન થવા લાગ્યું. એથી વળી પણ તે બ્રાહ્મણ તેને આશ્વાસન આપતો બોલ્યો, “ભાઈ! દશરથ રાજાએ રામચંદ્રનો હસ્ત વિશ્વામિત્ર-ઋષિના હસ્તમાં આપ્યો હતો અને વિશ્વામિત્રે રામચંદ્રને સર્વ વિદ્યાઓનું શિક્ષણ આપ્યું હતું; તેવી રીતે તારા પુત્રને પણ હું શસ્ત્ર અને અસ્ત્રવિદ્યાનું શિક્ષણ આપીને રામચંદ્ર જેવો રણશૂર યોદ્ધા બનાવીશ. એની કિંચિન્માત્ર પણ ચિન્તા તારે કરવાની નથી. એ રાજાજી છે.” ગોવાળિયાના હૃદયનું કાંઈ એથી સમાધાન થયું નહિ. “મેં આટલા દિવસ સૂંધી અલસન્ત પ્રેમથી પાળેલા આ પુત્રની બ્રાહ્મણ યાચના કરે છે, તે કેવી રીતે આપી શકાય.” એવી ચિન્તામાં તે પડી ગયો અને બ્રાહ્મણને હવે શું ઉત્તર આપવું, એની તેને સૂઝ ન પડી. પરંતુ બ્રાહ્મણને અનુકૂલ થાય, એવું ઉત્તર તે બાળકે જ આપ્યું. એ બ્રાહ્મણ અને તેના પિતાના એ સંભાષણને આરંભ થયો, ત્યારે તે બાળક ત્યાં હતો નહિ, પરંતુ બ્રાહ્મણે બ્યારે “એ બાળકને મારા સ્વાધીનમાં આપો.” એ વાક્ય ઉચ્ચાર્યું, તે વેળાએ તે દોડતો દોડતો આવીને પોતાના દીન પિતાને કહેવા લાગ્યો કે, “બાપા, મને તમે આને આધીન કરો. મારા માટે જરા પણ ચિન્તા રાખશો નહિ. તમે તો હમેશ એમ કહ્યા કરો છો કે, આ યવનોનો ઉચ્છેદક કાઈ પણ થવો ભેદથી; તો પછી ભલે હું જ તેમનો સંહારક થાઉં, તો શું ઓહું છે? તમે તે યવનોના રાજને ભેંચો હતો, ખરોને? તમે હમેશ વાતો કરો છો કે, તેનો પોશાક આવો હતો, તેનો ઘોડો આવો હતો અને તે પોતે આવો હતો, તો તેવો હું પણ કેમ ન થાઉં વાર? બાપા, તમારા આશીર્વાદથી અને આ ઋષિમહારાજની કૃપાથી હું ખરેખર પરાક્રમી થઈશ. એ યવનોએ લાઇ લીધેલા સમસ્ત દેશને તેમની પાસેથી પાછું મેળવીશ અને એક મહાન્ સ્વતંત્ર રાજ્યની સ્થાપના કરીશ. પછી બાપા, તમારી આ ઢેરો ચારવાની મહેનત ટળી જશે અને તમે સુખમાં પોતાના દિવસો

વીતાડશો. ખરેખર હું એ યવનોને સંહારીને મગધદેશના મહીપતિના રાજ્ય જેવું અહીં ખીજું સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપીશ.”

બ્રાહ્મણોનો આટલી વાર સૂધી સર્વથા ગુમ રહેલો સંતાપ મગધદેશ અને ત્યાંના રાજાનું નામ સાંભળતાં જ એકાએક ઉદ્દીપ્ત થયો. અને તેથી તે તેને કહેવા લાગ્યો કે “અરે અજ્ઞાન બાળક, મગધદેશના રાજ્ય જેવું રાજ્ય શામાટે કહે છે? તે મગધદેશના રાજ્યસિંહાસને જ આરૂઠ કરી હું તને ચક્રવર્તી-સાર્વભૌમ રાજા બનાવીશ.”

પ્રકરણ ૧ હું

પ્રયાણ.

હવે અરણ્ય-હિમાલયમાંનાં ગહન અરણ્યો-અક્ષરશઃ ગગનને સુંબન કરવાને આકાશમાં જનારાં વૃક્ષો તે અરણ્યોમાં હતાં અને વૃક્ષ પશુ કેટલા પ્રકારનાં? તેમના પ્રકારોની ગણના કરી શકાય તેમ નથી. હિમાલયને સર્વ ઔષધિઓના ઉત્પત્તિસ્થાન અને ભંડારની ઉપમા આપવામાં આવે છે, તે કાંઈ ઓટું નથી. સર્વ વનસ્પતિ, સર્વ લતા, અને સર્વ જાતિનાં નાનાં મોટાં વૃક્ષો એ પર્વતમાં શોભી રહેલાં છે, એ પ્રલક્ષ હોવાથી કોઈ પશુ જાણી શકે તેમ છે અર્થાત્ એ હિમાલયમાંનાં અરણ્યો ગહન હોય, એમાં શું આશ્ચર્ય? એવા એક અરણ્યના એક ભાગમાં એક આશ્રમ હતું અને તેની ધણી જ ઉત્તમતાથી વ્યવસ્થા રાખવામાં આવતી હતી. એ આશ્રમને “ચાણુક્ય-આશ્રમ”ના નામથી લોકો ઓળખતા હતા. બ્રહ્મપુત્રને જઈ મળનારી એક નાનકડી, પરંતુ અત્યંત રમણીય એવી એક નદીના તીર પ્રદેશમાં એ આશ્રમ આવેલું હતું. એ નદીનો પ્રવાહ બહુ બળથી વાતા વાયુ પ્રમાણે વહેતો જતો હતો, અને તેથી જાણે એ જ કારણથી પડેલું હોયની, તેવી રીતે એ નદીનું નામ મરૂદતી હતું. જે સ્થળે ચાણુક્યાશ્રમ આવેલું, તેટલો જ થોડોક ભાગ કાંઈક શાંત રહેતો હતો. એ આશ્રમનો કુલપતિ ચાણુક્ય નામનો એક બ્રાહ્મણ મહાતેજસ્વી, મહાવિદ્વાન અને મહા કૌપિષ્ટ બ્રાહ્મણ હતો. તેનું તેજ ગોત્રપતિ પ્રમાણે અગ્નિસમાન પ્રજ્વલિત હતું. તેના આશ્રમમાં અનેક બ્રાહ્મણો અને વિદ્યાધ્યયનેશ્ચુ બ્રાહ્મણપુત્રો આવીને વસેલા હતા, ઉપરાંત હિમાલયમાંના બિલ્લાધિપતિઓ પણ તેને ધણા જ નમીને ચાલતા હતા. ચાણુક્યનું અધ્યયન ચારે વેદ, તેમની શાખા અને તેમની ઉપશાખા તેમ જ તેમના ષડંગો અને ઉપાંગો તથા ખીજાં સર્વ શાસ્ત્રો ધ્યાનપૂર્વક સમાસવાળું હતું. તે કાળમાં જે

કુલપતિ એ નામને યોગ્ય કોઈ પણ ઋષિ હોય, તે તે એ ચાણક્ય જ હતો, એ સર્વથા નિર્વિવાદ છે. સૌ બસા વિદ્યાર્થીઓ સદા તેના આશ્રમમાં ભણતા જ રહેતા હતા—ઉપરાંત એ વિદ્યાર્થીઓ પાસેથી શિક્ષણ લેનારા બીજા વિદ્યાર્થીઓ હોય, તે તે જુદા જ. એ વિદ્યાર્થીઓમાંના સઘળા બ્રહ્મવિદ્યા શીખનારા જ હતા, એમ નહોતું; કિન્તુ અસ્ત્રવિદ્યા અને ધનુર્વેદ, તેમજ આયુર્વેદ, કાસ્યપસંહિતા ઇત્યાદિકનું શિક્ષણ લેનારા બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિય શિષ્યો પણ એ આશ્રમમાં હતા. સારાંશકે, પુરાણાન્તરે વસિષ્ઠ, વાલ્મીકિ અને વિશ્વામિત્ર ઇત્યાદિ મહર્ષિઓના આશ્રમોનું જે વર્ણન કરેલું છે તે પ્રમાણે જ આખેદૂબ એ ચાણક્યાશ્રમની સર્વ વ્યવસ્થા જેવામાં આવતી હતી. “પ્રાચીન કાળના વસિષ્ઠ વામદેવ પ્રમાણે જ મારી યોગ્યતા છે.” એવા ચાણક્યનો દૃઢ નિશ્ચય હતો. એટલું જ નહિ, પણ “વિશ્વામિત્ર પ્રમાણે જ કોઈ એક ક્ષત્રિય વીરને હસ્તગત કરીને તેના હસ્તે રામાયણમાં વર્ણવેલાં પરાક્રમો જેવાં પરાક્રમો કરાવીશ—એક મહાન્ સામ્રાજ્ય સ્થપાવીશ, પૃથ્વીનો વિજય કરવા માટે અશ્વમેધ યજ્ઞ કરાવીશ અને અસંખ્ય માંડળિકાને નમાવી તેમના મુકુટોમાંનાં રત્નોના પ્રકાશથી તેનાં ચરણના નખો રંગાવીશ. રામચંદ્ર ઇશ્વરનો અવતાર અને અયોધ્યા જેવી નગરીનો પ્રથમથી જ રાજા, એટલે એના જેવા એક મહાન્ પુરુષને વિશ્વામિત્રે સર્વ વિદ્યાઓનું શિક્ષણ આપીને તેને અનેક પરાક્રમો કરવાને સમર્થ બનાવ્યો, એમાં કાંઈ વિશેષતા નથી. પણ હું જે કોઈ રાજ્યનો અધિકારી નથી અને જેની પાસે બીજું પણ કોઈ સાધન નથી એવા ક્ષત્રિયપુત્રને હસ્તગત કરીને તેના હસ્તે જ સમસ્ત આર્યાવર્તમાં, માત્ર એક જ મહાન્ રાજ્યની સ્થાપના કરીને તેને સાર્વભૌમ બનાવીશ! મગધદેશના રાજાએ વિનાકારણ મારું અપમાન કર્યું છે, મારી યોગ્યતા જાણી નથી અને મત્સરથી ભરેલા હૃદ બ્રાહ્મણોની દુષ્ટ વાણી સાંભળીને મારી અવહેલના કરી છે; તે મગધદેશના રાજાના કુળનું સમૂલ ઉચ્છેદન કરીને તેના સિંહાસને હું આ મારા ક્ષત્રિય કિશોરને ખેસાડીશ.” એવા પ્રકારના ઉદ્દગારો તે આશ્રમના કુલપતિના મુખમાંથી વારંવાર નીકળતા હતા. અને એ જ યુદ્ધિથી તે ખરેખર એક કિશોર વયના પરંતુ તેજસ્વી ક્ષત્રિય કુમારને અને તેની સાથે હિમાલયમાંનાં નાનાં નાનાં માંડલિક રાજ્યોમાંના કેટલાક ક્ષત્રિય અને લિલ્લ કુમારોને પણ પોતાના આશ્રમમાં લાવીને તેમને ધનુર્વિદ્યાનું અને શસ્ત્રવિદ્યાનું શિક્ષણ આપતો હતો. એમાં અધિક સંતોષની વાત તો એ હતી કે, તે સર્વ કુમારો મહા આનંદ અને ઉત્સાહથી પોતાના ગુરુપાસેથી લિલ્લ લિલ્લ શાસ્ત્રોના પ્રાયોગિક અને શાસ્ત્રીય પાઠો લેતા હતા. પ્રતિદિવસે તેમની વિદ્યાની વૃદ્ધિ

થતી જ્ઞેષ્ઠને ગુરુના મનમાં પણ તેટલો જ સંતોષ થતો હતો. દિવસે દિવસે પોતાના ઉદ્દિષ્ટ હેતુની સિદ્ધિનો પ્રસંગ પાસે પાસે આવતો જતો જ્ઞેષ્ઠને ગુરુના મનનું જે સમાધાન થતું લાગ્યું, તેનું વર્ણન થવું અશક્ય છે. હવે તેનું લક્ષ બવિષ્યના કાર્યક્રમમાં લાગ્યું. “રણક્ષેત્રમાં શત્રુસમક્ષ ઊભા રહીને તેનો પરાજય કરવો, એ અઘાપિ મારા શિષ્યમાટે અશક્ય વાર્તા છે.” એમ તો તેને લાગ્યું જ. પણ એથી એમ નથી માનવાનું કે, તે શિષ્યના અંગમાં તેટલું શૌર્ય, વીર્ય અને કૌશલ્ય નહોતું; કિન્તુ એ ગુણોના તેનામાં પૂર્ણતાથી વાસ હતો. પરંતુ સંખ્યાના પ્રમાણમાં આવશ્યકીય સૈન્યબળ જ્ઞેષ્ઠએ, તે ક્યાંથી લાવવું, એની જ રહી રહીને તેને ચિન્તા થયા કરતી હતી. “મગધદેશનો રાજા મોટો સમ્રાટ છે અને આર્યાવર્તના પૂર્વોત્તર ભાગમાં દૂરદૂર પર્યન્ત તેનું રાજ્ય વિસ્તરેલું છે. પશ્ચિમમાં પણ તેના માંડલિકો અનેક છે. એથી અર્થાત્ જ્ઞે યુદ્ધ કરવાનો જ પ્રસંગ આવે, તો જરૂર જ્ઞેષ્ઠએ તેટલું સૈન્યબળ મારા પુત્રને કેવી રીતે પ્રાપ્ત થઈ શકે?” એ વિચારે રાત દિવસ તેને યેચેન યનાવી દીધો હતો. એક દિવસે એ જ વિચાર કરતો મધ્યાન્હ સમયે મધ્યાન્હ સ્નાન માટે તે એકલો એકાદ મરુદ્ધતી નદીના પોતાના નિયમિત સ્થાને ચાલ્યો જતો હતો. આશ્રમમાં વિદ્યાર્થીઓની ઘણી જ ગડબડ હોવાથી ગુરુએ પોતાના નિત્યકર્મમાટે નદીના એક વિવક્ષિત ભાગને ખાસ પોતાને માટે જ રાખી મૂક્યો હતો. ગુરુ જ્યારે તે સ્થળે હોય, ત્યારે ત્યાં જ્ઞેષ્ઠને તેની સાથે ખોલવું કાઢના માટે પણ શક્ય હતું નહિ. તેનો ખાસ માનીતો શિષ્ય અન્દ્રગુપ્ત જ માત્ર ગમે તે વેળાએ અને ગમે તે સ્થળે જ્ઞેષ્ઠને ગુરુના સમાધિનો પણ ભંગ કરી શકતો હતો. જે પ્રમાણે પોતાના દશ છોકરાં હોય, છતાંપણ માતા પિતાનો એક પુત્ર કે પુત્રીમાં અધિક પ્રેમ હોય છે—તેણે અપરાધ કરેલો હોય, પણ તે તેમને અપરાધ ભાસતો નથી અને અપરાધ લાગવા છતાં પણ તેની સહજમાં ક્ષમા કરી દે છે—તે પ્રમાણે જ ચાણુક્ય અને અન્દ્રગુપ્તની સ્થિતિ હતી. ગુરુના આશ્રમમાં અનેક શિષ્યો અનેક પ્રકારની વિદ્યાઓનું શિક્ષણ લેવાને આવી વસેલા હતા. એ ઊપર કહેલું જ છે; પરંતુ તે સર્વમાં અન્દ્રગુપ્ત તેનો સર્વથી આદ્ય અને અત્યંત પ્રેમપાત્ર શિષ્ય હતો.

વાંચકા જાણી તો ગયા હશે જ કે, ઉપક્રમમાં વર્ણવેલો દરિદ્રી બ્રાહ્મણ અને હિમાલયમાંના ગોવાળિયાને અરણ્યમાંથી મળેલો ક્ષત્રિયવત્સ તે જ એ ચાણુક્યાશ્રમમાંના ચાણુક્ય અને અન્દ્રગુપ્ત હોવા જ્ઞેષ્ઠએ. તે ગોવાળિયાને ચાંદની રાત્રે એક વૃક્ષતળેથી અચાનક એ બાળક મળી આવ્યો, તેથી બવિષ્યમાં જ્ઞેષ્ઠે હાથે મહાન્ કૃત્યો થવાનાં છે, એવા ભાવથી અન્દ્રે પોતે જ

પોતાના વંશના એક મહાવીર પુરુષનું રક્ષણ કર્યું, માટે તે દરિદ્રી બ્રાહ્મણે એ બાળકનું ચન્દ્રગુપ્ત નામ રાખ્યું. અને “જે નામ ધારીને ધનાનન્દની રાજસભામાં જતાં મારા માનનો ભંગ થયો હતો, તે નામ એ માનભંગનું પૂર્ણપણે પરિમાર્જન થાય, ત્યાં સુધી ધૂપાવી રાખવું જોઈએ અને કાષ્ટ નયું જ નામ ધારણ કરવું જોઈએ; અને જે દિવસે હિરણ્યગુપ્ત ઉપર ધનાનન્દને મગધ દેશના સિંહાસનપરથી નીચે પટકી પાડીશ, તે જ દિવસે મારા પ્રથમ નામનો મારા મુખથી ઉચ્ચાર કરીશ અથવા તો બીજાના મુખથી કરાયેલા ઉચ્ચાર સાંભળીશ.” એવી પ્રતિજ્ઞા તે બ્રાહ્મણે કરી. એ બ્રાહ્મણ મહાન કાર્યકર્તા અને તેજસ્વી હતો. તે ગોવાળિયા પાસેથી બાળકને માગી લીધા પછી તે પાછો તક્ષશિલા નગરીમાં ગયો નહિ, કિન્તુ ત્યાંથી કેટલાક અંતરપર આવેલા હિમાલયના એક ઉચ્ચ અને અંતભાંગમાં જઈને ઉપર કહેલી મરુદ્ધતી નદીના તીરે તેણે એક નાની પર્ણકુટી બાંધી અને ત્યાં પોતાના કરી લીધેલા તે બાળકને શસ્ત્ર અને અસ્ત્રવિદ્યાનું શિક્ષણ આપવા માંડ્યું. “આ એક જ બાળકને ગમે તેટલું શિક્ષણ આપવા છતાં પણ માત્ર એ એકલાની જ સહાયતાથી મારું ઇષ્ટકાર્ય સાધ્ય કેમ થશે?” એ વિચાર તો બ્રાહ્મણના મનમાં આવ્યો જ. પરંતુ તેનો ઉત્સાહ મહાન, નિશ્ચય દૃઢ અને પોતાના કાર્ય કરવાના ચાતુર્યમાં વિશ્વાસ અપાર હતો, અર્થાત્ એવા મનસ્વી મનુષ્યને નિરાશા સ્પર્શ પણ ક્યાંથી કરી શકે? “જેવી રીતે ભગવાન રામચંદ્રે દક્ષિણુર્માના વાનરોની સહાયતા લઈને રાવણ જેવા પ્રબળ શત્રુને સંહાર કર્યો, તેવી રીતે હું પણ મારા આ ક્ષત્રિય વીરને હિમાલયમાંના બિલ્લ, માતંગ, ચાંડાલ ઇત્યાદિ હીન જાતિમાં ગણાતા લોકોની સહાયતા અપાવીને ચાંડાલ કરતાં પણ નીચ એવા એ મગધદેશના રાજકુળનો નિપાત કરાવીશ.” એવી આશા તેણે ધારી અને તેની સફળતા કરવા માટે બિલ્લ, માતંગ અને ચાંડાલ ઇત્યાદિ લોકોની નીચતાનો વિચાર ન કરતાં પોતાના આશીર્વાદથી તેમને પુનિત-શુદ્ધ કરીને શસ્ત્રાસ્ત્રવિદ્યાનું શિક્ષણ આપવાનો એકસરખો સપાટો ચલાવ્યો. એવામાં સત્વર જ તેની વિદ્વતાની પણ સર્વત્ર ખ્યાતિ થવાથી જ્યાં ત્યાંથી બ્રાહ્મણપુત્રો પણ તેના આશ્રમમાં અધ્યયન કરવાને આવવા લાગ્યા. એવી રીતે એ પર્ણકુટી ઉભી કરવાને એક વર્ષ થયું ન થયું, એટલામાં તો ચાણક્યાશ્રમની અને તેના કુલપતિની કીર્તિનો સમસ્ત હિમાચલ પ્રદેશમાં પ્રસાર થઈ ગયો.

અસ્તુ; હવે પછીને માટે શી વ્યવસ્થા કરવી? એ વિચારમાં તેનું મન રોકાયેલું હતું. એવી સ્થિતિમાં મધ્યાહ્ન સમયે ચાણક્ય પોતાના સ્નાન કરવાના સ્થાન પ્રતિ આવ્યો જતો હતો, એ ઉપર કહેલું જ છે.

વિચાર કરતા બેસી રહેવામાં તો કાંઈ પણ માલ નથી. પ્રતિજ્ઞા અને કાર્યની સિદ્ધિ કરવી હોય, તો અવશ્ય કાંઈ પણ આરંભ કરવો જોઈએ, એવા તરંગો તે દિવસે ખાસ કરીને તેના હૃદયસમુદ્રમાં ઉત્પન્ન થતા જતા હતા. અર્થાત્ શું કરવું? કાર્યનો આરંભ કેવી રીતે કરવો? એ વિચારો વિશેષ રીતે તેના મનને ત્રાસ આપતા હતા. ચંદ્રગુપ્ત પ્રાતઃકાળમાં જ ઉઠીને કાંઈ શિકારના શોધ માટે અરણ્યમાં ચાલ્યો ગયો હતો. સમય અતિશય શાંત, પરંતુ પ્રખર-તપ્ત-હતો. સૂર્યનારાયણે આકાશના મધ્ય ભાગને પોતાનું આસન બનાવ્યું હતું. સર્વ પશુપક્ષીઓ પણ વિશ્રાંતિ લેવાના હેતુથી પોત-પોતાની ગુહાઓમાં અને માળાઓમાં જઈને બરાઈ બેઠાં હતાં. બ્રાહ્મણના આસપાસના પ્રદેશમાં જે કે સર્વત્ર શાંતિ છવાયેલી હતી; પરંતુ તેના પોતાના અંતઃકરણમાં ક્ષેપમાત્ર પણ શાંતિનો ભાવ હતો નહિ. ઇષ્ટકાર્ય સિદ્ધ ન થયું હોય, ત્યાં સુધી તેના હૃદયને શાંતિ ક્યાંથી મળી શકે વારુ? આણુક્ય એવી રીતે વિચાર કરતો બેઠો હતો, એવામાં એકાએક એક વિલક્ષણ કલ્પના તેને સૂત્રી આવી હોય, એમ જણાયું. કારણ કે તેની મુખમુદ્રા એકદમ પ્રયુક્ષિત થઈ ગઈ. એ ઉલ્લાસમાં જ તેણે એકવાર બંને હાથે તાળી વગાડી, અને પોતાના મન સાથે જ તે કાંઈ વાતચિત કરવા લાગ્યો. એક બે વાર ગર્હન ડોલાવીને તે સ્વગત કહેણ લાગ્યો, “બરાબર, એમ કીધા વિના હવે ખીન્ને માર્ગ જ નથી. મારા ત્યાં મયા વિના એ વ્યવસ્થા થવી અશક્ય છે, અને એ વ્યવસ્થા થયા વિના હવે પછીના કાર્યક્રમનો ઉપક્રમ થવો પણ અશક્ય જ છે. અહીં બેસી રહેવાથી જ શું થવાનું છે? જે થવાનું છે તે ત્યાં જ થવાનું છે. માત્ર એક જ વર્ષમાં ચંદ્રગુપ્તે કાંઈ થોડી વિદ્યાનું ગ્રહણ નથી કર્યું અને હું પાટલીપુત્રમાં ગયો હતો, તે વેળાએ હતી તેવી જ સ્થિતિ જે અત્યારે પણ કાયમ હશે, તો મારું કાર્ય સાધી લેવામાં વધારે કઠિનતા પણ થવાની નથી. હજી તો એક વર્ષ પણ થયું નથી અને હું ત્યાં જવાને તૈયાર થાઉં છું, એ ખીના થોડીક અડચણ કરે એવી દેખાય છે. પણ એમાં અડચણ શી? આટલો મહાન વ્યૂહ રચવાની જે સૂતા ધરાવે છે, તે જ આણુક્ય આરંભમાં જ આવી શંકાઓથી ઉત્સાહ-હીન થઈ જાય, તો પછી કાર્ય કેમ થશે? જે મનમાં આવ્યું, તે તત્કાળ ન કર્યું તો પછી સિદ્ધિ કાંઈ કાળે પણ થાય તેમ નથી.”

એવી રીતે મનમાં જ કાંઈક વિવચના, કાંઈક નિશ્ચય અને કાંઈક વિચાર કરતાં કરતાં આણુક્યે સ્નાન માટે નદીના જળમાં પ્રવેશ કર્યો. એ સમયે વેળાને યોગ્ય એવા મંત્રો એક પછી એક સહજ રીતે તેના મુખમાંથી નીકળતા હતા; પરંતુ તેનું મન એ મંત્રોના ઉચ્ચારણમાં નહોતું, એ તો સ્પષ્ટ જ

છે. તેનું મન સર્વથા પોતાના ભવિષ્યમાં કરવા ધારેલા કાર્યોના વિચારમાં જ લીન થએલું હતું. સ્નાન ધ્યાદિ કરીને તે મધ્યાહ્ન સંધ્યા કરવાને તીરપર મૃગચર્મ પાથરીને તેપર બેઠો અને આચમન કરીને પ્રાણાયામ કરવાની તૈયારીમાં હતો, એટલામાં તેનો માનીતો વત્સ ચંદ્રગુપ્ત દોડતો દોડતો પોતા તરફ આવતો હોય, એમ તેણે જોયું. આવતાની સાથે જ ચંદ્રગુપ્તે ગુરુને નમ્રતાથી નમન કરીને આજે પોતે વનમાં શાં શાં પરાક્રમો કર્યાં હતાં, તેનો વૃત્તાંત કહી સંભળાવ્યો. તે જ્યારે એક મોટા જંગલી ડુકર અને એક અત્યંત સુંદર કૃષ્ણમૃગ (કાળા હરિણ) ને મારવાનો વૃત્તાંત કહેતો જતો હતો, ત્યારે તેનો સાથીદાર એક ખીજે રાજપુત્ર વચમાં જ કહેવા લાગ્યો કે “અને ગુરુશ! એ એકલો જ જ્યારે તે જંગલી ડુકરની પાછળ દોડી ગયો, ત્યારે અમને ખરેખર અર્જુનનું રમરણ થઈ આવ્યું હતું. અર્જુનના બળની પરીક્ષા માટે ભગવાન શંકરે કિરાતનું રૂપ ધારીને અર્જુનને ઉશ્કર્યો હતો, તે વેળાએ અર્જુન ખરેખર આ ચંદ્રગુપ્ત પ્રમાણે જ શોભેલો હોવો જોઈએ.” એના બોલવાની સમાપ્તિ થતાં જ ખીજે એક ભિલ્લ તેટલી જ ઉત્સુકતાથી કહેવા લાગ્યો કે, “ગુરુશ! જો તમે એ ડુકરને જોશો, તો ચંદ્રગુપ્તને ધણો જ ધન્યવાદ આપશો. એટલો મોટો ડુકર આ જંગલોમાં આજ દિન સૂધીમાં કોઈએ જોયો જ નથી, છતાં પણ એ તેનાથી રંચમાત્ર પણ ખીનો નહિ અને જેવી રીતે લાકડીથી કોઈ કૂતરાને મારી નાખીએ, તેવી રીતે એણે તે ડુકરને ઠાર કરી નાખ્યો. આપ તે ડુકરને જોવાને ચાલો જ.”

પોતાના એકના એક અને પરમપ્રિય પુત્રે કોઈ અદ્વિતીય પરાક્રમ કર્યું હોય, તો જે પ્રમાણે તેનાં માતા પિતાને આનંદ થાય છે, તેવો જ કિબલુના તેથી પણ વિલક્ષણ આનંદ ચાણક્યના મનમાં થયો. જેને હાથમાં લીધો છે, તેની શરવીરતા અત્યાર સૂધી તો ધણી જ સારી છે, પરંતુ જે કાર્ય થવું જોઈએ, તે તો સર્વ હજી બાકી જ છે; તે કાર્યની સફળતા સાથે સરખાવતાં આ કાંઈ પણ નથી, એવો વળી ખીજે વિચાર આવતાં તેને થોડોક શોક પણ થયો. પરંતુ તે શોક ક્ષણમાત્રનો જ હતો. તે ક્ષણ વીતતાં જ તે ચંદ્રગુપ્તને ઉદ્દેશીને કહેવા લાગ્યો કે, “વત્સ ચંદ્રગુપ્ત ! તારા આ પરાક્રમની વાત્તાં સાંભળીને ખરેખર મારા હૃદયમાં ધણો જ આનંદ થયો છે. સર્વદા એવાં જ પરાક્રમો કરતો રહેજે. પણ હવે તને મારે એક ખીજ જ વાત કહેવાની છે. બાળકો ! તમે બધા જરા આધા ચાલ્યા જાઓ. જ્યારે હું બોલાવું ત્યારે પાછા આવજો.” સર્વ વિદ્યાર્થીઓ સર્વથા ગુરુની આજ્ઞાને જ અનુસરનારા હતા-અર્થાત ગુરુની આજ્ઞા થતાં જ તેઓ તરત

જ દૂર ચાલ્યા ગયા. એકાંતમાં ચાણક્ય ચંદ્રગુપ્તને સંબોધીને પુનઃ કહેવા લાગ્યો. “હે પુત્ર ચંદ્રગુપ્ત ! હું થોડા સમયને માટે તારાથી દૂર થવાનો છું. જે કે તારી અવસ્થા હજી ધણી જ નાની છે, છતાં પણ તારા હાથે જે મારે એક મહત્ કાર્ય કરાવવાનું છે, તેના આરંભ અત્યારથી જ કરવો જોઈએ. તેને મુક્તવી રાખવામાં માલ નથી. ઉપરાંત આ આશ્રમની વ્યવસ્થાનો ભાર આ ચાર માસને માટે તો તારા શિરે જ રહેવાનો. જે મનુષ્ય ભવિષ્યમાં એક મોટા રાજ્યનો રાજા થવાનો છે, તેને તેવા કાર્યભારનો થોડો ધણો અનુભવ તો મળવો જ જોઈએ. અર્થાત્ તું આટલો બધો તરણુ છે, છતાં પણ આ આશ્રમનો સંઘળો ભાર તારા માથાપર નાખીને હું એક ચાતુર્માસ્ય પર્યન્ત બહાર જવા ઇચ્છું છું. તું જાણે છે તો ખરો કે, અમુક એક કાર્ય માટે મારો નિશ્ચય થયો, તો તે કદાપિ ફરવાનો નહિ, અને આપણે જે આપણા હેતુને સિદ્ધ જ કરવાની ઇચ્છા રાખીએ છીએ, તો જરૂર તારે મારા વચન પ્રમાણે જ કરવું પડશે, તું મોંઢું વાકુંચુકું કરીશ નહિ. તેમ કરવાની કાંઈ પણ અગત્ય નથી. કારણ કે હું જાઉં છું તે આગળ ઉપરના કાર્યનો પાયો નાખવાને જ જાઉં છું—એમાં મારો ખીજે કશો પણ હેતુ નથી. મારે ત્યાં શું શું કરવાનું છે, તે અત્યારે જ તને જણાવી દેવાનું કાંઈ પણ પ્રયોજન નથી. વત્સ ! અગધદેશના રાજસિંહાસને હું જ્યારે તને વિરાજેલો જોઈશ, ત્યારે જ મારાં નેત્રોની આધાનો અંત થશે. ત્યાર પહેલાં થવાનો નથી, એ નિશ્ચયપૂર્વક માનવું. વધારે હું તને કાંઈ પણ કહેવા માગતો નથી. ખીજાંએને જે કાંઈ પણ કહેવાનું હશે તે હું કહી દઈશ; પણ સર્વપર દેખરેખ તો તારે જ રાખવાની છે. તું જ આશ્રમનો સ્વામી છે. તું જ અહીંનો રાજા છે. ભવિષ્યમાં તું રાજ્ય કેવી રીતે ચલાવી શકીશ, એનું અનુમાન તારા આ ચાર માસના વર્તનપરથી સહજમાં કાઢી શકાશે.”

બિચારો ચંદ્રગુપ્ત ખરેખર નમાણું મોઢું કરીને જ ચાણક્યનું એ બાણુ સાંભળતો જતો હતો. તેને પોતાના ગુરુના થનારા વિયોગના સ્મરણથી ધણો જ ખેદ થયો. બાલ્યાવસ્થાથી જે ગોવાળિયાએ એનું લાલન પાલન કર્યું હતું; તેના કરતાં પણ માત્ર એક વર્ષમાં જ ચાણક્યે એના મનનું વિશેષ આકર્ષણ કર્યું હતું—તેથી એ ગુરુરાજના વિયોગથી થનારું દુઃખ તેને અસહ્ય ભાસતું હતું. તે ગુરુને નમ્રતાથી કહેવા લાગ્યો. “ચાણક્ય મહારાજ ! હજી તો મારા શિક્ષણની સમાપ્તિ થઈ નથી, ત્યાં તો આપ મને છોડી જવાની વાત કરવા બેઠાને? ત્યારે મને સાથે જ શામાટે નથી લઈ

જતા? જ્યાં આપ ત્યાં જ હું-કાંઈ પણ સંકટ આવતાં હું ખડી જઈશ, એવી બીજી રાખશો નહિ. જો આપ મારા સમક્ષ હશો, તો હું કાળથી પણ ડરનાર નથી. વધારે શું કહું? પરંતુ જો આપ મને અહીં એકલો જ છોડી જશો, તો માત્ર મારી મનોવૃત્તિ શાંત રહેવાની નથી. સાથે રહેતાં ગમે તે સુખ દુઃખ વીતે તેની મને પરવા નથી.”

“તું સંકટથી ગભરાઈ જઈશ, એમ ધારીને હું તને સાથે નથી લઈ જતો એમ બિલકુલ નથી. હાલનો વખત જ એવો છે કે, મારે એકલાએ જ જવું જોઈએ. હવે એ વિશે વધારે કશું પણ તારે બોલવું નહિ-હું કહું તેવી રીતે વર્તવું, એ જ તારું કર્તવ્ય છે. આમ કરવામાં તારા કલ્યાણ વિના મારો બીજો કોઈ પણ હેતુ નથી, એ બીજી વાર કહી બતાવવું જોઈએ તેમ નથી; કારણ કે તે તું સારી રીતે સમજે છે.” આણક્યે ગંભીર ભાવથી લખ્યમુદ્રા કરીને ચંદ્રગુપ્તના મનનું સમાધાન કર્યું.

ગુરુના સુખમાંથી આવાં વચનો નીકળતાં ચંદ્રગુપ્ત અધિક શું બોલી શકે વારુ? તેનાથી કાંઈપણ બોલાયું તો નહિ, પણ તેના મનમાં જે અતોનાત દુઃખ થતું હતું, તે આર્ય આણક્ય સ્પષ્ટતાથી જોઈ શક્યો; છતાં પણ આણક્ય જેટલો પોતાના મનોવિકારોને વશ થઈ જનારો હતો, તેટલો જ તે નિશ્ચયી પણ હોવાથી તેણે પોતાના નિશ્ચયને આણુમાત્ર પણ ન્યૂન થવા દીધો નહિ. તેણે પુનઃ પોતાના મનમાં વિચાર કર્યો કે, “હવે તો મનમાં જે કાર્ય કરવાની ઇચ્છા થએલી છે, તે કાર્યનો આરંભ કરવો જ જોઈએ. કાર્યની ઉપેક્ષા ન કરવી. આ કાર્ય એવું છે કે, એની સિદ્ધિમાં કોણ જાણે કેટલા દિવસો લાગશે, એનો નિશ્ચય નથી. માટે એનો જેટલો જલ્દી પ્રયત્ન અને આરંભ થાય, તેટલો તે વિશેષ સફળ થવાનો સંભવ છે.”

નિશ્ચયી પુરુષો પોતાના નિશ્ચિત કાર્યને કરવામાં કદાપિ વિલંબ કરતા નથી, એ નીતિતત્ત્વ આણક્યમાં સંપૂર્ણ રીતે વ્યાપેલું હતું. તે જ દિવસે રાત્રે ચાતુર્માસ્ય જેટલી કરવી જોઈતી સર્વ વ્યવસ્થા કરીને બીજે દિવસે ઉષ્કાળમાં કુલપતિ આણક્ય પોતાના પ્રિય શિષ્યોને આનંદપૂર્વક ભેટી તેમને આશીર્વાદ આપીને આશ્રમમાંથી નીકળી વિદેશમાં જવામાટે પ્રવાસને પંથે ચાલતો થયો.

ચંદ્રગુપ્ત દષ્ટિ પહોંચી શકી ત્યાં સૂધી નિસ્તબ્ધતાથી ગુરુરાજને જોતો આશ્રમના દ્વારમાં ઉભો રહ્યો.

પ્રકરણ ૨ જી.

પાટલિપુત્ર.

૧ ત પ્રકરણોમાં પ્રસંગોપાત વાંચકોને મગધદેશની રાજધાની પાટલિપુત્ર નગરની થોડી ઘણી માહિતી મળી ચૂકી છે. પરંતુ પ્રસ્તુત પ્રકરણમાં વાંચકોને એ નગરનો પૂરેપૂરો પરિચય કરાવવાની અમારી મનોભાવના છે. આર્ય આણુક્ય પોતાના આશ્રમમાંથી નીકળીને પાટલિપુત્રમાં આવી પહોંચે, તે પહેલાં વાંચકોને એ શ્રી વિશાળ નગરીની જે પૂરેપૂરી માહિતી મળી જાય અને ત્યાંના નંદ તૃપતિનો પણ પરિચય થઈ જાય, તો એકંદર કથાનક સમજવામાં તેમને ઘણી જ સરળતા થવાનો સંભવ છે.

પાટલિપુત્રનું પુષ્પપુર એવું એક ખીજું પણ નામ હતું. પરંતુ આપણે જે કાળનો ઇતિહાસ લખીએ છીએ, તે કાળમાં મગધદેશના એ મુખ્ય નગરનું પાટલિપુત્ર એ જ નામ સર્વ જનોના મુખમાં રમી રહ્યું હતું. કેટલાકોને એવો અભિપ્રાય છે કે, રામાયણના સમયમાં એ જ નગરી કૌશામ્બી અથવા તો કુસુમપુરના નામથી વિખ્યાત હતી. ગમે તેમ હો, પણ એટલો સિદ્ધાન્ત તો નિશ્ચિત છે કે, આપણા કથાનકના કાળથી પહેલાંની જ એ નગરી પુરાણપ્રસિદ્ધ તો હતી જ, અને આપણે જે કાળના ઇતિહાસનો ઉલ્લેખ કરવા ધારેલો છે, તે કાળમાં તો સમસ્ત આર્યાવર્તમાં પાટલિપુત્ર જેવું મોટું અને વૈભવશાળી ખીજું એક પણ નગર હતું નહિ. ત્યાંના નંદરાજ અતિશય સમર્થ હોવાથી તેના કીર્તિકુસુમનો સુરભિ જ્યાં ત્યાં પ્રસરેલો જોવામાં આવતો હતો. હવે ખરી રીતે જોતાં એ નગરી એવી જ હતી કે, સાધારણ રીતે રાજની કીર્તિ સાથે એની કીર્તિનો પણ પ્રસાર થયેલો હતો, એના આપણે વિચાર કરવાનો છે. રાજ ગમે તેવો હોય, પણ એ તો સત્યજ છે કે, માત્ર પાટલિપુત્ર નગર સર્વથા દિગંતવિશ્રુતકીર્તિ (જેની પૃથ્વીના પટમાં ચારે દિશામાં કીર્તિ છવાયેલી હોય તે) એ વિશેષણને યોગ્ય હતું. એ નગરીની લંબામ પાંચ ગાઉની અને પહોળાઇ ત્રણ ગાઉની અંકાતી હતી. તે સમયમાં ગ્રીક લોકોએ એ નગરનું વર્ણન આપેલું છે, તે વાંચતાં એવી માહિતી મળે છે કે, એ નગરની આસપાસ ચારેતરફ એક જંગી ખાઈ ખોદેલી હતી અને તેના અંદરના ભાગમાં નગરને ઘેરી લેનારી એક લાકડાની ભીંત ખાંધેલી હતી. એ લાકડાની ભીંતના અંદરના ભાગમાં વળી એક ખીજો નગરના રક્ષણ માટેનો તેવો જ ઘેરાવાવાળો કોટ ચણી લેવામાં આવ્યો હતો. તે વેળાએ એ નગર ગંગા અને શોણ એ બે નદીઓના

સંગમના મધ્ય ભાગમાં લાંબું ને લાંબું પ્રસરેલું હતું. એ નગરના નિવાસિ-
જનોને પ્રાચીનના નામથી ઝોળખવામાં આવતા હતા. એ નગર ગંગા
અને શોણ નદીના સંગમસ્થાને વસેલું હોવાથી વ્યાપાર અને ઉદ્યમનું એક
મુખ્ય સ્થળ બની રહ્યું હતું. ઉપરાંત એ રાજધાનીનું નગર હોવાથી સર્વ
પ્રકારના કળાકુશળ અને ગુણી લોકો પણ ત્યાં આવતા જ રહેતા. જે કોઈ
પણ મનુષ્યને પોતાના ગુણના બળથી રાજાશ્રય મેળવવાની મહત્વાકાંક્ષા
હોય, તે પાટલિપુત્રની દિશામાં પ્રવાસ કરવાનો જ, એ નિશ્ચિત હતું. પાટ-
લિપુત્ર વૈદિક ધર્મનું અગ્રસ્થાન હતું. નાના પ્રકારના યજ્ઞો અને બીજાં
હવ્યકવ્યો ત્યાં નિયમિત રીતે થતાં રહેતાં હતાં. યજ્ઞધર્મનો અતિ પ્રસાર
થવાથી તેમાં બલિદાન અપાતાં. પશુઓની દુર્દશા દેખીને સમૃદ્ધ હૃદય
બુદ્ધિદેવે પ્રચલિત કરેલા અહિંસા ધર્મના પ્રસારકો પણ પાટલિપુત્રમાં
ક્યાંક ક્યાંક પોતાના ધર્મ પ્રસારના કાર્યમાં મચેલા જોવામાં આવતા
હતા અને તેમને તેમના કાર્યમાં થોડી ધણી સફળતા પણ મળતી ચાલી
હતી; પરંતુ એ તેમના અહિંસા ધર્મના પ્રસારનું કાર્ય થોડે ધણે અંશે ગુમ
રીતે જ ચાલતું હતું. કારણ કે, વૈદિક ધર્મને રાજાશ્રય ધણો જ બલવાન
હોવાથી એ બિચારા નિરાધારો બુદ્ધ યતિઓને પોતાના ધર્મ કાર્યને આગળ
વધારવાનાં જોઈએ તેટલાં અને તેવાં સાધનો મળી શકતાં નહોતાં. વિરુદ્ધ
પક્ષે ક્વચિત્ ક્વચિત્ તેમની એ ધર્મ સંબંધી ખટપટોની રાજાના આશ્રિત
પુરોહિતોને ખચર પડતાં જ તેમના પર જીલ્મ પણ થતો હતો, એવાં કેટલાંક
વર્ણનો મળી આવે છે. હાલ તો આપણે પાટલિપુત્રનું એક બીજાં જ
પ્રકારનું વર્ણન આપવાના છીએ.

પાટલિપુત્રમાં અર્થાત્ સમસ્ત મગધસામ્રાજ્યમાં એ વેળાએ નંદ
રાજાનો વંશજ ધનાનન્દ ઉર્ધ્વ હિરણ્યગુપ્ત રાજા તરીકે સત્તા ચલાવતો હતો,
એ વાંચકો જાણી ચૂક્યા છે. એ રાજા ધણો જ દાતા, શૂરવીર અને
મહાન ગુણગ્રાહી છે, એવો કેટલાક દૂર દૂરના દેશોના લોકોનો જોઈ અભિપ્રાય
હતો, તો પણ ખરી રીતે જોતાં તે તેવો જ હતો, એ નિશ્ચયપૂર્વક માનવા
માટે આપણી પાસે કશું પણ પ્રમાણ નથી. તે હૃદયનો ધણો જ
ક્ષીણ, કોઈ પણ વિષયમાં નિશ્ચય વિનાનો અને દુર્વ્યસની પણ હતો. દૂરના
પ્રદેશોમાં તેની કીર્તિ ગમે તેટલી પ્રસરેલી હોય, છતાં પણ પાસે વસનારા
લોકોને તો તે બિલકુલ જ ગમતો નહોતો. પ્રાચીન કાળમાં શું કે આજે
શું. રાજા એટલે પરમેશ્વરનો અવતાર જ, એવી સાધારણ લોકોની દૃઢ
ભાવના છે, અને તે કાળમાં તો એ ભાવના વધારે મજબૂત હોવાથી
રાજા ગમે તેવો દુર્ગુણી હોય, તો પણ તેને શિરસાવંદ્ય માનવામાં લોકો

સાસપાસના જરા પણ વિચાર કરતા નહોતા. ધનાનન્દની દશા પણ એક દુર્ગુણી રાજના જેવી જ હતી. એ રાજ અધી આબતોનો નિકાલ પોતાના આસપાસના લોકોની સંમતિથી જ કરતો હતો. હીન બુદ્ધિના રાજ્યો પાસે કેવા પ્રકારના લોકો હોય છે, એ વાંચકોએ પ્રત્યક્ષ જોયા ન હોય તો તેમના વિશે કાંઈક પણ સાંભળ્યું તો હશે જ. રાજની આસપાસ અધા વ્યસની અને લાંબા લોકો જ ભેગા થયેલા હોવાથી અને રાજની પ્રીતિ મેળવવા માટે તેઓ ગમે તેવું ભૂંડું કામ કરવામાં અચકાતા ન હોવાથી રાજ રાજને ઠંકાણે રહી જાય છે અને ખરા રાજ્યો એ ખુશામદીયા જ બની જાય છે. કોઈ પણ આબતમાં જે પોતાનો મતલબ સાધવાનો હોય, તો રાજને તે પ્રમાણે ઉપદેશ આપીને તેની મરજીથી જ પોતાના કાર્યને તેઓ સાધી લે છે. રાજ ઉપર પોતાનું વજન હોવા છતાં પણ તેને તેવો ભાસ તેઓ થવા નથી દેતા અને પોતાના વજન અને દાબને તેના મનપર કાયમ જ રાખે છે. રાજ માત્ર મનમાં જ સમજતો હોય છે કે, “હું સારું કે નહારું ગમે તે કરવાને મુખત્યાર છું.” પરંતુ તે બિચારાને ખરા મુખત્યારો કોણ છે અને તે પોતાની મુખત્યારી કેવી રીતે ચલાવે છે, એની કલ્પના માત્ર પણ હોતી નથી. ધનાનન્દની સ્થિતિ પણ એવી જ હતી. તેના જે જે ખાસ ખુશામદીયા પરિચારકો હતા, તેઓ પોતાની ઇચ્છામાં આવે, તે પ્રમાણે ગમે તે કૃત્યો રાજના હાથે કરાવતા જતા હતા; અને રાજ માત્ર પોતાના મનમાં આવે તે પ્રમાણે હું અધું કરું છું, એવા વિચારથી પોતાના મનનું સમાધાન કરીને તેમાં જ અભિમાન માનતો હતો.

ધનાનન્દની સ્થિતિ એવી હોવાથી રાજ્યનું ગાડું ચલાવવામાં અમાત્ય (પ્રધાન) આદિ અધિકારી જનોને ઘણો જ શ્રમ વેઠવો પડતો હતો. તોપણ કેટલાક અમાત્યો પોતાની રાજકુળમાં રહેલી નિષાને લીધે પોતપોતાનાં કર્તવ્યો એકનિષાથી કરીને જેમ તેમ દિવસો વીતાડતા જતા હતા. એ સમસ્ત અમાત્યોમાં રાજકુળમાં સર્વ કરતાં અધિક નિષા રાખનારો અને રાજના હિતમાટે પ્રાણ પાથરનારો એક રાક્ષસ નામનો પોતાના નામથી સર્વથા મિનન સ્વભાવનો મુખ્ય અમાત્ય હતો. એનું રાજપર પણ ધણું જ સારું વજન પડતું હતું. ખીજાઓના સંબંધમાં રાજ ગમે તેમ વર્તતો હતો, પરંતુ રાક્ષસના વિષયમાં કોઈવાર પણ તેણે આડી ચાલ ચલાવી નહોતી. ખીજા કોઈએ ગમે તેવી સલાહ આપી હોય, પણ રાક્ષસનો જે તેથી વિરુદ્ધ અભિપ્રાય પડ્યો, તો ખીજાનું કાંઈ પણ ન સાંભળતાં તે રાક્ષસના મત પ્રમાણે જ કાયની વ્યવસ્થા કરતો હતો. ધનાનન્દના મહાલિક રાજ્યોમાંના કેટલાકોના મનમાં કોઈ પ્રસંગે પોતે જ

ધનાનન્દના રાજ્યના સ્વામી બની બેસવાની મહત્વાકાંક્ષા થઈ આવતી હતી, પરંતુ “બ્યાંસૂધી મગધદેશનું રાજ્ય રાક્ષસ ચલાવે છે, ત્યાંસૂધી આપણી મહત્વાકાંક્ષાને મનમાં જ રહેવા દેવી જોઈએ. જો તેને સિદ્ધ કરવાનો યત્ન આદરીશું તો આપણું છે તેટલું રાજ્ય પણ ચાલ્યું જશે અને અંતે બિક્ષાવૃત્તિનો પ્રસંગ આવી પહોંચશે.” એવા વિચારથી તેઓ છાનામાના બેસી રહેતા હતા. મગધદેશમાં જો તે વેળા એ રાક્ષસ અમાત્ય ન હોત તો ધનાનન્દના રાજ્યનો ક્યારનોએ નાશ થઈ ગયો હોત અને તેને સ્થાને કુંગ કિંવા કલિંગ દેશનો ભૂપાલ એ દેશમાં રાજ્ય કરવા લાગ્યો હોત. ધનાનન્દની એવી સ્થિતિ હોવાના કારણથી તેની પ્રજા પોતાના રાજાને કેટલી અને કેવીક આદરભુક્ષિથી જોતી હશે, એની કલ્પના વાંચકોએ જ કરી લેવી. ખરેખર જો યુદ્ધનો કોઈ પ્રસંગ આવ્યો હોત, તો લોકો ધનાનન્દને છોડીને શત્રુઓને જઈ મળ્યા હોત કે નહિ? એ પ્રશ્ન જૂદો છે—કદાચિત્ તેઓ પોતાના જ રાજાના પક્ષમાં રહ્યા હોત અને સ્વરાજ્ય અને સ્વરાજ્યના અધિપતિના રક્ષણ માટે તેમણે તનમનથી પ્રયત્નો કર્યા હોત, પરંતુ વસ્તુતઃ સમસ્ત પ્રજાનો એક રાજામાં જેવો પ્રેમ હોવો જોઈએ તેવો તેનો પ્રેમ ધનાનન્દમાં નહોતો જ, એમ કહેવામાં અતિશયોકિત જેવું કાંઈ પણ નથી. કેટલાકો તો તેને પ્રજાપીડ પ્રજાપતિની ઉપમા પણ આપતા હતા. તે હૃદયશૂન્ય અને ભુક્ષિહીન પ્રજાપાલ હતો.

એ વર્ણન તો જાણે ધનાનન્દ વિશે થયું. રાજા એ પ્રમાણે ક્ષીણ ચિત્તનો અને વ્યસની હોય, તો તેના રાજપુત્રો કેવા હોવા જોઈએ, એનું સાધારણ રીતે વાંચકો સહજમાં જ અનુમાન કરી શકે તેમ છે. તેના પુત્રો “આપથી બેટા સવાઈ.” એ કહેવત પ્રમાણે કેટલીક બાબતોમાં ધનાનન્દ કરતાં પણ ચાર ડગલાં આગળ વધેલા હતા. રાક્ષસના ભાર બોજને લીધે એક મંત્રિમંડળ માત્ર સર્વથા નિષ્કલંક રહેલું હતું અને તેથી જ મગધદેશના રાજાની અને રાજસભાની કીર્તિનો દૂર દૂરના દેશોમાં પણ પ્રસાર થયેલો હતો. પરંતુ રાજસભામાંના પંડિતો વગેરે સ્વાર્થોજનો રાજાના મનને પોતાની ઇચ્છા અનુસાર ફેરવવા માટે તેટલા પ્રમાણમાં જ ખટપટો કર્યા કરતા હતા અને તેમની એ ખટપટો કેવી રીતે ફળી-ભૂત થતી હતી, એનું થોડુંક ઉદાહરણ વાંચકોને ઉપક્રમના પૂર્વાર્ધમાં મળી ચૂક્યું છે, માટે વિશેષ વિવેચનની આવશ્યકતા નથી.

સ્થિતિ ગમે તેવી હોય, પરંતુ પાટલિપુત્ર નગર દિગંતવિખ્યાત હતું અને તે કેટલાંક ખ્યાલિનાં યોગ્ય કારણો પણ હતાં. પાટલિપુત્ર એક ઘણું જ વિસ્તીર્ણ નગર હતું અને ત્યાંની લોકવસતિની સંખ્યા પણ ઘણી જ મોટી હતી.

પ્રભજનો તો અસંખ્ય હતા જ, પરંતુ તે ઉપરાંત ભગવાન સદ્દર્શિ પ્રચલિત કરેલા અહિંસાધર્મના અનુયાયીજનો પણ થોડાકણા પ્રમાણમાં ત્યાં વસતા હતા; વળી યવન, મ્લેચ્છ, અર્ચર, હુણ, કિરાત, શબ્ક, ચીન, ગાંધાર, ખાસ, પારસિક અને કાશુલી ઇલાદિ લોકો પણ ત્યાં વ્યાપાર આદિના નિમિત્તથી આવીને નિવાસ કરી રહેલા હતા. એ મગધનગરી સંપત્તિવડે પણ સર્વદા ભરેલી હતી; તેમ જ સુંદર સુંદર ભવનો અને મંદિરો, ઉપવનો તથા અનેકવિધ શાળાઓથી પણ એની શોભામાં સારો વધારો થએલો હતો. સર્વ માર્ગો એવા વિવિધ મંદિરોથી શૃંગારેલા હેવાથી જ્યાં ત્યાં એ નગરીનું સ્વરૂપ મનને વેધી નાખનારું જ દેખાતું હતું. ધનનાનન્દનું રાજમહાલય તો જાણે ઐશ્વર્ય અને સૌન્દર્યના ભંડારરૂપ જ હતું, એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ જેવું કાંઈપણ નથી. સમગ્ર આર્યવર્તમાં જેટલી જેટલી સુંદર વસ્તુઓ મળી શકતી હતી, તે સર્વેના એ રાજમહાલયમાં સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો હતો. આર્યાવર્તના ભિન્ન ભિન્ન ભાગોમાં વસનારા ઉત્તમ કારીગરોને બોલાવીને રાજ્યે એ વસ્તુઓ બનાવરાવી હશે એવું અનુમાન થઈ શકે છે. સારાંશ કે, તે સમયમાં જેટલી જેટલી ઉચ્ચ કળાઓ માનવામાં આવતી હતી, તે સર્વને ઉપયોગમાં લાવીને ધનનાનન્દે અને તેના પૂર્વજોએ એ શ્રીવિહાર નામનું પોતાનું રાજમહાલય બંધાવેલું હતું. રાજસભામાંનું રહસ્ય ગમે તેવું હોય, પરંતુ નગરનું આજ સ્વરૂપ ધણું જ સુંદર થએલું હતું, એમાં તો કશી પણ શંકા નથી.

જે પ્રમાણે નગરીની વ્યવસ્થા હતી, તે જ પ્રમાણે રાજના સૈન્યની પણ વ્યવસ્થા હતી. રાજ બીજા વિષયોમાં ગમે તેમ વર્તતો હતો, છતાં પણ તેણે સેનાપતિના અધિકારમાં કોઈવેળાએ પણ વચ્ચે પડવાનો પ્રયત્ન કર્યો નહોતો. રાજ્યકાર્યભારમાં જેવી રીતે રાક્ષસને, તેવી જ રીતે સૈન્યની વ્યવસ્થાના કાર્યમાં પોતાના સેનાપતિને જાણે તેણે સ્વતંત્ર અધિકાર જ આપી દીધા હોયને! એવો ભાસ થતો હતો. એ એ વાતો જો ન હોત તો ધનનાનન્દે આટલાં વર્ષો સૂધી પાટલિપુત્રના પવિત્ર સિંહાસને ઘેસી પણ શક્યો ન હોત—એમ કહેવામાં કાંઈ પણ સંશય જેવું નથી જ.

અહીં સૂધી પાટલિપુત્ર નગરનું અંતર્બાહ્ય વર્ણન થયું. હવે તેના સૌન્દર્યનું અથવા તો તેના સૌન્દર્યના કારણીભૂત અનેક વન ઉપવનોનું વર્ણન કરવા કરતાં આપણા કથાનકમાં વિશૈષ્ટ: આવનારા એક પાત્ર સાથે વાચકોનો પરિચય કરાવવો, એ વધારે સારું અને યોગ્ય છે.

પૂર્ણ સંધ્યાનો સમય થએલો હતો. પુષ્પપુરી જેવી એક વિશાળ નગરીમાં એ વેળાએ મોટી ધામધૂમ હોય, તો તે સ્વાભાવિક છે. નગરીના

જૂદા જૂદા મોટા બજારો તો માણસોની ભીડથી ઉભરાઈ જવા લાગ્યા હતાં. કેટલાક ભાવિક આર્યો દીપોત્સવથી પોતાની દુકાનોને સુશોભિત કરવામાં અને દીપજ્વલન થયા પછી કાયા વાચા મનથી તે દીપદેવતાને નમસ્કાર કરવાના કાર્યમાં યુથાયલા દૃષ્ટિગોચર થતા હતા. સંખ્યાકાળના સમયે ખાસ કરીને ખપતારી અથવા આરામની ચીજો વેચનારા દુકાનદારો તો વધારે ધાંધલમાં પડેલા જેવામાં આવતા હતા. એ સાયંકાળે પાટલિપુત્રના પુષ્પ-વીથિકા નામના માર્ગમાં માળાકાર (ફૂલના ઢારો વેચનાર) ની દુકાને ગ્રાહકોની ઘણી જ ભીડ જમી હતી. જ્યાં લાં નાગરિકો પુષ્પો લઈને જતા આવતા હતા-પ્રત્યેક દુકાને એવી જ ગિરદી હતી અને દીપાવલીના દિવસોમાં જેવી રીતે દીપોત્સવ કરવામાં આવે છે, તેવી જ રીતે સમસ્ત નગરમાં દીપોત્સવ થએલો સ્પષ્ટ દેખાતો હતો. એક પુષ્પવીથિકા વિના ખીજ બજારોમાં એટલો અધા આપવા લેવાનો વ્યવહાર ચાલતો ન હોતો. પ્રત્યેક ગ્રાસાદ (મોટા ઘરો) માં નીચેથી તે ઠંઠ ઉપરના મજલા સૂધી દીપોની પંક્તિઓ ગોઠવેલી હતી અને બારીઓમાં સ્ત્રીપુરુષો ઉભાં રહેલાં જેવામાં આવતાં હતાં-અર્થાત્ આજે નગરના જૂદા જૂદા બજારોમાંથી કોઈ પણ મહાન મંગલ સમારંભ પસાર થવાનો હશે જ, એવું સ્પષ્ટ અનુમાન કરી શકાતું હતું. એ સમારંભની શોભાને નિહાળવા માટે પ્રત્યેક સ્ત્રી-પુરુષ અતિશય ઉત્સુક થએલાં હતાં; અને પ્રત્યેક વાતાયન (બારી) માં ઊભેલા યુવક યુવતીઓની અને માર્ગમાં હારબંધ ઊભા રહેલા ખીજ જનોની દૃષ્ટિ એક જ દિશામાં લાગેલી હોય, એવો પ્રકાર દેખાતો હતો. આ અધા પ્રકાર શો છે, એ જાણવાની હવે વાંચકોને જિજ્ઞાસા થએલી હશે; પરંતુ તે જિજ્ઞાસા થોડા જ સમયમાં પૂરી થશે. હાલ તો પાટલિપુત્રના પ્રેક્ષકો પ્રમાણે વાંચકોએ પણ ધૈર્ય ધારવું જોઈએ. કોઈ પણ એવા એક મહાન સમારંભની વેળાએ અનેક પ્રકારના લોકોના અનેક પ્રકારના તર્કો થતાં અને કેટલીક ઓઠી ગપ્પો ઉડતાં પ્રેક્ષકોની તે સમારંભને જોવાની ઉત્સુકતા ઘણી જ વધી જાય છે. પરંતુ પળવાર પછી તે ગપ્પની અસત્યતા પ્રકટ થતાં તેમની આશાનો લંગ થઈ જાય છે. તેવી જ રીતે આ સમારંભને જોવા માટે ઉત્સુક થએલા પ્રેક્ષકોના સમુદાયમાં પણ કાંઈક પ્રકાર ચાલતો હોય, તેવો ભાસ થતો હતો. કાંઈ પણ કોલાહલ થતાં લોકો એકદિશામાં દોડવા માંડતા હતા, પોતાના પગોપર ઉંચા થઈ થઈને દૂરના પદાર્થોને જોવાનો પણ યત્ન કરતા હતા અને છતાં કાંઈ પણ જેવામાં આવે નહિ, એટલે કોલાહલ કરનાર અજ્ઞાત મનુષ્યને મનમાં ને મનમાં ગાળો આપતા હતા. બધી જગ્યાએ એવી વિચિત્ર ધામધુમ ચાલી રહેલી જેવામાં આવતી હતા.

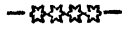

ધીમે ધીમે સમસ્ત નગર નખથી શિખા પર્યન્ત દીપોત્સવથી પ્રબલિત થયેલું દેખાવા લાગ્યું. ઊપર કહેલું જ છે કે, એ નગર તે વેળાએ ગંગા અને શેાણ એ બે નદીઓના સંગમના મધ્ય ભાગમાં વસેલું હતું. અર્થાત્ એ નગરની બન્ને બાજુએ સવેગ જળના પ્રચંડ પ્રવાહો વહેતા હોવાથી એ દીપોના પ્રતિબિંબ તે નદીપ્રવાહમાં પડવાથી જાણે નગરની પ્રજાને નગરીમાં સમાવેશ ન થઈ શકવાથી તે તપસુવર્ણ પ્રમાણે પ્રવાહી રૂપથી સમસ્ત નગરને ઘેરીને ઊભી રહેલી હોયતી! એવો ભાસ થતો હતો. અસ્તુ. ધણી વખત પછી નગરથી પણ એક દૂરના ભાગમાંથી અનેક વિધ વાઘોનો ધ્વનિ આવતો સંભળાયો. તેથી નગરને છેડે ઘેરેલા પ્રેક્ષકોનું ધૈર્ય ન રહેતાં તેઓ તે ધ્વનિ આવતો હતો, તે દિશામાં કાંઈ એક પાણીના પ્રચંડ પ્રવાહ પ્રમાણે ગમન કરવા લાગ્યા. જોને તેને એ જ ઉત્સુકતા હતી કે, “એ સમારંભ પ્રથમ મારી દષ્ટિએ પડે.” ક્ષણે ક્ષણે ઢાલ નગારાં અને તાસાંનો ધ્વનિ વધારે અને વધારે ખુલ્લી રીતે સંભળાવા લાગ્યો. એથી પ્રેક્ષકોના મનના કૌતુકની પણ વધારે અને વધારે વૃદ્ધિ થવાથી તેમનાં મુખમાંથી આનંદના ઉદ્ગારો બહાર નીકળવા લાગ્યા. વાજિત્રોનો ધમધમાટ હવે એકદમ પાસે આવી પહોંચ્યો. અંતે મગધદેશના એક મોટા હાથીપરની વિજયધ્વજા લોકોને દેખાવા લાગી. તેની પાછળ અનેક વાઘો, કેટલાંક હાથીઓપર, કેટલાંક ઊંટોપર, કેટલાંક ઘોડાઓની પીઠ અને કેટલાંક પગે ચાલતા ઠાઠીઓની છાતી અને હાથમાં હોધને તે સર્વને એક સમયાવચ્છેદે ઘોષ થતો સાંભળવામાં આવતો હતો. એ વાઘો સૌ સવાસો જાતિનાં હતાં અને તેમની પાછળ પાયદળ સૈન્ય, તેની પાછળ અશ્વારૂઢ (ઘોડે-સ્વાર) સૈન્ય અને તેની પૂઠે કેટલુંક ગજારૂઢ (હાથી પર બેઠેલું) સૈન્ય ચાલતું હતું. ગજારૂઢ સૈન્યની સમાપ્તિ થતાં તેની પાછળ એક મોટો ગજરાજ ધીમે ધીમે ચાલતો દેખાયો. એના પીઠપર આંધલી હીરા માણેકથી જડેલી સોનાની અંબાડીમાં ધનાનન્દ રાજાનો યુવરાજ પાટવી કુમાર બેઠેલો હતો, અને તેના સમક્ષ એક અવગુંઠનવતી કન્યકા પણ બેઠેલી હતી. પોતે ઉછા-જેલાં પુષ્પો યુવરાજના શરીરપર પડવાં જ જોઈએ, એવા હેતુથી પુષ્પોનું સિન્ધન કરવાને જ એકઠા થયેલા પ્રેક્ષકોમાં એટલી બધી ગડબડ થયેલી હતી કે, પોતાનાં પુષ્પો ઊપર સૂધી પહોંચ્યે કૈવી રીતે, એનો વિચાર માત્ર પણ તેમને થયો નહિ હોય, એમ તેમની લીલાને જોઈ નિઃશંક જાણી શકાતું હતું. અહીંથી એ સમારંભ જ આગળ વધ્યો તે, એટલો તો ધીમે ધીમે ચાલ્યો કે, પાટલિપુત્રના અંતર્ભાગમાં પ્રવેશ કરીને તેને રાજમાર્ગમાં આવતાં અરાબર એક પ્રહર જેટલો સમય વીતી ગયો.

એ અઢી પ્રહરથી પ્રેક્ષકાએ ઊભા રહેવાનો શ્રમ વેઠ્યો હતો અને તેથી જ તેમના પગોમાં લોહી ઊતરવા માટે તે તે સ્વાભાવિક હતું. પરંતુ આનંદની ઉત્સુકતા એક એવી વસ્તુ છે કે, તેમાં શ્રમ પણ વિશ્રાંતિ સમાન દેખાય છે. જેમ જેમ એ સમારંભ આગળ ચાલતો જતો હતો, તેમ તેમ લોકો પણ તેની સાથે જ આગળ વધતા જતા હતા.

પ્રકરણ ૩ નું.

મુરાદેવી.

એ મહાન સમારંભ ધણ જ ઠાઠમાઠથી પાટલિપુત્રની પાસે આવી પહોંચતાં જ લોકોના મુખમાંથી આનંદના ઉદ્ગારો એટલા તે જ્વરથી નીકળવા લાગ્યા કે, સમસ્ત નગરમાં સર્વત્ર માત્ર આનંદના ઘોષની જ ગર્જના થતી જોવામાં આવી. રાજા વિશે પ્રગ્નું મન તેનાં કેટલાંક કુટુંબોને લીધે ગમે તેટલું કલુષિત થયેલું હોય, તેપણ મોટા મોટા ઉત્સવોના પ્રસંગે આવતાં પ્રગ્નજનો રાજાવિશેના તે પોતાના દુરાગ્રહને સર્વથા ભૂલી જાય છે અને તે ઉત્સવના આનંદમાં તલ્લીન બની જાય છે. મનુષ્ય માત્ર ઉત્સવને ચાહનાર હોય છે અને તેમાં પણ જો હાલના જેવો કોઈ મહોત્સવ હોય, તે તે પૂછવું જ નહિ. ધનાનંદના સેનાપતિએ હરાવેલા એક દૂરના રાજાની એક રૂપશુણ્યસંપત્ત કન્યાથી વિવાહ સંબંધ સાંધી, પોતાની તે નવવધૂને સાથે લઈ નગરપ્રવેશ કરતા પોતાના યુવરાજને આદર આપવા માટે થનારા મહોત્સવ કરતાં સાધારણ જનસમાજને વિશેષ આનંદ આપનાર એવો બીજો કયો મહોત્સવ હોઈ શકે વારુ? રાજાવિશેનો પોતાનો દુરાગ્રહ તે શું, પરંતુ સર્વજનો પોતાના શત્રુ સંબંધી દુરાગ્રહને પણ એ વેળાએ વિસરી ગએલા હોવા જોઈએ, એવો સ્પષ્ટ ભાસ થતો હતો. સમસ્ત જનોનાં નેત્ર અને કર્ણ કેવળ યુવરાજના સ્વાગત સમારંભમાં જ લાગી રહેલાં હતાં. માર્ગમાં બીડ એટલી બધી થયેલી હતી કે, બીજું કોઈ મનુષ્ય પ્રાણી તે શું, પણ એક કીટિકા પણ તેમાં પ્રવેશ કરી શકશે કે નહિ, એની પણ શંકા હતી. એ રાજ્યમાં-નિદાન એ નગરીમાં તે એ વેળાએ એવું એક પણ મનુષ્ય નહિ હોય કે, જેના મનમાં એ મહોત્સવથી આનંદ થયો નહિ હોય. જે જે માર્ગમાંથી તે યુવરાજ સમારંભપૂર્વક જવાનો હતો, તે તે માર્ગમાં બને બાજુએ પ્રેક્ષકોની અત્યંત બીડ તે થયેલી જ હતી, પરંતુ ચગદાઈ જવા માટે એ બીડમાં ન આવતાં પોતપોતાના ધરનાં છાપરાં

ઉપર અને ધરતી પારીઓમાં ઊભેલી પાટલિપુત્રની સર્વાંગસુંદર સુંદરીઓનાં સુંદર આંખો અને સુંદર હસ્તાંજલિઓ યુવરાજના અંગપર કટાક્ષીની અને કુસુમોની વૃષ્ટિ કરવા માટે અત્યંત ઉત્સુક થએલી દેખાતી હતી. વચ્ચવચ્ચમાંથી નજરચૂકને લીધે કોઈ સુંદરીના હાથમાંનું પુષ્પ નીચે એકઠા થએલા લોકામાંના કોઈના શરીરપર પડતાં તે અતિશય હર્ષિત થઇને ઉપર નજર કરતો હતો અને તેની પાસે ઉભેલો તેના મિત્રસમાજ વિનાદથી તેને યુવરાજની પદવી આપીને ધન્ય ધન્યની વૃષ્ટિ વર્ષાવતો હતો અને જે સુંદરીના હસ્તમાંથી તે સુમન પહેલું હોય, તે સુંદરીને તે વારંવાર જોયા કરતો હતો, અર્થાત્ તે લજ્જવતી લલના લજ્જિત થઇને લપાઈ જતી હતી. સારાંશ કે જ્યાં દષ્ટિ પડે ત્યાં એ દિવસે એક હર્ષ, હર્ષ ને હર્ષવિના ખીજે કોઈ પણ વિષય દષ્ટિગોચર થતો ન હોતો. પાટલિપુત્રના માર્ગોમાં વિનાદના અનેક પ્રકારો ચાલુ હતા—શોકને તો હાલ તરત યોગ વખતને માટે ખાસ દેશવટો જ આપવામાં આવ્યો હતો—સર્વત્ર આનંદની જ છાયા પ્રસરેલી હતી.

સમારંભ પાટલિપુત્રને સીમાડે આવ્યો. ત્યાં આવતાં જ સર્વ વાઘોનો અધિક ઘોષ થવા માંડ્યો. અમુક એક પ્રકારના વાઘની એમાં ન્યૂનતા હતી, એમ તો હતું જ નહિ. યશોદુંદુભિ અને ભેરીએ સમારંભના મુખ ભાગને ગર્જની મૂક્યો હતો. એકનો શબ્દ ખીજ મનુષ્યના સાંભળવામાં આવતો ન હોતો. સમારંભે સીમામાં પ્રવેશ કરતાં જ યુવરાજે અને નવવધૂએ નગરપ્રવેશ કરવા પહેલાં વાઘોનો જે જયઘોષ થયો, તે ઘોષની સાથે જ પાપી જનોની દષ્ટિથી વધૂવરનું રક્ષણ થવા માટે કેટલાંક પાડા આદિ પશુઓનાં બળિદાન આપવામાં આવ્યાં, અને તેમના રક્તનો પ્રવાહ નગરનાં દ્વાર પાસેથી વહી નીકળ્યો. યુવરાજ અને તેની અર્ધાંગનાનો નગરમાં પ્રવેશ થયા પછી, તે સમારંભ રાજમાર્ગમાં એક સરખો પરંતુ ધીમે ધીમે રાજમહાલયની દિશામાં આગળ વધવા લાગ્યો. એ વેળાએ અને બાજુએ આવેલાં પોતપોતાનાં ગૃહની પારીઓમાં ઊભેલી યુવતીઓનાં નેત્રકટાક્ષી, પુષ્પો અને લજ્જની તે વધૂવરના શરીરપર એક સરખી વૃષ્ટિ થતી ચાલી હતી. એમાંનાં કેટલાંક પુષ્પો પુષ્પાંજલિ નાખનારી નારીઓનાં આનંદશ્રુથી ભીંજાયેલાં પણ પડતાં હતાં. પુષ્પાંજલિ સાથે કેટલીક તરુણીઓનાં મુખમાંથી નીકળતા ધન્યોદ્ગાર અને પ્રૌઢાઓનાં મુખમાંથી નીકળતાં આશીર્વચનો પણ તે વધૂવરના કર્ણદ્વારમાં પ્રવેશ કરતાં હતાં. એવી મહત્તી ધામધૂમથી તે સમારંભ રાજદ્વારપર્યન્ત આવી લાગ્યો, અને લાં ગણે આનંદના સમગ્ર માર્ગોનું સંમેલન થએલું હોયની, તેવી રીતે નાનાપ્રકારથી રાજપુત્રનાં અભિનંદનોનો પ્રારંભ કરવામાં આવ્યો.

એ સર્વ આનંદનો મહોત્સવ ચાલતો હતો અને નાનાથી મોટા સર્વ આપુરુષો અનન્ય ચિત્તે રાજપુત્રનો સત્કાર કરતાં હતાં, એ ખરું; પરંતુ પ્રવેક નિયમનો એક અપવાદ તો હોય છે જ, એ નિયમ પ્રમાણે એ નિયમનો પણ એક અપવાદ હતો. રાજમંદિરમાં રહેતી એક રમણી માત્ર આનંદ-અશ્રુને સ્થાને દુઃખનાં અશ્રુ ગાળતી હતી. કદાચિત્ એમ પણ કહી શકાય ખરું કે, એ દુઃખાશ્રુમાં થોડો ધણો ક્રોધનો પણ અંશ હતો. અંતઃ-પુરમાંની નાની મોટી સર્વ સ્ત્રીઓ ઉત્સવને ઊજવવા માટે અંતઃપુરના અગ્ર ભાગમાં આવી સમારંભ નિહાળી આનંદનો ઉપભોગ લેતી હતી. પરંતુ એ એક જ અખળા અંતઃપુરના પોતાના એકાંત નિવાસસ્થાનમાંના એક ખૂણામાં એસી કુસકે કુસકે રડીને શોક કરતી હતી. તેના મનનું સમાધાન કરવાને માત્ર એક પ્રૌઢ વયની દાસી તેની પાસે બેઠેલી હતી. તે તેના ચિત્તને શાંત કરવાનો પ્રયત્ન કરતી હતી અને આનો શોક વધારે ને વધારે વધતો ચાલ્યો હતો. એ શોકનું કારણ શું હશે? સમસ્ત પુષ્પપુરીમાં મનુષ્ય માત્ર યુવરાજના વિવાહ માટે આનંદોત્સવ કરતાં હતાં અને એ એકલી જ અખળા એટલા બધા વિલક્ષણ શોકમાં શા માટે પડેલી હશે? એવો જિજ્ઞાસાયુક્ત પ્રશ્ન સ્વાભાવિક રીતે આપણા હૃદયમાં ઉદ્ભવવાનો સંભવ છે. આખું નગર એક બાળુ અર્થે એ એક જ અખળા બીજી બાળુ, એવી એ વિલક્ષણ સ્થિતિ થવાનું ખરેખર કાંઈ પણ મહાન બલવાન કારણ હોવું જોઈએ, એ ખુલ્લું જ છે. એ સુંદરીના એ વેળાના શોકાદ્યાર અને તેના મનનું સમાધાન કરનારી બીજી પ્રૌઢા નારીનું બાપણુ જો આપણે સાંભળીશું, તો એ કારણને સહજમાં જ સમજી શકીશું. શોક કરનારી સુંદર સ્ત્રી શુમારે ત્રીસ પાંત્રીસ વર્ષની હશે. તે ધણી જ સ્વરૂપવતી હતી, એ તો સ્પષ્ટ જ દેખાતું હતું. બીજા સર્વ જનોએ મહોત્સવના પ્રસંગને ઉચિત એવાં વસ્ત્રો પરિધાન કરેલાં હતાં, પરંતુ એ પ્રમદાએ તો માત્ર એક જ શ્વેત વસ્ત્રથી પોતાના શરીરને આચ્છાદિત કરેલું હતું. એના કેશો ઘૂટા થઈ ગયા હતા, અને તેમાંના કેટલાક નેત્રો પર, કેટલાક સ્કંધ ભાગે અને બાકીના સર્વ પૃથ ભાગે એવી રીતે અસ્તવ્યસ્ત સ્થિતિમાં પડેલા હતા. શોકની આકુલતાથી અનેકવાર ભૂમિપર માથું પછાડેલું હોવાથી તેના કપાલપ્રદેશ ધૂળથી ભરાઈ ગયેલો દેખાતો હતો. બીજી સ્ત્રીએ તેની એવી સ્થિતિ જોઈને કાંઈક શાંતિકારક શબ્દોનો ઉચ્ચાર કર્યો. તે સાંભળીને ક્રોધિષ્ટ કામિની તેને કહેવા લાગી કે:—

“વૃંદમાલો! તું કરે છે તે સમાધાન ઠીક છે; પણ જે મહોત્સવ મારા પુત્ર માટે થવો જોઈએ, તે બીજાના પુત્ર માટે થએલો જોઈને મારા અંતઃકરણની

કેવી સ્થિતિ થઈ હશે, એની કલ્પના તને તે ક્યાંથી હોઇ શકે વારુ? હું રાજકન્યા છતાં આ અંતઃપુરમાં મારી દાસીની પણ દાસી જેવી દશા કરી નાખવામાં આવી છે. હું કિરાત રાજની રાજપુત્રી, મારા પિતાનાં રાજ્યપર આક્રમણ કરીને સેનાપતિએ મારું હરણ કર્યું અને મને રાજનાં ચરણમાં અર્પણ કરી. રાજ્યે મારી સાથે ગાંધર્વવિવાહ કર્યો અને મેં એક પુત્રને જન્મ આપ્યો. એ સમસ્ત પ્રકાર થઈ ગયા પછી કેવળ દ્વેષથી જ ખીજી રાજ-રાણીઓએ મારા માટે કુહાંડ રચીને મને વૃષલી ઠરાવી, અને મારા પુત્રને યુવરાજપદ અપાવવાનો હું પ્રયત્ન કરીશ, એમ જાણી તેના જન્મ વિશે નવી નવી શંકાઓ ઉઠાવી તે શંખીનીઓએ અંતે મારા પુત્રનો ઘાત કરાવ્યો. એ અનાવને વર્ષો થઈ ગયાં છતાં પણ હું ભૂલી શકી નથી. મારા અંતઃકરણમાં મેં જે વૈરાગિને ભડકેલો જ રાખ્યો છે, તે આવી વેળાએ પોતાની જવાણને બહાર કાઢે, તો તેમાં આશ્ચર્ય જેવું કાંઈ પણ નથી. મને વૃષલીના નામથી બોલાવનારી પોતાના પુત્રને યુવરાજપદની અપાવીને મહોત્સવથી આજે મલકાય અને મારા જેવી એક સત્ય અધિકારિણી ધૂળમાં રગદોળાય? મારાથી ખીજું શું થઈ શકે એમ હતું? મારા પિતા મૌર્યવંશીય કિરાત રાજ ત્યાંથી યવનોએ અને અહીંથી હિરણ્યગુપ્તે છળ કરવાથી તે સેનાપતિને શરણે આવી. એનો લાભ લઈ મારું હરણ કરીને મને વૃષલી અને મારા પુત્રને વૃષલીપુત્ર નામ આપ્યું! એટલું જ નહિ પણ તેના જન્મ વિશે અસત્ય શંકાઓ કાઢીને મારા નામ અને કુળને કલંક લગાવ્યો!! મારા સંતાન અને મારો વિયોગ કરાવીને તે નિર્દોષ બાળકનો દુષ્ટોએ ઘાત કરાવ્યો! વૃંદમાલે, એ સઘળા હૃદયને ફાડી નાખનારા અનાવોની મારા ચિત્તમાંથી વિસ્મૃતિ થશે? ના. જો મારા હૃદયને જ બહાર કાઢી તોડી ફેડી બાળીને ખાક કરી દેવામાં આવે, તો કદાચિત્ એનું વિસ્મરણ થાય તો થાય. બાકી જ્યાં સૂંધી આ હૃદયનું અસ્તિત્વ છે, ત્યાં સૂંધી તો કાંઈ કાળે પણ હું એ અનાવોને ભૂલી શકનાર નથી જ !!!”

એમ બોલીને એ સ્ત્રી વિશેષ અને વિશેષ શોક કરવા લાગી અને કોપના આવેશમાં રાજને અને યુવરાજને અશુભ શાપો પણ આપવા લાગી. તેથી તે ખીજી સ્ત્રી વારંવાર તેના મનનું સમાધાન કરતી તેને કહેવા લાગી કે “દેવી! તું કહે છે, તે બધી વાત ખરી. પરંતુ થોડા વિચાર કર. આજના આ તારા કોપની વાત જો કોઈ રાજને જઈને કહી સંભળાવે, તો પ્રસંગ કેવો વિકટ આવે? તારા ઉપર ફટકો બધો અત્યાચાર થાય વારુ? કાંઈક વિચાર કર. રાજના મનમાં કાંઈ પણ ઊંધું ચતું આવશે, તો પહેલાં પ્રમાણે પાછો તે તને કારાગૃહમાં મોકલાવશે અને દુઃખોની

૪૬ વર્ષાવરી. આ મહોત્સવ પ્રસંગે જો તું તારા મનોવિકારને ઇલાવી નહિ રાખે અને આ વાત રાગના સંભળવામાં આવશે, તો ખરેખર રાગ તને ક્ષણમાત્ર પણ ક્ષમા કરનાર નથી. રાગની કૃપા અને અવકૃપા માત્ર યત્કિચિત્ કારણોપર જ આધાર રાખે છે. કૃપા થવાને જેમ કોઈપણ જેવું તેવું કારણ પૂર્ણ થાય છે, તેમ જ અવકૃપા માટે પણ તેટલું જ કારણ જોઈએ છે. વળી તારું બુંદું ચાહનારા પણ કાંઈ થોડા નથી! આજ પોને તારામાટે ચાડી યુગલી તો ચાલતી જ હશે. આ વેળાએ રાગની પુનઃ તારાપર ઈતરાજી કરાવવા માટે—“મુરાદેવી મહોત્સવમાં નથી. તે એક ખૂણામાં બેસીને આ મંગલ સમયે અમંગલસૂચક રોદન કર્યા કરે છે,” એવી રીતે તેના કાનોમાં વિષ રેડીને તારા શિરે કાંઈક પણ સંકટનું વાદળ લાવવાનો તેમનો પ્રયત્ન ચાલતો જ હશે. માટે તું આમ ન કર. જે બનાવ બની ગયો, તેને માટે વૃથા શોક કરવાથી શો લાભ થવાનો છે? એથી લાલ કાંઈપણ ન થતાં વિરુદ્ધ પક્ષે વિનાકારણ તારી કાંઈક પણ ભયંકર હાનિ જ થવાની. સંભળ—આમ ન કરતાં તું મારી સાથે ચાલ અને ખીજી સર્વ સ્ત્રીઓ બેઠેલી છે ત્યાં જઈને બેસ. આવા શુભ સમયે માત્ર આપણે જ સર્વના આનંદમાં વિદ્ય નાખીએ છીએ, એવો આરોપ વિના કારણ પોતાના શિરે શા માટે લઈ લેવો જોઈએ?”

પરંતુ વૃંદમાલાનું એ ભાષણ મુરાદેવીને બિલકુલ ગમ્યું નહિ. તે તો એથી વળી વિશેષ સંતાપ પામીને વૃંદમાલાને ઉદ્દેશીને બોલી કે “તું આ શું કહે છે? મારા શિરે એવો તે હવે અશુભ પ્રસંગ શો આવવાનો છે? સર્વથી વધારે અશુભ પ્રસંગ મરણનો કહેવાય છે, તે પણ જો આવે તો તેની પણ મને જરાય બીતિ નથી. મારી અપકીર્તિનો પ્રસંગ આવ્યો અને મારા પુત્રનો ધાત થયો, ત્યારથી તે આજ સૂધીમાં એવો એક પણ દિવસ ગયો નથી, કે તે પ્રસંગની સ્મૃતિ મને ન થઈ હોય અને મારું અંતઃકરણ ચીરાઈ ગયું ન હોય! અને હવે તેથી વિશેષ અશુભ પ્રસંગ તે શો આવવાનો હતો? જો મરણ આવે, તો પણ સારું કે આ ચિંતામાંથી મારી સદાને માટે મુક્તિ થઈ જાય. જીવતાં રહીને દુઃખ ભોગવવા કરતાં મરણનું એક વેળાનું દુઃખ વધારે સારું. તેમને કહે કે, મારો વધ કરે અથવા તો મને શૂળીએ ચઢાવે—જા—રાગને ખીજા કોઈએ મારી આજની સ્થિતિના સમાચાર ન આપ્યા હોય, તો તું આપી આવ. જા—મને એથી કાંઈપણ માફ લાગનાર નથી. હું તો મરણને બોલાવતી જ બેઠી છું, પણ તે પીટયું આવતું જ નથી. મારાથી બહીને તે તો દૂર દૂર જ નહાસતું કરે છે.”

સુરાદેવીનાં એ વચનો સાંભળીને વૃંદમાલા તો સ્તબ્ધ જ બની ગઈ. હવે શું બોલવું એ તેને સૂઝ્યું નહિ. સુરાદેવીના શાપ, ક્રોધ અને સંતાપને વ્યાપાર જેવા ને તેવા જ ચાલુ હતો. “મારા પુત્રનો મારા શત્રુઓએ ઘાત કર્યો—તેમ જો થયું ન હોત, તો આજે તે સોળ સત્તર વર્ષનો થયો હોત અને મારાપર જે આરોપ કરાયો હતો, તે જો ન કરાત, તો આજે હું પટ્ટરાણી થવાને લાગ્યશાલિની થઈ હોત—મારો જ પુત્ર યુવરાજ થયો હોત. એ સર્વ સુખની આશાઓ સ્વભવત્ થઈ ગઈ અને આજે આ અસહ્ય દુઃખદ દશામાં હું આવી પડી.” ઇત્યાદિ અનેક વિચારો તેના મનમાં આવતાં તેને અનુસરતા ઉદ્ભવે. પણ તેના મુખમાંથી બહાર નીકળતા હતા. એવી સ્થિતિમાં કોઈ પણ તેના મનનું સમાધાન શું કરી શકે? તેને તેની ઇચ્છા અનુસાર શોક કરતી બેસી રહેવા દેવી, એ જ તેને માટે કદાચિત્ મહાન સમાધાન થઈ શકે એ શક્ય હતું. અંતે એ જ વિચાર કરીને વૃંદમાલા પોતાની સ્વામિની સમક્ષ સ્વસ્થ થઈને બેસી રહી.

શોક કરતી સુરાદેવી વૃંદમાલાને અનુલક્ષીને એકએક બોલી બીડી, “વૃંદમાલે ! બનવાની હતી તે વાત બની ગઈ. હું આજ દિવસ સૂધી સ્વસ્થતા ધારીને બેસી રહી, એ મેં મહામૂર્ખના કરી છે. પણ હવે પછી એવી રીતે હું સ્વસ્થ થઈને બેસવાની નથી. જેને આજે આટલા બધા સમારંભથી યુવરાજની પદવી આપવામાં આવે છે, તેને હું આ પાટલિપુત્રના રાજ્યને ઉપભોગ કદાપિ લેવા દેનાર નથી, એ મારો નિશ્ચય થઈ ચૂક્યો છે. જો હું ખરી રાજપુત્રી હોઈશ, તો હવે આકાશપાતાળને એક બનાવીને એના શિરે હળરો સંકટે આણીશ; અને અગત્ય પડશે તો એ રાજપુત્રનો ઘાત પણ કરીશ. હું જ મૂર્ખ કે અપાર સૂધી મૌન્ય ધારી બેસી રહી. હું રાજની પ્રીતિ પાછી મેળવીશ—રાજ્ય પ્રથમ જ્યારે મારી જોડે વિવાહ સંબંધ કર્યો, તે વેળાએ હું એક અજ્ઞાન અને મુઘ્ધા નારી હતી. તે વેળાએ કૃત્રિમતા એટલે શું, એની મને જરા પણ જાણ હતી નહિ; પરંતુ હવે હું તેવી નથી. હવે તો હું નખથી શિખા પર્યન્ત કૃત્રિમતાની મૂર્તિ જ બની ગઈ છું, એમ તારે જાણી લેવું, આટલાં વર્ષ મેં સ્વસ્થતામાં બોધાં, એ માટે હવે મને પૂરો પશ્ચાત્તાપ થવા લાગ્યો છે. પરંતુ બન્યું તે બન્યું. કિરાત રાજની કન્યા હું સુરા—જે પુનઃ આર્યપુત્રની કૃપા મેળવીને તેના ચિત્તની સ્વામિની ન થાઉં અને તે પણ એક ચાર મહિનાની અંદર જ—તો તને સાથે લઈને હિમાચલના અરણ્યમાં તારા સમક્ષ અમિકાષ્ટનું ભક્ષણ કરીને મારા પ્રાણની આહુતિ આપીશ, એ વિશે તારે જરા પણ શંકા કરવી નહિ. પરંતુ એ પ્રસંગ આવવાનો નથી. હું મારી પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે અક્ષરે

અક્ષર સર્વ કાર્ય કરીશ. આર્યપુત્રનો અનુરાગ પાછો મેળવીશ અને હું ધૃત્વીશ તે તેના હાથે કરાવીશ, એમાં તિલમાત્ર પણ શંકા નથી. રાજ-સૂત્રીઓમાંની એકના પણ પુત્રને હું રાજ્યાસન ભોગવવા દઇશ નહિ. કિરાત-વંશના ધનુર્ધરને અહીં કાવીને મહારાજને હસ્તે તેને જ રાજ્યનો અધિકારી બનાવીશ. જો મહારાજે તેને પોતાના પછી મગધરાજની પદવી આપવામાં કાંઈ પણ આનાકાની કરી, તો તેને પણ સિદ્ધાસન પરથી દૂર કરીને તેને આસનનો અધિકારી બનાવીશ જ.

“મારા શરીરમાં આજે કાંઈ દૈવીશક્તિએ સંચાર કરેલો છે, એમ જ તારે સમજવાનું છે. હું પૂર્વે જે મુરદેવી હતી તે મુરા નથી. મારામાં વૃષલી-ત્વની સ્થાપના કરીને મારો જે છાગ કરવામાં આવ્યો છે અને જેમના દ્વેષથી મારા પુત્રનો ઘાત થયો છે, તે સર્વ રાજમહિલાઓને વૃષલી બનાવીશ. તેમને દાસીઓની પણ દાસીઓ બનાવીશ—એના કરતાં વધારે હવે હું કાંઈ પણ યોદ્ધી શકતી નથી. ચાલ-તારી સાથે હું આવું છું. મારા શોકને હું ધૂપાવી રાખું છું, કાપને દેશનિકાલ કરું છું અને દુઃખથી મ્હાન થએલા મુખને મંદ સુહાસ્યથી વિલસિત કરું છું. હમણા સૂધી વ્યર્થ ગાલિપ્રદાન અને શાપ આપવામાં રોકાયેલી જિહ્વાને હું નાના પ્રકારના અભિનંદન પ્રદર્શક નાગરિક ભાષણો કરનારી બનાવી દઇશ. પરંતુ અંતઃકરણમાં તો મારો ક્રોધ તેવી જ રીતે જ્વલત રહેવાનો, અને તેમાં રાખવું જોઈએ તેટલું કપટવિષ ભરી રાખીને જ્યારે તેને બહાર કાઢવાની વેળા આવશે ત્યારે મધુર ભાષણરૂપી અમૃતમાં વીટાળીને હું બહાર કાઢીશ. હવે પછીની અત્યંત કપટપટુ, સ્વાર્થ વિના બીજા કાંઈપણ વિષયમાં જેની દૃષ્ટિ નથી એવી, જેનાં પ્રત્યેક ભાષણ, પ્રત્યેક ચલન, પ્રત્યેક વલન અને પ્રત્યેક વીક્ષણમાં માત્ર સ્વાર્થસાધનની જ ભાવના સમાયલી છે અને પોતાના વૈરીઓના નાશમાટે આર્યપુત્રને મોહબળમાં ફસાવીને પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે પ્રત્યેક કાર્ય તેની સહાયતાથી સાધી લેવાને જે ઉદ્દુક્ત થયેલી છે, એવી આ મુરદેવીનો તું પોતાની સ્વામિની તરીકે સ્વીકાર કર—મારી કુટિલ નીતિ જો તને ગમતી હોય, તો મારી સેવામાં રહે—નહિ તો બીજી સ્ત્રીઓ પ્રમાણે તું પણ મારી વૈરિણી થા. મારી સેવામાં તું રહી, તો કઈ વેળાએ કયું દુષ્કૃત્ય, અને કયું અનનિવૃત્ત કૃત્ય તારે કરવું પડશે, એનો નિયમ રહેવાનો નથી. જો—વિચાર કર.”

એ વાક્યો ઉચ્ચારતી વેળાએ મુરદેવીની મુખચર્યામાં ખરેખર જ એક પ્રકારનો વિલક્ષણ ફેરફાર થઈ ગયેલો દેખાતો હતો. તેની એવી બદલાયેલી સ્થિતિને જોઈને વૃંદમાલા પણ ચકિત થઈ ગઈ અને એક ધ્યાનથી તેના

મુખને જોઈ રહી. “મંથરાના અંગમાં જેવી રીતે કલિનો સંચાર થયો હતો, તેવી રીતે મુરાદેવીના શરીરમાં પણ ખરેખર તેવી જ કાંઈ શક્તિનો સંચાર થયેલો છે.” એવો વૃંદમાલાને બાસ થયો—તેનાથી કાંઈ પણ ઘાલી શકાયું નહિ.

પ્રકરણ ૪ થું.

બુદ્ધભિશ્નુ.

આ શુક્ય પોતાના આશ્રમને છોડી નીકળ્યા પછી કેટલેક દિવસે મગધદેશમાં આવી પહોંચ્યો. મગધદેશમાં આવતાં જ તેના મનમાં વિચારોની આ પ્રમાણેની પરંપરા ઉદ્ભવવા લાગી. “મારા શિષ્ય-દ્વારા મગધદેશને પરાજિત કરવાનો છે, પરંતુ એ કાર્ય, સૈન્ય લાવી ધનાનન્દનો પરાજય કરીને સાધી શકાય તેવું નથી. કારણ કે, મગધદેશનો સેનાપતિ અને તેનું સૈન્ય ધણાં જ મોટાં અને અજેય છે. મારા શિષ્યની સેના એટલે બિલ્લ, કિરાત અને એવા જે ખીજા જંગલી લોકોની બનેલી સેના—તેમની પાસે ધનુષ્ય બાણ, પરશુ, કરવાણ ઇત્યાદિ હથિયારો ઉપરાન્ત ખીજાં હથિયારો નથી અને તેમની સંખ્યા પણ ધણી જ ઓછી છે. એવી સ્થિતિમાં સૈન્યને લાવી મગધદેશપર ચડાઈ કરવી, એટલે પોતાના નાશ પોતાના હાથે જ કરી લેવા જેવું છે. માટે મારે મગધદેશમાં રહીને અહીંની અંતઃવ્યવસ્થામાં કેટલો ભેદ થવો શક્ય છે, તે જોવું જોઈએ. કાંઈ અદ્ય બળવાળા મનુષ્યની એક મજબૂત ધરને તોડી પાડવાની ધારણા હોય, તો તેના પર બહારથી પ્રહાર કરવાને બદલે નીચેથી તેવા પાયાને નિર્બળ કરી રાખવાની પ્રથમ વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ અને પછી પ્રહાર કરવો—એટલે એકદમ તે ધર જમીનદોસ્ત થવાનું જ. એ સુકિત વિના ઈષ્ટ હેતુ સાધ્ય થઈ શકે તેમ નથી. અર્થાત્ ધનાનન્દના રાજ્ય પર ખુલ્લી રીતે આક્રમણ કરવા પહેલાં તેના અંદરના પાયાને કોતરીને પોકળ બનાવી દેવો જોઈએ. તેના જે આધારસ્તંભો હોય, તેમને કાઢી લેવા જોઈએ અને જે જે શક્તિમાન મનુષ્યોનો કાંઈ પણ કારણથી રાજ ઉપર કોપ થયેલો હોય, તે સર્વને વશ કરીને પોતાના પક્ષમાં લઈ લેવા જોઈએ. એવી રીતે અંદરની બધી વ્યવસ્થા થઈ કે, પછી બહારથી ફટકો લગાવવાનો જ ચિલંબ. સારાંશ કે પછી આપણી ઇચ્છા પ્રમાણે ન થાય એવું કાંઈ પણ નથી રહેવાનું. માટે મારે જે શુદ્ધિ પરાક્રમ કરવાનું છે, તે એટલું જ કે, પ્રથમ ધનાનન્દનાં મર્મસ્થાને

ક્યાં છે, તે શોધી કાઢવાં જોઈએ. એ કાર્ય સાધ્ય થઈને રાજનાં મર્મસ્થાનો જો હાથમાં આવ્યાં, તો પછી આઘાત કરીને ધનાનન્દને જર્જરિત કરવામાં કશી પણ કઠિનતા પડે તેમ નથી.” એવો વિચાર કરીને જ આણક્ય પાટલિપુત્રમાં આવ્યો હતો. “હું પાટલિપુત્રમાં ગયો અને ખટ-ખટમાં લાગ્યો, તો કોઈ મને જાણખી તો નહિ કાઢે?” એવી એકવાર તેના મનમાં શંકા આવી, પણ “હું રાજસભામાં માત્ર એકજવાર ગયો હતો, અને તેને પણ લગભગ આજે ત્રણ વર્ષ થવા આવ્યાં. માટે મને કોઈ જાણખે એવો સંભવતો નથી જ અને કદાચિત્ કોઈ જાણખશે જ, તો તે સમયે જોઈ લઈશું. કાર્ય કરવાની ઇચ્છા ધરનારે દૂર દૂરદષ્ટિ પહોંચાડીને પોતાને જે કાંઈપણ કરવાનું હોય તે કરવું જ; પ્રારંભમાં જ અનેક વિધ સંકટોની કલ્પના કરીને સર્વ કાર્યો સંકટરૂપ છે, એવું ચિત્ર પોતાનાં નેત્રો સમક્ષ ઊલું કરવાથી કાર્ય કોઈ કાળે પણ સિદ્ધ થતું નથી. માટે યુદ્ધિમાન પુરુષે સાધારણ વિચાર કરીને કાર્યોના આરંભ કરવો અને પછી જેમ જેમ સંકટો આવતાં જાય, તેમ તેમ તેમના નિવારણના ઉપાયોની યોજના કરવી.” એવા નિશ્ચયથી તે શંકાને મનમાંથી કાઢી નાખીને આણક્યે ધણી જ ગંભીરતાથી પાટલિપુત્રમાં પ્રવેશ કર્યો.

પાટલિપુત્ર નગરમાં આવ્યા પછી હવે ઉતરવું ક્યાં? એનો તેને ધણો જ વિચાર થઈ પડ્યો. કોઈ બ્રાહ્મણને ત્યાં જઈને ઊતરી શકાય તેમ હતું, પણ તેવા કોઈ બ્રાહ્મણથી તેનો પરિચય નહોતો. માટે પ્રથમ જે સ્થાન મળે ત્યાં જવું, એવો વિચાર કરીને તે શોણ નદીના તીરપરથી ચાલ્યો જતો હતો, એટલામાં સામેથી આવતા એક બુદ્ધભિક્ષુએ તેને જોયો. તેની મુખપુદ્રાપરથી તે ભિક્ષુક તત્કાળ પામી ગયો કે, “આ બ્રાહ્મણ કોઈ નવોસવો આવેલો પુરુષ છે અને તે ક્યાં ઉતરવું એના વિચારમાં હોય એમ જણાય છે.” એ સમયમાં બુદ્ધભિક્ષુકોનો મગધદેશમાં થોડો થોડો પ્રસાર થવા લાગ્યો હતો અને બ્રાહ્મણ તથા ક્ષત્રિયોને પોતાના ધર્મમાં લાવવાનો તેમનો પ્રયત્ન ચાલુ હતો. પરંતુ તેમના એ પ્રયત્નને અઘાપિ વિશેષ ઉગ્ર અને ભયંકર સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થએલી નહોતી—બુદ્ધધર્મ તે એક મોટું અરિષ્ટ છે, એવી હજી લોકોની ભાવના થએલી નહોતી. માત્ર કદા બ્રાહ્મણધર્મને માનનાર લોકો જ તેમનો તિરસ્કાર કરતા હતા. અર્થાત્ બુદ્ધભિક્ષુને જોતાં જ આણક્યની મુખ્યચર્ચા પ્રચંડ બની ગઈ; અને બુદ્ધભિક્ષુક હાસ્યયુક્ત મુદ્રા કરીને “નમો અરિહંતાણમ્” એમ કહીને તેની સમક્ષ આવી ઊભો રહ્યો. એથી તો આણક્યની મુખ્યમુદ્રા અધિક તિરસ્કારયુક્ત બની, એ જોઈને બુદ્ધભિક્ષુને વધારે હસવું આવ્યું અને તેથી તે તેને કહેવા લાગ્યો કે, હું

બ્રાહ્મણ શ્રેષ્ઠ, તું મારો તિરસ્કાર કરે છે, તે હું સારીરીતે બાણું છું; પરંતુ પોતાનો જે તિરસ્કાર કરતો હોય, તેને જ સહાયતા કરવી, એવી અને યુદ્ધદેવની આજ્ઞા મળેલી છે—હું તે પ્રમાણે જ વર્તીશ. તું આ નગરમાં નવો આવેલો છે, એમ તારી ચર્ચાને જોતાં સ્પષ્ટ બળ્ણી શકાય છે. માટે તું મારી સાથે ચાલ-મારા વિહાર પાસે શ્રી કૈલાસનાથનું મંદિર છે ત્યાં હું તારા રહેવાની સઘળી યોગ્ય વ્યવસ્થા કરી આપીશ. તારું આવી રીતે આતિથ્ય કરવામાં મારા મનમાં કોઈ પણ પ્રકારની પાપયુદ્ધિ છે, એવી શંકા માત્ર પણ ન કરતાં નિશ્ચિન્ત રહેજે.”

એ યુદ્ધભિક્ષુ પોતે વૃદ્ધ હતો અને તેનું એ ભાવણુ ધણું જ પ્રેમથી ભરેલું હતું. ચાણુક્યને પણ ઉતારા માટે જગ્યાની જરૂર તો હતી જ. તેથી તેટલા સમયને માટે પોતાના યુદ્ધો માટેના તિરસ્કારને દૂર કરીને ચાણુક્યે તે યુદ્ધભિક્ષુના આમંત્રણને સ્વીકારવાનો નિશ્ચય કર્યો અર્થાત્ તેનો સ્વીકાર કર્યો.

યુદ્ધભિક્ષુકે તેને પોતાના વિહારમાં લઈ જઈને પાસેના કૈલાસનાથના મંદિરમાં તેને રહેવાની બધી ગોઠવણુ કરી આપી. યુદ્ધભિક્ષુના એ સત્કારનો તેણે ધણું જ કૃત્રી સ્વીકાર કર્યો. જોકે ચાણુક્યના મનમાં તો એને માટે પશ્ચાત્તાપ થતો જ હતો; પરંતુ તે જ રાત્રે એક નવીન ચમત્કાર થવાથી તેનો તે પશ્ચાત્તાપ દૂર થયો અને તેને સ્થાને આનંદનો ભાવ આવીને વિલસી રહ્યો.

હમણાં જ આપણે કહી ગયા છીએ કે, એ સમયે ઉત્તરભારતવર્ષમાં બૌદ્ધ મતનો પ્રસાર કાંઈ ધણું બળથી થતો નહોતો. પરંતુ એ ધર્મમતની વિરુદ્ધ ગમે તેટલી ખટપટ કરીને તેનો પ્રસાર થાય, તે પહેલાં તો તેને જિજ્ઞાસિત કરી નાંખવાના પ્રયત્નો પણ કાંઈ તેવા બળપૂર્વક પ્રચલિત થયા નહોતા. કવચિત્ કોઈ એક બ્રાહ્મણુ, થોડાક ક્ષત્રિયો, તેટલા જ પ્રમાણુમાં વૈશ્ય અને તેથી થોડાક અધિક શૂદ્રો ધીમે ધીમે બૌદ્ધધર્મમાં જતા હોય, એવાં ચિન્હો દેખાવા લાગ્યાં હતાં. પણ એ બિપરથી કાંઈ એમ ધારવાનું નથી કે, સ્વધર્મના પ્રસાર માટે યુદ્ધભિક્ષુએના પ્રયત્નો ચાલતા નહોતા, તેમના પ્રયત્નો તો ચાલુ જ હતા; પરંતુ અદ્યાપિ બ્રાહ્મણુ ધર્મી રાજા કિંવા બ્રાહ્મણુ આચાર્યના પોતાના અથવા તો કુલપતિએના મનમાં તેમનું પરિણામ યર્ષ શકે, એટલા બધા તે પ્રયત્નો પ્રબળ થયા ન હોતા. એ એક જવો તેવો ગાંડો ધર્મ છે—કેટલાંક ચાણુસો એને માને છે અને કેટલાંક નથી પણ માનતા, એવી ભાવનાથી બૌદ્ધધર્મ પ્રતિ રાજ્યકર્તાઓ દુર્લક્ષ કરી જતા હતા. માત્ર કદા બ્રાહ્મણુ જ એનો બહુ તિરસ્કાર કરતા હતા અને તે એટલે સુધી કે, યુદ્ધના નામનું ઉચ્ચારણુ કરવું, એ પણ તેમને પાપજનક ભાસતું હતું. પરંતુ

તેમનું જડમૂળથી ઉચ્છેદન થવું જોઈએ, એટલી ભાવના સુધી તેઓ પહોંચી પહોંચ્યા નહોતા. પાટલિપુત્રમાં આવતાં જ પ્રથમ બુદ્ધભિક્ષુનો ભેટો થયો અને તેણે જ આશ્રય આપ્યો, એ આશુક્ય મુનિને સારું લાગ્યું નહિ, પરંતુ બીજા જ ક્ષણે તેના મનમાં એવો વિચાર આવ્યો કે, “ન્યારે મારે અહીં ગુપ્ત રહીને જ મારું કામ કરી લેવાનું છે, સારે આની સહાયતા લેવી અને આની ન લેવી, એમ કરવાથી કરી શકાય તેવો વાલ્યો નથી. વળી એ બુદ્ધભિક્ષુ મને કાંઈ પોતાના વિહારમાં આવવાનો આગ્રહ કરતો નથી. એણે મને શ્રીકૈલાસનાથના મંદિરમાં રહેવાની જોડવણી કરી આપી છે, તો પછી મારે વાંધા શા માટે કાઢવો જોઈએ?” એ વિચારથી બાંધે માટેના તેના તિરસ્કારમાં કાંઈક ન્યૂનતા થતી જોવામાં આવી.

શ્રી કૈલાસનાથનું મંદિર ધણું જ વિશાળ અને રમણીય હતું. એ મંદિરની આસપાસ એક મોટું અને સુશોભિત ઉપવન શોભી રહ્યું હતું અને તેને પુષ્પવાટિકાના નામથી ઓળખવામાં આવતું હતું. એ પુષ્પવાટિકામાં અનેક સ્થળે બીજાં પણ કેટલાંક નાનાં નાનાં દેવાલયો જોવામાં આવતાં હતાં, અને તે પ્રત્યેક દેવાલયના અગ્રભાગમાં એક એક સુંદર પુષ્કરિણી (નાનું તળાવ) આવેલી હતી. એ પુષ્કરિણીઓ પાસે જ પોતપોતાનાં પવિત્ર આદિક કર્મો કરવા માટે પાષાણનાં અનેક ઉચ્ચ આસનો બાંધેલાં હતાં અને તેમના પર બેસીને બ્રાહ્મણો પોતાનાં કર્મો કરતા હતા. હિરણ્યવતી નામની એક નાનકડી નદી પુષ્પપુરીની એક બાજુએ વહેતી હતી, તેમાંનું પાણી નળ બાંધીને એ પુષ્કરિણીઓમાં લેવામાં આવ્યું હતું. એવી જ રીતે એ પુષ્પવાટિકાના એક ભાગમાં એક કૃત્રિમ વન બનાવીને તેમાં દર્બનાં રોપાઓ પણ વાવવામાં આવ્યા હતા. સારાંશ કે, કર્મનિષ્ઠ અને તપોનિષ્ઠ બ્રાહ્મણો માટે પોતાનાં પવિત્ર કર્મો શાંતિ અને સ્વસ્થતાથી કરવાને જેવું સ્થાન જોઈએ તેવું એ યોગ્ય સ્થાન હતું. બુદ્ધભિક્ષુની આજ્ઞા લઈને આશુક્ય શ્રી કૈલાસનાથના મંદિરમાં ગયો અને તે મંદિરને જોતાં જ તેના મનમાં અવર્ણનીય આનંદ થયો.

આશુક્યે પોતાનાં સર્વ આદિક કર્મો કર્યાં અને એ કાયથી મુક્ત થતાં જ બુદ્ધભિક્ષુએ તેને પૂછાવ્યું કે, “ભોજન માટે સીધું મોઠકું કે કાંઈ ફલ મૂળની વ્યવસ્થા કરું?” એનો હવે કેટલોક ઉપકાર લેવો, એ વિચારથી પુનઃ તેને સંકાય થવા લાગ્યો અને અંતે તેણે “આદિકની સમાપ્તિ થતાં હું આપની પાસે આવું છું અને પછી જે વ્યવસ્થા કરવાની હશે તે કરીશું.” એ પ્રભાણેનો સંદેશો કહાવ્યો. બુદ્ધભિક્ષુ પામી ગયો કે, “બ્રાહ્મણ મારી પાસેથી ભોજન સામગ્રી લેતાં સંકાચાલ છે. પણ તે આવશે એટલે તેનું

સમાધાન કરીશું.” એમ ધારીને તે સ્વસ્થ રહ્યો. આણક્ય પોતાના આદિક કર્મની સમાપ્તિ કરીને “હવે શું કરવું?” એવા વિચારમાં ઊભો હતો, એટલામાં યુદ્ધભિક્ષુ તરફથી વળી પણ એક માણસ આવ્યો અને તેણે કહ્યું કે, “બ્રહ્મર્ષિના નિત્ય કર્મની સમાપ્તિ થઈ હોય, તો ભિક્ષુ વાટ જોતા બેઠા છે, માટે ત્યાં પધારવાની કૃપા કરશો.” પ્રથમ તો આ બધા પ્રકારથી આણક્યને એવી શંકા થઈ કે, આ બધા તે પોતાનો દંભ જ બતાવે છે, અને તેથી તેને ઝટકાવી નાખવાનો પણ તેણે વિચાર કર્યો. પરંતુ સત્વર જ તેનો એ વિચાર બદલાઈ ગયો. તેના મનમાં આવી ભાવનાઓ થવા લાગી, “હું આ નગરમાં જે કાર્ય માટે આવેલો છું, તે કાર્ય જો સિદ્ધ જ કરવું હોય, તો કઈ વેળાએ કાતી સહાયતાની જરૂર પડશે, એનો નિશ્ચય નથી. માટે સ્વાર્થી મનુષ્યે અતિશય નીચ મનુષ્યથી તે ઉચ્ચતમ પદવીના મનુષ્ય પર્યન્ત સર્વનો સ્નેહ એક સરખી રીતે જ મેળવવો જોઈએ. નકામીમાં નકામી વસ્તુનો સંગ્રહ કરવો. અમુક વસ્તુ તો તુચ્છ અને તિરસ્કરણીય અને અમુક જ માત્ર સંગ્રહ કરવા યોગ્ય છે; એમ ધારવાથી પરિણામે હાનિનો જ સંભવ થાય છે. સર્વ વસ્તુઓનો અને સર્વ મનુષ્યોનો સમય આવ્યો કે સારી રીતે ઉપયોગ કરી શકાય છે.” એવી રીતે મનમાં જ નીતિના વિચારોની શૃંગારને ગોઠવીને તેણે પોતાની જિહ્વાને કાપ્પૂમાં રાખી અને તે સંદેશો લઈને આવેલા માણસને “હું પાછળ પાછળ આવું છું. તું આગળ ચાલ.” એવું શાંત ઉત્તર આપ્યું. થોડી જ વેળામાં આણક્ય તે યુદ્ધભિક્ષુ પાસે જઈ પહોંચ્યો.

યુદ્ધભિક્ષુ તો આણક્યની વાટ જોતા જ બેઠો હતો. તેણે આણક્યનું આગમન થતાં જ પોતે ઊઠીને નમસ્કારપૂર્વક તેના સંકાર કર્યો, અને પાછો ભોજન વિશે પ્રશ્ન કર્યો. એ પ્રશ્ન સાંભળતાં જ આણક્યના મનમાં પુનઃ કિન્ચિત્ સંકેત થતાં તે યુદ્ધભિક્ષુને ઉદ્દેશીને કહેવા લાગ્યો કે, “ભિક્ષો! આપ મને જો ધાન્ય આદિ પદાર્થો ક્યાં મળે છે, એટલું જ માત્ર બતાવશો અથવા તો બજાર ક્યાં છે, તે બતાવવાને પોતાનું માણસ સાથે આપશો, તો મારી પાસે પૈસા છે. હું ધાન્ય આદિ વેચાતું લઈ આવીને ભોજન કરીશ. આપે વિના કારણ મારા માટે શ્રમ લેવાની કાંઈ પણ અગત્ય નથી. આપે જે મને આટલી બધી સહાયતા આપેલી છે, એ પણ આપનું મારા શિરે કેટલું બધું ઋણ થયેલું છે. વળી આપના જેવાનું ઋણ કદાપિ દ્રેડી શકાય તેવું નથી હોતું. કારણ કે, બદલાની આપના હૃદયમાં આશા જ નથી. ઉપકાર એવા મનુષ્યનો લેવો જોઈએ કે, કાંઈ વાર આપણે પણ તેના પર ઉપકાર કરી શકીએ. માટે.....”

ચાણક્યનું એ ભાષણ સાંભળીને બુદ્ધભિક્ષુ ક્રિયિત હસ્યો અને એનું ઉત્તર આપતો ઘાલ્યો કે, “બ્રહ્મવર્ય! તારું ઘોલનું અક્ષરે અક્ષર સત્ય છે; પરંતુ કાંઈ પણ અન્ન દાન આપતું હોય, તો તેનો અનાદર કરવો નહિ, એ બ્રાહ્મણોના કર્તવ્યને તું ભુલી કેમ જાય છે? વળી હું તને કાંઈ સંધિનું અન્ન આપતો નથી. ભગવાન ગૌતમે અમને એવો ઉપદેશ આપેલો છે કે, અતિથિનો સત્કાર કરવો, એ સર્વથી શ્રેષ્ઠ અને અત્યંત મહત્વનું કાર્ય છે. આજે તું નવો સવો જ આ નગરમાં આવેલો છે, અને અત્યારે અપરાહ્ન કાળ થવા આવ્યો છે; માટે આજે તો અહીં જ ફળમૂળ આદિનો આહાર કરી લે. આવતી કાલે જેમ તારી ઇચ્છા હોય તેમ કરજે. હું તેમાં બિલ્કુલ હસ્તકત કરનાર નથી. મારી વિનતિ એટલી જ છે કે, ન્યાં સૂંચી તું આ પાટલિપુત્રમાં હોય ત્યાં સૂંધી મારાથી જે આપી શકાશે, તે સહાયતા આપવાને તૈયાર છું. એ સહાયતા માગવામાં રંચમાત્ર પણ સંકોચ કરીશ નહિ. અમે ભગવાન બુદ્ધ દેવના શિષ્ય થયા, માટે અમારી અધમોમાં ગણના કરવાનું કાંઈ પણ કારણ નથી.”

ભિક્ષુનું એ ભાષણ સાંભળીને ચાણક્ય એકદમ ચૂપ થઈ ગયો. સાર પછી પોતાના મુખ આગળ ધરવામાં આવેલાં ફળ મૂળમાંથી જે કાંઈ ગમ્યું, તે લઇને તે પુષ્કરિણી પાસે ગયો અને ત્યાં બેસીને તેણે ફલ-આહાર કર્યો. ફલાહાર કરી લેવા પછી હવે શું કરવું? એના વિચારમાં લીન થઇને તે બેઠો. એટલામાં સૂર્યાસ્તનો સમય થયો. સર્વ મંદિરોમાં અને જૂદાં જૂદાં ન્હાનાં દેવાલયોમાં દીપકોને જગૃત કરવામાં આવ્યા. ઉપવનમાંનાં વૃક્ષોમાં માળા બાંધીને રહેલાં સર્વ પક્ષીઓ પોતપોતાના માળાઓમાં પાછાં આવવા લાગ્યાં. એથી ચાણક્ય પોતાના સાયંસંધ્યા આદિ વિધિ કરી લેવાના પ્રયત્નમાં લાગ્યો. સર્વ વિધિ થઈ રહ્યા પછી તે મનસ્વી વિચાર કરવા લાગ્યો કે, “હું જે આ પાટલિપુત્રમાં આવ્યો છું, તે કાંઈ કેવળ બ્રહ્મ કર્મ કરીને ઉદર નિર્વાહ કરવા માટે આવ્યો નથી. ત્યારે આમ બેસી રહેવાથી શો લાભ? ધનાનન્દ રાગના મર્મસ્થાનો ક્યાં ક્યાં છે અને તેના ધરમાં બાકોરું પાડવાની જગ્યા ક્યાં છે તેમ જ ક્યા ઉપાયથી લોકોનું મન એનાથી વિરુદ્ધ થઈ શકશે, એ સધળી વાતોનો મારે શોધ કરવાનો છે. એવી સ્થિતિ હોવાથી આપણે આના આતિથ્યનો સ્વીકાર કેમ કરવો અને આમ કેમ બની શકે? વિગેરેના વિચારને આ સમય નથી. ગુરુ પુત્રને મૃતસંજીવનીનો લાભ થયો, તે શુક્રાચાર્યના ઉદરમાં પ્રવેશ કરવાથી જ થયો. ત્યારે મારે પણ આ મગધદેશના લોકો સાથે હળી મળીને અંતઃસ્થ રહસ્યો શાં શાં અને કેવાં કેવાં છે, તે જાણી લેવાં જોઈએ. એમ થશે, તો જ સર્વ પ્રકારની માહિતી મળતાં ભવિષ્યમાં

વ્યૂહની રચના કેવી રીતે કરવી, તે જાણી શકાશે. માટે હવે રહસ્યો કઢાવવાનો જે આરંભ કરવાનો છે, તેનું બુદ્ધિભિક્ષુકથી જ મંગળાચરણ કરીએ તો શું ખોટું છે? પોતાના ધર્મનો પ્રસાર રાજકુળમાં પણ થાય એવી ભાવના તો એ બુદ્ધિભિક્ષુના મનમાં પણ હશે જ. એથી રાજકુળમાં એકંદર શા શા વ્યવહારો ચાલે છે, એનું કાંઈક પણ જ્ઞાન એણે મેળવેલું હોવું જ ન્નેષ્ય. એ સર્વ કારણોને લીધે હાલમાં ચાર દિવસ-નહિ, મારી પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે નંદવંશનો જડમૂળથી ઉચ્છેદ કરીને મારા પ્રિય શિષ્યને મગધદેશના સિદ્ધાસનપર બેસાડવાનું કાર્ય સિદ્ધ ન થાય, -ત્યાં સૂધી આ કર્મકાંડને હવે હું બંધ રાખીશ. ક્ષાત્ર ધર્મ-મેં આજ સૂધીમાં ન્ને કે એ ધર્મને યોગ્ય કાંઈ પણ કૃત્ય કરેલું નથી-પરંતુ તે શિષ્ટ કૃત્યો શિષ્યના હસ્તે કરાવવાનાં છે-માટે તે ક્ષત્રિય ધર્મનું મારે આચરણ કરવું ન્નેષ્ય. અર્થાત્ એ કાર્યની સફળતા થાય, ત્યાં સૂધી બ્રાહ્મણ ધર્મને થોડોક સંકુચિત કરી નાંખવો ન્નેષ્ય. આ બૌદ્ધધર્મનો ભિક્ષુ છે, માટે એની સાથે બોલાય નહિ અને એની સાથે વ્યવહાર રખાય નહિ, એ નિયમોનું અવલંબન મારાથી કેમ કરી શકાય? ચાલ સારે હમણાં તો બુદ્ધભિક્ષુ પાસે જઈને વાતચિત કરતો બેસું. વખતે એમાંથી પણ કાંઈ સાર નીકળે, અને તે ઉપયોગી થઈ પડે-ઈશ્વરની ગતિ કાંઈ જાણી શકવું નથી.” એવો નિશ્ચય કરીને ચાણક્ય બુદ્ધભિક્ષુના વિહારમાં આવી પહોંચ્યો અને બુદ્ધભિક્ષુએ આદર સત્કાર આપ્યા પછી બેસીને તેણે રાજસભા અને અમાત્યગણ વિશેની માહિતી મેળવવાના હેતુથી એ ચાર પ્રશ્ન કર્યા. એથી ભિક્ષુનો એવો નિશ્ચય થયો કે, “આ બ્રાહ્મણ કેવળ રાજસભામાં પોતાનો પ્રવેશ કેવી રીતે થાય અને પોતાની સંભાવના કયા માર્ગે થઈ શકે, એવા હેતુથી જ આવા પ્રશ્નો પૂછે છે.” એવી ધારણાથી તે દષ્ટિએ તેણે પણ સર્વ માહિતી કહી સંભળાવી અને એવી સૂચના આપી કે, “રાજસભાના કેટલાક અમાત્યો પર જેમનું સારું વજન પડે છે, એવા કેટલાક ધનાઢય શેઠો ગુપ્ત રીતે મારા શિષ્યો થયેલા છે, તેમની પાસે તારી વાત કાઠીને હું તારો રાજસભામાં પ્રવેશ કરાવી આપીશ.” પોતાનો સત્ય હેતુ કાંઈના જાણવામાં ન આવે, એવી ચાણક્યની ઇચ્છા હોવાથી તેણે પણ “આપ ન્ને એટલો શ્રમ લેશો, તો મારું કાર્ય થઈ જશે.” એવા શબ્દો ઉચ્ચાર્યા. અને રાત્રે પોતાના સ્થાને જવા માટે ઊઠવાની તે તૈયારી કરતો હતો, એટલે વળી પણ બુદ્ધભિક્ષુએ કહ્યું કે, ‘કેમ વહેલો વહેલો ઊઠે છે શા માટે? બેસ, મને હવે કાંઈ કામ નથી. પોતાની પણ કાંઈક વધારે માહિતી હોય, તો મને સંભળાવ.” તેના એ આશ્રહથી ચાણક્ય પાછો ત્યાં બેઠો. ભિક્ષુકે તેને કાંઈક પૂછવાના વિચારમાં હતો, એટલામાં

એક સ્ત્રી પુદ્ગલિકા પાસે આવી અને મહા ભક્તિથી નમસ્કાર કરીને કહેવા લાગી કે, “ભગવાન વસુભૂતિ! તમને એક વિનતિ કરવાને હું આવેલી છું—આપને પૂછીને એક ભેદનો મારે ખુલાસો કરવાનો છે. મારા મનમાં ધણી જ ચિન્તા થઈ પડી છે. એક પખવાડિયા સૂધી તો એ ભેદને ગમે તેમ કરીને મેં મારા મનમાં ધૂપાવી રાખ્યો; પરંતુ આજ એવી ઇચ્છા થઈ આવી કે, આપને એ સર્વ વાત કહી સાંભળાવવી અને આપનો એ વિશે શો અભિપ્રાય છે, તે જાણવો.”

“વત્સે વૃન્દમાલે! તું આવી શુષ્ક કેમ બની ગઈ છે? તારા હૃદયમાં કાંઈ ભયંકર ચિંતા જાગેલી હોય એમ જણાય છે, નહિ વારુ? મુરાદેવી તો શરીરે સ્વસ્થ છે ને?” પુદ્ગલિકાએ તેને આશ્વાસન આપીને કુશળ સમાચાર પૂછ્યા.

મુરાદેવીનું નામ સાંભળતાં જ વૃન્દમાલા એકદમ કહેવા લાગી કે, “ભગવાન! મુરાદેવી શરીરે તો સર્વથા સ્વસ્થ છે, પરંતુ તેનું અંતઃકરણ આજ-કાલ બહુ જ અસ્વસ્થ થયેલું છે. કુમાર સુમાલ્યનો યૌવરાજ્યાભિષેક થયો, તે દિવસથી મુરાદેવીની ચિત્તવૃત્તિ પોતાના સ્થાનેથી ખસીને દૂર થઈ ગયેલી છે.”

વૃન્દમાલા આવી અને “એક ભેદનો મારે ખુલાસો કરવાનો છે,” એમ તેણે કહ્યું, ત્યારથી જ આણકયે લાંબી ઊઠી જવાનો વિચાર કર્યો હતો; પરંતુ મુરાદેવીનું નામ સાંભળતાં જ, “કાંઈ પણ રાજવંશની વાત નીકળવાની છે.” એવી ધારણાથી તે પાછો ત્યાં જ થોભી ગયો અને “કુમાર સુમાલ્યનો યૌવરાજ્યાભિષેક થયો, તે દિવસથી મુરાદેવીની ચિત્તવૃત્તિ પોતાના સ્થાનેથી ખસીને દૂર થઈ ગયેલી છે,” એ વાક્યને સાંભળીને તો તેણે ત્યાં જ બેસીને તે શો વૃત્તાંત કહે છે, તે સાંભળવાનો નિશ્ચય જ કર્યો. વૃન્દમાલા હવે વસુભૂતિને શું કહે છે અને વસુભૂતિ વૃન્દમાલાને શું કહે છે, તે સાંભળવાને તેનાં કર્ણો ઉત્સુક થઈ રહ્યાં. આણકય મહા આણકય હતો, એમ કહીશું તો એ કહેવું કાંઈક વિલક્ષણ જ કહેવાશે; કારણ કે, એનો અર્થ આણકય આણકય હતો એટલો જ થાય છે—અર્થાત્ આણકય એ શબ્દ મહાધૂર્ત અને ચતુર બ્રાહ્મણના નામનું અપભ્રષ્ટ રૂપ ધારીને જ આપણી ગુજરાતી ભાષામાં આવેલો છે. માટે આણકયને બીજી તે શી ઉપમા આપી શકાય? વૃન્દમાલા તે મુરાદેવીની દાસી હોવી જોઈએ અને કુમાર સુમાલ્યનો યૌવરાજ્યાભિષેક થવાથી મુરાદેવીને મત્સરપિશાચે પછાડેલી હોવી જોઈએ, એવા આણકયને સ્પષ્ટ ભાસ થયો. “જો મારી કલ્પના સત્ય હોય, તો તો જાણે આપણને આ એક ધણી જ હિતકારક માહિતી મળી કહેવાય અને એને

સારી રીતે ઉપયોગ કરવાથી રાજકુળમાં ભેદ પાડવા માટેનું એ એક ઉત્તમ સાધન થઈ પડશે.” એવી તેની ધારણા થઈ. એથી જો આલુક્યને ત્યાંથી ખસવાની ઇચ્છા ન થઈ હોય, તો તે સ્વાભાવિક છે.

વસુભૂતિ વૃન્દમાલાને કહેવા લાગ્યો, “વૃન્દમાલે! તું આ શું બોલે છે? તું પોતે ક્યાં છે અને શું બોલે છે, એનો વિચાર કર. વત્સે! આવાં ગૃહનાં છિદ્રો ત્રીજાને કાને પડવાં ન જોઈએ અને તેમાં પણ તારા જેવી એક વિશ્વાસપાત્ર સેવિકાએ પોતાના મુખને બને તેટલું સંકુચિત જ રાખવું જોઈએ. જો મુરદેવીનો પોતાનો પુત્ર આજે જન્મ્યો હોત, અને ખીજ સોક્યોએ એના શિરે ખોટા ખોટા આળ ચઢાવ્યા ન હોત, તો આજે તે પુત્રને જ યૌવરાજ્ય મળ્યું હોત અને તેનો જ પટ્ટાભિષેક થયો હોત; એ ગત વાર્તાનું સ્મરણ થતાં દેવીના મનમાં અતિશય ખેદ અને ઉદ્વેગ થાય, એ સ્વાભાવિક છે. પરંતુ તારા જેવી દાસીએ એવી વાતોની હોહા કરવી ન જોઈએ, વિશ્વાસપાત્ર અનુચરોએ પોતાનાં નેત્ર, અને પોતાનાં કણો જો ઉઘાડાં રાખ્યાં, તો મુખને તો તેમણે બંધ જ કરવાં; કદાચિત મુખને ઉઘાડવાની જરૂર જ દેખાય, તો તે પોતાના સ્વામિસમક્ષ ઉઘાડવું અને તેને જે કંઈ પણ કહેવાનું હોય તે કહી દેવું. ખીજ કોઈ પાસે તેનો રોકાઈ કરવો નહિ.”

વસુભૂતિ એ પ્રમાણે બોલતો હતો, તે વૃન્દમાલા શાંતિથી સાંભળતી હતી; પરંતુ તે યુદ્ધભિક્ષુના બોલવાની સંપૂર્ણતા થતાં જ તે બોલી કે, “ભગવન, આપનો ઉપદેશ મેં સાંભળ્યો અને તેને હું હાથ જોડીને શિર-પર ધારણ કરું છું. હમણાં જ આપ સમક્ષ મેં જે વાતનો ઉચ્ચાર કર્યો, તે વાત મેં અભાર સૂઝીમાં કોઈને પણ કહી નથી. પરંતુ આજે મારાથી રહી ન શકાયું. દેવીની જે હમણાં સ્થિતિ થયેલી છે, તે જો થોડા દિવસ વધારે રહેશે, તો કોઈ પણ પ્રકારનો રાજ્યમાં મહાપ્રલય થશે અથવા તો દેવીનો પોતાનો જ નાશ થશે, એવી મારી ધારણા થયેલી છે. આપ મારા ગુરુ છો. આપે મને ભગવાન તથાગતનો ઉપદેશ આપેલો છે અને તે ઉપ-દેશમાં એમ દર્શાવેલું છે કે, જો કોઈનો વિનાકારણ ધાતપાત થતો હોય અને તેનું જો આપણાથી નિવારણ થઈ શકતું હોય, તો અવશ્ય નિવારણ કરવું. એથી જ આપની પાસે આપનો અભિપ્રાય જાણવાને આવી છું. મારી સ્વામિની જો આવી જ સ્થિતિમાં રહેશે, તો તેનો પોતાનો નાશ થશે અથવા તો ખીજું કંઈ પણ અનિષ્ટ થશે, એમ સ્પષ્ટ દેખાય છે; પરંતુ એનું નિવારણ કેમ કરવું, એ માટેની યુક્તિ મને સૂઝતી નથી. દેવીને

મેં સમાધાનની ઘણીએ વાતો સંભળાવી; પણ ના; એક પણ વાત તેને ગળે ઉતરતી નથી. માટે હવે આપ જે યુક્તિ બતાવો તો થાય. ગૃહનાં છિદ્રો ખીજાને કાને જાય તો સારું, એવા હેતુથી હું આવી નથી. આવા પ્રસંગે સદ્લાહ પૂછવાની હોય તે આપને નહિ, તો ખીજા કોને પૂછું વારુ?”

વસુભૂતિનો હેતુ એવો હતો કે, ચાણક્યના દેખતાં વૃન્દમાલા એ ભેદને ન ઊઘાડે તો વધારે સારું, અને પોતાનો એ હેતુ તેના ધ્યાનમાં આવે, તેટલા માટે એ ઊપર લખેલો ઉપદેશ જરાક કઠોર-શબ્દોમાં અને વારં-વાર ચાણક્ય પ્રતિ દષ્ટિ કરી કરીને તેણે તેને કહી સંભળાવ્યો હતો. પરંતુ “ચાણક્ય, તે મારા જેવો જ વસુભૂતિનો કોઈ ગુપ્ત શિષ્ય હશે.” એવી ધારણાથી તે મનોનિગ્રહ ન કરી શકી અને તેથી ચાણક્યના દેખતાં જ વસુભૂતિથી સમક્ષ તેણે પોતાના પેટની બંધી વાતો એકદમ ઝાંકી નાખી. વસુભૂતિથી ચાણક્યને “તું ઉઠી જા” એમ પ્રત્યક્ષ રીતે કહી શકાય તેમ હતું નહિ, અને અપ્રત્યક્ષ રીતિથી સૂચના આપી, તે તેણે ધ્યાનમાં લીધી નહિ. એથી અંતે તેના નિયંત્રણના પ્રયત્નને એક બાજુએ મૂકીને તે બુદ્ધભિક્ષુ વૃન્દમાલાને કહેવા લાગ્યો કે, “વત્સે વૃન્દમાલે ! જે તારી સ્વામિનીના મનમાં કોઈ પણ પ્રકારે શાંતિ ન જ થતી હોય, તો એકવાર તેને અહીં લઈ આવ. અને તેમ ન થઈ શકે, તો ભગવાન તથાગતનો જે ઉપદેશ મેં તને આપેલો છે, તે તું તેને આપીને તેના મનને શાંત કર. ખીજા હું શો ઉપાય બતાવી શકું? વત્સે ! તેં આજે મને જે સમાચાર આપ્યા છે, તેથી મારા હૃદયમાં ઘણી જ ચિન્તા ઉત્પન્ન થઈ છે. તથાપિ હું આજે એકાંતમાં એ વિશે વિચાર કરીશ, અને જે મને સૂઝશે તો ખીજા ઉપાય તને બતાવીશ-તું પાછી કાલે અહીં આવજે. પરંતુ એક વાત ધ્યાનમાં રાખજે અને તે એ કે મારી પાસે તેં જે વાક્યોનો ઉચ્ચાર કર્યો છે, તે વાક્યોનો ખીજા કોઈ સન્મુખ તો શું પણ પોતા સમક્ષ પણ ઉચ્ચાર કરીશ નહિ. આજ પર્યન્ત તેં મારી આગળ તારી સ્વામિનીની જે જે વાતો કરેલી છે, તેમના વિશે વિચાર કરતાં મને લાગે છે કે, ભગવાન તથાગતનું આ નગર વિશેનું ભવિષ્ય મુરાદેવી દ્વારાજ સત્ય થશે. એ મહા દીર્ઘદેવી હોય એમ દેખાય છે. મારા ધારવા પ્રમાણે મુરાદેવીના દુઝંધ પીતા બાળકને અરણ્યમાં મોકલીને તેની હત્યા કરાવવાને લગભગ સોળ સત્તર વર્ષ થવા આવ્યાં હશે, કેમ નહિ કે?”

“હા-હા-સોળ વર્ષ તો નક્કી થઈ ગયાં; પરંતુ એના સ્મરણથી આજે પણ દેવીના મનમાં ઉદ્વેગ અને શોકની એટલી બધી પ્રવળતા છે, કે

એ કૃત્ર કૃત્ય જાણે મઠ કાલે જ કરવામાં આવ્યું હોયની!" વૃન્દમાલાએ ઉત્તર આપ્યું.

“ભગવાન અર્હતની જે ધર્યા હોય તે ખરી. તું હવે જા. કાલે આવજે.” એમ કહીને વસુભૂતિએ વૃન્દમાલાને જવાની આજ્ઞા આપી. તેના ગયા પછી એક દીર્ઘ ઉજ્જ્વળ નિઃશ્વાસ નાખીને તે ધણીક વાર સુધી સ્વસ્થ બેસી રહ્યો. હમણાં જે કાંઈ પણ સાંભળવામાં આવ્યું, તે વિશે પ્રશ્ન કરીને બિહુ પાસેથી વધારે માહિતી કઢાવવાનો વિચાર ચાલુક્યના મનમાં આવ્યો; તેથી તે ઉઠ્યો નહિ—છતાં પણ એકાએક એમ પૂછવાની તેની હિંમત ધર્મ ન શકી. એટલામાં વસુભૂતિએ પુનઃ એકવાર નિઃશ્વાસ નાખ્યો અને ચાલુક્યને ઉદ્દેશીને કહ્યું કે:—

“વિપ્રવર્ય! તને કદાચિત્ સત્ય લાસરી નહિ; પરંતુ અમારા મહા-પરિનિબળાણુસૂતો (મહાપરિનિર્વાણુ સૂત્રો) માં ભગવાન ઐધિસત્ત્વે આ પાટલિપુત્રના સંબંધમાં ભવિષ્ય ભાષેલું છે—તે એ કે, આ નગરીના શિરે ત્રણ મહાસંકટો આવશે, અગ્નિપ્રલય, જળપ્રલય અને ગૃહકલહ. તેમાંના ગૃહકલહનો તો આ આરંભ નહિ હોય? રાજા અને મંત્રિઓ યોગ્ય વિચાર કરનારા ન હોય, તો બહુધા આવી જ દશા થવાનો સંભવ હોય જે. એ સુરાદેવી ખરી રાજકન્યા—કિરાત રાજની પુત્રી છતાં પણ તેને વૃષલી ઠરાવીને અને ધનાનન્દના યોગે ઉત્પન્ન થએલા એના પુત્ર વિશે પણ ખીજી રાણીઓ અને મંત્રીઓએ અયોગ્ય શંકાઓ ઉપજાવીને તેનો હિમાલયના અરણ્યમાં ધાત કરાવ્યો. એ અન્યાયથી કરાયેલી બાળહત્યા જ ગૃહકલહનું કારણ થઈને ભગવાન ઐધિસત્ત્વના વચનોને સત્ય કરી બતાવવાનાં હોય, એવો જ હવે લાસ થાય છે.”

બુદ્ધબિહુ વસુભૂતિના એ ભાષણના શબ્દે શબ્દને ચાલુક્ય ધણા જ ધ્યાનથી અને ધણી જ ઉત્સુકતાથી સાંભળતો બેઠો હતો. તેના હૃદયમાં કાંઈ ખીજા જ વિચારો રમી રહ્યા હતા.

પ્રકરણ ૫ મું.

ચાલુક્યનો વિચાર.

વસુભૂતિ બિહુ એ પ્રમાણે પોતાના હૃદયના ઉદ્દગારો બહાર કાઢતો હતો. તે વેળાએ ચાલુક્યના અંતઃકરણમાં નાના પ્રકારના વિચાર-તરંગો ઊઠવા લાગ્યા હતા. “હું જે કાર્ય કરવાના ઉદ્દેશથી મારા આશ્રમને ત્યાગી આ નગરીમાં આવેલા છું, તે કાર્યને સિદ્ધ કરી આપનારી સ્થિતિ

હાલમાં રાજકુળમાં થએલી છે, એટલું જ નહિ, પણ જે ગૃહકલહનો અગ્નિ પ્રજ્વળવા માંડ્યો છે, તેમાં યથાસ્થિત ધૃત હોમવાનું પણ હવે મારા હાથમાં છે,” આણક્યની એવી ભાવના થવા માંડી હતી, એટલે પછી ખીજું શું જોઈએ? એક તો આણક્ય પ્રથમથી જ દીર્ઘદર્શી અને સુદમ-દર્શી હતો જ, અને વળી વસુભૂતિ ભિક્ષુકે કહેલી મુરાદેવીના પુત્રની કથા ચંદ્રગુપ્તની કથાથી એટલી બધી તો મળતી આવી, કે તેના આનંદનો પાર રહ્યો નહિ. છતાં પણ પોતાને અનુકૂલ થનારી સ્થિતિ એકાએક ખરી લાગતી નથી, એ નિયમને અનુસરીને તેના મનમાં શંકાનો ઉદ્ભવ થયો, “મારા સમજવામાં કાંઈ પણ ભૂલ થએલી હશે તો? માટે સત્ય સ્થિતિ શી છે, એનો સંપૂર્ણ રીતે શોધ કરવા પછી જ આનંદ કે વિષાદની ભાવના ધરવી જોઈએ. કાંઈ પણ કાર્યની સિદ્ધિ માટે પ્રથમ પૂરો નિશ્ચય થયા વિના તે સિદ્ધ જ થયું, એમ માનીને કરેલો આનંદ ધણીક વેળા ખેદનું જ કારણ થઈ પડે છે,” એવો વિચાર કરીને આણક્યે વસુભૂતિને ઉદ્દેશીને કહ્યું કે:-

“ભિક્ષુવર્ય! મને આ તમારી નગરીની કાંઈપણ માહિતી નથી. હું તો આટલા કાળ સૂધી હિમાલય પર્વતમાંની મરુદ્ગતી નદીને તીરે આવેલા મારા આણક્ય-આશ્રમમાં જ વસતો હતો, એટલે આવાં નગરોનું જ્ઞાન ક્યાંથી હોઈ શકે? આ નગરી વિશાળ છે અને અહીંના રાજની કીર્તિ દિગંતગામિની છે, માટે અહીં જે કાંઈ સારો આશ્રય મળી જાય, તો સારું; એવા હેતુથી જ હું અહીં આવેલો છું. તેવામાં આ રાજકુળમાં સળગેલા કલહના અગ્નિની કથા સાંભળીને મારું મન નિરાશ થઈ ગયું છે. જ્યાં ગૃહ-કલહ ઉત્પન્ન થયો, ત્યાં લક્ષ્મીનો વાસ વધારે વાર રહેતો નથી. અસ્તુ. આપણે શું? પણ ભગવાન વસુભૂતે! મુરાદેવી કાણ છે? અને તેના પુત્રનો ધાત કાણે અને શામાટે કરાવ્યો? હું આ પ્રશ્નો કરું છું, એની ક્ષમા કરશો; પરંતુ મને જે એ સમગ્રી ખીનાની જાણ થશે, તો હું એ કલહની શાંતિ માટે કાંઈ પણ અનુક્રમ કરીશ.”

આણક્યનું એ ભાષણ સાંભળીને વસુભૂતિ હસ્યો અને કહેવા લાગ્યો, “બ્રહ્મદેવ! હું તને શું કહી સંભળાવું? તમે દૂરના લોકોને આ પાટ-લિપુત્રની કીર્તિ જોટલી ઉજ્જવળ દેખાય છે તેટલી તે ઉજ્જવળ નથી. રાજ ધનનંદ અત્યંત અવિચારી અને ખીજની મતિથી જ ચાલનારો છે. એની સભામાં મંત્રીઓ તો અનેક છે, પરંતુ દેવની ગતિ કાંઈક એવી વિલક્ષણ છે કે, તે મંત્રીઓમાંના જેટલા મૂર્ખ અને સ્વાર્થસાધુ અધિકારી જનો છે, તેમની જ શુદ્ધિથી ધનનંદનો, સમ્રાજ્યો વ્યવહાર ચાલે છે.

મુરાદેવી, એક વેળાએ રાજની ધણી જ પ્રીતિપાત્ર રાણી હતી, એના વિના રાજને કશું માત્ર પણ એન પડતું નહોતું. એથી રાજની ખીણ રાણીઓના મનમાં એનાવિશે દ્વેષ ઉત્પન્ન થતાં તેમણે એના નાશના પ્રયત્નો કરવા માંડ્યા. સેનાપતિ ભાગુરાયણે કિરાત રાજનો પરાજય કરીને તેની કન્યાને હરી મહારાજને અર્પણ કરી. એનું અલૌકિક સૌન્દર્ય જોઈને મહારાજએ એનાથી વિવાહ સંબંધ કર્યો અને એ ગર્ભવતી થઈ. એ સમય સૂધી મહારાજની એક પણ પત્નીને પુત્ર થયો ન હોતો. એ કારણથી મુરાદેવી વિશેના તેમના દ્વેષ વધારે ભયંકર સ્વરૂપ ધારણ કર્યું અને એની વિરુદ્ધ તેમના કારસ્થાનો શરૂ થયાં. અંતે તેમણે રાજના મનમાં એમ દસાવી દીધું કે, એ કિરાત રાજની રાણીના પેટે જન્મેલી પુત્રી નથી, કિન્તુ કિરાત રાજની દાસીની પુત્રી છે અને એનું વર્તન પણ જોઈએ તેટલું શુદ્ધ નથી. એ ખોટી શંકાને તાણે થતાં રાજએ એવી આજ્ઞા આપી દીધી કે, મુરાદેવીને કારાગૃહમાં રાખવામાં આવે અને તેને જે બાળક અથવા બાળિકા અવતરે તે અર્ભકને તત્કાળ મારી નાંખવામાં આવે. ઈર્ષ ચૂક્યું—રાજની આજ્ઞાથી વિરુદ્ધ ટ્રાણ ઈર્ષ શકે? તત્કાળ તે આજ્ઞા પ્રમાણે સર્વ વ્યવસ્થા કરવામાં આવી. મુરાદેવીને કારાગૃહમાં રાખી અને તે પ્રસૂતા થતાં જ તેના ઉદરમાંથી જે પુત્રનો જન્મ થયો, તે પુત્રના ઘાતની આજ્ઞા આપવામાં આવી. એ અર્ભક અત્યંત સુંદર અને તેજસ્વી હતું, તેથી જે પરિચારકને શિરે એને મારવાનું કાર્ય આવી પડ્યું હતું તેને અમાત્યોએ અને ખીણ રાણીઓએ નાણાંની એક સારી રકમ આપીને તે બાળકનો નાશ કરાવી નાખ્યો. એ ઘટનાને આજે ધણાં વર્ષો વીતી ગયાં છે. રાજની ખીણ એક રાણીના ત્યાર પછી જન્મેલા સુમાલ્ય નામક પુત્રનો—તે સર્વથી મોટો હોવાથી થોડા જ દિવસ પહેલાં યૌવરાજ્યાભિષેક થયો. એ ઉત્સવ પ્રસંગે નિયમ પ્રમાણે જે ફેટલાક બંદીવાનોને છોડવામાં આવ્યા હતા, તેમાંની મુરાદેવી પણ એક હતી. કારાગૃહમાંથી મુક્ત કરીને અંત:પુરમાંની ખીણ સ્ત્રીઓ પ્રમાણે એને પણ રાજમહાલયમાં રહેવાની સર્વ વ્યવસ્થા કરી આપવામાં આવી. પરંતુ એથી મુરાદેવીના હૃદયમાં આનંદ થવાને બદલે દૈવની પ્રબળતાથી તેની શી દશા થયેલી છે, એ તો વૃન્દમાલાએ હમણાં જ કહી સંભળાવેલું હોવાથી વધારે કહેવાની કાંઈપણ આવશ્યકતા નથી. એ મુરાદેવીને જે ભગવાન તથાગતના ઉપદેશામૃતનું પાન કરાવવાનો પ્રસંગ મને મળશે, તો હું એને આ સંસારમાંથી મુક્ત કરીને નિર્વાણ પ્રાપ્તિનો માર્ગ દેખાડીશ, એટલે તે આ રાજકુળના લોકોની સંગતિને

અભાવ થતાં પોતાની મેળે જ સંન્યસ્ત દીક્ષાનો સ્વીકાર કરશે અને સર્વ સંગનો પરિત્યાગ કરીને સત્ય માર્ગમાં વિચરશે.”

વસુભૂતિની એ વાક્ય પરંપરાને ચાણુક્ય શાંતિથી સાંભળતો બેઠો હતો. તેના મનમાં પણ પોતાના કાર્ય માટેના વિચારો તો ચાલતા હતા. અંતે વસુભૂતિએ જ્યારે મુરાદેવીને સંન્યસ્ત દીક્ષા આપીને યુદ્ધ રક્ષિતા બનાવવાનો પોતાનો મનોભાવ દર્શાવ્યો, ત્યારે જ માત્ર ચાણુક્યની મુખ-મુદ્રામાં હાસ્યનું મંદ દર્શન થયું. તથાપિ તેણે “ભગવાન શંકરની જેવી ધૃત્વ-તેને જેમ સારું લાગશે, તેમ તે કરશે—આપણે શું કરી શકીએ તેમ જીએ?” એમ બોલીને વાતને ટાળી દીધી અને કૈલાસનાથના મંદિરમાં જઈને સૂઈ જવાના વિચારથી તે ઊડીને ઊભો થયો. રાત્રિ ધણી જ વીતી ગઈ હતી, તેથી કે યુદ્ધભિક્ષુને એકાંતમાં કાંઈક વિચાર કરવાનો હતો તેથી—ગમે તે કારણથી હોય, પણ ચાણુક્યને તેણે વધારે વાર બેસવાનો આગ્રહ કર્યો નહિ.

ચાણુક્ય કૈલાસનાથના મંદિરમાં આવ્યો અને પોતાના કૃષ્ણાગ્નિપર-સૂતો. પરંતુ અનેક ઉપાયો કરવા છતાં પણ તેનાં નેત્રોમાં નિદ્રા આવી નહિ. નાના પ્રકારના વિલક્ષણુ વિચારો તેના હૃદયમાં આવીને મૂર્તિમંત ઊભા રહ્યા અને તે પાછો ઊડીને બેઠો થયો. “હવે મારે પહેલું કામ કરવાનું છે, તે એ કે, વૃન્દમાલાને મળી તેની સ્વામિની મુરાદેવીની મુલાકાત થઈ શકે, એવી તજવીજ કરવી જોઈએ. એક વાર મુરાદેવીનો અને મારો મેળાપ થયો કે, હું તેની મહત્વાકાંક્ષાને એકદમ વધારીને તેને મારા સ્વાધીનમાં કરી લઈશ. ચંદ્રગુપ્તની કથા અને એના પુત્રની કથા પરસ્પર ધણી જ મળતી હોવાથી એ ચંદ્રગુપ્ત જ એનો પુત્ર છે, એવી ભાવના એના મનમાં ઉપજાવવામાં કાંઈ પણ કઠિનતા થવાની નથી. જો ચંદ્રગુપ્ત ખરેખર એનો જ પુત્ર હોય, તો તો સોના કરતાં પણ પીળું. પરંતુ કદાચિત્ ન હોય, તો પણ એ જ તારો પુત્ર છે, એમ તેના મનમાં પકાઈથી ઠસાવીને ચંદ્રગુપ્તને રાજ્યાસને બેસાડવાના પ્રયત્નમાં એને લગાડવી. એને એકવાર એમ ભાસ્તું કે, આ દીકરો મારો છે, તો પછી બીજું શું જોઈએ? મારે બીજા કોઈ પ્રયત્ન કરવાની અગત્ય જ રહેનાર નથી. માત્ર કોઈ પણ જાતિનો અવિચાર ન થાય અને આ સર્વ કારસ્થાન તેની મૂર્ખતાથી બહાર ન પડી જાય, એ વિશે પૂરી સંભાળ રાખવી જોઈએ. મેં પાટલિપુત્રમાં શુભ મુદ્દતેજ પગ મૂકેલો હોય એમ જણાય છે. કારણ કે, હજી મને આવ્યાને આઠ પ્રહર તો થયા નથી, એટલામાં તો ઇષ્ટ કાર્યની સિદ્ધિ માટેનું આવું મોટું સાધન મને પોતાની મેળે જ મળી ગયું. એ સર્વ ઠીક થયું. મુરાદેવીનો અને મારો મેળાપ થયા પછી હું તેના મનમાં નાના પ્રકારની વાતોઆ ભરી દર્શાવે અને

તેના પુત્ર જીવતો છે, એ વિશે જ્ઞેષ્ઠે એવી ખાત્રી આપીશ; પરંતુ પ્રથમ તેના અને મારો મેળાપ કેવી રીતે થાય? મેળાપ થવાનું પહેલું સાધન તો એ જ કે, વૃન્દમાલાનો વિશ્વાસ મેળવવો જ્ઞેષ્ઠએ. વૃન્દમાલા વસુભૂતિ પાસે આવે છે તો ખરી, પરંતુ તેના દેખતાં આ વાત કાઢવી, એ યોગ્ય નથી. તેને એકાંતમાં જ મળીને મુરાદેવી સમક્ષ જવાનો પ્રયત્ન કરવો જ્ઞેષ્ઠએ.” એવો નિશ્ચય મનમાં જ આણ્યાકયે કર્યો, થોડીક વાર તે શાંત રહ્યો—પુનઃ વિચારોના પ્રવાહથી તેનું મન ચંચળ થવા લાગ્યું. “વસુભૂતિને મારાં આ કારસ્થાનોથી જ્ઞાત કરવો કે નહિ? એ ભિક્ષુને કાંઈ પણ ન જણાવતાં વૃન્દમાલાનું ચિત્ત મારા તરફ વાળીને જ આ કાર્ય સાધવું કે કેમ? પરંતુ વસુભૂતિને જણાવ્યા વિના મારા કાર્યની સિદ્ધિ અશક્ય અને સાથે અનિષ્ટ પણ છે. વસુભૂતિને જ્ઞે મારા પક્ષમાં લાવી શકાય, તો તેથી મને ભવિષ્યમાં ધણા જ લાભની આશા છે. કારણ કે, વસુભૂતિ સારા સારા શ્રીમાનોને લાં આવે જાય છે અને તેના પોતાના કહેવા પ્રમાણે કેટલાક ધનાઢય ગૃહસ્થો તેના શિષ્ય પણ છે. માટે પ્રારંભથી જ જ્ઞે એને આ વિચાર જણાવી દીધો હોય, તો કદાચિત્ એ સહાયતા કરે પણ ખરો.” એવો વિચાર તેના મનમાં આવ્યો, પણ તે વધારે વાર ટકી શક્યો નહિ. પાછી તેને એવી શંકા થવા લાગી કે, “હું આ પાટલિપુત્રમાં સર્વથા એક નવો આવેલો મનુષ્ય છું—મને આવ્યાને હજી પૂરા આઠ પ્રહર પણ થયા નથી, એટલામાં જ્ઞે આવાં કારસ્થાનોની વાત વસુભૂતિ પાસે કાઢીશ, તો વિના કારણ મારા વિશે તેના મનમાં ખોટો જ વિચાર અંધાર્ જશે. એના કરતાં કાંઈ પણ રીતે વૃન્દમાલાને જ હાથમાં લઇને અંતઃપુરમાં પ્રવેશ કરવાના કાર્યનો આરંભ કરવો, એ જ વધારે ઉત્તમ છે. ચાર પછી કદાચિત્ એમ જણાશે કે, આ વાત વસુભૂતિના કાને ગયા વિના રહેવાની નથી જ, તો પછી યુક્તિથી તેને હું જ બધી વાત કહીશ અને તેની સહાયતા પણ માગીશ.” એવો આણુકયનો અંતનો દૃઢ નિશ્ચય થયો. વિચારમાંને વિચારમાં ઉપકાળ થઈ ગયો. સમસ્ત સૃષ્ટિના અને ખાસ કરીને પાટલિપુત્ર નગરીના નિવાસિજનોએ નિદ્રાનો ગમે તેટલો ઉપભોગ લીધો હોય, પરંતુ આપણા એ આણુકય ઋષિએ નિમિષ માત્ર પણ નિદ્રાનો આસ્વાદ લીધો નહોતો. ચિન્તાતુરને નિદ્રા ક્યાંથી આવી શકે?

ઉપકાલ થયો. પૂર્વ દિશાના આકાશ પ્રતિ તેણે દૃષ્ટિ કરી, એટલે તે દિશા તેને અચ્છુ તેજથી સર્વથા આરક્ત થએલી દેખાઈ. “આ આજના દિવસનો નહિ, કિન્તુ મારા કરવા ધારેલા મહત્ કાર્યનો જ આ ઉપકાલ છે.” એમ તેના મનને ભાસ્યું. અને “નિદ્રે! તું આજ જેવી રીતે ન આવી તેવી જ

રીતે આ ધનનન્દનો અને તેના આઠ પુત્રોનો નાશ થાય અને મારો ચંદ્રગુપ્ત આ પાટલિપુત્રના પવિત્ર સિંહાસને વિરાજમાન થાય, ત્યાં સુધી જો હવે પછી પણ નહિ આવે, તો ચાલી શકશે. તારી અગત્ય સુખના સમયમાં છે. કાર્ય કરવા સમયે તો તારી સંગતિ ન હોય, તે જ સારું.” એવી રીતે પોતાના મન સાથે જ વિચાર કરીને તે પોતાનો પ્રાતર્વિધિ કરવાને ઊઠ્યો.

એ દિવસે નિત્યના નિયમ પ્રમાણે તેણે પોતાનાં બધાં કર્મો યોગ્ય રીતે કર્યાં તો ખરાં, પરંતુ એક પણ કર્મમાં તેનું ચિત્ત હતું નહિ. તેનું ચિત્ત તો વૃન્દમાલા, મુરાદેવો અને ચંદ્રગુપ્તમાં જ લાગેલું હતું. વૃન્દમાલાને પોતાના પક્ષમાં કરી લઇને રાજના અંતઃપુરમાં પ્રવેશ કેવી રીતે કરવો, અને મુરાદેવીને મળીને તેનો અને ચંદ્રગુપ્તનો માતા પુત્રનો સંબંધ છે, એ વિશે તેના મનનો નિશ્ચય કેમ કરાવવો; એ વિચારમાં જ ચાણક્ય સર્વથા લીન બની ગયો હતો એમ કરતાં કરતાં મધ્યાહ્ન પછી તેનાં સર્વ પવિત્ર કર્મોનો અંત થયો અને તે ભોજનની તૈયારી કરવા લાગ્યો. આગલા દિવસ પ્રમાણે જ વસુભૂતિએ સર્વ સામગ્રી મોકલી આપી હતી. એ દિવસે પ્રથમ દિવસ પ્રમાણે યુદ્ધભિક્ષુની સામગ્રીનો ચાણક્યે અનાદર કર્યો ન હતો. એ સમયે સેવા માટે સાથે કાંઈ શિષ્યને ન લાવવાથી તેને પશ્ચાત્તાપ થવા માંડ્યો, પરંતુ તત્કાળ “કાંઈ શાસ્ત્ર શીખવાનો ડોળ કરીશું, તો જોઈએ તેટલા શિષ્ય આવીને ઊભા રહેશે.” એવો વિચાર આવવાથી તે શાંત થયો. તેણે પોતાના અન્નને પરિપકવ કરવા માટે ચુલ્લિકા પૂજન કર્યું—અર્થાત્ રાંધવા માટે ચૂલો સળગાવ્યો. રસોઈ તૈયાર થતાં ભોજન કરી લઇને શીઘ્ર જ તેણે વસુભૂતિના વિહારની વાટ લીધી. વસુભૂતિ પોતાનાં ધર્મ કર્મોને આટોપીને કાંઈક પત્ર લેખનમાં ગુંથાયલો હતો. ચાણક્ય આવીને તેની પાસે બેસી રહ્યો. વસુભૂતિએ પત્ર લખી લીધું અને પોતાના એક સિદ્ધાર્થક નામના શિષ્યને બોલાવ્યો. તે આવતાં “આ પત્ર ગુપ્ત રીતે જાહેર વૃન્દમાલાને આપી આવ.” એવી તેને તેણે આજ્ઞા આપી.

એ જ ક્ષણે ચાણક્યના મનમાં એક કલ્પના આવી અને તેને તેને તત્કાળ કાર્યના રૂપમાં લાવવાનો નિશ્ચય કરીને તેણે વસુભૂતિને સંબોધીને કહ્યું કે, “ભિક્ષુવર્ય! હું આ નગરીમાં સર્વથા એક નવીન મનનુષ્ય છું અને અઘાપિ મેં આ નગરની શોભા જોએલી નથી. માટે જો આપની આજ્ઞા હોય, તો હું પણ આ સિદ્ધાર્થક સાથે જાઉં. માર્ગમાં જતાં જતાં સહજમાં જ મને નગરની શોભા જોવાનો પ્રસંગ મળશે ને તેથી ધડીલર આનંદ થશે.”

વસુભૂતિએ એ વિશે જરાક વિચાર કર્યો અને ત્યાર પછી કહ્યું કે, “ભલે જા. જવામાં કાંઈ પણ હરકત જેવું નથી, પણ આને હું કોઈ ગુપ્ત કાર્ય માટે મોકલું છું માટે તું સાથે હોવાથી .....

“હું સાથે હોવાથી કાર્યમાં કાંઈ પણ હરકત થતી હોય, તો જવા માટે મારો જરા પણ આગ્રહ નથી. પરંતુ આપના રહસ્યનો મારામુખે પ્રકાશ થઈ જાય, એવી શંકા તમારે કોઈ કાળે પણ કરવી નહિ. મેં આ નગરમાં પ્રવેશ કર્યો, તે જ ક્ષણથી જેણે આવી રીતે આદરથી અને પ્રેમથી મારું આતિથ્ય કર્યું છે, તેના જ કામને હું ઊંધું વાળું, એ વાત ત્રણ કાળમાં થવી અશક્ય છે. મારાથી બનશે તો એમાં સહામી સહાયતા કરીને જ આપનું મારા શિરે ચઢેલું ઝણુ હું ફેડી આપીશ.”

ચાણક્યે એ વાક્યો એટલી બધી ગંભીરતાથી ઉચ્ચાર્યાં, કે તે સાંભળતાં વસુભૂતિના મનમાં લેશ માત્ર પણ સંશયની ભાવના રહી નહિ. તેણે તત્કાળ કહ્યું કે, “તેવું કાંઈ પણ નથી. સિદ્ધાર્થક! આને પણ તારી સાથે લેતો જા. માત્ર વૃન્દમાલાને પત્ર આપે, તે ગુપ્ત રીતે આપજે.” ચાણક્યને ધણો જ સંતોષ થયો અને તે સિદ્ધાર્થક સાથે નગરમાં જવાને નીકળ્યો.

સિદ્ધાર્થક એક તરણુ કાયસ્થ હતો, તેને કોઈ કારણથી રાજદંડ થતાં તે વિમાર્ગમાં પડી ગયો હતો—વસુભૂતિએ તેને સારો ઉપદેશ આપીને પોતાનો શિષ્ય બનાવ્યો હતો. તે પણ વસુભૂતિમાં અતિશય ભક્તિભાવ રાખીને તેની એક નિષ્ઠાથી સેવા કરતો હતો. ચાણક્યે સિદ્ધાર્થકને જ્ઞેતાં જ એવો નિશ્ચય કરી રાખ્યો હતો કે, “મારા ધારેલા કાર્યમાં આ મૂર્તિ મને ખરેખરજ ઉપયોગી થઈ પડશે.” એ નિશ્ચય થવાથી તેનો પ્રેમ પોતા તરફ આળી લેવાના અને તેની સાથે મિત્રતા કરવાના હેતુથી જ ચાણક્ય તેની જ્ઞેડે નગરમાં જવાને તત્પર થયો હતો.

વૃન્દમાલાને આપવા માટેનું સિદ્ધાર્થકના હાથમાં જે પત્ર હતું, તેમાં શી હકીકત હશે, તેની ચાણક્યે સહજ જ મનમાં કલ્પના કરી લીધી. કારણ કે, આગલે દિવસે વસુભૂતિ અને વૃન્દમાલાનું પરસ્પર ભાષણ થયું, તે વેળાએ ચાણક્ય પણ ત્યાં હતો જ. માર્ગમાં જતાં જતાં સિદ્ધાર્થકે ચાણક્યને ભિન્ન ભિન્ન સ્થળોનાં, મંદિરોનાં અને મહાલયોનાં નામો કહી સંભળાવ્યાં. મોટા મોટા શેઠા, ધનવાનો અને વ્યાપારી લોકોના બજારોમાંથી વિચરતાં તેમનામાં જે મુખ્ય મુખ્ય શેઠા હતા, તેમનાં નામો પણ મુખથી વર્ણવ્યાં. તે પ્રમાણે જૂદાં જૂદાં બાગ બગીચા, વાડીઓ અને જોવાલાયક જગ્યાઓ જેમજેમ આવતાં ગયાં, તેમ તેમ તે સંબંધોનું સિદ્ધાર્થકે થોડું ધણું વર્ણન કરતો ગયો. અંતે તેઓ એક

જલમંદિર પાસે આવી પહોંચ્યા—એના વર્ણુનમાં ધનાનન્દ રાજનું નામ આવ્યું અને રાજનું નામ આવતાં જ સિદ્ધાર્થકે ધનાનન્દની નિન્દાનો આરંભ કર્યો. તેણે કહ્યું કે, “આ ભૂમિતલમાં ધનાનન્દ જેવો અન્યોથી રાજા બીજો એક પણ હશે કે નહિ, એની શંકા છે. વળી એના જેવો કુચ્છંદી અને દુરાગ્રહી પણ બીજો કોઈ થવાનો નથી. સત્યશીલતાનું તો એને જ્ઞાન જ નથી. મારો કોઈ પણ અપરાધ ન છતાં દુષ્ટ બુદ્ધિથી એણે મને રાજદંડ કરાવ્યો. આ પાટલિપુત્રમાં આપ એક પણ મનુષ્યના મુખથી એની પ્રશંસા સાંભળશે નહિ, એટલો બધો એ દુષ્ટ રાજા છે.” એવી જાતના પ્રલાપો તેના મુખમાંથી નીકળતા હતા. એ સાંભળીને પ્રથમ તો આણક્યને કાંઈક આશ્ચર્ય થયું; પરંતુ સિદ્ધાર્થકને રાજદંડ થયેલો હોવાથી જ તે રાજાની નિન્દા કરે છે, એમ જણાતાં જ તેના આશ્ચર્યનો અસ્ત થઈ ગયો. પરંતુ તેને પૂછીને તેની હકીકત શી છે અને કારાગૃહમાં તેણે કેટલા દિવસ કાઢ્યા હતા, એ સઘળું જાણી લેવાનો આણક્યના મનમાં વિચાર આવ્યો, અને તે પ્રમાણે તેણે સિદ્ધાર્થકને પ્રશ્નો કરવાનો આરંભ પણ કર્યો.

સિદ્ધાર્થકે તેને પોતાનો આદિથી અંતપર્યન્તનો વૃત્તાંત કહી સંભળાવ્યો. અર્થાત્ “મારો કોઈપણ પ્રકારનો અપરાધ ન છતાં રાજાએ મને દંડ દીધો.” એમ જ તે છેવટ સૂધી કહેતો રહ્યો અને ધનાનન્દને જેમ કાવે તેમ ગાળો ભાંડતો ગયો. એટલે આણક્ય હસતો હસતો તેને કહેવા લાગ્યો કે, “સિદ્ધાર્થક! રાજા માટે તારા હૃદયમાં ધણો જ રોષ હોય, એમ દેખાય છે. મને લાગે છે કે, રાજાના નાશને કોઈ પણ પ્રસંગ તારા હાથમાં આવે, તો તો તું જરા પણ વિચાર કર્યો વિના તેનો નાશ કરી નાખે, નહિ વારુ ?

“હા—હા—એક પળનો પણ વિલંબ કર્યો વિના તેનો નાશ કરી નાખું. એવો પ્રસંગ આવે અને તેનો હું લાભ લીધા વિના જવા દઉં, એમ અને જ નહિ. ધનાનન્દ કેવો મૂર્ખ, કેવો દુષ્ટ અને કેવો અંધ છે, એની તમારા હૃદયમાં કલ્પના પણ થવી અશક્ય છે. પરંતુ અમાત્ય રાક્ષસ ન્યાં સૂધી રાજાનો કાર્યભાર ચલાવે છે, ત્યાં સૂધી કોઈથી રાજનું કિચિન્માત્ર પણ અનિષ્ટ કરી શકાય તેમ નથી. વૃન્દમાલા એક સમયે મને કહેતી હતી કે, મુરાદેવી જેવી સાધ્વી અને સદ્ગુણશાલિની સ્ત્રી બીજી કોઈ મળવાની નથી; પરંતુ રાજાએ તેના વિશે વ્યર્થ કુતર્ક કરીને અને બીજી રાણીઓએ મત્સરથી તેમાં બતાવેલા દોષોને સત્ય માનીને તેનો ત્યાગ કર્યો; એટલું જ નહિ પણ તેના પુત્રનો વધ કરાવ્યો ! એ દુષ્ટતા અને અંધતા નહિ તો બીજું શું ? હાલમાં રાજાના બીજા પુત્ર સુમાલ્યને

યૌવરાજ્યાભિષેક કરવામાં આવ્યો છે અને એ પ્રસંગે સુરાદેવીને બંધનમુક્ત કરવામાં આવી, ત્યાં સૂધી તે પણ એક સાધારણ ચોર પ્રમાણે જ કારાગૃહમાં પૂરાયલી હતી.....”

સિદ્ધાર્થે એ વાક્યો એટલા બધા કાપથી ઉચ્ચાર્યાં કે, તેને આગળ જોલવાનું હતું પણ એ કાપના આવેશમાં તેનાથી જોલી શકાયું નહિ.

“શું, સુરાદેવી એટલી બધી ઉત્તમ સ્ત્રી છે?” ચાલુક્યે કહ્યું.

“મैं જ્યારથી આ નગરીમાં પગ મૂક્યો છે, ત્યારથી જેના તેના મુખથી સુરાદેવીની પ્રશંસા જ હું સાંભળ્યા કરું છું. જે તે એવી જ પ્રુણવતી સતી સુંદરી હોય, તો ખરેખર એકવાર એ સાધ્વીના દર્શનનો લાભ તો લેવો જ જોઈએ.”

“પણ એમાં અશક્ય શું છે?” સિદ્ધાર્થેક લાગલો જ જોલી ઊઠ્યો.

“સુરાદેવી, એક મહા શિવલક્ષ્મી સ્ત્રી છે. તે પ્રત્યેક સોમવારે કૈલાસનાથના મંદિરમાં કૈલાસનાથનાં દર્શન કરવાને અને શિવનું ચરિત્ર સાંભળવાને આવે છે. તે કારાગૃહમાં હતી, ત્યારે પણ સિપાહીઓના ચોકી પહેરા સાથે તેને ત્યાં જવાની પરવાનગી આપવામાં આવી હતી. પરમ દિવસે સોમવાર છે અને પક્ષ પ્રદોષ પણ છે, એટલે તે સૂર્યાસ્ત સમયે-પ્રદોષ કાળે અવશ્ય ત્યાં આવશે. હવે તેની સાથે પહેરેગીરા હોતા નથી. માત્ર તેના બે ચાર અનુચરો જ હોય છે, એટલે આપણે કોઈ પણ જાતની અડચણ વિના તે પરમ પુનિતા સુરાદેવીનાં દર્શનનો મુખેથી લાભ લઈ શકીશું.”

ચાલુક્યે પોતાનું ડોકું ધુણાવ્યું-મુખથી એનું કોઈ પણ ઉત્તર આપ્યું નહિ. મૂગે માટે ચાલવામાં કેટલોક વખત વીતી ગયો, એટલામાં વળી પણ સિદ્ધાર્થેક તેને કહેવા લાગ્યો, “આ રાજમહાલયના આગલા ભાગમાં એક નાનકડું ઉપવન છે, તેમાં પ્રવેશ કરીને એક છાયા વૃક્ષનીચે શિલા ઉપર બેસો. હું ગુરુજીએ આપેલું પત્ર ગુમરીતે વૃન્દમાલાને આપીને અથવા તો જરૂર તે તેના જ હાથમાં જાય એવી ખીણ વ્યવસ્થા કરીને હમણાં જ પાછો ફરું છું.” ચાલુક્યે કિચિત્ સ્તબ્ધ બોલો રહ્યો; ત્યારપછી તે કહેવા લાગ્યો, “સિદ્ધાર્થેક! શું તારા હૃદયમાં મારા માટે એવી શંકા છે કે, હું ગુણને જોલી નાંખીશ? અને એવા જ હેતુથી તો તું મને અહીં બેસવાનું નથી કહેતો? એ પત્રમાં તારા ગુરુજી જે જે વાતો લખેલી છે, તે સઘળી હું જાણું છું. વૃન્દમાલા ગઘકાલે રાત્રે શામાટે આવી હતી અને ગુરુજીને તેણે શું કહ્યું, એ સર્વ મੈ સાંભળેલું છે. માટે હવે કોઈ પણ વાતને મારાથી ગુમ રાખવાનો પ્રયત્ન કરીશ નહિ. ઉઘટો મને પોતાસાથે લઈ ચાલ.

એટલે જો તારા માથે જ કાંઈ અડચણ આવી પડી, તો હું તારા ઉપયોગનો થઈ પડીશ. હું અહીં એકલો જ ગાંડા પેઠે બેસી રહીને શું કરવાનો હતો?"

આણક્યનું એ ભાષણ સાંભળીને સિદ્ધાર્થક થોડીક વાર તો ચુપ જ થઈ ગયો. આણક્યને તે ના પાડી શક્યો નહિ. એવી સ્થિતિમાં તેણે આણક્યને એટલું જ કહ્યું કે, "જો તમે આવતા હો, તો ભલે આવો; પરંતુ અમારો જ જ્યાં ખુલ્લી રીતે પ્રવેશ થઈ નથી શકતો, ત્યાં તમારો પ્રવેશ થાય, એ અશક્ય જણાય છે. એટલું જ, તમને બેસવાનું કહ્યું, તેનું કારણ હતું, ખીજું નહિ."

"શું! મારા જેવા એક બ્રાહ્મણનો ત્યાં પ્રવેશ નહિ થઈ શકે? વાહ! રાજવ્યવસ્થા તો ધણી જ ઉત્તમ ત્યારે! ત્યારે તો હું તારી સાથે આવવાનો જ. બૂલથી જો કોઈ બ્રાહ્મણ આવી ચડે, તો રાજ તેને ક્રોધે અને શો દંડ આપે છે, એ મારે જોવાનું છે. વૃન્દમાલા મને સારી રીતે જાણપે છે. હું તારી સાથે હોઠકા, એથી તેને જરા રતિ પણ ખરાબ લાગવાનું નથી. એ માટે તે તારા પર ક્રોધ કરવાની નથી." આણક્યે પોતાનાં વાક્યોમાં દૃઢ રહીને ગંભીરતાથી કહ્યું.

એ ઉત્તરથી સિદ્ધાર્થક હવે સર્વથા નિરુપાય થયો અને "જ્યારે તમારી એવી જ ઇચ્છા છે, તો ભલે ચાલો." એમ કહીને તે આગળ ચાલવા લાગ્યો. આણક્ય પણ તેની સાથે જ ચાલતો હતો. એ બંને રાજમહાલક્ષ્મીના પાછળના ભાગમાં આવેલા અંત:પુરના દ્વાર પાસે આવી પહોંચ્યા. કોઈ પણ પુરુષને અંત:પુરમાં જવાની ધૂટ હોતી નથી, એ તો ખુલ્લું જ છે; પરંતુ દ્વારપાલનાં અને અંત:પુરમાંનાં દાસ દાસી જનોના પરિચયના મનુષ્યોને અંત:પુરના બહારના ભાગમાં આવેલા ઉપવનમાં આવવાની પરવાનગી હતી. એ ઉપવનની સીમાનું ઉલ્લંઘન કરીને આગળ વધવા માટે વિશેષ આજ્ઞાની આવશ્યકતા હતી. જે વેળાએ સિદ્ધાર્થક અહીં આવ્યો, તે વેળા, વૃન્દમાલા અને તેના મેલાપની હતી, અને તેથી જ તે એ વેળાએ ત્યાં આવ્યો હતો. આણક્ય અને સિદ્ધાર્થક એક નિયત સ્થાને ઊભા રહ્યા, એટલામાં વૃન્દમાલા પણ ત્યાં આવી પહોંચી. સિદ્ધાર્થકે ગુરુજીએ આપેલું પત્ર તેના હાથમાં મૂક્યું. વૃન્દમાલા આણક્યને ઉદ્દેશીને બોલી, "ગુરુજીના ઉપદેશાનુસાર પાન કરીને તેમની સેવાના વ્રતનો તમે પણ સ્વીકાર કરવાના હો, એમ લાગે છે. ઠીક થયું. મારા મનમાં તેમની સેવામાટે જેટલી ઇચ્છા થાય છે, તેટલી સેવા મારાથી કરી નથી શકાતી; એથી મને ધણું જ માહું લાગે છે. પરંતુ દિવસે દિવસે તેમના શિષ્યોની સંખ્યામાં વધારો થતો

૨૫૦૦ વર્ષ પૂર્વેનું હિન્દુસ્તાન.

જોધને મારા મનમાં અવર્ણનીય આનંદનો ભાસ થાય છે.” એમ કહીને તેણે તેમને જવાની રજા આપી અને તે બંને ત્યાંથી ચાલતા થયા.

—૦૦૦—

અકરણુ ૬ કું.

પ્રારંભ.

પુ હલિક્ષુ વસુભૂતિના પત્રને વાંચવા માટે વૃન્દમાલા અતિશય ઉત્સુક થયેલી હતી. મુરાદેવીના મનમાંનો પ્રમાદ દૂર થાય અને તે અંતઃ-પુરમાં સુખ સમાધાનથી રહે, એવી વૃન્દમાલાની અંતઃકરણુપૂર્વક ઇચ્છા હતી; કારણ કે, મુરાદેવીમાં વૃન્દમાલા ધણે જ સારો ભક્તિ ભાવ રાખતી હતી. ધનાનન્દ રાજાએ તેને ધણે જ અન્યાય આપ્યો હતો અને તેના બાળકનો વિના કારણુ ધાત કરાવ્યો હતો, એ ઘટનાના સ્મરણુથી વૃન્દમાલાના હૃદયમાં પણ ખેદ તો થતો જ હતો; પરંતુ જે વાર્તા પંદર સોળ વર્ષ પહેલાં બની ગઈ, તેને પાછી તાજી કરીને વિના કારણુ પોતાના જીવને દુઃખી કરવો, એ તેને સારું લાગ્યું નહિ. તેમ જ ગૃહમાં કલહ ઉપજાવવો, એ પણ તેને ગમતું નહોતું. કદાચિત્ મુરાદેવીનો પુત્ર જીવતો હોત, અને તેને રાજ્ય પ્રાપ્ત થવાનો સંભવ હોત, તો તો તેણે પોતાની સ્વામિનીને સહાયતા પણ આપી હોત; પરંતુ તેવું કાંઈ હવે હતું નહિ. મુરાદેવી, પોતાના પુત્રનો વધ થયો અને પોતાનું અપમાન થયું, એવું વૈર લેવા માટે જ દ્રેષભાવથી રાજકુળના વિધ્વંસની પ્રતિજ્ઞા લઈ બેઠી છે, એ બનાવ વૃન્દમાલાને મહાન અનર્થકારક ભાસવા લાગ્યો. એમાં વળી નંદકુળનો નાશ કરીને પોતાના પિતૃકુળમાંના કાઈને પાટલિપુત્રના સિદ્ધાસને બેસાડવાની મુરાદેવીની નિષ્ઠા તો તેને અત્યંત અનિષ્ટ લાગી. મુરાદેવીના હસ્તે એ વ્યૂહની રચના થતાં તેને તેમાં સિદ્ધિ મળશે, એવી તો વૃન્દમાલાને આશા માત્ર પણ હતી નહિ. કારણુ કે, મુરાદેવીની શક્તિ તે શી? પરંતુ પોતાના મનોવિકારોને અનુસરીને એવો કાંઈ પ્રયત્ન કરે અને તેની રાજને ખચર પડે, તો ક્યાંક મુરાદેવી પોતે જ ભયમાં આવી ન પડે, એવી જ વૃન્દમાલાને શંકા થવા કરતી હતી. આટલા વર્ષ તો તે કારા-ગૃહમાં હતી, અને હવે અચિન્ત્ય તેને કારાગૃહમાંથી મુક્તિ મળતાં આવું કાંઈ પણ આવું અવળું વેતરીને પાછી તે કારાગૃહવાસિની થાય કે એથી પણ કાંઈ વિશેષ ભયંકર શિક્ષાને પાત્ર થાય, એ કૃતજ દાસી વૃન્દમાલાને ગમતું નહોતું. વૃન્દમાલાની પોતાની સ્વામિનીમાં ધણી જ પ્રીતિ હતી, અને તેથી જ તેના શિરે કાંઈ પણ સંકટ ન આવે, એમ તે કાયા વાચ્ય

મનથી રાત્રિ દિવસ ધમ્મતી હતી. મુરાદેવી પોતાના દ્રેષને આધીન થઈ આચાર્ય ક્રોધપણ સંકટને ઠોરો લેશે, તે ન ઠોરો અને તેને શાંત થવું માટેનો ઉપદેશ આપી શકાય, એવા હેતુથી જ વૃન્દમાલાએ શુદ્ધિશુ વસુભૂતિ પાસે જઈને સંબળો વૃત્તાંત કહી સંબળાવ્યો હતો. વસુભૂતિ ક્રોધપણ યુક્તિ કાઢીને મુરાદેવીના રક્ષણનો ઉપાય યોજશે જ અથવા તો તેને સારો બાધ આપીને તેના દ્રેષનો નાશ કરશે, એવો વૃન્દમાલાના મનનો દૃઢ નિશ્ચય હતો. એવામાં સિદ્ધાર્થેક વસુભૂતિનું પત્ર લાવી આપવાથી તો તેને પૂર્ણ રીતે ભાર્યું કે, ગુરુજને મુરાદેવીનો કાંઈક પણ વિચાર થયો છે ખરો અને એથી ગમે તે ઉપાયે પણ તે એને શાંતિ પણ આપશે જ. અસ્તુ. પત્રને લઈને તે એક એકાંત સ્થળમાં ગઈ અને ત્યાં તે પત્રને ઊધારીને વાંચવા લાગી. તે નીચે પ્રમાણે હતું:—

“સ્વસ્તિ! ગઈ કાલે રાત્રે તારા અહીંથી ગયા પછી મારું મન ધણું જ ચિંતાતુર થયેલું છે. તે મુરાદેવી વિશેનો જે વૃત્તાંત કહી સંબળાવ્યો, તે વિશે મેં ધણેય વિચાર કર્યો. મને અંતે એમ જણાયું કે, મુરાદેવીને જે તેના હાલમાં છે તેવા જ વિચારોમાં રહેવા દેવામાં આવશે, તો પરિણામ સારું નહિ થાય. એનો જ ધાત થશે. માટે એના સંરક્ષણ માટેની કાંઈ પણ યોજના થવી જોઈએ અને એ યોજના કેવી રીતે કરવી, તેના ઉપાય મેં શોધી રાખ્યો છે. તું પાછી એકવાર આવીને મને મળીજા, એટલે મુરાદેવીનો અને મારો મેલાપ ક્યાં અને કેવી રીતે થશે, એના વિચાર આપણે કરી શકીશું. તેનું અને મારું એકવાર મળવું થયું, એટલે આપણી ધારણા પ્રમાણે સર્વ કાર્ય બની શકશે, એમ મારું માનવું છે. આપણને હાલ તો એમ જ લાગે છે કે, મુરાદેવીના આચાર્ય વર્તનથી તેના પોતાના ધાતવિના બીજું કશું પણ થવાનું નથી; પરંતુ એમ પણ નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકાય નહિ કારણ કે, હમણાં હમણાં ધનાનન્દ વિશે અમાલગણમાં પણ કેટલોક અસંતોષ ઉત્પન્ન થયેલો છે અને યવનો તો મગધમાં પ્રવેશ કરવાને અહોરાત્ર પ્રયત્ન કરી જ રહ્યા છે. એવા અશુભ સમયમાં જે થોડો પણ ગૃહકલહ થયો, તો તે હાનિમાટે પૂરતો છે. એ ગૃહકલહરૂપ અગ્નિની જ્વાળા વધશે, એવો સોજો સોજો આના સંભવ છે, માટે તેના પર જલવૃષ્ટિ કરીને આપણે તેને શાંત કરવાનો યત્ન કરવો જોઈએ. મુરાદેવીની ચિત્તવૃત્તિ અત્યારે છે, તેના કરતાં વધારે વિકારવાળી થવા ન પામે, એની તું દિન રાત્ર ચિંતા રાખજે. હું તો એની ચિંતામાં નિમગ્ન થયેલો છું જ. હવે પછી, મુરાદેવીના અંતઃપુરમાં વધારે કાણુ આવે જાય છે, તે કાની સાથે વધારે સંભાષણનો વ્યવહાર રાખે છે, શું બોલે છે અને શું આચરણ કરે છે ઇત્યાદિ બાબતોની

બની શકે તેટલી સારી તપાસ રાખજો. જો એમાં તને કંઈ પણ વધારે જાણું જણાય, તો તેની મને ઝટ ખબર આપજો. હવે વધારે જો કંઈ પણ કહેવા કરવાનું હશે, તે રુબરુમાં કહીશ. વાંચી લીધા પછી આ પત્રને બાળી નાંખજો—એને સંભાળી રાખીશ નહિ. ભગવાન યુદ્ધનો વિનય થાઓ! અને તારું કલ્યાણ થાઓ. ભગવાન યુદ્ધ જ પ્રસ્તુત પ્રસંગે આપણને સુખદાયક માર્ગ દેખાડશે. ઇતિ શુભમ.”

એ પત્ર વાંચતાં જ વૃન્દમાલાનું મન કાંઈક શાંત થયું. વસુભૂતિમાં તેની ધણી જ શ્રદ્ધા હોવાથી તેને એમ જ ભાસ્યું કે, “મારા ચુરુજીએ એ કાર્ય પોતાને શિરે લીધેલું છે, તો હવે એમાં કંઈ પણ વિદ્ધ આવી શકે તેમ નથી. એ સર્વ કાર્ય યોગ્ય રીતે કરશે જ.” એવી ભાવના કરીને પુનઃ તે જ રાત્રે બિશ્નુ વસુભૂતિના દર્શન માટે જવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો, અને તે પ્રમાણે યોગ્ય વેળાએ અંતઃપુરમાંથી તે બહાર નીકળી.

અહીં સિદ્ધાર્થક અને ચાણક્ય વૃન્દમાલાને યુદ્ધબિશ્નુનું પત્ર આપીને પાછા ફર્યા. તે નગરની શોભાને જોતા જોતા ધીમે ધીમે પોતાનો માર્ગ કાપતા જતા હતા. માર્ગમાં ચાલતાં ચાલતાં ચાણક્ય જે કાર્યો કરતો જતો હતો. એક તો, સિદ્ધાર્થકને નાના પ્રકારના પ્રશ્નો પૂછીને તેના મુખેથી નગરની અને રાજકુળની અંતર્બોધ સ્થિતિનું જ્ઞાન મેળવતો હતો; અને વૃન્દમાલાને મળીને તેને પોતાના પક્ષની કરી લેવા માટે શા શા ઉપાયો યોજવા જોઈએ, એનો વિચાર પણ તેના મસ્તકમાં ચાલુ જ હતો. “આજે વસુભૂતિએ વૃન્દમાલાને જે પત્ર પાઠવ્યું હતું, તેમાં બહુધા તેને બોલાવેલી જ હોવી જોઈએ, અને ગદ્ય કાલે રાત્રે વૃન્દમાલાએ જે વૃત્તાંત કહી સંભળાવ્યો હતો, તે વિષે બિશ્નુએ કંઈ પણ વિચાર કર્યો હશે અને તેના સંબંધમાં જ અત્યારે વાતચિત્ત કરવાની હશે,” એવું ચાણક્યે અનુમાન કર્યું. અને એ અનુમાનથી “વૃન્દમાલા અને વસુભૂતિ મધ્યે થનારા પરસ્પર ભાષણનું મારે શ્રવણ કરવું જ જોઈએ. એથી મારા ભાવી કાર્યમાં ધણા જ લાભનો સંભવ છે. કાલની રાત પ્રમાણે આજે રાત્રે પણ મારે જઈને વસુભૂતિ પાસે બેસવું જોઈએ.” એ પ્રમાણે તેણે નિશ્ચય કર્યો. ખીજી જ પળે તેના મનમાં એક ખીજો વિચાર આવ્યો. “પરંતુ આજે પણ કાલ પ્રમાણે કરવાથી કદાચિત્ત વસુભૂતિને સારું નહિ લાગે. માટે આજે હવે ખીજી જ કોઈ યુક્તિ શોધી કાઢવી જોઈએ,” એવો નિર્ધાર કરીને સિદ્ધાર્થક સાથે વાતો કરતો કરતો એક મંદિર સમક્ષ અચાનક તે ભીમો રહી ગયો. એ મંદિર કયા દેવનું હતું, એ તો તે જાણી ગયો હતો, છતાં પણ માર્ગમાં થોભવાના હેતુથી તેણે સિદ્ધાર્થકને ખાસ સવાલ કર્યો કે, “આ

વિશાળ મંદિર ક્યા દેવનું છે વારુ?" એ સવાલ સાંભળતાં જ અંગમાં જાણે કંપ થયો હોયની! તેવા ભાવથી સિદ્ધાર્થે જવાબ દીધો કે, "નમો અરિહંતાણુમ્-નમો અરિહંતાણુમ્-બ્રાહ્મણુવર્ય! આ મંદિર કોનું છે, એ પ્રશ્ન તમે શા માટે કર્યો? જેમના નામનો ઉચ્ચાર પણ મારા મુખેથી કરી ન શકાય, તે વામમાર્ગી કાલિકાના ભક્તોનું એ મંદિર છે. એમાં દેવીની જે મૂર્તિ છે, તેને ચંડિકેશ્વરીના નામથી ઝાળખવામાં આવે છે, અને એ દેવીના મુખ સામે આવેલા કુંડમાં પ્રત્યેક મંગળવારે અનેક પશુઓનું રક્ત શોણિત રેડાય છે." એમ કહીને સિદ્ધાર્થે એક દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નાખ્યો અને સ્તબ્ધ બની ગયો. એટલે ચાણુક્યે વળી કહ્યું કે, "ખરેખર સિદ્ધાર્થક! આ પશુહત્યા અંધ યર્ષ જાય, તો ધણું જ સારું થાય; પરંતુ ભગવતી અંબિકાની ઉપાસના કરવામાં એથી કરશે પણ પ્રત્યવાય આવી શકે તેમ નથી. હું શિવભક્ત છું, માટે અનાયાસે થનારા આ અંબિકાનાં દર્શનનો લાભ મારે લેવો જ જોઈએ. તું અહીં જ ઊભો રહેજે-હું દર્શન કરીને હમણાં જ પાછો આવી પહોંચું છું."

ચાણુક્યનો એ મંદિરમાં જવાનો વિચાર સિદ્ધાર્થકને ગમ્યો નહિ. તે તેનો નિષેધ પણ કરવાનો હતો; પણ એટલામાં તો ચાણુક્ય મંદિરના દ્વારમાં પ્રવેશ કરીને અંતર્ભાગમાં પણ પહોંચી ગયો. સિદ્ધાર્થક પોતે તો પ્રાણુ જતાં પણ મંદિરમાં પ્રવેશ કરે, એમ હતું જ નહિ-અર્થાત્ તે ચાણુક્યના આવવાની વાટ જોતો માર્ગમાં જ ઊભો રહ્યો.

એક પ્રહરનો તૃતીય ભાગ વહી ગયો, તોપણ ચાણુક્ય પાછો ફર્યો નહિ. સિદ્ધાર્થકથી એ મંદિરમાં પ્રવેશ કરી શકાય તેમ હતું નહિ, અને એ બ્રાહ્મણ નગરમાં નવો જ આવેલો હોવાથી તે આવે ત્યાં સુધી તેને મૂકીને જવાય તેમ પણ નહોતું. કારણ કે, "જો હું એને છોડીને ચાલ્યો જઈશ, તો માર્ગમાં એ ક્યાંક ભૂલો પડી જશે અને ચુરુજી પણ મને દોષ આપશે." એવા તેના મનમાં વિચાર આવ્યો, તેથી તે ત્યાં જ ઊભો રહ્યો; પરંતુ ત્રિસંખ્યાનો સમય થયો, તોપણ ચાણુક્ય મંદિરમાંથી બહાર નીકળ્યો નહિ.

એ મંદિરને ચારે દિશાએ દ્વારો હતાં. તે દ્વારોમાંના કોઈએક દ્વારમાંથી બહાર નીકળીને તે ભૂલો તો નહિ પણો હોય, એવી સિદ્ધાર્થકના મનમાં શંકા આવતાં તેણે મંદિરની આસપાસ ફરીને પ્રદક્ષિણા કરવા માંડી, અને પ્રત્યેક દ્વાર પાસે થોડી થોડી વાર ઊભો પણ રહેતો ગયો; પરંતુ ચાણુક્યનું નામનિશાન ક્યાંય પણ જોવામાં આવ્યું નહિ. અંતે સર્વથા નિરુપાય થઈને તેણે પોતાના વિહારનો માર્ગ પકડ્યો. તે કેટલીવાર વાટ જોઈ

શકે વારુ? છતાં પણ માર્ગમાં જતાં જતાં ચાણક્યને જોવા માટે તેણે પોતાની દષ્ટિને અહીં તહીં ફેરવવાનું પણ બાકી રાખ્યું નહિ.

ચાણક્ય એ વામમાર્ગીઓના મંદિરમાં ગયો. તે કોઈ ખાસ કારણને લીધે જ ગયેલો હતો. તે સારી રીતે જાણતો હતો કે, “સિદ્ધાર્થક કોઈ એ મંદિરમાં આવનારો નથી, અને તેથી એને ટાળવાનો મારો જે ઉપાય કરવાનો છે, તે આ મંદિરનો આશ્રય લેવાથી પોતાની મેળે જ થઈ જશે.” એ હેતુથી જ તે ત્વરિત બહાર નીકળ્યો નહોતો. એ ચંડિકેશ્વર મહાદેવના મંદિરમાં પણ કૈલાસનાથના મંદિર પ્રમાણે જ પુષ્કરિણીઓ ઇત્યાદિ સર્વ સાધનો હતાં; માટે ત્યાં જ પોતાના સાયંસંધ્યાદિ કર્મો કરીને ત્યાર પછી બહાર પડવાનો વિચાર કરીને તે ત્યાં જ રોકાયો. સાયં પ્રકાશનો મંદ આભાસ ચર્તાં જ એક પુષ્કરિણીના તટે જોસીને તેણે સંધ્યાવંદન આદિ વિધિનો આરંભ કર્યો અને સ્વસ્થતાથી ધ્યાનમાં લીનતા કરી. બહાર પોતાની વાટ જોતો સિદ્ધાર્થક માર્ગમાં ઊભો હશે, એની તો જાણે તેને કલ્પના જ ન હોયની, એવો તેની ગંભીર મુખમુદ્રાને જોતાં ભાસ થતો હતો. જાણી જોઈને જ જ્યાં કોઈ અમુક પ્રકારનું વર્તન કરતો હોય, ત્યાં એવી કલ્પનાનો ભાસ ક્યાંથી થઈ શકે વારુ?

સ્વસ્થ ચિત્તે પોતાનાં સર્વ કર્મો આટોપીને ચાણક્ય તે મંદિરમાંથી બહાર નીકળ્યો. મંદિરમાં ગયાને આ વેળાએ તેને લગભગ એક પ્રહર જેટલો સમય થયો હતો. એક પ્રહર પર્યન્ત તેની વાટ જોઈને સિદ્ધાર્થક ઊભો રહે, એ ન બનવા જોગ હોવાથી તેણે તેને શોધવાનો જરા પણ શ્રમ લીધો નહિ.

ચાણક્ય ચંડિકેશ્વરીના મંદિરમાંથી બહાર નીકળ્યો અને રાજમંદિરની દિક્ષામાં તેણે પ્રયાણ કર્યું. તેને માર્ગની જોઈએ તેવી માહિતી હતી નહિ. તથાપિ પ્રથમથી જ જતાં આવતાં કેટલીક નિશાનીઓ ધ્યાનમાં રાખેલી હોવાથી અટકળે તેણે ચાલવા માંડ્યું. ચાણક્યના આ કપટખેલનું કારણ એ હતું કે, “વૃન્દમાલા રાત્રે અવશ્ય વસુભૂતિ પાસે આવશે, માટે તેને માર્ગના મધ્યમાં જ મળવું અને હું માર્ગ ભૂલી ગયો છું, તેથી અચાનક તારો મેળાપ થઈ ગયો, એમ તેને જણાવવું. ત્યાર પછી તેની સાથે જ વિહારમાં જવું—એટલે માર્ગમાં ચાલતાં ચાલતાં કોંઈક પણ સંભાષણ તો થવાનું જ, અને એ સંભાષણથી વૃન્દમાલાના મુખથી સુરાદેવી વિશેની કોઈને કોઈ રહસ્યનું જ્ઞાન પણ થવાનું જ. એથી ભવિષ્યમાં મારા કાર્ય-સાધનમાં ધણી જ સુલભતા થઈ પડશે.” એવો ચાણક્યે પોતાના મનમાં

વ્યૂહ રચેલો હતો. એ નિશ્ચય કરીને ચાણક્ય રાજમહાલયના પાછળના ભાગમાં આવી ત્યાં ફેરા ફરવા લાગ્યો. વસુભૂતિએ “આજ રાત્રે તું મને આવીને મળી જજે,” એમ લખેલું જ છે, એ વિશે તેના ચિત્તમાં આણ-રેણુ માત્ર પણ શંકા હતી નહિ.

લગભગ એક પ્રહર રાત્રિ વ્યતીત થતાં ખરેખર જ વૃન્દમાલા રાજ-મહાલયના પાછલા ભાગમાં આવેલા દ્વારમાંથી બહાર નીકળી. ચાણક્ય તો માર્ગમાં સામે જ ઘેઠેલો હતો—તેણે તેને બહાર નીકળતાં અને દ્વારના અંતર્ભાગમાં કોઈને કાંઈ યુક્તિવતાં જોયાં. તે એ દ્વારથી દૂર જ ઊભેલો હતો. તેનો હેતુ એ હતો કે, રાજમંદિરની આસપાસ ફરતાં કોઈ જોઈ ન લે તો વધારે સારું. એમાં પણ રાજમંદિરમાંની જ કોઈ વ્યક્તિ માટે તે ફેરે છે, એવો સંશય તો કોઈના મનમાં આવવો ન જ જોઈએ.

ચાણક્યના તર્ક પ્રમાણે વૃન્દમાલા ખરેખર મહાલયમાંથી બહાર નીકળી, એ ઊપર કહેલું જ છે. તે નીકળીને વસુભૂતિના વિહારમાં જવાના માર્ગમાં ચાલવા લાગી. એની સાથે માત્ર એક પરિચારક જ હતો. વૃન્દમાલાને ચાણક્યે લગભગ માર્ગનો ત્રીજો ભાગ કાપી જવા દીધો, અને ત્યાર પછી તેની આગળ નીકળી જઈ પાછો ફરીને તેના મુખ સામે આવીને ઊભો રહ્યો—જણે કે સામેથી જ આવતો હોયની! એવો તેણે ભાસ કરાવ્યો. સામે આવતાં જ “કાણુ, વૃન્દમાલા! અહાહા! ભગવાન કૈલાસનાથે જ તને આ વેળાએ મારા ધૃટકા માટે મોકલી આપી છે. વસુભૂતિ ભિક્ષુનું પત્ર તને આપીને હું અને સિદ્ધાર્થક નીકળ્યા, તે અંડિકેશ્વરીના દેવાલય પાસે આવી પહોંચ્યા. ત્યાં મને દેવીનાં દર્શનમાટે મંદિરમાં જવાની સહજ ઇચ્છા થઈ આવી. ત્યાં બલિદાનના નામે બકરાં અને પાડા ઇત્યાદિ પશુઓની ધણી જ હત્યા થતી હોવાથી સિદ્ધાર્થકે મને ત્યાં જવાની ના પાડી; પરંતુ મારી ઇચ્છા પ્રમળ થવાથી હું તો અંદર ગયો જ, અને એ ભિક્ષુની અવગ્રા કરવાનું ફળ પણ મને મળી ચૂક્યું. હું કાણુ જાણે ક્યા દરવાજેથી બહાર નીકળ્યો કે સિદ્ધાર્થક મને મળ્યો જ નહિ. હું પાછો મંદિરમાં ગયો અને અહીં તહીં ભટકાને જે દ્વારના બહારના ભાગમાં સિદ્ધાર્થક મારી વાટ જોતો ઊભો હતો, તે દ્વારને શોધી કાઢવાનો ધણેાય પ્રયત્ન કર્યો—પ્રત્યેક દ્વારમાં હું રખડ્યો, પણ સિદ્ધાર્થક ક્યાં જોવામાં આવ્યો નહિ. અંતે હું નિરુપાય થયો અને માર્ગમાં ભટકવા લાગ્યો. એટલામાં હમણાં તને અચાનક જોઈ. વૃન્દમાલે! તું ક્યાં જાય છે? મારો જીવ તો ગભરાઈ ગયો છે—જે તું વસુ-ભૂતિને ત્યાં જતી હોય, તો મને સાથે લેતી જા. જ્યારે અમે તારે ત્યાં આવતા હતા, ત્યારે વિહાર પ્રતિ પાછા ફરવાનો સમગ્રો માર્ગ મેં ધ્યાનમાં

રાખ્યો હતો, પરંતુ આવ્યા હતા તે જ માર્ગથી પાછા ન ફરવાથી—અર્થાત્ બીજા માર્ગ લેવાથી જ મારી ભૂલ થઈ ગઈ અને હું માર્ગમાં ભૂલો પડ્યો.”

ચાણક્યને એ વૃત્તાંત સાંભળીને વૃન્દમાલાના મનમાં તેના માટે ઘણી જ દયા આવી અને તેથી તે તેને કહેવા લાગી કે, “વિપ્રવર્ય! હું તને માર્ગમાં મળી ગઈ, એ ધણું જ સારું થયું. તું તો ખોટું જ માર્ગે ચાલ્યો જતો હતો. હવે મારી સાથે ચાલ. હું ગુરુજીના વિહારમાં જ જવાને નીકળી છું. તમે એ જણ જે પત્ર લાવ્યા, તેમાં મને વિહારમાં આવી જવાની જ આજ્ઞા કરવામાં આવી છે. ખરેખર મારો અને તારો મેળાપ થયો ન હોત, તો કોણ જાણે તારી શી દશા થઈ હોત! આજ દિશામાં જો તું ચાલ્યો ગયો હોત, તો આખી રાત ભટકતાં પશુ તને માર્ગ મળ્યો ન હોત. અસ્તુ; થયું તે ઠીક જ થયું. હવે હું તને કૈલાસનાથના મંદિરમાં સુખરૂપ પહોંચાડી દઈશ. ભગવાન વસુભૂતિ અને સિદ્ધાર્થક અને તારા માટે ચિંતામાં પડ્યા હશે. સિદ્ધાર્થકને કદાચિત્ વસુભૂતિએ તારા શોધ માટે પાછો પશુ નગરમાં મોકલ્યો હોય, તો પશુ આશ્ચર્ય જેવું નથી.”

“શું કરું? હું સર્વથા નિરુપાય થઈ ગયો. જે દ્વારમાંથી મેં મંદિરમાં પ્રવેશ કર્યો, તે દ્વાર મારા ધ્યાનમાં જ રહ્યું નહિ. એનો જ રહી રહીને મને શોધ થયા કરે છે. વળી નગરી વિશાળ અને હું નવો પ્રવાસી, એટલે જોયા જેવી બની.” ચાણક્યે આ શબ્દોથી પોતાની નિર્દોષતાનું સોળે સોળે આના દર્શન કરાવ્યું.

એ સંભાષણ થવા પછી વૃન્દમાલા અને ચાણક્ય અને પોતાને માર્ગે પડ્યાં. ચાલતાં ચાલતાં ચાણક્ય તેને કહેવા લાગ્યો કે, “વૃન્દમાલે! ગઈ કાલે ગુરુજી સમક્ષ તેં જે તારી સ્વામિનીનો વૃત્તાંત કહી સંભળાવ્યો, તે સાંભળીને મારું મન ધણું જ ઉદ્વિગ્ન થઈ ગયેલું હતું. તારા ગયા પછી મારું અને વસુભૂતિનું એ વિશે લાંબું લાંબું સંભાષણ ચાલ્યું હતું—તેમણે મને મુરાદેવીનો સંધળો પૂર્વ વૃત્તાંત કહી સંભળાવ્યો. તે સાંભળીને તો વળી મને વધારે શોક થયો. વિચારીનાં કેવાં દુર્ભાગ્ય!”

“હા—દુર્ભાગ્ય તો ખરાં જ!” વૃન્દમાલાએ કહ્યું. “પરંતુ હવે તે દુર્ભાગ્યના સ્મરણથી જીવને સંતાપમાં નાખવાથી અને આકાશમાં દુર્ગ બાંધી તેમાં રહેવાની કલ્પના કરવાથી શોલાભ મળવાનો હતો? એવા વિચારોથી પોતાની હાનિ વિના બીજું કંઈ પશુ ફળ થવાની આશા નથી.”

“વૃન્દમાલે! તું પશુ આમ બોલે છે કે?” ચાણક્ય પોતાના વિચારોનું મંગળાચરણ કરતો બોલ્યો. “શું બીજાં જે પ્રતિજ્ઞા કરે છે તે પૂરી નથી

જ થઈ શકતી? માત્ર સુરાદેવી આવી પ્રતિજ્ઞા ન કરે તો સારું ખરું; પણ કટલીક સ્ત્રીઓએ કરેલી આવી પ્રતિજ્ઞાઓની સિદ્ધિનાં પણ અનેક ઉદાહરણો મારા જાણવામાં છે. એના જરાપણ અપરાધ ન છતાં એના નામને અને પિતૃકુલને કલંકિત કરનારો આરોપ એના શિરે મૂકવામાં આવ્યો. અને અંતે એના પુત્રનો પણ ઘાત કરવામાં આવ્યો, એના કરતાં એના દીર્ઘ દ્વેષ માટે ખીજું વધારે પ્રબળ કારણ તે શું જોઈએ વારું?”

આણક્યે એ વાક્યો કાંઈક આવેશથી ઉચ્ચાર્યાં. એથી વૃન્દમાલાના મનમાં આશ્ચર્ય થતાં તે આવા અંધકારમાં પણ તેને વિલક્ષણ દર્શિથી જોવા લાગી. થોડીકવાર તો તે કાંઈપણ જોલી નહિ. અંતે તેણે મૌન્યનો લંગ કરીને કહેવા માંડ્યું કે:—

“બ્રહ્મવર્ય! તું કહે છે તે વાત ખરી છે. અમને પણ એમ જ જોવામાં આવે છે. પરંતુ જેમ કોઈ પર્વત આવીને શરીરપર પડ્યો હોય, તો તેની નીચે દબાઈને મરી જવા વિના ખીજો કોઈ પણ ઉપાય આપણા હાથમાં હોતો નથી, તેવી જ રીતે જ્યાં રાજ્યે જ અન્યાય કર્યો હોય, ત્યાં ખીજ કોઈથી શું થઈ શકે વારું? ન્યાય માગવો કેાની પાસેથી? કેમ ખરું કે જોડું?”

“હું જોડું નથી કહેતો. અક્ષરે અક્ષર ખરું. પણ રાજના અન્યાયમાટે ન્યાય આપનાર શ્રી કૈલાસનાથ તો છે જ. તેના નામથી જો આપણે ઉઘોગ કરવા માંડ્યો હોય, તો આપણને વિજય મળવાની પૂરેપૂરી સંભાવના છે.” આણક્યે પુનઃ પોતાના ધુલ્લિવાદને આગળ મૂક્યો.

પરંતુ વૃન્દમાલાએ એનું કાંઈપણ ઉત્તર આપ્યું નહિ, એટલે થોડી વાર રહીને આણક્ય પુનઃ તેને કહેવા લાગ્યો કે, “વૃન્દમાલે! તારા જોલવા ઉપરથી હું સ્પષ્ટ સમજી શકું છું કે, તું પોતાની સ્વામિનીના સંરક્ષણ માટે ગમે તેવું સાહસ કરવાને તૈયાર થાય એમ છે.”

“જો મારી સ્વામિનીની સંરક્ષા થતી હોય, તો ગમે તે સાહસ હું કરીશ. એ વિશે તિલમાત્ર પણ સંશય કરવો નહિ. જો પ્રાણ આપવાનો પ્રસંગ આવશે, તો પ્રાણાહુતિ પણ આપીશ. એથી વધારે ખીજું તે શું હોઈ શકે?” વૃન્દમાલાએ પૂર્ણ આવેશથી એ વાક્યો ઉચ્ચાર્યાં. એ સમયે તેની મુખમુદ્રામાંથી સ્ત્રીની સ્વાભાવિક મૃદુતાનો સર્વથા લોપ થઈ ગયો હતો, અને તેનું સ્થાન કોઈ એક શરવીર પુરુષને યોગ્ય હોય, એવા શૌર્ય અને ગાંભીર્યે લીધું હતું.

“ધન્ય ! સ્વામિનિષ્ઠા હોય તો આવી જ હોવી જોઈએ. તને મેં ગઈ કાલે જોઈ સારથી જ મારો નિશ્ચય થઈ ચૂક્યો હતો, કે તું ખરી

સ્વામિનિષ્ઠ છે. નહિ તો મુરાદેવી પરથી રાખની પ્રીતિ જાણી થાય, તેને કારાગૃહમાં નાંખવામાં આવે અને તેના પરિચારકોને લાભની કાંઈ પણ આશા ન હોય, એવા સમયમાં તેના માટે આવી ચિંતા કાણુ રાખે ? ખરેખર તને જેટલો ધન્યવાદ આપીએ તેટલો થોડો જ છે.” આશુક્યે વૃન્દમાલાની સ્પષ્ટ સ્તુતિ કરી. એ સ્તુતિ સ્તોત્રને સાંભળી વૃન્દમાલા મનમાં ધ્રુષી જ સંતુષ્ટ થઈ અને કહેવા લાગી કે, “ ત્રિપ્રવર્ષ ! આમાં હું કાંઈ પણ વિશેષ કરતી નથી. મારો એ ધર્મ છે અને તે ધર્મ પ્રમાણે હું વર્તન કરું છું.”

“ ખરું-એ તારો ધર્મ છે, એ માન્યું; પરંતુ એ ધર્મનું પાલન કરનારાં દાસદાસી આજે લાગ્યે જ ક્યાંક જોવામાં આવે છે. તેમાંની તું એક છે, એ જ માત્ર પ્રશંસાનું કારણુ છે.” આશુક્યે પોતાના મતને દઢાવ્યું.

થોડીક વાર સૂધી પાછાં બંને મૂકમુખે માર્ગમાં ચાલવા લાગ્યાં ચાલતાં ચાલતાં વળી આશુક્ય તેને ઉદ્દેશીને કહેવા લાગ્યો; “ વૃન્દમાલે ! જેવી રીતે તું પોતાની સ્વામિનીના પ્રાણુરક્ષણુ માટે ગમે તે સાહસ કરવાને તૈયાર છે, તેવી જ રીતે તેના કાંઈ પણ મનોહૃદયને પાર પાડવા માટે સાહસ કરવાને તૈયાર થાય ખરી કે ? મારા ધારવા પ્રમાણે તો થવી જ જોઈએ.”

“ એ વિશે વળી પ્રશ્ન તે શો કરવાનો હતો ? વધારે શું કહું ? આજે દેવી જે વિષયને સંભારીને આડું અવળું જેમ આવે તેમ બક્યા કરે છે, તે કાર્ય જો સુલભ અને સાધ્ય હોત, તો તેની સિદ્ધિ માટેના પ્રયત્નમાં પણ મેં મુરાદેવીને મારાથી બનતી સહાયતા આપી હોત. પણ એ કાર્ય અસાધ્ય છે અને મારી સહાયતાનો ઉપયોગ થાય તેમ નથી. મુરાદેવી તો એક ઉન્મત્ત મનુષ્ય પ્રમાણે જ બક્યા કરે છે. તે કહે છે કે, ‘હું નંદકુળનો નાશ કરીશ અને તેને સ્થાને-સિંહાસને મારા પિતૃકુળના કાંઈ પણ મનુષ્યની સ્થાપના કરીશ.’ એમાં શો સાર ? હા, કદાચિત્ એનો પુત્ર અત્યારે જન્મતો હોત, તો એમ બની પણ શકત. પણ આ ધારણા વ્યર્થ છે,” વૃન્દમાલાએ પોતાના વિચારો નિષ્કપટતાથી વ્યક્ત કરી દીધા.

આશુક્યે તેના છેલ્લા શબ્દોને લક્ષમાં ન લેતાં હસિત મુદાથી તેને કહ્યું કે, “ જો મુરાદેવીનો પુત્ર જન્મતો હોય અને તેને સિંહાસનારૂઢ કરવાનો જો તે પ્રયત્ન આદરે, તો તો તું સહાયકા થવાની ને ? ઠીક વૃન્દમાલે ! તું ખરેખરી સ્વામિનિષ્ઠ સેવકા છે. તું નિત્ય વંદન કરવાને

ચોગ્ય છે. તારા જેવી પુત્રીનાં માતા પિતા અને તારા જેવી સ્ત્રીના પતિ આદિને ખરેખરાં સહભાગ્યશાળી જ સમજવાં જોઈએ.”

“તું નિત્ય વંદન કરવાને ચોગ્ય છે.” એ શબ્દોથી ધૃન્દમાદાના હૃદયમાં આનંદનો જે ભાવ થયો, તે ન વર્ણવી શકાય તેવો હતો.

પ્રકરણ ૭ મું.

પહેલું પગથિયું.

૨ જ ધનાનંદ પોતાના મહાલયની અગાસીમાં બેઠો બેઠો નગરની શોભાનું અવલોકન કરતો હતો. પાસે દાસદાસીઓ અને પરિચારકો પણ ઘણી જ થોડી સંખ્યામાં હતાં. એથી જાણે પરિચારકોના નિત્યના સહવાસથી કંટાળીને તેમને દૂર કરી શાંતિથી જ તે પોતાના મનસંગે વિચાર કરતો નગર નિરીક્ષણના આનંદનો અનુભવ લેતો બેઠો હોયતી ! એવું અનુમાન થઈ શકતું હતું. થોડા ઘણા પરિચારકો પાસે ઉભા હતા, તેમને પણ તેણે રમ આપી દીધી. દ્વારપર માત્ર પ્રતિહારી અને દ્વારના અંતભાગમાં ચેત્રવતી એ બે અનુચરો જ ત્યાં રહ્યાં. બાકીનો બધો સૌધપ્રાંત (અગાસીનો ભાગ) સર્વથા ખાલી થઈ ગયો. ધનાનંદના મનની સ્થિતિ આ વેળાએ કાંઈક વિચિત્ર થએલી દેખાતી હતી. નીચે ચતુર્દિશાએ નગરનો વિસ્તાર થએલો હતો અને તેમાં નાગરિકોના અનેક પ્રકારના વ્યવસાયો ચાલતા હતા. પરંતુ એ સઘળા દેખાવોમાં ધનાનંદની દૃષ્ટિ હતી કે નહિ ? એનો સંશય જ હતો. અર્થાત્ તેનું મન કોઈ બીજું જ દિશામાં વિચરતું હોય, એમ દેખાતું હતું. તેની મુખમુદ્રાના અવલોકનથી તેના મનના વિચારો આનંદદાયક હોય, એમ તો જણાતું જ નહોતું. કોઈ પ્રકારની ઉત્સુકતા તેના મનમાં હોય અને તે ઉત્સુકતાના કારણુનો તે શોધ કરતો હોયતી ! એવો સર્વથા ભાસ થતો હતો. એ ઉત્સુકતાનું મૂળ તે કાંઈ પણ બીજી—“મારા પર સત્વર જ કોઈ વિપત્તિ અથવા તો દુઃખ આવશે.” એવી બીજી હોય, એમ જણાતું હતું. કાંઈ પણ કારણુ ન હોવા છતાં અને કોઈ પણ દિશામાંથી વિપત્તિને સૂચવનારા કાંઈપણુ સમાચાર ન હોવા છતાં પણુ રાજ્ય કેવળ સુખસ્થિતિમાં નગરની શોભા જોવાને બેઠેલો હતો. એવામાં એકાએક તેના મનમાં ઉપર કહ્યા પ્રમાણે ઉત્સુકતા અને બીજીનો વિચાર આવીને ઊભો રહ્યો. રાજ્ય, એવા વિચારથી તો શું, પણુ લયનો પ્રસંગ પણુ પ્રત્યક્ષ આનીને સામે ઊભો હોય, તો પણુ તેથી ડરીને પાછો હટે એવો નહોતો; પણુ કોઈ કોઈવાર મનની સ્થિતિ જ એવી થઈ જાય છે કે, તે વેળાએ મનમાં

આવનારા વિચારો મનને સમ્પળતાથી ઘેરીને ઘેસી જાય છે અને તે પાણીમાં મળી ગયેલી ધૂળ પ્રમાણે માત્ર ઝટકવાથી દૂર થઈ નથી શકતા. અમે તેટલો તેને કાઢી નાંખવાનો પ્રયત્ન કરો, પણ પોતાનો થોડો ધણો પણ સારો નહારો પ્રભાવ તે પોતે પડેલા હોય, તે સ્થાનમાં રાખી જ જવાના. રાજ ધનનાનન્દે પોતાના મનમાંના એ વિચારોને દૂર કરવા માટે અનેક પ્રયત્નો કર્યા, પરંતુ એ વિચારો દૂર થઈ ન શક્યા; એટલું જ નહિ, પણ જેમ જેમ એ વિચારોને કાઢવાનો તે પ્રયત્ન કરતો ગયો, તેમ તેમ એ વિચારોની પ્રબળતા વધારે ને વધારે થવા લાગી અને રહેતાં રહેતાં એ જ વિચારોમાં તેને ખેદ સાથે થોડોક આનંદનો પણ ભાસ થવા લાગ્યો. અર્થાત્ પરિચારક પાસે ન હોવા જોઈએ, એમ તેને ભાસ્યું. મનની એવી વિચિત્ર સ્થિતિમાં તે ખઠેયો હતો, એટલામાં વેત્રવતી ત્યાં ધીમે ધીમે આવી અને હાથ જોડી તથા ગાંઠણ મંડીએ પડીને વિનતિ કરવા લાગી કે, “દેવ! અંત:પુરમાંની એક પરિચારિકા એક પત્રિકા લખને આવેલી છે અને ‘એ પત્રિકા મહારાજને પોતાને જ હાથે હાથ આપવાની અમારી દેવીની આજ્ઞા છે,’ એમ તે કહે છે. મહારાજની આજ્ઞા મળે ત્યાં સુધી આપણા વિનય-જ્ઞાણી કંચુકીએ તેને દ્વારપર જ રોકી રાખી છે. હવે મહારાજની જેવી ઇચ્છા.”

વેત્રવતીનું એ ભાષણ સાંભળતાં જ મહારાજ ધનનાનન્દના હૃદયમાં એક પ્રકારની અસ્વસ્થતા થવા માંડી.” વેત્રવતિ! તું શું કહે છે? દેવીની પરિચારિકા આવેલી છે? દેવીની પરિચારિકા અને તે અત્યારે પત્રિકા લખને આવી છે? વળી તે મને પોતાને જ હાથે હાથ પત્ર આપવા ઇચ્છે છે, એવું તે એ પત્રિકામાં શું હશે વારુ?” એ પ્રમાણે અર્ધ વેત્રવતીને ઉદ્દેશીને અને અર્ધ મનસ્વી જ બોલીને થોડીક વાર સુધી રાજ કાંઈપણ બોલ્યા ચાલ્યા વિના સ્વસ્થ થઈ બેસી રહ્યો. વેત્રવતી પણ પોતાને સ્થાને જ સ્તબ્ધ થઈને બિભી હતી. છેવટે રાજ ધનનાનન્દના મનમાં એમ આવ્યું કે, જો હું આવી જ રીતે બેઠો બેઠો આ ભયંકર વિચારોમાં ગુંથાયેલો રહીશ, તો એ વિચારો વળી ખીજા વિચારોને જન્મ આપશે. એના કરતાં આ આવેલા નવીન કાર્યમાં ચિત્તને પરાવતું, એ વધારે સારું છે.” એવી ધારણાથી તેણે વેત્રવતીને કહ્યું કે, “વેત્રવતિ! જા, અને એ પરિચારિકાને અહીં મારા સમક્ષ લઈ આવ. ચિનયંધર પ્રતિહારીને મારી આજ્ઞા કહી સંભળાવજે.”

આજ્ઞા મળતાં જ વેત્રવતી ગઈ અને ક્ષણવારમાં તે પરિચારિકાને અંદર લઈ આવી. પરિચારિકાએ પણ આવતાંની સાથે જ મહારાજ સમક્ષ યોગ્ય

જનુસેપન કરીને મસ્તકપર અંજલિ ધરી અને મહારાજને વિનવીને કહ્યું કે, “દેવ! દેવીએ આ પત્રિકા આપેલી છે, અને એને વાંચીને દેવ જે આજ્ઞા કરે, તે પોતાને સંભળાવવાની મને તાકીદ પણ આપેલી છે. માટે મહારાજને વાંચીને ઇચ્છા પ્રમાણે સત્વર આજ્ઞા આપવાની દાસીપર કૃપા કરવી.”

રાજા ધનનાનન્દે તે પરિચારિકાને ધારીને જોઈ, પણ તે વિશેષ પરિચિત હોય એમ તેના જોવામાં આવ્યું નહિ. એને એકાદવાર જોએલી છે, એટલે જ માત્ર તેને ભાસ થયો; પણ ક્યાં અને ક્યા પ્રસંગે એને જોએલી હતી, એનું તેને સ્મરણ થઈ ન શક્યું. તથાપિ પરિચારિકા વિશે વિશેષ ઉઠાપોહ ન કરતાં તેણે પત્રિકા ઉઘાડીને મનમાં જ વાંચવાનો આરંભ કર્યો. તેમાં નીચે પ્રમાણેની વિગત વર્ણવેલી હતી.

“સ્વરિત. મહારાજના મનમાં આમારા પત્રલેખનથી કદાચિત્ વધારે કાપ થશે. કદાચિત્ આ ચરણદાસીને જેવી રીતે પૂર્વે રાખી હતી, તેવી જ સ્થિતિમાં રાખવાની પણ ધારણા થશે. પરંતુ માત્ર એક જ વાર દર્શનનો લાભ આપીને આ દાસીની વિગ્નિ સાંભળશે, તે ધણે જ ઉપકાર થશે. કુમાર સુમાલ્યના યૌવરાજ્યાભિષેકના મહોત્સવ પ્રસંગે જેવી રીતે આ દાસીનું સ્મરણ કરીને અંધનમુક્ત કરવાની આપે કૃપા કરી હતી, તેવી રીતે અન્યારે પણ કૃપા કરશે જ. આપના હૃદયમાંથી આ દાસીનું વિસ્મરણ તો થયું નથી જ, એ ખુલ્લું છે. અને આપના હૃદયમાં હજી મારું સ્મરણ રહેલું છે, તેથી જ આ પત્રલેખનનું અને આ વિગ્નિ કરવાનું આ દાસીએ આ દુષ્કર સાહસ કરેલું છે. જેવી રીતે સ્વાતિ ઝિંદુની પ્રાપ્તિ માટે ચાતકીની અથવા પોતાના પતિનાં પુનર્દર્શન માટે નિશા સમયે વિયોગિની ચક્રારી અત્યંત ઉસુક થાય છે, તેવી જ રીતે આ મુરા આપના દર્શનની પ્રતીક્ષા કરતી જેટલી છે. આર્યપુત્ર જે કાંઈ પણ ઇચ્છે, તે કરવા માટે સંપૂર્ણ રીતે સમર્થ છે જ.”

પ્રથમ પ્રથમ તો કેટલીક પંક્તિઓ વાંચતાં સૂધી એ પત્ર કાનું છે, એ ધનનાનન્દના ધ્યાનમાં આવ્યું નહિ; પરંતુ અર્ધ પત્ર વંચાયા પછી પત્રની લખનારી વિશે શંકા થતાં અંતના બે શબ્દોથી તેનું પણ નિરાકરણ થઈ ગયું. પત્ર લખને આવેલી પરિચારિકા પાસે ઊભેલી જ હતી. તેને એકવાર રાજાએ પાછી નિહાળીને જોઈ અને પુનઃ એકવાર પત્રિકા વાંચી. થોડીકવાર તે વિચારમાં પડી ગયો—ત્યાર પછી એકાએક તેણે પરિચારિકાને આજ્ઞા આપતાં કહ્યું કે, “પરિચારિકા! જ તું તારી સ્વામિનીને કહે કે, મહારાજ હમણાં જ તારા અંતઃપુરમાં પધારશે. મુરાના અંતઃપુરનો માર્ગ મને વેત્રવતી દેખાડશે.”

ધનાનન્દનું એ ભાષણ સાંભળતાં જ પરિચારિકા અને વેત્રવતી બન્ને જણુ ન ધારેલી આકાશવાણીથી ચક્રિત થઈ ગઈ હોય અથવા તો વિદ્યુ-સ્ફલતાના આઘાતથી જીવંત બની ગઈ હોય, તે પ્રમાણે સ્તબ્ધ બની રહી ગઈ; પરંતુ પરિચારિકા સત્વરજ સાવધ થઈ. મહારાજના અંત:પુરમાં પધારવાની શુભવાર્તા સાંભળાવવાથી મુરાદેવીને ધણો જ આનંદ થયો, એમ ધારીને તે એકદમ દોડીને અંત:પુરમાં જઈ બિભી રહી. વેત્રવતીનું આશ્ચર્ય એટલું શીઘ્રતર દૂર થઈ ન શક્યું. તેને આ સત્ય ઘટના છે કે સ્વપ્ન, અને એ શબ્દો ખરેખર રાજના મુખમાંથી બહાર પડ્યા કે કેવળ ભ્રમ હતો, એનો નિર્ણય તે કરી શકી નહિ. તે ખરેખર એક પાપાણની પ્રતિમા પ્રમાણે ઉભી રહેલી હતી. એની એવી દશા થવાની છે, એ જાણે રાજ ધનાનન્દને પ્રથમથી જ જણાઈ ચૂક્યું હોયતી! તેવી રીતે રાજ સ્મિત કરીને કહેવા લાગ્યો કે, “વેત્રવતી, તું સ્વપ્નમાં તો નથી જ, તું જાગૃત્ત અવસ્થામાં છે, સમજી કે? ખરેખર મને કિરાતકન્યા મુરાદેવીના અંત:પુરનો માર્ગ બતાવ. મને પણ તેનાં દર્શનની ઇચ્છા થએલી છે. જેનો મેં પંદર મોળ વર્ષથી ત્યાગ કરેલો છે, જેને હું કારાગૃહમાં પણ નાંખી ચૂક્યો છું અને તેણે પોતે જ મને બોલાવ્યો છે, તો ત્યાં જઈને મારે મારા આ વિચારગ્રસ્ત મનને શાંતિ આપવી જ જોઈએ. કોઈપણ નવીન વિલાસમાં મન દોરવાતાં જૂતા વિચારો પોતાની મેળે જ દૂર થઈ જાય છે.” એમ કહીને રાજ ધનાનન્દ પોતાના આસનપરથી ઉઠ્યો અને વેત્રવતીએ દેખાડેલા માર્ગને અનુસરીને ચાલતો થયો. માર્ગમાં જતાં જતાં તેણે વળી પણ કહ્યું કે, “કુમાર સુમાલ્ય જેવાના યૌવરાજ્યાભિષેકના મહોત્સવ પ્રસંગે જ્યારે ભયંકર અપરાધીઓ પણ સુખ મેળવે છે, ત્યારે આ મુરાદેવી મારા વિયોગના દુ:ખમાં ઝૂંપી કરે, એ જોવાની હવે મારી મનોલાવના નથી. જે થવાનું હતું તે થયું છે, પણ હવે તો તેને સુખ થવું જ જોઈએ.”

રાજનાં એ બોલવામાં કેટલીક સ્વાભાવિકતા તેમ જ કેટલીક કૃત્રિમતા પણ સમાયલી હતી—ત્યાં જવાને તેનો મુખ્ય હેતુ તો વિનોદવાર્તા કરીને શોકને ભૂલવાનો જ હતો. થોડો ધણો પ્રેમ હોય, તો પરમાત્મા જાણે. છતાં પણ રાજને ત્યાં જવાની ઇચ્છા થઈ, એ પણ એક ધણી જ મોટી વાત કહેવાય.

પરિચારિકાએ જઈને ધણી જ હર્ષથી મહારાજના આગમનના સમાચાર મુરાદેવીને કહી સાંભળાવ્યા. તે સાંભળતાં જ એક ક્ષણુમાત્ર—એક જ ક્ષણુ માત્ર—તેને તેની સત્યતાની પ્રતીતિ થઈ ન શકી—પરંતુ પછી પરિચારિકાના મુખને જોતાં તે સત્ય બોલે છે, એવો મુરાદેવીનો નિશ્ચય થયો અને તે જ પળે

મહારાજના સત્કાર માટે તે સદ્ગુણી તૈયારી કરવાને બેઠી. તેના શરીરમાં આબૂપણો કાંઈ ધણું તો હતું જ નહિ; પરંતુ જે ચાર પાંચ ફતાં, તે પણ તેણે કાઢી નાખ્યાં. રેશમી વસ્ત્રો પહેરેલાં હતાં તેમને ઉતારીને તેણે સાદાં ત્રવેત વસ્ત્રો પરિધાન કર્યાં. ગળામાં માત્ર એક જ મોતીનો હાર રહેવા દીધા. અને સર્વથા અસ્તવ્યસ્ત પણ નહિ અને સર્વથા સુવ્યવસ્થિત પણ નહિ, એવી કેશરચના કરીને તેમાં તેણે એક મદનખાણુંનું પુષ્પ ઝોસી સખ્યું. ત્યાર પછી આજે દશ પંદર દિવસથી પોતાના મુખમાં જે કોઢની છટા દેખાતી હતી અથવા તો કવચિત્ કવચિત્ માસર્યનું તેજ દષ્ટિ-ગોચર થતું હતું, તે સર્વને દેશવટો આપીને તેણે એક વિરહિણી વનતા પ્રમાણેની કળાનો પોતાની મુખમુદ્રામાં સમાવેશ કર્યો. એ સર્વ પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે થયું કે નહિ, એના નિશ્ચય માટે તેણે એકવાર દર્પણમાં પોતાના મુખનું અવલોકન કર્યું અને મહારાજના આગમનની વાટ જોતી બેઠી. તે બેઠી બેઠી મહારાજના આઠ્યા પછી તેની સાથે કેવી રીતે ભાષણ કરવું, કેવી રીતે હસવું અને અમુક પ્રસંગે અમુક ચરિત્રો કેમ કરી બતાવવાં, એ વિશેની યોજનાનો વિચાર કર્યો કરતી હતી. અર્થાત્ બેઠેલી પણ તે ઉલ્લોગહીન નહોતી.

થોડા જ સમયમાં મુરાદેવી પોતાની સર્વ સામગ્રી તૈયાર કરી રહી, એટલામાં તો મહારાજ આવી પણ પહોંચ્યા. તે ત્યાં પહોંચતાં જ વેત્રવતી તેને “અહીં અહીં દેવ! મુરાદેવી આપની વાટ જોતાં બેઠાં છે.” એમ કહીને ત્યાંથી ચાલી ગઈ. વેત્રવતીએ ત્યાંથી ગમન કરતાં જ મુરાદેવી અત્યંત ઉદ્વેગ-જનક સ્વરથી રાજને ઉદ્દેશીને કહેવા લાગી કે, “આર્યપુત્ર, મને સર્વથા અપ-રાધિની જાણીને આપે આજ સૂંધીમાં મારો તિરસ્કાર કર્યો તે કર્યો; પરંતુ હવે તો મારાપર કૃપાદષ્ટિ રાખો.” એમ કહીને રાજનાં ચરણોમાં પોતાનું મસ્તક રાખીને તે ચરણોને મુરાદેવીએ પોતાનાં ઉબળુ અશ્રુથી ભીંજવી નાખ્યાં. તેનો કંઠ એ વેળાએ એટલો બધો સદ્ગદિત થયેલો હતો અને તે એટલા બધા આર્ત સ્વરથી શોક કરતી હતી કે, રાજનું મન તેથી તરકાળ પીગળી ગયું અને તેણે તેને ઉઠાડીને કાંઈ પણ ઉત્તર ન આપતાં એકએક પોતાના અંકમાં સ્થાન આપ્યું. મુરાદેવીની કરુણાર્દ્ર પરંતુ સુંદર મુદ્રાને જોતાં જ રાજનું મન પાછું લેનામાં લોભાઈ ગયું. એ વેળાએ ઉપર કલા પ્રમાણે શુભ વસ્ત્રોના પરિધાનથી, અલંકાર રહિત હોવાથી અને શિરા-ભાગે માત્ર એક જ મદનપુષ્પ ધારણ કરેલું હોવાથી મુરાદેવી ધણી જ સ્વરૂપસુંદર દેખાતી હતી. નિઃસર્ગમધુર સ્વરૂપ સ્વાભાવિક રીતે જ અતિશય ચિત્તાકર્ષક હોય છે, એમાં શંકા જોવું કશું પણ નથી. મુરાદેવી

સ્વરૂપમાં ધણી જ ઉત્કૃષ્ટ હતી—અર્થાત્ તેને પોતાના સૌન્દર્યનું દર્શન કરાવવા માટે અલંકાર આદિ બાહ્ય ઉપચારોની બિલકુલ આવશ્યકતા હતી નહિ. વળી હાલમાં તો તે પ્રૌઢા થએલી હોવાથી એ શુભ વસ્ત્રો, શુભ્ર અને સતેજ મૌકિતિક માળા અને મદનબાણનું સુંદર સુમન તેના શરીરને બહુ જ શોભાવતાં હતાં. એ મદનબાણના પુષ્પથી જ રાગનું ચિત્ત અપ્યંત વિહ્વળ થઈ ગયું, એમ કહેવામાં કાંઈપણ અતિશયોક્તિ થવાની નથી. વિશેષમાં મુરાદેવીએ વળી પોતાનાં નમ્ર વાક્યોથી, કેટલાક પ્રેમ શબ્દોથી, નેત્ર કટાક્ષોથી અને વિરહ—ઉદ્ગારોથી ધનાનન્દને સર્વથા પરાગ્નિત જ કરી દીધો. આજે પ્રથમ જ પત્ર લખીને એકદમ તે મહારાજને મોકલવાનું સાહસ કર્યું, તેમાં મુરાદેવીને સારી સફળતા પ્રાપ્ત થઈ. પત્ર લખવા પહેલાં મુરાદેવીની એવી ધારણા હતી કે, “આજે પત્ર તો લખું, જો તેનો ઉપયોગ થયો, તો તો ઠીક—નહિ તો ખીજવાર લખીશું—ખીજ વાર પણ સિદ્ધિ ન મળી તો ત્રીજ વાર—એવી રીતે પ્રયત્ન ચાલુ રાખીને મહારાજને અંતઃપુરમાં તો ઘોલાવવા જ અને તે આવ્યા અને મારી સાથે જો વાતો કરી—એટલે મારા દાસ થયા જ.” પરંતુ એ ધારણા પ્રથમ પ્રયાસમાં જ ફળીભૂત થઈ, એટલે તેના હૃદયમાં અત્યાનન્દ થાય, એમાં આશ્ચર્ય શું? તથાપિ એ આનન્દનો તેણે પોતાના મુખમાં ભાસ થયા દીધો નહિ. “મારી ભૂજ્જપત્રપર લખેલી પત્રિકાને માન આપી મહારાજ અહીં પધાર્યા અને મને ચરણમાં પડેલી જોઈ હસ્તનો આશ્રય આપી ઉઠાડી, એથી હું આર્યપુત્રની ધણી જ આભારી થએલી છું.” એમ તેણે પોતાના ભાષણથી, હાવભાવથી અને મુખમુદ્રાથી રાગને પ્રત્યક્ષ દેખાડી આપ્યું. મહારાજ ધનાનન્દના મનમાં એનું ધણું જ વિલક્ષણ પરિણામ થયું અને પ્રેમપૂર્વક તે કહેવા લાગ્યો કે, “પ્રિયે! હવે ધણું ધયું—વધારે વિનયની હવે કાંઈપણ આવશ્યકતા નથી. વ્યર્થ શોક ન કર—જો વાત બની ગઈ, તે વિશે હવે વધારે ખેદ કરવામાં કાંઈપણ સાર નથી. તે કાળ જ કોઈ કુકાળ હતો—મારી બુદ્ધિ ભ્રષ્ટ થઈ ગઈ હતી; પરંતુ આજે તને જોતાં જ મારા મનની વૃત્તિઓ બદલાઈ ગઈ છે. સત્તર વર્ષના કારાગૃહવાસથી તારી આ કેવી વિરહાવસ્થા થઈ ગઈ છે, એ જોતાં તે વેળાએ ખરે-ખર જ મારી ખોટી સમજૂત થએલી હોવી જોઈએ, એમ જ મને જણાય છે. નહિ તો મારાવિશેનો તારો પ્રેમ આવો અચલ રહેવા પામ્યો ન હોત. હવે ચિન્તા કરીશ નહિ. યદાકદાચિત્ તારા હસ્તે કોઈ અપરાધ થઈ પણ ગયો હશે, તોપણ તારે તેની બીલિ રાખવાની નથી. તેનું જ કાંઈ પણ પ્રાયશ્ચિત્ત મળવાનું હતું તે તને અને મને ઉભયને યથાયોગ્ય મળી ચૂક્યું છે. પણ હવે તેનું વિસ્મરણ જ કરવું ઉચિત છે. પ્રિય મુરાદેવી, મેં તારો

વિનાકારણ જ છળ કર્યો ને? હા—હું કેવો કૂર, કેવો નીચ, કેવો અધમ અને કેવો પાપી કે નિર્દોષને દૂષિત બતાવવામાં મેં આગળ પાછળનો લેશ માત્ર પણ વિચાર કર્યો નહિ?” રામના નેત્રમાંથી અશ્રુનું વહન થયું.

“આર્યપુત્ર ! મારાથી એમ કેમ બોલાય ? આપના હસ્તે કોઈપણ અન્યાયનું વર્તન કેમ થઈ શકે ? મારો તો નિશ્ચય છે કે, આપનાથી અન્યાય કોઈ કાળે પણ થવાનો નથી. પરંતુ મારાં જ દુર્ભાગ્ય કે, આપને સાત્ય સ્થિતિનું જ્ઞાન થઈ ન શક્યું. પણ એમાં મારો કિંવા તમારો શો ઉપાય ચાલી શકે એમ હતું વારુ ? આપના શિરે હું લેશ માત્ર પણ દોષારોપણ કરતી નથી. એ દોષ મારા દુર્દૈવને જ આપું છું. છતાં પણ આપ સમક્ષ એટલી પ્રાર્થના કરું છું કે, મને આપવામાં આવેલા લોકા-પવાદ અને કારાગૃહવાસને હું બિલકુલ પાત્ર નહોતી. હું નિર્દોષ હતી. હું ખરેખર કિરાતરામની કન્યા—એકની એક પુત્રી—કે જેનું ક્ષાત્ર ધર્માનુસાર ગાંધર્વ વિધિથી આપે પાણિગ્રહણ કર્યું હતું; તે આજે પુનઃ સદ્ભાગ્ય યોગે આપનાં દર્શન કરીને પોતાના નેત્રોને ધન્ય માને છે. હવે ભવિ-ષ્યમાં મારા ઉપર કૃપાદષ્ટિ રાખવાનું વચન આપો.” મુરાદેવીએ પોતાના કપટગળને વિસ્તારવાનો યત્ન આદર્યો.

એ સંભાષણ સમયે મુરાદેવીની શરીર એટલા એટલી બધી નૈસ-ગિક અને મનોમોહક હતી, તેનું વર્તન એટલું બધું ચિત્તાકર્ષક હતું અને દષ્ટિપાત તથા ભુક્ટીવિલાસ એવી રીતે ચાલેલા હતા, કે કોઈ ચતુર પારધીના જાળમાં જેવી રીતે કૃષ્ણમૃગ સપડાઈ જાય છે અને પ્રત્યેક પગલે તે વધારે ને વધારે જાળમાં ગુંચવાતું જાય છે, તેપણ પારધીના વેણના નાદથી મોહાઈને સ્તબ્ધતાથી ઊભું રહે છે અને તેના બાણથી વીંધાઈને મરી જાય છે અથવા તો જીવતું જ જાળમાં ફસાઈ જાય છે; તેવી જ ધનનનંદની અવસ્થા થયેલી હતી. મુરાદેવીના મધુર અને મનોમોહક સ્વરથી મોહ પામીને અને તેનાં નેત્રકટાક્ષથી વીંધાઈને રાજા તેના વાક-જાલમાં પૂર્ણપણે સપડાઈ ગયો. સત્તર વર્ષ પહેલાં જે વેળાએ ધનનનંદનો સેનાપતિ કિરાતરામને જિતી તેની પુત્રીનું હરણ કરી આવ્યો હતો, તે વેળા કરતાં પણ મુરાદેવી આજે પોતાની પ્રૌઢા અવસ્થામાં વિશેષ રમ-ણીય દેખાતી હતી. એટલે રાજા પુનઃ તેને આશ્વાસન આપતો કહેવા લાગ્યો કે:—

“પ્રિયમુરે ! તારે એની હવે જરા જેટલી પણ શંકા રાખવી નહિ. આજની રાત્રિ હું તારા મંદિરમાં જ વીતાડીશ અને આજે ભોજન પણ આપણે સાથે જ કરીશું. મારી વિનતિ માત્ર એટલી જ છે કે, વીતેલી વાર્તાનું

તારે સ્મરણ કરવું નહિ. મને તારે દૂષિત ન ગણવો અને હું તને દૂષિત નહિ ગણું. મેં સુમાલ્યનો રાજ્યાભિષેક કરેલો છે; માટે હવે હું તેને અમાલ્ય રાક્ષસ અને સેનાપતિ ભાગુરાયણની સલાહથી થોડા દિવસ રાજ્યકાર્યભાર ચલાવવાની આજ્ઞા કરીશ અને મારા અવકાશના તે દિવસે તારા જ સહવાસમાં વ્યતીત કરીશ, પણી તો બસ ને ?” એમ કહીને મુરાદેવીને તેણે છાતીએ લગાડી અને તેનાં નેત્રાશ્રુઓને ધૂી તેના મનનું સમાધાન કર્યું. પુનઃ તે અર્ધ મુરાદેવીને અને અર્ધ પોતાના મનને ઉદેશીને કહેવા લાગ્યો; “આજનો આ કેવો ચમત્કારિક યોગ? જે વેળાએ હું મારાપર કાંઈપણ અરિષ્ટ આવવાના ભયંકર વિચારમાં ઘેરાયેલો હતો, તે જ વેળાએ તેવું કાંઈપણ થવાને બદલે જેનો મેં આજ સૂધી વિનાકારણ તિરસ્કાર કર્યો હતો, તે મંબુભાષિણી પ્રિયાને મળવાનો મને લાભ થયો. મારી ચિંતાના તો ચૂરેચૂરા થઈ ગયા—એવા વિલક્ષણ અને ભયંકર વિચારોથી વારંવાર મનુષ્યો ખિચારા કેવા ગભરાઈ જતા હશે ! અને અંતે તે શોકપૂર્ણ વિચારોનું આનંદમાં પર્યવસાન થતાં તેમને મારા જેવો આનંદ પણ થતો હશે. પરંતુ આજના જેવો શોક અને હર્ષ જો બધાને થતો હોય, તો તો ઈશ્વરની તે કૃપા જ સમજવી જોઈએ.”

મુરાદેવીએ ચમત્કારિક રીતે હાસ્ય કર્યું અને મુખને ખીજ દિશામાં ફેરવીને કોપથી કપાળમાં વળ નાંખ્યા, અર્થાત્ તેનો મનોનિર્ધાર જૂદો જ હતો.

પ્રકરણ ૮ મું.

ખીજું પગથિયું.

મુરાદેવીએ પોતાની પરિચારિકાદ્વારા સાધારણ ધારણાથી જે પત્ર પાઠવ્યું હતું, તે પત્રનું આટલું બધું સુખાવહ પરિણામ થશે, એવી ખીજાંજાને તો શું, પણ પરિચારિકા અને મુરાદેવીને પોતાને પણ આશા હતી નહિ. તે પત્રિકા પહોંચાડનારી પરિચારિકા વૃન્દમાલા જ હતી. માત્ર એ જ દિવસ પહેલાં એ જ વૃન્દમાલા પોતાની સ્વામિનીના વર્તન મા ચિંતાતુર થઈને વસુભૂતિનો એ વિશે શો અભિપ્રાય છે, તે પૂછવાને ગઈ હતી. તે વેળાએ વસુભૂતિએ પોતાનો અને મુરાદેવીનો મેળાપ કરાવી આપવાની ઇચ્છા દર્શાવી હતી અને તેના મનને શાંત કરવાનું વચન આપ્યું હતું, એટલે વૃન્દમાલા વસુભૂતિ અને મુરાદેવીનો મેળાપ કેવી રીતે કરાવવો, એના વિચારમાં નિમગ્ન થઈ ગઈ હતી. તેણે પોતાના મનમાં એવી યોજના કરી હતી કે, “સોમવારે મુરાદેવી કેન્દ્રાસનાથના દર્શને આવશે, ત્યારે કોઈ

પણ ઉપાયે વસુભૂતિ સાથે એની વાતચિત થાય, એવો પ્રસંગ લાવીશું ને એકવાર એમનું પરસ્પર સંભાષણ થયું એટલે પછી ભગવાન વસુભૂતિ માર્ગને નિષ્કંટક બનાવી નાંખશે.” વૃન્દમાલા ન્યારે આવા વિચારોમાં હતી, ત્યારે મુરાદેવીના મનમાં વળી બીજા જ વિચારોનું યુદ્ધ ચાલી રહ્યું હતું. પોતાના વૈરનો બદલો લેવાનું કામ કૃતેહમંદીથી પાર પાડવા માટે શા ઉપાયો કરવા અને તેનો આરંભ કેવી રીતે કરવો, એવિશેના વિચારો એક પછી એક તેના મનમાં થયા કરતા હતા. તે નીચે પ્રમાણે હતા;—

“પ્રથમ કાર્ય તો એ છે કે, રાજનું અને મારું પરસ્પર દર્શન જ સંભાષણ થવું જોઈએ. પણ તે થાય કેવી રીતે? જો હું જ પોતે ચાલ ચલાવીને રાજસભામાં રાજ સમક્ષ જઈને ઉભી રહું, તો તે શક્ય નથી અને ઈષ્ટ પણ નથી; કારણ કે, સર્વ લજ્જાનો પરિત્યાગ કરીને રાજસભામાં અથવા તો ન્યાં રાજ એકા હોય ત્યાં જવું કેવી રીતે? ને કદાચિત્ જાઉં, તોપણ ત્યાં મારું અપમાન નહિ થાય, એનો શો નિશ્ચય? અને એવી રીતે અપમાન કરવામાં આવે, તો તેનું પરિણામ શું આવે? કદાચિત્ મહારાજ પોતે અપમાન ન પણ કરે, પરંતુ બીજી રાણીઓ અને તેમના પક્ષના મનુષ્યોદ્વારા અપમાનની વિશેષ સંભાવના છે. અર્થાત્ પોતાના સ્થાનને છોડવાથી કાર્યની સિદ્ધિ કોઈ કાળે પણ થવાની નથી. ત્યારે બીજો ઉપાય શો? એ જ કે અચિન્ત્ય કયાંક મહારાજની દૃષ્ટિએ પડવું;—પણ હાલની સ્થિતિ જોતાં એમ થવું પણ સંભવિત દેખાતું નથી. બીજી રાણીઓએ પોતાના મંડળમાંથી મને દૂર કરેલી છે, માટે તેમના મંડળમાં જઈને પાછું કેમ જોસી શકાય? અને તેમના મંડળમાં ન જોસાય, તો અચિન્ત્ય-રીતે મહારાજની દૃષ્ટિએ પડીને કાર્ય સાધવાની આશા રાખવી પણ વ્યર્થ છે. ત્યારે ત્રીજો ઉપાય માત્ર એ જ કે, સાહસ કરીને મહારાજના નામે એક પત્ર લખવું, અને તે પત્ર મારી પરિચારિકા વૃન્દમાલાદ્વારા મોકલીને તે મહારાજના પોતાના જ હાથમાં જાય એવી વ્યવસ્થા કરવી. એ પત્ર તેમને પહોંચે, તો જ આપણા કાર્યની સિદ્ધિનો કાંઈક સંભવ રાખી શકાય; અન્યથા તેમ થવું સર્વથા અસંભવિત છે. એ સંભવ પ્રમાણે જો સર્વ થયું, તો તો ઉત્તમ જ, નહિ તો ગયાં સાળ વર્ષમાં જે સ્થિતિ હતી, તેથી વધારે ખરાબ સ્થિતિ તો થવાની નથી જ.” એવો દૃઢ નિશ્ચય કરવા પછી જ તેણે વૃન્દમાલાને ગત પ્રકરણમાં જણાવેલું પત્ર રાજને આપવા માટે આપ્યું હતું અને કહ્યું હતું કે, “ગુપ્ત રીતે અને કોઈને પણ જાણ થયાં વિના એ પત્ર રાજને પહોંચે એવી વ્યવસ્થા કરજો. એક-દમ તારું કે મારું નામ જણાવીશ નહિ; મોઢમમાં એટલું કહેજો કે, ‘હું

દેવીની પરિચારિકા હું અને દેવીનું પત્ર મહારાજને આપવામાટે આવેલી હું. વેત્રવતી અને કંચુકી ઇત્યાદિને એટલું જ કહેવાનું. એના હેતુ એ જ કે, દેવી એ મોઘમ શબ્દથી રાજના મનમાં “મુરાદેવી” નું સ્મરણ ન થતાં સુમાલ્યની માતાનો જ ભાસ થશે અને તે ઉત્સુકતાથી પત્ર ઊધાડીને વાંચશે. એકવાર પત્ર ઊધાડ્યું અને રાજએ લક્ષ્યપૂર્વક તેમાંના લેખ વાંચ્યો, એટલે પછી મારા ભાગ્યમાં જે લખ્યું હશે તે થશે.” એવી રીતે વૃન્દમાલાને સારી રીતે પાઠ પઠાવીને તેણે રાજસમક્ષ જવાને રવાની કરી.

૧. પોતે કાંઈ આર્કુ અવળું લખ્યું છે, એવો જે વૃન્દમાલાના મનમાં શય આવશે, તો પત્રને તે માર્ગમાં જ ક્યાંક નાંખી દેશે, એવી શંકા આવવાથી વૃન્દમાલાને તે પત્ર મુરાદેવીએ પ્રથમથી જ વાંચી સંભળાવ્યું હતું અને તેને શાંત રાખવાના હેતુથી “મારા કાપ માટે મને ધણો જ પશ્ચાત્તાપ થાય છે અને તેથી મહારાજની ક્ષમા મેળવવા માટે જ હું આ બધા પ્રયત્ન કરું છું. વૈર લેવાના અને ખીજ એવા અશુભ વિચારોનો મારા હૃદયમાંથી સર્વથા નાશ થએલો છે.” એવી અસત્ય વાક્ય પરંપરા પણ ધણી જ ગંભીરતાથી કહી સંભળાવી હતી.

વૃન્દમાલાના મનમાં જેમ એ પત્રથી કાંઈ પણ લાભ થશે, એવો ભાસ પણ થયો નહિ, તેમ જ એમાં કાંઈપણ કષ્ટનાટકની રચના છે, એવો પણ ભાસ થયો નહિ. “લાગે તો તીર નહિ તો તુફાનો.” એ કહેવતને અનુસરીને તેણે તે પત્ર ચાતુર્યથી મહારાજના હાથમાં પહોંચાડ્યું, એ તો આપણે જાણી આવ્યા છીએ. એનું જે પરિણામ થયું, તે પણ વાચકો જાણી ચૂક્યા છે. વૃન્દમાલાએ રાજમહાલયમાં પોતાના નામનો નિર્દેશ કર્યો નહોતો; માત્ર પોતાને દેવીની પરિચારિકા તરીકે જ ઝાળખાવીને પોતાનું કાર્ય સાધી લીધું હતું. પત્રવાચનથી મહારાજની મનોવૃત્તિ આમ એકાએક બદલાઈ જશે અને તે તત્કાળ મુરાદેવીના નિવાસસ્થાનમાં આવશે, એવી વૃન્દમાલાને સ્વપ્ને પણ કલ્પના હતી નહિ. અર્થાત્ આપણે જે વસ્તુને અશક્ય માનતા હોઈએ, તે જ પ્રત્યક્ષ બને ત્યારે આપણને કેટલું બધું આશ્ચર્ય લાગે છે? એવી જ સિદ્ધિ બિચારી વૃન્દમાલાની થએલી હતી. રાજ ધનાનન્દ મુરાદેવીના આમંત્રણ પ્રમાણે આવ્યો; એટલું જ નહિ પણ તેણે તે રાત્રે ત્યાં જ ભોજન કરવાનું અને કેટલાક દિવસ સૂધી ત્યાં જ રહેવાનું સર્વત્ર કહેવડાવી દીધું. એ આગા સાંભળતાં જ અંતઃપુરમાં સર્વત્ર આશ્ચર્ય, ખેદ અને ઇર્ષ્યા એ ત્રણ પ્રબળ વિકારોનું સામ્રાજ્ય પ્રવર્તી રહ્યું. સુમાલ્ય ઉપરાંત રાજના ખીજ સાત પુત્રો હતા અને તે જૂદી જૂદી સ્ત્રીઓથી જન્મેલા હતા. અર્થાત્ એ સર્વ પુત્રોની

માતાએને મુરાદેવીનાં લાગ્ય આમ એકાએક કેમ ઉધડી ગયાં, એનું બાલું જ આશ્ચર્ય લાગવા માંડ્યું. આજ સૂધી જેના નામનું પણ રાજને સ્મરણ નહોતું, તેના જ મહાલયમાં રાજ કુટલાક દિવસ વીતાડવાનો છે, એ સંભળીને તેમને એક થયો; અને રાજને વશ કરવામાટે દુષ્ટ મુરાદેવીએ કાંઈપણ માનિક ઉપાયો કરેલા હોવા જોઈએ, તેમ જ એને જો એવા જ ઉપાયો કરવા દેવામાં આવશે, તો એ બીજી બધી રાણીઓનું ઉચ્ચાટન કરી નાંખશે, એવી ધારણાથી તેમના મનમાં દ્વેષની ઉત્પત્તિ થઈ. એક તો, બીજી સર્વ રાણીઓના હૃદયમાં પ્રથમથી જ મુરાદેવી વિષયક દ્વેષનો અગ્નિ બળ્યા જ કરતો હતો, એવામાં તેણે તેમને રાજના પ્રેમસ્થાનમાંથી દૂર કરીને પોતે જ તે સ્થાનનો અધિકાર લઈ લીધા, એટલે બળતામાં ઘી હોમાયું. પછી શું પૂછવું? એ બનાવ બન્યો કેવી રીતે? એ વિશે સર્વત્ર શોધો થવા માંડ્યા, અને કુંચુકી, વેત્રવતી તથા પ્રતિહારીએ અંદરખાનેથી કાંઈપણ કપટ કરેલું હોવું જોઈએ, એવો સ્ત્રીજનોનો નિશ્ચય થવાથી તેમનાપર ગાળો અને શાપોની વૃષ્ટિ વર્ષવા માંડી. “અમે ધનાનન્દ રાજને જે પત્રિકા આપી, તે મુખ્ય રાણીની જાણીને જ આપી.” એવો કુંચુકી, વેત્રવતી અને પ્રતિહારીએ વારંવાર બુલાસો કર્યો; પરંતુ તે કોઈને પણ સાચો લાગ્યો નહિ. કપટ કરીને મુરાદેવી પત્રિકા મોકલી, તેથી તેનાપર અને તેના કારસ્થાનમાં શામેલ થઈને તે પત્રિકા રાજના હાથમાં પહોંચાડી, એટલામાટે એ ત્રણેપર સર્વ રાણીઓનો ઉગ્ર રોષ થયો અને અંત:પુરમાં જ્યાં ત્યાં અગ્નિની જ્વાળાઓ પ્રજ્વળવા માંડી. બિચારી વૃન્દમાલા ધણી જ વિડંબનામાં આવી પડી. પોતાની સ્વામિનીના સારા દિવસો આબ્યા માટે આનંદ કરવો કે હવે સર્વ સ્ત્રીસમાજ તેના અને પોતાનો દ્વેષ કરવા લાગ્યો છે, તેથી શોક કરવો, એનો નિર્ણય તેનાથી કરી શકાયો નહિ; તથાપિ પોતાની સ્વામિનીને મુખમાં પડેલી જોઈને તેને આનંદ તો થયો જ. “એની સોંકયો હાલમાં જો કે એના દ્વેષ કરે છે, પરંતુ તે ઝાઝા દિવસ ટકનાર નથી. ચાર દિવસ પછી એ બીનાને બધા ભૂલી જશે અને બીજી ચાર રાણીઓ પ્રમાણે એને પણ ગણવા માંડશે,” એવો તેનો અભિપ્રાય બંધાયો.

કુટલાક મનુષ્યોનો સ્વભાવ એવો હોય છે કે, જેમ જેમ તેમને ચીડાવીએ તેમ તેમ તેમનું તેજ વધારે અને વધારે પ્રજ્વલિત થતું જાય છે. તેમનાં કરવા ધારેલાં કાર્યોમાં જેમ જેમ વિઠ્ઠો આવતાં જાય છે, તેમ તેમ તે વિઠ્ઠોને દૂર હટાવીને પોતાના કાર્યની સિદ્ધિ માટેનો તેમનો ઉત્સાહ વિશેષ અને વિશેષ વધતો જાય છે. મુરાદેવી પણ એવા જ પ્રકારની સ્ત્રી હતી; અથવા તો સોળ સત્તર વર્ષના કારાગૃહવાસે તેને એવી દૃઢ હૃદયની બનાવી મૂકી હતી.

પોતાના પતિને વશ કરવાના પ્રયત્નમાં નિર્વિઘ્ન યજ્ઞની પ્રાપ્તિ થતાં તેને જોટલો આનંદ થતો હતો, તેના કરતાં પોતાની સાકયોની બગનાને જોધને અધિક આનંદ થતો હતો; પરંતુ એ આનંદથી તે ફૂલી ગઈ નહોતી. તેણે પોતાનું માથું ઠેકાણે અને ધણું જ શાંત રાખ્યું હતું; કારણ કે, જોટલો ન ધારેલી રીતે એ આનંદ આવ્યો છે, તેટલો જ ન ધારેલી રીતે કદાચિત્ નષ્ટ પણ થઈ જાય, એ તે સારી રીતે જાણતી હતી. તેમ જ આ પ્રસંગ હાથમાંથી ગયો તો પછી મરણ સુધી એવો પ્રસંગ મળવાનો નથી; એમ ધારીને મહારાજના મનમાં વ્યાપેલા પોતાના સાત્રાજ્યને તેણે ક્ષણે ક્ષણે દૃઢ કરવાના પ્રયત્નો કરવા માંડ્યા. સ્વસ્થ અને નિરુદ્ધોગી બની એસી રહેવામાં કરો પણ લાભ નથી, એવો તેનો દૃઢ અભિપ્રાય હતો.

તે ધનનાનંદની ઇચ્છા પ્રમાણે જ પોતાનું પ્રત્યેક વર્તન કરતી હતી. પ્રત્યેક શબ્દને ઉચ્ચાર પણ રાજની ઇચ્છાને અનુસરીને જ કરવામાં આવતો હતો. બાષણ ચાલતું હોય અને રાજ વચમાં અટકાવે તો તેને ત્યાંથી જ બંધ કરવાનું અને અનુકૂલતા હોય, તો એ શબ્દો વિરુદ્ધ પણ બોલી દેવા, એવો તેણે નિયત્તમ રાખેલો હતો. બીજી રાણીએ ત્રિનાકારણ પોતાનો કેવો દ્રેષ કરે છે, એ બીના જોટલી દૃઢતાથી રાજની દષ્ટિ સમક્ષ આવે તેટલી લાવવા માટેના સર્વ ઉપાયો તે યોજ્યા કરતી હતી. એક વેળાએ એક રચના તો તેણે ઘણી જ ચતુરતાથી કરી.

ધનનાનંદ પલંગમાં પડેલો હતો અને મુરાદેવી તેની ચરણ સેવા કરતી હતી. રાજને કંઈ ગાઢનિદ્રા આવેલી નહોતી, એ તે સારી રીતે જાણતી હતી. અને તે જાણીને જ તેણે એક દાસીને પોતાપાસે આવીને પોતાને કાંઈક કહેવાની આજ્ઞા કરી. એ દાસી આજ્ઞા અનુસાર પાસે આવીને ઊભી રહેતાં જ મુરાદેવી ધણા જ ધીમા સ્વરથી, પરંતુ કાંઈક ત્રાસ પામી દાસીના શરીરને સ્પર્શ કરી કહેવા લાગી કે, “અરે એ મૂર્ખી! હમણાજ મહારાજની આંખ લાગેલી છે—એ શું તું જાણતી નથી? આટલી બધી ઉતાવળી કેમ ચાલે છે? રોજ રોજ આવી વાતો આવીને મને કહેવાની શી અગત્ય છે? ફાણી રાણીએ આજે આમ કર્યું અને તેની દાસીએ આમ કહ્યું—એજ રોજણાં ને? જા—ચાલી જા—એવી નકામી વાતો સાંભળવાનો આ સમય નથી. મને તો હવે એ નિંદા બિંદુકુલ સાંભળવાની ઇચ્છા જ નથી. તેમણે મને કારાગૃહમાં નખાવી હતી, અને હવે મહારાજે મારો પાછો સ્વીકાર કર્યો છે, એ તેમનાથી કેમ દેખી શકાય વારુ? તેઓ તો મારા અહિતને ઇચ્છે જ. પરંતુ હું તેમનું અહિત ઇચ્છીશ નહિ. પોતાના પતિએ ત્યાગ કર્યો હોય, તો પતિવ્રતા પ્રમદાની શી અવસ્થા થાય છે, એનો

અનુભવ તેમને નથી, પણ મને સારી રીતે થયેલો છે અને તેથી જ તેમના શિરે એવો પ્રસંગ ન આવે, એવી જ મારી પરમેશ્વરપ્રતિ અનન્ય ભાવે નિરંતરની પ્રાર્થના છે. થોડા દિવસ પછી હું જ મહારાજને વિનવિ કરવાની છું કે, “મહારાજ! મને સુખી કરવામાટે મારી બીજી સોક્યોને દુઃખી કરશો નહિ,” હવે દાસી તું જા-કાઈ દિવસે પણ રાણીઓની વાત મારા આગળ કાઢીશ નહિ. શું તારું એમ ધારવું છે કે, તારી આ વાતોથી હું એ રાણીઓ ઉપર કોપ કરીશ અને મારા હૃદયને શોકના સાગરમાં ડૂબાવી દઈશ? ના, ના એમ કોઈ કાળે પણ બનનાર નથી. મારા હસ્તમાં ક્ષમારૂપી ખડ્ગ કાયમ છે, તો પછી દુર્જનોથી મારું શું બગડી શકનાર છે!” મુરાદેવીએ એ વાક્યોનો ઉચ્ચાર ધણી જ દક્ષતાથી કર્યો.

તથાપિ તે દાસી ધીમેથી મુરાદેવીને કહેવા લાગી કે, “દેવિ! તમારા મનમાં કોપ ઉપગમવાના હેતુથી આ વાતો હું કહેતી નથી. કેટલીક વાતો એવી છે કે, જે તેમનો તમારા તરફથી યોગ્ય ઉપાય કરવામાં ન આવે, તો તેમનું ધણું જ ભયંકર પરિણામ થવાનો સંભવ છે, તેથી જ આજે હું દોડતી દોડતી અહીંઆવી છું. સારું થયું કે, મહારાજ નિદ્રાવશ થયેલા છે.”

એવી તે શી વાત છે? સત્વર કહી નાંખ. મહારાજને સાંભળવા જેવી નહિ એવી તે મુઠ શી વાત હશે?” મુરાદેવીએ અત્યંત ઉત્સુક સ્વરથી પૂછ્યું.

“દેવિ!” તે દાસીએ ઉત્તર આપવાનો આરંભ કર્યો.” હું કહેવાની છું તે વાર્તા મહારાજને કાને જવી ન જ્ઞેઈએ. કારણ કે, તે ધણી જ ભયંકર વાર્તા છે. આપના પરના રોપને લીધે રાણીઓ હવે મહારાજનું બુકું કરવાને પણ તૈયાર થઈ ગઈ છે. પણ બાઈ! મહારાજ ખરેખર નિદ્રા-માં જ છે ને? નહિ તો એક કરતાં કાંઈક બીજું ન થઈ જાય, એની મને ખીતિ થયા કરે છે.”

“એક કરતાં બીજું કાંઈ પણ થવાનું નથી. મહારાજને માઠ નિદ્રા આવેલી છે. જે કહેવાનું હોય તે નિશ્ચિત થઈને કહે. જે ખરેખર એવું જ કાંઈ હશે, તો બ્યાંસૂધી મારા શરીરમાં જાય છે, ત્યાં સૂધીતો હું એમનો એક વાળ પણ વાંકો થવા દેનારી નથી. પરંતુ જે મારો ત્યાગ કરીને ભૂપાલ બીજાના મહાલયમાં જશે, તો પછી મારો ઉપાય નથી. પણ કહે તો ખરી કે શી વાત છે તે? તારા એ ભેદ ભરેલા કથનથી મારું હૃદય કંપાયમાન થઈ ગયું છે.” મુરાદેવીએ ચાતુર્યના માર્ગમાં આગળ વધવા માંડ્યું.

કપટ નાટકની એ નાન્દી થઈ રહ્યા પછી દાસી મુરાદેવીના નિકટમાં આવી અને ધીમેથી મુરાદેવીના કાનમાં કાંઈક બપડી. એ શબ્દો સાંભળતાં જ

તેણે પોતાના મુખના સ્વરૂપને ભયંકર બનાવી નાંખ્યું અને મહારાજ નિદ્રાવશ થયેલા છે, એનું જાન જ રહ્યું ન હોય, તેમ મોટેથી પોકાર કરીને કહ્યું કે, “શું ખરેખર એમ જ છે? મારા માટેના તેમના હૃદયના મત્સરની મર્ષાદા હવે ઝાટલી બધી વધી ગઈ છે! ના ના—એમ તો ન જ હોય—તું અસત્ય બાપણુ કરે છે—નીચ જ તારું કાળું કર! ક્ષણુ માત્ર પણ અહીં ઊભી રહીશ નહિ—નીચ ક્યાંકથી ઉડતી વાત સાંભળી આવી હશે, તે પોતે પ્રિય થવાને મને કહી સંભળાવે છે—પુશામદી ગુલામડી જે એમ જ હશે, તો આજથી મહારાજને જ મવાના સર્વ પદાર્થોની હું પોતે પ્રથમ જમીને પરીક્ષા કરીશ અને ત્યાર પછી જ તેમને જમાડીશ. બનતાં સૂધી તો સ્વયંપાક હું પોતે જ કરીશ. મત્સરના પર્વતની આટલી બધી ઉચ્ચતા થશે, એવું મને સ્વપ્નમાં પણુ બાસતું ન હોતું. બાઈ! હવે હું શું કરું?”

એમ કહીને તેણે જાણે અંગમાં રોમાંચ ઊભાં થયાં હોય, તેમ દેખાડવાને શરીરને કંપાયમાન કર્યું અને એક દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નાંખીને સ્વસ્થ બેસી રહી. જાણે મહારાજને એ ભયંકર વિપત્તિમાંથી કેવી રીતે બચાવવા, એના જ વિચારમાં તે નિમગ્ન થયેલી હોયતી, એવો બાસ તેણે કરાવ્યો.

ધનાનન્દ ખરેખર નિદ્રાવશ થયેલો નહોતો. અર્થાત્ દાસીનું અને મુરાદેવીનું જે બાપણુ થયું, તે તેણે અક્ષરે અક્ષર આદિથી અંત પર્યન્ત સાંભળ્યું. પ્રથમ દાસી આવી, અને તેણે “મહારાજ નિદ્રાવશ થયેલા છે, એ સારું થયું.” એવા શબ્દો ઉચ્ચાર્યા, એ સાંભળતાં જ રાજના મનમાં ઊઠવાનો અથવા તો પોતે જાગૃત છે, એમ દેખાડવાનો વિચાર થઈ આવ્યો. પરંતુ તરત જ એ શું કહે છે, મારા સાંભળવા જેવી ન હોય, એવી એ શી વાત છે તે સાંભળીને પછી જ ઊઠવું, એવો તેણે નિશ્ચય કર્યો, અને તેથી પોતાને ધણી જ નિદ્રા છે, એમ દેખાડવાનો વિશેષ પ્રયત્ન આદર્યો. મુરાદેવી એક ચતુર ચપળા હતી, તે એ રહસ્યને જાણી ગઈ અને તેથી તેને ધણે જ આનન્દ થયો. વ્યૂહની રચના સારી થઈ અને એમાં વિજય પણુ મળવાનો જ, એવો તેનો નિશ્ચય થઈ ગયો. રાજાએ એ બંનેનું સમસ્ત સંભાષણુ સાંભળ્યું. માત્ર અંતે સુમતિકા દાસી મુરાદેવીના કાનમાં શું બખડી, એ તેનાથી સમજી શકાયું નહિ. એથી તેની ઉત્સુકતામાં ધણે જ વધારો થયો. પાછળથી મુરાદેવીએ જે આવેશદર્શક ઉદ્ગારો કાઢ્યા, તેથી તો રાજાની ઉત્કંઠાનો પાર જ રહ્યો નહિ. સુમતિકા ત્યાંથી ચાલી જવાની તૈયારીમાં હતી અને મુરાદેવી નિઃશ્વાસ નાંખતી બેઠી હતી કે, રાજા ધનાનન્દ પલંગમાં એકદમ ઊઠીને બેઠો થયો અને મુરાદેવીને આભિ-

ગન આપીને પ્રેમથી પૂછવા લાગ્યો કે, “પ્રિય મુરે! સુમતિકાનો અને તારો જે પરસ્પર સંવાદ થયો, તે મેં બધી સાંભળ્યો છે. પરંતુ છેવટે તારા કાનમાં એણે શું કહ્યું, તે મારા સાંભળવામાં આવ્યું નહિ, માટે તે તું કહી સંભળાવ.”

“રાજાએ જે સાંભળવું ન જોઈએ તે સાંભળ્યું. હવે કાણુ જાણે શું થશે” એવા વિચારથી ગભરાઈને જાણે તે થર થર કંપતી હોયની! તેવા ભાવ દેખાડીને તે થરથરતા સ્વરથી કહેવા લાગી કે, “આર્યપુત્ર! એ વાત આપ મને પૂછશો નહિ. હું આપને તે કહેવાની પણ નથી.”

“તેનું કારણુ ? જે વાત હતી, તે તો મારા વિશેની જ હતી, માટે એ હું સાંભળું તો તેથી લાભ જ થશે કે હાનિ?” રાજાએ સામી ફલીલ મૂકી.

“લાભ થશે કે હાનિ, તે મારાથી કહી શકાય તેમ નથી. એ સાંભળીને ચિત્તને શાંત રાખી જે કાંઈ પણ કરવાનું હોય તે શાંતિથી કરશો, તો તો સારું; નહિ તો પરિણામ ધણું જ ભયંકર આવશે. ગમે તે હો—હું તો તે મારા મુખથી કહેવાની નથી. કદાચિત્ત એ વાર્તા ખોટી હોય, તો વિનાકારણુ મારે શિરે વળી દુઃખના પર્વત ઉલટી પડે; કેમ ખરું કે ખોટું?” મુરાદેવીએ કહ્યું.

“મને કાંઈ પણ દુઃખ થવાનું નથી. તું આ વાત બનાવીને થોડી જ કહે છે?”

“જતાં પણ મને ભય લાગે છે.”

“ભય રાખવાની કાંઈ પણ આવશ્યકતા નથી.”

“આપની આજ્ઞા જ હોય, તો કહી સંભળાવું?”

“હા હા મારી આજ્ઞા છે માટે નિશ્ચિન્તતાથી જે હોય તે કહે.”

“ઠીક, ત્યારે કહું છું—મારું એમાં શું જાય છે?”

એમ બોલીને મુરાદેવીએ જે કાંઈ વાર્તા હતી, તે કહી સંભળાવી. ધના-નન્દનાં નેત્રો ધગધગતા અંગારા પ્રમાણે એકદમ લાલ થઈ ગયાં.

—૪૪૪—

પ્રકરણુ ૯ મું.

પત્ર વાચન.

ચાણુક્ય અને વસુભૂતિનો પરસ્પર સારો પરિચય થતો ચાલ્યો હતો. વૃન્દમાલા રોજ રાત્રે અથવા તો એક બે દિવસના અન્તરે વસુભૂતિપાસે આવીને પોતાની સ્વામિનીનો સર્વ વૃત્તાંત કહી જતી હતી અને ચાણુક્ય પણ તે સમયે હાજર રહીને બધી વાત સાંભળી લેતો હતો. વૃન્દમાલા પણ ચાણુક્યને ચઢાવા લાગી અને વસુભૂતિના મનમાં

પણ તેને માટે આદર ઉત્પન્ન થયો. વસુભૂતિએ પોતાના શિષ્ય કોઈ પણ શેઠદારા રાજસભામાં તેનો પ્રવેશ કરાવી આપવાનું આજ્ઞાકયને વચન આપ્યું, પરંતુ આજ્ઞાકયે હાલમાં એ પંચાતમાં પડવાની તેને ના પાડી. કારણ કે, એકદમ રાજસભામાં જવાથી કદાચિત્ કોઈ ઝોળખી કાઢે અને જો કોઈ ઝોળખી કાઢે તો થવાનું કાર્ય ત્યાં જ રહી જાય અને મહોથી વળી ખીન્ને જ ખૂટો જાગે; માટે હાલ તો ત્યાં શું થાય છે, તે દૂર દૂરથી જ જોયા કરવાનો અને જ્યાં યોગ્ય લાગે ત્યાં પ્રવેશ કરવાનો આજ્ઞાકયે નિશ્ચય કર્યો. રાજસભામાં પ્રવેશ કરવાની આજ્ઞાકયની ઈચ્છા હતી જ નહિ. રાજસભામાં પ્રવેશ કરી પોતાની વિદ્વતાનું દર્શન કરાવીને રાજ-શ્રય મેળવવાની તેની મનોભાવના નહોતી; કિન્તુ મુરાદેવીને મળીને તેને પોતાના પક્ષની કરી લેવાનો જ તેનો અંતસ્થ હેતુ હતો. પોતાના પ્રયત્નમાં સફળતા મળવાનો અને પોતાની પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ થવાનો તેને સંપૂર્ણ રીતે ભાસ થઈ ચૂક્યો હતો અને તેથી હવે પછી શું કરવું? એનો પણ તેણે મનમાં નિશ્ચય કરી રાખ્યો હતો. રાજા અને તેના કુળનું ઉચ્છેદન કરીને તેના સ્થાને અન્દ્રગુપ્તની યોજના કરવા માટેના જે જે ઉપાયો હતા, તેમાંના પ્રથમ ઉપાય એ હતો કે, રાજગૃહમાં બેઠ-કલહ ઉત્પન્ન કરવો અને એ કલહ ઉત્પન્ન કરવા માટે મુરાદેવી જેવું સાધન મળી જવાથી, પોતાનું કાર્ય અવસ્થા સિદ્ધ થશે જ, એવો આજ્ઞાકયનો નિર્ણય થઈ ગયો. તે મનમાં વિચારના લાગ્યો, “ત્યારે હવે મનમાં ઢીલ કરવી ન જોઈએ, પાટલિપુત્રમાં આવતી વેળાએ જાત રીતે કાર્યનો આરંભ કરવો, એની જે ભીતિ હતી, તે હવે દૂર થઈ ગઈ છે. તૈયાર ભોજનના થાળ પ્રમાણે આ મુરાદેવીનું સાધન અચિન્ત્ય હસ્તગત થયેલું છે, માટે જો એ સાધનનો યોગ્ય સમયે ઉપયોગ કરવામાં ન આવે, તો તેમાં દોષ કોનો ગણાય? મારો જ.” એવો વિચાર કરીને તેણે મુરાદેવીને મળવા માટે શો ઉપાય કરવો જોઈએ, એ વિશે વિચાર કરવા માંડ્યો. પ્રત્યેક સોમવારે મુરાદેવી કૈલાસનાથનાં દર્શનમાટે આવે છે, ત્યાં કોઈ પણ યુક્તિથી તેના બેટા થઈ શકશે; એમ તેને સિદ્ધાંતક સૂચવેલું હતું. પરંતુ એવી રીતે મેળાપ કરવાથી લાભની રંચમાત્ર પણ આશા હતી નહિ. આજ્ઞાકય તેને જૂદી રીતે જ મળવા માગતો હતો અને તેમ થાય, તો જ તેને પોતાના કાર્યની સિદ્ધિ થવાની આશા હતી. અન્યથા નહિ. માટે જ તેણે કૈલાસનાથના દેવાલયમાં તેની મુલાકાત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો નહિ; કોઈ ખીજ જ માર્ગે તેને મળવાનો તે વિચાર કરવા લાગ્યો.

એક દિવસે રાત્રે વૃન્દમાલા વસુભૂતિ પાસેથી જરાક વહેલી જ ભણી અને રાજમહાલય પ્રતિ જવાને નીકળી. ચાલુક્ય પણુ તેની સાથે જ ભણ્યો અને નિત્ય પ્રમાણે શ્રી કૈલાસનાથના મંદિરમાં જવાને બદલે વૃન્દમાલા સાથે વાતો કરતો કરતો આગળ વધવા લાગ્યો. “મારો પરિચારક સાથે છે, તો પછી આપ રાત્રે શા માટે શ્રમ લ્યો છો?” એમ વૃન્દમાલાએ વિનયથી તેને કહ્યું. પરંતુ એનું “કાંઈ ચિન્તા જેવું નથી. મને વહેલી નિદ્રા આવતી નથી અને તને આજે કાંઈક ગુમ વાત કહેવાની છે, તેથી જ હું તારી સાથે આવું છું.” એવું ઉત્તર આપીને ચાલુક્યે પોતાનો ચાલવાનો વ્યાપાર ચાલુ જ રાખ્યો. “ચાલુક્ય એવી તે શી ગુમ વાર્તા કહેવાનો હશે?” એ વિચારથી વૃન્દમાલાના મનમાં વિસ્મયતા થવા લાગી.

થોડાક માર્ગ કાપી ગયા પછી ચાલુક્ય વૃન્દમાલાને ઉદ્દેશીને બોલવા લાગ્યો કે, “વૃન્દમાલે! હું કાણુ છું અને ક્યાંથી આવેલો છું, ઇત્યાદિ કથા આજ સૂધી મેં તને કહી નહોતી સંભળાવી; પરંતુ આજ તે સંભળાવું છું તે સાંભળ. હું કિરાત રાજ તરફથી અહીં કાંઈ કાર્ય માટે આવેલો છું—અથવા આવ્યો હતો, એમ કહીશું તોપણ ચાલશે; કારણુ કે, હવે તે કાર્ય કરવાનું બાકી રહ્યું નથી. તથાપિ એકવાર મુરાદેવીને મળીને હું કાણુ, શા માટે અહીં આવ્યો હતો અને કિરાત રાજને મને શા કારણથી અહીં મોકલ્યો હતો, એ સઘળું જણાવી તેની આજ્ઞા લઇને જવું, એ જ મને યોગ્ય જણાય છે. અર્થાત્ હું તને એક પત્રિકા આપીશ, તે જો તું મુરાદેવીને પહોંચાડીશ, તો ધણે જ આભાર થશે. વૃન્દમાલે! પોતાની ભગિનીનું આવું અપમાન થએલું સાંભળીને કિરાત રાજના મનમાં જે ખેદ થયો હતો, તે ન વર્ણવી શકાય તેવો છે! પરંતુ રાજ ધનાનન્દ વિશેષ બલવાન અને તે પોતે અલ્પ શક્તિમાન હોવાથી પોતાના બનેલી સાથે વિશેષ કલહ કરવાનું તેણે યોગ્ય ધાર્યું નથી. પરંતુ મુરાદેવીની માતા માયાદેવીથી એ સહન ન કરી શકાયું અને તેથી તેણે પોતાના પુત્ર કિરાત રાજને કહ્યું કે, “આટલાં વર્ષ તો તે આલસ્યમાં વીતાજ્યાં તે વીતાજ્યાં, પણ હવે તો કાંઈપણ ઉપાય યોજીને તારી ભગિનીને એ દુષ્ટ રાજના કારાગૃહમાંથી મુક્ત કરીને અહીં લઈ આવ. મારી વૃદ્ધાવસ્થા થએલી છે માટે મારી પુત્રીનું મુખદર્શન કર્યા વિના હવે મારાથી રહી નથી શકાતું.” એવી રીતે તેણે પ્રહુમ્નદેવને કહ્યું, એટલે તેણે મને પાટલિપુત્રની સ્થિતિ શી છે અને આપણે મુરાદેવીને બંધનમુક્ત કરવાનો પ્રયત્ન કરીએ, તો તેમાં વિનય મળે ખરો કે નહિ, ઇત્યાદિ માહિતી મેળવવા માટે જ અહીં મોકલેલો છે. સુમાલ્યનો યૌવરાજ્યાભિષેક થવાનો હતો, તે વેળાએ

સર્વ નાના મોટા માંડલિકોને આમંત્રણ પત્ર—અરે આમંત્રણ પત્ર શાનાં?— આજ્ઞાપત્રો રાજા ધનાનંદ તરફથી મોકલવામાં આવ્યાં હતાં. અર્થાત્ પ્રહુમ્નદેવને પણ તેવું એક આજ્ઞાપત્ર આવ્યું હતું. એ વાત માયાદેવીના જાણવામાં આવી અને ત્યારથી માયાદેવીની ચિત્તવૃત્તિમાં ધણો જ ફેરફાર થઈ ગયો છે. મુરાદેવીને છોડવી લાવવા માટે તે રાત દિવસ તેને પજવ્યા કરે છે; પણ નિર્બંધ અને નિરાધાર પ્રહુમ્નદેવ તે શો ઉપાય કરી શકે વારુ? એ તો હવે નામ માત્રનો જ ફિરાતરાજ રહ્યો છે. તથાપિ પોતાની ભગિનીના પુત્રને જે અભિષેક થવો જોઈતો હતો, તે ખીજા જ રાજપુત્રને થતો હોવાથી એ ઉત્સવ પ્રસંગે જવું એ યોગ્ય નથી એમ ધારીને અને માયાદેવીએ પણ જવાની ના પાડવાથી તે અહીં આવ્યો નહોતો. રાજ્યાભિષેકનો એ સમારંભ થઈ જવા પછી અહીંની સ્થિતિનું ગુપ્ત અવલોકન કરવા માટે જ તેણે મને અહીં મોકલ્યો. સુમાલ્યના યૌવરાજ્યાભિષેકના આનંદમાં ખીજા કેદીઓ સાથે મુરાદેવીને પણ બંધનમુક્તિ આપવામાં આવી હશે અને રાજાએ પુનઃ તેનામાં સ્નેહ રાખ્યો હશે, એવી તેને સ્વપ્ને પણ કલ્પના હતી નહિ, પરંતુ હવે તારા કહેવાથી એમ જણાય છે કે, એ વાર્તા સત્ય છે, ત્યારે હવે અહીં રહીને વધારે શોધ કરવાની મને કશી પણ આવશ્યકતા નથી. વૃન્દમાલે! તારા કરતાં ખીજા કોઈપાસેથી મને વધારે શી બાતમી મળવાની હતી વારુ? આ બધા બનાવોની જાણ થતાં હું ક્યારનોય ચાલ્યો ગયો હોત; પરંતુ જે પ્રહુમ્નદેવ મને એમ પૂછશે કે, “તું મુરાદેવીને પ્રત્યક્ષ મળીને જ આ કુરાળ સમાચાર લાવ્યો છે કે કેમ?” તો એનું ઉત્તર હું શું આપીશ! એવો સંશય થવાથી જ તને આજે આ ભેદ જણાવવો પડ્યો છે. હવે હું આવતી કાલે તને પત્રિકા આપીશ, તે તું તારી સ્વામિનીને આપજે—અને જે તે મને યોલાવશે, તો તે નિયમિત સમયે તારી સાથે આવીને હું તેનાં દર્શનનો લાભ લઈશ. પ્રહુમ્નદેવ અને માયાદેવીને જે કાંઈ સંદેશો કહેવરાવવો હશે, તો તે સાંભળીશ અને મારે માર્ગે પડીશ. એટલું જ મારું કર્તવ્ય બાકી છે.”

આજુકપનું એ લંબાતું જતું ભાષણ વૃન્દમાલા શાંતિથી સાંભળ્યા કરતી હતી. આટલા દિવસ સૂધી એ બ્રાહ્મણે પોતાની એ વાર્તા બિલકુલ જણાવી નહિ, એનું તેને ધણું જ આશ્ચર્ય થવા લાગ્યું; પરંતુ આજ સૂધીમાં પોતા સાથે કરેલા સંભાષણમાંથી મેળવેલી માહિતીઓને આધારે જ આજુકયે આ બધી બનાવટ કરેલી છે, એવી તેના મનમાં કિચિન્માત્ર પણ શંકા આવી નહિ. આટલા દિવસ એ ભેદને ગુપ્ત રાખવાનું કારણ શું? એટલો જ પ્રશ્ન માત્ર તેના મનમાં થવા કરતો હતો. એ વિષયમાં તે કાંઈક

બાલવા જતી હતી, તેવામાં જાણે તેના મનનો ભાવ જાણી ગયો હોયની, તેવી રીતે આશુક્ય વયમાં જ કહેવા લાગ્યો કે, “વૃન્દમાલે! આજે તને મેં જે કાંઈપણ કહેલું છે, તે ભગવાન વસુભૂતને કહેતી નહિ હો કે! તેને મેં આ વિશે એક અક્ષર સુધાં જણાવ્યો નથી. કહું કેવી રીતે? હું આવી આવી રીતે કિરાતરાજ તરફથી ગુપ્ત રહસ્ય જાણવા માટે આવેલા છું, એમ મારાથી કેમ બાલી શકાય? જો એમ કરું, તો એકના મુખેથી બીજાના મુખમાં અને બીજાના મુખેથી ત્રીજાના મુખમાં એ વાતો સર્વત્ર પ્રસરી જાય અને તેથી અંતે તે રાજપુરુષોના કાને જવાનો સંભવ પણ ધારી શકાય. રાજપુરુષોએ જે વાત સાંભળી, તે રાજાએ જાણી જ જાણવી. અર્થાત્ રાજા જો એ વાત જાણે, તો કાંતો રાતોરાત ગચ્છતી કરવી પડે અથવા તો તે જે દંડ આપે, તે સહન કરવો પડે તેમાં પણ રાજા ધનનાન્દ તો જો એ વાત જાણે, તો મને દેશનિકાલ જ કરે; અને આવી રીતે ગુપ્ત દૂતોને મોકલી રાજ્યનાં રહસ્યો જાણવાની ખટપટમાટે રાજા પ્રદુભદેવને પણ શાસન આપવાની યોજના કરવા માટે. તું મહારવામિનિષ્ઠ અને ચતુર સ્ત્રી હોવાથી તારી મારફતે જ મુરાદેવીનો અને મારો મેળાપ થશે, એમ ધારીને જ તને મેં આ ભેદ જણાવી દીધો છે. કારણ કે, હવે હું અહીંથી જવાનો છું. મુરાદેવી મુખમાં છે, માટે વધારે તપાસ કરવી નકામી છે. માત્ર એક વાર તેનું સુખ પ્રત્યક્ષ નિહાળીને, તેને મળીને અને તેના સંદેશો લઈને જવું, એટલી જ કર્તવ્યતા રહેલી છે. મારું પત્ર કાલે મુરાદેવીને આપજો એટલે બધું જોઈએ તેમ થઈ રહેશે. પોતાની કન્યા પાછી સુખિની થએલી છે, એમ સાંભળતાં માયાદેવીને પણ આનંદ થશે. પરંતુ તેના પુત્રનો યૌવરાજ્યાભિષેક જોવાનું તેમના ભાગ્યમાં નહિ જ હોય તો તેનો આપણે શો ઉપાય કરી શકીએ વારુ?”

આશુક્યના ભાષણમાં વિશેષ મોહકતાનો ભાવ હતો અને વૃન્દમાલા બિચારી એક ભોળી અખળા હતી. મુરાદેવી આ બધું સાંભળશે, માયાદેવીએ અને પ્રદુભદેવે તેની ખબર કાઢવાને આમ એક બ્રાહ્મણને મોકલ્યો છે, એ સમાચાર આપવાથી તેને ધણોજ આનંદ થશે. મુરાદેવીના ચાલતા આનંદમાં સામો વધારો થશે, એવી ધારણાથી વૃન્દમાલાના મનમાં ધણો જ આનંદ થયો. વસુભૂતને એ બ્રાહ્મણે આજસૂધી કાંઈ પણ કહ્યું નહિ, એ સારું જ થયું, એવો તેનો નિશ્ચય થયો. તથાપિ હવે તમે ખરી હકીકત વસુભૂતને જણાવશો તો કાંઈ પણ હરકત જેવું નથી. તેમના મુખેથી એ વાત બહાર નીકળવાની નથી, એવી તેણે આશુક્યને ભલામણ કરી,

અને, “આપ પત્ર આપશો તો તે હું દેવીને પહોંચાડવાની જ, પરંતુ આપે માટેથી કહી સંભળાવેલો આ સંધનો વૃત્તાંત પણ હું તેને જણાવીશ. મુરાદેવી આપને મળશે અને આપના મુખથી માયાદેવી તથા પ્રહુમદેવનો વૃત્તાંત સાંભળશે એટલે તેને ધણો જ આનંદ થશે.” એવી રીતે તેનું કાર્ય કરી આપવાનું આશ્વાસન દીધું. એ સાંભળીને ચાણક્ય માટેથી હસ્યો, અને વૃન્દમાલાને કહેવા લાગ્યો કે, “વૃન્દમાલે, તારી જ સ્વામિનીનું કાર્ય હોય અને તે તને જ સોંપવામાં આવે, તો પછી તેની સિદ્ધિ માટે શંકા કરી જ કેમ શકાય? ખરેખર તારો મુરાદેવી માટેનો પ્રેમ જ્ઞેષ્ઠને મારા હૃદયમાં વિલક્ષણ આનંદની લાવના થયા કરે છે. પરિચારિકા હોય, તો તારા જેવી જ હોવી જોઈએ. પરમેશ્વર તને ચિરાયુ કરે અને અંતપર્યન્ત તારી સ્વામિનીની સેવા તારા હસ્તે આવી જ રીતે થયા કરે. હવે હું તારી આજ્ઞા ધરું છીશ. મારું કાર્ય સિદ્ધ થયું જ, એમ હું ધારું છું. આજ સૂત્રી મારા વિશે તને કાંઈ ખીજું જ કથન સંભળાવ્યું હોય, તો તેની ક્ષમા કરજે; કારણ કે, તેમ કરવામાં પણ એક કારણ સમાયલું હતું, અને તેથી હું નિરુપાય હતો. જેને પોતાનો ભેદ જણાવવો હોય, તે માણસ જાતે કેવું છે, એ જાણ્યા વિના સાહસ કરવું નહિ, એવો નીતિશાસ્ત્રવેતાઓનો ઉપદેશ છે અને હું તે ઉપદેશને અનુસર્યો હતો. હવે હું તને સારી રીતે ઓળખી ગયો છું અને તારી મુરાદેવીમાં કેવી નિષ્ઠા છે એ પણ જાણી ચૂક્યો છું. મારું કાંઈ કાર્ય પણ અવશેષ રહ્યું નથી—તેથી જ આજે તને બધું જોશીને જણાવી દીધું. માત્ર હવે તું મુરાદેવીની મુલાકાત કરાવી આપે, એટલે મારો ઘટકા થઈ જાય. પોતાનાં બંધુ અને માતાના હૃતને મળવાને કંઈ સ્ત્રી ઉત્સુક નથી હોતી? માટે સત્વર જ અને હું પણ જાઉં છું. મેં તને માર્ગમાં ધણી જ ખોટી કરી રાખી.”

એમ કહીને ચાણક્ય ખરેખર પાછો ફર્યો—પણ થોડેક છેટે જવા પછી પાછી તેણે વૃન્દમાલાને જોલાવી અને તેને ધીમા સ્વરથી કહ્યું કે:-

“વૃન્દમાલે! મેં કહેલો વૃત્તાંત અને મારો સંદેશો ખીજા કાષ્ઠના દેખતાં મુરાદેવીને કહીશ નહિ. નહિ તો મુરાદેવીની પ્રતિસ્પર્ધા કરનારને તેને તેના હાલના મુખશિખરપરથી નીચે ઢાળી પાડવામાં અને તેની પૂર્વ પ્રમાણે સ્થિતિ કરી નાખવામાં ધણી જ સુલભતા થઈ પડશે. તું ચતુર હોવાથી જો કે તને વધારે શિખામણ આપવાની અગત્યતો નથી જ, છતાં પણ તારામાટે અને દેવીમાટે મને ધણી કાળજી રહ્યા કરે છે, તેથી કદાચ વિના રહી નથી શકાતું.”

ઐટલું કહીને ચાણક્ય ત્યાંથી ગચ્છંતી કરી ગયો અને વૃન્દમાલા પોતાને માર્ગે ચાલતી થઈ. એના મનમાં આ વેળાએ નાના પ્રકારના વિચારો આવવા લાગ્યા હતા. પરંતુ ચાણક્યે જે કાંઈપણ કહ્યું, તે અસત્ય હશે, એવો સંશય તેના મનમાં ન જ આવ્યો. આ વૃત્તાંત સાંભળવાથી મુરાદેવીને કેટલો બધો આનંદ થશે, તે એને માટે શું કહેશે, ચાણક્યનો અને તેનો મેળાપ કેવી રીતે થશે અને ચાણક્ય જ્યારે તેના પિતૃગૃહનો વૃત્તાંત કહી સંભળાવશે, ઐટલે તેનો પરામર્ષ કેવો થશે; ધત્યાદિ વિચારતરંગો તેના હૃદયસમુદ્રમાં ઉદ્ભવ્યા કરતા હતા. વળી થોડાક બીલિ ઉપજવનારા વિચારો પણ તેના મનમાં આવ્યા. મુરાદેવીના બંધુનો સંદેશો લઈને એ બ્રાહ્મણ આવેલો છે, એની જાણ થશે, તો મહારાજાને અવસ્ય એના પર કોપ થશે કે હમણાં હમણાં મુરાદેવીમાં તેમનો મોહ વધતો જાય છે, માટે સામે એ બ્રાહ્મણ આદરને પાત્ર થશે ? એ શંકાને નિર્ણય તેનાથી થઈ ન શક્યો. અંતે તેના એવો નિર્ધાર થયો કે, રાજા ધનાનન્દ એક ક્ષણિક બુદ્ધિનો પુરુષ છે, અર્થાત્ કષ્ટ વેળાએ તેના મનમાં કયા વિચારો આવશે અને તે કેવું કૃત્ય કરી બેસશે, એના નિયમ નથી. અર્થાત્ મુરાદેવી પાસે ચાણક્ય વિશેની જે કાંઈપણ વાત કરવી તે પ્રથમ ગુપ્ત રીતે જ કરવી જોઈએ, પછી તે વિચાર કરશે અને કોને એ વાત જણાવવી અને કોને ન જણાવવી, એનો નિશ્ચય કરશે અને તે આજ્ઞા કરશે તેમ આપણે પણ કરીશું. એવા વિચારો કરતી કરતી તે નિત્ય પ્રમાણે પોતાની સ્વામિનીના મહાલયમાં પોતાના ઐરડામાં ગઈ અને ત્યાંથી વસ્ત્રો બદલીને મુરાદેવીની સેવામાં ઉપસ્થિત થઈ.

મુરાદેવી એ વેળાએ રાજાની સેવામાં નિમગ્ન થઈેલી હતી. પોતે રાજા પર નાખેલાં મોહિની અસ્ત્રોનો પ્રભાવ કિચિન્માત્ર પણ ઝાંછો થવો ન જોઈએ—દિવસે દિવસે તે વધતો જ જવો જોઈએ અને બીજી રાણીએ, વિશે રાજાના મનમાં જેટલો તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થઈ શકે, તેટલો તિરસ્કાર ઉપજવવો, એની મુરાદેવીના મનમાં સતત ચિંતા રહ્યા કરતી હતી. અર્થાત્ એ કાર્યની સિદ્ધિ માટેના જેટલા શક્ય પ્રયત્નો હોય, તે કરવાનો તેણે દૃઢ નિશ્ચય કરેલો હતો. સારાંશ કે રાજા જ્યારથી આવીને તેના મંદિરમાં નિવાસ કરી રહ્યો હતો, ત્યારથી ક્ષણવાર પણ તેને તેણે પોતાના વિના એકલો બેસવા દીધો નહોતો. તે સર્વદા તેની પાસે જ બેસી રહેતી હતી, અને રાજા જેવા એક રંગીણા અને લહેરી સ્વભાવના પુરુષને પોતાના વશમાં રાખવા માટે જે જે વિવિધ હાવભાવો અને મોહક ચેષ્ટાઓ કરવી જોઈએ, તે સર્વના પ્રયોગો તેણે દિનરાત ચાલુ જ રાખ્યા હતા.

એવી સ્થિતિ હોવાથી તેને ચાણક્યની કથા કહી સંભળાવવાનો વૃન્દમાલાને બિલકુલ અવકાશ મળ્યો નહિ.

તથાપિ અગવડમાં પણ સગવડ કરીને ચાણક્યનો વૃત્તાંત અને સંદેશો તેણે મુરાદેવીને કહી તેા સંભળાવ્યો; પરંતુ તેનું જ્ઞેષ્ઠએ તેવું પરિણામ થયું નહિ. પોતાના પિતૃગૃહનો સંદેશો લઈ આવનારા માણસને તે તત્કાળ મળવાને યોલાવશે, એવી જ વૃન્દમાલાની ધારણા હતી, તે ફળીભૂત થઈ નહિ. વૃન્દમાલાએ કહેલો વૃત્તાંત સાંભળતાં જ મુરાદેવીએ એકદમ કપાળમાં કરચલીઓ ચઢાવી અને કાંઈક મનસ્વી અને કાંઈક વૃન્દમાલાને ઉદ્દેશીને કહ્યું કે, “બંધુને અને માતાને આટલું બધું વહેલું મારું સ્મરણ કેમ થયું હશે, એનું જ મને આશ્ચર્ય થયા કરે છે. જા તેને કહે કે, હું સુખરૂપ ધુન્-પ્રત્યક્ષ મળવાનો મને અવકાશ નથી.” એ ઉત્તર સાંભળીને વૃન્દમાલા તેા દિડ્મૂઠ જ બની ગઈ; અને રાત્રે જ્યારે ચાણક્યને તેણે એ ઉત્તર કહી સંભળાવ્યું, ત્યારે તેને પણ તેટલું જ આશ્ચર્ય થયું. તથાપિ થોડીક વેળા વિચારમાં ગાળી એક ભૂર્જપત્રપર લખેલું પત્ર તેના હાથમાં આપીને ચાણક્યે તેને કહ્યું કે, “વૃન્દમાલે ! કાંઈ ચિન્તા નથી. પણ આટલું આ પત્ર તું તેને જરૂર આપજે. મારે એવો સોએ સો ટકા નિશ્ચય છે કે, આ પત્ર વાંચતાં જ તે મને મળવા યોલાવ્યા વિના કદાપિ રહેનાર નથી.” વૃન્દમાલાએ પ્રથમ તેા એ પત્રથી કાંઈપણ લાભ થવાનો નથી, એમ તેને જણાવ્યું; પરંતુ ચાણક્યના અત્યંત આગ્રહથી નિરુપાય થઈને અંતે તેણે તે પત્ર મુરાદેવીને પહોંચાડવાનું કબૂલ કર્યું. તેણે બીજે દિવસે તે પત્ર મુરાદેવીના કરકમળમાં ઉપસ્થિત કર્યું.

ત્રાસ પામીને એ પત્ર મુરાદેવીએ લીધું તેા ખરું, પણ તેની મુખમુદ્રામાં તિરસ્કારનો ભાવ પ્રત્યક્ષ દેખાતો હતો ! પરંતુ શેા ચમત્કાર ! તેને આદિથી અંતપર્યન્ત વાંચતાં જ તેની મુખચર્ચામાં એકાએક પરિવર્તન થઈ ગયું અને તે આહ્વાણને પોતાપાસે લઈ આવવાની તેણે વૃન્દમાલાને તત્કાળ આજ્ઞા કરી. એ પત્રમાં એવું તે શું હતું ?

પ્રકરણ ૧૦ મું.

સંભાષણ શું થયું ?

વૃન્દમાલા, ધણી જ ચક્તિ થઈ ગઈ. મુરાદેવી, રાજની સેવામાં આવી રીતે નિમગ્ન હોવા છતાં ચાણક્ય જેવા એક અપરિચિત આહ્વાણને મળવા માટે સમય કાઢશે, એવી વૃન્દમાલાને સ્વપ્ને પણ આશા હતી નહિ અને તે પત્ર મુરાદેવીના હાથમાં તેણે આપ્યું, તે સમયે મુરાદેવી જે

આવિર્ભાવ કર્યો, તે પણ તિરસ્કારપૂર્ણ જ હતો; પરંતુ પત્રને વાંચતાં જ એ સર્વ સ્થિતિ બદલાઈ ગઈ—તેની ચર્ચામાંથી તિરસ્કારનો લોપ થતાં તેનું સ્થાન પ્રવૃદ્ધતાએ લીધું અને તેમાં એક પ્રકારનું ઔત્સુક્ય પણ મિશ્રિત થયેલું દેખાયું. અર્થાત્ આશ્ચર્ય એ પત્રમાં એવું તે શું લખ્યું હશે, એના વિચારથી વૃન્દમાલા મુરાદેવી પ્રતિ સારંક દષ્ટિથી તાકી તાકીને જોવા લાગી, અને જોલી કે, “તેને અહીં લઈ આવવાની આજ્ઞા તો આપી, પરંતુ ક્યારે અને કયા સ્થાને લઈ આવું; એ આપે જણાવ્યું નહિ.” મુરાદેવી તે પત્ર પાછું એકવાર વાંચ્યું, અને પુનઃ વૃન્દમાલાને કહ્યું કે, “વૃન્દમાલે! આ પત્ર લખનારો બ્રાહ્મણ તને કેવી રીતે અને કયાં મળ્યો? તેણે તને મારી સખી તરીકે શી રીતે ઓળખી? તેણે તને શું કહ્યું? તે હાલમાં કયાં છે? તે પાટલિપુત્રમાં ક્યારે આવ્યો?.....”

વૃન્દમાલા જણી ગઈ કે, મુરાદેવીના એ પ્રશ્નોનો કદાપિ અંત આવનાર જ નથી. તેમ જ એ પ્રશ્નોથી તે એવું અનુમાન પણ કરી શકી, કે મુરાદેવી બ્રાહ્મણને મળવા માટે ઘણી જ ઉત્સુક થયેલી છે; માટે એના પ્રશ્નો બધા પૂરા થાય ત્યાં સુધી ન થોભતાં ઝટ ઝટ ઉતરે આપી દેવાં, એવો નિશ્ચય કરીને તે જોલી કે, “એ બ્રાહ્મણ મને મારા ગુરુને ત્યાં મળ્યો. એ કૈલાસનાથના મંદિરમાં ઉતરેલો છે. મારી તમારામાં પૂર્ણ નિષ્ઠા છે, એમ જ્ઞેષ્ઠને મારાપર તમારો વિશ્વાસ હોવો જ્ઞેષ્ઠએ, એવો તેણે સહજ તર્ક કર્યો અને મને એક સ્થળે એકાંતમાં મળીને આ પત્રિકા તમને આપવાની ઇચ્છા દર્શાવી. તે કાણ છે, કયાંનો છે અને અહીં શામાટે આવ્યો છે, ઇત્યાદિ વૃત્તાંત તેણે મને પ્રથમથી જ જણાવેલો હોવાથી કાંઈ પણ આનાકાની વિના મેં એ કાર્ય કરવાનું માથે લીધું.” એ ઉત્તરો સાંભળીને મુરાદેવીના મનનું કાંઈક સમાધાન થયું હોય, એમ દેખાયું—તે મ્હાન મુદ્રાથી વૃન્દમાલાને કહેવા લાગી, “એ બ્રાહ્મણને મળવું તો જરૂર જ્ઞેષ્ઠએ જ. પણ તેને અહીં ક્યારે અને કેવી રીતે જોલાવવો, એને માટે વિચાર કરવાનો છે. અહીં મહારાજ તો મને પોતા પાસેથી ક્ષણ માત્ર પણ દૂર થવા દેતા નથી. “એમ કહીને મુરાદેવી ઘણા જ વિચારમાં પડી ગઈ. તેને વૃન્દમાલાએ આશ્વાસન આપીને કહ્યું કે, “શું તેને મહાલયમાં લાવવાની એક પણ યુક્તિ થઈ શકે તેમ નથી?” મુરાદેવીએ એનું તત્કાળ ઉત્તર આપ્યું, “તેને તું અહીં જ રહેવા માટે લઈ આવ. તે અહીં આવીને યજ્ઞશાળામાં રહેશે, એટલે કાંઈ પણ વેળાએ સંધિ આવ્યો કે મળીને વાતચિત્ત કરી શકાશે મહારાજ નિદ્રાવશ થશે, એ વેળા સાધીને હું ત્યાં આવીશ. બ્રાહ્મણ જો અહીં પાસે જ હોય, તો પછી સમય ઠરાવવાની કાંઈપણ અગત્ય નથી.

નિયમિત સમયનું વચન મારાથી કેમ આપી શકાય વારુ? કારણ કે, પરતંત્ર છું.”

મુરાદેવી આ બાબણુ કરતી હતી, એટલામાં તો ખરેખર તેને મહારાજનું આમંત્રણ આવ્યું. તે ઊતાવળી ઊતાવળી ત્યાંથી ચાલતી ઘઈ જતાં જતાં ઘુન્દમાલાને તેણે કહ્યું કે, “મારા કહેવા પ્રમાણે તે બ્રાહ્મણને અહીં યજ્ઞશાળામાં જ આવીને રહેવાનું કહેજે, એટલે સરળતા થશે.” એમ કહીને તે ચાલી ગઈ.

પોતાની સ્વામિનીની એ આજ્ઞા સાંભળતાં જ ઘુન્દમાલાના હૃદયમાં ધણો જ હર્ષ થયો. હવે આ બધા ભેદને જાણવાને ધણો જ સારો લાગ મળશે, એમ તેને ભાસવા લાગ્યું. ખીજે જ દિવસે તેણે આણક્ય પાસે જવાની તૈયારી કરી અને તત્કાળ ત્યાં પહોંચી પણ ગઈ. માર્ગમાં જતાં જતાં “આ બધી વાર્તા મારે વસુભૂતિને કહેવી કે નહિ?” એ વિશેનો વિચાર તેના મનમાં આવ્યા જ કરતો હતો. એ ભેદ વસુભૂતિને કહેવાની આણક્યની તો સાફ ના જ હતી; માટે હવે શું કરવું? એવી મનોવ્યથામાં ને મનોવ્યથામાં તે વસુભૂતિના વિહારમાં આવી પહોંચી. આ સમયે અહીં કેમ આવી? એવો જો વસુભૂતિ પ્રશ્ન કરે, તો તેનું ઉત્તર શું આપવું, એની તેને બહુ જ ચિન્તા થઈ પડી; પણ કર્મ ધર્મ સંગોગે તેને એ પ્રસંગ પ્રાપ્ત ન થયો. વસુભૂતિ ભિક્ષા માટે નગરમાં ગયેલો હતો અને સિદ્ધાર્થક પણ વિહારમાં હતો નહિ. એટલે એક પ્રકારની વેદના ઓછી થતાં તે તે જ પળે શ્રી કૈલાસનાથના મંદિરમાં જઈ પહોંચી.

આર્ય આણક્ય પોતાનાં પ્રાતઃક્રમોની સમાપ્તિ કરીને થોડી જ વારથી કાંઈક વિચાર કરતો બેઠો હતો, એટલામાં ઘુન્દમાલા ત્યાં આવીને કહેવા લાગી કે, “બ્રહ્મવર્ય! તમને મુરાદેવીએ તમારા બધા સામાન સાથે જ ત્યાં બેલાવ્યા છે. ત્યાં યજ્ઞશાળામાં જ તમારા નિવાસની વ્યવસ્થા કરી આપવામાં આવશે, અને જ્યારે પ્રસંગ મળશે, ત્યારે દેવી તમારાથી વાતચિત કરવા અને પોતાના પિતૃગૃહના સમાચાર સાંભળવા માટે પધારશે.” એ સાંભળીને આણક્ય જાણે આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયો હોયતી! એવો ભાવ તેણે દેખાડ્યો; પરંતુ ખરેખર કાંઈ તેને વિશેષ આશ્ચર્ય થયું નહોતું. આશ્ચર્ય લાગ્યું હોય, તો તે પોતાને ત્યાં રહેવા માટે કહેવામાં આવ્યું તેનું જ. મુરાદેવી સાથે મેળાપ થશે કે નાહ, એની તેને જરાપણ શંકા હતી નહિ. પરંતુ યજ્ઞશાળામાં નિવાસ કરવાની આજ્ઞા સાંભળતાં જ પોતાની ધારણાથી પણ પોતાના કાર્યમાં વિશેષ સફળતા થતી તેના જ્ઞેવામાં આવી.

છતાં પણ એ વ્યવસ્થા તેને રુચતી થઈ નહિ. હવે શું કરવું? એવી તેના મનમાં મહત્તી ચિન્તા થઈ પડી; “જે રાજના કુળનો વિધ્વંસ કરવાની જ મેં પ્રતિજ્ઞા કરેલી છે, તેની જ યજ્ઞશાળામાં રહી, તેનું જ અન્ન ખાધને તેની વિરુદ્ધ કારસ્થાનો કરવાં, એ બહુ જ વિચારવા જેવું છે. વળી યજ્ઞશાળામાં રહેવાથી કોઈ મને ઝોળખી કાઢે, એ પણ સ્વાભાવિક છે. રાજસભામાં મેં રાજને શાપ આપ્યો હતો, એ વાતને પણ કોઈ હજી ઘણાં વર્ષો થયાં નથી. કદાચિત્ તે વેળાએ મારી પ્રતિજ્ઞા અને શાપ ધર્માદિમાં કાષ્ટએ ધ્યાન આપ્યું નહિ હોય, પણ હાલમાં જે હું અન્ય વેશે પ્રત્યક્ષ રાજમંદિર-માંની યજ્ઞશાળામાં જઈને રહું, તો મને જેતાં જ કાર્ષના મનમાં શંકા આવી જાય; માટે મારા પોતાના દેહ રક્ષણનો વિચાર કરવો જોઈએ અને જેનો નાશ કરવાનો છે, તેનું જ અન્ન ખાવું ન જોઈએ, એ નીતિનો વિચાર કરતાં પણ રાજમંદિરમાં ન જ રહેવું, એ જ નિશ્ચય વારંવાર નેત્રો સમક્ષ આવીને ઊભો રહે છે.” મનમાં તો ચાણુક્યે એવો નિશ્ચય કર્યો; પરંતુ વૃન્દમાલાને શું ઉત્તર આપવું, એ તેને તત્કાળ સૂઝ્યું નહિ. અંતે તેણે તેને એમ જ કહ્યું કે, “અત્યારે હું તારી સાથે આવી શકતો નથી. સંધ્યાકાળે આવીશ. દેવીનાં દર્શન જે તે સમયે થઈ શકશે, તો તેનો લાભ લઈશ અને પ્રાતઃકાળે પાછો હું અહીં ચાલ્યો આવીશ. મારે કોઈ અહીં સદાને માટે રહેવાનું નથી; એટલે ભગવાન કૈલાસનાથના આશ્રયને ત્યાગીને ખીજનો આશ્રય શામાટે લેવો? સાયંસંધ્યા આદિ વિધિ કરીને લગભગ સવાપ્રહર રાત્રિ થતાં હું અહીંથી નીકળીશ અને રાજમંદિરના દ્વારપાસે આવીને ઊભો રહીશ. ત્યાં તું મને મળજે અને જ્યાં લઈ જવાનો હોય ત્યાં મને લઈ જજે.”

વૃન્દમાલાની એવી ધારણા હતી કે. મુરાદેવીની આગ્રા સાંભળતાં જ ચાણુક્ય ધણી જ ઉત્સુકતાથી દોડતો દોડતો યજ્ઞશાળામાં રહેવાને આવશે, પરંતુ બ્રાહ્મણે તો સર્વથા તેથી વિરુદ્ધ જ ઉત્તર આપ્યું—એથી તેને ધણું જ આશ્ચર્ય લાગ્યું. પરંતુ તે તેણે બોલી દેખાડ્યું નહિ. માત્ર “બહુસારું.” એમ કહીને તે ત્યાંથી ચાલતી થઈ ગઈ.

વૃન્દમાલા પાછી ગયા પછી તેનો અને મુરાદેવીનો મેલાપ થયો નહિ. અર્થાત્ રાત્રે આર્ય ચાણુક્ય આવે, તો તેને યજ્ઞશાળામાં બેસાડી મૂકવો, એ જ પોતાનું કર્તવ્ય છે એમ જાણીને તેણે તે પ્રમાણે કરવાની યોજના કરી રાખી. રાત્રે નિયમિત સમયે ચાણુક્ય ત્યાં આવ્યો. તેને યજ્ઞશાળામાં લઈ જઈને તેણે આમન આપીને આદરથી બેસાડ્યો. મુરાદેવીના આગ-મનની વાટ જેતો ચાણુક્ય વિચારમાં લીન થઈ ગયો. વૃન્દમાલાએ કોઈ

પણ રીતે ચાણક્યના આગમનના સમાચાર મુરાદેવીને પહોંચાડી દીધા હતા, તેથી તે પણ એ દિવસે મળવા માટે ઉત્સુક થઈ રહી હતી. રાજ્ય ધનનન્દે નિદ્રાવશ થતાં જ મધ્ય રાત્રિને સમયે મુરાદેવી યજ્ઞશાળામાં આવી અને ચાણક્યનાં દર્શન કર્યાં. “આપણું જે સંભાષણ થાય, તે એકાંતમાં જ થવું જોઈએ, ખીજાના દેખતાં થઈ શકે તેમ નથી.” એ પ્રમાણે ચાણક્યે પોતાની ઇચ્છા દર્શાવવાથી મુરાદેવી તેને એક એકાંત સ્થળમાં લઈ ગઈ અને ત્યાં ઉભયનું ઘણીક વાર સુધી ભાષણ ચાલતું રહ્યું. એ સંભાષણમાં તેમણે પરસ્પર શા શા વિચારો જણાવ્યા અને જણ્યા, તે વિશે અમે કશું પણ જાણતા નથી; પરંતુ બન્નેનું સંભાષણ સંપૂર્ણ થતાં મુરાદેવી જતાં જતાં ચાણક્યને કહેવા લાગી, “જે આવી સહાયતા મને મળે તો તો વધારે સારું, પણ જે એવી સહાયતા ન પણ મળે, તોપણ મારી પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે સમસ્ત કાર્યનું સુખદ પરિણામ લાવવાની મેં તો બધી તૈયારીઓ કરી જ રાખેલી છે. મારા કાર્યનું મંગળાચરણ તો થઈ પણ ચૂક્યું છે. હવે થોડા જ દિવસમાં એનું પ્રથમ ફળ જેવામાં આવશે. આપ કહો છો, તે કાર્ય જે સિદ્ધ થાય, તો પછી ખીજું તે શું જોઈએ? પરંતુ આવતી કાલે રાત્રે હું પાછી અહીં આવી જ શકીશ, એનો નિશ્ચય નથી. છતાં પણ મોડીવેલી તો હું આવીશ જ. હવે મારે જવું જોઈએ. કાલે આપ અહીં આવજો—આપણે પાછાં મળીને એ વિશે વિચાર કરીશું.” એટલું કહીને તે ત્યાંથી વાયુવેગે મહાલયમાં ચાલી ગઈ. એ અંતિમ ભાષણનો કેટલોક ભાગ—તે પણ પ્રારંભનો ભાગ—વૃન્દમાલાએ સ્પષ્ટ સાંભળ્યો, અને તેનાં નેત્રોમાં એકાએક સ્ફુરણ થવા માંડ્યું. મહારાજ ધનનન્દે મુરાદેવીમાં પાછી પૂર્વવત્ પ્રેમની ભાવના રાખવાથી તે પોતાનો બધો ક્રોધ ભૂલી ગઈ હશે અને થોડા જ દિવસમાં તે પાછી વિનોદી સ્વભાવની થઈ જશે, એમ વૃન્દમાલાનું ધારવું હતું; પરંતુ હમણાં જ સાંભળેલા મુરાદેવીના ભાષણથી એ સંધળો પોતાનો ભ્રમ જ હતો, એમ તેને જણાયું. “મારા કાર્યનું મંગળાચરણ તો થઈ પણ ચૂક્યું છે—હવે થોડા જ દિવસમાં એનું પ્રથમ ફળ જેવામાં આવશે,” એ તેના બોલવાનો ભાવાર્થ શો હશે? એવો વૃન્દમાલાના મનમાં પ્રશ્ન ઉદ્ભવ્યો અને તે ગંભીર વિચારમાં નિમગ્ન થઈ ગઈ. વૃન્દમાલા ઘણી જ પાપબીર, અધર્મથી ડરનારી અને ભોળી હતી. મુરાદેવી એના એ સ્વભાવને સારી રીતે જાણતી હતી, તેથી હમણાં હમણાં પોતાનાં કારસ્થાનોમાં તે એની કાંઈ પણ સહાયતા લેતી નહોતી. જે કાર્યો સર્વથા સાત્ત્વિક વૃત્તિનાં જ હોય અથવા તો જે કાર્યમાં પોતાના યુગ હેતુનું કાંઈ પણ દર્શન થતું ન હોય, તેમાં જ કાર્યો તે વૃન્દમાલાને બતાવતી હતી અને ખીજાં

કાર્યો માટે ખીજી પરિચારિકાઓની યોજના કરતી હતી. એમ કરવાનાં એનાં અનેક કારણો હતાં. આ કાર્ય સાચું જૃંકું કરવાનું છે એમ કહ્યું હોય તો પહેલાં તો એવા કાર્ય માટે તે હાજ પાડે તેમ નહોતું, અને યદા કદાચિત્ આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરી ન શકાય અને કાર્ય કરે, તો તેમાં હજારો ભૂલો થવાથી ભેદનો ધડો એકદમ ફૂટીજવાની ભીતિ રહેતી હતી. વૃન્દમાલા તે એક સરળ માર્ગમાં ચાલનારી અને પોતાની સ્વામિનીમાં દૃઢ ભક્તિ રાખનારી પરિચારિકા હતી. સ્વામિનિષ્ઠ અને પ્રામાણિક સેવક, એ દૃષ્ટિથી તેની યોગ્યતા ધણી જ મોટી હતી; પરંતુ જે પ્રકારનું કાર્ય મુરાદેવીને કરવાનું હતું, તે કાર્ય માટે એ સર્વથા નિરુપયોગી હતી. એની ભોળાઈથી એ કાર્યમાં હાનિ થવાનો જ વિશેષ સંભવ હતો. એ બધું જાણીને જ ધૂર્ત મુરાદેવીએ એને પોતાના કામમાં ન લેવાનો અને પોતાનાં કારસ્થાનોનો ભેદ તેની આગળ ન ખોલવાનો વજ્ર સમાન દૃઢ નિશ્ચય કર્યો હતો.

એવી સ્થિતિમાં વૃન્દમાલાએ ઊપર કહેલા મુરાદેવીના ઉદ્ગારો સાંભળ્યા. એથી તેનું કોમલ અંતઃકરણ એકાએક કંપાયમાન થઈ ગયું. “શું મુરાદેવી પોતાની પૂર્વ પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે રાજકુળનો વિધ્વંસ કરવાના ઉદ્દેશમાં લાગેલી છે? રાગના પ્રેમને પાછો મેળવાનો હું પ્રયત્ન કરીશ, તેને મજબૂતીથી મારા મોહપાશમાં ફસાવીશ અને ત્યારપછી મારી ધારણા પ્રમાણે પ્રસંગ આવતાં તેનો નાશ કરીશ. એમ તે સુમાલ્યના રાજ્યાભિષેક સમયે કારણગૃહમાંથી ધૂટી આવી ત્યારથી બકમા કરતી હતી, તેને અઘાપિ એ વિધી શકી નથી કે શું? આજના એન! શબ્દોથી તો એ વિષયનું એને વિષમરણ થયું હોય, એમ ભાસતું નથી. ત્યારે રાજકુળપર કોઈ બંધકર આપ્તિ આવવાની જ કે શું? ભગવાન વસુભૂતિના વચન પ્રમાણે ગૃહ-કલ્પથી જ આ પાટલિપુત્રનો નાશ તો નહિ થવાનો હોય? એવા નાના-પ્રાણના દુઃખકારક વિચારોનો તેના મનમાં ઉદ્ભવ થતાં તે ત્યાંની ત્યાં જ સ્તબ્ધ બનીને પાષાણની પ્રતિમા પ્રમાણે નિશ્ચલ ઉભી હતી.

—***—

પ્રકરણ ૧૧ મું.

ચાણક્યનું કારસ્થાન.

મુરાદેવીએ પોતાના કપટનાટકનો પ્રથમ પ્રવેશ ભજવી બતાવ્યો, તે દિવસથી રાજ્યે એવો નિશ્ચય કર્યો હતો કે, “હવે મુરાદેવીનું અંતઃપુર છોડીને મારે ખીજે કયાંય જવું નહિ. મુરાદેવી ખરેખર એકલીન કાંતા છે. આજે મારો એનામાં પ્રેમ હોવાથી દેખી જનોએ

જેમ મારા ધાતના પશુ પ્રથમનો પશુ કરવા માંડ્યા છે; તેવી જ રીતે સોળ સત્તર વર્ષ પહેલાં પશુ બિચારીએ નિર્દોષ નારીનો દ્વેષ કરીને મારા મનમાં અસત્ય શંકા ઉત્પન્ન કરી હતી અને એ વ્યર્થશંકાને સ્વાધીન થઈ, મેં મૂખે એના પુત્રની હત્યા કરાવી અને એને કારાગૃહવાસિની બનાવી. હશે-જે બનવાનું હતું તે બની ગયું-પશુ હવે જ્યારે હું એનું ખરું મૂલ્ય જાણી શક્યો છું, ત્યારે હવે પછી તો એને પૂર્ણ રીતે સુખનો ઉપભોગ આપવો જ જોઈએ.” એવો તેણે પોતાના મનમાં જ નિર્ધાર કરી રાખ્યો. બીજી રાણીઓનો પોતાના જીવને જોખમ લગાડવાનો વિચાર છે, એ વાર્તા જ્યારે તેના સાંભળવામાં આવી, ત્યારે પ્રથમ તો તેનો તે સર્વનો નાશ કરવા માટેનો જ નિશ્ચય થઈ ગયો. પરંતુ મુરાદેવીએ તેના એ નિશ્ચયનો નિષેધ કર્યો અને રાજાને ધણી જ આજ્ઞવતાથી કહ્યું કે, “ મહારાજ ! દાસીએ સાધારણ રીતે સાંભળેલી વાતો આવીને મને કહી, તે અક્ષરે અક્ષર સત્ય કેમ માની શકાય વારુ ? કદાચિત્ એ બધી જ વાતો ખોટી હોય તો ? અથવા તો દાસીએ સાંભળ્યું હોય એક અને આવીને કહ્યું હોય બીજું તો ? જો કે મારી સુમતિકાની મને ખાત્રી છે કે, તે કાંઈ પણ બનાવટ કરીને કહે તેવી તો નથી જ; પરંતુ તેના સમજવામાં જ કાંઈ ભૂલ થઈ ગઈ હોય તો ? મહારાજ ! એકવાર મારા સંબંધમાં આપે વિચાર કર્યો, તેટલે બસ છે; હવે કાંઈને પણ વિના કારણ શિક્ષા હું તો જાણી જોઈને ન કરવા દેવાની. આપે જે વાતો સાંભળી છે, તેમની સત્યતાનો જો પ્રત્યક્ષ પૂરાવો મળી આવે, તો પછી આપ જેમ ઇચ્છો, તેમ સંસર્થ છો.”

મુરાદેવીએ જ્યારે એ સંભાષણ કર્યું, ત્યારે તેના હાવભાવો નેત્રકટાક્ષી પણ એવા જ પ્રકારના થતા હતા કે, જોનારને એવો જ થાય કે, મુરાદેવી નિષ્પક્ષપાતતા અને દયાશીલતાની જાણે એક મૂર્તિ જ છે. રાજાને તેનું એ જોલવું એટલું બધું કપટરહિત અટકેલાસ્યું કે, તેણે તેની સરળતા અને ભોળાપણા માટે ધણી જ પ્રશંસા અને કહ્યું કે, “ તારા કહેવાથી જ હું હમણાં શાંત થઈને બેસી નહિ તો જેમણે અનેક સાચી ખોટી વાતો કરીને તારા વિશે માન શંકાએ ઉપજાવી હતી, તે જ તું મારી પ્રેમપાત્રા થયેલી છે, પોતાના પહેલાંના કાળાં કારસ્થાનો ઉઘાડાં પડી જશે, એવા ભય થું કરશે અને થું નહિ, એનો નિયમ નથી. માટે એમને શિક્ષા જોઈએ, એવો મારો વિચાર હતો. પરંતુ એવો કાંઈ પૂરાવો તું થોભવાનું કહે છે, તો હું માત્ર તારા શબ્દને માન આપ

નહીં છું. મારા મનની તો પક્ષી ખાત્રી થઈ ચૂકી છે કે, સુમતિકાએ કહેલી બધી વાતો અક્ષરે અક્ષર ખરી અને પાયાદાર છે.” એમ કહીને તેણે મુરાદેવીને મહા પ્રેમથી આલિંગન આપ્યું. મુરાદેવીનું અંતઃકરણ આનંદથી ઉભરાઈ જવા માંડ્યું.

“ મારા ગ્રહો હાલમાં સારાં સ્થાનોમાં પડેલાં હોય, એમ જણાય છે. જે કાર્યને હું હાથમાં ધરું છું, તે કાર્ય નિર્વિઘ્ને પાર પડવાનાં જ ચિન્હો દેખાય છે; તથાપિ એ વિજયના રંગથી ફૂલાઈ જઈને અવિચારી કૃત્ય કરવું ન જોઈએ. જે કાંઈ પણ કરવું, તે સારી રીતે વિચારીને જ કરવું જોઈએ; અને પગલાં એવી રીતે ઉપાડવાં જોઈએ, કે તેમને પાછાં હટાવવાનો પ્રસંગ આવે નહિ.” એવો મનમાં જ વિચાર કરીને મુરાદેવી રાજનું મન બીજી રાણીએ વિશે કલુષિત કરવા માટેની જે જે યોજનાઓ કરવાની હતી, તે તે યોજનાઓ યોજવામાં તનમન ધનથી નિમગ્ન થઈ ગઈ.

ચાણક્ય અને મુરાદેવીનું પરસ્પર ગુપ્ત સંભાષણ થઈ રહ્યા પછી ચાણક્ય અંતઃપુરની સીમામાંથી બહાર નીકળ્યો. એ વેળાએ તેના હૃદયમાં આનંદનો પાર હતો નહિ. પાટલિપુત્રમાં પગ મૂક્યો, તે વેળાએ આટલા શોડા સમયમાં જ પોતાના સ્વીકૃત કાર્યની સિદ્ધિ માટેનાં આટલાં બધાં અનુકૂલ સાધનો આપમેળે જ આવી મળશે, એવી તેને રચમાત્ર પણ આશા હતી નહિ; છતાં પણ તે સાધનો મળી આવ્યાં, એટલે તેને એટલી વિધેા અપાર આનંદ થાય, એમાં આશ્ચર્ય થવા જેવું શું હોય વારુ?

મુરાદેવીની સહાયતા માટે તો તેના મનમાં શંકાજ ન હોતી, અને આસેક વાત તેને કહેલી ન હોતી, તે કહીને પૂરો પૂરાવો આપ્યો, એટલે કેલકેઈ કોઈ પણ સાહસ કરવાને તે આનાકાની કરે, એમ હતું જ નહિ, પ્રકાણુ તે સારી રીતે જાણતો હતો. પોતાને વિનાકારણુ આપવામાં આવે સ્તાનુ વૈર લેવા માટે તે જ્યારે આટલું બધું સાહસ કરવાને તૈયાર હતી છે, તો પોતાના પુત્રને સિંહાસનપર બેસાડવાની અને તેના માટે ચક્રવર્તી છત્ર ચામરો ઢોળાતાં જોવાની મહત્ત્વાકાંક્ષાથી તે એને આજ્ઞા કે સોગણાં સાહસો કરવાને તૈયાર થઈ જવાની, એવી ધારા જો જ તેણે હવેપછીના કારસ્થાનની સંધળી રચના એક બીજા સ્થી કરી રાખી હતી. ત્યારે પ્રથમ શી વાત કાઢવી, એનો તેણે વિચાર ત્રા માંજાં અને અંતે એવો નિશ્ચય કર્યો કે, પ્રથમ તો રાજગૃહને કદાચિત્ પ્રસંગ આવે તો પ્રત્યક્ષ રાજસમક્ષે પણ જવા આવવાન એક કું મેળવવી જોઈએ. પરંતુ રાજ પાસે એવી રીતે જવા આવવાથી, એ

રાજસભામાંથી અપમાન પામીને અને રાજને શાપ તથા ગાળો આપીને ગએલો બ્રાહ્મણ છે, એમ લોકો ઝાળખશે, એ વિદ્વને ટાળવાનો શો પ્રયત્ન કરવો, એનો વિચાર પણ કરવો નેહંએ. હું દ્વાપના આવેશમાં જે કાંઈ પણ બોલ્યો હતો, તે રાજએ, તેમના અધિકારીએએ અથવા તે પંડિતોએ ધ્યાનમાં લેવાનું નથી, એમ કહીને પોતે હાર માની લેવી અને તેમની આંખોમાં ધૂળ નાંખીને પોતાનું કાર્ય સાધી લેવું, એ પ્રથમ માર્ગ; અથવા તે હું તે બ્રાહ્મણ જ નથી—હું તો મુરાદેવીના અંધુના રાજ્યમાં હિમાલયના એક ભાગમાં આશ્રમ કરીને રહેનારો બ્રાહ્મણ છું અને મુરાદેવીના અંધુએ મારા સ્વાધીનમાં આપેલા કુમારનો વિદ્યાભ્યાસ પૂરો થવાથી તીર્થયાત્રા કરી, તેના શિક્ષણની પૂર્ણાહુતિ કરવા માટે તે કુમારસાથે અહીં આવેલો છું, એવી રીતે તેમને ફસાવવા, એ બીજો માર્ગ; અથવા તે જે વેળાએ જેવો પ્રસંગ આવે તેને અનુસરતો તેવો જવાબ આપીને વેળા રીતાડી દેવી, એ ત્રીજો માર્ગ.” એમાંથી પ્રથમ કયા માર્ગનું અવલંબન કરવું, એનો મનમાં ને મનમાં જ ચાલુક્યે ધણો જ ઊહાપોહ કર્યો અને એ સિદ્ધાંત તો નિશ્ચિત કર્યો કે, “વસુભૂતિને ખાસ કરીને જણાવી દેવું કે, મેં તમને આજ્ઞાસ્વીમાં મારો વૃત્તાંત કહેલો છે, તે અસત્ય છે, મારા અહીં આવવાનું કારણ તો મુરાદેવીની શી અવસ્થા છે, તે જાણી લેવાનું જ છે, અને કિરાત રાજએ મને એ કાર્યમાટે મોકલેલો છે. અહીંના બધા સમાચાર હું મેળવી ચૂક્યો છું, માટે હવે ત્યાં પાછો જઈશ અને અમારા રાજને મુરાદેવીના સમય આજ્ઞાલ સારો છે, ઇત્યાદિ કહી સંભળાવીશ. તે જ જો બીજા કોઈ કારણથી મને અહીં પાછો મોકલશે, તો આવીશ, અને જો આવીશ તો આપનાં દર્શનનો અવસ્ય લાભ લઈશ. પાજ્ઞસ્વી મારો ખરો વૃત્તાંત આપનાથી છૂપાવી રાખ્યો, તેની ક્ષમા આપશે; રણુ કે, પોતાની ખરી સ્થિતિ એકદમ બીજાને જણાવી ન દેવી, એવી તિ જ છે ઇત્યાદિ કહીને તેને શાંત કરવો. વસુભૂતિને પણ મારા પક્ષમાં રાખવો નેહંએ. એની અને મારી જે મૈત્રી થએલી છે, તે કોઈ પણ પતે કામ તો આવવાની જ. તેમાં પણ સિદ્ધાર્થક તો ધણો જ ઉપગનો થઈ પડશે.” એવી વિચારસંકળના ગોઠવીને તે વિહારમાં ગયો ને વસુભૂતિને કહ્યું કે, “મારે તમારાથી એકાંતમાં કાંઈ વાતચિત કરની છે.” વસુભૂતિ તેને એકાંતમાં લઈ ગયો. ત્યાં ચાલુક્યે બેઠને ભાગી ખવાનો વિલક્ષણુ ભાવ કરીને પોતાનો નવીન રચેલો વૃત્તાંત સમગ્ર કહી સંભળાવ્યો અને પોતાથી થએલા અપરાધની ધણી જ નમ્રતાથી ક્ષમા માગી. એ ભાષણુ તેણે એવી ચતુરતાથી કર્યું કે, બિચારો વસુભૂતિ પૂર્ણ

રીતે તેના કપટગ્નજ્ઞમાં ફસાઈ ગયો અને સામાન્ય નત્રતાથી ચાણુક્યને કહેવા લાગ્યો કે, “આહાણુવર્ય! એની કાંઈપણ ચિન્તા તારે કરવી નહિ. ક્ષમા માગવાની કાંઈપણ અગત્ય નથી, પારકા પ્રદેશમાં એકદમ પોતાની આંતરિક સ્થિતિનો સ્ફોટ ન કરવો, એવી ન્યારે નીતિ જ છે, તો પછી એમાં તારો અપરાધ જ શો છે?” એમ કહીને વસુભૂતિએ ચાણુક્યના મનનું સમાધાન કર્યું. તથાપિ “આપના જેવા એક સ્વપ્ને પણ અસત્ય ન યોલનારા પવિત્ર બુદ્ધભિક્ષુ સમક્ષ મેં જે આટલું બધું અસત્ય બાપણુ કર્યું, તેને માટે મને એટલો બધો પશ્ચાત્તાપ થાય છે કે, જેનું વર્ણન કરી શકાય તેમ નથી.” એવો ચાણુક્યે પાછો પોતાના અપરાધનો ઉલ્લેખ કર્યો. ચાણુક્યના વાગ્ગ્નજ્ઞમાં વસુભૂતિ વધારે અને વધારે ફસાતો ગયો, અને તેણે વારંવાર ચાણુક્યનું સમાધાન કર્યું. એટલામાં વૃન્દમાલા ત્યાં આવી પહોંચી એટલે તો ચાણુક્યના પશ્ચાત્તાપની પરિસીમા જ થઈ ગઈ, હું કાણુ છું અને પાટલિપુત્રમાં શામાટે આવ્યો છું, એ મેં પ્રથમ આને જણાવ્યું અને તેથી એણે સહાયતા કરીને મારો અને મુરાદેવીનો મેલાપ કરાવી આપ્યો. મારું કાર્ય હવે સમાપ્ત થયું છે. માટે હવે માયાદેવીને અહીંના શુભ સમાચાર કહી સંભળાવવા માટે મારે અહીંથી જવું જ જોઈએ. અહા! આજે મારા મનમાં ફેટલો બધો આનંદ થાય છે! પરંતુ એ આનંદનું ખરેખરું કારણુ પૂછો, તો તે આ તમારી શિષ્યા વૃન્દમાલા જ છે. એને મેં મારી ખરી હકીકત જણાવતાં જ એણે મને મુરાદેવીથી મેળવી આપવાનું કબૂલ કર્યું હતું અને તે પ્રમાણે કરી પણ બતાવ્યું છે.” એમ કહીને તેણે વૃન્દમાલાની પ્રશંસા કરવાનો પ્રારંભ કર્યો. તે પ્રશંસા તેણે એવી તો ઉત્તમતાથી કરી કે, વૃન્દમાલા આનંદના સાગરમાં ઝહાલવા લાગી અને જે કાર્ય માટે પોતે આવેલી હતી, તે કાર્યને તો ભૂલી જ ગઈ. વળી ચાણુક્ય તે ગુરુ શિષ્યા, બન્નેને ઉદ્દેશીને કહેવા લાગ્યો કે, “હવે હું પાછો મારા આશ્રમમાં જઈ છું. મને અહીં આવ્યાને ઘણા દિવસ થયા માટે આશ્રમના કુલપતિ મારાપકાપ કરશે અને કિરાત રાગ્નના મનમાં પણ ચિન્તા થઈ પડશે.” એમ કહીને વસુભૂતિ તથા વૃન્દમાલાની આજ્ઞા લઈને તેણે વિદાય થવાની તૈયારી કરી અને જતાં જતાં વળી પણ કહ્યું કે, “કિરાત રાગ્નનો પોતાના પુત્ર એટલે મુરાદેવીના ભત્રીજાને રાજધર્મ શીખવવા માટે અથવા તો દેશ-પર્યટન કરવા માટે થોડા દિવસ પાટલિપુત્ર મોકલવાનો વિચાર છે. જો તે પોતાના પુત્ર સાથે મને જ અહીં મોકલશે, તો મારા પુત્ર અહીં આવવાનો સંભવ છે અને જો હું આવીશ, તો આપને મળ્યા વિના રહીશ નહિ.”

ચાણક્ય એ પ્રમાણે બોલતો હતો, એટલામાં વૃન્દમાલા જે પ્રશંસાના પ્રવાહમાં તણાઈ ગઈ હતી, તે પોતાના જ્ઞાનરૂપી તીર તરફ પાછી વળી અને મુરાદેવીના ભાષણનાં જે છેલ્લાં વાક્યો તેણે સાંભળ્યાં હતાં, તે વિશે આ બ્રાહ્મણને પૂછતાં એ ખરું કહે છે કે નહિ? અથવા તો પોતે એમ સાંભળ્યું જ નથી, એવું પણ ઉત્તર આપે છે કે કેમ? જ્ઞેષ્ઠ્યે તેાં ખરાં. એવો મનોનિર્ધાર કરીને તે ચાણક્યને પૂછવા લાગી કે, “બ્રહ્મવર્ષા! આપ જે વેળાએ મુરાદેવીથી છુટા પડ્યા, ત્યારે તમને તેણે છેલ્લા શબ્દો શા કહ્યા હતા, તે કૃપા કરીને કહેશો? મેં એમાંના કેટલાક શબ્દો સાંભળ્યા હતા, અને તે સમયથી જ આપ મળો ત્યારે એ વિશે વાત કાઢવાનો મારો વિચાર હતો. હમણાં એવો પ્રસંગ મળ્યો છે, એટલે પૂછી લેવાનું હું બ્યાજખી ધારું છું. કાંઈ હરકત તો નથી ને?”

“મુરાદેવીએ? મુરાદેવીએ તો પોતાના અંધુને અને માતાને જે કાંઈ સંદેશો કહેવડાવવાનો હતો, તે વિશે જ કહ્યું હતું. કોઈ પોતાને પિયે જવાને નીકળ્યું કે, સ્ત્રીઓ કેવા સંદેશો કહેવડાવે છે, તે તો તું જાણે જ છે એ સમજું મારા તો ધ્યાનમાં પણ રહ્યું નથી. સરવાળે અધી વાતોનો સારાંશ એટલો જ હતો કે, હું હવે સારી રીતે સુખમાં છું. ગયાં સત્તર અઢાર વર્ષ સૂધી મને જે દુઃખ વેઠવું પડ્યું છે, તેનો અદલો હવે મને પારીરીતે મળતો જાય છે. માટે જ્યારે હવે આ સુખના દિવસો આવ્યા છે, તો તમે પણ આવીને તે જ્ઞેષ્ઠ જાઓ. તમે ન જ આવી શકો, તે મારા ભત્રીજાને તો એકવાર મોકલો. એ જ તેનો સંદેશો હતો. એ વિના પોતાના પિયરના મનુષ્યને ખીજું તે શું કહેવાનું હોય?” ચાણક્યે ગોળમટોળ ઉત્તર કહી સંમળાવ્યું.

“ના-ના” વૃન્દમાલા એકાએક બોલી. “એ સંદેશો નહિ. જે આવી સહાયતા મને મળે તો તો વધારે સારું, પણ જ્ઞે એવી સહાયતા પણ મળે, તો પણ મારી પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે સમસ્ત કાર્યનું સુખદ પરિણામ લાવવાની મેં તો અધી તૈયારીઓ કરી જ રાખેલી છે. એવા અર્થને જે કાંઈ પણ બોલી હતી, તે શું હતું-તે હું જાણવા માગું છું. તમે જ્ઞે જવાને તૈયાર થયા હતા, ત્યારે તેના મુખમાંથી નીકળેલા એ શબ્દ મારા સાંભળવામાં આવ્યા હતા.”

વૃન્દમાલાનાં એ વાક્યો સાંભળતાં જ ચાણક્ય જરાક ગભરા પરંતુ પોતાના એ ગભરાટને જાહેર ન કરતાં જાણે કાંઈ જ જાણ્યું હોયને! તેવી રીતે પોતાના મન સાથે જ બબડતો કહેવા લાગ્યો કે, “બ્રહ્મવર્ષા!

અને વળી સહાયતા? એ શબ્દો તેના મુખમાંથી નીકળ્યા? એવા શબ્દો સાંભળવાનું કાંઈપણ મારા સ્મરણમાં તો નથી. પણ-પણ-પણ તેણે એમ કહ્યું હતું ખરું કે, આ વેળાએ મહારાજનો પ્રેમ મારામાં કાયમ રહે, ઠલામાટે મારા પિયરમાંનું કાંઈપણ માણસ આવીને અહીં રહે તો વધારે ખરું. નહિ તો મારો દ્વેષ કરનારી મારી સાકયો મારી વળી પણ શી શા કરશે અને શી નહિ, એનો નિયમ નથી. અર્થાત્ મને મારા પક્ષના કાંઈપણ મનુષ્યની અત્યારે ધણી જ અગત્ય છે. આજ સૂધીતો કાંઈ પણ ન આવ્યું, એ તો ઠીક; પણ હવે આ સુખના દિવસોમાં પણ કાંઈ નહિ આવે,

પછી આપના તરફના કાંઈપણ મનુષ્યનું હું મરણ પર્યન્ત મુખ પણ નવાની નથી, એવી મેં પ્રતિજ્ઞા કરેલી છે, એવું કાંઈ તે બોલીતી ખરી. જ્યારે તો મને કાંઈ સાંભરતું નથી. પછી એમાંથી જ તે કાંઈ સાંભળ્યું ત્યારે તો કાણ જાણે! મને તેણે એવો આગ્રહ કરેલો છે કે, મારી માતૃશ્રી અને મારા ભત્રીજાને ગમેતો ચાર દિવસને માટે પણ અહીં તેડી જ આવજે. એવો આગ્રહ છતાં પણ જ્યારે કાંઈ નહિ આવે, તો પછી મારા ને પિયરિયાં મુઆ જેવાં જ છે તો, એ જ તેની પ્રતિજ્ઞા-બીજું કાંઈપણ નથી.” આણક્યનું એ ઉત્તર સાંભળીને શુન્દમલા આશ્ચર્યચકિત થઈ પડી. તે મનમાં જ વિચારવા લાગી, “મને જે સંશય થયો હતો તે શું સત્ય હતો? મુરાદેવીએ કારાગૃહમાંથી છૂટતાં જ જે પ્રતિજ્ઞા કરી હતી!

કાંઈપણ પ્રકારે રાજાનો પ્રેમ પાછો મેળવીને હું તેના મોઢામાં ધૂળ પીશ, સધળા રાજ્યનું સત્યાનાશ વાળીશ અને રાજવંશનો વિધ્વંસ મને મારા પિયરમાંના કાંઈપણ મનુષ્યને સિંહાસનારૂઢ કરીશ ઇલાદિ તે બોલતી હતી, તેને કરી બતાવવાનો જ આ પ્રારંભ થાય છે, એમ મને ભાસ્યું હતું, તે શું સર્વથા અસત્ય હતું?” એવા વિચારો તેના મનમાં આવતાં તે ધણી જ વિમાસણમાં પડી ગઈ. પરંતુ હવે આણક્યને એ વિશે તેણે વધારે કાંઈ પણ પૂછ્યું નહિ. તેના મનમાંના રાજાને તેણે મનમાં જ સંતાડી રાખ્યા.

આણક્ય બીજે દિવસે પાટલિપુત્રમાંથી પ્રયાણ કરી ગયો.

કર્માર્ગમાં વિચરતાં નીચે પ્રમાણે તેનો મનોવ્યાપાર ચાલતો જ કરે

પુ. અહીં સૂધીનું બધું કાર્ય તો નિર્વિઘ્ને પાર પડ્યું. પરંતુ હવે આગળ શું ? અત્યાર સૂઝીના શોધથી આપણા કાર્યને ઇષ્ટ થાય એવી અંતઃ-શોધમાં છે કે નહિ? એટલો જ નિર્ણય થયો-અને તે મારા કરી શકાયું. પણ ભવિષ્યમાં હવે શો ઉપાય કરવો? મુરાદેવીને

એમ કહેવું કે, અન્દ્રયુગ જ તારો ભત્રીજો છે અને અન્દ્રયુગને રાજપુત્રને જાણે તેના દેશદામથી મગધદેશમાં લાવીને પુષ્પપુરમાં અધિષ્ઠિત કરવો. એ તો બધું યુક્તિથી કરી શકાય એમ છે. પરંતુ એ સર્વ યુક્તિને અમલમાં કેવી રીતે લાવી શકાય? હું જાતે દરિદ્રી અને અન્દ્રયુગ પણ ગોવાળિયાને ત્યાં ઉછરેલો. એવી સ્થિતિમાં તેને રાજપુત્રના વેશથી મગધ દેશમાં લઈ જઈને નોકર ચાકરોના ઠાઠમાંથી રાખવો, એ કાંઈ સહજમાં બની શકે એવી વાત નથી. આપણી પર્યુક્ટીમાં તો એક ફૂટી બદામ પણ છે નહિ અને એ વેશધારી રાજકુમારને લઈને મગધદેશમાં વસવાવું છે. અર્થાત આપણાં મોહક ભાષણ અને ચાતુર્યથી જ લોભાઈને એક નિષ્ઠાથી કાષ્ટપણ આપણી સેવા કરવાનું નથી. અત્યારસૂધી એકલા રહેવાથી હું ગમેતેમ ચલાવી શક્યો; પરંતુ હવે પછી તો એક નહિ પણ અનેક યુગ દૂતો પણ રાખવા પડશે, ધણીકાને ધણીરીતે સંતોષ આપીને પોતાનું કામ કાઢી લેવું પડશે-ઇત્યાદિ કાર્યો કરવાં અને ચાકર નોકર રાખવા, એ બધું ધનની સહાયતા વિના યથાર્થ રીતે થવું અશક્ય છે. પણ ધન ક્યાં છે?”

આલુક્યને પોતાને તો ખરેખર એક કોડીની પણ જરૂર ન હોતી. તેના જવો નિઃસ્પૃહી અને નિરાકાંક્ષ મનુષ્ય જો કાંઈ હોય તો તે પોતે જ હતો, બીજાને કાંઈ ન હતો, એમ કહીએ તો તે ચાલી શકે તેમ છે. પરંતુ સ્વીકારેલા કાર્યને પાર પાડવા માટે તો ધનની અગત્ય હતી જ. અર્થાત ધન ક્યાંથી લાવવું? એની તેને ધણી જ ચિંતા થઈ પડી. એ ચિંતામાં જ તે ધીમે ધીમે માર્ગમાં ચાલ્યો જતો હતો. પાછા તેના મનમાં બીજા પ્રકારના વિચારો આવવા માંડ્યા, “પાછળ અન્દ્રયુગે આશ્રમની કેવી વ્યવસ્થા રાખી હશે? ત્યાંના ભિલ્લ, ખાસ, પ્રાચ્ય ગોંડ અને ખોંડ વગેરે લોકોના બાળકોને તેણે સારી રીતે સાચવ્યા હશે, કે તેમનાથી લડી ઝગડીને આશ્રમને ઉદ્ધવસ્ત કરી નાખ્યું હશે?” એની પણ તેને ચિંતા થવા માંડી. આજ સૂધી આશ્રમને વ્યવસ્થાથી ચલાવવામાં તેને શ્રમ વેઠવો પડતો નહોતો; કારણ કે, કંદ, મૂળ અને ફળો તેના તરુણ શિષ્યો અરણ્યમાંથી લઈ આવતા હતા અને તેઓ પોતે શિકાર કરીને પોતાનું પેટ ભરતા હતા અને આશ્રમમાં આવી વિદ્યાને અભ્યાસ કરતા હતા. ઉપરાંત ભિલ્લ કિરાતાદિના રાજ, એ તપોનિષ્ઠ બ્રાહ્મણ પોતાના બાળકોને બણાવે છે, જેવી ધારણાથી પોતાની શક્તિ પ્રમાણે કેટલીક વસ્તુઓ તેને પહોંચાડતા હતા. પણ હવે એટલાથી જ પૂરું થઈ શકે તેમ હતું નહિ. હવે જે કારસ્થાનો કરવાનાં હતાં, તેમાં એના કરતાં ધણી જ વધારે સાધનોની આવશ્યકતા હતી—એને માટે તો

એક સારો અને મોટો ધનભંડાર ભેષ્ય. અંતે તેણે વિચાર કર્યો કે, “કાંઈ ચિન્તા નહિ. હવે આશ્રમમાં જઈને મારા શિષ્યોની વિદ્યાની પરીક્ષા લેવાની છે. શ્રીક યવનોને હુંટીને દ્રવ્ય મેળવીશ જ. ક્રાંધપણુ રીતે ધનની પ્રાપ્તિ સત્વર થાય, એવા ઉપાયની યોજના કરવી ભેષ્ય” એવી ધારણા કરીને ખિન્ન ચિત્ત થયેલો ચાણુક્ય પોતાના આશ્રમની દિશામાં વિચરવા લાગ્યો.

તે જેમ જેમ પોતાના આશ્રમની પાસે પાસે પહોંચતો ગયો, તેમ તેમ તેના મનની ચિતા વધારે અને વધારે વધવા લાગી; પરંતુ બ્યારે તે આશ્રમના દ્વાર પાસ પહાચ્યો, ત્યારે તેની મનોવ્યથામાં કાંઈક ન્યૂનતા થતાં “મારો પ્રિય શિષ્ય મને જ્ઞેતાં કયા શબ્દોથી મને આવકાર આપશે? તેના મનમાં કેવો આનંદ થશે!” ઇત્યાદિ વિચારતરંગો તેના હૃદયસમુદ્રમાં ઉદ્ભવવા લાગ્યા. એવી રીતે કાંઈક ચિતા અને કાંઈક ઉત્સુકતાવાળા અંતઃકરણથી ચાણુક્ય પોતાના આશ્રમમાં પ્રવિષ્ટ થયો. દ્વારમાં પ્રવેશ કરતાં જ તેના શોકપૂર્ણ હૃદયમાં કિંચિદ્ આનંદનો પ્રકાશ થતો દેખાયો. એ આનંદનું કારણ શું હશે? એનો વિચાર કરતો જ તપોવનમાં તે આગળ વધ્યો, એટલે દૂર કાંઈક આનંદનો ક્રાલાહલ થતો તેના સાંભળવામાં આવ્યો. “મારા શિષ્યો કયાંક આટલામાં જ હોવા ભેષ્ય. ક્રાંધ્યે કયાંક મોટા સાવજ, અરણ્ય મહીશ, અરણ્ય સુકર, વ્યાઘ્ર કે સિંહનો શિકાર માર્યો હશે અને તે મારનારના અભિનંદન માટે જ આ આટલો બધો હર્ષને આમર્ષ થતો હશે. એવી સ્થિતિમાં જો હું તેમની સામે જઈને ઉભો રહીશ, તો તેમના આનંદનો પારાવાર થશે, તેઓ હર્ષવેશ બની જશે.” એવો વિચાર કરીને ચાણુક્ય તે ગડબડના અતુરોષે આગળ ચાલ્યો અને જરાક દૂર એક વૃક્ષની આડમાં ઉભો રહીને ત્યાં ચાલતો બધો પ્રકાર ભેવા લાગ્યો. ત્યાં સર્વ બાળકો એકઠા થયેલા હતા, અને તેમના મધ્યમાં ચન્દ્રગુપ્ત બેઠેલો હતો. એક બાળુએ બે ચાર યવનો દોરીથી બાંધેલા ઊભા હતા અને તેમની દેખરેખ માટે તેટલા જ શિષ્યો પણ તેમની પાછળ તીરકામઠાં લાઇને ઊભા હતા. તેઓ પોતપોતામાં ધણુ જ ઉત્સાહથી સંભાષણુ કરતા હતા. નીચે પ્રમાણેનું સંભાષણુ ચાણુક્યના સાંભળવામાં આવ્યું:—

“ચન્દ્રગુપ્ત! આજે જો ગુરુ અહીં હોત, તો તેમણે તને કેટલો બધો ધન્યવાદ આપ્યો હોત?” બે ચાર શિષ્યોએ હર્ષપૂર્વક કહ્યું.

“વીર મિત્રો! તમે એમ કેમ કહો છો? ‘આપણને કેટલો બધો ધન્યવાદ આપ્યો હોત?’ એમ કેમ નથી કહો છો? આ પ્રસંગે જોટલો પરા-

ક્રમ મેં કર્યો છે, તેથી વધારે પરાક્રમ તમારો છે. ગમે તેમ હો, પણ મિત્રો! આ નિધિ-આ દ્રવ્ય આપણે હાલ તો જેમનું તેમ સંતાડી રાખીશું અને ગુરુજી આવશે એટલે એ ગુરુદક્ષિણા તેમનાં ચરણમાં અર્પણ કરીશું. કેમ એ વિચારમાં તમે મને મળતા છો ને?" ચંદ્રગુપ્તે પોતાની નિરભિમાનતાનું દર્શન કરાવ્યું.

“મળતા એટલે? ચંદ્રગુપ્ત! આજે તું આવો પ્રશ્ન તે કેમ કરેછે? આ બધી ગુરુ દક્ષિણા જ છે, આપણો એમાં અધિકાર નથી.” સર્વ શિષ્યોએ તત્કાળ અનુમોદન આપતાં પોકાર કરીને કહ્યું,

પરાક્રમ, નિધિ અને દ્રવ્ય એ શબ્દો સાંભળતાં જ ચાણક્ય એકા-એક આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયો. “એ બાળકાએ પરાક્રમ કરીને ક્યાંકથી નિધિ મેળવ્યો છે કે શું? જો એમ જ હોય, તો મારે એ બધાને ખરેખર ધન્યવાદ આપવો જ જોઈએ.” એવો મનમાં નિશ્ચય કરીને ચાણક્ય આગળ વધ્યો. “જે વેળાએ દ્રવ્યની આટલી બધી આવશ્યકતા છે, તેવા સમયમાં જો આ બાળકાને એ કોઈ પણ પરાક્રમથી કોઈ શત્રુને જિતીને જો ધન સંપાદન કર્યું હોય, તો અર્ધ ધર્મ તો પાર પડ્યું જ સમજવું!” તે શિષ્યો પાસે આવી પહોંચ્યા, અને આવતાં જ “વસો! ચિરાયુ થાઓ. તમારી આ મારા પ્રયેની પ્રીતિને જોઈને હું ધણો જ સંતુષ્ટ થયો છું-એ આનંદનું મારાથી વર્ણન કરી નથી શકાતું,” તેણે એવો આશીર્વાદ આપ્યો. એટલામાં તે બાળકાના મધ્ય ભાગમાં પડેલો સોનાના સિક્કાનો મોટો ઢગલો તેના જોવામાં આવ્યો. તેનાં નેત્રો એકદમ અંજઈ ગયા જેવું તેના મનમાં થઈ ગયું. ગુરુજીના સંબંધમાં જ વાતચિત ચાલતી હતી, એટલામાં ગુરુજી પોતે જ આવી પહોંચ્યા, એ જોઈને સર્વ શિષ્યોને આશ્ચર્ય અને આનંદનો એક સમયાવચ્છેદે આઘાત થયો. એ આશ્ચર્યની કાંઈક ન્યૂનતા થતાં સર્વ શિષ્યોએ ધણા જ ભક્તિભાવથી ચાણક્યને સાષ્ટાંગ ચરણવંદન કર્યું. એક લાવીને આસન બિછાવ્યું અને બીજાએ ગુરુજીને તેના પર બેસવાની વિનય કરી. તેના બેસવા પછી વીરવ્રત નામનો એક શિષ્ય તત્કાળ ચાણક્યને કહેવા લાગ્યો કે, “ગુરુમહારાજ! આજે આ ચંદ્રગુપ્તે પાંચ સાતસો ગ્રીક યવનો પર હલ્લો કરીને તેમનો પરાજય કરેલો છે. કેટલાકો મરણુ શરણુ થયા અને કેટલાક જીવ લઈને ન્હાસી ગયા હતા. આ ચાર પાંચ યવનો અમારા હાથમાં જીવતા જાગતા આવી ગયા છે, તેમને અમે બાંધીને અહીં લઈ આવ્યા છીએ. કોઈના રાજ્યમાં પ્રવેશ કરી ત્યાંની ગરીબ પ્રજાને લૂટી, આ લૂટનો માલ તેઓ પોતાના રાજ્ય સહાયક નિકતરને મોકલતા

હતા-તે માલ એમની પાસેથી અમે પડાવી લીધા છે. ગુરુજી! ચન્દ્રગુપ્તનાં પરાક્રમો.....”

“ગુરુજી!” તેને બોલતો અટકાવીને ચન્દ્રગુપ્ત વચમાં જ બોલી ઊઠ્યો “મારા એકલાનું જ નામ એ વ્યર્થ આગળ ધરે છે. આ બધાએએ આજે એકસરખું પરાક્રમનું કાર્ય કરેલું છે. ગમે તેમ હો પણ આ સઘળું ધન ગુરુદક્ષિણા તરીકે આપનાં ચરણોમાં સમર્પિત કરવાનો અને આ યવનોને આપના દાસ તરીકે અર્પવાનો અમે બધાએ નિશ્ચય કરેલો છે. અમારા મહા ભાગ્ય કે, અમારી એ ગુરુદક્ષિણાનો સ્વીકાર કરવા માટે આપ આજે જ અહીં આવી પહોંચ્યા. હવે આનો સ્વીકાર કરો અને આશીર્વાદ આપીને અમારા શિરપર કૃપાથી કર ધરો.” એ તેનું ભાષણ સંપૂર્ણ થતાં જ સર્વ શિષ્યોએ “ગુરુજીનો જયજયકાર હો! આર્ય આણક્યનો જયજયકાર હો!! એવો જયજયકારનો ગગનભેદક ધ્વનિ કર્યો.

એ જય જયકારનો ધ્વનિ સાંભળતાં જ આણક્યનાં ચક્ષુમાંથી પ્રેમનાં અશ્રુનું વહન થવા લાગ્યું. તે એના પ્રત્યુત્તરમાં એક પણ શબ્દનો ઉચ્ચાર કરી શક્યો નહિ. વીરવ્રત અને ચન્દ્રગુપ્ત આદિ જે શિષ્યો પાસે જ ઉભા હતા, તેમને તેણે ધણા જ પ્રેમથી પસવાર્યા અને “વત્સો! આ ધન મેળવીને આજે તમે એક એવું મોટું કાર્ય કરેલું છે, કે તેની તમારા મરિતબ્ધમાં કલ્પના માત્ર પણ નથી.” એટલો ઉદ્દગાર રુંધાતા કંઈ તેણે મુખમાંથી બહાર કાઢ્યો. વધારે તે બોલી ન શક્યો.

એ બનાવને એક એ દિવસ વીતી ગયા પછી વીરવ્રત અને ચન્દ્રગુપ્તને એકાંતમાં બોલાવીને આણક્યે જે કહેવાનું હતું, તે કહી સંભાળાવ્યું. વીરવ્રતને તેણે આશ્રમની વ્યવસ્થા રાખવા માટે અને પોતા તરફથી જ કાંઈપણ આજ્ઞાપત્રો આવે, તે પ્રમાણે કરવાને આશ્રમમાં જ રાખવામાં આવ્યો અને રાજપુત્રને યોગ્ય થાય, એવો સર્વ પરિવાર લઈને તથા ચન્દ્રગુપ્તને રાજકુમારનો વેશ ધારણ કરાવીને, આણક્ય તેને લઈ પાટલિપુત્રમાં પાછો આવ્યો. યવનો પાસેથી મળેલું સઘળું ધન તેણે પોતાસાથે જ રાખ્યું હતું, એ કહેવું પડે તેમ નથી; કારણ કે, વાચકા એ વિશે અનુમાન કરી શકે તેમ છે.

પ્રકરણ ૧૨ મું.

ચાણક્યની સ્વગત વિચારણા.

ત પ્રકરણમાં જણાવ્યા પ્રમાણે એક રાજપુત્રને લઇને ચાણક્ય પુનઃ પાટલિપુત્રમાં આવી પહોંચ્યો. આ વેળાએ ક્યાં જવું અને શું કરવું, એની ચાણક્યના મનમાં ચિંતા હતી નહિ. તે તો તત્કાળ મુરાદેવીના મહાલયમાં જ ચાલ્યો ગયો અને ચન્દ્રગુપ્તને તેની સમક્ષ ઊભો કરીને કહેવા લાગ્યો કે, “તારા અંધુ પ્રવુન્નદેવ અને તારી માતા માયાદેવીએ આશીર્વાદ-પૂર્વક તારા કુશલ સમાચાર પૂછાવ્યા છે અને કહેલું છે કે, તારા આમંત્રણ પ્રમાણે તારા ભત્રીજાને ચાણક્ય સંગે તારે ત્યાં મોકલ્યો છે, તેને ચાર દિવસ તારી ઇચ્છા અનુસાર ત્યાં રાખજે. અમારાથી આવી શકાય તેમ ન હોવાથી જો કે ધણો જ ખેદ થાય છે; પરંતુ એ ખેદને ટાળવાનો કાઈ ઉપાય નથી. તારા ભત્રીજાને જ અમારા તુલ્ય માની લેજે. જો કે એનો અને તારો પૂર્વનો પરિચય નથી, તોપણ તારા આમંત્રણને માન આપીને એને અમે મોકલ્યો છે, માટે એની સારી સંભાળ રાખજે. જો એને અહીંનું સ્મરણ થશે નહિ, તો એ ધણો જ આનંદમાં રહેશે. અમારું સ્મરણ એને ન થવા દેવાનો માત્ર એક જ ઉપાય છે અને તે એ કે, અમારા વિશે કદાપિ એને કાંઈપણ પૂછવું નહિ. તેણે તને આપવા માટે એક પત્ર પણ મને લખી આપ્યું છે.” એમ કહીને ચાણક્યે તે પત્ર મુરાદેવીના કરકમળમાં મૂક્યું.

ચન્દ્રગુપ્તને જોતાં જ મુરાદેવીની સુખમુદ્રામાં એક પ્રકારનું વિચિત્ર પરિવર્તન ઘટી ગયું—પરંતુ તે કાંઈપણ યોક્તી નહિ. ધણીવાર સૂંધી તે સ્તબ્ધ બની બેસી રહી. પછી તેણે તે પત્ર વાંચ્યું અને ચાણક્યને કહ્યું કે, “આર્ય ચાણક્ય! આ બાળકને જોઇને મને ધણો જ સંતોષ થાય છે. હવે હું એને મહારાજાની સુત્રાકાત કરાવીશ. આપ પણ મહારાજાના દર્શનમાટે પધારો.”

મુરાદેવીનું એ આમંત્રણ સાંભળતાં જ ચાણક્યના મનમાં લયનો અચાનક નિવાસ થયો, પણ તેનું કાંઈપણ ચિન્હ પ્રકટ ન થવા દેતાં તે હસિત મુદ્રાથી કહેવા લાગ્યો કે, “મારા જેવા એક સર્વથા નિઃસ્પૃહી બ્રાહ્મણને રાજાનું દર્શન કરીને શું કરવાનું છે? હાલ તો તું મને જવા દે. જ્યાં સૂંધી ચન્દ્રગુપ્ત અહીં છે, ત્યાં સૂંધી તો હું પણ પાટલિપુત્રમાં રહેવાનો જ છું. અહીં ચાર દિવસ રહીને પાછા ફરવાનો પ્રવુન્નદેવ અને માયાદેવીએ મને ધણો જ આગ્રહ કરેલો છે. હવે હું મારા સ્થાને જઈશ.”

“તમારા સ્થાને? પાટલિપુત્રમાં તે વળી તમારું સ્થાન ક્યાં આવેલું છે? જે કોઈ સ્થાનના શોધમાટે જ આપ જતા હો, તો વ્યર્થ તેવો શ્રમ લેશો નહિ. અમારી યજ્ઞશાળામાં આપ સુખેથી રહો. આપની તપશ્ચર્યા અથવા તો અન્ય ધર્મ કર્મોમાં ત્યાં કોઈ પણ પ્રત્યવાય આવશે નહિ. આ મારો ભત્રીજો અને હું એક બીજાને સારીરીતે ઓળખીએ ત્યાં સૂધી આપ જે પાસે જ રહેશો, તો વધારે સારું થશે. અમારી યજ્ઞશાળા આપના જેવા પવિત્ર આસુણોની તપશ્ચર્યાથી પુનિત થાય, એવાં તે અમારાં ભાગ્ય ક્યાંથી? બહાર આપ ક્યાં રહેશો વારુ?” મુરાદેવીએ પાછો આગ્રહ કર્યો.

“મુરાદેવિ!” આણક્ય તત્કાળ તેને કહેવા લાગ્યો. “તારા મનમાં મારા-માટે આટલા બધા સારા ભાવો છે, તે જોઈને મને ધણો જ આનંદ થાય છે; પરંતુ મારાથી અહીં રહી શકાય તેમ નથી. પાટલિપુત્રના બહારના ભાગમાં ગંગા નદીના તીરે મેં એક નાની પર્યુકુટી બંધાવી છે— આજથી ચાર દિવસ પહેલાં જ મારા શિષ્યોએ અહીં આવીને એ સઘળી તૈયારીઓ કરી રાખેલી છે. દેવિ! હું સર્વથા નિરચ્છ અને નિઃસ્પૃહી દીન આસુણુ છું. મારે આ તારા રાજમંદિરનાં સુખોને શું કરવાનાં છે? પ્રદ્યુમ્નદેવે તે વારે ધણો જ આગ્રહ કરીને વિનતિ કરી કે, તમારે કુમાર ચન્દ્રગુપ્ત સાથે જવું જ જોઈએ, તેથી અને કુમાર ચન્દ્રગુપ્તમાં પણ, એને બાલ્યાવસ્થાથી મેં જ ઉછેરીને મોટો કરેલો હોવાથી, મારો ધણો જ સ્નેહ બંધાઈ ગયો છે અને બે દિવસ જો એને હું નથી જોતો તો મને એન નથી પડતું—એટલે મેં પણ તેની વિનતિનો સ્વીકાર કર્યો અને હું અહીં આવ્યો. દેવિ! કુમાર ચન્દ્રગુપ્તના ગુણોનો જેમ જેમ તને વધારે અને વધારે પરિચય થતો જશે, તેમ તેમ તું એને વધારે અને વધારે વાત્સલ્યની દૃષ્ટિથી જોતી જઈશ. વળી હું તને ગુપ્ત રીતે કહી રાખું છું કે, એની હસ્તરેપામાં ચક્રવર્તી થવાનાં બધાં ચિન્હો સ્પષ્ટ છે. ભગવાન કૈલાસનાથ માત્ર એને ચિરાયુ કરે, એટલી જ મારી પ્રાર્થના છે. વત્સ ચન્દ્રગુપ્ત, ત્યારે હવે હું જઈશ—આ તારી કોઈ મુરાદેવી તારી સારી સંભાળ રાખશે. હું એક બે દિવસના અન્તરે અને બની શકશે તો દરરોજ તને મળવાને આવીશ. તું કોઈ પણ બલિની ચિંતા ફિકર કરીશ નહિ.”

એમ કહીને આણક્ય તો ચાલતો જ થયો. મુરાદેવીના આગ્રહનો કાંઈપણ ઉપયોગ થયો નહિ. આણક્યે ખરેખર રાજમહાલયમાંથી જવા પહેલાં ગંગાતીરે એક શાંત, સ્થિર અને રમણીય સ્થાનમાં પોતામાટે એક પર્યુકુટી બંધાવાની સર્વ વ્યવસ્થા કરી રાખી હતી અને પોતાને જોઈતી સર્વ સામગ્રીઓની તૈયારી માટે તેણે સિદ્ધાર્થકને કહી રાખ્યું હતું.

વસુભૂતિ ભિક્ષુકના વિહારમાં ચાણક્ય અને સિદ્ધાર્થકનો સારો મેળ મળી ગયો હતો અને તેથી પહેલાં જ તેણે ચાણક્યને પોતાથી બનતી સઘળી સહાયતા કરવાનું વચન આપેલું હતું. તે પ્રમાણે ચાર દિવસ પહેલાં ચાણક્યના શિષ્યો આવ્યા, તેમને પર્ણકુટી બાંધવા અને જોષ્ટી વસ્તુઓ લાવી આપવાના કાર્યમાં તેણે ધણી જ સહાયતા આપી હતી.

પોતે આટલો બધો આગ્રહ કરવા છતાં પણ એ નિરિચ્છ અને નિઃસ્પૃહી બ્રાહ્મણ કશાપણ આદરાતિથ્યનો સ્વીકાર કરતો નથી, એવા વિચારથી પ્રથમ તો મુરાદેવીના મનમાં કોપનો કિચિદ્ ભાવ થયો; પરંતુ ત્વરિત જ રાગની પ્રેમભાગિની રાણી આટલો આગ્રહ કરે અને તેનો જે સ્વીકાર ન કરે, તે બ્રાહ્મણ ખરેખરો જ નિલોભ અને નિઃસ્પૃહ હોવો જોઈએ, એવો તેનો નિશ્ચય થતાં ચાણક્ય માટે તેના મનમાં વધારે માનની લાગણી થવા લાગી.

ચાણક્ય ત્યાંથી નીકળ્યો. તે સીધો ગંગાતીરે આવેલી પોતાની નવીન પર્ણકુટીમાં ગયો. ત્યાં પોતાની ઇચ્છા અનુસાર સર્વ વ્યવસ્થા થએલી જોઈને તેને ધણો જ હર્ષ થયો. તે શાંતિથી એસીને પોતાના સદાના સ્વભાવ પ્રમાણે અનેક પ્રકારના વિચારો કરવા લાગ્યો. “ મેં જે પ્રતિજ્ઞા કરેલી છે, તેનું હવે જેવું જોઈએ તેવું પરિણામ લાવવામાં કોઈપણ પ્રકારનો બાધ આવવાનો નથી. હવે મારા આતુર્યના પ્રયોગો કરીને જૂદા જૂદા પ્રસંગોથી નંદરાજના વિશ્વસનો આરંભ કરવો જોઈએ.” એવી પોતાના મનમાં યોજના કરી. જે દિવસે ચન્દ્રગુપ્તને મુરાદેવીના સ્વાધીનમાં આપ્યો, તે જ દિવસે રાત્રે સર્વ શિષ્યો નિદ્રાવશ થએલા હોવાથી પર્ણકુટીમાં શાંતિ વ્યાપેલી હતી. એટલે ચાણક્ય પોતાના મન સાથે જ હવે પછી શું શું કરવું અને અત્યાર સૂધીમાં જે જે કાર્યો થએલાં છે, તેમાંથી કયું કાર્ય વિશેષ ઉપયોગી થઈ શકવાનો સંભવ છે, એ વિશે વિચાર કરતો બેઠો. “મારી પ્રતિજ્ઞા એ છે કે, નવ નંદોનો ઉચ્છેદ કરીને મારા હાથે જ મહત્તા પામેલા કોઈ પુરુષને તેના સિંહાસનનો અધિકારી બનાવવો. અત્યાર સૂધી મારા આતુર્યથી નહિ, કિન્તુ દૈવની ગતિથી જ મારી પ્રતિજ્ઞાને પૂર્ણ કરવાનાં અનેક સાધનો સ્વાભાવિક રીતે જ મને પ્રાપ્ત થએલાં છે. નંદરાજએ મારું અપમાન કરવાથી ખિન્ન અને સંતપ્ત થઈને તેની સભામાં જ તેના નાશની પ્રતિજ્ઞા કરી, હું પાટલિપુત્રમાંથી બહાર નીકળ્યો કે, તરત જ મહાન પદને યોગ્ય અને ચક્રવર્તીનાં ચિન્હોવાળો બાળક મારા જોવામાં આવ્યો, અને તે થોડા જ પ્રયત્ને મારા તાબામાં પણ સોંપાયો. તેને ક્ષત્રિયોને જોઈએ તેવી વિદ્યા અને કળાનું શિક્ષણ પણ મેં

આપ્યું. એને ભવિષ્યમાં કામના થઈ પડે, તેટલા માટે કિરાત, વ્યાધ અને ખાસ ધસાદિ લોકોના તરુણ બાળકોને અને તેમના રાજપુત્રોને પણ તેવું જ શિક્ષણ આપીને તેમના મનમાં ચન્દ્રગુપ્તવિશે પૂન્યભાવ ઉત્પન્ન થાય, તેવો પ્રયત્ન કર્યો. એ બધું તો ઠીક થયું, પણ હવે એક પગલું આગળ ભરવું જોઈએ, એવા હેતુથી ચન્દ્રગુપ્તને આશ્રમમાં રાખીને હું અહીં પાટલિપુત્રની ચર્યા જોવાને આવ્યો અને અહીં મને અનુકૂલ થાય એવી આંતરિક દશા મેં જોઈ. મારી પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ કરવામાં જાણે પરમેશ્વર પણ સહાય થતો હોય, તે પ્રમાણે રાજના મનમાં પ્રવેશ કરીને તેણે મુરાદેવીને અંધન-મુક્ત કરાવી અને મુરાદેવીના મનમાં મત્સરનો સંચાર કરીને મારી પ્રતિજ્ઞાની સિદ્ધિમાટે મને એક ઉત્તમ સાધન મેળવી આપ્યું. એને મળીને એના મત્સર-અગ્નિને મેં વધારે જ પ્રજ્વળિત કર્યો છે અને હવે ચન્દ્રગુપ્તને પણ તેના જ ધરમાં લાવીને રાખેલો છે. જેવી રીતે કોઈ સિંહણ પોતાના નાના બચ્ચાનું ઘણી જ જગૃતતાથી અને સાવધતાથી સંરક્ષણ કરે છે, તેવી જ રીતે મુરાદેવી હવે ચન્દ્રગુપ્તનું રક્ષણ કરશે, એમાં જરા જેટલી પણ શંકા નથી. સિંહણ કદાચિત્ પોતાના બચ્ચાને વીલું મૂકે પણ ખરી: પણ મુરાદેવી હવે ચન્દ્રગુપ્તને પણ માત્ર પણ વીલો છોડનારી નથી. તથાપિ હજી જે ધડાકો કરવાનો છે, તે તો મેં કર્યો જ નથી. મુરાદેવી ચન્દ્રગુપ્તને સંભાળીને જ એસી રહે, એટલાથી જ કાંઈ મારા કાર્યની ઇતિકર્તવ્યતા થઈ નથી રહેતી. મારે પણ હવે મારા કાર્યમાં અધિક ચપળતા ધારણ કરવી જોઈએ. મારી સઘળી મહત્ત્વાકાંક્ષાઓનું કેન્દ્રસ્થાન તે ચન્દ્રગુપ્ત છે. એટલે જો એના હવે કાંઈ પણ જોખમ થયું, તો મારી સઘળી આશાઓ ત્યાંની ત્યાં જ મરી જવાની. માટે એની નિર્ભયતાના મજબૂત ઉપાયો પ્રથમ કરી રાખવા જોઈએ. મંગળાચરણમાં એ કાર્ય કરવું કે, મ્નેચ્છ રાજ પર્વતે-શ્વરનો જે પ્રતિનિધિ અહીં રહે છે, તેની મુલાકાત લઇને તેને એમ કહેવું કે, જો પર્વતેશ્વર આ વેળાએ મસ્તક ઊંચું કરે, તો હાલમાં પ્રસંગ ધણો જ સારો અને અનુકૂલ છે. અને વધારામાં તેને કિરાતરાજ અને પોતાના ભિક્ષ ઇત્યાદિ સૈન્યની તેને સહાયતા અપાવવાનું પણ જણાવી દેવું. મૃત્યુંજય કાંઈ ઓછો ચતુર નથી. આ પ્રસંગ નંદરાજના વિધ્વંસ માટે ધણો જ ઉત્તમ છે, એ તો તે ક્યારનોએ જાણી ચૂક્યો હશે, અને તેવામાં મારા તરફથી આવી સહાયતા મળવાની અને હું રાજના ગૃહમાં કેવું ભંગાણુ પાડી શકું છું, એની ખાત્રી મળી એટલે લોભથી તે પાણી પાણી થઈ જશે, અને નંદરાજએ આજસૂધીમાં તેના ઉપર જે બળાત્કાર કરેલો છે, એ વૈરનો બદલો લેવાની તત્કાળ તેના મનમાં ઇચ્છા થશે. એકવાર તેની

એવી ઇચ્છા થઈ, એટલે પર્વતેશ્વરને જ્ઞેઈએ તેટલી સહાયતા આપીને તેના હસ્તે હું નંદરાજનું મારી ઇચ્છા પ્રમાણે નિકંદન કઢાવીશ. પરંતુ એવી રીતે નંદરાજનો પરાજય કરીને પર્વતેશ્વરે મગધમાં પ્રવેશ કર્યો, એટલે સિંહાસન પર તે પોતાનો અધિકાર બતાવવાનો, અને તે જ્ઞે સિંહાસનારૂઢ થયો, તો પાછો તેને પદ્મપ્રષ્ટ કરતાં ધણો જ શ્રમ પડવાનો, કિંબહુના, એ કાર્ય અશક્ય જ થઈ પડવાનું. જ્ઞે એમ થાય તો શું કરવું? જ્ઞેઈ લઈશું. પ્રથમ તો નંદરાજની હયાતીમાં જ નિશ્ચયપ્રમાણે સુમાલ્યનો વધ કરાવવો, અને એ વધ થયો, એટલે પર્વતેશ્વર મગધદેશ પર આક્રમણ કરીને જેટલા નંદ હશે, તે સર્વનો ધાત કરશે. નંદનો નાશ થતાં જ ચન્દ્રગુપ્તનો ભેદ ખુલ્લો કરી નાંખવો—એટલે નંદના પ્રથમ પુત્ર અને નંદના વંશમાંથી એ એક જ બચેલા રાજકુમાર તરીકે લોકોનો એનામાં પૂજ્ય ભાવ થાય અને લોકો પર્વતેશ્વરથી પ્રતિકૂલ થઈ જાય, એવા ઉપાયો યોજવા. જ્ઞે એમ ન બની શકે, તો વિશ્વાસઘાતથી પર્વતેશ્વરનો ધાત પણ કરવો. પર્વતેશ્વરનો પુત્ર મલયકેતુ હજી નાનો છે, એટલે લોકો તેના પક્ષમાં બહુધા જશે નહિ. તેને બને તો પટાવી ફેસલાવી લેવો અથવા તો તેને ત્યાંથી કાઢી મૂકીને ત્યાં પણ ચન્દ્રગુપ્તના નામની દોહાઈ ફેરવી દેવી. તેના પિતાનો—પર્વતેશ્વરનો ધાત, જ્ઞે અગત્ય હોય, તો આપણે કરવો, અને તેનો દોષ ચતુરતાથી નંદરાજના પક્ષપાતી રાક્ષસ આદિને શિરે ઢોળી દેવો. જ્ઞે કે એકંદર રીતે આ કાર્ય ધણું જ વિકટ છે, વ્યૂહ ધણી જ કુશળતાથી રચવો જ્ઞેઈએ—પરંતુ બધી વાતોની અત્યારથી જ ગોઠવણ કરી રાખવાથી કાંઈ પણ લાભ થવાનો નથી. હાલ તો માત્ર ત્રણ બાબતો જ હાથમાં લેવાની છે. એક તો સુમાલ્યનો વધ, ભાગુરાયણ સેનાપતિનો રનેહ મેળવવો, અને પર્વતેશ્વરના પ્રતિનિધિ મૃત્યુંજયને મળીને તેની પરીક્ષા કરવી. સુમાલ્યના મરણનું કાર્ય જે રીતે સાધવાનો સંકલ્પ કરેલો છે, તે યુક્તિ જ્ઞે પાર પડી, તો તેના વધની કાંઈને પણ જાણ થશે નહિ. પરંતુ કદાચિત પ્રથમના પ્રયત્ને એ કાર્ય સિદ્ધ ન થયું, તો બીજાવારના પ્રયત્નમાં તો અવશ્ય સિદ્ધિ મળવાની જ. હાલમાં જ્ઞે પોતાના પ્રતિપક્ષીઓ માટે રાજના મનમાં શંકા પણ ઉપજશે, તો એ પણ એક મહાન કાર્ય થએલું સમજવાનું છે. ભાગુરાયણ સાથે રનેહસંબંધ સાંધવામાં વધારે મહેનત પડવાની નથી. મારા શોધ પછી મને એમ જ જણાયું છે કે, સેનાપતિ ભાગુરાયણનું મન રાજ પ્રતિ સર્વથા શુદ્ધ તો નથી જ. વૃષલકન્યાને ક્ષત્રિયકન્યાના રૂપમાં રાજને અર્પણ કરવા માટે અને તે વૃષલીના ઉદરથી અવતરેલા પુત્રને નંદના પવિત્ર સિંહાસને બેસાડવાનો પ્રયત્ન કરવા

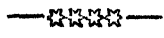
માટેનો ખીજા મંત્રીઓએ એના શિરે આરોપ મૂક્યો હતો અને એના પર રાજની અપ્રીતિ થાય, એવો વ્યૂહ રચ્યો હતો. માટે જો પોતાના પ્રતિ-પક્ષીઓનો પરાભવ થતો હોય, તો તે કાર્ય એને તો ધષ્ટ જ થવાનું. જો એ ખીજા સરણ યુક્તિઓથી આપણા પક્ષમાં આવ્યો, તો તો ઠીક જ છે. નહિ તો પછી તેને અન્દ્રગુપ્તનો સલ્પ વૃત્તાંત જણાવીને આપણા પક્ષમાં લેવાનો તો ખરો જ. પણ એ ઉપાય તો અંતે જ કરવાનો—ખીજા ઉપાયોથી કાર્ય થઈ શકતું હોય, તો એ ઉપાયને યોજવાની કાંઈ પણ આવશ્યકતા નથી. ભાગ્યુરાપણુ જો આપણા પક્ષમાં આવ્યો, તો નવ્વાણું ટકા કામ થયું જ જાણવું. કારણ કે, સધળું સૈન્ય એની આજ્ઞામાં છે અને તે પોતે સેનાપતિ છે. તે અને ખીજા કેટલાક લોકો અનુકૂલ થયા, એટલે રાક્ષસ જેવો અમાત્ય આપણા પક્ષમાં ન આવે, તો કાંઈ અડચણુ જેવું નથી. રાક્ષસ આપણને અનુકૂલ થાય એવી આશા પણ નથી. તે નંદનો સર્વથી વધારે વિદ્યાસપાત્ર અધિકારી છે અને તેથી સર્વથા નંદનું નિકંદન ન નીકળે, ત્યાં સૂંધી કાઈ કાળે પણ અન્યપક્ષમાં મળવાનો નથી. અને નંદનો નાશ થયો એટલે મારી પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે આ પૃથ્વી નિર્નન્દ થઈ! નંદનું કિવા નંદવંશનું એક અચ્યું પણ આ પૃથ્વી તલપર રહેશે નહિ, એટલે તેમના નાશનું વૈર વાળવા માટે તે પોતાના સધળા સામર્થ્ય, ચાતુર્ય અને અધિકારનો ઉપયોગ કરશે—પ્રજામાંના જેટલા મનુષ્યોને કરી શકાશે તેટલાને અમારાથી વિરુદ્ધ કરશે. જો લાગ મળે, તો ખીજા કાઈ રાજની મિત્રતા કરીને તેની સહાયતાથી અમારા નાશનો ઉદ્દોગ પણ કરશે. પરંતુ હું તેને સારી રીતે પૂરો પડીશ. જે જે યુક્તિઓ તે અમારા પરાજય માટે યોજશે, તે સધળી હું તોડી પાડીશ. અને છેવટે જો બની શક્યું તો તેને પણ પોતાના પક્ષમાં લઈને અન્દ્રગુપ્તનો પ્રધાન બનાવીશ. હું તે કાણુ? એક દીન બ્રહ્મનિષ્ઠ બ્રાહ્મણુ! મને રાજ્યની, ધનની, અધિકારની કે ખીજા કાંઈ પદ્ધર્થની કાંઈપણુ લાલસા નથી. લાલસા માત્ર એટલી જ કે, લીધેલી પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ કરીને મારા આશ્રયમાં લીધેલા એ બાળકને મગધદેશના સામ્રાજ્યનો અકવર્તી મહારાજ બનાવવો. એને આ પુષ્પપુરીના સિંહાસને બેસાડવામાં કાંઈ પણ પ્રકારનો અન્યાય થવાનો નથી, ઉલટો એક પ્રકારનો ન્યાય જ થશે. વસ્તુતઃ જોતાં એ જ બાળકનો ખીજા બંધા કરતાં આ સિંહાસનપર વધારે અધિકાર છે. જે યૌવરાજ્યાભિષેક સુમાલ્યનો થયો, તે આનો થવો જોઈતો હતો, પરંતુ તે ન થયો. એને જગત્માંથી નષ્ટ કરી નાખવાની ધારણાથી આજે જે જનો આનંદમાં મહાલી રહ્યા છે, તેમની આંખોમાં આંજણુ આંજવું જ જોઈએ. એમાં અન્યાય શો થવાનો હતો? જાણી જોઈને કરેલા તમના

અપરાધ માટે જો તેમને કઠિન શિક્ષા આપવામાં આવે, તો તેમાં અન્યાય ક્યાં, એમ કેમ કહેવાય? તેમ જ મારાજીવો એક સર્વથા પવિત્ર, વિદ્વાન અને ચતુર તેમ જ રાજાને હિતૈષી બ્રાહ્મણ દ્વારપર આવીને આશીર્વાદ આપે, તેને પ્રથમ આશ્રય આપવાનું વચન આપીને પછી પોતાના યુગ્મામદીયા અને ભૂખે મરતા નીચ પંડિતોની વાતો સાંભળીને અપમાનપૂર્વક કાઠી મૂકે એવા નાલાયક રાજાને જો તે કર્મનિષ્ઠ, તપોનિષ્ઠ અને બ્રહ્મનિષ્ઠ બ્રાહ્મણ શાપથી કે શર (ખાણુ) થી નષ્ટ કરવાને ઉદ્ધત થાય, તો તેમાં અન્યાય શો છે?”

એવા નાના પ્રકારના વિચારો આર્ય ચાલુક્યના મનમાં સમુદ્રલહરી પ્રમાણે ઊંચા ઊપડતા હતા અને પાછા નીચે પડતા હતા. જ્યારે એક છેવટનો વિચાર—પોતાવિશેનો વિચાર તેના મનમાં આવ્યો, ત્યારે તેની ચિત્તવૃત્તિ અને મુખ્યચર્યા ઉભય અયંત ક્ષુબ્ધ મહાસાગર પ્રમાણે દેખાવા લાગી. જે દિવસે રાજસભામાં તેનું અપમાન થયેલું હતું, તે દિવસનો વિલક્ષણ આદર્શ તેનાં નેત્રો સમક્ષ પ્રલક્ષ દેખાવ આપીને ઊભો રહ્યો. જાણે તે પોતે ઉદ્ધતતાથી રાજાની સભામાં પ્રવેશ કરીને રાજાને આશીર્વાદ આપતો ઊભો છે, અને તેની તે ઉદ્ધત મૂર્તિને જોઈને ચક્રિત, કુહ્ન અને ઉદ્વિગ્ન થયેલા સર્વ પંડિતો તેની તરફ આંખો કાઢી કાઢીને જોયા કરે છે—રાજાએ તેનો સત્કાર કરતાં જ તેમના કોપરૂપી અગ્નિની જ્વાળા આકાશ પર્યન્ત પહોંચી ગયેલી છે. એટલું જ નહિ પણ તે કોપે મત્સરનું સ્વરૂપ ધારણ કરેલું છે. એથી તેને ધણો જ આનંદ થયેલો છે અને રાજાની ગુણગ્રાહકતાની તે પ્રશંસા કરવાની ઇચ્છા કરે છે, એટલામાં સભામાંનો એક પંડિત ઊભો થાય છે અને પોતાની ચર્પટપંજરીનો આરંભ કરે છે. એ સાંભળીને તેના મનમાં પણ કોપનો અગ્નિ સળગી ઊઠે છે—એટલામાં તે સભા પંડિતના ઘોલવાને માન આપી રાજા તેનું અપમાન કરે છે, એથી તેના કોપની સીમા જ રહેતી નથી અને તેથી તેના મુખમાંથી શાપના શબ્દો જ નહિ, કિન્તુ કોપાગ્નિની જ્વાળા જ બહાર નીકળવા માંડે છે. તે ધણુ જ ઉદ્વિગ્ન મનથી રાજસભામાંથી જ્યાં માંડે છે અને જતાં જતાં પોતાની ઘેર પ્રતિજ્ઞાનો ઉચ્ચાર કરતો જ જાય છે. એવો એ વિલક્ષણ આદર્શ અને પોતાની તે સમયની બંધકર મૂર્તિ તેની દષ્ટિસમક્ષ સ્વરૂપ ધારીને ઊભાં રહ્યાં અને તે પોતે આ વેળાએ ક્યાં છે, શું કરે છે ઇત્યાદિનું ભાન ન રહેતાં તે કોપાવિષ્ટ બ્રાહ્મણ ઊડીને એકદમ ઊભો થયો અને ધણુ જ વેગથી ચાલતો મુખમાંથી “અરે મૂર્ખ ધનાનન્દ! તેં મારું અપમાન કર્યું છે કેમ! તેં મારું અપમાન કર્યું તે એક દીર્ઘદૃષ્ટી કાલસર્પના દૃશ્યા ઉપર જાણી જોઈને જ

પગ દબાવ્યો છે, એમજ સમજજો! તે કાલસર્પ હવે તને તો શું, પણ તારા સઘળા કુળને અને સઘળા પરિવારને દંશીને સર્વનો સંપૂર્ણ રીતે નાશ કરશે, ત્યારે જ જંપીને એસશે! આ વિષ્ણુશર્મા નથી પણ ચાણક્ય છે! પરંતુ આ વિષ્ણુશર્મા નામ હવે અત્યારે મુખમાં શામાટે આવે છે? મને થયેલા અપમાનનું જ્યારે આ ધનાનન્દના શોણિતથી પરિમાર્જન થશે, ત્યારે જ આ દેહ પુનઃ તે નામનો સ્વીકાર કરશે! તેથી પહેલાં એ નામનો ઉદ્દેશ્ય થવાનો નથી!" એવા અને એ જ અર્થના બીજા અનેક ઉદ્દેશો મોટે સાદે તેના મુખમાંથી બહાર પડ્યા. એ વેળાનો પોતાનો જ ધ્વનિ સાંભળીને અને પોતે ઉતાવળો ચાલતો હતો, એટલે પોતાનાં જ ભારી પગલાંનો અવાજ સાંભળીને તે પોતે જ અચકાઈ ગયો અને કાંઈક શુદ્ધિમાં આવ્યો. હવે તેના મનમાં બીજી જ ચિન્તા થવા માંડી, "હું જે કાંઈ બબજો તે મારા શિષ્યોમાંથી કાંઈએ સાંભળ્યું તો નહિ હોય! જે સાંભળ્યું હશે, તો તેઓ શું કહેશે? તેઓ એમ જ કહેવાના કે, આપણા ગુરુજીનું માથું ફરી ગયું છે અને તેઓ ગાંડા થઈ ગયા છે; અથવા તો પોતાના મનની કાંઈ ઈચ્છા પૂરી ન થવાથી એમને સંતાપવાયુ તો નહિ થયે હોય, એમ તેઓ ધારશે. ત્યારે હવે સ્વસ્થ પડી રહીને મારે અત્યારે તો નિદ્રા લેવી જોઈએ." એવો ચાણક્યે વિચાર કર્યો. પરંતુ મનમાં આવડેલા બધા ક્ષોભ થયેલો હોય, એટલે નિદ્રા તે ક્યાંથી આવે? અરુણોદય થતાં સૂધી પણ નિદ્રાદેવીએ તેના પર કૃપા કરી નહિ. એથી તેનાં નેત્રો એવાં તો લાલ થઈ ગયાં કે, જાણે પ્રાતઃકાલીન સૂર્યે પોતાના રક્તવર્ણુ તેજનો એનાં નેત્રોમાં જ પ્રતિબિંબ રૂપે નિવાસ કરાવ્યો હોયની! એવો ભાસ થવા લાગ્યો. એમાં ભેદ માત્ર એટલો જ હતો કે, પ્રાતઃકાલીન પ્રભાકર સૌમ્ય હોય છે અને ચાણક્યનાં નેત્રો રોદ્ર હતાં.

પ્રકરણ ૧૩ મું.

સુવર્ણ કરંડમાંનો અપૂપ.

અન્દ્રગુપ્ત જ્યારથી મુરાદેવીના મહાલયમાં વસવા લાગ્યો, ત્યારથી મુરાદેવીના અંતઃકરણની સ્થિતિ કાંઈક ચમત્કારિક થઈ ગઈ હતી; તેનું પ્રથમ દર્શન કર્યું ત્યારથી જ તેનું ચિત્ત કાંઈક આનંદિત અને કાંઈક ખિન્ન થઈ ગયું હતું. પોતાના બંધુનો પુત્ર આવો મદનસુંદર, શર અને ગુણી નીકળ્યો છે, એ જોઈને તેને ધણો જ આનંદ થયો અને આજે જો મારો પુત્ર જીવતો હોત, તો તે પણ આવડો જ અને એના જેવો જ સુંદર, શર-

વીર અને સદ્ગુણી થયો હોત, એ વિચાર મનમાં આવતાં તે ખિન્ન થઈ જતી હતી. તેણે અન્દ્રગુપ્તને રાજના દર્શનનો લાભ અપાવ્યો, તે વેળાએ રાજને તેણે આ પ્રમાણે કહ્યું હતું, “મહારાજ! આ મારા બંધુનો પુત્ર છે—પ્રહુન્નદેવનો પુત્ર થોડા દિવસ મારે ત્યાં રહેવાને આવેલો છે. મારા આગ્રહથી મારા માતા અને બંધુએ એને અહીં મોકલ્યો છે. જો આપની અનુમતિ હોય, તો એને અહીં રાખીએ.” એ વાક્યો ઉચ્ચારતી વેળાએ તેનો કંઠ રુંધાઈ જવાથી તેનાં નેત્રોમાંથી અશ્રુની ધારાનું ખલખલ વહન થવા લાગ્યું. એટલે રાજએ તેને “તું રહે છે શામાટે?” એવો પ્રશ્ન કર્યો. એથી તો તેનો શોક બમણો થયો અને તે મોટેથી હુસકાં ભરી ભરીને રોદન કરવા લાગી. ધનાનન્દે તેના રોદનનું કારણ જણાવવાનો ધણો જ આગ્રહ કર્યો, પરંતુ તેણે કાંઈ પણ જણાવ્યું નહિ. છેવટે રાજએ તેને પોતાની ગોદમાં લઈ જાની રાખવાનો પ્રયત્ન કરીને ધણી જ નમ્રતાથી પૂછ્યું ત્યારે રડતાં રડતાં રાણીએ જવાબ આપ્યો કે, ‘આર્યપુત્ર! હું શું કહું? જે વાર્તાને ભૂલી જવાની અને પુનઃ તેનું સ્મરણ ન કરવાની આપની આજ્ઞા થયેલી છે, તે વાર્તાનું હવે મારાથી આપના સમક્ષ સ્મરણ કેવી રીતે કરી શકાય? પણ આર્યપુત્ર, આપની આજ્ઞા ન હોવાથી તેનું ઉચ્ચારણુ આપ સમક્ષ ન કરવું, એ મારા વશની વાત છે, પરંતુ મારા અંતઃકરણમાં પણ તેનું સ્મરણુ ન થવા દેવું, એ મારા વશની વાત નથી. પુત્રનું સ્મરણુ માતાને ન થાય, તો ખીજા કોને થાય! અન્દ્રગુપ્તને જોયા પછી મારો પુત્ર પણ આજે આવડો જ હોત.....” પરંતુ વધારે તેનાથી બેલકી શકાયું નહિ. તેનાં નેત્રોમાંથી અશ્રુનો પ્રવાહ તો હવે એટલી બધી પ્રબળતાથી વહેવા માંડ્યો કે, તેથી રાજના સકંધ પ્રદેશ અને વક્ષઃભાગનાં વસ્ત્રો પણ ભીંજાઈ ગયાં. તેના મનનું સમાધાન કરતાં કરતાં રાજ અંતે કંટાળી ગયો. અંતે તે કાંઈક હસતો હસતો કહેવા લાગ્યો કે, “પ્રિયે મુરે! અન્દ્રગુપ્ત જો અહીં જ રહે અને તેને જોઈ જોઈને તને આવી રીતે શોક થયા કરે, તો હું તેને અહીં રાખવાની અનુમતિ આપવાનો નથી. તેને જોઈને જો તને વીતેલી વાતોનું વિસ્મરણુ થતું હોય અને તું સમાધાનમાં રહેતી હોય, તો જ હું તેને અહીં રાખવાની અનુમતિ આપીશ. જો એમ ન થાય તો એક બે દિવસમાં તેને પાછો પોતાના દેશમાં વિદાય કરી દે. તને અત્યાર પછી જરા જેટલું પણ દુઃખ ન આપવાનો મેં દૃઢ નિશ્ચય કરેલો છે અને તું ગતકાલની ખીનાઓને સ્મરીને આમ શોક કરતી બેસ, એ મારાથી કેમ સહન કરી શકાય વારુ?”

“ના ના આર્યપુત્ર!” મુરાદેવી ઝટઘને રાંઝના સ્કંધ પરથી પોતાનું માથું ઊંચું કરી અને આંખો લૂછીને કહેવા લાગી, “હું મારા શોકને સાગ કરું છું. અન્દ્રગુપ્તને જોતાં જ મને આજે પહેલી જ વાર દુઃખને ઉમળકા આવી ગયો છે, પરંતુ હવે હું શોક કરવાની નથી. જ્યારે મારા અંધુએ એને અહીં મોકલ્યો છે, ત્યારે સારા સત્કારથી એને ચાર દિવસ અહીં રાખવો જ જોઈએ.”

“ચાર દિવસ? ધનાનન્દે તેના શોકને ધટાડવાના હેતુથી કહ્યું “ચાર દિવસ શા માટે? તને ગમે તેટલા દિવસ તેને અહીં રાખને. ચાર દિવસ એટલે શું? જો તારી ઇચ્છા હોય, તો એને મારા રાજ્યમાં કોઈ સારા અધિકાર પણ આપવાને હું તૈયાર છું. એટલે એથી મારા સુમાલ્ય સાથે એ પણ રાજકાર્યમાં કાંઈક કુશળતા શીખશે. કેમ અન્દ્રગુપ્ત! શીખીશ કે નહિ?”

એ સાંભળીને અન્દ્રગુપ્તે કિચિદ્ લજ્જાનો ભાવ કર્યો અને અત્યંત નમ્રતાથી કહેવા લાગ્યો કે, “મહારાજનો અનુગ્રહ થાય અને પોતાને ધન્ય માનીને તેનો સ્વીકાર ન કરે, એવો દુર્ભાગી નર તે આ આર્યાવર્તમાં કોણ હશે?” તેનું એ ઉત્તર સાંભળીને અને એ ઉત્તર આપતી વેળાએ તેના શરીરના થયેલા શૌર્યના ભાવને અવલોકીને રાજા ધનાનન્દ આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયો અને તેને તેણે તત્કાળ કહ્યું કે, “શાખાશ! તું મોટો વાક્યતુર હોય એમ પણ દેખાય છે. મારા પુત્રના મિત્ર અને સાથી તરીકેની તારી યોગ્યતા ધણી જ સારી છે. જરા ધૈર્ય ધર—હું તને યુવરાજ પાસે જઈ જી મોકલીશ.”

“નહિ—નહિ આર્યપુત્ર!” મુરાદેવી વચમાં જ ઘોલી ઉઠી.” હજી તે એ આજે જ આવેલો છે માટે આજે જ નહિ મોકલો તો ચાલશે. નિત્ય પ્રમાણે સુમાલ્યરાજ આવતી કાલે આપના પાદવંદન માટે આવશે ત્યારે તેમનો અને એનો સ્પર્શમાં જ મેળાપ કરાવી આપજો, એટલે થયું.”

મુરાદેવીનું એ ભાષણ ચાલતું હતું, તે સમયે રાજાનાં નેત્રો એક સરખાં અન્દ્રગુપ્તમાં જ લાગી રહ્યાં હતાં. તેના સુંદર મુખમંડળને ધ્યાન-પૂર્વક જોતાં તેના મનમાં એકાએક વિચાર આવ્યો અને તે મુરાદેવીને કહેવા લાગ્યો કે, “દેવિ! હું ક્યારનો આ બાળકની મુખમુદ્રાને ધ્યાનપૂર્વક જોયા કરું છું અને મારા મનમાં એના વિશે વિચિત્ર વાતસલ્યભાવનો ઉદ્ભવ થયો છે. પ્રથમ વારના દર્શનથી જ આવું આકર્ષણ કેમ થયું? એનું કારણ હું શોધવા લાગ્યો, એટલે તે તુરત જ અને પાસે પડેલું જ જોવામાં આવ્યું.”

“તે શું વારુ?” મુરાદેવીએ ઉત્સુકતાથી પૂછ્યું.

“તારી અને એની મુખમુદ્રાનું [વચિત્ર અને વિલક્ષણ સામ્ય! તું જ ને, એના મુખપરની પ્રત્યેક રેખા અને એકંદર આકૃતિ આખેદ્રુખ તારા જ મુખકમળ પ્રમાણે છે! ચન્દ્રગુપ્ત! નીચ, હજી તો તને અહીં આવ્યાને ચાર ઘટિકા જેટલો પણ સમય નથી થયો, ત્યાં તું આવી આવી ચોરીઓ કરવા લાગ્યો કે? તારાં આવાં આચરણથી તો તને અહીં ક્ષણમાત્ર પણ રહેવાની અનુમતિ મળી શકે તેમ નથી.” મહારાજ કાંઇપણ વિનોદ કરે છે, એ જો કે મુરાદેવી નિશ્ચયપૂર્વક જાણી ગઈ હતી, તોપણ જાણે કાંઇપણ સમજી ન હોયતી! એમ દેખાડવા માટે ઘણા જ ગભરાટનો ભાવ કરીને તે ચન્દ્રગુપ્તને કહેવા લાગી કે, “ભાઈ ચન્દ્રગુપ્ત! તેં શું કર્યું? કાની અને શી ચોરી કરી?” એમ કહીને તત્કાલ તેવી જ દયામણી મુદ્રાથી તેણે રાજાને વિનવતિ કરી કે, “મહારાજ! એણે કાની અને શી વસ્તુની ચોરી કરી છે? મને તો તેવું કાંઈ પણ દેખાતું નથી. અને.....”

ઘનાનન્દે ચન્દ્રગુપ્તને મૌન્ય ધારવાનો નેત્ર સંકેત કર્યો અને મુરાદેવી પ્રતિ તેવો જ ગંભીર ભાવ દેખાડીને તે કહેવા લાગ્યો કે, “દેખાતું કેમ નથી? જેનો હું સ્વામી છું, એવી એક અમૃત્ય વસ્તુની એણે ચોરી કરેલી છે! પરંતુ ચોરી કરી તો કરી; પણ તે વસ્તુને જેવી ને તેવી જ દશામાં કાંઈ પણ હાનિ પહોંચાડ્યા વિના એ મારા સમક્ષ લઈ આવ્યો છે. એટલી બધી એણે હિંમત કરી છે; માટે એ અપરાધનો દંડ તો એને મળવો જ જોઈએ. તારો ભત્રાજો જાણીને એને જવા દેવો, એ ન્યાયથી વિરુદ્ધ છે. ન્યાયનું અપમાન મારાથી કરી શકાય તેમ નથી. વાહવાહરે ચન્દ્રગુપ્ત! તું તો ઘણો જ અશરાદ્ધ નીકળ્યો!”

આટલીવાર રાજાનું બોલવું મુરાદેવીને વિનોદ સમાન જણાતું હતું, પણ હવે તો તે વિનોદ જ છે, એવી તેની દૃઢ ખાત્રી થઈ. પરંતુ જેટલી ખાત્રી થઈ, તેટલો જ ગભરાટનો વિશેષ ભાવ દેખાડીને વળી પણ આવરી આવરી બની હાથ જોડીને તે રાજાને વિનવતી કહેવા લાગી, “મહારાજ! ક્ષમા કરો! એને અહીં આવ્યાને હજી તો ચાર ઘટિકા પણ નથી થઈ, એટલામાં એને શિક્ષા આપવા જેટલી કૃરતા દેખાડશો નહિ. એણે જે અપરાધ કર્યો હોય, તેની ક્ષમા કરો! એણે જે કાંઈ પણ ચોર્યું હશે, તે અત્યારે જ હું આપના ચરણમાં મૂકાવીશ. અને એને એ જેવો આવ્યો છે તેવો જ સત્વર પાછો મારા બંધુપાસે મોકલી આપીશ. પિયરિયાંમાં મારી નિન્દા થાય, એવું સાહસ કૃપા કરીને કરશો નહિ.”

“ના-ના-” રાજ વધારે અને વધારે નિબુરતાનો ભાવ દેખાડીને જાણ્યો, “આનો અપરાધ ક્ષમા કરવા જવો નથી. ખીજ કોઈની વસ્તુ એણે ચોરી હોત, તો મેં ક્ષમા પણ કરી હોત. પણ આ તો મારી જ વસ્તુ ચોરીને વળી જાણે શાહુકાર હોય તેમ મારી સામે જ આવીને ઊભો રહ્યો છે, એટલો બધો એ અવિવેકી અને ઉદ્ધત છે. માટે એને દંડ મળવો જ જોઈએ. મારી એને લગારે બીજી ધંધ નહિ? અન્દ્રગુપ્ત! બાલ-આના બચાવમાં તારે શું કહેવાનું છે?”

રાજએ અન્દ્રગુપ્તને જે સ્વસ્થી બોલાવ્યો, તે સ્વસ્થી બોલ્યા જ કર્કશ અને કઠોર હતો. એ સાંભળીને અન્દ્રગુપ્ત પણ ગભરાઈ ગયો. રાજએ ભવાં ઊંચાં ચઢાવ્યાં અને તેનાં નેત્રો પણ કોપ અને આશ્ચર્યથી વિસ્ફારિત થઈ ગયાં. મુરાદેવીએ ધણા જ ગભરાટના ભાવથી “નહિ-નહિ-” એવો ધણા જ દયામણા સ્વસ્થી પોકાર કર્યો. એ બન્નેની આવી દશા જોઈને રાજને ધણું જ હસવું આવ્યું અને તે તત્કાળ મુરાદેવીને શાંત પાડવાના હેતુથી જાણ્યો, “અરે ગાંડી! એક દર્પણ લઈ આવીને જો તો ખરી. તું તારું મુખ જો અને આ તારા ભત્રીજાનું મુખ પણ જો. એટલે મારા કહેવા પ્રમાણે મારી વસ્તુની ચોરી કરીને તે પોતાના મુખ પ્રદેશમાં ધારણ કરીને આવ્યો છે કે નહિ, એ તું જાણી શકીશ. તારા આ અલૌકિક સૌન્દર્યની એણે ચોરી કરી છે કે નહિ, તે તું જ તપાસી જો. તારા સૌન્દર્યનો સ્વામી કોણ વારુ? હું. ત્યારે એણે મારી વસ્તુ ચોરી કે નહિ? કેમ હવે એ ચોરીની સાબિતી માટે ખીજ કોઈ પૂરાવાની જરૂર છે ખરી કે? કેમ રે ચોર! તું પોતાનો અપરાધ કબૂલે છે કે નહિ? તે તારી કૌશલ્ય સૌન્દર્ય ચોર્યું છે કે નહિ?” એ સાંભળતાં જ મુરાદેવી એકદમ ખડખડ હસી પડી, ને જાણે એક મોટી વિપત્તિનું વાદળ ટળી ગયું હોય, તેવી રીતે છૂટકારાનો એક શ્વાસ લઈને કહેવા લાગી કે;—

“અરે બાઈ! હું કેટલી બધી ગભરાઈ ગઈ! મને તો ખરું જ ભાસ્તું કે, અન્દ્રથી કાંઈપણ અપરાધ થઈ ગયો છે—છતાં પણ મારો ભત્રીજો એવું કામ કોઈ દિવસે પણ કરે નહિ, એવો મારો દૃઢ નિશ્ચય હતો. તથાપિ જ્યારે આપ ધણી જ ગંભીરતાથી બોલવા લાગ્યા, ત્યારે તો ભયથી મારું શરીર થરથર કંપવા લાગ્યું. મને તો એમ જ થવા માંડ્યું કે, ભત્રીજાને અવ-એસ એટલો પણ આવકાર આપ્યો નથી, એટલામાં આ વળી વિપત્તિ તે પરમેશ્વરે ક્યાંથી મોકલી?”

“પણ જો-હું કહું છું તેમ છે ખરું કે નહિ? મુરે! આ પુરુષ છે, તેથી કાંઈક ફરક તો હોય જ-પણ તું જ્યારે એના વચની હતી અને પ્રથમ જ અહીં

આવી હતી ત્યારે આમેદુલ્લા એના જેવી જ દેખાતી હતી. મને તે તારા પૂર્વ રૂપનું સ્મરણ થઈ આવ્યું—તારી અને એની મુખમુદ્રામાં ધણું જ સામ્ય છે હો! આ અન્દ્રગુપ્ત આગળ જતાં ધણો જ ભાગ્યશાળી થશે, એમ એનાં સામુદ્રિક ચિન્હોથી સ્પષ્ટ અનુમાન થઈ શકે છે.” રાજાએ સ્વાભાવિક ઉદ્ગાર કાઢ્યા.

“એની ઇડાપીડા ટળો, અને એ મારા જેવો ભાગ્યશાળી ન નીકળો; એટલે થયું .....” મુરાદેવી કાંઈક ખીન્ન જ ભાવથી બોલી.

“કેમ વારુ? તારું ભાગ્ય તે શું ખોટું છે?” રાજાએ વચમાં જ તેને કહ્યું અને તેને જોધને હસવા લાગ્યો.

“આર્યપુત્ર! જે આપને કોપ ન થાય, તો કહું—આપના આ હાસ્યમાં જ આપના પ્રશ્નનું ઉત્તર સમાયલું છે.” મુરાદેવીએ કહ્યું.

એવી રીતે ખીન્નું પણ કેટલુંક વિનાદાત્મક અને ઇતર પ્રકારનું ભાષણ થયું અને રાજાએ અન્દ્રગુપ્તને તેની ફાઈપાસે રહેવાની આનંદથી આજ્ઞા આપી. રાજા અને અન્દ્રગુપ્તના પ્રથમ મેળાપનું પરિણામ તો સારું આવ્યું.

એ મેળાપનું પરિણામ પોતાને જોધનું હતું, તેના કરતાં પણ વધારે અનુકૂલ થવાથી મુરાદેવીના મનમાં ધણો જ હર્ષ થયો અને તેણે તે દિવસે સાયંકાળે અન્દ્રગુપ્તનાં ધણા જ સ્નેહથી આવારણાં લીધાં. અન્દ્રગુપ્તના નિવાસ-માટે તેણે પોતાના જ મહાલયમાં વ્યવસ્થા કરી આપી. તેના ખાનપાનની તે પોતે જ ખાસ તપાસ રાખતી હતી. તેણે અન્દ્રગુપ્તને ચાંપી ચાંપીને કહી મૂક્યું હતું કે, “જે જરાક પાણી પણ પીવું હોય, તો તે મને દેખાજા વિના પીવું નહિ, અને ખીન્નું કાંઈ ક્યાંય કંઈ ખાવાનું આપે તો તે કદાપિ ખાવું નહિ. આ પાટલિપુત્રમાં આજકાલ ધણી જ ખરાબ સ્થિતિ ચાલે છે. અનિષ્ટ ક્યારે અને કંઈ વેળાએ થશે, એનો નિયમ નથી. માટે વિચારીને વર્તવામાં વધારે સારું છે.” મુરાદેવીએ ખાવાપીવા વિશેની આટલી તાકીદ શામાટે આપી હશે, એ જો કે પ્રથમતઃ અન્દ્રગુપ્તના ધ્યાનમાં આવી શક્યું નહિ; પરંતુ ચાણક્યે તેને આજ્ઞાધારકતાથી વર્તાવાની ટેવ પાડી દીધેલી હોવાથી તેણે આમ શામાટે કરવું અને તેનું કારણ શું? ઇત્યાદિ પ્રશ્નો ન પૂછતાં આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તવાનું મુરાદેવીને વચન આવ્યું. એવી રીતે અન્દ્રગુપ્તની નંદની રાજધાની પાટલિપુત્રમાં તેની જ પ્રિય મહિષી મુરાદેવીના મંદિરમાં સ્થાપના થઈ.

એ ઘટનાને લગભગ પાંચ દિવસ વીતી ગયા. એક દિવસ રાણી મુરાદેવી મહારાજા ધનાનન્દ પાસે બેઠી હતી—એટલામાં તેની એક દાસી

આવીને તેને કહેવા લાગી કે, “દેવિ! પટરાણી સુનંદાદેવીએ પોતાની એક દાસીદ્વારા એક સુવર્ણ કરંડ અને એક પત્રિકા મહારાજાધિરાજમાટે મોકલાવ્યાં છે—તે લઈને તે દ્વારપર ઊભેલી છે. તે વસ્તુઓ અમને આપો તો અમે મહારાજાને પહોંચાડીએ, એમ અમે કહ્યું, પણ એના એવો જવાબ મળ્યો કે, મને એ વસ્તુઓ પોતે જ જઈને મહારાજાને હાથોહાથ આપવાની દેવીની આજ્ઞા છે અને તેમન બન્યું તો હું પાછી જઈશ; એમ તે કહે છે. હવે એવિશે મહારાજાની જેવી આજ્ઞા થાય, તે પ્રમાણે અમલ કરવામાં આવે. મહારાજાની આજ્ઞા વિના અમારાથી શું કરી શકાય વારુ?” એમ કહીને રાજાની આજ્ઞાની વાટ જોતી તે દાસી હાથ જોડીને મૂક મુખે એક બાજુએ ઊભી રહી.

દાસીનું એ ભાષણ સાંભળીને મુરાદેવી તેના શરીરપર ધસી જઈને કાંઈક કોપના ભાવથી કહેવા લાગી કે, “પણ મૂર્ખો! આજ્ઞાવિના તેને અહીં ન આવવા દેવાનું તને કાણે કહ્યું હતું? તમને બધાંને એક નહિ, પણ અનેક વાર મેં કહેલું છે કે, જો બીજી રાણીઓ તરફથી કાંઈ દાસી કાંઈ પણ કહેવાને આવે, તો તેને બિલ્કુલ અટકાવશો નહિ. એકદમ તેને અંતઃ-પુરમાં આવવા દેજો. મારા હાથે કોઈને પણ કાંઈ દુઃખ થવું ન જોઈએ, એવી જ મારી ઇચ્છા છે! જેવી હું મહારાજાની પત્ની છું, તેવી તે પણ પત્નીઓ નથી કે શું? જા અને જઈને તેને અહીં સત્વર મોકલી દે. જા જા—મોહું શાંતી જોયા કરે છે—જા તેને તું જ લઈ આવ.”

એ સાંભળીને રાજા ધનાનંદે મુરાદેવીને કહ્યું કે, “તે દાસીએ જ અહીં શામાટે આવવું જોઈએ? જે વસ્તુ લાવવાની હોય, તે તારી દાસીને જ કહીને મંગાવી લે, એટલે થયું.”

પરંતુ મુરાદેવી પુનઃ રાજાને પ્રાર્થના કરતી કહેવા લાગી કે, “મહારાજા, એમ કરવું તે સારું નથી. તે કરંડક અને પત્રિકા આપનાં જ ચરણોમાં અર્પવાની રાણીની આજ્ઞા છે, ત્યારે તેના મનોભંગ શામાટે કરવો? તે જેવી આવશે તેવી બિચારી ચાલતી થશે. જા—જા તે જે કાંઈ લાવી હોય, તે તેને અહીં લાવવાનું કહી દે, મહારાજા વાટ જોતા બેઠા છે.” એ છેલ્લું વાક્ય તે દાસીને ઉદ્દેશીને બોલી.

આજ્ઞા થતાં જ દાસી બહાર ગઈ અને થોડા જ સમયમાં બીજી એક દાસીને લઈને અંદર આવી. એ દાસીના હાથમાં એક સુવર્ણ કરંડક અને એક પત્રિકા હતી. આવતાં જ એ બે વસ્તુઓ રાજાનાં ચરણમાં રાખીને તેણે વિનય કરી કે, “મહારાજા! મહાદેવી સુનંદાએ અનેક પ્રણતિ-

પૂર્વક વિગતિ કરીને કહેલું છે કે, મહારાજે આ પત્રિકા વાંચવી અને આ સુવર્ણ કરંડમાંના ઉપાયનનું ગ્રહણ કરવું. જો કાંઈ આપના તરફથી કહેવાનું હોય, તો હું થોભું; નહિ તો જવાની આજ્ઞા ધન્યું છું,” એમ કહીને તે મૌન્ય ધારી ઊભી રહી.

“પરિચારિકે! આ પત્રિકા અને આ કરંડક બંને તું પાછા લઈ જા-આર દિવસ હું એને મળવા ગયો નહિ, એટલે જુઓ તો ખરા કેવા કરંડકા અને કેવી પત્રિકાઓ મોકલે છે તે! તમે દાસીજીને પણ કાંઈ કામ ધંધો હોય, એમ જણાતું નથી. જા-એક ક્ષણ માત્ર પણ અહીં ઊભી રહીશ નહિ. તારી સ્વામિનીને કહેજે કે, હું તને પોતે મળીશ અને તે જ દિવસે આ પત્રિકા અને ઉપાયનનો સ્વીકાર કરીશ. અહાહા! સ્ત્રીઓ કેટલી બધી દૂષી અને મત્સરી સ્વાભાવવાળી હોય છે! ઈશ્વર જ બચાવે!!” રાજાએ કંટાળાના ભાવથી કહ્યું.

“મહારાજ!” મુરાદેવી વચમાં જ બોલી ઊઠી. “મહાદેવી સુનંદા આપનાં પટરાણી છે, તેમનું વિનાકારણુ આમ અપમાન શામાટે કરો છો? પત્રિકા વાંચવાથી આપની શી ક્ષતિ જના-ને છે? કાંઈ મનુષ્ય એક વસ્તુ બધું જ જાણી શકતા પર મોકલે, અને તે તેનો તિરસ્કારપૂર્વક અસ્વીકાર કરે, એટલે તેના મનમાં કેટલો બધો ખેદ થાય, એની આપને કદપના પણ છે ખરી કે? માટે મારી એટલી જ નમ્ર પ્રાર્થના છે કે, મહાદેવીની પત્રિકા અને ઉપાયનનો આપે અનાદર કરવો નહિ. હું એ પત્રિકા આપને વાંચી સંભળાવું છું.”

“મુરે! માત્ર તું જ કેમ આવી મત્સરહીન અને દૂષ રહિત બની ગઈ છે વાર? અને તેમાં પણ સોકયો વિશે પણ નિર્મત્સરતા? બીજી રાણીઓ તો તારો સદા સર્વદા દૂષ જ કર્યાં કરે છે, અને આ મહાલયમાં આવ્યા પછી હું જોઉં છું કે, તું તો સામે તેમનો પક્ષ ધરીને મારાથી લજા જ કરે છે. આ પ્રેમને તે શા નામથી ઝાળખવો? તેમના વિશે તારા મનમાં સ્વાભાવિક રીતે જ દૂષ હોવો જોઈએ, તેના લેશમાત્ર પણ તારામાં નથી એ તે શું!” રાજા આશ્ચર્યચકિત થઈને કહેવા લાગ્યો.

રાજાના એ શબ્દોથી મુરાદેવીએ ક્રિચિત્ સ્મિત હાર્ય કર્યું અને નમ્રતાથી કહ્યું કે, “મહારાજ! અપરાધ વિના જ પતિએ પરિત્યાગી હોય તો એક અખળાના મનમાં કેટલો બધો ખેદ થાય છે, અને તેના ઉદ્દેગ કેવો હોય છે, એનો મેં સારો અનુભવ કરેલો છે, એથી મારા શત્રુજીને શિરે પણ એવો ભયંકર પ્રસંગ ન આવે, એવી મારી સદોદિત ભાવના રહે છે.

ત્યારે હું સુનંદા જેવી એક સાખી ઓવિશે દ્વેષ અને મત્સર કેમ કરી શકું વારુ? મારાથી કોઈ કાળે પણ એમ થવાનું નથી. એ મારો સ્વભાવ જ નથી. વધારે શું કહું, નાથ?"

મુરાદેવીનું એ ભાષણ સુનંદાની પરિચારિકા ધણા જ આશ્ચર્યના આવથી સાંભળતી ઊભી હતી. રામ ધનનન્દ પણ મુરાની મુખમુદ્રાનું કાંઈક આદર અને કાંઈક આશ્ચર્યના મિશ્રભાવથી ધ્યાનપૂર્વક અવલોકન કરી રહ્યો હતો. મુરાદેવીનાં અંતિમ વાક્યોએ ધણું જ સારું કાર્ય કર્યું. એથી ધનનન્દના મનમાં દંઠ નિશ્ચય થઈ ગયો કે, "મુરા જેવી અત્યંત સુશીલ, સારાં ચિરિત્રોવાળી, શુદ્ધ અને નિષ્કપટી સ્ત્રી સંસારમાં કોઈક જ હશે—કિમહુના, ખીજી એના જેવી ન જ હોય, તો તેમાં પણ આશ્ચર્ય જેવું તો નથી જ." મનમાં એવો વિચાર કરીને પછી તે સુનંદાની પરિચારિકાને સંબોધીને બોલ્યો;—“પરિચારિકા! તું જઈને તારી સ્વામિનીને કહે જે કે, તમારી મોકલેલી વસ્તુઓ મહારાજ તો પાછી જ ફેરવતા હતા, પણ જે મુરાદેવીના સર્વસ્વનો તમે નાશ કર્યો છે, તે જ મુરાદેવીએ તમારો પક્ષ કરીને મારા હસ્તે આગ્રહથી એ પદાર્થોનો સ્વીકાર કરાવ્યો છે. જા. આ પત્રિકાનું એટલું જ ઉત્તર છે, ખીજું કાંઈ પણ કહેવાનું નથી.”

મહારાજની આજ્ઞા થતાં જ પોતે લાવેલી બન્ને વસ્તુઓ રામ ધનનન્દનાં ચરણોમાં મૂકીને તે પરિચારિકા સાંધી ઉતાવળે પગલે રવાના થઈ ગઈ. જતાં જતાં માત્ર એકવાર તેણે મુરાદેવીની ગંભીર મુખમુદ્રાનું ધણી જ ચમત્કારિક દષ્ટિથી અવલોકન કર્યું. કેટલાક વિષયોમાં રાજમહાલયોમાં વસનારી રાજપરિચારિકાઓ અને દાસીઓ પણ કેવી ચતુર અને હુદ્દિમતી હોય છે, એનું આથી સારું અનુમાન કરી શકાય છે. અસ્તુ.

મુરાદેવી તે પત્રિકાને હાથમાં રાખી મહારાજને સંબોધી કહેવા લાગી “આર્યપુત્ર! આ પત્રિકા આપ વાંચો છો કે, હું વાંચી સંભળાવું? મારી પત્રિકા પણ ન વાંચતાં જો આપે પાછી મોકલી દીધી હોત, તો મારા મનમાં કેટલો બધો ખેદ થયો હોત! એવી જ રીતે તેના મનમાં પણ ખેદ થશે—તેથી જ હું કહું છું કે, એ પત્રિકા વાંચવી તો જોઈએ જ—આપ ન જ વાંચવાના હોં તો હું વાંચું.”

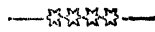
એમ કહીને મુરાદેવી તે પત્રિકા ઊઘાડવા જતી હતી, એટલામાં ધનનન્દે તેના હાથમાંથી એકદમ પત્રિકા છીનવી લઇને કહ્યું કે, “ના ના—તું એ પત્રિકા વાંચીશ નહિ. એમાં તારા વિશે મારું મન પાછું કલુષિત કરવાનો જ યત્ન કરેલો હશે. માટે એ પત્ર મને જ વાંચવા દે.”

“જેવી ધૃષ્ટા. આપ એ પત્રિકા વાંચી ત્યાંસુધી હું આ સુવર્ણ કરંડકને ઊઘાડીને તેમાં શું છે, તે જાઉં છું.” એમ કહીને મુરાદેવીએ તે કરંડક ઊઘાડ્યો. તેમાં ઉત્તમ રીતિથી બનાવેલા અપૂપ (માલપુઆ) હતા. પત્રમાં થોડો જ વિષય લખેલો હતો—તે એક ક્ષણ માત્રમાં વાંચીને રાજાએ કહ્યું કે, “આમાં વિશેષ બીજું કંઈપણ નથી. ગઈકાલે મહાદેવીએ કૈલાસનાથના કોઈ વ્રતનું ઉઘાપન કર્યું હશે, માટે તેના પ્રસાદના ચાર અપૂપ મોકલેલા છે. એ અપૂપ તેણે પોતાના હાથે કરેલા છે અને તેથી તેણે તેમાંથી વધારે નહિ, તો એક કટકો પણ ખાવાની મને વિનયિ કરેલી છે. પ્રિય મુરે! આ કૈલાસનાથનો પ્રસાદ છે, માટે એનો અનાદર કરી શકાય તેમ નથી. આવ—તું અને હું એક એક કટકો ખાઈ લઈએ.”

એમ કહી રાજાએ કરંડકમાં હાથ નાંખીને તેમાંથી એક અપૂપ ઊપાડી લીધા અને તેમાંથી એક કટકો તોડીને તેણે મુરાદેવીના હાથમાં આપ્યો તથા બીજા કટકો તે પોતાના મુખમાં મૂકવા જતો હતો, એટલામાં મુરાદેવીએ એકદમ “મહારાજ! દગો—ખરેખર કંઈપણ દગો છે—માટે આપ એ અપૂપ ખાશો નહિ.” એવો ગભરાટથી પોકાર કરીને તેના હાથને મોઢામાંથી પાછો ખેંચી લીધા.

રાજા ચક્રિત થઈને તેને “મુરે! આ તું શું બોલે છે? દગો શાનો?” એવી રીતે પૂછવા લાગ્યો. એટલે તે વધારે જ લય અને ગભરાટના લાવથી બોલી કે, “આ દગો આપના પ્રાણ લેવા માટેનો છે, બીજા શાનો હોય? આ અપૂપમાં અચીત કોઈપણ પ્રકારનું ઝેર મેળવવામાં આવ્યું છે. જરા ઘૈર્ય ધરો—મારા એ બોલવાને હું પ્રત્યક્ષ કરી બતાવું છું.”

પોતાના પતિને એમ કહીને તેણે પોતાની એક દાસીને તત્કાળ આજ્ઞા આપી કે, “જા—જાલદી દોડ અને મારી પેલી શ્વેતાંબરી* માર્ગરીને બની શકે તેટલી ઊતાવળે અહીં લઈ આવ.”

પ્રકરણ ૧૪ મું.

માર્ગરીનું મરણ.

દી સી શ્વેતાંબરીને લઈને પાછી આવે ત્યાં સુધી મુરાદેવીની મુખ-મુદ્રા જરાક જાેવા જેવી હતી. જેવી રીતે કોઈ એક પ્રેમાળ માતા પોતાના બાળકનું ઘણી જ સાવધાનતાથી પાલન કરતી હોય અને

* માર્ગરી—બિલાડી, મોંદડી.

તેવામાં તે બાળકના શિરે અકસ્માત આવનારું સંકટ તેના જીવામાં આવે, તે સમયે પોતાના બાળકના સંરક્ષણ માટે હવે શું કરવું અને શું ન કરવું એવા ગભરાટમાં તે પડી જાય છે; તેવી જ એ સમયે મુરાદેવીની અવસ્થા થએલી હતી. રાજ અને અપૂપ કરંડના મધ્યમાં પોતે બેસીને તેણે તે ઢાંકી મૂક્યો—એથી જાણે રાજ તેમાંના અપૂપનો સ્વાદ અવશ્ય લેવાને ઇચ્છતો હોય અને પોતે તેને અટકાવતી હોય—એવો ભાવ વ્યક્ત થતો હતો.

મુરાનું આવું સ્વરૂપ જોઈને રાજ ધણો જ વિસ્મિત થઈ ગયો. “એ દગો દગો એવા શબ્દો શામાટે ઉચ્ચારતી હશે અને એણે દાસીને પોતાની એતાંબરી નામની માર્ગરી લાવવાનું કહ્યું, એનું કારણ શું હશે?” એમાંનું પ્રથમ તો રાજના ધ્યાનમાં કાંઈપણ આવ્યું નહિ. એથી તેણે “શું છે? શું છે?” એમ કહીને અનેક વાર રાણીને એ વિશે પૂછ્યું, પરંતુ એનું કાંઈપણ ઉત્તર ન આપતાં કોઈ એક બ્રાંતચિત્ત અને ભ્રમિષ્ટ મનુષ્ય પ્રમાણે મુરાદેવી રાજને પોતાના હસ્તથી મૌન ધારવાનો નિર્દેશ કરીને એક લક્ષ્મી તે અપૂપમાં દૃષ્ટિ રાખીને બેસી રહી હતી. એટલામાં મોકલેલી દાસી રાણીની આજ્ઞા પ્રમાણે એતાંબરી માર્ગરીને લઈ આવી હાજર થઈ.” એને લઈ આવી તે બહુ જ સારું કર્યું. ચાલ-લાવ એને અહીં.” મુરાદેવીએ તેને આવકાર આપીને હાસ્થપૂર્વક કહ્યું. તેણે માર્ગરીને પોતા પાસે બેસાડી અને સારપછી ધણા જ ખિન્નવદનથી કહ્યું કે, “વત્સે એતાંબરિ! આજ સુધી તને દુગ્ધનું પાન કરાવીને મેં મહાપ્રેમથી તારું પાલન કરેલું છે—પણ આજે આ જ હાથે તને વિષનું પાન કરાવીને હું તારા પ્રાણ લેવાને તત્પર થએલી છું—સમજ કે? આવ એમ કીધા વિના આ અપૂપમાં વિષનું મિશ્રણ છે કે નહિ, એનો પૂરો નિશ્ચય થાય તેમ નથી. માટે એ નિશ્ચય થવો જ જોઈએ કે જેથી હવે પછી સાવધ રહેવાનું અમારાથી જાણી શકાય.” એ બાપણ જો કે હતું તો આત્મગત જેવું જ, પરંતુ તે કાંઈ તે ધીમેથી બોલતી ન હોતી—સારી રીતે બીજને સંભળાય તેમ જ બોલતી હતી. અર્થાત્ રાજએ તેનું એ બોલવું બરાબર સાંભળ્યું. એટલામાં પોતાના હાથમાંના અપૂપના કટકને મુરાદેવી માર્ગરીના મુખપાસે ધર્યો. પરંતુ અત્કાર કેવો, કે તે અપૂપને માત્ર સુંઘીને જ તે મૂક પ્રાણી દૂર થઈ ગયું! તેણે અપૂપને જિહ્વાથી સ્પર્શ કર્યો નહિ અને તે દૂર જવા લાગી. એટલે વળી પણ મુરાદેવી તેને ઉદ્દેશીને કહેવા લાગી કે, “હં-હં-શું, આમાં ઝેર છે, એ તું પણ સમજી ગઈ કે? ના ના પણ તારા એટલા જ આજાથી મારી ખાત્રી થનારી નથી. તારું મોઢું બિધાડીને એનો કકડો બળાતકારે હું તેમાં નાંખીશ—કદાચિત્ત તું તેને કાઢી નાંખવાનો યત્ન કરીશ, તો

તારા મોઢાને દાખી રાખીને એના કિચિદ્ ભાગ તો હું તને ગળાવીશ જ. એટલે તારી કેવી દશા થાય છે, તે પ્રત્યક્ષ દેખાઈ રહેશે.” એમ કહીને તત્કાળ તે માર્ગરીના મુખમાં તેણે માલપુઆનો કડકા નાંખ્યો. માર્ગરીએ પોતાના નખો અહાર કાઢ્યા અને પીઠને ઊંચી કરીને સંતાપથી પોતાની પૂછડી પછાડવા લાગી. પરંતુ દૃઢ નિશ્ચયવાળી મુરાએ એમાં બિલકુલ ખ્યાન આપ્યું નહિ. તેણે માર્ગરીના મુખને સળંગ દેખાવી રાખ્યું. માર્ગરીએ નખપ્રહાર કરવાથી તેના કામળ કરોમાંથી રક્તનો પ્રવાહ વહેવા લાગ્યો, છતાં મુરાએ તેના દાખેલા મુખને છોડ્યું તો નહિ જ. રાજાએ તેને “આશું? આશું? છોડી દે એને!” એમ ઘણી એ વાર કહ્યું, પરંતુ રાજાની આજ્ઞા પણ તેણે માની નહિ. તેણે તો તેનું મોઢું જેમ દાખ્યું હતું તેમ દાખી જ રાખ્યું. પોતાના આગલા અને પાછલા પગોથી માર્ગરીએ પોતાનું નખપ્રહારનું કાર્ય ચાલુ જ રાખ્યું હતું, તેથી કાંડાંથી તે ઠૂઠ કાણીના ઉપરના ભાગ પર્યન્ત મુરાના અન્ને હાથો આખા લોહીલોહાણુ થઈ ગયા હતા, પણ પોતાના એ દુઃખનું પણ તેને ભાન હતું નહિ. તે માર્ગરી જ્યારે તે અપૂપના કડકાથી ઘૂટેલી લાળના એ ધૂટડા પેટમાં ઉતારી ગઈ, ચારે તત્કાળ મુરાદેવીએ પોતાના હાથમાંથી તેને છોડી દીધી. માર્ગરી ઘૂટતાં જ પોતાના મુખમાંના અપૂપના કડકાને અહાર કાઢીને એકદમ ભાગવા લાગી; પરંતુ હજી તો પંદર વીસેક પગલાં દોડી હશે, એટલામાં તેને અંધારાં આવતાં ચક્ર આધિને તે ત્યાંની ત્યાં જ પટકાઈને શાંત થઈ ગઈ. વિષનું પરિણામ તેના શરીરમાં થવા માંજું હોય એમ હવે પ્રત્યક્ષ દેખાયું અને તેથી મુરાદેવી ધનાનન્દને કહેવા લાગી કે, “ભુઓ-ભુઓ-મહારાજ! એના શ્વાસ હવે કેવો સંધાર્ષ ગયો છે? હવે થોડી જ વારમાં એ પ્રાણ છોડી દેશે, એમાં કાંઈ પણ શંકા જેવું નથી. આપ બેઠાબેઠા એ અમત્કારને જ્ઞેયા કરો. અપૂપમાં આવા વિષની મેળવણી કરી તેને સુવર્ણ કરંડમાં ધાલી તે મહારાજના બક્ષણુ માટે મોકલનારનું કાર્તો સાહસ અવર્ણનીય અથવા મૌખ્ય અચિન્ત્ય! નહિ તો તે આવું કાર્ય કરી શકે નહિ. પરંતુ એવી ઘટનાઓનું પૂર્વે જ ભવિષ્ય જાણી રહેલી મુરાદેવી મહારાજના જીવરક્ષણુ માટે નેત્રોમાં તૈલ આંજીને દિનરાત જગૃત બેઠેલી છે, એનું એ સાહસી મંડળને સ્મરણુ થયું હોય એમ લાગતું નથી. જ્ઞે તે આવી રીતે સાવધાન ન હોત, તો તો તેમની ઇચ્છા પ્રમાણે સર્વ કાર્યો ક્યારનાં વે થઈ ગયાં હોત! ભુઓ-મહારાજ! આપનાં પટરાણી સુનંદાએ આપના માટે ઘણા જ પ્રેમથી મોકલેલા આ અપૂપના કટકાથી આ મારી ગ્વેતાંબરીની શી અવસ્થા થઈ છે, તે ભુઓ! અરેરે-આ તે કેવું હલાહલ વિષ! એનું આણું શરીર

કાળું પડી ગયું છે—અને એનાં નેત્રો પણ કેવાં ભયંકર દેખાય છે. આ છેલ્લાં ડચકાં ભરતાં એને ફેટલી વેદના થાય છે, તે તો બુઝ્યાં અઢાહા! મું ત્યારે આ અપૂપને ભક્ષનારની અંતે આવી જ અવસ્થા થવાની હતી ને? ઠીક—ઠીક રાજ્યલોભ, અધિકારલોભ અને સપત્ની મત્સરથી એ પાપી મંડળ કેવાં કેવાં ધોરતમ પાપો કરવાને તૈયાર થશે, એની કલ્પના થવી અશક્ય છે!” એમ બોલીને મુરાદેવી અત્યંત ઉદ્વિગ્ન દૃષ્ટિ મહારાજના મુખપ્રતિ જોવા લાગી. એટલામાં તે માર્ગરીનું મરણ થઈ ગયું. તેની કાઠી ગએલી આંખો ધણી જ ભયંકર દેખાતી હતી અને તેનું મુખ તથા આંખો કાચલા પ્રમાણે કાળાં અથવા તો કાળાં ઠીકરાં જેવાં થઈ ગયાં હતાં. આવો દેખાવ જોતાં જ ધનનાનન્દના હૃદયમાં એકાએક અનિવાર્ય સંતાપનો ઉદ્ભવ થયો અને તે પોકાર કરીને કહેવા લાગ્યો કે, “અરે ચાર્ડાલિની! તેં મારો જ જીવ લેવાની ધારણા રાખી? પ્રસાદના નિમિત્તે અપૂપ બનાવીને તેમાં આવું ભયંકર વિષ મેળવી મને જ નષ્ટ કરવાની દુષ્ટ ઈચ્છાથી એ અપૂપો મને જ ખાવામાટે મોકલ્યા! અને તે આરોગવા માટે ખાસ વિનતિપત્ર પણ લખ્યું! વાહ—વાહ! હવે જો, કે એક ક્ષણ માત્ર પણ તું તારા વૈભવના આસને રહી શકે છે કે? તને ગર્દભના પૃષ્ઠ ભાગે બેસાડી સમસ્ત અંતઃપુરમાં ફેરવી અને પછી તારો વધ કરાવી, કૂતરાંને શિયાળવાને તારા માંસની ઉભણી આપું, તો જ હું ધનનાનન્દ ખરો! તું મારા સુમાલ્યની માતા છે, માટે આવી કઠિન શિક્ષા તને ન આપવાની પણ ધારણા થાય છે: પણ ના—જ્યારે તેં મારા જ નાશનો પ્રયત્ન આદર્યો, ત્યારે હવે તારામાટે દયા કરવી, એ વ્યાજબી નથી જ. જેવી રીતે આજે તેં મારી હાનિનો યત્ન કર્યો, તેવી જ રીતે કાલે પોતાનો હેતુ સિદ્ધ કરવાને પોતાના પુત્રના પ્રાણ લેવાને પણ તું તત્પર થઈશાં માટે પળ-માત્રનો વિલંબ ન કરતાં તને કઠિનમાં કઠિન અને યોગ્ય શિક્ષા જ આપવી જોઈએ—એમાં જ મારું અને રાજ્યનું શ્રેય સમાયલું છે!”

“પ્રાણનાથ! એકાએક આમ ક્ષુબ્ધ થવાનું કાંઈ પણ કારણ નથી. એ સઘળું કારસ્થાન મહાદેવીએ જ કર્યું અને આ વિષપ્રયોગ પણ તેણે જ કર્યો, એમ કહેવાનો હાલમાં આપણી પાસે આધાર શો છે?” મુરાદેવીએ વળી એક ખીજે જ બુટો ઉઠાવ્યા. મુરાદેવી જે વેળાએ એ વાક્યો ઉચ્ચારતી હતી, તે વેળાએ તેના આંખોમાં ખાસ અવલોકન કરવા જેવા હતા. કાંઈ મનુષ્યનું મન પ્રથમથી જ કલુષિત થએલું હોય, તેમાં વધારે કલેશનો ઉમેરો કરવાના હેતુથી ફેટલાક દુષ્ટ મનુષ્યો જેવી રીતે બહારથી વિરુદ્ધ બાપણ જ કરતા હોય છે, તેવો જ મુરાદેવીનો

પણ ભાવ હતો; પરંતુ ભોળા રાજાને એની સમજણ પડી નહિ. તે એકદમ કહેવા લાગ્યો, “આધાર શો છે? એ અપૂપના એક કડકાની લાળથી જ માર્ગરીને પ્રત્યક્ષ મેં મરી જતી જોઈ છે, તો હવે ખીજને તે શો આધાર જોઈએ? શું એનું ભક્ષણ કરીને મારા મરણને જ હું આધાર બનાવું કે?” “મહારાજ! આમ આપ કોપથી લાલ પીળા ન થાઓ” મુરાદેવીએ ધણી જ શાંતિ અને દૃઢતાથી કહ્યું. “આમ ઉતાવળ કરવાથી કાંઈ પણ કાર્ય થવાનું નથી. મને શિક્ષા કરતી વેળાએ પણ આપે ઉતાવળ કરી હતી, તેનું પરિણામ શું થયું વારુ? એ જ કે, આ યુવરાજની પદવીને દીપાવનારો અને આપના રાજ્ય કાર્યભારમાં સહાયતા કરનારો થઈ પડ્યો હોત, તેવો પુત્ર સદાને માટે ચાલ્યો ગયો! કદાચિત્ એણે જ તમારો જીવ લેવાનો પ્રયત્ન કર્યો હોય, તો પણ તે સફળ તો નથી થયો ને? હું અહીં કાળી નાગણુ જેવી જોડેલી હોવા છતાં એવો કોઈ ભયંકર પ્રસંગ બનવા પામે, એ અશક્ય છે. જ્યારે થયું કાંઈ પણ નથી, ત્યારે અમથા બેબાકળા બનવાથી શો લાભ થવાનો છે? માટે શાંત ચિત્તથી વિચાર કરો, શોધ કરો, અને પૂરેપૂરો નિશ્ચય થઈ જાય, એટલે પછી કે કોને અને શી શી શિક્ષા કરવી, તે વ્યવસ્થા કરવાને તો આપ સમર્થ છો જ.”

“દૂધથી દાઝેલું માણસ છાશને પણ ટુંકી ટુંકીને પીએ છે, તેવો જ ભાવ તારા બેબાકળાને જણાય છે. ગાંડી રે ગાંડી! કહે છે કે, વિચાર કરો અને શોધ કરો—અરે વિચાર કેવો અને શોધ શાનો? તેની દાસી આ સુવર્ણુ કરંડ અને આ પત્રિકા મારા દેખતાં જ લઈ આવી અને મેંજ એ પત્રિકા વાંચી. તેમાં એ અપૂપ ખાસ મારા માટે જ મોકલવાનું લખેલું છે એટલું નહિ પણ એ તો બનાવવામાં પણ ખાસ મારા માટે જ આવ્યા હતા! એ અપૂપનો એક કટકો મેં તને આપ્યો, તે તે માર્ગરીને ખવડાવ્યો અને તે મારા દેખતાં જ બિચારી મરી ગઈ! હવે ખીજને વિચાર શાનો કરવો અને શોધ શાનો કરવો? “ધનાનન્દે પોતાના વિચારનું સમર્થન કર્યું.

મુરાદેવી તેનું એ ભાષણ સાંભળીને હસતી હસતી કહેવા લાગી કે, “જે સોડયોએ આજ સૂધી મારો દૂષ કરીને મારા સર્વસ્વનો નાશ કર્યો છે, તેમનામાંની સુખ્ય પટરાણીનું કાવતું આજે પકડાતાં આપનો તેનાપર રાષ થએલો જોઈને મારા હૃદયમાં આગંદ થતો હશે, એમ કદાચિત્ આપનું ધારણું હશે; પણ મને એથી લેશ માત્ર પણ આનંદ થતો નથી. મારી મનોદેવતા તો વિરુદ્ધ પક્ષે મને એમ જ કહે છે કે, તે બિચારી ખરેખર નિરપરાધિની જ હશે. કદાચિત્ એમ જ હોય, તો તેને એકાએક શિક્ષા આપવાથી કેટલા બધા અન્યાયનો સંભવ છે, એની કલ્પના તો કરો.

તેથી જ હું કહું છું કે, પ્રથમ શોધ કરો અને નિશ્ચય થાય, ત્યાર પછી જ કરવાનું હોય તે કરો. આપના મનમાં પાછળથી પશ્ચાત્તાપ ન એટલો જ મારો હેતુ છે.”

“પણ હવે તું જ કહી દે કે શોધ કરવા માટે આમાં શંકા જેવું બીજું શું બાકી રહેલું છે તે?” ધનાનન્દે વળી પણ પોતાનો જ વિચાર જણાવ્યો.

“કુમ, શંકા જેવું બીજું કશું પણ નથી? મહારાજ!” મુરાદેવી પોતાની કપટદષ્ટિનો એક પાત કરીને કહેવા લાગી; “હવે જુઓ કે, શંકાએ કેટલી બધી છે તે પ્રથમ તો એ જાણવાનું છે કે, મહાદેવીએ આજે કાંઈ વ્રતનું ઉઘાપન કર્યું હતું કે નહિ? કદાચિત્ત કર્યું હોય તો વાયનદાન માટે અપૂર્ણ જ બનાવ્યા હતા કે બીજું કાંઈ? અપૂર્ણ જ બનાવ્યા હોય, તો તે તેમણે પોતે જ બનાવ્યા હતા કે બીજા કાંઈએ? જો તેમણે જ બનાવ્યા હોય, તોપણ કર્મમાં તેમણે પોતે ભર્યા હતા કે નહિ? અને પત્રિકા પણ તેમના પોતાના જ હસ્તે લખાઈ હતી કે કુમ? ધ્યાનથી વાતોનો શોધ કરવાનો છે. કદાચિત્ત માર્ગમાં સારા અપૂર્ણને કાઢી નાંખીને કાંઈ બીજાએ જ તેને સ્થાને આ વિષવાળા અપૂર્ણો રાખી દીધા હોય તો? દેવીના કાંઈ શત્રુએ જ તેમની પાયમાલીનો આ ઉપાય યોજ્યો હોય તો? એવી એવી એક બે નહિ પણ સેંકડો શંકાઓ આવી શકે તેમ છે. બીજું તો રહ્યું, પણ આ માર્ગરીને પ્રથમથી જ મેં કાંઈ પ્રકારનું વિષ આપી દીધું હોય અને આ અપૂર્ણનું બહાનું બતાવ્યું હોય, એ શંકા પણ કાઢવી જોઈએ અને તેનું નિરાકરણ કરીને ત્યારપછી જ જે કરવાનું હોય તે કરવું જોઈએ. આવી વ્યવસ્થા કરીધા વિના જ આપ જો પટ્ટરાણી યુવરાજ માતા મહાદેવીને કાંઈપણ શિક્ષા આપશો, તો એ કાર્ય મેં જ આપને ભમાવીને કરાવ્યું, એવો મારે શિરે જ દોષ આવશે. આપને કાંઈ કાંઈપણ કહેવાનું નથી. ચાર દિવસ આપની મારાપર કૃપા છે, ત્યાં સૂધી તો કોઈથી પણ મારું કાંઈએ ભુંડું કરી શકાય તેમ નથી; પરંતુ કાલાંતરે જ્યારે પણ આપની કૃપાદષ્ટિમાં ન્યૂનતા થશે, તે વેળાએ મારા પ્રાણની રક્ષા કરવાનું કાર્ય મને અશક્ય થઈ પડવાનું. મારા હૃદયમાં જે ભીતિ છે, તે માત્ર એટલી જ છે. આપ તો પોતાના સંરક્ષણ માટે સર્વથા સમર્થ છોજ.”

મુરાદેવીની શંકાઓનો એ વ્રતાંત સાંભળીને રાજ ધનાનન્દ મોટેથી અટ્ટહાસ કરીને બોલ્યો કે, “પ્રિયે મુરાદેવી! તું આજ કાલ ધણી જ બીકણ બની ગયેલી દેખાય છે. તારામાંનો મારો પ્રેમ હવે કાંઈ બીજા

સ્થળે જશે, એમ તને ભાસે છે કે શું? કદાચિત્ એમ ભાસતું હોય, તો તે ભાસ સર્વથા નિર્મૂલ છે. એમ કાલત્રયે પણ થનાર નથી. નખને પણ કોઈ નુકસાન પહોંચાડવાનો યત્ન કરશે, તો તેને હું ત્યાં જ ઉભો ચીરાવી નાંખીશ. માટે એવા વિચારોને મનમાંથી કાઢી નાંખ, હું હવે તે દુષ્ટ ચાંડાલિનીને શી શિક્ષા કરવાની છે, તેની આગા મોકલી આપું છું. આવા ન્યાયના કાર્યમાં વિલંબ કરવો, એ મારા જેવા રાજાને યોગ્ય નથી. પોતાની રાણી અને તે પણ યુવરાજ માતા જેવી સ્ત્રીને પણ તેના અપરાધની હું ક્ષમા નથી આપતો, એટલો બધો હું ન્યાયપરાયણ છું; એ પ્રમજનોની જાણમાં આવવું જ જોઈએ. આ વેળાએ હું મૌન્ય ધારીને બેસી રહીશ તે સારું કહેવાશે નહિ.”

“મહારાજ!” મુરાદેવીએ ધણા જ કાલાવાલા કરીને હાથ જોડી કહ્યું “નાથ! એમ કરશો નહિ. આજપર્યન્ત આપ મારી અનેક પ્રાર્થનાઓ ધ્યાનથી સાંભળતા આવ્યા છો, તેવી જ રીતે આ એક પ્રાર્થના હજી પણ સાંભળો. એથી આજની ઘટનામાં સત્યતાનો કેટલો ભાગ રહેલો છે, તે સહજમાં આપ જાણી શકશો. આમાં મહાદેવીનો કશો પણ અપરાધ નથી, એવી મારી ધારણા છે. એ પ્રપંચનાં કરનારાં કોઈ ખીજાં જ હોવાં જોઈએ.”

“તે કાણ?” ધનાનન્દે તત્કાળ આશ્ચર્યચકિત થઈને પૂછ્યું.

“કાણ? એ અત્યારે મારાથી પણ કહી શકાય તેમ નથી.” મુરાદેવીએ ઉત્તર આપ્યું. “પરંતુ જાણેલી ખીનાને હૃદયમાં ઝૂપાવી રાખીને આપ જો ધૈર્ય ધારી બે ચાર દિવસ સ્વસ્થ બની બેસી રહેશો, તો પોતાની મેજે જ એ બધો ભેદ ખુલ્લો થઈ જવાનો સંભવ છે. મારું જીવવું જેમને ગમતું નથી, તેવા દુર્જનોનો જ આ બધો પ્રપંચ છે. આપ હાલમાં મારા જ મહાલયમાં વસો છો, તેથી જો અમણપણે આપ આ અપૂપ ખાઈ ગયા હોત અને તેથી જો કાંઈપણ અનિષ્ટ બન્યું હોત તો એ કૃષ્ણ કાર્યનો દોષ મારે શિરે ચઢાવીને તેમને મારું જીંધું વાળતાં કેટલો વિલંબ લાગ્યો હોત વારુ? જરાપણ નહિ. એ પ્રસંગે મારી નિર્દોષતા દેખાડવાનો મેં ગમે તેવો અને ગમે તેટલો પ્રયત્ન કર્યો હોત, તોપણ કોઈ તે માનત નહિ. અને મારો પક્ષકાર પણ ખીજો કાણ રહ્યો હોત, કે તે મારો બચાવ કરે? માટે જણે આ બધા પ્રપંચોનો વ્યૂહ રચ્યો છે, તેઓ પોતાના પ્રયત્નનું શું પરિણામ આવ્યું, તે જાણવા માટે પોતાના ગુપ્ત ચારોદારા શોધી ચલાવશે જ. હવે આપ આજથી ખોટા ખોટા માંદા પડી જાઓ અને અપૂપ ખાધાપછી પેટમાં કાણ જાણે શું થાય છે અને મહારાજના

આખા શરીરમાં લ્હાય બળ્યા કરે છે—એવી હું બહાર આક્રવા ઉડાવું છું. એટલે એ ક્ષિત્રીઓ વધારે ધીટ બનશે અને ધણા જ પાસે આવીને તપાસ કરવા માંડશે; એથી આપણા શોધનું કાર્ય વધારે સગવડભરેલું થઈ પડશે. આ મારી શ્વેતાંબરી માર્ગરી મને ધણી જ પ્રિય હતી એ તો આપ જાણો જ છો—એ મરી ગઈ છે અને આપ પ્રકૃતિ બગડવાનું નિશ્ચિત્ત કરીને એસો. હું આ માર્ગરીના શયને દાટવાના બહાનાથી બાગમાં જઈ છું અને મારા અંતઃપુરમાંની ધૂપી બાતમીઓ મેળવવા માટે આસપાસ કાણુ કાણુ ફર્યા કરે છે કે કેમ, એની ખબર કાઢી આવું છું.” રાજાએ પહેલાં તો કેટલીક હા ના કરી, પણ અંતે એમ કરવાનું અનુમોદન આપ્યું. રાણીએ એક દાસીને તે માર્ગરીનું શય ઉપાડવાની આજ્ઞા કરી અને સુવર્ણ કરંડ તથા અપૂપ પોતે જિપાડી લીધાં. મહાદેવીની પત્રિકા તો તેણે ક્યારનીએ ઉપાડી લીધી હતી. બહાર નીકળ્યા પછી તે પોતાની મૃત માર્ગરીને સંબોધીને બોલી કે, “શ્વેતાંબરિ ! તેં આજે મારું કેટલું બધું કાર્ય સાધી આપ્યું છે ! મારાથી તેનું વર્ણન કરી શકાય તેમ નથી.”

પ્રકરણ ૧૫ મું.

ચાણક્યચક્રચાલન.

ચન્દ્રગુપ્તને મુરાદેવીના મંદિરમાં રાખવા પછી ચાણક્યે પોતાના પ્રથમ કાર્યનો આરંભ કર્યો. એ કાર્ય તે પાટલિપુત્રમાં પરસ્પર વૈરભાવ ધરાવનારા કાણુ કાણુ છે અને બીજા કોના કોનામાં વૈર થવાનો સંભવ છે, એનો શોધ કરવાનું હતું. રાજા ધનાનન્દ હવે મુરાદેવીના પાશમાં પૂરેપૂરો પ્રસાદ ગયો છે અને કોઈ મગરમચ્છે કોઈ મનુષ્યનો પગ પકડ્યો હોય, તો તેને પાણીમાં પૂરેપૂરો ડુબાવીદેવા પહેલાં તે છોડતો નથી, તેમ જ મુરાદેવી પણ રાજાને પોતાના પંજમાંથી વીસો મૂકવાની નથી. એ વિશે ચાણક્યનો દૃઢ નિશ્ચય થઈ ગયો હતો. જો મુરાદેવીને પ્રયત્ન કાંઈ પણ નખજો પડે કિવા કોઈ કાર્ય તેની શક્તિ ઉપરાંતનું હોય, તો તેને સહાયતા આપવા માટેનો અને તેના પ્રયત્નને પુનઃ બળવાન બનાવી દેવાનો, એટલે કે તેની મહત્ત્વાકાંક્ષા અને વૈર વાળવાની ઇચ્છાની વૃદ્ધિ કરી આપવાનો ચાણક્ય પાસે એક રામબાણુ ઉપાય હતો. એ રામબાણુ ઉપાયની યોજના કોઈ કટાકટીના પ્રસંગે જ કરવાનો તેનો મનોભાવ હતો. જ્યાંસુધી અમાત્ય રાક્ષસ રાજ્ય કાર્યભારની દેખરેખ રાખે છે, ત્યાં સુધી જ નંદરાજા આમ ને આમ નિર્દ્રિત અને નિશ્ચિન્ત રહેવાનો; કારણ કે,

અમાત્ય રાક્ષસ તે રાજનો તેવો જ અદ્વિતીય વિશ્વાસપાત્ર હતો અને તે વિશ્વાસને યોગ્ય હતો પણ ખરો. આખા રાજ્યમાં નંદરાજના હિતમાં તેને ત્રામાં તૈલ આજીને અહોરાત્ર પ્રયત્ન કરનારો કોઈ સ્વામિનિષ્ઠ સેવક હોય, તો તે એકલો અમાત્ય રાક્ષસ જ હતો અને ખીજા અધિકારીઓ તથા પ્રજા-જનોમાં તેનો પ્રભાવ પણ તેવો જ હતો. પરંતુ રાજનો પોતાનો એનામાં આટલો અધી વિશ્વાસ છે અને રાક્ષસ કરે તે જ પૂર્વ દિશા, એવી સ્થિતિ છે, ખીજા કોઈને પણ રાજ કાંઈ સલ્લાહ પૂછતો નથી. મુરાદેવીના મહાલ-યમાં નિવાસ કરીને રહ્યા પછી કોઈથી પણ રાજના દર્શનનો લાભ લઈ શકાતો નથી; એ સઘળું જોઈને ત્યાજ્યકર્યને ધણો જ આનંદ થયો. કારણ કે, એથી કેટલાકોના મનમાં રાક્ષસ વિશે દ્વેષ ઉત્પન્ન થયેલો તેના જોવામાં આવ્યો. રાક્ષસ પોતે સત્ય અને સ્વામિનિષ્ઠ હતો. તે પોતાના હિતમાં કોઈ માત્ર પણ લક્ષ આપતો ન હતો—તેનું ચિત્ત સદા સર્વદા રાજ્ય અને રાજના હિતમાં જ લાગેલું રહેતું હતું, એ તેનું સત્ય વર્તન બધાને માન્ય હતું; પરંતુ જે કાર્યો રાજ્ય પોતે કરવાં જોઈએ, તે પણ તે પોતે કરતો હતો અને પાટલિપુત્ર રીતે જોતાં તે પોતે જ રાજ બની બેઠો હતો. એથી જ તેના માટે કેટલાકોના મનમાં વૈમનસ્ય ઉત્પન્ન થયું હતું. એથી સ્થિતિથી રાક્ષસ વિશે અસૂચ્યા ઉત્પન્ન થઈ અને જો એ એકલો જ સ્વામિનિષ્ઠ છે, તો શું ખીજા સ્વામીદ્રોહી છે? એવી ધારણાથી કેટલાકોને રાજનો એ અન્યાય લાસવા લાગ્યો. પાટલિપુત્રમાંના અધિકારિવર્ગની અંતઃ સ્થિતિને ત્યાજ્યકર્ય ક્યારનોએ જાણી ચૂક્યો હતો. રાજ પોતે રાજ્યની કાંઈ પણ વ્યવસ્થા જોતો ન હોવાથી અને રાજપુત્ર સુમાત્ય અઘાપિ વયમાં નહાનો હોવાથી રાક્ષસને શિરે ધમ્મિયા ન છતાં પણ કેટલીક વાર ભૂપાલ પ્રમાણે જ આજ્ઞાઓ આપવાનું કાર્ય આવી પડતું હતું. અર્થાત્ રાક્ષસ એવા પ્રકારની આજ્ઞાઓ કરે, તે ભાગુરાયણ આદિ સેનાપતિઓને સૂચવતું ન હોતું; પરંતુ તેમની એ સૂચિ કે અસૂચિ કોઈ ધ્યાનમાં લે તેમ હતું નહિ. ખગલણી ખગલણીને તેઓ પાછા શાંત અને સ્વસ્થ બની બેસી રહેતા હતા.

કોઈ પણ રાજ્યમાં જો એવી સ્થિતિ હોય, તો તે પરિણામે ધણી જ હાનિકારક થઈ પડે છે. અમાત્ય ગમે તેટલો સારો અને સર્વના માન સન્માનને યોગ્ય હોય, તો પણ સર્વ સત્તા તેના જ હાથમાં હોય અને રાજ કાંઈ પણ દેખરેખ રાખતો ન હોય, તો તે ખીજા અધિકારીઓથી દેખી નથી શકાતું. તેમના મનમાં એવા વિચારો આવવા માંડે છે કે, “હવે કાંઈ આપણા ગુણોની કીર્તિ થવાની નથી—હવે તો આપણને માખો

મારતા જ એસી રહેવું પડશે.” અને એવા વિચારોનો પ્રભાવ એ થાય છે કે, ધીમેધીમે તેમનામાં અસંતોષનો વધારો થતો જાય છે. પરંતુ જે રાજા પોતે જ રાજ્યવ્યવસ્થાને જોનારો હોય, તે “આજ નહિ, તો ચાર દિવસ પછી પણ આપણા ગુણો રાજાના જેવામાં આવશે અને તે વેળાએ આપણને તેનો બદલો પણ મળશે.” એવી આશાથી અધિકારીઓ બહુ ધાર્શાંત અને સંતુષ્ટ રહે છે. પરંતુ એ રીતિનો સર્વથા નાશ થએલો હોવાથી ભાગુરાયણ આદિ વરિષ્ઠ અધિકારી જનોનાં હૃદયો પણ અસંતોષ અને અસૂયાથી છઠ્ઠાછલ ભરાઈ ગયાં હતાં. ચાણક્યે એ બધું જાણી લીધું અને પોતે પ્રદુષ્ટદેવના પુત્ર સાથે આવેલા ઉપાધ્યાયના મિત્રથી તે એક દિવસે સેનાપતિ ભાગુરાયણને ત્યાં ગયો. સેનાપતિ ભાગુરાયણે તેનું સારું આદરતિથ્ય કર્યું અને ચાણક્યના ચાતુર્યપૂર્ણ ભાષણથી તે ધણો જ સંતુષ્ટ થયો. તે એટલે સૂધી કે, ચાણક્ય જ્યારે ત્યાંથી જવા નીકળ્યો, ત્યારે ભાગુરાયણ પણ તેની સાથે તેને પર્યુકુટી સૂધી પહોંચાડવાને ગયો. પર્યુકુટીમાં દરિદ્રતાનું દર્શન કરીને તેણે ચાણક્યને કાંઈક દક્ષિણા આપવાની ઇચ્છા દર્શાવી. પરંતુ તેનો અસ્વીકાર કરીને “હું કોઈની પાસેથી એક કપદિક પણ દક્ષિણાના નામથી લેવા ઇચ્છતો નથી, તેમ જ ખીજ કોઈની કોઈ પણ પ્રકારની સહાયતાની મને આવશ્યકતા નથી.” એવું ચાણક્યે સ્પષ્ટ ઉત્તર આપ્યું. એથી ભાગુરાયણના મનમાં ચાણક્ય વિશે વિશેષ આદર-ભુક્તિ ઉત્પન્ન થઈ. અમુક મનુષ્ય ધણો જ નિરપૂહી છે, એવો નિશ્ચય થયો, એટલે તેના માટે મનમાં ધણો જ સારો ભાવ થાય છે અને ભાવ થયો એટલે રહેતે રહેતે ભક્તિ પણ થઈ જાય છે, એવો એક વિશ્વવ્યાપી નિયમ જ છે. એ જ અવસ્થા ભાગુરાયણની પણ થઈ. ચાણક્ય તે એક મહા-વિભૂતિ-પ્રાચીન કાળના વસિષ્ઠ વિદ્યામિત્રના જેવો જ કોઈ મહર્ષિ છે, એવી તેની ભાવના થઈ ગઈ અને ત્યારથી એક દિવસ પણ તેણે ચાણક્યના દર્શનનો લાભ લીધા વિના જવા દીધા નહિ. દરરોજ ઠરવેલે વખતે તે ચાણક્યની પર્યુકુટીમાં આવવા લાગ્યો. એવી રીતે ભાગુરાયણને પોતપોતાનો ભાવિક ભક્ત બની ગએલો જાણીને, પ્રચંડ ચાણક્યના મનમાં અવર્ણનીય આનંદ થવા લાગ્યો. રાજાના મુખ્ય અંગો માત્ર એ જ કહેવાય છે; એક સેનાપતિ અને ખીજે અમાત્ય. કેટલીક વાર તો અમાત્ય અથવા તો સચિવ કરતાં પણ સેનાપતિની પ્રખળતાનું માહત્ત્ય અધિક હોય છે. કારણ કે, રાજ્યની મુખ્ય શક્તિ જે સેના, તે તેના અધિકારમાં હોવાથી માનો કે આખું રાજ્ય તેના જ હાથમાં હોવા જેવું હોય છે. વ્યાધ રાજાપર સ્વારી કરનાર સેનાપતિ એ ભાગુરાયણ જ હતો, અને એણે જ સુરા-

દેવીનું હરણ કરીને તેને રાજના ચરણોમાં અર્પી હતી. એથી જ્યારે મુરાદેવીએ રાજપુત્રનો જન્મ લીધો, ત્યારે સ્વાભાવિક રીતે એના હૃદયમાં અત્યંત હર્ષ થયો હતો. વ્યાધ રાજ ખરો ક્ષત્રિય વીર છે અને મુરાદ ક્ષત્રિય કન્યા જ છે, એમ રાજને તેણે અનેકવાર કહેલું હતું; પરંતુ તેના એ કહેણને કાંઈ ધ્યાનમાં લીધું નહિ. એથી જ ક્રોધે તેને ખેદ તો થયો જ થયો, પરંતુ તે વેળાએ ખીજા અમાત્યોએ રાજના ચિત્તને ભ્રમિષ્ટ કરી નાંખેલું હોવાથી ભાગુરાયણનો પોકાર સાંભળવામાં આવ્યો નહિ. વિરુદ્ધ પક્ષે, મુરાદેવીને એ જ હરી લાવેલો હોવાથી તેના પક્ષ કરીને એ લડવા નીકળે તો તેમાં કાંઈ પણ અજાણ્યી જેવું નથી, એમ યોદ્ધાને કેટલાકોએ સલામતી તેની અવહેલના પણ કરી અને કેટલાકોએ તો, જો મુરાદનું પ્રાપ્ત્ય વધશે, તો પોતાનું પ્રાપ્ત્ય પણ વધશે, એવી આશાથી જ એણે મુરાદનો પક્ષ લીધો છે, એવો સ્વાર્થપરાયણતાનો પણ તેને શિરે આરોપ ચઢાવ્યો. તે સમયથી જ ભાગુરાયણનું અંતઃકરણ અતિશય ખિન્ન થઈ ગયું હતું. મુરાદેવીના પાછા સારા દિવસો આવેલા જોઈને પાછો તેને સંતોષ થયો. “હું જે પ્રમાણે પ્રથમ રાજને કહેતો હતો, તેનો હવે રાજને અનુભવ થયો. તે જાગૃત થયો અને નિરપરાધિની મુરાદેવીને પુનઃ તેણે પોતાની કૃપાપાત્ર બનાવી, એ ધણું જ સારું થયું.” એ વિચારો તેના ક્ષુબ્ધ મનમાં પુનઃ શાંતિનો ભાસ કરાવવા લાગ્યા હતા.

એક દિવસ સાંજે ભાગુરાયણ અને ચાણક્ય સંમતીરે એકાંતમાં રમ્ય અને શીતળ ગંગાકરણવાહી વાયુનો ઉપભોગ લતા બેઠા હતા—તેનામાં ભાગુરાયણે, પોતે મુરાદેવીને કેવી રીતે હરી લાવ્યો અને રાજને અર્પણ કરી ધત્યાદિ વૃત્તાંત ચાણક્યને કહી સંભળાવ્યો અને ત્યારપછી તેણે એક પુત્રને જન્મ આપવાની અને તેની સોક્યોએ તેના અને તેના પુત્રને દેષ કરી અમાત્યો સાથે મળી કેવાં કાવનાં કર્યાં હતાં અને તે વેળાએ મુરાદેવીનો પક્ષ કરવા છતાં પોતાનું કાંઈ પણ ચાલી ન શક્યું ધત્યાદિની અર્થેતિ સમસ્ત કથા કહી સંભળાવી. અને તે સહજ સ્વભાવે યોદ્ધો કે, “મુરાદેવીના પુત્રને મેં સારી રીતે જોયો હતો—તેની હસ્તરેખામાં ચક્રવર્તી રાજનાં સર્વ ચિન્હો સ્પષ્ટ હતાં. આજે જો તે જીવ્યો હોત, તો સુમાહ્વના કરતાં પણ કાંઈક મોટો હોત. રાજએ પ્રપંચીજનોનાં વચનોને સત્ય માનીને તે પુત્રનો પોતે જ ધાત કરાવ્યો. શો ઉપાય? રાજના એ અવિચારી કૃત્ય માટે મારા મનમાં જે ક્રોધ થયો હતો, તે આજે પણ જોવા ન તેવો જ કાયમ છે.” ભાગુરાયણનું એ ભાષણ સાંભળીને ચાણક્ય થોડીક-વાર તો સ્વસ્થ બેસી રહ્યો અને ત્યાર પછી પોતાના કપટજાળને વિસ્તારવાને

આ પ્રસંગ ઉત્તમ છે, એમ ધારીને તે બોલ્યો કે, “સેનાધ્યક્ષ ભાગુરાયણ! સત્યપક્ષને માટે તમારો પક્ષપાત જોઈને મને ધણો જ આનંદ થાય છે. જો કે રાક્ષસની તેની સ્વામિનિષ્ઠામાટે સર્વત્ર ધણી જ વિખ્યાતિ છે, પરંતુ તેના હૃદયમાં સત્યની નિષ્ઠા ફેટલીક છે, તે તો પરમાત્મા જાણે! તારી સત્યનિષ્ઠાનું ધૂળ તને સત્વર જ મળશે. ચિન્તા કરીશ નહિ. તું જેવા વિશ્વાસથી મને આ તારી વીતેલી વાર્તા સંભળાવે છે, તેવી જ રીતે મારો પણ એક બે વાતો તને જણાવવાનો મનોભાવ થયેલો છે. પણ પ્રથમ હું એક પ્રશ્ન કરું તેનું તું યથાર્થ ઉત્તર આપ. સમજ કે, મુરાદેવીનો એ પુત્ર મરી નથી ગયો પણ હજી જીવતો જ છે, એમ જો તારી કાંઈ પક્ષી ખાત્રી કરી આપે—એટલું જ નહિ પણ તેને તારા સમક્ષ લાવીને ઊભો રાખે, તો તેના લાભ માટે તું શો પ્રયત્ન કરવાને તૈયાર થઈશ વારુ? એ બાળક ખરેખર જીવતો જ છે અને હું જ તેને લાવી આપીશ, એમ સમજવાનું નથી—હું તો માત્ર તને વિનોદમાં જ પૂછું છું અને તારો શો મનોભાવ છે, તે જાણવા માગું છું.”

“બ્રાહ્મણવર્ય! તમે વિનોદમાં જ પૂછો છો, તે હું પણ વિનોદમાં જ જણાવું છું કે, જો મુરાદેવીનો પુત્ર ખરેખર જ મારા જોવામાં આવે તો હું તેને અવશ્ય યૌવરાજપદ અપાવવાનો પ્રયત્ન કરીશ અને તેમ કરતાં પ્રસંગ ગંભીર થશે, તો અંત પર્યન્ત તેના માટે હું લડીશ અને આ આખું રાજ્ય તેને અપાવીશ. મારી એવી ધારણા હતી કે, એ બાળકને જો રાક્ષસ આદિએ ધાત કસીને મારી નાંખ્યો ન હોત, તો મહારાજાધિરાજ બનીને તેણે કાંઈ મોટા સામ્રાજ્યની સ્થાપના કરી હોત. તેના જન્મના ગ્રહો જ એવા હતા અને તેનાં સામુદ્રિક ચિન્હો પણ એ જ ભવિષ્ય દર્શાવતાં હતાં; પરંતુ ત્રિધિની કેવી વિચિત્રતા કે પ્રપુલ્ક થવાના સમયે જ કુસુમ કરમાઈ ગયું.”

“તું તેને રાજ્ય અપાવવાની ઇચ્છા રાખે છે, પણ તે પૂરી કેવી રીતે થશે? સઘળું સૈન્ય તારી સત્તાતળે હોય, તોપણ રાજ્ય અને સચિવનાં નાશના કાર્યમાં તે તને અનુદ્રૂળ થશે કે નહિ, એની શંકા જ છે. અર્થાત્ માત્ર તારા સૈન્યપર જ આધાર રાખવાથી કાંઈ પણ વળવાનું નથી. મને રાજનીતિ ધણી જ પ્રિય હોવાથી હું પ્રશ્નોત્તર કરીને તારા સંગે માત્ર વિનોદ જ કરું છું. હવે આપણે એવી કલ્પના કરીએ, કે તું પોતાની ઇચ્છાને પૂર્ણ કરવાની સઘળી યોજના કરી ચૂક્યો ને તે રાજ્ય તથા પ્રધાનથી વિરુદ્ધ છે, એમ જાણવા છતાં પણ સૈનિકો તારી આજ્ઞાને માન આપશે ખરા કે? કદાચિત્ તારા સૈનિકો તારી આજ્ઞાને માન્ય ન કરે

તો તારી કેવી દુર્દશા થાય વારુ? જો એવો પ્રસંગ આવી પડે, તો તે વેળાએ તું કેવી યુક્તિથી પોતાનું કાર્ય સાધે, તે કહી બતાવ.” આણુક્યે કહ્યું.

“બ્રાહ્મણ્યવર્થ આણુક્ય મુને! આવા શુષ્ક વાદમાં કાંઈ પણ સાર સમાયલો હોય, એમ મારું ધારવું તો નથી જ! મારો એ તો દૃઢ નિશ્ચય છે કે, મારી સેનાના સૈનિકો સર્વથા મારી આજ્ઞામાં જ છે. હું જે કહું, તેનાથી જરાપણ વિરુદ્ધ કાર્ય તેઓ કરવાના નથી. વધારે તો હું અત્યારે કાંઈ પણ બોલતો નથી, પણ જો એવો પ્રસંગ આવી જ પહોંચ્યો—જો કે તેવો સંભવ તો નથી જ—તો આપને જે મેં કહેલું છે, તે અક્ષરે અક્ષર સત્ય છે કે નહિ, તે હું તમને બતાવીશ.” ભાગુરાયણે પોતાની સત્તાની દૃઢતાનું પ્રખ્યાતતાથી દર્શન કરાવતાં કહ્યું.

“તારા બોલવામાં સત્યતા નથી, એમ મારું માનવું નથી. વિરુદ્ધ પક્ષે મારી તો એવી જ ધારણા છે, કે તું એક મહા સત્યપરાયણ પુરુષ છે. પણ ભાગુરાયણ! સત્યના સંરક્ષણ માટે માત્ર સત્યનિષ્ઠા જ ઉપયોગી થતી નથી. તેમાં થોડોક દંડનીતિનો પણ ઉપયોગ કરવો પડે છે. નીતિશાસ્ત્રના મહાગુરુ કૃષ્ણિકે પણ કહેલું છે કે, શત્રુને પટકી મારવાનો યોગ્ય સંધિ આવે ત્યાં સૂધી તેને ખભે ઉપાડીને લઈ જવાની જરૂર પડે તો તેમ કરવામાં પણ કાંઈ ચિન્તા નથી—તેમ કરવું અને યોગ્ય વેળા આવે એટલે તેને પછાડી મારવામાં પણ વિલંબ કરવો નહિ. એ ન્યાયને અનુસરીને જ હું કહું છું કે, સત્ય હોય તો તેને પણ થોડીકવાર ધૂપાવીને બહારથી અસત્યનો જ આશ્રય લેવો. જો તું એમ નહિ કરે, તો તારી સત્યનિષ્ઠા કાંઈ પણ ઉપયોગી થવાની નથી. હું કહું છું, તે વિશે દીર્ઘ વિચાર કર. આ પણ એક નીતિશાસ્ત્રનો પાઠ જ છે.”

આણુક્યનો એ નીતિવાદ સાંભળીને ભાગુરાયણ બોલ્યો, “બ્રહ્મન્! તમારાં વચનો સર્વથા સત્ય છે. જો એવો સમય આવશે, તો હું કપટનીતિનું અવલંબન નહિ કરું, એમ તમારે ધારવું નહિ. પરંતુ આવી કાલ્પનિક વાર્તાઓમાં ધ્યાન પરાવીને વ્યર્થ વાદવિવાદ કરવામાં શો સાર છે? એ બાબતને હવે છોડી જ દહએ તો સારું છે. મુરાદેવીનો પુત્ર હવે કાંઈ પાછો જીવતો થવાનો નથી અને આપણે કાંઈ કરવાના નથી. એ તો બધી કલ્પના જ છે. કેમ નહિ?”

“હા—છે તો તેમ જ. ” આણુક્ય ક્રિચિત્ વિચાર કરીને બોલ્યો. “પરંતુ તારા જેવા રાજપુરુષનો અને રાજકાર્યધુરંધરનો મેળાપ થયો હોય અને આવા રાજનીતિના વિષયો કાઠીને વાદવિવાદ ન કરીએ, તો બીજા

કેાની સાથે આવો પ્રસંગ પાડીએ વારુ? હું તને એક યુક્તિ બતાવું છું- તે તને રુચે છે કે નહિ? પાટલિપુત્રના નિકટમાં જ પર્વતેશ્વરનું રાજ્ય આવેલું છે. તેની સહાયતા રાક્ષસના નામે એક દૂત મોકલીને એમ કહેવડાવવું કે, તું આવીને પાટલિપુત્રને ઘેરો ધાલી બેસ, હું તને અંદરથી સહાયતા આપીને પાટલિપુત્ર હસ્તગત કરાવી આપીશ. રાક્ષસને પોતાને જ અતુલ શક્તિ જોતાં જ પર્વતેશ્વરને ધણો જ હર્ષ થયો; કારણ કે, પાટલિપુત્ર પર તેની આજે ધણા લાંબા વખતથી દષ્ટિ છે. રાક્ષસના સંદેશા ખરેખર રાક્ષસ તરફથી નથી આવતા, એ બાબત તેને જાણુ ન થવા દેવાની સખત સંભાળ રાખવી જોઈએ. રાક્ષસ તેને જાણે એવો સંદેશો કહેવડાવે કે, 'હું બહારથી તો મારા રાજનિષ્ઠાના વેષને કાયમ રાખી તારાથી વૈરભાવ હોય, તેવું જ દેખાડીશ. એટલે ધનનન્દના મનમાં મારા વિશે જરા પણ સંશય રહેશે નહિ. અંદરખાનેથી તને પૂર્ણ રીતે સહાયતા આપી તારા હાથે ધનનન્દનો નાશ થાય, તેમ કરીને રાજ્યની લગામ તારા જ હાથમાં સોંપીશ.' એ યુક્તિ જો સફળ થાય તો આશાથી પર્વતેશ્વર પોતાનું સૈન્ય લઈને અહીં આવશે, અને તે આવ્યો કે, એ રાક્ષસના આમંત્રણથી જ આવેલો છે, એવી આપણે સર્વત્ર અફવા ઉડાડવી. પર્વતેશ્વર તરફથી પણ આપણા કહેવાનો પૂરાવો મળશે જ. ત્યારપછી નંદનો નાશ થાય ત્યાં સુધી તારે અને તારી સેનાના સૈનિકાએ સ્વસ્થતાથી બેસી રહેવું. નંદનો નાશ થયો કે મુરાદેવીના પુત્રને આગળ કરીને તેની વતીએ તારે અને તારા સૈન્યે પર્વતેશ્વરથી લડવું. એથી લોકોનું ચિત્ત તારા તરફ આકર્ષશે અને તું સત્ય સ્વામિનિષ્ઠ ઠરવાથી તેમના મનમાં નંદનો એ એકલો જ વંશજ બાકી રહેવાથી મુરાદેવીના પુત્ર માટે ર્નેહ પણ ઉત્પન્ન થશે. આ સધળી વાતો હું કલ્પનાથી રચીને જ કહું છું; પણ જેવી રીતે ચોપટ અથવા શતરંજની રમત રમવામાં આવે છે, તેવી રીતે હું તારા સમક્ષ નીતિશાસ્ત્રનો એક પેચદાર દાવ માંડું છું. એથી મારે જોવાનું છે કે, તું એ દાવ જિતવામાં કેટલો અને કેવો ચતુર છે. એમાં મારો બીજો કશો પણ હેતુ સમાયલો નથી. આ તો આપણા ટાઠા પહેરના ગપાટા જ છે બીજું શું!" આણક્યે એ બાષણથી પોતાના બુદ્ધિબળનો ચતુરતાથી વિસ્તાર કરવા માંડ્યો.

" મને તો એમ જ લાગે છે કે, તમે કહો છો, તે દાવ જો સવળો આવે તો તો ધણું જ સારું. પણ યદાકદાચિત્ત જો અવળો થઈ જાય તો આપણા સર્વસ્વ અને અંતે જીવના નાશનો સંભવ પણ ધારી શકાય ખરા. જો આપણી ધારણા સફળ થાય, તો તો રાક્ષસની બધી ખોડ ભૂલાવી

શકાય. એને પોતાની રાજનીતિવિશારદતાનું ધણું જ મોટું અભિમાન છે! પરંતુ કોઈ દિવસે તો એ અહંકારનો આગાર ખાલી થવાનો જ!" ભાગુરાયણે પોતાની અનુભતિ દર્શાવી.

“પણ હવે એ દાવને સવળો કરવામાં તને અશક્યતા શી દેખાય છે? રાક્ષસ એવો સ્વામિદ્રોહનો સંદેશો ન જ મોકલે, એમ ધારીને પર્વતેશ્વર દૂતનો વિશ્વાસ નહિ કરે, એમ તને લાગે છે? જો એમ લાગતું હોય તો તે ખોટું છે. પર્વતેશ્વર અવશ્ય તે દૂતને વિશ્વાસપાત્ર ગણવાનો જ, એવી મારી દેઠ ધારણા છે. રાજ ધનાનંદ મુરાદેવીના મોહપાશમાં ફસાઈને ન કરવા જેવાં કૃત્યો કરવા લાગ્યો છે, એથી હવે મને એના દાસવત્ત્વનો કંટાળો આવી ગયો છે. એ શદ્રાનારીની શીખવણીથી કોઈ વેળાએ કાણુ જાણે તે શું અનર્થ કરી નાંખશે, એનો ભરોસો નથી-તેથી જ હું તને ઘોલાવું છું-ઇત્યાદિ અગડમ્ અગડમ્ કહેવડાવી મોકલ્યું કે, પાટલિપુત્રનું રાજ્ય લેવાના લોભે અંધ થએલો પર્વતેશ્વર ભ્રમિષ્ટ થઈને એકદમ અહીં આવશે અને પાટલિપુત્રને ઘેરો ધાલશે. રાક્ષસના આમંત્રણથી જ પર્વતેશ્વરની પાટલિપુત્રમાં પધરામણી થવાની અપ્રવા લોકોમાં એકવાર પ્રસરી, એટલે ખીલું શું જોઈએ? અહું અતુકૂલ થઈ જશે. માત્ર તારે તારી સેનાને પોતાના સ્થાનેથી ખસવા દેવી નહિ. એટલે તારો દાવ સવળો થએલો જ જાણવો. કેમ હું કહું છું તે ખરું છે કે ખોટું?” આણક્યે યુક્તિનું દર્શન કરાવતાં કહ્યું.

“આર્ય આણક્ય! રાજપુત્રનું મરણ થયું છે, એ ખીના જો હું જાણતો ન હોત, તો તે જીવતો છે અને તેની તમને સારી રીતે ખબર છે-તેથી જ તમે આમ ઘોલો છો-એમ જ મેં માન્યું હોત. ઠારણુ કે, તમે યુક્તિ-એની જે રચના કરવાનું સૂચવો છો, તે એવી રીતે જ સૂચવો છો કે, જાણે તે હમણાં જ કરવાની હોયની! કૃત્રિમતાનો એમાં કિચિન્માત્ર પણ ભાસ થતો નથી.” ભાગુરાયણે કહ્યું.

“સુદ સેનાનાયક! યુદ્ધિમાનોએ વિનોદવાર્તા પણ એવી કરવી જોઈએ કે, જેથી જ્ઞાનની પણ કાંઈક વૃદ્ધિ થઈ શકે. મેં તને હમણાં જ જણાવ્યું હતું કે, મને રાજનીતિશાસ્ત્ર અને તેમાં પણ કુટિલ નીતિશાસ્ત્રનો ધણો જ નાદ છે. તેથી જ આવી નાના પ્રકારની કાલ્પનિક રચનાઓ કરીને હું મારા મનને યે ધડી આનંદિત કરું છું. સોક્યોએ અને અમા-ત્યોએ મળીને માત્ર દેખલાવથી જ મુરાદેવીના પુત્રનો ધાત કર્યો, તેને માટે તારા મનમાં આટલો ખધો ખેદ થતો જોઈને મારા મનમાં સહજ એવી કલ્પના થઈ આવી કે, જો એ પુત્ર જીવતો હોય અને તેને તારા

સમક્ષ લાવીને ઉભો કરવામાં આવે તો તું શું પ્રયત્ન કરી શકે તેમ છે, તે જ્ઞેવું. તેથી જ આટલા પ્રશ્નો તને મેં પૂછ્યા. હું જાણી શક્યો કે, જ્ઞે મારા કહેવા પ્રમાણે જ સર્વ રચના કરવામાં આવે તો દાવ અવળો પડે નહિ અર્થાત્ એથી કાર્યસિદ્ધિનો પૂરેપૂરો સંભવ છે. કેમ નહિ કે? ચાલો—હશે—આપણો સંવાદ પૂરો થયો.” ચાણક્યે ભાગુરાયણના મનોભાવને યુક્તિથી જાણી લીધો અને ગંભીર વિષયને વિનોદમાં ઉડાવી દીધો.

ભાગુરાયણ અને ચાણક્યના એ પરસ્પર સંભાષણમાં ધણો જ સમય વીતી ગયો. એટલે ચાણક્ય પોતાની પર્યુકુટીમાં જન્માને અને ભાગુરાયણ પોતાના મંદિરમાં જવાને નીકળ્યો. ભાગુરાયણ માર્ગમાં ચાલ્યો જતો હતો, તે વેળાએ તેના મનમાં એવી શંકા આવી કે, “ મારા પર કોઈપણ નજર રાખીને મારી પાછળ પાછળ તે ચાલ્યો આવે છે. કદાચિત્ એ રાક્ષસનો જ કોઈ ગુપ્ત દૂત હશે.” એ શંકાથી તેને મનમાં ધણું જ માહું લાગ્યું અને કોઈ પણ આવ્યો; પરંતુ નીતિશાસ્ત્રની કલ્પનાથી તેણે પોતાના મનનું સમાધાન કરી લીધું. તે ગૃહે જઈને સાયંસંધ્યાદિ કરીને ભોજન માટે બેસતો હતો; એટલામાં અમાત્ય રાક્ષસ તરફથી આમંત્રણ આવ્યું કે, જેવી સ્થિતિમાં હો તેવી જ સ્થિતિમાં આપને પ્રધાનજી બોલાવે છે. એ આમંત્રણ સાંભળતાં જ ભાગુરાયણ મનમાં પાછો વધારે છેડાયો; પણ તે કોપને શમાવી ભોજન લીધા વિના જ રાક્ષસ પાસે જઈ પહોંચ્યો. તેને જ્ઞેતાં જ રાક્ષસે જે પ્રથમ પ્રશ્ન કર્યો, તે આ હતો.

“ આપ જે બ્રાહ્મણ પાસે જઈને આજ કાલ રોજ ધણો જ સમય વીતારો છો, તે બ્રાહ્મણ કોણ છે એ જણાવશો કે ?”

એ પ્રશ્ન સાંભળતાં જ ભાગુરાયણના કપાળમાં વળ પડી ગયા.

—***—

મકુરણ ૧૬ મું.

ભાગુરાયણ સેનાપતિ.

અમાત્ય રાક્ષસનો પ્રશ્ન સાંભળતાં જ ભાગુરાયણનું સમસ્ત શરીર કોપના આવિર્ભાવથી કંપાયમાન થઈ ગયું, અને તેના મનમાં પણ ધણો જ સંતાપ થયો. અમાત્ય માટે તેના મનમાં અતોનાત આદર હતો અને અમાત્ય જેવો સ્વામિભક્ત ખીજો કોઈ પણ નથી, એ તે સારી રીતે જાણતો હતો; અને એ સ્વામિભક્તિને લીધે જ અમાત્ય સર્વ અધિકારીઓને કરડી નજરથી નીહાળે છે, એ પણ તેની જાણ બહાર તો નહોતું જ. તથાપિ “ મારા જેવાની હીલચાલોપર પણ નજર રાખવાને

રાક્ષસ પોતાના ગુપ્ત દુતો રાખે છે અને તેમના કાંઈ પણ આડા અવળા સમાચાર સાંભળી મને યોલાવીને આવી રીતે પ્રશ્ન કરે છે.” એ વાત મનમાં આવતાં જ તે છેડાયલા નાગ પ્રમાણે લાલ પીળા થઈ ગયો. તેના કોપની પ્રબળતા એટલી બધી થઈ ગઈ હતી કે, તેને કોઈ પણ રીતે દાખી દઈ શકાય તેમ હતું નહિ; તોપણ જેટલું અને તેટલું આત્મસંયમન કરીને ભાગુ-રાયણ અમાત્યને ઉદ્દેશી કહેવા લાગ્યો કે, “અમાત્યરાજ! મને ભોજન પરથી ઉઠાડી આટલો ત્વરાથી યોલાવીને એકએક આવા પ્રશ્નો પૂછવામાં આપનો હેતુ શો છે, તે કૃપા કરીને જણાવશો કે? આપનો ભાવ કાંઈક ભિન્ન પ્રકારનો હોય, એવું અનુમાન સ્પષ્ટ રીતે કરી શકાય છે.”

પોતાના પ્રશ્નથી સેનાપતિના મનમાં ક્રોધનો આવિર્ભાવ થયો છે, એ રાક્ષસ તત્કાળ જાણી ગયો, તથાપિ જાણે પોતે કાંઈ પણ જાણતો જ ન હોયની! એવા ડોળથી તે શાંતિ ધારીને યોલ્યો કે, “સેનાધ્યક્ષ! મને એ આહ્વાણુ વિશે કાંઈક સંશય છે, અને ગુપ્ત ચારોદ્ધાર તપાસ કરાવતાં એ મારા સંશયને દૂર કરનારાં કેટલાંક કારણો પણ મળી આવ્યાં છે. પરંતુ આપ પણ ત્યાં જાઓ છો, એવા સમાચાર મને મળવાથી એકવાર આપને એ વિશે પૂછવાના વિચારમાં હું હતો. જો કે એક બે વાર આપનો અને મારો મેળાપ થયો હતો, પણ તે વેળાએ મને આ વિષયનું સ્મરણ થયું ન હોતું—આજ સહજ સ્મરણ થયું, એટલે પાછું વિસ્મરણ થશે તો વળી વાત આગળ ઉપર પડશે, એટલા માટે મેં આપને આમંત્રણ મોકલ્યું. ખીજાં એમાં મારો કાંઈ પણ હેતુ નથી.” એટલું યોલીને અમાત્ય રાક્ષસ એક ધ્યાનથી સેનાપતિ ભાગુરાયણની મુખમુદ્રાનું અવલોકન કરતો બેઠો. “સહજ સ્મરણ થયું.” એ રાક્ષસના શબ્દો સર્વથા અસત્ય હતાં. ભાગુ-રાયણ રોજ સંગમતીરે જાય છે, ત્યાં ધણીવાર સૂધી બેસે છે, નાના પ્રકારનો વાર્તાલાપ કરે છે, એ સઘળી ખીના રાક્ષસના જાણવામાં આવી હતી, અને તેથી જ તેણે સેનાનાયકને યોલાવ્યો હતો; એ વાત ભાગુ-રાયણ પોતે પણ સારી રીતે જાણતો હતો. પરંતુ રાક્ષસને તે સ્પષ્ટ રીતે કહી શકાય તેમ ન હોવાથી તે ખીજા જ ભાવથી કહેવા લાગ્યો કે, “હું એ આહ્વાણુ વિશે કાંઈ પણ વધારે જાણતો નથી. એક વેળા તે મારે ત્યાં આવ્યો હતો અને એમ કહ્યું હતું કે, હું પરદેશી મનુષ્ય છું અને ચાર દિવસ આ ગંગાતીરે રહેવા માટે આવેલો છું—અહીં આપના જેવા મહા-શયોનો મેળાપ થવાની આશાથી જ હું આવેલો છું. એના યોલવા ચાલવા પરથી એ આહ્વાણુ મારો વિદ્વાન હોવો જોઈએ, એવો મારો નિશ્ચય થયો અને તેથી જ એનાથી યોલવા ચાલવાનો મેં વધારે પરિચય રાખ્યો. એ

બ્રાહ્મણ જેવો વિદ્વાન છે તેવો જ નિઃસ્પૃહી પણ છે. કાંઈ પણ પ્રકારની ધ્વજાનો એનામાં વાસ નથી અને એથી એનામાં મારો વિશેષ ભાવ થયો છે અને કાંઈ કાંઈ વેળાએ ત્યાં જઈ ચહું છું એટલું જ-ખીજું કશું પણ હું જાણતો નથી.” ભાગુરાયણે એટલું કહીને અમાત્યની ચર્ચાનું નિરીક્ષણ કર્યું. તેના ઉત્તરથી અમાત્યના મનનું સમાધાન થઈ ન શક્યું, એ તેના જેવામાં તદ્દકાળ આવી ગયું; તથાપિ અમાત્ય શું બોલે છે, એની વાટ જોતો તે સ્તબ્ધ બનીને બેસી રહ્યો. અમાત્ય પણ કેટલીકવાર સૂધી સ્વસ્થ રહીને ત્યાર પછી કહેવા લાગ્યો કે;-

“સેનાધ્યક્ષ! એ બ્રાહ્મણ મુરાદેવીના બંધુને ત્યાંથી તેના પુત્ર સાથે આવેલો છે, એ આપ જાણતા નથી, એમ આપના બોલવાપરથી અનુમાન કરી શકાય છે. નહિ કે?”

અમાત્યનું એ બોલવું સર્વથા છઠ્ઠી હતું. એ તેના શબ્દોના ઉચ્ચારની રીતિથી ભાગુરાયણ કળી ગયો. પોતે બ્રાહ્મણનો એટલો સંબંધ ન જાણવાથી અમાત્યે તે કહી બતાવ્યો. એવી સ્થિતિ જોઈને ભાગુરાયણે કહ્યું કે, “હા-એમ મારા સાંભળવામાં પણ આવ્યું છે તો ખરું.”

“પરંતુ આપ એ નિશ્ચયપૂર્વક નથી જાણતા, એમજ ને?” અમાત્ય રાક્ષસે પાછો પ્રશ્ન પૂછ્યો.

“હું નિશ્ચયપૂર્વક કેમ જાણીશું ભલા? હું કાંઈની પાછળ ગુપ્ત રાજદ્વારોને ભ્રમણીને ધૂપી ખાતમીઓ મેળવવાનો ઉદ્દેશ કરતો નથી. એથી કાંઈ પણ ખીનાહું નિશ્ચયપૂર્વક જાણી શકતો નથી.” ભાગુરાયણે ઉત્તર આપ્યું.

એ છઠ્ઠી ઉત્તર જાણે સમજી જ ન શક્યો હોયની! તેવો ભાવ દેખાડીને રાક્ષસ પાછો તેને પૂછવા લાગ્યો કે, “પણ મેં તો ગુપ્ત રાજદ્વાર દ્વારા એની ખબર મેળવી છે કે, એ બ્રાહ્મણ પોતાને જેવી રીતે ઓળખાવે છે, તેથી સર્વથા ભિન્ન પ્રકારનો જ છે. આપ કદાચિત્ એ વિશે કાંઈ પણ નહિ જાણતા હો, ને તેથી આપ કદાચિત્ તેના બાષણમાં વિશ્વાસ રાખીને ભૂલાવો ખાઈ ન જાઓ, તેટલામાટે જ આપને મેં આજે આટલી ઊત્તરણથી બોલાવી મંગાવ્યા છે. એ બ્રાહ્મણનું કહેવું એમ છે કે, હું મુરાદેવીના પિયરીયામાંથી આવેલો છું, પણ મારા મનમાં તો તે વિશે પણ શંકા છે. મુરાના ભત્રીજાના નામથી એ જે બાળકને લઈ આવ્યો છે, તે ખરેખર મુરાનો ભત્રીજો છે કે નહિ, એનો પણ સંશય જ છે. એ સંબંધીનો મારો શોધ ચાલુ જ છે, અને આપ પણ જો એ શોધમાં મને સહાયતા

કરશે, તો વધારે સારું થશે; એવી મારી ધારણા છે. મારો તો આજે એવો જ નિશ્ચય થઈ ગયો છે કે, એ બ્રાહ્મણને એક બે દિવસમાં જ આપણા પાટલિપુત્રમાંથી હાંકી કાઢવો, અથવા દેશનિકાલ કરવો. કદાચિત યવનોનો જનસૂસ બ્રાહ્મણરૂપ ધારીને આવ્યો હોય, એવું મારું માનવું છે. કારણ કે, આપણા રાજ્યમાં પ્રવેશ કરવાને સલૂક્ષ ટાંપીને બેઠેલો છે, એ મારે આપને નવેસરથી જાણવું જોઈએ તેમ તો નથી જ. ત્યારે જે મનુષ્યને આપણે ઓળખતા નથી, એવા કાઈ ગુપ્તવેશીને આપણા જ ગૃહમાં રાખવા કરતાં કાઢી મૂકવો અથવા તો પ્રતિબંધમાં રાખવો, એમાં જ અધિક નિર્ભયતા સમાયતી છે એમ મને તો લાગે છે. આપનો શો વિચાર છે? આપનો અને તેનો આજ કાલ વધારે સ્નેહ સંધાયેલો છે, તેથી જ આમ પૂછવું પડે છે.”

અમાલના અંતિમ શબ્દોથી ભાગુરાયણનો ભીષણ ક્રોધોદ્ભવ વધારે સળગ્યો. અમાત્ય પોતાને જ માત્ર ચતુર અને સ્વામિહિતપરાયણ સમજીને બીજાઓને મૂર્ખ તથા સ્વામિહિતદ્રોહી જાણે છે, એમ તેના મનમાં લાગ્યું. એથી તે તત્કાળ બોલી ઉઠ્યો કે, “અમાત્ય રાક્ષસરાજ! આપ આ પાટલિપુત્રમાં મારા ને કરવાને સમર્થ છો; પરંતુ વિનાકારણ સંશય ધ્યાવીને મારા પવિત્ર બ્રાહ્મણની અવહાનના ન કરાવો. મારે સારું આપ સેના પ્રકારનાં નીતિશાસ્ત્રોમાં ધણા જ નિપુણ હોવાથી મારા હૃદયમાં આપને આવશ્યકતા તો નથી જ; પરંતુ હજી પણ આપના ગુપ્તહતોદારા આપ પાકી ખખર મેળવો, આર્ય આણક્ય સ્નેહોનો અથવા તો યવનોનો જનસૂસ છે, એનો પૂરો નિશ્ચય કરો અને ત્યારપછી જે કરવાનું હોય તે કરો. મારો તો લેનાથી જે ચાર દિવસનો પરિચય થયેલો છે, તેના આધારે હું તો એમ જ કહું છું કે, એ નિઃસ્પૃહી અને ભોળો બ્રાહ્મણ અહીં પાટલિપુત્રમાં સહજ સ્વભાવે જ આવેલો છે. મુરાદેવીએ તેને પોતાના મહાલયની યજ્ઞશાળામાં આવીને રહેવા માટે કેટલોય આગ્રહ કર્યો પરંતુ એ નિઃસ્પૃહી બ્રાહ્મણે તેના આમંત્રણનો સ્વીકાર કર્યો નહિ. એથી પણ સિદ્ધ થાય છે કે, એ કાઈનો જનસૂસ કે ગુપ્ત હૂત તો નથી જ. છતાં, પણ ભલે આપ તપાસ કરો અને એવો જ નિશ્ચય થાય, તો પછી ધૃત્વ પ્રમાણે જે કરવું હોય તે કરો. આપ ધણા જ શાંત અને દીર્ઘ વિચારી પુરુષ છો, માટે હું આપને વધારે ઉપદેશ આપી શકું એમ નથી. કાઈ ગરીબ બ્રાહ્મણ વિનાકારણ આપત્તિમાં આવી ન પડે, એટલું જ મારું કહેવું છે. એ બ્રાહ્મણ પૂર્ણ બ્રહ્મનિષ્ઠ અને સુષ્ટ પંડિત છે.”

લાગુરાયણ અને અમાત્ય રાક્ષસનું એ પ્રમાણે સંભાષણ થવા પછી લાગુરાયણ પોતાના મંદિરે જવાને નીકળ્યો. માત્ર અમાત્ય વિશેની તેની શુદ્ધ ભાવનામાં આજે ભેદ થઈ ગયો. તેના મનમાં આવા વિચારો આવવા માંડ્યા; “અમાત્યની હવે મારા વિશે પણ સંશયબુદ્ધિ થવા માંડી છે અને તેથી પોતાના ગુપ્તચરોદ્વારા તે મારા વર્તનની પણ તપાસ રખાવે છે. આવા અમાત્યના અધિકાર તણે રહેવું, તે હવે પોતાનું અપમાન પોતાને હાથે જ કરવા જેવું છે. અમાત્ય અને સેનાપતિ એ બંને સમાન અધિકારી હોવા જોઈએ—અને જો તેમ ન પણ હોય, તો સેનાપતિ વિશે અમાત્યે આવી શંકાશીલ વૃત્તિ રાખવી જોઈએ નહિ. એમ ન વર્તતાં અમાત્ય મારા વિશે પણ શંકા કરવા લાગ્યો છે, તો હવે ત્યાં સૂધી રાક્ષસનો આ રાજ્યમાં અધિકાર છે, ત્યાં સૂધી આપણે અહીં રહેવું નહિ, બીજે કોઈ સ્થળે નીકળી જવું, એ જ સારો માર્ગ છે.” એવો તેનો નિશ્ચય થયો. એક વાર આવા વિચારો મનમાં આવવા માંડ્યા કે પછી તે તીકોની વૃદ્ધિ પ્રમાણે કેવા વધતા જાય છે, એનો નિયમ જ રહેતો નથી.” હું આટલો બધો સારી રીતે વર્તતો હોવા છતાં પણ મારા વિશે અમાત્યના હૃદયમાં આટલી બધી શંકા થવાનું કારણ શું હોવું જોઈએ,” એના શોધમાં તેનું ચિત્ત લીન બની ગયું; અને “મુરાદેવીને મેં રાજનાં ચરણોમાં અર્પિત કરી, ત્યારનો મારા વિશેનો દ્રેષ અથવા મત્સર અદાપિ અમાત્યના અંતઃકરણમાં કાયમ હોવો જોઈએ,” એવું કારણ તેણે શોધી કાઢ્યું. આજ સૂધીમાં જે જે વાતો તેને સારી દેખાતી હતી, તે હવે બીજા પ્રકારની દેખાવા લાગી. એથી ક્ષણે ક્ષણે એની શંકામાં પણ વધારો જ થતો ગયો. તેને એવો પણ સંશય થયો કે, “અમાત્યના મનમાં મારા વિશે સારા વિચારો તો નથી જ. તેથી જો પ્રસંગ આવશે અને મારા વિરુદ્ધ કોઈ ક્ષુદ્ર કારણ મળી આવશે, તો તત્કાળ અમાત્ય મને આ પાટલિપુત્રમાંથી બહાર હાંકી કાઢવાનો જ.”

થોડીકવાર તેનું હૃદય શાંત થઈ ગયું અને પાછું વિચારસાગરમાં ડૂબકીએ મારવા લાગ્યું. “આવી સ્થિતિમાં મારે અહીં શામાટે રહેવું જોઈએ ? રાજ ધનનન્દ તો કાંઈ જોતો જ નથી, ને તેથી સર્વ સત્તા એ અમાત્યના હાથમાં આવવાથી એ પોતાને જ ભૂપાલ માનીને સઘળી વ્યવસ્થા કરે છે. એ વ્યવસ્થા કરે છે, તેનું તો કાંઈ નહિ; પરંતુ એ વ્યવસ્થા તેણે પોતાની બરાબરીના બીજા વરિષ્ઠ અધિકારીઓનું માન જાળવીને કરવી જોઈએ કે નહિ ? મારામાટે જે ગુપ્તચરો એણે નીમ્યા હશે, તેમના આગળ મારી હવે શી કીંમત રહી ? પુષ્પપુરમાંનો કોઈ સાધારણ ચોર અને હું સમાન જ થયા કે નહિ ? અને જોના તેના વિષે શંકા-શંકા એટલે ? આર્ય આણુક્ય

દેવો નમ્ર અને ઉત્તમ બ્રાહ્મણ છે-તેમ જ બ્રહ્મનિષ્ઠ અને વિદ્વાન પણ છે-તેને એ દેશનિકાલ કરવાનો છે; તે શામાટે? તે મુરાદેવીના મોસાળપક્ષનો છે તેટલામાટે જ. ધન્ય-ધન્ય રાક્ષસ અમાત્ય! જો તું આવી રીતે સંશયથી જ વર્ત્યા કરીશ, તો મારા જેવા માની પુરુષો એક ક્ષણમાત્ર પણ આ પાટલિપુત્રમાં વસવાના નથી. આર્ય આણુકયે આજે સાંજે વાતો કરતાં કરતાં વિનોદમાં જ જે રાજનીતિની વાત કાઢી હતી, તે પ્રમાણે જો તે બાળક ખરેખર જીવતો જ હોય, તો આ અભિમાની અમાત્યની, તેના પક્ષ લઈને કેવી ઝોડ ભૂલાવી શકાય! પણ અફસોસ! કે તેમ નથી. એ વાત તે શક્ય ક્યાંથી થઈ શકે? મારાઓની તલવારથી હિમાલયના અરણ્યમાં કપાઈ ગયેલું બાળક આજે જીવતું ક્યાંથી હોઈ શકે વારુ? પણ જો હોય તો? વાહ વાહ-તો તો પછી બીજું શું જોઈએ? જો એમ હોય તો અમાત્યની હું સારી રીતે પ્રજેતી કરી શકીશ. રાજ જ્ઞાનનન્દને શું છે-તે પોતે તો આજ કાલ રાન્યકાર્યભારમાં ભાગ લેતો જ નથી-એટલે એને તો પોતાને સ્થાને સુમાત્ય હોય કે બીજને કાંઈ હોય, તો તે સરખું જ છે. જો એ બાળક જીવતો હોય, તો યુવરાજ થવાનો અને રાન્યાસને વિરાજવાનો ખરો અધિકાર તો તેનો જ છે.” એવા પ્રકારના અનેક પરંતુ એક જ પ્રકારના વિચારોનો પ્રવાહ તેના મનમાં વહો જતો હતો અને તે પોતાનો માર્ગ કાપતો જતો હતો. તે પોતાના મંદિરમાં આવી પહોંચ્યો. તેની ક્ષુધા તો મરી જ ગયેલી હતી, એટલે તે શૂંઘ્યામાં આઠોટયો. પણ એ વિચારોની ધાંધલથી આખી રાત તેને નિદ્રા આવી નહિ. તેની એવી ધારણા થઈ કે, “અમાત્યના મનમાં આણુકયવિષે જે શંકા આવેલી છે, તેથી એ બ્રાહ્મણને જાણીતો કરી દેવો જોઈએ. કાણુ જાણે રાક્ષસ કાંઈ પણ ઉંધું ચતું કરી નાંખે તો! બીજને કાંઈ દૂત આવીને બીજ કાંઈ વાત કહેશે અને તેથી તેના મનમાં વળી બીજને જ કાંઈ ભાવ થતાં તે વિના કારણુ એ બ્રાહ્મણનું અપમાન કરીને તેને આ પાટલિપુત્રમાંથી દેશનિકાલ કરી દેશે. એના કરતાં આપણે જ તે બ્રાહ્મણને સાવધ કરવો, એ વધારે સારું.” મનમાં એવો વિચાર આવતાં જ સવાર થવાની તે કાગને ડોળે વાટ જોતો બેઠો અને પાછો દિવસ ક્યારે આથમે અને આણુકયને ક્યારે મળી શકાય, એની ચિન્તામાં જ તે સર્વથા નિમગ્ન થઈ ગયો.

બીજ દિવસનો સૂર્ય ઉદિત થયો અને પાછો તે અસ્તાચલમાં પણ આસ્યો ગયો. સંધ્યાકાળ થતાં જ ભાગ્યરાયણુ આણુકય પાસે ગયો. પોતાની પાછળ જાસૂસો પ્રયા કરે છે, એ તે ગઈ કાલથી જાણી ગયો હતો. એટલે આજે તેવા કાંઈ જાસૂસો પાછળ છે કે નહિ, તે જ્ઞાને તેણે ચારે તરફ

નજર ફેરવી અને તેની શંકા ખરી પણ કરી. એથી તે સામે તેના મનમાં વધારે સંતાપ થયો અને સેનાપતિના પદે છતાં પણ જે નગરીમાં પોતાનું અપમાન થતું હોય, તે નગરીમાં રહેવું જ શાને માટે? બીજા રાજ્યમાં જઈને નોકરી કરી પેટ ભરવાનું સામર્થ્ય નથી કે શું? એવી એવી અનેક ભાવનાઓ એક પછી એક તેના મનમાં આવવા લાગી. જે તેની ઇચ્છા થઈ હોત તે જે દૂતો તેની પાછળ પડેલા હતા, તેમને પકડીને તેઓ કોની આજ્ઞાથી અને શા બેદના શોધ માટે પ્રતા હતા, ઇત્યાદિ તે બળાત્કારે પણ પૂછવાને શક્તિમાન હતો. માત્ર એક સિપાહીને હુકમ કરવાનો વિલંબ હતો. પણ એ ઇચ્છાને તેણે મનમાંને મનમાં જ દાખી દીધી અને તે સીધા આણક્યના આશ્રમની દિશામાં ચાલતો થયો. જતાં જતાં તેના મનમાં બીજો એક વિચાર આવ્યો અને તત્કાળ તેણે પોતાના સાથે લીધેલા નોકરને પાછો ઘેર મોકલી દીધો. નોકરને ઘેર જવાની આજ્ઞા થતાંજ તે આશ્રમથી દિગ્મૂઢ બની ગયો. પણ ન્યાં સ્વામીની જ ઇચ્છા ન હોય ત્યાં નોકર વધારે શું કરી શકે? તે ચાલ્યો ગયો. ભાગુરાયણ એકલો જ ગંગાકણુવાહી શીતલ વાયુથી પોતાના તપ મસ્તકને શાંત કરતો આર્ય આણક્યની પર્યુકુટીમાં આવી પહોંચ્યો.

આર્ય આણક્ય પણ આજે ખરેખર ઘણી જ ઉત્સુકતાથી ભાગુરાયણની વાટ જોતો બેઠો હતો-છતાં પણ બહારથી બેપરવાઈના ભાવ દેખાડતો તે કહેવા લાગ્યો કે, “સેનાપ્ત્યક્ષ! આજે તું આવીશ, એવી મારી ધારણા હતી નહિ. કાલે અને પાછું આજે કાંઈ લગોલગ આવવું થાય છે. બાકી આ તારા આગમનથી મને તો ઘણો જ આનંદ થાય છે, એનું મારા મુખથી વિશેષ વર્ણન કરવાની આવશ્યકતા નથી.”

“અને આપનાં દર્શન તથા આપની સાથેના સંભાષણથી મને પણ અદ્વિતીય આનંદ થાય છે, એ પણ ખુલ્લું જ છે-માટે તેના વિશેષ વિવેચનની આવશ્યકતા નથી. હું તો હવે આપને મારા ગુરુ જ ધારું છું. પણ આર્ય આણક્ય, આજે હું આપને એક વાત કહેવા અને પૂછવાને આવેલો છું. હું જે કહું અને પૂછું, તેથી જો આપ કોપ ન કરવાનું વચન આપો તો પછી હું મારી જીભ ખોલું.” ભાગુરાયણે નમ્રતાથી વિનંતિ કરી.

“હું કોપ કરું? સેનાનાયક! આ દરિદ્રી બ્રાહ્મણે તો લજ્જા, કોપ અને બેદના ક્યારથીએ ત્યાગ કરેલો છે. હવે એ વસ્તુઓ મારી પાસે છે જ ક્યાં, કે જેમને મારા હૃદયમાં આવિર્ભાવ થઈ શકે? જે કહેવા અને પૂછવાનું હોય, તે સુખેથી કહે અને પૂછ. હું સાંભળવાને અને તેના ઉત્તરો દેવાને તૈયાર છું.” આણક્યે કહ્યું.

આણક્યનું એ ઉત્તર સાંભળીને સેનાપતિ સર્વથા સ્તબ્ધ જ થઈ ગયો. થોડીવાર રહીને તે બોલ્યો, “આપે મને પોતાનો જે વૃત્તાંત કહી સંભળાવ્યો છે, તેથી ખરેખરો વૃત્તાંત કાંઈક ભિન્ન છે કે શું? જે તેમ હોય તો તે ભેદ મને જણાવો, એવી મારી વિનતિ છે. એનું ચથાર્થ ઉત્તર મને મળશે, એટલે અઃગળ મારે જે કહેવાનું છે, તે કહી સંભળાવીશ.”

આણક્ય હસ્યો અને ઉત્તરમાં તેણે જણાવ્યું કે, “સેનાપતે! ગઈ કાલે રાત્રે તારા અહીંથી ગયા પછી તને મારાવિષે કોઈએ કાંઈ પણ કહેલું હોવું જોઈએ. એ વિના તારા મુખમાંથી આવેો પ્રશ્ન નીકળે, એ અસંભવિત છે. માટે તને લંબેરીને તારા મનમાં આવી રીતે પૂછવાની જેણે ઇચ્છા ઉપજાવી છે, તેને જ તેં જે કાંઈ વધારે પૂછી લીધું હોત, તો ખાસ આટલા કાર્યમાટે જ તને મારે ત્યાં આવવાની અગત્ય રહી ન હોત. આ ગરીબ બ્રાહ્મણનો વૃત્તાંત તને સંભળાવ્યો છે, તેથી ભિન્ન તે શો હોઈ શકે વારુ? જે કાંઈ હતું તે તો મેં તને કહી દીધું છે. પરંતુ એથી જૂદા મારો ખીજો જ વૃત્તાંત છે, એમ જે તને કોઈએ કહ્યું હોય, તો તે મને કહે-એટલે એમાં સત્ય અને અસત્ય કેટલું છે, તે હું તને બતાવી આપું. બાકી તને કોઈએ સાચી ઝોટી વાત કહેલી છે, એનો તર્ક તો મેં કરી જ લીધો છે. સેનાધ્યક્ષ! નીતિશાસ્ત્રનું એ તત્ત્વ જ છે કે, પોતાના રાજ્યમાં જે કોઈ પણ નવો પુરુષ આવે, તેની પૂઠે જાસૂસો લગાડી દેવા અને તે શું કરે છે, ક્યાં ક્યાં જાય આવે છે, કોનાથી વાતચિત કરે છે, ઇત્યાદિ બાબતોની તપાસ રાખવી. એ તત્ત્વને અનુસરીને અમાત્ય રાક્ષસે મારી અ્યાં જોવાને ગુપ્તચરોની યોજના કરેલી હશે જ, એ કાંઈ મારી જાણ બહાર નથી. રાજ સર્વદા ચાર ચક્ષુવાળો કહેવાય છે. હાલમાં રાજનું કાર્ય અમાત્ય રાક્ષસ ચલાવે છે, માટે તે પણ ચારચક્ષુવાળો થયો હોય, તો તેમાં આશ્ચર્ય જેવું કાંઈ પણ નથી. પરંતુ બ્યારે મારા જીવનચરિત્રમાં કાંઈ ભેદ અને રહસ્ય જેવું છે જ નહિ, ત્યારે મારે ડરવાનું શું કારણ છે? પણ સેનાપતે! જે ખરો નીતિશાસ્ત્રનો જાણનારો હોય છે, તે માત્ર પોતાના જાસૂસોનાં વચનોમાં જ વિશ્વાસ નથી રાખતો; કિન્તુ જાસૂસોએ લાવી આપેલી ખાતમીઓની પોતે પરીક્ષા કરીને ચાર પછી જ તેનો નિશ્ચય કરે છે. માટે આ દરિદ્ર બ્રાહ્મણ વિશે જે તને કોઈએ કાંઈપણ પૂછ્યું હોય, તો તે પૂછનાર અમાત્ય રાક્ષસ જ હોવો જોઈએ. કારણ કે, જેવી રીતે તેના અનુચરો મારી પૂઠે ભમતા હશે, તેવી રીતે તે તારી પૂઠે પણ ભમતા હોવા જોઈએ. એથી જ તારું અહીં જવું આવવું છે, એની તેને ખબર

પડવાથી તને કાંઈપણ મારા વિશે તેણે પૂછ્યું હશે. હું કહું છું તે ખરું છે કે ખોટું? મારો તર્ક બરાબર છે કે નહિ?"

આર્ય ચાણક્યની આવી તર્ક શક્તિને જોઈ ભાગુરાયણ ધણો જ આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયો. ચાણક્યનો તર્ક આટલો બધો સત્ય કેવી રીતે થયો હશે, એનું જ તેને રહી રહીને આશ્ચર્ય થવા લાગ્યું. તેના ક્ષણવાર એવો ભાવ પણ થયો કે, “રાક્ષસ પ્રમાણે આ બ્રાહ્મણે પણ મારી પૂઠ ગુપ્ત દૂતો તો નહિ રાખ્યા હોય?” પણ બીજી જ પળે તેને પોતાની એ ધારણા નિર્મૂળ જણાઈ અને “એ ચતુર તથા નીતિ શાસ્ત્રજ્ઞ હોવાથી જ એના તર્ક અક્ષરે અક્ષર સત્ય જિમ્મો રહ્યો છે.” એવો તેનો નિશ્ચય થઈ ગયો. ચાણક્ય તેને પાછો હસતો હસતો પૂછવા લાગ્યો કે, “તું જે કાંઈ પૂછવાનો હતો તે પૂછ્યું—હવે જે વાત કહેવાનો હતો તે શું છે? તે સાંભળવાને હું અત્યંત ઊત્સુક થઈ રહ્યો છું.”

એ પ્રશ્ન સાંભળીને ભાગુરાયણ એકાએક શુદ્ધિમાં આવ્યો ને “કહું છું.” એવા શબ્દો તેના મુખમાંથી અચાનક નીકળી ગયા. પછી જે કાંઈ બન્યું હતું, તે સર્વ તેણે ચાણક્યને કહી સંભળાવ્યું. એ સાંભળીને ચાણક્યના હૃદયમાં ધણો જ સંતાપ થયો; પરંતુ તે સંતાપને લેશ માત્ર પણ તેણે વ્યક્ત થવા દીધો નહિ. તે મનસ્વી જ બોલ્યો; “અમાત્ય રાક્ષસ! હવે તારા અને મારા યુદ્ધનો સમય નિકટ જ આવી પહોંચ્યો છે. એ યુદ્ધમાં હવે કાનો વિજય થાય છે અને કાણુ દેશપાર જાય છે, તે જ્ઞેવાનું છે.” ત્યાર કેડે તે ભાગુરાયણને સંબોધીને કહેવા લાગ્યો કે, “સેનાધ્યક્ષ! જેવી રીતે તે મને તારી કથા કહી સંભળાવી, તેવી રીતે મારે પણ તને મારી કથા કહી સંભળાવવી છે. પરંતુ એ કથા ધણી જ ગુપ્ત હોવાથી અહીં કહેવાય તેવી નથી—ચાલો આપણે નદીના સામા તીરે જઈએ—ત્યાં હું કહીશ.”

હવે એ ગુપ્ત કથા શી હતી, તે ચાણક્યને કહેવાનો અને ભાગુરાયણને સાંભળવાનો સમય આપીને તેમને એકાંતમાં જવા દઈ, આપણે આપણી નવલકથાનાં બીજાં પાત્રોની ભાગ લઈએ.

પ્રકરણ ૧૭ મું.

અમાત્ય રાક્ષસ.

ત પ્રકરણમાં વર્ણવેલી ઘટના પછી બીજે દિવસે મધ્યાહ્ન પછીના સાંતા સમયે અમાત્ય રાક્ષસ પોતાના મંદિરના એક અંતર્ગૃહમાં પોતે એકલો જ કાંઈ વિચાર કરતો બેઠો હતો. જ્યારે જ્યારે કોઈ બીજું

આવીને પોતાને ત્રાસ ન આવે, એવી તેની ઇચ્છા થતી હતી, ત્યારે તે એ જ અંતર્ગૃહમાં આવીને બેસતો હતો અને પોતાના પ્રતિહારીને એવી કઠિન આજ્ઞા આપતો હતો કે, “મારા સમક્ષ કોઇને પણ આવવા દેવો નહિ અને કોઈ આવ્યું હોય, તેની મને ખબર પણ ન પહોંચાડવી. માત્ર જો અમુક અમુક યુમદૂતો આવે, તો તેમને જ આવવા દેવા.” એ નિયમ પ્રમાણે આજે પણ પ્રતિહારીને આજ્ઞા આપીને રાજપ્રધાન પોતાના ખાનગી ઓરડામાં કાંઇક ઊંડા વિચારમાં નિમગ્ન થઈને બેઠો હતો. આજે તેની મુખમુદ્રાએ કાંઇક વિચિત્ર ગંભીરતાનો ભાવ ધારેલો હતો.

અમાત્ય રાક્ષસ દેખાવમાં ઘણો જ તેજસ્વી અને શરીરે પણ ઊંચો અને ભરેલો પુરુષ હતો. તેનું શરીરઅંધન તરકાળ ખીજના મનમાં પ્રભાવ પાડી શકે એવું હતું. નેત્રો પાણીવાળાં અને સર્વત્રાહી દેખાતાં હતાં. કપાળ ઉચ્ચ અને વિસ્તીર્ણુ તથા છાતી ધણી પહોળી અને વિશાળ હતી; એ સર્વ કારણોથી અને તેની મુખમુદ્રા ધણી જ ગંભીર હોવાથી લોકોના મનમાં એનો ઘણો જ સારો પ્રભાવ પડતો હતો. અમુક કાર્ય કરવા માટેનો રાક્ષસનો નિશ્ચય થયો, એટલે તેથી વિરુદ્ધ મત કોઈ પણ આપી શકે તેમ નહોતું. પરંતુ એ પ્રભાવની સર્વના હૃદયમાં એક સરખી અસર થતી હોવાથી તે જ્યો જોઇએ તેવો લોકપ્રિય હતો નહિ. જેટલો પ્રભાવ પોતાના દાસપર કે કોઈ કાયસ્થ (કારકૂન) પર તે નાંખતો હોય, તેટલો જ પ્રભાવ પોતાની બરાબરીના અધિકારીપર પણ નાંખવાની તેને ટેવ હોવાથી તેવા સમાન પદધારી અધિકારીઓ તેને અંતઃકરણપૂર્વક માન આપતા નહોતા. તે રાજનો પ્રતિનિધિ અને સ્વામિહિતદર્શી તેમ જ મહા ન્યાયનિષ્ઠ અને પોતાના હિતની લેશમાત્ર પણ પરવા રાખનારો ન હોવાથી લોકોમાં તેની કીર્તિ પણ વિશેષ હતી અને તે પ્રજાપ્રિય પણ હતો. વળી યુમ્મ દૂતો દારા યુમ્મ સમાચારો મેળવવામાટે તે સદા તત્પર રહેતો હોવાથી સાધારણ રીતે પ્રજાને કોઈ અધિકારીઓ કોઇપણ પ્રકારનું અયોગ્ય વર્તન કરવામાં ઘણા જ ખંચાતા હતા. પરંતુ તે મોટા મોટા અધિકારીઓની પણ સાધારણ લોકો પ્રમાણે જ તુલના કરતો હોવાથી મંત્રિમંડળમાં તેના માટે જોઇએ તેટલો સંતોષ હતો નહિ. મોટા અધિકારીઓ, આપણામાં પણ રાક્ષસ સર્વદા અવિશ્વાસ જ રાખે છે, એ વિચારથી નિરંતર ઉદાસીન રહેતા હતા. રાક્ષસના આતુર્યમાં માત્ર એટલી જ ખામી હતી કે, તેમના મનની સત્ય સ્થિતિનું તે દર્શન કરી શકતો નહોતો. હવે આપણે રાક્ષસના હાલના વિચારોનું અવલોકન કરીએ અને વાર્તાના વળાંકને આગળ લંબાવીએ.

ઉપર કહેલું જ છે કે, અમાત્ય રાક્ષસ આ વેળાએ માત્ર પોતે એકલો જ એકલો હતો અને કોઈ ગૃહ વિચારમાં નિમગ્ન થઈ ગયો હતો. રાજ્યની તાર્કાલિક સ્થિતિ તે એના વિચારનો મુખ્ય વિષય હતો અને તે સાથે મુરાદેવી, તેનો ભત્રીજો અને આર્ય ચાણુક્ય એ ત્રયીનો વધારે સંબંધ સંધાયેલો હતો. તેનો વિચારપ્રવાહ આ પ્રમાણે વહેતો જતો હતો. “મુરાદેવી અંધનમુક્ત થઈ, તે દિવસથી રાજના મનમાં તેણે પોતાનો એટલો બધો પ્રભાવ પાડી દીધો છે કે, મને પણ રાજને મળતાં અડચણ પડવા લાગી છે. એ સર્વ થયું કેમ?” એનું જ એને રહી રહીને આશ્ચર્ય થયા કરતું હતું. એણે પોતાની સમ્પત્તિ ચતુરતાને એકત્ર કરી ધણોાય વિચાર કર્યો, પરંતુ જેમ જેમ તે વધારે અને વધારે વિચાર કરતો ગયો, તેમ તેમ આશ્ચર્ય પણ વધારે અને વધારે જ થવા લાગ્યું. અર્થાત્ ખીજું કાંઈપણ પરિણામ થયું નહિ. “જે રાજ મુરાદેવીના મોહમળમાંથી મુક્ત નહિ થાય, તે અંતે કાણુ જાણે કેવું પરિણામ આવશે, એનો નિયમ નથી.” એમ પણ તેને ભાસવા લાગ્યું. પરંતુ મુરાદેવીએ પોતાના પાડેલા પ્રભાવને રાજના મનમાંથી કાઢી નાંખીને પાછો તેને પૂર્વ સ્થિતિમાં લાવવા માટે શો ઉપાય કરવો, એની તેને સૂઝ પડી નહિ. “મુરાદેવી એક ક્ષણ માત્ર પણ દૂર થતી નથી અને કદાચિત્ દૂર થાય છે તો એવા પ્રસંગે કે ન્યારે રાજ સમક્ષ અન્ય કોઈ પણ મનુષ્ય હોય નહિ. ખીજા કોઈના આવવાનો તેના મનમાં જરા પણ સંશય આવ્યો, કે ઝટપટ તે ત્યાં પાછી હાજર થઈ જાય છે. જેવી રીતે ખીજાં સ્થાનોમાં મેં મારા ગુપ્ત દૂતો રાખેલા છે, તેવી જ રીતે હવે મુરાદેવીના મંદિરમાં પણ ગુપ્ત વાત્તાંએને જાણી લેવા માટે કોઈ વ્યક્તિને રાખવાની વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ,” એવો તેણે મનમાં નિશ્ચય કર્યો. પોતાના અંતઃપુરની કોઈ દાસીદ્વારા ત્યાંની કોઈ દાસીને ખૂટવવાની ધારણા કરી અને તે પ્રમાણે તેણે કાર્યનો ઉપક્રમ પણ કર્યો. મુરાદેવીની ધણી જ પ્રિયપાત્રા અને વિશ્વાસુ દાસી વૃન્દમાલા છે, એ તેના જાણવામાં હતું. તેથી એને જ મેળવી લીધાથી વધારે લાભનો સંભવ છે, એવા નિશ્ચયથી એક વાર વૃન્દમાલાને એલાવી તેની સાથે એકાંતમાં વાતચિત્ કરવાનો પ્રસંગ મળે, એવી તેણે યોજના કરી. “જે વૃન્દમાલા જેવી દાસી મને અનુકૂલ થાય, તો તો ધણું જ સારું. કારણ કે, મુરાદેવી કેવી રીતે બોલે છે અને કેવી રીતે ચાલે છે, તે સર્વ હું જાણી શકીશ અને એ બધી વાતો જાણવામાં આવી, એટલે પછી રાજને ટેકાણે લાવવામાં વધારે શ્રમ પડશે નહિ. જે વૃન્દમાલા એક-વાર અહીં આવે અને તેની તથા મારી પરસ્પર વાતચિત્ થાય, એટલે તે મને અનુકૂલ થઈ જ સમજવી. એ સ્ત્રી કાંઈ સામાન્ય જનો કરતાં

વધારે યુદ્ધિવાળી તો નહિ જ હોય.” એવું તેણે કાવતું કરવું ધાર્યું અને એક બે દિવસમાં તે સિદ્ધ થઈ શકે, એવી કેટલીક યોગ્ય વ્યવસ્થા પણ કરી દીધી.

મુરાદેવી વિશેના વિચારને હવે હૃદયમાંથી દૂર કરી તેનું સ્થાન તેણે અન્દ્રગુપ્ત વિશેના વિચારને આપ્યું. અન્દ્રગુપ્તને જ્ઞેયો, તે દિવસથી રાક્ષસ કાંઈક વિચિત્ર ચિન્તામાં પડી ગયો હતો. કાંઈ તેજસ્વી, અત્યંત ચંચળ અને પીળું નાગનું અચ્ચું જ્ઞેવામાં આવે ત્યારે પ્રથમ આપણા મનમાં કાંઈક આનંદ અને કૈતુકનો ભાવ થાય છે, અને તેની ચપળતાથી મન મોહિત પણ થઈ જાય છે; પણ બીજી જ પળે એનાથી આપણો જીવ જ્ઞેષ્મમાં છે, માટે એને પાસે રાખવું ન જોઈએ—વિરુદ્ધ પક્ષે દૂર કરવું કે એને ભારી નાખવું જોઈએ—એવો આપણો ભાવ બદલાઈ જાય છે, અને આપણે તેને મારવાના સાધનો શોધવા માંડીએ છીએ. એવી જ અન્દ્રગુપ્તને જ્ઞેતાં અમાત્ય રાક્ષસના મનની સ્થિતિ થયેલી હતી. અન્દ્રગુપ્ત, ઘણા જ સુંદર તેજસ્વી, ચતુર, સર્વ કળાઓમાં પ્રવીણ અને સાહસી યુવક છે, એવો તેનો સર્વથા નિશ્ચય થઈ ગયો હતો, અને એ નિશ્ચય પ્રમાણે થોડા દિવસમાં અનુભવ પણ થયો. પરંતુ તેની મુખમુદ્રામાં કાંઈક એવી વિચિત્રતા હતી કે, જેથી એ બાળક મુરાદેવીના સંબંધથી ખાટલિ પુત્રમાં આવ્યો છે, એ સારું નથી, એને અહીં લાંબો સમય ટકવા દેવો ન જોઈએ અને જો ટકવા દીધા તો કાણુ જાણે શું સંકટ આવશે ને શું નહિ, એનો નિયમ નથી. એવી તેના વિશે અમાત્યની ભયંકર ધારણા થઈ. “મુરાદેવી આજ કાલ રાજની જીવ કે પ્રાણુ જ બની રહેલી છે. તેથી તેના ભત્રીજાના સંબંધમાં હું કાંઈ પણ ખટખટ કરું છું, એની જો રાજને ખબર પડશે, તો રાજની મારા પર ઇતરાજ થવાનો પણ સંભવ છે; માટે એ બાળકના વિષયમાં જે કાંઈપણ ઊંધું ચતું કરવું હોય, તે ગુપ્ત રીતે જ કરવું જોઈએ.” એવો તેણે નિશ્ચય કર્યો. પ્રથમ તો અન્દ્રગુપ્ત તે ખરેખર મુરાદેવીના બંધુનો પુત્ર છે કે નહિ, એના શોધનો વિચાર કરીને તે પ્રમાણે હિમાલયમાંના પ્રદ્યુમ્નદેવના રાજ્યમાં તેને પુત્ર છે કે નહિ, એની ખબર મેળવવાના હેતુથી એક ગુપ્ત દૂતને મોકલવાને તે તૈયાર થયો. તેણે પોતાના પ્રતિહારીને બોલાવીને “હિરણ્યગુપ્તને બોલાવી લાવ.” એવી આજ્ઞા કરી. પ્રતિહારી જેવી આપની આજ્ઞા” એમ કહીને ઊભો રહ્યો. એટલે અમાત્યે કહ્યું કે, “કહેલું કાર્ય તત્કાળ કરી આવવાને બદલે તું ઊભો કેમ રહ્યો?” એવો પ્રશ્ન પૂછતાં જ તે પ્રતિહારીએ હાથ જોડીને જવાબ આપ્યો કે, “અમાત્યરાજ! હિમાલયમાંથી કાંઈ ભિક્ષુ દૂત પોતાના રાજની પત્રિકા લઇને આવેલો છે અને તે આપને આપવાની ઇચ્છા કરતો બેઠો છે.”

એ સાંભળતાં જ રાક્ષસ આશ્ચર્યચકિત થયો અને પોતાના મનમાં જ કહેવા લાગ્યો કે, “ભિલ્લ અને તે પોતાના રાજની પત્રિકા લઈને આવેલો છે? એ શું હશે વારુ? હિમાલયનો રાજ તો પ્રદ્યુમ્નદેવ જ! પરંતુ જે વાર્તા પ્રત્યક્ષ છે, તે વિશે લાંબા લાંબા વિચારો કરવામાં શો સાર છે? તેને ઘોલાવીને પત્રિકા વાંચી, એટલે બધા ખુલાસો થઈ જવાનો.” એમ વિચારીને તેણે પ્રતિહારીને આજ્ઞા કરતાં કહ્યું કે, “ઠીક છે—ત્યારે તે ભિલ્લને અહીં લઈ આવ.”

પ્રતિહારી બહાર ગયો અને તે ભિલ્લને સાથે લઈને પાછો અંદર આવ્યો. ભિલ્લ જો કે શરીર તો ધણું જ કાળો—અમાવાસ્થ્યાની રાત્રી જેવો હતો, પણ ધણું જ દૂરથી ચાલતો આવેલો હોવાથી અત્યારે તેનું શરીર માર્ગમાં ઉડેલી ધૂળથી છવાયેલું હતું. તેથી જાણે કૃષ્ણવર્ણ મેઘમંડળમાં, મહાસાગરમાં નિમગ્ન થયેલા અસ્તાચલગત સૂર્યની ધૂસર કાંતિની છટા પ્રસરેલી હોયતી! તેવો ભાસ થતો હતો. અંદર આવતાં જ તે ભિલ્લે રાક્ષસને દંડવત્ પ્રણામ કર્યો અને એક થેલી તેના ચરણોમાં રાખીને વિનવતિ કરી કે, “મહારાજ! અમારા મહારાજે કુશલપ્રશ્નપૂર્વક આ પત્રિકા આપના નામે મોકલી છે. જો એનું કાંઈપણ ઉત્તર આપવાનું હોય, તો તે લઈ જવાને દાસ તૈયાર છે.” ભિલ્લ એ પ્રમાણે ઘોલતો હતો, તેટલા સમયમાં રાક્ષસે પ્રથમ તે કાથળીને ધારી ધારીને જોઈ અને ત્યાર પછી તેમાંની બૂજપત્રપર લખેલી પત્રિકા કાઢીને વાંચવા માંડી. તે નીચે પ્રમાણે:-

“સ્વસ્તિશ્રીમત્સકલ સામન્ત મુકુટમણિ રંજિત ચરણુ નખર મહારાજ ધનानન્દના અમાલ્યવર રાક્ષસવર્માની સેવામાં—હિમાલય અંતર્ગત નિષાદ ખાસ પ્રાચ્યાધિપતિ મહારાજ પ્રદ્યુમ્નદેવની અનેક કુશલ પ્રશ્નો પશ્ચાત પ્રાર્થના કે, હાલમાં મહારાજ પ્રદ્યુમ્નદેવની ભગિની શ્રી મન્મહાદેવી મુરાને ધણું જ આગ્રહ થવાથી મહારાજે પોતાના પુત્ર યુવરાજ વ્યન્દગુપ્તને ચાર દિવસ પાટલિપુત્રમાં રહેવા માટે અને ત્યાંની રાજ્યવ્યવસ્થા સમજી લેવા માટે મોકલેલા છે. યુવરાજ ત્યાંની નીકળ્યા, તે વેળાએ આ પત્રિકા પણ તેમની સાથે જ આપને મોકલવાનો વિચાર હતો; પરંતુ લખેલી પત્રિકા કાંઈક દષ્ટિદોષથી ત્યાંની ત્યાં જ પડી રહી અને તેથી આજે તે શીઘ્રગામી દૂતદ્વારા મોકલવાની જરૂર પડી છે. અમારી ભગિની મુરાદેવી પર મહારાજની પુનઃ પૂર્ણ કૃપા થયેલી છે, એ સાંભળીને માતૃશ્રીને અને મને પણ ધણું જ આનંદ થયો છે અને આપને પણ હવે તેના વિશે કાંઈ સંશય અથવા તો શંકા નથી, એ જાણીને તો હર્ષની પરિસીમા જ થઈ છે. તેથી જ મુરાદેવીના આમંત્રણને માન આપી, યુવરાજને અહીંના

એક ઋષિ સમાન પંડિત સાથે ત્યાં મોકલવામાં આવ્યા છે. સુવરાજને લિભ લિભ દેશો જોવાનો લાભ મળે અને આપના જેવા ચતુર તથા નીતિમ્મ અમાત્યશ્રેણીનાં દર્શનનો પણ લાભ મળે, તેમજ આપની રાજ્યવ્યવસ્થા પણ તેના જોવામાં આવે, એટલા જ હેતુથી અમે યુવરાજને પાઠવ્યો છે. તે ત્યાં સૂધી પાટલિપુત્રમાં રહે, ત્યાં સૂધી આપના છત્ર તળે છે, તેથી જ હું નિશ્ચિત થયો છું. આપના જેવા અમાત્યો કાંઈ બધા રાજ્યોને મળી નથી શકતા, તેમજ આપના જેવાનાં દર્શનનો અને આપ પાસેથી શિક્ષણનો લાભ પણ ધણા જ થોડાને મળી શકે છે. પરંતુ એ દુર્લભ લાભ અંદ્રગુપ્તને મળે, એવી ધારણાથી જ તેને ત્યાં મોકલવામાં આવ્યો છે. આર્ય ચાણક્ય ધણો જ નિરપેક્ષ અને નિઃસ્પૃહી બ્રાહ્મણ છે—અર્થાત્ તેથી તે કાંઈ મહાન્ પદવીધરને ઘેર ચાલી ચલાવીને જાય તેવા નથી. તેથી જ આ પત્રિકા મોકલવી પડી છે. અંદ્રગુપ્ત પોતાનો જ છે, એમ માનીને તેના પર કૃપાદષ્ટિ રાખવી. ઇતિશમ્ લેખન મર્યાદા.”

એ પત્રિકા વાંચીને અમાત્ય રાક્ષસ ધણો જ ચકિત થઈ ગયો. પ્રહુમ્નદેવ આવા માન સન્માનથી પોતાપર પત્ર મોકલશે, એની તેને સ્વપ્ને પણ કલ્પના હતી નહિ. અને તેથી જ થોડી વાર પહેલાં તેણે પ્રહુમ્નદેવના રાજ્યમાં ગુપ્ત દૂત મોકલવાનો અને ત્યાંની ગુપ્ત માહિતી મેળવવાનો વિચાર કર્યો હતો. પણ હવે જાસૂસને મોકલવાની શી જરૂર હોય? એ ધૂલીધૂસર લિલ્લ તેની પત્રિકા લઈને આવ્યો, ત્યારે હવે શંકા શી રહી? અંદ્રગુપ્ત અને મુરાદેવીના રૂપમાં સામ્ય દેખાયું હતું, તે યોગ્ય જ હતું—હવે તેમાં આશ્ચર્ય જેવું કાંઈ પણ હતું નહિ. એવા એવા વિચારોથી અંતે તેણે નિશ્ચય કર્યો કે, “પ્રહુમ્નદેવે આવી નમ્રતાથી પત્રિકા લખી છે અને હું તેનો અનાદર કરું તે ઠીક ન કહેવાય. ગમે તેવા હોય તોય તે પણ એક રાજા તો છે જ—જ્યારે એણે પોતે જ આવી નમ્રતા દેખાડી છે, ત્યારે હું પણ એ નમ્રતાને માન આપી તેના પુત્રમાં પ્રેમ રાખું, એ મારું કર્તવ્ય છે. મારા મનમાં જે શંકા હતી, તે નીકળી ગઈ છે. માટે હવે એ વિશે વિચાર કરવો વ્યર્થ છે.” એ નિશ્ચય પછી તેણે એ પત્રના ઉત્તરમાં એક ધણું જ નમ્રતા અને વિનયથી ભરેલું પત્ર લખ્યું અને તે લિલ્લને આપી તેને સારી રીતે જમાડીને રવાના કરવાનો તેણે પ્રતિહારીને હુકમ આપ્યો. લિલ્લ ત્યાંથી ચાલતો થયો. ધારવા કરતાં પરિણામ વિચિત્ર જ આવ્યું.

થોડી જ વારમાં હિરણ્યગુપ્ત આવી પહોંચ્યો. હિરણ્યગુપ્ત તે અમાત્ય રાક્ષસના અત્યંત વિશ્વાસુ સેવકોમાંનો એક હતો. જેટલા દૂતો રાક્ષસની આજ્ઞાથી કાર્યો કરતા હતા, તે સર્વ કાણુ છે અને કેવા છે,

એની માહિતી માત્ર હિરણ્યગુપ્તને જ હતી. હિરણ્યગુપ્ત અંદર આવતાં જ દ્વાર બંધ કરીને રાક્ષસ તેને કહેવા લાગ્યો કે, “હિરણ્યગુપ્ત! જે ખાસ કારણમાટે તને યોલાવ્યો હતો, તે કામ થઈ ગયું; માટે તે વિશે હવે કાંઈ પણ વાતચિત્ત કરવાની નથી. પરંતુ તે વૃન્દમાલા વિશે શી વ્યવસ્થા કરી, તે કહે જોઈએ.”

“સ્વામિન્!” હિરણ્યગુપ્ત ઉત્તર આપતો યોત્યો. “વૃન્દમાલાને મેં પોતે મળીને અમાત્યે તને એકવાર પોતાને મળવાનું કહેલું છે એમ કહ્યું. પણ એ સાંભળતાં જ તે ધણી જ ગભરાટમાં પડી ગઈ અને અધૂરામાં પૂરું જ્યારે મેં એમ કહ્યું કે, અમાત્ય તને એકાંતમાં મળવા માગે છે, ત્યારે તો તેના ગભરાટનો પાર જ રહ્યો નહિ. પરંતુ મેં તેને, તારી સ્વામિનીના કલ્યાણના હેતુથી તને યોલાવવામાં આવી છે—માટે તને ખીવાનું કાંઈ પણ કારણ નથી, ઇત્યાદિ વાક્યો કહીને પ્રહર પર્યન્ત સમજાવી, ત્યારે તેણે આજે આવવાની કપૂલાત આપેલી છે.” હિરણ્યગુપ્તનું એ બાપણ સાંભળીને રાક્ષસે અસંતોષનો ભાવ દેખાડીને કહ્યું કે, “હિરણ્યગુપ્ત! તું આટલાં વર્ષોથી મારે ત્યાં છે, પણ હજી તને કાંઈ પણ આવડતું નથી, એમ જ દેખાય છે. અરે ગાંડા! તેને અહીં આવવા માટેનો સંદેશ તારે પ્રથમ તારી પત્નીદ્વારા કહેવડાવવો જોઈતો હતો, તેને બદલે આ તો કાચું શું કાચું? હિરણ્યગુપ્ત વૃન્દમાલાને મળ્યો હતો, એટલી જ જો મુરાદેવીને ખબર પડી, તો તેને અવશ્ય સંશય આવવાનો જ અને વૃન્દમાલામાનો તેનો વિશ્વાસ પણ ઊડી જવાનો. અને જો વૃન્દમાલામાનો તેનો વિશ્વાસ જતો રહે, તો પછી તે આપણને શા ઉપયોગની? હશે—જે થયું તે થયું. જો વૃન્દમાલા આજે જ આવી પહોંચશે, તો ઉપાય નથી, પણ કદાચિત્ત ન આવે, તો તારી પત્ની તેને જઈને મારી પત્નીને મળવામાટે લઈ આવે, એવી વ્યવસ્થા કરજે. એકવાર એ નિમિત્તે તે અહીં આવી, એટલે ગમે તે ઉપાયે પણ હું તેને મળીશ. એથી તે અહીં શામાટે આવી અને કેમ આવી, એની વધારે તપાસ થવાનો સંભવ રહેશે નહિ. હિરણ્યગુપ્ત! આવા વિષયોમાં ધણી જ સંભાળથી કામ લેવું પડે છે, તાત!” રાક્ષસનું એ બાપણ આટલીવાર હિરણ્યગુપ્ત શાંતિથી સાંભળતો બેઠો હતો. રાક્ષસનું યોલાવું પૂર્ણ થતાં જ તે યોત્યો કે, “મને પહેલાંથી જ એ સૂઝ્યું નહિ. ધણું કરીને તો આજે તે અહીં આવશે જ. પરંતુ જો ન આવી, તો હવેપછીની વ્યવસ્થા આપની આજ્ઞા પ્રમાણે જ કરીશ.” પરંતુ હિરણ્યગુપ્તનાં એ વાક્યો પૂરાં થયાં, ન થયાં, એટલામાં તો પ્રતિહારીએ આવીને જણાવ્યું કે, “સ્વામિન્! કાંઈ દાસી, અમાત્યે મને

બાલાવવાથી આવેલી છું, એમ કહે છે અને તે બહાર બિભી છે. મેં તેને તું કાણ અને કાની દાસી છે, ઇત્યાદિ પૂછતાં તેણે એટલું જ ઉત્તર આપ્યું કે, અમાત્ય બધું જાણે છે. વધારે તે કાંઈ બોલતી નથી. મહારાજા-મીની શી આજ્ઞા છે?”

એ સાંભળીને રાક્ષસે કહ્યું કે, “હિરણ્યગુપ્ત! જ્ઞેયું કે? બહુધા એ તે જ હોવી જોઈએ. પરંતુ એ કાંઈક શાણી હોય એમ દેખાય છે. નહિ તો પ્રતિહારીએ પૂછતાં જ તેણે હું પ્રલાણી અને પ્રલાણીની દાસી એમ તત્કાળ જણાવી દીધું હોત. ઠીક છે—તેને અહીં મોકલ. તેને તું અંદર પહોંચાડી જ અને ત્યારપછી તે ચાલી ન જાય ત્યાં સૂધી તું પાછો અહીં ફરકીશ નહિ.”

પ્રતિહારી “જેવી સ્વામીની આજ્ઞા” એમ કહીને ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. થોડી જ વારમાં તે દાસી અંદર આવી પહોંચી. અમાત્ય રાક્ષસે અર્ધ ઉત્થાનથી તેનો આદર કર્યો અને કહ્યું કે, “આવો—વૃન્દમાલાબાઈ! આપની પ્રકૃતિ તો ઠીક છે ને?” દાસી કિંચિત્ હસી અને કહેવા લાગી કે, “અમાત્યરાજ! મારા જેવી એક શુદ્ર દાસીનો આદર આદર સત્કાર શાનો કરો છો? જે કાંઈ પણ આજ્ઞા કરવાની હોય તે કરો એટલે થયું.”

“વૃન્દમાલાબાઈ! તમે દાસી થયાં તેથી શું થયું? દાસી છતાં પણ જ્યારે તમને મેં મારા કોઈ ખાસ કાર્ય માટે બાલાવેલાં છે, તો મારે તમારો આદર સત્કાર પણ તેવો જ કરવો જોઈએ. તમારાં સ્વામિની તો કુશળ છે ને! તમે શું કે અમે શું, આપણા સ્વામી અને સ્વામિનીનું કુશળ હોય, તેમાં જ પોતાનું કુશળ માનવાનાં—નહિ તો આપણું ક્ષેમકુશળ તો હોય કે ન હોય, એ બધું બરાબર જ છે. કેમ મારું બોલવું સત્ય છે કે નહિ?” એમ કહીને અમાત્યે હસીને દાસીપ્રતિ દષ્ટિપાત કર્યો.

દાસી સ્મિત હાસ્ય કરતી કરતી કહેવા લાગી કે, “બાઈ! આ તે શું કહેવાય? આપની અને મારા જેવી એક કપર્દિકાના મૂલ્યની દાસીની સમાનતા કેમ કરીને થઈ શકે? જે અમાત્યની આજ્ઞા થાય, તો તત્કાલ .....

“વૃન્દમાલાબાઈ! આજ્ઞા તે શાની? મહારાજા પોતે આજ્ઞાકાલ બહુ કરીને તમારી સ્વામિનીના મંદિરમાં જ રહે છે, તેથી તેમની કુશળ વાર્તા પૂરેપૂરી અમારા જાણવામાં આવી નથી શકતી. તેથી જ કાંઈ નવાજૂની ચર્ચ હોય, તો આપના મુખથી જાણી લેવાના હેતુથી જ તમને અહીં

આવવાનો શ્રમ આપવો પડ્યો છે. વળી તમારી, સ્વામિનીમાં વિલક્ષણુ નિષ્ઠા છે, એમ સાંભળીને તે તમારા અદ્વિતીય ગુણુમાટે તમને કાંઈક પારિતોષિક આપવાની પણ મારી ભાવના થયેલી છે. તમે તો જાણુતા જ હશે કે, સ્વામિનિષ્ઠ મનુષ્યો મને ઘણું જ પ્રિય હોય છે.” અમાત્ય રાક્ષસે પોતાની ચતુરતાની જાળનો વિસ્તાર કરવા માંડ્યો.

“શાની સ્વામિનિષ્ઠા? પહેરાવેલાં વસ્ત્રોની અને ખવડાવેલા અન્નની અમે ચાકરડીઓ-અમારામાં વળી સ્વામિનિષ્ઠા તે ક્યાંથી આવી? અને મારા જેવી એક ગરીબ દાસીએ પારિતોષિકને પણ શું કરવાનું છે?” વૃન્દમાલાએ પોતાની નિરભિમાનતા દેખાડનારાં વચનો ઉચ્ચાર્યાં.

“પારિતોષિક અમે પોતે જ આપતા હોઈએ તો તમને તે લેવામાં શી હરકત છે? લ્યો.” એમ કહીને અમાત્યે પોતે બેઠા હતા, તે આસન્ન તજેથી બે સુવર્ણકંકણો કાઢ્યાં અને વૃન્દમાલાના હાથમાં આપ્યાં. તેણે પણ પ્રથમ થોડી હાના કરીને પછી તેના તત્કાળ સ્વીકાર કર્યો.

ત્યાર પછી અમાત્ય રાક્ષસ તેને કહેવા લાગ્યો, “તમે મારા સમક્ષ જરા પણ સંકેત્યાશો નહિ. મારી તમને એટલી જ વિનતિ છે કે, તમારા મહાલયની સઘળી ખબર મને મળવી જોઈએ. પરંતુ ખબર પહોંચાડવાને તમારે પોતે અહીં આવવાની કાંઈ પણ અગત્ય નથી-આ હિરણ્યગુપ્ત તમારે ત્યાં આવતો રહેશે, એટલે કાંઈ નવા જૂની બને તેની એને ખબર આપશો, તો ચાલી શકશે. જ્યારે ખાસ તમારા આવવા જેવું જ હશે, ત્યારે હું, તમને કહેવડાવી મોકલીશ, અથવા તમે જ સંદેશો મોકલજો કે, હું અમુક વેળાએ આવીશ-એટલે તમે આવો કે ત્વરિત અંતઃ પ્રવેશ કરી શકો, એવી વ્યવસ્થા હું આગળથી કરી રાખું. તમારે મારુ કાર્ય માત્ર એટલું જ કરવાનું છે કે, મુરાદેવીના અંતઃપુરમાં નિત્ય શું શું બને છે, તે મને જણાવવું. બીજું કાંઈ પણ નહિ. એમાં કાંઈ મહત્વનું હોય કિવા ન હોય.....”

“ભલે-હું કહીશ. એમાં મારી શી હાનિ છે? હું અમારા અંતઃપુરની સર્વ કથા એને કહી સંભળાવીશ અને આપને મળવાની અગત્ય પડશે, ત્યારે પાછી અહીં આવીશ. હું તો જેવી મહારાજાની દાસી, તેવી આપની પણ દાસી, માટે જેવી આપની આજ્ઞા થાય, તેવી રીતે મારે વર્તવું જ જોઈએ.” વૃન્દમાલાએ વચમાં જ કહ્યું.

“પણ વૃન્દમાલા! હું તને એ ખબર પૂછું છું અથવા તો મારો દૂત એ કાર્ય માટે તારે ત્યાં આવે છે, એની કાંઈને જાણુ થવી ન જોઈએ. સાંભળ્યું?” અમાત્યે પોતાના રહસ્યને ગુપ્ત રાખવાની સૂચના કરી.

“ વારુ-કોઇને પણ જાણ થવા પામશે નહિ. પણ હું ક્યારની એક વાત કહેવાની હતી, તે વાતોમાંને વાતોમાં ભૂલી જ ગઈ. આપ મને વૃન્દમાલાના નામે જોલાવો છે તો ખરા, પણ હું કાંઈ વૃન્દમાલા નથી. કિન્તુ વૃન્દમાલાની સાથે જ રહી પોતાની સ્વામિનીની સેવા કરનારી વૃન્દમાલાની પરમ પ્રિય સખી છું. વૃન્દમાલા તો મુરાદેવી પાસેથી કાલુ પણ માત્ર દૂર થઈ નથી શકતી. તેથી જ તેણે મને કહ્યું કે, “સખિ સુમતિકે! અમાત્યરાજનો મને આવો સંદેશો મળેલો છે, અને મારાથી તો નીકળી શકાય તેમ છે નહિ. પરંતુ તું અને હું કાંઈ જુદાં તો નથી જ. માટે મારા બદલે તું જ ત્યાં જઈ આવ. અમાત્યરાજને જણાવજે કે, આવાં આવાં કારણોને લીધે વૃન્દમાલાથી આવી શકાયું નથી અને તેથી જ તેણે મને અહીં મોકલી છે. હું અને તે એક જ છીએ. તેથી વૃન્દમાલાને જે આજ્ઞા કરવાની હોય તે મને કરો, એટલે હું તેને કહી સંભળાવીશ. આ હું ક્યારનુંય કહેવાની હતી, પણ પીટ્યો અવસર જ મળ્યો નહિ-તે હેઠ અત્યારે કહેવાયું.” સુમતિકાએ પોતાનો ભેદ હતો, તે જોલી નાંખ્યો.

અમાત્યને એ ભેદ જાણતાં મહાન્ આશ્ચર્ય થયું. તેણે કાંઈક ચમત્કારિક દષ્ટિથી હિરણ્યગુપ્ત તરફ જોયું; પરંતુ વિશેષ કાંઈ પણ ન જોલતાં તે, તે દાસીને કહેવા લાગ્યો કે, “ચિન્તા નહિ. તું હોય કે તે હોય, તે સાથે અમારે શું કરવાનું છે? તે તારી સખી છે, અને તેથી પોતાને બદલે તેણે તને મોકલી છે તો એમાં અયોગ્ય કર્યું નથી. તમારામાંથી કોઈ પણ મારું કાર્ય કરી આપે એટલે થયું.”

“કાર્યમાટે નિશ્ચિન્ત રહેવું. વારુ-ત્યારે છે હવે જવાની આજ્ઞા?” દાસીએ કાર્ય કરી આપવાનું વચન આપીને જવાની રમ્મ માગતાં પૂછ્યું.

અમાત્યે તેને આજ્ઞા આપી. દાસી ત્યાંથી નીકળી તે મુરાદેવીના મંદિરમાં ન જતાં ગંગાના તીર પ્રાન્તમાં જઈ પહોંચી.

—૩૩૩૩—

પ્રકરણ ૧૮ મું.

અપરાધી કોણ?

આ માત્ય રાક્ષસ પોતાનાં બંને કાર્યોમાં જોઈએ તેવા યોગે આવી મળવાથી મનમાં ધણો જ સંતુષ્ટ થયો. અન્દ્રગુપ્ત ખરેખર કોણ હશે, એ વિશે તેના મનમાં જે સંશય હતો, તે પણ દૂર થયો અને મુરાદેવીના અંતઃપુરમાં પોતાનો કોઈ પણ ગુપ્ત દૂત હતો નહિ-તેથી ત્યાંની કોઈ પણ ખીના જાણવામાં અવતી નહોતી-તે હવે અક્ષરે અક્ષર

બહુવાનો માર્ગ ખુલ્લો થયો. સુરાદેવીના સંનિધમાં રહેનારી દાસી જ એ કાર્યમાટે પૂર્ણપણે અનુકૂળ થઈ; ત્યારે હવે બીજું શું જોઈએ? ઉપરાંત ચન્દ્રગુપ્તના પિતાએ પણ આટલી બધી નમ્રતાથી પત્ર લખી વિનતિ કરેલી છે, ત્યારે એ નિમિત્તે તેનાપર નજર રાખવાથી પત્ર પ્રમાણે કર્યું પણ કહેવાશે અને બીજી યોજના પણ યોજાશે—એવા પ્રકારના વિચારો રાક્ષસના મનમાં ચાલુ હતા. એટલામાં તેનો પ્રતિહારી આવીને પુનઃ તેને પ્રાર્થના કરવા લાગ્યો કે, “સ્વામિન્ ! બહાર કોઈ રાજપુત્ર પધારેલા છે અને તેમના પ્રતિહારીના કહેવા પ્રમાણે તે કિરાતરાજ પ્રદ્યુમ્નદેવના કુમાર ચન્દ્રગુપ્ત છે અને તે ખાસ આપને મળવામાટે જ પધાર્યા છે. જેવી આજ્ઞા.” એ સમાચાર સાંભળતાં જ અમાત્ય ઊતાવળો ઊતાવળો ઊઠ્યો અને દ્વારપર સામે જઈને ચન્દ્રગુપ્તને સત્કાર સહિત અંદર લઈ આવ્યો. એક ઉચ્ચસ્થાને ચન્દ્રગુપ્તને બેસાડ્યા પછી તેણે બોલવાનો આરંભ કરતાં કહ્યું કે, “પાટલિ-પુત્રમાં આવ્યાને ધણા દિવસ થયા છતાં આ દાસના ગૃહને તો આજે જ પવિત્ર કર્યું. ચાલો એ પણ લાભ જ થયો.”

“અમાત્યરાજ, મારાપિતા પ્રદ્યુમ્નદેવની ગઈ કાલે જ મને એક પત્રિકા મળી છે. એમાં તેમણે મને એવી આજ્ઞા કરેલી છે કે, તમને ખાસ મળીને હવે પછી મારે પાટલિપુત્રમાં તમારી અનુમતિથી જ વર્તવું. પિતાની આજ્ઞાને માન આપીને જ આજે હું અહીં આવેલો છું.” ચન્દ્રગુપ્તે પોતાના અચિન્ત્ય આગમનનું કારણ સ્પષ્ટતાથી વ્યક્ત કર્યું.

“કુમાર ! મારાપર પણ આપના પિતાશ્રી પ્રદ્યુમ્નદેવનું આજ્ઞાપત્ર આવેલું છે. આપ અહીં રહો ત્યાં સુધી મારાથી થવા જેવી હોય તેવી કાર્ય સેવા નિઃશંકતાથી મને બતાવવી—તેવી સેવા કરવાને હું તૈયાર છું. આપના પિતાના પત્રની વાટ જોઈને આટલા દિવસ આપ બોલ્યા ચાલ્યા વિના છાના-માના બેસી કેમ રહ્યા, હશે, એ જ હું સમજી શકતો નથી. આપે અમથી પણ આજ્ઞા કરી હોત, તો તેને માન આપવું, એ મારું કર્તવ્ય હતું. આપને ત્યાં છે તો સર્વ કુશળને?” અમાત્ય પણ કિંચિત્ સંતુષ્ટ થઈને કહેવા લાગ્યો.

“હા—પત્રમાં તો સર્વ કુશળ હોવાનું લખેલું છે.” કુમાર ચન્દ્રગુપ્તે ટૂંકા જવાબ આપ્યો અને થોડી વાર પછી તે રાક્ષસના આજ્ઞા લઈને ચાલ્યો ગયો. રાક્ષસ પોતાના મનમાં વિશેષ સંતુષ્ટ થયો.

પરંતુ ચન્દ્રગુપ્તને જોતાં પુનઃ તેના મનમાં કાંઈક ચમત્કારિક પરિણામ થયું. સુરાદેવી અને એ કુમારની મુખમુદ્રામાં રહેલું સામ્ય તેના હૃદયમાં આવી ઉભું રહ્યું અને વારંવાર તે મનસ્વી જ પ્રશ્ન કરવા લાગ્યો કે, “આવું

વિલક્ષણ સામ્ય બંધુના પુત્રમાં કેવી રીતે હોઈ શકે ?” પુનઃ તેણે પોતાના મનનું સમાધાન કર્યું કે, “પ્રભુમદેવ મુરાદેવીનો સહોદર પ્રાતા છે, માટે મુરાની અને તેના બંધુની ચર્ચામાં સામ્ય હોય, એ સ્વાભાવિક છે—અને પુત્રનું મુખ પિતા જેવું થયું હશે.”

એવી રીતે મનમાંથી જ ઉપજીતી કાઢેલાં ઉત્તરોવડે રાક્ષસના કેટલાક સંશયો તો તે દિવસે દૂર થયા અને તે સર્વથા નિશ્ચિત થયો. હવે તેના મનમાં એક જ ચિંતા બાકી રહી—તે એ કે, “રાજા ધનનન્દ રાજ્ય કાર્યભારમાં કાંઈ પણ ભાગ લેતો નથી. મુરાદેવીમાંથી એનો મોહ ઓછો કરીને પાછો એને રાજ્યકાર્યમાં કેવી રીતે નાખવો ? રાજાને ગમે તે ઉપાયે પણ ઠેકાણે તો લાવવો જોઈએ જ અને આપણા મુરાના મંદિરમાં તો પ્રવેશ પણ થઈ શકે તેમ નથી. પણ હવે જ્યારે મુરાની દાસી જ આપણાથી મળેલી છે અને તે જ આપણી ગુમ દૂતી થએલી છે, તો કોઈને કોઈ યુક્તિથી પણ રાજાનું મન કોઈ દિવસે પણ ફેરવી શકાશે ખરું. એક વાર રાજાનો અને મારો મેળાપ થયો, એટલે મારું કાર્ય સહજમાં જ થઈ જશે. માટે એ વિશે હવે વધારે કાળજી રાખવાની કાંઈ પણ અગત્ય નથી.” એવો વિચાર કરી ત્યાંથી ઊઠીને તે પોતાના અન્ય કાર્યની વ્યવસ્થા કરવા માટે ઉદ્વુક્ત થયો.

અમાત્યની આજ્ઞા અનુસાર હિરણ્યગુપ્ત પ્રતિદિને ગુપ્ત રીતે સુમતિકાને મળવા માટે મુરાના મંદિરમાં જતો હતો. સુમતિકા પણ તે પૂછે તેનાં યોગ્ય ઉત્તરો આપતી હતી અને જો કાંઈ વધારે બીના બની હોય તો તે વિના પૂછે પણ કહી દેતી હતી. હિરણ્યગુપ્ત એ સર્વ વૃત્તાંત રાક્ષસને કહી સંભળાવતો હતો. એ વૃત્તાંતોમાં મુરાદેવી વિરુદ્ધની વાતોની સંખ્યા વધારે રહેતી હતી. એક દિવસે તો સુમતિકાએ પોતે અમાત્યરાજાને મળવાની ઇચ્છા દર્શાવી અને તે પ્રમાણે અમાત્યને ત્યાં આવીને એકાંતમાં રાક્ષસને સૂચવ્યું કે, “મુરાદેવીનો કાંઈ કૃષ્ણ કારસ્થાન કરવાનો મનોભાવ છે. પણ તે શું છે, એ હું હજી સંપૂર્ણ રીતે જાણી શકી નથી. હવે એમાં વધારે ધ્યાન રાખીને જો કાંઈ પણ જાણવા જેવું બનશે તો હું તમને તત્કાળ જણાવીશ. આ ભેદ પૂરેપૂરો ખુલી ન જાય, ત્યાં સુધી આજની આ વાતને ધૂપી જ રાખજો.”

“પણ એ ભયંકર કારસ્થાન શું છે ?” અમાત્ય રાક્ષસે પૂછ્યું.

“કારસ્થાન શું છે, તે અઘાપિ મારા જાણવામાં આવ્યું નથી. માત્ર અને સંશય આવ્યો, તેટલી જ બીના આપને જણાવી છે.” સુમતિકાએ ઉત્તર આપ્યું.

રાક્ષસે તેને ઝોદી ઝોદીને સવાલો પૂછ્યા, પણ તે સઘળાનો જવાબ એટલો જ મળ્યો કે, “આવો જ બનાવ બનવાનો છે, એમ હું કાંઈ જાણતી નથી; પરંતુ જરા પણ નવાળૂની બની કે હું તત્કાળ ખબર પહોંચાડીશ.” અંતે રાક્ષસે તેની ઇચ્છા પ્રમાણે જ વર્તવાનો વિચાર કરીને તેને જરા દીધી. રાક્ષસના કાંઈ બીજા દૂતે પોતાના સંશયનાં કારણો ન જણાવતાં આવી રીતે માધમમાં જ કાંઈ કહ્યું હોત, તો રાક્ષસે તેને તે જ કાણે કાંઈ દંડ દીધો હોત; પરંતુ સુમતિકા પાસેથી તો હજી કાંઈ કામ લેવાનું હતું, તેમ જ તેને શિક્ષા કરવી, એ પણ પોતાની શક્તિથી બહાર હતું. એવી સ્થિતિ હોવાથી તેને શિક્ષા કરવી તો દૂર રહી, પણ તિસ્કારથી બોલાવવી, એ પણ ઇષ્ટ નહોતું. અર્થાત્ એથી જ રાક્ષસે શાંતિથી તેને પાછી જવા દીધી. માત્ર હિરણ્યગુપ્તને તેણે તાડીદ કરી મૂકી કે, “એના પર પૂરેપૂરી નજર રાખવી ને દરરોજ એને નિત્ય નિયમથી મળીને એ જે કાંઈ પણ કહે તે આવીને મને કહી સંભળાવવું.” સુમતિકાના ગયા પછી રાક્ષસના મનમાં વિશેષ ચિંતા ઉત્પન્ન થઈ, એ સ્પષ્ટ હોવાથી પુનઃ કહેવાની આવશ્યકતા નથી.

“મુરાદેવી ભયંકર કૃત્ય કરશે એટલે શું? શું કોઈના પર તે વિષ-પ્રયોગ કરવાની છે? વિષપ્રયોગ કરવાનો હોય તો તે રાજા ધનાનન્દ વિના બીજા કોના પર કરે એમ છે?” એવી શંકા અમાત્યના મનમાં આવી. એ શંકા આવતાં જ તેનું મન અત્યંત ઉદ્વિગ્ન અને ચિંતામય બની ગયું. બંને એ સંશય ખરો હોય—મુરાદેવી એ વિના બીજા કાંઈ પણ કરશે; એ રાક્ષસને શક્ય દેખાયું નહિ—તો તેને ટાળવા માટે શી યોજના કરવા, એની તેને સૂઝ પડી નહિ. પોતે રાજાને મળી તેને પ્રમાદની નિદ્રામાંથી જાગાડવાનો પ્રયત્ન કરવો, એ જ—માત્ર એ જ ઉપાય રાક્ષસને શક્ય દેખાયો અને મળવાના બહાનામાં કાંઈ પણ મહત્વના, ઘણા જ મહત્વના રાજકારણનું દર્શન કરાવવું, એવો તેણે નિશ્ચય કર્યો. “એમ થશે, તો જ કદાચિત્ પોકાર રાજાના કર્ણ પર્યન્ત પહોંચી શકશે, નહિ તો તેમ થવું અશક્ય છે. રાજા પર કોણ જાણે કેવો પ્રસંગ આવવાનો હશે? હવે આ વેળાએ એવું મહત્વનું કયું રાજકારણ બતાવીએ કે જેથી રાજાને અને આપણો મેળાપ થાય? જ્યારે તેના નાશના પ્રયત્નની આપણને માહિતી મળી ચૂકી છે, ત્યારે તેને સાવધ કરવો અને સાવધ કરવા છતાં પણ સાવધ ન થાય, તો બીજા કાંઈ ઉપાયે પણ તેના જીવનું રક્ષણ કરવું, એ મારું કર્તવ્ય છે.” એવો વિચાર કરીને તેણે મનમાં નાના પ્રકારની યુક્તિઓ યોજવા માંડી; પરંતુ તેમાંની એક પણ યુક્તિ તેને રામચાણુ હોય એવી જણાઈ નહિ. કાંઈ પણ મહત્વનું કાર્ય કરવાનું હોય, તો તે તમે કરો—તમને એ વિશેની કુલ સુખત્યારી સૌપ-

વામાં આવી છે, એવા મહારાજના તેને આજસુધીમાં એક બે નહિ, પણ અનેક સંદેશાઓ આવી ગયા હતા. માટે હવે રાજને મોઢેમોઢ મળવાની અચૂક થાય, એવી એક જ યુક્તિ તેના જીવામાં આવી. “જસૂસો કાઈ શત્રુના ચઢી આવવાની ખાતમી લઈ આગ્યા છે, તે રુખરુમાં આપને જણાવીને તે વિશે શી વ્યવસ્થા કરવી, તેની આજ્ઞા લેવાની છે. એમ જણાવીએ, તો જ કાંઈક રાજના મેળાપનો સંભવ માની શકાય-નહિ તો બીજા ઉપાય નથી. હવે એ જ યુક્તિ કરવી જોઈએ. પણ એની યોજના કરવી કેવી રીતે? એ વિશેનો સંદેશો અથવા પત્રિકા મોકલવી કાની મારફતે? આપણી નવીન દ્વિતિકા વિના બીજા કાઈથી એ કાર્ય સાધી શકાય તેમ છે નહિ.” એમ ધારીને તેણે હુરણ્યગુપ્તદ્વારા સુમતિકાને યોદ્ધાવવાની વ્યવસ્થા કરી. સુમતિકા યોગ્ય વેળાએ આવી-એટલે રાક્ષસે તેને કહ્યું કે, “અત્યારે તારે મારું એક અત્યંત મહત્ત્વનું કાર્ય કરવાનું છે. જો એ કાર્ય તું કરી આપીશ, તો હું તને ધણું જ મૂલ્યવાન પારિતોષિક આપીશ.”

આપ જે કાર્યમાટે આજ્ઞા કરશે, તે કાર્ય ઉભે પગે કરી આવવાને હું તૈયાર છું. મને પારિતોષિકની અથવા તો બીજા કાઈ વસ્તુની કાંઈ પણ અપેક્ષા નથી. આપના જેવા સ્વામિનિષ્ઠ અમાલરાજની આજ્ઞાને શિર-સાવંઘ કરીને કાર્ય સફળ કરી આપતાં મારા મનમાં જે સમાધાન થશે, તે જ મને મળેલું પારિતોષિક છે, એમ હું માનીશ.” સુમતિકાએ મહા યુક્તિ અને ચતુરતાથી એ ઉત્તર આપ્યું. રાક્ષસ એ ઉત્તર સાંભળીને ડોડા ગાર થઈ ગયો-છતાં પણ પાછો પારિતોષિકની આજ્ઞા આપતો કહેવા લાગ્યો કે, “કાર્ય કાંઈ વિશેષ નથી. માત્ર આ પત્ર ધણી જ ધૂપી રીતે-ત્રીજા કાનને જાણુ ન થાય તેવી રીતે ને મુરાદેવીના જાણુવામાં પણ ન આવે તેવી રીતે ચોરી ધૂપીથી મહારાજના હાથમાં પહોંચાડીશ? જો એ પત્ર નિર્વિધને પહોંચી જાય અને મહારાજ મને મળવાને યોદ્ધાવે, તો તત્કાળ તારું પારિતોષિક તારે ત્યાં ચાલ્યું આવશે. એમાં તારે રંચ માત્ર પણ સંશય રાખવો નહિ. કાર્ય તો જો તું ધારે તો સહજમાં કરી શકાય તેવું જ છે.....”

“અમાલરાજ! આપની આજ્ઞા મને શિરસાવંઘ છે, એમ હું હેમણાં જ યોદ્ધા ચૂકી છું-માટે આપના કાર્યની સફળતા થતી હશે, તો હું મારા પ્રાણ પણ ત્યાં પાથરીશ. પરંતુ આ કાર્ય માત્ર આપ કહો છો, તેટલું સહજમાં સિદ્ધ કરી શકાય તેવું નથી, એ આપે ધ્યાનમાં લેવું જોઈએ. એક પ્રહર કે અર્ધ પ્રહરની વાત તો દૂર રહી, પણ એક ક્ષણ

માત્ર પણ મુરાદેવી મહારાજથી દૂર થતી નથી. વળી તેનાથી છાની રાજ સાથે વાત કરી શકાય, એ તો સ્વપ્ને પણ આશા રાખવી નહિ. એક તે રાજ પાસે ન હોય, એવો સમય જ નથી આવતો, અને યદ્ય કદાચિત તેવો સમય આવે, તો દેવીની ખીજ દાસીઓમાંની કોઈ એક પણ મહારાજ પાસે હોવાની જ. એ અડચણોને ખસેડીને પણ કોઈ મહારાજથી કાંઈ વાતચિત કરે, તો મહારાજ પોતે જ તે તત્કાળ દેવીને કહી સંભળાવે છે. આપને હું આ બધું એટલામાટે કહી સંભળાવું છું કે, આપને આ કાર્ય જેટલું સહેલું દેખાય છે, તેવું તે સહેલું નથી. પ્રયત્ન કરવાને હું તૈયાર છું—પણ તેમાં સિદ્ધિ મળે કે ન મળે, તે કૈલાસનાથને આધીન છે.” સુમતિ કાએ વિધનાનું દર્શન કરાવતાં કહ્યું.

એટલું બોલીને સુમતિકા સ્વસ્થ થઈને બેઠી. અમાત્ય રાક્ષસે પુનઃ તેને આગ્રહપૂર્વક કહ્યું કે, “ગમે તેમ કરીને પણ આટલી આ પત્રિકા મહારાજના હાથમાં પહોંચતી કર. પછી જે થશે, તેની વ્યવસ્થા હું કરી લઈશ. તારે તેની ચિન્તા કરવી નહિ.” એમ કહીને તેને રવાની કરી દીધી.

એ પત્રિકા લઈને સુમતિકા રાક્ષસના મંદિરમાંથી નીકળી. તે સીધી મુરાદેવીના મહાલયમાં ગઈ નહિ—તે તો એક ખીજે જ સ્થાને ગઈ અને ત્યાં થોડીકવાર બેસીને પછી મુરાદેવીના અંતઃપુરમાં જઈ પહોંચી. માર્ગમાં તેને હિરણ્યગુપ્ત મળ્યો. તેણે તેને સહજ પૂછી બેચું કે, “અમાત્યની પત્રિકા લઈ પોતાની સ્વામિનીના મંદિરમાં જવાને બદલે વળી ખીજે ક્યાં ગઈ હતી ?” એનું સુમતિકાએ હસીને ઉત્તર આપ્યું કે, “હિરણ્યગુપ્ત ! તું અમાત્યનો મુખ્ય ગુપ્ત દૂત કહેવાય છે, અને મને આવો પ્રશ્ન પૂછે છે એ તો મને આશ્ચર્યકારક જણાય છે. અરે—અમાલને ત્યાંથી ત્વરિત પાછી મુરાદેવીના મંદિરમાં જાઉં, તો અમાત્યને ત્યાં જ મારું કાંઈ ખાસ કામ હતું અને તે ગુપ્ત કામ કરીને હું પાછી છૂપાઈને પોતાના ઘર તરફ જાઉં છું, એવો કાઈના મનમાં સંશય આવવાનો સંભવ છે ખરો કે નહિ ? તેથી ધીમેથી અમાત્યના ગૃહમાંથી નીકળી હું ખીજને એ સ્થળે ગઈ હતી અને કૈલાસનાથના મંદિરમાં જવાથી બિચારી આવી હશે દેવદર્શન કરવા, એવી જ લોકોની માનીનતા થઈ જાય છે, અને તેથી વિશેષ શંકા આવતી નથી. હું ક્યાં જાઉં છું અને શું કરું છું, એની તું છૂપી દેખ-રેખ રાખે છે કેમ ? જો એમ જ છે, તો આજ પછી હું તમારે ત્યાં આવવાની નથી. અમાત્ય માટે મારા મનમાં ધણી જ ભક્તિ અને અતિશય આદર હોવાથી જ અને તે જે કરતા હશે તે મહારાજ અને યુવરાજના હિતમાટે જ હશે, એવી ધારણાથી જ મેં તેમનું કાર્ય કરી

આપવાનું માથે લીધું છે. નહિ તો આ કાર્ય વિના મારું શું અટકી પડ્યું છે? કોઈ પણ કાર્ય હોય તો તે વિશ્વાસથી જ થાય છે—આમ જો તારો અને અમાલ્યનો મારામાં વિશ્વાસ ન હોય, તો લે આ પત્રિકા પાછી લઈ જઈને અમાલ્યરાજને આપજો.” એમ કહીને અમાલ્યે તેને આપેલું પત્ર બહાર કાઢીને તેણે હિરણ્યગુપ્તના મુખ આગળ ધર્યું. એ વખતે તેણે કાપનો એવો તો આવિર્ભાવ કર્યો કે, હિરણ્યગુપ્ત એકદમ તેના હમમાં લેવાઈ ગયો અને ધણી જ આર્જવતાથી તેને સમજાવીને ત્યાંથી રવાની કરી દીધી. સુમતિકા તેની દૃષ્ટિથી દૂર ગઈ સાંસૂધી તેવી જ કાપમાં હતી; પરંતુ જરાક દૂર જતાં જ તે મનમાં હસી અને વારંવાર પાછળ જોતી જોતી મુરાદેવીના મંદિરમાં જવા માટે આગળ વધી. તેણે શી યુક્તિ કરી, તે તો તે કે પરમાત્મા જાણે, પણ ખીજે દિવસે રાજા ધનાનન્દનો અમુક સમયે મળવા આવવા માટેનો અમાલ્ય રાક્ષસને સંદેશો મળ્યો. આમંત્રણ પહોંચતાં જ “સુમતિકા ધણી જ ચતુર સ્ત્રી દેખાય છે. એણે મારા કહેવા પ્રમાણે તત્કાળ રાજાને પત્ર પહોંચાડીને મારું તેડું કરાવ્યું અર્થાત્ મુરાદેવીના મંદિરમાં જો કોઈ કામ પડશે, તો સુમતિકા ધણી જ કામની ચર્ચ પડશે.” એવા વિચારોથી રાક્ષસના મનમાં ધણો જ આનંદ થયો અને ખીજે દિવસે મહારાજનો મેળાપ થાય, તે વેળાએ શું બોલવું અને તેના પ્રાણપર સંકટ આવવાનું છે, તેમાંથી બચવા માટે શી ઉપાય બતાવવો, ઇત્યાદિનો તે ઊહાપોહ કરતો બેઠો.

ખીજે દિવસે યોગ્ય સમયે મહારાજે અમાલ્યની મુલાકાત લીધી. એ વેળાએ પ્રથમ મહારાજે અમાલ્યને આ પ્રશ્ન કર્યો કે, “તમે જે ખીજા કોઈ શત્રુના ચઢી આવવા વિશે પત્રમાં લખ્યું, તે ચઢી આવનાર કોણ છે? કાનો અનંતકાળ એટલો બધો નિકટમાં આવી પહોંચ્યો છે કે, જેથી તેને મગધદેશપર દષ્ટિ નાંખવાની દુર્લ્લભિ ઉત્પન્ન થઈ છે?”

“મહારાજની મેળાપ કરવા માટે જે યુક્તિ લગાવી છે, તે વિશે મહારાજ અવશ્ય પૂછશે જ, ત્યારે શું ઉત્તર આપવું? આપની મુલાકાત થતી નહોતી, તે કરવા માટે આ યુક્તિ રચી છે, એમ તો કહેવાય નહિ. માટે હવે કોઈ ઉડાવનારો જવાબ જ આપવો જોઈએ.” એવો મનમાં વિચાર કરીને અમાલ્યે તત્કાળ ઉત્તર આપ્યું કે, “મહારાજ! આપણા આ મગધદેશને વક્રદૃષ્ટિથી જોનારો કોઈ પુરુષ સમસ્ત ભરતખંડમાં તો નથી. પણ મ્લેચ્છાધિપતિ પર્વતેશ્વર હમંશ આ પુષ્પપુરીને ઘેરો ધાલવા માટે બડબડા કરે છે—હમણાં હમણાં તો તેનું એ બડબડવું ધણું જ વધી

મયું છે. વળી તેમ કરવા માટેની થોડી ધણી તયારીઓ પણ તેણે કરવા માંડી છે, એમ પણ મારા સાંભળવામાં આવ્યું છે. મારા જાસૂસોએ મને એ ખબર આપી, એટલે તત્કાળ તે મહારાજને જાણવી દેવાનું મેં યોગ્ય વિચાર્યું. મહારાજ! પર્વતેશ્વરનો મદ ઉતારવાનો પ્રસંગ એકવાર તેા નક્કી આવવાનો જ-તે દિવસે દિવસે વધારે અને વધારે ઉચ્છ્રમલ થતો જાય છે અને તેથી આવર્ષનો કર ચૂકવતી વેળાએ કાંઈ પણ ગડબડ કરવાનો જ, એમ સ્પષ્ટ દેખાય છે. પરંતુ મહારાજ! હું અહીં આવ્યો છું તે ખાસ એ પર્વતેશ્વર વિશે જ વાતચિત કરવાને નથી આવ્યો, કિન્તુ મારે કોઈ અંત-શત્રુ વિશે પણ કાંઈ જાણવાનું છે, પણ જે આજ્ઞા મળે, તેા. ”

“ અંત:શત્રુ ? આપણો અંત:શત્રુ ? તે વળી કાણુ જાગ્યો છે ? ધનનાનંદે હસતાં હસતાં કહ્યું.”

“ તે કાણુ છે, એ મારાથી અત્યારે જ કહી શકાય તેમ નથી. પરંતુ આપે ધણી જ સાવધાનતાથી રહેવું-એટલી મારી પ્રાર્થના છે.” અમાલ્યે કહ્યું.

“ હા-ખરું છે-હું પણ એવું કાંઈક જાણી ચૂક્યો છું અને ત્યારથી બહુધા સાવધ જ રહું છું.” રાજાએ ઉત્તર આપ્યું.

“ મહારાજ સાવધ રહેતા હોય તેા પછી ખીજાં શું જોઈએ ? એમ જ હોય, તેા પછી ખીવાનું કાંઈપણ કારણુ નથી.” અમાલ્ય જાલ્યો.

“ હું ધણો જ સાવધ છું, એટલું જ નહિ, પણ મારા સંરક્ષણ માટે ખીજા પણ બે ત્રણ વ્યક્તિઓ સાવધ થઈ રહેલી છે. એ ભયનો મને પ્રત્યક્ષ અનુભવ મળી ચૂક્યો છે, એટલે હવે શંકા લેવાનું કાંઈપણ કારણુ રહ્યું નથી.” મહારાજ ધનનાનંદે પોતાપર વીતેલી વાતનો મર્મમાં ઉલ્લેખ કરતાં કહ્યું.

“ શું-મહારાજને અનુભવ પણ મળી ચૂક્યો છે ? અને મહારાજાએ અપરાધીને ક્ષમા આપી છે ?” રાક્ષસે આશ્ચર્યથી પૂછ્યું.

“ હા-ક્ષમા હાલમાં તેા અપાયલી છે-પણ તે ચોરને માલ મુદ્દા સાથે પકડવા માટે જ. એ રાજનીતિ છે.” ધનનાનંદે વળી પણ માર્મિક ઉત્તર આપ્યું.

“ પણ મહારાજ ! શત્રુ નિકટમાં વસતો હોવા છતાં તેને દૂર ન કરતાં ક્ષમા આપીને આંખ મીચામણી કરવાથી કોઈ દિવસે અત્યાનક ધાત થવાનો સંભવ છે. માટે જ મારી એવી સલાહ છે કે, તેને ક્ષમા

કરવી ન જોઈએ.” રાક્ષસ પોતાની જ ધડ કરે ગયો. એમાં પણ તેને એક હેતુ હતો.

“જે આંખ મીચામણી કરીએ, તો જ ધાત થાય ને? પણ જે એને બદલે ચાર આંખો જાગૃત હોય, તો ધાત કેવી રીતે થઈ શકે વારુ?” રાજા બોલ્યો.

“ત્યારે તો શત્રુ કોણુ છે, એ પણ મહારાજ જાણુતા જ હોવા જોઈએ, કેમ નહિ?” રાક્ષસે ભેદ જાણી લેવાના હેતુથી એ પ્રશ્ન પૂછ્યો.

“હા-હા-હું તેને સારી રીતે જાણું છું-અને તું પણ તેને થોડા જ દિવસમાં જાણી શકીશ.” રાજાએ તેનું તેનું જ ઉત્તર આપ્યું.

“ત્યારે આપ વ્યર્થ વાટ શાની જોતા બેઠા છો? જે સંશય આવતો હોય, તો સંશયથી પણ તેને દૂર કરી શકાય તેમ છે.” રાક્ષસે પોતાનો વિચાર દર્શાવ્યો.

“માત્ર સંશયને લીધે જ કોઈને શિક્ષા કરવાથી પરિણામ સારું આવતું નથી. એવો પણ મેં અનુભવ કરી લીધો છે. તેથી એકવાર જે ભૂલ થઈ ગઈ હોય, તેવી ભૂલ ખીણ વાર મારા જ હાથે થવા ન પામે, એવી મારી ઇચ્છા છે. વળી જેણે અપરાધીને શિક્ષા કરવામાટે ઉતાવળ કરવી જોઈએ, તે જ વ્યક્તિ ઉતાવળ ન કરવાવિશે વારંવાર આગ્રહ કર્યા કરે છે અને તેથી જ હું નિરુપાય થઈ ગયો છું.” રાજાએ કહ્યું.

“જે મહારાજની આજ્ઞા હોય, તો આ સેવક, અપરાધીને અત્યારે જ દૂર કરી શકે તેમ છે.” રાક્ષસે પોતાની ઇચ્છા વ્યક્ત કરી.

“તે અપરાધી તમારાથી દૂર કરી શકાય, તેવો નથી. અસ્તુ; હવે એ વિષયને રહેવા દો. અમાત્યરાજ! મુરાથી વિયુક્ત થવાને મને ધણો સમય થયો, માટે જે હવે વિશેષ અગત્યનું કોઈ કાર્ય ન હોય, તો સુખેથી પધારો. મારા નિકટના મનુષ્યો જ મારા ઘાટ માટે ઉદ્યુક્ત થયેલા છે, એ વાત તમારે કાને પણ આવેલી છે, એ જાણીને પ્રિયા મુરાના મનમાં પણ સમાધાન થશે. એવા મોટા અને નિકટના અપરાધીને તેના અપરાધનો સર્વને નિશ્ચય થયા વિના કોઈ પણ દંડ આપવો નહિ, એવો મુરાદેવીનો ધણો જ આગ્રહ છે અને તેથી જ હું ઉતાવળ કરી નથી શકતો. અમાત્યરાજ! એક વ્યર્થ અને નિર્મૂળ સંશયને વશ થઈ તમે નવરત્નની માળાને કાચના મણકાની માળા ધારી ખાડામાં નાંખી દીધી હતી. પણ તેનું ખરું મૂલ્ય હવે મારા જાણુવામાં આવી ગયું છે. શિવ! શિવ! તમારા હાથે પણ કોઈ કોઈ વાર કેવા કેવા અનર્થો થઈ જાય છે! મારા હસ્તે થએલા પ્રમાદને

સુધારી લેવાનો મને પ્રસંગ મળ્યો, તે માટે હું પરમેશ્વરનો નિરંતર આભાર માનું છું! જે કે મારા એ અન્યાયનું મને સારું પ્રાયશ્ચિત્ત આપવું જોઈતું હતું, તે ન આપતાં તેણે મને અંતે પુનઃ સ્વર્ગીય સુખ આપ્યું, એ શું થોડો ચમત્કાર? વળી જેમને આપણે આજ સુધી નવરત્નોની માળા સમજતા આવ્યા હતા, તે જ હવે કાચના મણકાની માળાઓ સિદ્ધ થઈ ચૂકી છે! તેમણે મારા હાથે ખાલહયા કરાવી-પોતાના પુત્રનો જ ધાત કરાવ્યો અને સ્ત્રી હત્યા-સતી હત્યા કરાવવાનો પ્રસંગ પણ લાવી મૂક્યો હતો એ કરેલા કુકર્મનો પશ્ચાત્તાપ કરીને હું હજીતો થોડો ધણો શાંત થતો હતો, એટલામાં તો તેમણે મારી હત્યા કરવાનો પ્રયત્ન પણ આદર્યો-સમજ્યા કે?" રાજાએ પોતાની કર્મકથા વર્ણવી.

એ સાંભળીને અમાલ્ય રાક્ષસ ચક્રિત થઈ ગયો અને આશ્ચર્યથી કોઈ ઉન્મત્ત-ગાંડા મનુષ્ય પ્રમાણે રાજાના કોપયુક્ત મુખમંડળને જોઈ રહ્યો.

—

પ્રકરણ ૧૯ મું.

પ્રસ્તાવ.

નાપતિ ભાગુરાયણ અને ચાણુક્યનું પરસ્પર શું ભાષણ થયું અને ચાણુક્ય પાસેથી સેનાપતિને શી નવીન માહિતી મળી, તે કાંઈ આપણાથી અત્યારે કહી શકાય તેમ નથી; પરંતુ સંગમના સામા તીરે જઈને ગુપ્ત ભાષણ કીધા પછી ભાગુરાયણની વૃત્તિ એકાએક ચમત્કારિક થઈ ગઈ અને તેના મનમાં ચાણુક્ય વિશેના આદરનો પહેલાંનાં કરતાં દશ ગણો વધારો થયો. ચાણુક્યે એકવાર વાત કરતાં કરતાં સહજ સ્વભાવે ભાગુરાયણને કહ્યું હતું કે, “રાક્ષસ પોતે ખરેખરો સ્વામિનિષ્ઠ છે, એમાં તો જરા પણ શંકા નથી; પરંતુ તે સત્યનિષ્ઠ છે કિંવા નહિ, એની શંકા છે.” ચાણુક્યના એ વાક્યોનું હાલમાં તેને વારંવાર સ્મરણ થતું હોય, એમ દેખાતું હતું. કારણ કે, તે અનેકવાર ચાણુક્ય સમક્ષ એવા ઉદ્ગારો કાઢી ચૂક્યો હતો કે, “આપનું કહેવું મને અક્ષરેઅક્ષર સત્ય ભાસે છે. અમાલ્ય રાક્ષસ સ્વામિનિષ્ઠ છે ખરો, પણ તે સત્યનિષ્ઠ તો નથીજ. અને જે સત્યનિષ્ઠા નથી, તે સ્વામિનિષ્ઠ પણ નથી, એમ જ માની શકાય અર્થાત્ત જે સત્યના સમર્થન અને સંરક્ષણ માટે આપણે એનાથી કપટ વર્તન કરીએ, તો તેમાં અનાચાર અને પાપ જેવું કાંઈ પણ નથી.”

ભાગુરાયણ જ્યારે જ્યારે એ વાક્યો ઉચ્ચારતો હતો, ત્યારે ત્યારે ચાણુક્યના હૃદયમાં એક પ્રકારના અવર્ણનીય આનંદનો ભાવ થતો હતો.

ભાગુરાયણ આપણા હાથમાં આવ્યો, એ કાંઈ જેવો તેવો આધાર મળ્યો નથી! જે પાયાપર સઘળી ઇમારત ચણવાની છે, તે પાયો જ સ્વાભાવિક રીતે મજબૂત થઈ ગયો છે, તો હવે ખીલું શું જોઈએ?” એવી તેના મનમાં ભાવનાઓ થતી હતી, પણ હવે પછીના કાર્યનો પ્રસ્તાવ જેટલો ઊભાવળે થવો જોઈએ, તેટલો ભાગુરાયણ ઉદ્યોગમાં લાગતો નથી, એમ જોઈને તેને જરાક ખેદ પણ થતો હતો. રાજનીતિનું એવું તત્ત્વ છે કે, જે કાર્ય ધીરતાથી અને કુદારપ્રહારથી કરવાનું હોય, તે કાર્યમાં વધારે દિવસોનો વિલંબ હાનિકારક થઈ પડે છે. આપણાં કારસ્થાન કેટલાક દિવસ ગુપ્ત રહેશે અને તેમનો ક્યારે પ્રકાશ થઈ જશે, એનો નિયમ હોતો નથી—માટે જ્યાં સૂધી તેમનો સ્ફોટ થયો ન હોય, ત્યાં સૂધીમાં તે કાર્યની સફળતાનો વિશેષ સંભવ હોય છે. ગુપ્ત બેદનો પ્રકાશ થતાં શત્રુ એકવાર સાવધ થયો—એટલે પછી સિદ્ધિનો સંભવ જ શો રહ્યો? અર્થાત્ એથી સિદ્ધિ મેળવવા માટેની અર્ધી આશાનો લોપ થઈ જાય છે. એ સર્વ વિચારો આણક્યે ભાગુરાયણને સ્પષ્ટ કહી પણ સંભળાવ્યા; પરંતુ કપટરચનાથી પરશુને પોતાના રાજ્યમાં બેલાવવા સંબંધીની ભાગુરાયણના મનમાં અઘાપિ મોટી શંકા હતી. “પરશુની શક્તિનો લાભ લીધા પછી તેનો અહીં પગ પેસારો ન થવા દેવાના આપણા પ્રયત્નો કદાચિત્ વ્યર્થ જાય, તો પછી લાભ શો રહ્યો? બધાં કારસ્થાનો ખીજ જ દિશામાં જવાનાં. ઉપરાંત ચંદ્રગુપ્તને રાજ્ય મળતું હોય, તો ધનાનન્દને દૂર કરવા માટે હું તૈયાર છું—એમ જો કે મેં આણક્યને કહેલું છે—તો પણ મારા જ હાથે એ કાર્ય અને તે સારું નહિ.” એવી રીતે પોતે ભંડા પણ ન થવું અને યથેચ્છ કાર્ય પણ કરવું, એવા બે પરસ્પર વિરુદ્ધ વિચારોમાં અથડાતો હોવાથી ભાગુરાયણ એક ધાને બે કટકા જેવું વર્તન કરી શકતો નહોતો. પણ આણક્યને એ સારું લાગતું નહોતું. પરંતુ જે મનુષ્ય એક કાર્ય કરવાને તત્પર થયો હોય, તેને વધારે સંતાપવાથી કંટાળીને કદાચિત્ તે એ કાર્ય કરવાથી ફરી બેસવાનો સંભવ હોય છે. એટલામાટે તેને પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે જ વર્તવા દેવો, એવી ધારણાથી આણક્ય પોતાનો કાળ વીતાડતો હતો અને સાથે સાથે પોતાનાં કારસ્થાનો પણ ચલાવતો જતો હતો. ધનાનન્દને રાજ્યાસનપરથી દૂર કરવાનું તો ઠીક, પણ જેના મનમાં તેના અને તેના સર્વ પુત્રોના નાશની ઉત્કટ ઇચ્છા અને સર્વ નંદોનો ઉચ્છેદ કરીને ચંદ્રગુપ્તને મગધદેશના સિંહાસને બેસાડવાની પ્રમ્ણ પ્રતિજ્ઞા થઈલી હતી, તે આણક્યને કોઈ પણ ઉપાય કે કોઈ પણ કૃત્ય અયોગ્ય છે, એમ દેખાતું જ નહોતું. યોગ્ય સંધિ અને યોગ્ય સાધન એ ઉભયનો મેળાપ થયો કે, કાર્ય સિદ્ધ થયું જ, એવો આણક્યને

અભિપ્રાય હતો. ભાગુરાયણ ગમે તેટલો વિરુદ્ધ થાય, તે પણ આજ સૂધી જેને તે પોતાનો રાજા અને પોતાનો સ્વામી માનતો આવ્યો હતો, તે ધનાનન્દને એકાએક પદબ્રષ્ટ કરીને અન્દગુપ્તને સિંહાસનારૂઠ કરવામાટે તેના મનમાં અનેક પ્રકારના વિચારો આવે તો તે સ્વાભાવિક જ હતું-એમાં તેના દોષ માની શકાય નહિ.

એક દિવસે તો તેના મનમાં એક નવીન જ વિચાર આવ્યો અને તે વિચાર આણક્યને ગમશે જ, એવો તેના નિશ્ચય થવાથી આણક્ય પાસે આવીને તે તેને કહેવા લાગ્યો કે, “મુને આણક્ય! મને આજે એક વિચાર સૂઝ્યો છે-જે આપને તે પસંદ આવશે તો આપનું ઇષ્ટ કાર્ય એક પગમાં જ થએલું સમજી લેવું. અને મારો તો પૂરેપૂરો નિશ્ચય છે કે, આપ એ વિચારને સર્વથા માન્ય કરશો જ. કારણ કે, મારી ધારણા પ્રમાણે તો એ વિચારને અનુસરીને વર્તવાથી સર્વ કાર્ય સિદ્ધ થવાનો સંભવ છે.”

“સેનાધ્યક્ષ!” આણક્ય સ્મિત કરીને બોલ્યો. “તારા મનમાં આવનારા વિચારો કાંઈક વિચિત્ર જ હશે, એ હું ક્યાં નથી જાણતો? શો નવો વિચાર થયો છે, તે સત્વર કહી સંભળાવ-હું તે જાણવાને ધણો જ ઉત્સુક થએલો છું.”

“નવો વિચાર એટલો જ કે, આપે જે ગુપ્ત ભેદ મને કંઠી સંભળાવ્યો છે, તે વાત મહારાજને કાને નાંખવી. મહારાજનો આજ કાલ મુરદેવીમાં ધણો જ પ્રેમ છે, એ તો સર્વ કાઈ જાણે છે. તેથી અન્દગુપ્તની એ પૂર્વપીઠિકાને જાણતાં જ તેમને અતિશય આનંદ થશે અને સુમાલ્યને દૂર કરીને અન્દગુપ્તને નવીનતાથી યૌવરાજ્યાભિષેક કરશે. એમ થતું હોય, તો પરકીય લોકોને આપણા કાર્યમાં વચ્ચે નાખવાની અગત્ય ન પડે અને લવિષ્યમાં તેમનાથી આપણને જે લય દેખાય છે, તે પણ ટળી જાય.” ભાગુરાયણે પોતાના અમૂઢ્ય અને અપૂર્વ વિચારોનું દર્શન કરાવ્યું.

ભાગુરાયણ જેમ જેમ બોલતો ગયો, તેમ તેમ આણક્યના કપાળમાં ખાડા પડતા ગયા અને બ્રહ્મટી સંકેતો લાગી અને નેત્રોને ઝીણાં કરી તે એક ખીણ જ દિશામાં જોવા લાગ્યો. પરંતુ એ સર્વ એટલા તો અલ્પ અવકાશમાં બની ગયું કે પોતાના કહેવાના પ્રવાહમાં તણાતા અને પોતાના વિચારને અદ્વિતીય જાણીને ક્ષાર્ઠ ગએલા ભાગુરાયણને તેની જરાપણ ખબર પડી નહિ. આણક્ય પણ તેનું ભાષણ પૂરું થાય, તે પહેલાં જ હસતું મોઢું કરીને

અને આનંદદર્શક ભાવ બતાવીને બોલ્યો કે, “વાહ-સેનાધ્યક્ષ! વાહ-તું પણ મહા નીતિવિશારદ દેખાય છે ને શું? રાક્ષસના સ્થાને તારી યોજના થવી જોઈતી હતી, એમ જે વારંવાર મારા મનમાં આવ્યા કરે છે, તે કાંઈ અમથું નથી આવતું. તારો વિચાર જે કે ધણો જ સારો છે, પણ તેને પાર પાડવામાં ધણી જ સાવચેતી રાખવાની અગત્ય છે; એ તને કહેવું પડે તેમ તો નથી જ. જે એમાં સાવધતા ન રહી, તો પરિણામ કાંઈ ખીજું જ આવવાનું. પણ સેનાનાયક! રાક્ષસ આપણા આ કાર્યમાં કાંઈ પણ વિધન નહિ લાવે, એમ તને ભાસે છે ખરું કે? સુમાલ્યમાં રાક્ષસનો ધણો જ સારો ભાવ છે, તેને પદભ્રષ્ટ કરીને રાજા, ચંદ્રગુપ્ત-રાક્ષસના અભિ-પ્રાય પ્રમાણે વૃષલને-સિંહાસને બેસાડે, તો રાક્ષસ શાંતિ અને સંતોષથી તેની સેવા કરશે કે શું? એમ થવું જે શક્ય હોત, તો પ્રથમથી જ તેણે ચંદ્રગુપ્તને મારી નાંખવાનો પ્રયત્ન શામાટે કર્યો હોત વારુ? રાક્ષસને ચંદ્રગુપ્તના પક્ષમાં ન રહેવાનું ખીજું પણ એક કારણ છે. તે એ કે, ચંદ્ર-ગુપ્ત સુમાલ્ય જેવો નિર્માલ્ય અને મૂર્ખ નથી. તે પોતાના વિચાર પ્રમાણે કાર્યભાર ચલાવે એવો છે અને રાજાનો તેનામાં પ્રેમ હોવાથી રાજા તેનો જ પક્ષ કરીને મારી અવહેલના કરશે, એવી ભીતિ રાક્ષસના મનમાં થવી જ જોઈએ. રાક્ષસ જે કે સ્વામિનિષ્ઠ છે ખરો, પણ ન્યારે પોતાનું કાંઈ પણ ચાલતું નથી, એમ તેના જોવામાં આવશે, તે વેળાએ તેની સ્વામિનિષ્ઠા છે તે સ્થાને રહેશે કે નહિ, એ અત્યારે કહી શકાય તેમ નથી. આપણે જે મુખ્યતઃ કાર્ય સાધવાનું છે તે એ છે, રાક્ષસના પ્રભાવ ઓછા થાય અને તેના પરની મહારાજાની અને બની શકે તો પ્રજાની પણ પ્રીતિ ઘટી જાય એવો પ્રયત્ન કરવો-અને ત્યાં સૂધી એ પ્રયત્ન સિદ્ધ ન થાય, ત્યાં સૂધી આપણા ખીજા બધા પ્રયત્નો વ્યર્થ છે. અંતે તો રાક્ષસને પણ આપણે આપણા પક્ષમાં લાવીશું તો ખરા જ; પણ સેનાપતિ ભાગુરાયણ પણ મારા જેવો જ નીતિશાસ્ત્રનાં તરવોને જાણનારો છે, એવો રાક્ષસનો નિશ્ચય થશે નહિ, ત્યાં સૂધી તે કાંઈ કાળે પણ આપણા વશમાં આવનાર નથી. આપણા નીતિચાતુર્યનો પણ તેને નમૂનો તો જોવા દે.”

ચાણક્યનું એ ભાષણ સાંભળીને ભાગુરાયણ ભ્રમિષ્ટ જેવો બની ગયો. “રાક્ષસ આપણા પ્રયત્નમાં અવશ્ય આડો આવવાનો જ. અમે આ કારસ્થાનો કરીએ છીએ, એની તેને જાણ થતાં જ તે જાનોમાનો કાંઈકાળે પણ બેસશે નહિ. માટે તે સ્વસ્થ અને શાંત છે ત્યાં સૂધીમાં આપણા યત્નને સફળ કરીને તેને આશ્ચર્યચકિત કરવો જોઈએ. તેની આંખો હજી સૂધી ઉઘડી નથી, એટલામાં તેના આંધળાપણાનો લાભ લઈ લેવો જોઈએ. એવા

અર્થનો આણુકયે ભાગુરાયણને અનેક વેળા ઉપદેશ આપ્યો હતો અને એનું તેના મનમાં પરિણામ પણ સારું થયું હતું; એમ કરવાથી કાંઈ પણ રાજદ્રોહ જેવું તો નહિ થાય, એવો તે વારંવાર વિચાર કર્યા કરતો હતો અને તેને અનુસરતો જ તેનો આજનો વિચાર હતો. પોતાનું બાલવું સાંભળીને ભાગુરાયણ સ્વસ્થ અને ચિન્તાતુર થઈ ગયો છે, એમ જ્ઞેષ્ઠને આણુકયે ખીજી પણ કેટલીક વાતો તેને કહી અને તેના મનનો નિશ્ચય કરાવી દીધા કે, લોકોના અને મહારાજના મનમાં રાક્ષસવિશે અપ્રીતિ અથવા તેમ ન થાય તો નિદાન સંશય ઉત્પન્ન કીધાવિના આપણું કાંઈ પણ કાર્ય નિર્વિધને પાર પડી શકવાનું નથી. એકવાર આપણું કાર્ય સફળ થયું, એટલે પછી રાક્ષસને આપણા પક્ષમાં ખેંચી લેતાં વાર લાગવાની નથી. આણુકયમાં બાલવાની ચતુરતા એવી હતી કે, એ વિચારો આણુકય નથી સુચવતો; કિન્તુ મનમાંથી જ ઉત્પન્ન થાય છે, એવો ભાગુરાયણને ભાસ થતો હતો અને તે દિવસના આણુકયના ભાષણથી ભાગુરાયણનો એવો દૃઢ નિશ્ચય થઈ ગયો કે, “આપણા કાર્યની સિદ્ધિ માટે રાક્ષસને ગોચું ખવરાવવું અને રાજના તથા પ્રજાના મનમાં તેને વિષે સંશય ઉપજાવવો, એ ધણું જ અગત્યનું છે.” આણુકયનો નિશ્ચય એવો થયો કે, “હવે ભાગુરાયણના હાથે કાંઈ પણ કાર્ય સત્વર કરાવી લીધા વિના બેસી રહેવું એમાં લાભ નથી. એને સ્વસ્થ બેસી રહેવા દીધા, કે કાલે વળી ખીજી કાંઈ વિચાર એના મનમાં આવતાં એનું ચિત્ત ડૂલી જશે. માટે જો એકવાર કાંઈ કાર્યનો એના હાથે પ્રસ્તાવ થયો કે, પછી એનાથી ફરી શકાશે નહિ. અર્થાત્ હવે એના હાથે સત્વર જ કાર્યનો આરંભ કરાવી દેવો જ્ઞેષ્ઠએ.” એવા નિશ્ચયથી તેણે ભાગુરાયણને કહ્યું કે;—

“જે દિવસ જાય છે તે માત્ર એકજ જાય છે; પરંતુ એક એક કરતાં કેટલા દિવસો નકામા ગયા, એનો વિચાર કરવામાં આવતો હોય તો ઝટ આપણાં નેત્રો ઉઘડી જાય એમ છે. વિલંબ કરવાથી આપણા હસ્તમાં આવેલો સંધિ પણ નીકળી જવાનો સંભવ રહે છે. આવા પ્રસંગે તારા જેવા એક બુદ્ધિમાન પુરુષના મસ્તિષ્કમાં વિચારો તો પળે ને પળે આવવાના જ અને વિચારોમાં વળી ખીજી પણ નાના પ્રકારની ધારણાઓ થવાની; પરંતુ કાર્યકર્તા પુરુષે પોતાના વિચારોની અમુક મર્યાદા કરીને કાર્યનું મંગળાચરણ કરવું જ જ્ઞેષ્ઠએ. જો તારી અનુમતિ હોય, તો કાર્યના આરંભનું હું આજે જ મુદ્દત કરી શકું એમ છે. અમાત્ય રાક્ષસનો વિશ્વાસુમાં પણ વિશ્વાસુ સેવક—ગુપ્તદૂતોનો અધિકારી જે હિરણ્યગુપ્ત, તેને પણ મેં ફાડેલો છે. ....”

“શું-હિરણ્યગુપ્ત કૂટ્યો ?” ભાગુરાયણે બણા જ આશ્ચર્યથી વચમાં જ પ્રશ્ન કર્યો. હિરણ્યગુપ્ત આપણા પક્ષમાં આવ્યો, એ તો એક અદ્ભુત વિલક્ષણ ધટના બની, એમ જ કહી શકાય. એ તો અમાત્યનો બધા કરતાં વધારે વિશ્વાસુ દૂત છે. શું તે કૂટ્યો ? તેને આપે ફેાજો ? હું માની શકતો નથી. શું આપ એ ખરું કહો છો વારુ ?”

“સેનાધ્યક્ષ ! એવા હલકા માણસને ફેાડવામાં જેવાં હથિઆરોની જરૂર હોય, તેવાં હથિઆરોની યોજના કરી કે તેઓ તે જ પળે આપણાં થઈ જાય છે. મુરાદેવીના મંદિરમાંની ધૂપી બાતમીઓ મેળવવા માટે અમાત્યે સુમતિકાને ફેાડવાનો યત્ન કર્યો, પરંતુ પોતે અમાત્યના પક્ષમાં જવાને બદલે સુમતિકાએ સામો હિરણ્યગુપ્તને જ પોતાનો કરી લીધો. તે હવે સુમતિકાનો અને સુમતિકાને લીધે મારો એવો તો ભક્ત બની ગયો છે કે, તેની ભક્તિનું મારાથી વર્ણન પણ થઈ શકે તેમ નથી ! હું જે કહું તે સુમતિકા તેની માર્ફતે તત્કાળ કરાવી શકશે. કનક અને કાન્તાના લોભથી મનુષ્ય કેવાં કેવાં કાર્યો કરવાને ઉચ્ચુકત થાય છે, એની કલ્પના કરી શકાય તેમ નથી. હિરણ્યગુપ્તને સુમતિકાએ પોતામાં એટલો બધો લુબ્ધ કરી રાખ્યો છે કે, તે તેની ખાછળ એક કૂતરા પ્રમાણે ભટકયા કરે છે ! રાક્ષસનાં સર્વ પત્રો એ જ લખે છે અને રાક્ષસની મુદ્રા પણ તેના જ સ્વાધીનમાં રહે છે. પર્વતેશ્વરના સરનામાંનું-જાણે કે રાક્ષસ તેને લખતો હોય તેવું-પત્ર હું તેની માર્ફતે લખાવીશ અને તે પત્રમાં રાક્ષસની મુદ્રા તે છાપી દેશે. એ કાર્ય મારા શિરે આવ્યું. વળી એ પત્ર ગુપ્ત રીતે પર્વતેશ્વરના હાથમાં પહોંચાડી દેવાની વ્યવસ્થા પણ હું કરી લઈશ. માત્ર અવકાશ તારી અનુમતિનો જ છે. સેનાધ્યક્ષ ! જ્યાં સૂધી હિરણ્યગુપ્ત જેવા દૂતો આપણા હાથમાં છે, ત્યાં સૂધી જ એમ થવું શક્ય છે; પરંતુ તેઓ સદા સર્વદા એવી જ રીતે અનુકૂલ રહેશે કે નહિ, એની શંકા જ છે. માટે જે કાંઈ પણ કરવાનું હોય, તે ઉતાવળે કરી નાંખવું એ જ વધારે સારુ છે. સુમતિકાની સહાયતાથી મેં જે એક બીજા વ્યૂહની રચના કરી છે, તેથી તો રાક્ષસ સર્વથા અંધ જ બની ગયો છે. તેને મહારાજના પ્રાણ પર આવનારા કાલ્પનિક સંકટ વિના અને તેના નિવારણનો શો ઉપાય કરવો, એના વિચાર વિના બીજું કાંઈ પણ સૂઝતું નથી. આપણા આ કારસ્થાનની તેને જો જરા જેટલી પણ ખબર પડશે, તો આપણા બધા પ્રયત્નો માટીમાં જ મળી જવાના. એટલા માટે એની આંખો જ્યાં સૂધી બંધ છે, ત્યાં સૂધી જ આપણો દાવ ફાવશે. હિરણ્યગુપ્ત આ જ સૂધી તો આપણને એટલો બધો અનુકૂલ છે કે, આપણે કહીશું તેવું પત્ર લખીને તેના પર તે રાક્ષસની મુદ્રાનું ચિન્હ કરી આપશે. એ મુદ્રાવાળી પત્રિકા પર્વતેશ્વરના હાથમાં જતાં જ તે હર્ષથી આનંદ તાંડવ કરવા

મંડી જશે! બોલ-આજે આ બધી વ્યવસ્થા કરું કે? જે તારી અનુમતિ હોય અને તારામાં જે સત્ય પક્ષનું અભિમાન જગૃત હોય, તો હું આજે કાર્યનો આરંભ કરું. નહિ તો હું નિરપૃહી બ્રાહ્મણ છું-મારા આશ્રમમાં શાંત થઇને જેસી રહીશ અને એકાંતમાં તે સર્વ વિધનદારક કૈલાસનાથ શંકરનું પ્યાન ધર્યાં કરીશ! મારો મનોભાવ માત્ર એટલો જ છે કે, પોતાની નીતિશાસ્ત્ર-તાના ધમંડમાં મરી રહેલા અમાત્ય રાક્ષસને થાપ આપી, પોતાની સ્વામિ-નિષ્ઠા, સત્યનિષ્ઠા અને સત્યના પક્ષપાતનું લોકોને દર્શન કરાવવાનો આ પ્રસંગ તારે પોતાના હસ્તમાંથી વ્યર્થ જવા દેવો ન જોઇએ.” ચાણક્યે ભાગુરાયણને ઉત્સાહ વધારવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

“આર્ય ચાણક્ય! શું આપનો મનોભાવ છે અને મારો નથી? હું આપનો શિષ્ય છું, માટે આજથી આપ જેવી આજ્ઞા કરશો, તે પ્રમાણે કરવાને હું તૈયાર છું. એમ હું અનેકવાર આપને કહી ચૂક્યો છું અને વળી આજે પણ પાછો કહું છું. મારા મનમાં વારંવાર જે નાના પ્રકારના વિચાર આવ્યા કરે છે, તે આપને કહી દેવાથી મનમાં એક પ્રકારનું સમાધાન થાય છે. તેથી જ મેં મારો આજનો વિચાર પણ આપને કહી સંભળાવ્યો; પરંતુ આપ કહો છો, તે પ્રમાણે એ ધારણા પાર પાડવા જતાં અનેક અડચણો આવી પડવાની ભીતિ છે ખરી. હવે એ વિચારને આપણે છોડી જ દઇએ. હું હવે આપના વિચારથી રંચ માત્ર પણ વિરુદ્ધ થવાનો નથી.” ભાગુરાયણે કહ્યું.

ભાગુરાયણ એ બધું આતુરતાથી અને મનઃપૂર્વક બોલ્યો હતો. એ ભાષણ સાંભળીને આર્ય ચાણક્યને ધણો જ સંતોષ થયો અને તેણે નિશ્ચય કર્યો કે, ભાગુરાયણની એ અનુમતિનો અત્યારે જ લાભ લઇ લેવો જોઇએ. એકવાર જળમાં જે એનો પગ ફસાયો, તો પાછો એ નીકળી શકનાર નથી. એવા નિશ્ચયથી તે જ દિવસે તેણે હિરણ્યગુપ્તને બોલાવીને ભાગુ-રાયણના દેખતાં જ જાણે રાક્ષસ પર્વતેશ્વરને લખતો હોય, તેવું પર્વતેશ્વરના નામનું એક પત્ર લખાવ્યું, અને તે પોતાના એક ધણા જ વિશ્વાસુ મિત્ર-દ્વારા-સિદ્ધાર્થકદ્વારા-પર્વતેશ્વરને પહોંચાડવામાટે રવાનું કરી દીધું.

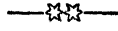
એ પત્ર મોકલ્યા પછી હવે શું પરિણામ આવે છે, પર્વતેશ્વર રાક્ષસને શું ઉત્તર મોકલે છે અને સરવાળે શો સાર નીકળે છે, એમાં જ ચાણક્ય અને ભાગુરાયણનું સર્વ લક્ષ લાગી રહ્યું. પત્રમાં એમ સ્પષ્ટ લખવામાં આવ્યું હતું કે, “જે આ પત્રનું ઉત્તર મોકલવાની ઇચ્છા હોય તો તે આ પત્ર લાવનાર સાથે જ મોકલવું, પોતાના કોઈ દૂતદ્વારા મોકલવું નહિ. કારણ

કે, આપના દૂતો મારે ત્યાં આવે અને મારા માટે લોકોના મનમાં શંકા ઉદ્ભવે, એ સારું નહિ. આવાં રાજકારસ્થાનો કેટલાં બધાં નાણુક હોય છે, એ તો આપ જાણો જ છો. હું આ પત્ર એક શ્રમણદ્વારા મોકલું છું- એનું કારણ એ જ કે, એ બૌદ્ધભિક્ષુઓ જ્યાં ગમે ત્યાં જાય આવે છે, એમનો કોઈપણ રાજકારસ્થાનસાથે સંબંધ હશે અથવા તો એ દૂતપણું પણ કરતા હશે, એવી કોઈના મનમાં શંકા પણ આવવાની નથી. આ સિદ્ધાર્થક વિના બીજા કોઈદ્વારા પત્ર આવશે, તો તે ઉપયોગી થશે નહિ. સિદ્ધાર્થક અમારો ધણો જ વિશ્વાસુ મિત્ર છે-માટે એના વિશે આપે બિલકુલ સંશય કરવો નહિ....”

મોક્ષલેલા દૂતવિશે અને તે દ્વારા પત્રનું ઉત્તર ઇત્યાદિ મોકલવા વિશે પ્રથમ સ્પષ્ટતાથી લખીને ત્યારપછી બીજાં જે કાંઈ લખવાનું હતું, તે લખેલું હતું. એટલે હવે ભાગુરાયણ દરેરાજ ચાલુક્ય પાસે આવીને “આપણી પત્રિકા પહોંચી હશે કે? પહોંચી હોય, તો પૂર્વતેશ્વરને એ વિશે શો અભિપ્રાય થયો હશે? અને એ સર્વ બીના સત્ય જાણતાં એ આપણી ઇચ્છા પ્રમાણે યુદ્ધ કરવાને આવશે કે નહિ? અને આપણી ધારણા પ્રમાણે કદાચિત્ આવ્યો, તો આપણાથી રાક્ષસના નામની જ્યાં ત્યાં અફવા ઉડાડી શકાશે કે નહિ?” ઇત્યાદિ અનેક પ્રશ્નો તે ચાલુક્યને પૂછ્યા કરતો હતો. સમુદ્રમાં નૌકાને ધક્કલી તો ખરી, માટે હવે તેને તીરે પહોંચાડવી જ જોઈએ અને તેમાં પોતે ન ડૂબતાં પાર ઊતરી જવું જોઈએ, એવું ભાગુરાયણના મનમાં સાહજિક અભિમાન ઉત્પન્ન થયું. ભાગુરાયણ એકદષ્ટિથી ચાલુક્યનો અંકિત થયો.

પરંતુ ચાલુક્યને માત્ર એ એક જ હેતુ સાધવાનો નહોતો. મુરાદેવી-દ્વારા મુરાએ નન્દ રાજને મારવાની લીધેલી પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ કરાવવાનો પણ તેનો અંતસ્થ હેતુ હતો, તેમ જ રાક્ષસને પણ સદૈવ કોઈ ને કોઈ ચિંતામાં નિમગ્ન રાખવાનો પણ તેનો મનોબાવ હતો. પોતાને કોઈ જાળમાં ફસાવે છે, એવો જો રાક્ષસને સંશય માત્ર પણ આવશે, તો આપણી આ ઊભી કરેલી ઇમારત એકદમ ટૂટી પડશે; એટલા માટે તેના મનને બની શકે ત્યાંસુધી વિચારમગ્ન અને વિશ્વસ્ત રાખવાની ધણી જ આવશ્યકતા હતી. મુરાદેવીની પ્રતિજ્ઞા વિશે ચાલુક્યે અઘાપિ ભાગુરાયણને કાંઈ પણ કહ્યું નહોતું, તેમ જ પોતે કોણ અને શા માટે અહીં આવ્યો છે, તે પણ તેને જણાવ્યું નહોતું. અન્દ્રગુપ્ત વસ્તુતઃ કોણ છે અને તેને તે શા હેતુથી પારલિપુત્રમાં લઇ આવ્યો છે, એનાથી વધારે બીજાં કાંઈ પણ તેણે ભાગુરાયણને કહેલું નહોતું અને એ વૃત્તાંત કલાવિના ભાગુરાયણ વશ થઈ શકે તેમ નહોતું. મગધરાજના સેનાપતિને કે અમાત્યને પોતાના

પક્ષમાં લાવ્યાવિના ધારણું કાર્ય પાર પડી શકે તેમ નથી, એ તે સારી રીતે જાણુતો હતો. અમાત્ય તો પોતે અપૂર્વ સ્વામિનિષ્ઠ હોવાથી નન્દના નાશમાટે કોઈ કાળે પણ ઉદ્ધુક્ત થવાનો નથી, તેથી તેને પોતાના પક્ષમાં લાવવાની આશા રાખવી અને મૃગજળથી તૃષા મટાડવાનો પ્રયત્ન કરવો એ સમાન જ છે—એથી ચાલુક્યે અમાત્ય વિશેના વિચારને મનમાંથી કાઢી નાખ્યો હતો. એ સમાન અધિકારીઓમાં સ્પર્ધાનો પ્રાદુર્ભાવ કરીને એકને બીજાથી વિરુદ્ધ કરવો, એ જ એક સહજ અને અમોઘ સાધન હતું. એટલે એ સાધનને મેળવવાની દીર્ઘ દૃષ્ટિથી અને મુરાદેવીના પુત્રનો પક્ષ કરવાને સેનાપતિ સત્વર તૈયાર થશે, એ તે જાણુતો હોવાથી તેણે ભાગ્ય-રાયણને જ વશ કરી લેવાનો યત્ન આદર્યો અને તેના તે યત્ન કેટલે સૂઘી સિદ્ધ થયો, તે વાંચકો જાણી ચૂકેલા હોવાથી વધારે વિવેચનની કાંઈ પણ આવશ્યકતા નથી.

પ્રકરણ ૨૦ મું.

ઈન્દ્રજીવ વિદ્યા.

પોતાના પરાજ્ય માટે પાટલિપુત્રમાં કેવા કેવા પ્રપંચોની રચના થતી હતી, તે અમાત્ય બિચારો જરાપણ જાણુતો નહોતો. અમાત્ય જો કે ધણો જ ચતુર અને સર્વદા સાવધ રહેનારો પુરુષ હતો, છતાં પણ ધણા લાંબા સમયથી જેના શિરે કાંઈ પણ સંકટ આવેલું ન હોય, તેમાં સ્વાભાવિક રીતે કાંઈક અસાવધતા આવીને નિવાસ કરે છે જ. એવી જ રીતે રાક્ષસમાં પણ સાહજિકતાથી તે પોતે ન જાણી શકે તેવી રીતે અસાવધતાએ પોતાનું પ્રબળ પ્રવર્તાવ્યું હતું. માત્ર તેના મનમાં ધનનાનન્દના વર્તન માટેની જ ચિન્તા હતી. ધનનાનન્દ રાજ્યવ્યવસ્થામાં ધ્યાન નહોતો રાખતો, એમાટે પણ તેને બહુ મારું લાગતું નહોતું—પણ તે આઠે પહોર મુરાદેવીના મંદિરમાં વિલાસનો ઉપભોગ લેતો પડી રહે છે, એ વિચારથી તેને ધણો જ ખેદ થતો હતો, કાંઈ બીજા રાજ તરફથી સંકટ આવવાની તેને સ્વપ્ને પણ કલ્પના હતી નહિ.

“જ્યાં સૂઘી પુષ્પપુરીમાં રાક્ષસ અમાત્ય જીવતો છે, ત્યાં સૂઘી કોઈ પરકીય રાજ આ નગરપ્રતિ વક્ર દષ્ટિ કરીને જોઈ શકે, એ સર્વથા અશક્ય છે.” એવા તેના પૂર્ણ નિશ્ચય હતો. તેમ જ પોતે જાગૃત હોવા છતાં નગરમાં ને નગરમાં અથવા તો પોતાના જ રાજ્યમાં કોઈ માથું ઉંચકશે અથવા તો ધરમાં જ કોઈ કલેશ જાગશે, એવી પણ તેની ધારણા હતી

નહિ. એવી સ્થિતિમાં સર્વથા ગુપ્તરીતે જ્યારે સુમતિકાએ તેને જણાવ્યું કે, “મુરાદેવી રાજના પ્રાણનાશના પ્રયત્નમાં લાગેલી છે,” તે વેળાએ એની ચિત્તવૃત્તિમાં કેવો વિક્ષેભ જાગ્યો હશે, એની કલ્પના વાચકાએ જ કરી લેવી. એવામાં વળી તે રાજને મળવા માટે ગયો અને તે વેળાએ રાજાએ જે વાતો કહી, તેથી તો એના સારી રીતે કાન ખુલી ગયા. પોતે રાજને મુરાદેવીના કપટતંત્રવિશે જાગૃત કરવાને ગયો હતો, ત્યાં રાજાએ તો પોતાના સંશય ખીળ વિશે જ જણાવ્યો, એવી દશા જોઈને તો તેને ધણું જ આશ્ચર્ય થવા લાગ્યું; પરંતુ એ આશ્ચર્ય લાંબા વખત ટકી શક્યું નહિ. એના મનમાં ખીળ જ વિચારો આવવા લાગ્યા. “પોતાના કપટને રાજા જાણી ન શકે, એ હેતુથી મુરાદેવી તો રાજને ભમાવતી નહિ હોય ને? અને પોતા વિશેનો સંશય ખીળમાં જવાથી તેના વિશે રાજના મનમાં તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થાય અને પોતાનું ધાર્યું નિર્વિઘ્ને પાર પડે, એટલા માટે તો તે આવા પ્રયત્નો નહિ કરતી હોય? જો એમ જ હોય તો તેના પ્રયત્નો ધણે અંશે સફળ થઈ ચૂક્યા છે, એમ કહેવામાં કાંઈપણ હરકત જેવું નથી.” એવી ધારણાથી હવે એ કાર્યમાં તેણે વિશેષ ધ્યાન રાખવાની યોજના કરી. ખીણ કોઈ બાબતમાં અચારે ધ્યાન રાખવાની એટલી બધી આવશ્યકતા હતી નહિ. ચન્દ્રગુપ્ત કોણ અને ક્યાંથી આવ્યો છે, એ વિશે જે તેના મનમાં શંકા હતી, તેનું નિરાકરણ તો થઈ ગયું હતું. તેથી “જો ચન્દ્રગુપ્ત આપણા રાજ્યમાં હશે, તો સુમાલ્યનો તે સારો સહાધ્યાયી થઈ પડશે. કિરાતરાજાએ આટલી બધી નમ્રતાથી જ્યારે મને લખેલું છે ત્યારે હવે એને દૂર કરવાનું કાંઈ પણ પ્રયોજન નથી. એ ભલે રહ્યો. એની તપાસ કરવાનું કે એના પર નજર રાખવાનું પણ કશું કારણ નથી.” રાક્ષસે તેના વિશે એવો વિચાર કર્યો અને એ તરફ વધારે ધ્યાન રાખ્યું નહિ. વિરુદ્ધ પક્ષે “સુમાલ્ય અને ચન્દ્રગુપ્તનો મૈત્રી સંબંધ સંધારો, તો ભવિષ્યમાં મ્લેચ્છ લોકોને દંડ દેવામાં એ ધણો જ ઉપયોગી થઈ પડશે.” એવો નિશ્ચય થવાથી ચન્દ્રગુપ્તને છેડવાનું તો તેણે સર્વથા માંડી જ વાળ્યું. પરકીય શત્રુની તો તેને સ્વમમાં પણ બીતિ હતી નહિ. આસપાસનો કોઈ પણ રાજા કુસુમપુરને બુલુક્ષિત નેત્રાથી નિહાળી શકે, એટલું પણ તેમના માટે શક્ય હતું નહિ. અર્થાત્ રાક્ષસને જે કરવાનું હતું તે એટલું જ કે, રાજને મુરાના મોહપાશમાંથી મુક્ત કરવો—એ કાર્ય માટે મથવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો.

અમુક એક નુકસાન થાય છે, એમ જણાતાં જ તેને અટકાવવા માટે કાંઈ પણ ઉપાય યોજવો જોઈએ, એવી ધારણા કરવી જોઈએ.

સરળ છે, તેટલું જ ઉપાય શો યોજવો અને તેને અમલમાં ફેવી રીતે લાવવો, એનું નિરાકરણ સરળ નથી. રાજ્યને સ્થાને જે પ્રજામાંના બીજા કોઈ પુરુષ હોત, તે એટલી બધી વિડંબનાનું કારણ રહેત નહિ—તે પુરુષને તે એકદમ પકડી મગાવીને સારી રીતે ધમકાવ્યો અથવા તે ચાર દિવસ વગર ભાડાની કોટડીમાં મોકલી દીધો, એટલે પંચાતનો અંત આવી જત; પરંતુ પ્રસ્તુત પ્રસંગે તેવા કોઈ ઉપાયની યોજના કરી શકાય તેમ હતું જ નહિ. એથી રાક્ષસ ધણો જ ચિન્તામાં આવી પડ્યો હતો. મુરાદેવીમાં રાજા ફટલો બધો મોહી ગયો છે, એ તેણે સારી રીતે જોયું હતું. એથી તેણે રાજ્યપર મોહિની મંત્રનો પ્રયોગ કરેલો છે, તે તેને કાઠનાર પણ કોઈ તેવો જ જાદૂગર હોવો જોઈએ, એવા વિચારમાં રાક્ષસ બેઠો હતો. એટલામાં સુમતિકાના આગમનની ખબર આવી. તેને તેણે તત્કાળ અંદર બોલાવી. એ કાંઈ પણ નવી ખબર લઈ આવી હશે, એમ તેનું ધારવું હતું. સુમતિકા અંદર આવી અને રીતિ પ્રમાણે રાક્ષસને વંદન ઇત્યાદિ કાંઈ પણ ન કરતાં એકદમ ગભરાયલા અવાજથી કહેવા લાગી કે, “આર્યશ્રેષ્ઠ ! મારું સંરક્ષણ કરો. મારો હવે કોઈ પણ આધાર નથી.”

સુમતિકાના ગભરાટનો અને તેની કાવરી ખાવરી દષ્ટિનો રાક્ષસ કાંઈ પણ ભાવાર્થ સમજી શક્યો નહિ. પાછળ પડેલી વાતણના નખપ્રહારથી પોતાનું રક્ષણ કરવા માટે વેલીના જાળમાં ફસાયલી હરિણી જેવી રીતે ધણી જ ચકિત દષ્ટિથી અહીં તહીં જોતી રહે છે અને તેનો શ્વાસોચ્છવાસ ઉતાવળો ચાલે છે, તે પ્રમાણે જ સુમતિકાની આ વેળાએ દશા થએલી હતી. રાક્ષસ તેને આશ્વાસન આપતો કહેવા લાગ્યો કે, “સુમતિકા-બાઈ ! આટલાં ગભરાઓ છો શા માટે ? શું થયું તે મને કહો તે ખરાં ? રાક્ષસના ગૃહમાં તમારો એક વાળ પણ કોઈ વાંકા કરી શકે તેમ નથી.” તેાપણ સુમતિકાના શરીરમાંના કંપ બંધ થયો નહિ. ધણોક વખત વીતી ગયો, પણ તેના મુખમાંથી એક પણ શબ્દ બહાર નીકળ્યો નહિ. એને સ્વસ્થતાથી બેસાડ્યા વિના એ ઉત્તર આપવાની નથી. એવા વિચારથી રાક્ષસે વધારે આગ્રહ ન કરતાં તેને જોમની તેમ બેસવા દીધી. પરંતુ તેના મનમાં “આટલા બધા ગભરાટનું કારણ શું હશે ? અને રક્ષણ કરો, એવો પોકાર એણે શા હેતુથી કર્યો હશે.” એવા પ્રશ્નો ઉદ્ભવ્યા કરતા હતા. પણ તેના નિર્ણય એનાથી કરી ન શકાયો. થોડીવાર પછી શાંત થતાં સુમતિકા બોલી કે, “આર્યશ્રેષ્ઠ ! હવે મારા જીવવાની મને આશા નથી. મુરાદેવીના મંદિરની ગુફા ખબરો તમને પહોંચાડવાનું કાર્ય મેં સ્વીકારેલું છે, એની મુરાદેવીને જાણ થઈ ગઈ છે. એ ખબર તેને કોણે પહોંચાડી, તે તે

પરમેશ્વર જાણે. માત્ર હિરણ્યગુપ્ત વિના આપના બીજા કોઈ પણ અનુચરથી મેં વાત સુઢાં પણ કરી નથી અને હિરણ્યગુપ્ત એ ખબર લાં પહોંચાડે, એ સંભવતું પણ નથી. વળી મુરાદેવીનો અને એનો કોઈ વેળાએ મેળાપ પણ થએલો નથી, ત્યારે દેવીના કાને એ વાત ગઈ કેમ? અને તે પણ આવા કટાકટીના પ્રસંગે? દેવીએ મહારાજને મારી નાંખવાની જે યોજના કરેલી છે, તે યોજના બધી મારા જાણવામાં આવી શકે એમ હતું—અને તેવામાં આ ન ધારેલું વિધન આવી પડ્યું. હું અહીં આવીને તેના મંદિરમાં બનતી બધી બીનાના તમને સમાચાર પહોંચાડું છું, એ મુરાદેવી જાણી ચૂકી છે અને તેણે મને યોગ્ય શિક્ષા કરવાનો નિશ્ચય પણ કરેલો તે. વળી એ શિક્ષા તે આજે જ મને આપવાની છે, એમ પણ સંભળાય છે, અને તેણે મને પોતાના જળમાં સપડાવવા માટે શી યોજના કરેલી છે, તે પણ હું જાણું છું, તેથી જ મારો જીવ બચાવીને હું અહીં નહાસી આવી છું. હવે શું કરવું? જે કોઈ પણ પોતાના એક સ્વામીનો દ્રોહ કરીને બીજા પાસેથી લાભ મેળવવાની આશા રાખે છે, તેની આવી જ અવદશા થાય છે! જે આપના આમંત્રણને માન આપી અહીં આવી નહોત અને પોતાની સ્વામિનીનાં ગુપ્ત રહસ્યો આપને જણાવવાનું નીચ કાર્ય સ્વીકાર્યું ન હોત, તો આજે આવો ભયંકર પ્રસંગ મારા શિરે આવવા પામત નહિ. હવે તો તે પણ મુરાદેવી છે. હું જે સાતમા પાતાળમાં પણ ધૂપાર્ષ રહીશ, તો લાંથી શોધીને પણ એ મારા પ્રાણ લીધા વિના રહેવાની નથી; તથાપિ તેનાથી વિરુદ્ધ થઈને આપની સેવાનો સ્વીકાર કરેલો હોવાથી સહજ જ એવી કલ્પના થઈ કે, હવે આપનાં ચરણો વિના મારો બીજો કોઈ આશ્રય નથી જ.”

“તારે હવે તારા જીવની જરા પણ ભીતિ કરવી નહિ, અને સર્વથા નિશ્ચિન્ત રહેવું. પણ સુમતિકે! મહારાજના ધાતના ઉપાય વિશે જે કોઈ થોડું ઘણું પણ તારા જાણવામાં આગ્યું હોય, તે સત્વર મને કહી સંભળાવ. કારણ કે તે જાણીને મહારાજના પ્રાણ સંરક્ષણનો કોઈ ઉપાય કરવો જ જોઈએ.” અમાત્ય રાક્ષસે તેનું સાંત્વન કરીને પોતાના સ્વાર્થનો પ્રશ્ન પૂછ્યો.

“અમાત્યરાજ! શું મહારાજના જીવની રક્ષા કરવા માટે હું મારા જીવને જોખમમાં નાંખું? એમ કહેવામાં મારો એવો હેતુ નથી કે, મહારાજના જીવ કરતાં મને મારો જીવ વધારે વહાલો છે. મહારાજના જીવનના આધારે તો અમારું જીવન ટકી રહ્યું છે. પણ મારા મનમાં હજી એવી આશા છે કે, હું પુનઃ મારી સ્વામિનીના કાપને શમાવીને પુનઃ તેની કૃપા મેળવી શકીશ; પરંતુ તેમાં આવાં વિધનો આવવા માંડે, તો મારી

આજ્ઞા કેવી રીતે સિદ્ધ થઈ શકે વારુ? મારી એવી ધારણા છે—અરે ધારણા નહિ, પણ મારો નિશ્ચય છે કે, માત્ર એક કે બે દિવસમાં જ બહુધા:—’ એટલું યોદ્ધાને તે અર્થ વાક્યમાં જ વિરામી ગઈ અને બીજા મનુષ્ય સ્પષ્ટતાથી જ્ઞેષ્ઠ શકે તેવી રીતે તેણે જાણે પોતાના સુકોમલ શરીરપર રોમાંચ ઊભાં થયા હોયની તેવો પૂરેપૂરો આવિર્ભાવ કરી બતાવ્યો—અી ચરિત્રની એક સંપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવી બતાવી.

રાક્ષસે એ આવિર્ભાવને જ્ઞેષ્ઠને તેને ધણી જ ઉત્સુકતા અને ચિત્તાના ભાવથી કહ્યું કે, “શું શું? માત્ર એક કે બે દિવસમાં જ બહુધા શું થવાનું છે?”

“શું કહું, આર્યશ્રેષ્ઠ! મારા ધારવા પ્રમાણે તો મુરાદેવી પોતાને વિધવા નામથી ઝોળખાવવા માટે ધણી જ ઉત્સુક થએલી છે. કાંઈ ઉપવર કુમારિકા વિવાહ માટે પણ જેટલી ઉત્સુક નહિ હોય, તેટલી એ વૈધવ્ય માટે આતુર થએલી દેખાય છે.” સુમતિકાએ આલંકારિક શબ્દોમાં પોતાનો મનોભાવ જણાવ્યો.

“તારા કહેવાનો ભાવાર્થ શો છે? સુમતિકે! આવા મામિક શબ્દોનો પ્રયોગ કરવાને બદલે જે હોય, તે ખુલ્લે ખુલ્લું જ જણાવી દેને.” અમાત્યે કહ્યું.

“ખુલ્લે ખુલ્લું શું જણાવું? સ્પષ્ટ બોલાવાનો સમય આવતાં પહેલાં તો વિદ્વન આવી પડયું, એટલે સ્પષ્ટ બોલું કેવી રીતે?” સુમતિકાએ પાછી વાતને ઉડાવી.

“સુમતિકે! જ્ઞે મહારાજ માટે તારા હૃદયમાં કાંઈ પણ પ્રેમ હોય, તો પોતાના શિરે આવનારા સંકટની પરવા ન કર. તું પાછી મુરાના મંદિરમાં જ અને તેના કાપને શમાવ. એવી રીતે પાછો તેનો વિશ્વાસ મેળવીને શો ભયંકર પ્રકાર છે, તે મને આવીને જણાવ.” અમાત્ય રાક્ષસે પુનઃ તેને સાહસ કરવાની આજ્ઞા કરી.

સુમતિકા પાછી જાણે ગભરાઈ ગઈ હોયની! તેવા ભાવથી કહેવા લાગી, “આર્ય! આપની આજ્ઞાને અનુસરીને હું પાછી ત્યાં જઈશ ખરી; પણ હવે એ રહસ્ય જાણવા માટેનો અવકાશ ક્યાં છે? જે કાંઈ પણ ભયંકર કૃત્ય થવાનું છે, તે તો માત્ર એક કે બે દિવસમાં જ થઈ જશે. હું ત્યાં જઈશ, એટલે પાછી હું બહાર જઈને ચાડી ચુગલી કરીશ, એવી શંકાથી મને તો મુરાદેવી તે કારાગૃહમાં જ નાંખવાની—કાંઈ કાળે પણ છૂટી છોડશે નહિ. આપને જ્ઞે કાંઈ પણ ઉપાય કરવાનો હોય, તો તે બને તેટલી ઉતાવળથી જ કરવો જ્ઞેષ્ઠએ. એ હેતુથી જ હું આપ પાસે આવેલી છું,

કાંઈ પણ ભયંકર ઘટના થવાની છે, એ તો મેં આપને જણાવ્યું જ હતું અને આજે એ જણાવું છું કે, તે ઘટના આજકાલમાં જ બનવાની છે. મારા એટલાં જ સારાં ભાવ્ય કે, હું એ ખબર આપને પહોંચાડી શકી.”

રાક્ષસ, સુમતિકાના એ ગોળગોળ ભાષણનો ભાવાર્થ પૂર્ણતાથી સમજી શક્યો નહિ. સુમતિકા આવી, ત્યારે “રક્ષા કરો—રક્ષા કરો.” એવો પોકાર કરતી આવી અને પાછળથી આ બધા ભેદ ફૂટી જવામાં તેણે હિરણ્યગુપ્તને હેતુ રૂપ બતાવ્યો. ત્યાર પછી તેણે પુનઃ મુરાના મંદિરમાં જઈને પોતાના જીવને જોખમમાં નાખવાનું પણ જણાવ્યું અને હવે જવાની આજ્ઞા આપી, ત્યારે તે જેમ કાંઈ ઉન્મત્ત મનુષ્ય હોય તેમ જવામાં આનાકાની કરે છે. ઇત્યાદિ બનાવોનો વિચાર કરીને એમાં સત્ય વાર્તા શી છે? તે શોધી કાઢવાનો રાક્ષસે અતોનાત પ્રયત્ન કર્યો. પણ અંતે તેમાં નિષ્ફળ થવાથી મહાન્ ગંભીર વિચારસાગરના અનેક કલ્પનાતરંગોમાં તે તરવા લાગ્યો. તેના મનની સ્થિતિ ચલિત અને ભ્રમિષ્ટ બની ગઈ.

—***—

પ્રકરણ ૨૧ મું.

અમાલ્યે શું કર્યું?

“સુમતિકે! ગમેતેમ થાય, તો પણ આ વેળાએ પોતાના રાજના જીવના સંરક્ષણમાટે તારા જીવને તું જોખમમાં નાખીશ, તો તેમાં તારું આલોક અને પરલોક ઉભયલોકમાં ભલું થશે. ગમે તેમ કર, પણ મુરાદેવીના મંદિરમાં શી શી ગુપ્ત વાર્તાઓ ચાલે છે, તે તું જાણીને મને જણાવ. મારી આજ્ઞાને અનુસરવામાં જરા પણ આનાકાની કરીશ નહિ. તારા પ્રાણની રક્ષામાટે હું સર્વ વ્યવસ્થા કરીશ; પરંતુ આ ખીના અર્ધદગ્ધ ન રાખ—જા સત્વર અહીંથી જા.” પોતે આવો દુરદર્શી ચતુર પ્રધાન, અને સમસ્ત ત્રિજુવનનાં ગુપ્ત રહસ્યો જાણનારો તથા તે પ્રમાણે વ્યવસ્થા કરનારો હોવા છતાં આજે પોતાના રાજના પ્રાણપર જ સંકટ આવે અને તેમાંથી તેને બચાવી ન શકાય, તેમ જ તે વિશેની માહિતી પણ મળી ન શકે, એ કેટલા ખેદનો વિષય કહેવાય? એવા વિચેવા ચારોથી વિષાદ પામીને અંતે અમાલ્ય રાક્ષસે સુમતિકાને ઊપર કહ્યા પ્રમાણેની આજ્ઞા આપી. એના ઉત્તરમાં સુમતિકા કહેવા લાગી કે:—

“અમાલ્યરાજ! આપનો જ્યારે આટલો બધો આગ્રહ છે, ત્યારે ત્યાં ગયા વિના મારો છૂટકો નથી. પણ મને લાંથી જે આતમી મળશે, તે,

કહેવા માટે અહીં હું પાછી આવી શકીશ કે નહિ, એનો મને ભરોસો નથી. મુરારદેવીના મનમાં મારા વિશે પૂરેપૂરા સંશય આવી ગયો છે—પણ એ સંશય તે મોઢેથી ઝોલીને જાહેર કરવાની નથી; કિન્તુ મારા પર તેની દષ્ટિ પડતાં જ તે મને જીવતી દટાવી દેશે કે કોઈ અંધારી કોટડીમાં પૂરીને ઝુંગળાવી મારી નાંખશે, એ તો નક્કી જ છે. માટે મારી એક નમ્ર પ્રાર્થના આપ સાંભળશો? મારા જેવી એક દીન દાસી આપને ઉપદેશ તો ક્યાંથી આપી શકે? આ તો નાનું મોઢું ને મોટી વાત ક્યાં જેવું જ થાય છે; પરંતુ હવે ખીજે કોઈ ઉપાય ન હોવાથી હું સૂચવું છું કે, આપ પુનઃ કોઈ નિમિત્ત કાઢીને મહારાજને મળવા જાઓ અને તેમને આ ભેદ ખુલ્લે ખુલ્લો જણાવીને અથવા તો ખીજી કોઈ યુક્તિથી તેમને મુરારદેવીના મંદિરમાંથી ખીજે સ્થળે લઈ જાઓ. એ ઉપાય પણ જો આજે જ અથવા તો આવતી કાલે સંધ્યાકાળ સૂધીમાં થાય, તો જ વધારે સારું—તો જ મહારાજને જીવ બચી શકશે. જો આવતી કાલની સંધ્યા વેળા વીતી ગઈ, તો પછી આપણા હાથમાં કશું પણ રહેવાનું નથી, એ ધ્યાનમાં રાખવું. મહારાજ જો મુરારદેવીના રંગમહાલયમાંથી નીકળી ગયા, તો જ તેમના પ્રાણ બચવાનો સંભવ છે; નહિ તો આપણા આ પાટલિપુત્ર નગરને સત્વર જ અનાથ થવાની વેળા આવેલી જાણવી. હવે હું ખીજી તે શી સૂચના કરું? આપની આજ્ઞા છે, તો હવે હું જઈને જો ખીજી કોઈ પણ સમાચાર મળે, તો તે મેળવવાની દાર્શીશ કરું છું. પણ હવે પાછી આવીને તે સમાચાર હું આપને જણાવી શકીશ, એવી મને તો આશા નથી. પછી તો જેવી પરમાત્માની ઇચ્છા અને જેવાં મારાં ભાગ્ય !!” સુમતિકાએ પૂર્ણ ચતુરતા અને પૂર્ણ સ્ત્રીચરિત્રથી એ વાક્યો ઉચ્ચાર્યાં.

સુમતિકાના ઝોલવામાં રાક્ષસનું પૂરેપૂરું ધ્યાન હતું નહિ. તે એ પ્રમાણે ઝોલીને તત્કાળ ત્યાંથી ચાલતી જ થઈ ગઈ. જવામાટે તેણે અમ્મ-ત્વની આજ્ઞા પણ લીધી નહિ. રાક્ષસનું મન અર્ધ પોતાના વિચારમાં અને અર્ધ સુમતિકાના ભાષણને સાંભળવામાં રોકાયેલું હતું. એથી તે પોતાનું ભાષણ પૂરું કરીને ત્યાંથી ચાલતી થઈ, એનું પણ તેને થોડીવાર પછી જ જ્ઞાન થયું. પરંતુ જ્યારે તેણે જાણ્યું કે, સુમતિકા ગઈ ત્યારે તેણે આજ્ઞા ન લીધી તે માટે અમાત્યને ધણું જ આશ્ચર્ય થયું. તેણે તત્કાળ દ્વારપાળને ઝોલાવીને પૂછ્યું, “સુમતિકા ગઈ કે શું?” એનું “હા” માં ઉત્તર મળતાં તેણે વધારે કોઈ પણ પૂછ્યું નહિ અને પાછો પોતાના વિચારમાં તે નિમગ્ન થઈ ગયો. તેના વિચારોની પરંપરા નીચે પ્રમાણેની હતી;—

“નિષ્કંટક રાજ્યના નામથી પ્રસિદ્ધ થયેલા આ મગધરાજ્યપર હવે અવસ્થ કાંઈ પણ આપતિ આવવાનાં ચિન્હો જણાય છે. નંદવંશ શુદ્ધ જ રહે, તેટલા માટે મેં શદ્વી-વૃષલીને પટરાણી થવા દીધી નહિ-તેના ઉદરમાંથી એક પુત્ર પણ જન્મ્યો-તેનો પણ એ વેલોમોડો સિંહાસને એસશે, એ સારું નહિ થાય, એવી ધારણાથી વંધ કરાવી નાંખ્યો. તે જ બાળકની માતા-તે જ વૃષલી આજે રાજને જીવ ક્ર પ્રાણ થઈને ઘેઠેલી છે અને હું પણ તેને નમાવવામાં અશક્ત થઈ પડ્યો છું. રાજનું અને મારું પરસ્પર લાંબા સમય બાપણ થતું તો દૂર રહ્યું, પણ રાજનાં દર્શનનો લાભ પણ તે ખીજને થવા દેતી નથી. આટલું બધું થઈ ગયેલું હોવા છતાં પણ અઘાપિ એને માટે મારાથી કોઈ ઉપાયની યોજના કરી નથી શકાતી; એ તો વળી વિલક્ષણ જ છે. પણ કરવું શું? એક વાર જમ તેમ કરીને મહારાજને મળ્યો તો ખરો, પણ તે શ્રમનું ફળ કાંઈ પણ થયું નહિ. પણ હવે ખીજ વાર મેળાપ થવા માટે શો ઉપાય કરવો? મેળાપ થાય તો તો એ બધું ખુલ્લે ખુલ્લું જણાવીને તેમને સાવધ રહેવાની પ્રાર્થના કરીશ. પણ પ્રથમ મેળાપ તો થવો જોઈએ ને? મુખ્ય અમાત્યને પણ જ્યાં રાજના મેળાપનાં સાંસાં પડવા લાગ્યાં, ત્યાં હવે રાજના નાશના દિવસો જ પાસે આવી પહોંચ્યા છે, એમ જ કહી શકાય. પરંતુ આપણે તો આપણું કર્તવ્ય ધ્યાનરૂપે જ જોઈએ.” એમ વિચાર કરીને અમાત્ય રાક્ષસ ત્યાંથી ઉઠ્યો અને તત્કાળ એક પત્ર લખી તે પોતાના એક અત્યંત વિશ્વાસુ મનુષ્યદ્વારા મુરાદેવીના મંદિરમાં રાજને આપવા માટે તેણે મોકલી દીધી.

અમત્કાર ગમે તેવો હોય; પણ રાક્ષસનું એ પત્ર આવતાં જ જાણે તેને મહારાજના હાથમાં પહોંચાડવાની પૂર્વ વ્યવસ્થા જ કરી રાખી હોયની! તેમ જ બન્યું. એ પત્ર તત્કાળ મહારાજના હાથમાં ગયું. મુરાદેવી તો ત્યાં ઘેઠેલી જ હતી. મહારાજે એ પત્રને ઉખેડીને વાંચવાનો આરંભ કરતાં જ તેણે રાજને કહ્યું કે, “આટલું બધું અગત્યનું એ પત્ર તે કોનું છે વારુ?”

“અમાત્ય રાક્ષસનું.” રાજએ ઉત્તર આપ્યું.

“અમાત્ય રાક્ષસનાં તો આજ કાલ ઉપરા ઉપરી પત્રો આવવા લાગ્યાં છે ને શું? તેમને પોતાને અહીં આવવાનો કંટાળો થવા માંજો છે, એમ જ આથી તો અનુમાન થાય છે. આપનો મારાપર પાછો સ્નેહ થયો, તોપણ એનો દ્વેષ આછો થતો નથી. મારા અન્ત:પુરમાં ન આવવું પડે, તેટલા માટે જ આ યુક્તિ રચેલી હોય, એમ જણાય છે.” મુરાદેવીએ પોતાના કપટ-તંત્રનો ઉપક્રમ કરતાં કહ્યું.

“પ્રત્યક્ષ આવવાથી મેળાપ થઈ નથી શકતો અને કોઈ પોકાર નથી સાંભળતું, એમ તેનું કહેવું છે.” રાજાએ પત્ર વાંચીને કહ્યું.

“અમાત્યનો પોકાર અને તે અહીં કોઈ સાંભળતું નથી? મનમાં અમુક એક કાર્ય કરવાની ધારણા ન હોય, એટલે પછી તેનાં અનેક કારણો બતાવી શકાય છે. ઠીક; પણ પત્રમાં એણે શું લખ્યું છે?” મુરાદેવીએ પૂછ્યું.

“પુનઃ એકવાર તેણે અહીં આવીને મને મળી જવાની આજ્ઞા માગી છે અને તે પ્રસંગે એક મોટા રાજકારણ વિશે વાતચિત કરવાની તેની ઇચ્છા છે, એમ આમાં લખેલું છે.” રાજાએ ઉત્તર દીધું.

“હશે એ પણ પહેલાંના જેવું જ કોઈ રાજકારણ. હવે પરચકનું કારણ તે કયાંથી બતાવી શકે? અમાત્ય મહાન્ સ્વામિભક્ત હોવાથી મને લાગે છે કે, આપની ક્ષેમકુશળતા માટે તેના મનમાં સદા સર્વદા સંશયો જ આવ્યા કરતા હશે. હું આપના જીવને કાંઈપણ જોખમમાં નાંખવાની છું, એવો સંશય તો એને નહિ આવ્યો હોયને? મને તો આજકાલ-જો કે કહી નથી શકાતું તોપણ-એમ ભાસવા લાગ્યું છે કે, એના મનમાં અવસ્ય મારા માટે જ કોઈ ખોટો સંશય આવેલો છે. પણ હું હવે એ ભાજગડમાં પડવા નથી માગતી. મારી પાસે તો હવે માત્ર આપનાં ચરણની સેવા વિના ખીજા વિષયમાં ધ્યાન આપવાની વેળા જ નથી અને મારી તેવી ઇચ્છા પણ નથી. નહિ તો એના મનમાં શું છે અને શું નહિ, તે મેં બધુંએ બહાર કઢાવ્યું હોત; પરંતુ જ્યાં સુધી આપનો મારામાં નિર્મળ રનેહ છે, ત્યાં સુધી હું સર્વથા નિઃશંક છું. ખીજાએના મનમાં મારા વિશે ગમે તેટલા સંશયો હોય અને તેઓ મારા માટે ગમે તેમ બોલતા હોય, તેની દરકાર કરવાનો કે તેમની તપાસ કરવાનો વિચાર સુદ્ધા પણ હવે મારા મનમાં રહ્યો નથી. આપનાં ચરણોને આધારે હું સર્વથા નિઃશંક નિર્ભય અને નિશ્ચિત થઈ ગએલી છું. પણ અમાત્યે આટલું બધું શું લખ્યું છે વારુ?” મુરાદેવીએ સ્ત્રીચરિત્રના ભાવથી ધીમે ધીમે વાત કઢાવવાને પ્રયત્ન કર્યો.

“અમુક એક ઘણું જ મહત્ત્વનું રાજકારણ છે, માટે કૃપા કરીને જેટલી ઊતાવળે બની શકે, તેટલી ઊતાવળે એક વાર દર્શનનો લાભ આપવો અને હું આવું તે વેળાએ મારી પ્રાર્થના લક્ષ્યપૂર્વક સાંભળી લેવી; એટલું જ લખેલું છે, ખીજું તે શું હોય? મને તો હવે તારાવિના એક ક્ષણ માત્ર પણ ચાલી નથી શકતું અને અમાત્ય રોજ નવાં નવાં રાજકારણો

કાઠ્યા કરે છે. સુમાત્ય છે, તેના નામથી તમને યોગ્ય લાગે તે વ્યવસ્થા કરો. હું મારા પિતા પ્રભાણે રાજ્યભારને શિરપર ઉતારીને અરણ્યમાં વાસ કરવાને મએલો છું, એમ સમજો! એમ અનેક વાર કહેવા છતાં પણ એ માનતો નથી, તેનો શો ઉપાય કરવો?" રાજ્યએ પોતાનો કંટાળો જાહેર કર્યો.

“આર્યપુત્ર! માત્ર મારા જ માટે આપનાં રાજ્યકાર્યો બગડે અથવા તો મારામાં લુબ્ધ થવાથી આપ રાજ્યનાં કાર્યોમાં જોઇએ તેવું ધ્યાન આપતા નથી, એવી પ્રજાજનોની માનીનતા થાય, એ મને તો સારું લાગતું નથી. જો એમની એ માનીનતા એવી જ રીતે વધતી જશે, તો પછી પ્રજા પણ મારો દ્વેષ કરવા માંડશે. હાલમાં તો અમાત્ય જેવા થોડા જ પુરુષો મારો દ્વેષ કરનારા હશે; પરંતુ મોટાં મોટાં રાજકારણો ઉપસ્થિત થાય અને અમાત્ય મળવાની માગણી કરે—તેનો પણ આપ અસ્વીકાર કરો, એટલે પછી બધાના મનમાં ખોટા વિચારો બંધાય જ તો. માટે મારી એટલી જ વિનતિ છે કે, અમાત્યને એક વાર અહીં અવસ્ય જોલાવીને તેની શી પ્રાર્થના છે, તે આપે સાંભળી લેવી.” મુરાદેવીએ કહ્યું.

“વાતમાં માલ જેવું તો કાંઈ પણ હશે નહિ અને જો મહત્ત્વની વાત હોત, તો શું પત્રદ્વારા તે વાત તે મને જણાવી ન શકત? રહેવા દેને હું તેને લખું છું કે,.....”

રાજ કાંઈક વધારે જોલવા જતો હતો, એટલામાં તેને વચમાં જ અટકાવીને મુરાદેવી જોલી કે, “ના-ના-આર્યપુત્ર! આપ એમ કરશો જ નહિ. આપની અમાત્યને મળવાની ઇચ્છા ન હોય, તો પણ હું વિનવું છું કે, આપ તેને મળવા માટે જોલાવો અને શાંતિથી તેનું જે કહેવું હોય તે સાંભળી લ્યો. જો કાંઈ મહત્ત્વનું કાર્ય હોય તો તેમાં અવસ્ય આપે લક્ષ આપવું જ જોઈએ. આપ રાજ્યકાર્યમાં બિલ્કુલ લાગ નથી લેતા, એવી જો કાંઈ પરકીય રાજ્યને જાણ થાય, તો ખરેખર જ કાંઈ અજોય સંકટ આવી પડે. એમાં અસંભવિત હોય એવું કાંઈ પણ નથી. અર્થાત્ બલે અહીં રહીને પણ આપે અમાત્યને વારંવાર જોલાવીને રાજ્યકાર્યમાં લાગ તો લેવો જ જોઈએ. મારી આગ્રહપૂર્વક એટલી જ વિનતિ છે કે, માત્ર આપે અહીંથી કયાંય બીજે સ્થળે જવું નહિ;—કારણ કે, મને આપના જીવનની ધણી જ ચિન્તા થયા કરે છે. આપના અને મારા બહાર ધણા શત્રુ છે—અપૂર્ણ આવ્યા તે વેળાએ શું થયું હતું, તે તો આપે પ્રત્યક્ષ જોએલું જ છે, માટે જ આ વિનતિ કરવાનું હું સાહસ કરું છું. હું ધણી જ સાવધ અને કાંઈના કાવત્રામાં ન આવું એવી હોવાથી, આપને

ખીજે સ્થળે લઈ જવાના પ્રયત્નો અવશ્ય તેઓ કરવાના જ, એ ખુલ્લું છે. માટે આપ એટલી જ સંભાળ રાખવાની કૃપા કરજો અને આપને રક્ષવાના પ્રયત્નમાં મારા પ્રાણ જશે, તો તેની પણ હું પરવા કરવાની નથી. આર્યપુત્ર! આપ સુરક્ષિત છો, ત્યાં સૂધી જ મારા વૈભવો પણ રક્ષાયલા છે. ન કરે નારાયણ ને આપના જીવને કાંઈ પણ જોખમ લાગે તો મારી કેવી દુર્દશા થાય, તેની હું કલ્પના પણ કરી શકતી નથી. મને મારા શત્રુઓ જીવતી જ બાળી નાંખશે કે મારા માંસની ગીધા અને શૂંગાલોને ઉભણી આપશે, એ અત્યારે કાંઈ પણ કહી શકાય નહિ.” મુરાદેવીએ કપટભાવનો વિસ્તાર કર્યો.

“મુરાદેવી! આ તે તું શું બોલે છે? આવો વિલક્ષણ અનુભવ પ્રત્યક્ષ મળેલો છતાં પણ હું અસાવધતાથી ખીજે સ્થળે જઈ, એમ બને ખરું કે? હું ક્યાંય પણ જનાર નથી. જેનામાં મારો સંશય છે, તેને અહીં બોલાવીને હું ક્યારનુંય દેહાંતરાસન આપી ચૂક્યો હોત; પણ તારા કામલ હૃદયે જ તેમાં વિલંબ કરાવ્યો છે. પણ હવે તારું શું કહેવું છે? એમ જ કે નહિ કે, અમાત્યને અહીં બોલાવીને તેની પ્રાર્થના સાંભળી લેવી? હીક છે—અરે કાણુ છે રે? અમાત્યનું માણસ આવેલું છે તેને કહો કે, અમાત્યને અહીં મોકલી આપે—હું અત્યારે મળી શકીશ.” રાજાએ મુરાદેવીની ધ્વજા પ્રમાણે વર્તન કર્યું.

અમાત્યનો પત્ર લઈને આવેલો દૂત રાજાનો સંદેશો લઈને ચાલતો થયો. થોડા જ સમયમાં અમાત્યરાજની મુરાના મંદિરમાં પધરામણી થઈ મહારાજાએ તેનો યોગ્ય સત્કાર કર્યો અને ત્યારપછી તેને વ્યવસ્થાના કુશળ સમાચાર પૂછ્યા. એટલે રાક્ષસે તેના ઉચિત ઉત્તરો આપ્યા અને ત્યારપછી કહ્યું કે, “મહારાજ! આજ મારે એક વિગતિ કરવાની છે; પણ જે આપ તે કૃપા કરીને સાંભળો તો ?”

“હા હું સાંભળીશ. વ્યર્થ પ્રસ્તાવ કરવાની કાંઈ પણ આવશ્યકતા નથી. જે બોલવાનું હોય તે સંકોચ વગર બોલી નાંખો. જે કાર્યમાં મારી પોતાની જ આવશ્યકતા હશે, તે સાંભળવામાં હું રંચમાત્ર પણ વિલંબ કરનાર નથી. પરંતુ જે કાર્ય મારા વિના જ થઈ શકતું હોય, તેને માટે મને વૃથા શ્રમ આપશો નહિ. બોલો—જે બોલવાનું હોય તે.” રાજાએ તેને બોલવાની તત્કાળ આજ્ઞા આપી.

“મહારાજ !” આજ્ઞા મળતાં જ રાક્ષસે પોતાની પ્રાર્થનાનો પ્રારંભ કર્યો. “મારી એટલી જ વિનતિ છે કે, આપ હાલમાં રાજસભામાં બિલકુલ પધારતા નથી, રાજ્યકાર્યમાં લક્ષ આપતા નથી અને એવાં ખીજાં કર્તવ્યો.

પણ કરતા નથી એટલે મગધદેશના શત્રુઓને એમ ભાસવા માંડ્યું છે કે, આ રાજ્યમાં હવે અંધાધુંધીની શરૂઆત થઈ ચૂકી છે. આપણી પ્રજાનો પણ એવો જ અભિપ્રાય થએલો છે. માટે દરરોજ એક વાર તો પ્રજાજનોને દર્શન આપીને તેમનાં સુખદુઃખની વાતો આપે સાંભળવી જ જોઈએ. આજ અને કાલનાં મુદ્દતો ધણાં જ ઉત્તમ છે—તેથી આજે કે કાલે જ્યારે આપની ઇચ્છા થાય ત્યારે આપ રાજસભામાં અથવા તેમ નહિ તો તે સભાગૃહમાંના પોતાના સિંહાસને બે ધડી આવીને બેસવાની કૃપા કરશો, તો બધી વ્યવસ્થા પાછી જેમ હતી તેમ થઈ જશે.”

રાક્ષસનો અંતરથ હેતુ એવો હતો કે, મહારાજ ધનનાનન્દને કોઈ પણ ઉપાયે થોડા સમયને માટે એક બે દિવસમાં મુરાદેવીના મંદિરમાંથી બહાર કાઢવો, એટલે પછીની બધી વ્યવસ્થા પોતાની મેળે જ ઠીક થઈ રહેશે. એ હેતુથી જ તેણે આ નિમિત્ત કાઢ્યું હતું. એ સાધ્ય થયું તો તો સારું, નહિ તો ખીજી યુક્તિ કરવાનો તેનો મનોભાવ હતો. પણ રાજાને એક વાર રાજસભામાં લાવ્યા, એટલે તેને જે કહેવાનું હશે, તે સારી રીતે કહી શકાશે એમ પણ તેને ભાસ્યું. રાજાએ તેનું ભાષણ સાંભળતાં જ હાસ્ય કર્યું અને કહ્યું કે, “હું મારા રાજ્યકાર્યને સધળો ભાર તમારા અને સુમાલ્યના શિરે નાંખીને અહીં ત્રિશ્રાંતિ લેવાને રહેલો છું, એ તમે જાણો છો, છતાં આવી નજીવી બાબતો માટે મને નકામો ત્રાસ આપવાને નીકળ્યા છો, એને તે શું કહેવું ? મેં તમને હજાર વાર કહેલું છે કે, જે એવું કોઈ મહત્ત્વનું કાર્ય હોય તો જ મને કહેજો, નહિ તો તમે પોતે જ સાધારણ કાર્યોની વ્યવસ્થા કરી લેજો. આપની ઇચ્છા પ્રમાણે દરરોજ આવીને રાજસભામાં બેસવાનું મારાથી બની શકે તેમ નથી. હું તો હાલમાં શાંતિનો જ ઉપભોગ લેવાની ઇચ્છા રાખું છું.”

“મહારાજ ! આપ શાંતિનો ઉપભોગ લેવાની ઇચ્છા રાખો છો, તે આ આપનો સેવક સારી રીતે જાણે છે. શાંતિનો ઉપભોગ ભલે લ્યો; પરંતુ દિવસમાં એક વાર કૃપા કરીને માત્ર બે ઘટિકા જ રાજસભામાં પધારો, તો બહુ જ સારું. હું ખાસ ત્રિશ્રાંતિ કરવાને આવ્યો છું, તે કાંઈ કારણ વિના તો નહિ જ હોય. જે રોજ આવવાનું ન જ બની શકે, તો કેવળ કાલનો દિવસ તો પધારો.” અમાત્યે કહ્યું.

“અમાત્યશ્રેષ્ઠ ! જ્યારે તમારો ધણો જ આગ્રહ છે, તો હું આવતી કાલે રાજસભામાં આવવાનો વિચાર કરીશ; પરંતુ દરરોજ અને વારંવાર મારાથી આવવાનું બની શકશે નહિ. હું મુરાદેવીને પૂછીને મારો વિચાર તમને કહી મોકલીશ.” રાજાએ પોતાનો મનોભાવ વ્યક્ત કર્યો.

એટલામાં પડદાપાછળ બેઠેલી મુરાદેવી મોટેથી કહેવા લાગી કે, “રાજ્યકાર્યમાં મારાથી વચમાં આવી શકાય તેમ નથી. દરરોજ આપને રાજસભામાં જવામાટે મેં કેટલીવાર આગ્રહ કર્યો છે—પણ આપ માનતા નથી, તેને હું શું કરું—મારો શો ઉપાય?”

એટલે રાજ હસીને કહેવા લાગ્યો કે, “અમાત્ય! અનુમોદન તો મળી ચૂક્યું. હવે હું અવસ્થ આવતી કાલે રાજસભામાં આવીશ.”

રાજના એ ઉત્તરથી અમાત્યના અંતઃકરણમાં ધણો જ આનન્દ થયો; પરંતુ બીજા દિવસે રાક્ષસનો એ આનન્દ કાયમ રહ્યો કે તેનું સ્થાન શોકે લીધું, એ હવે પછી જાણવામાં આવશે.

પ્રકરણ ૨૨ મું.

મુરાદેવીનું કારસ્થાન.

પોતાની પ્રાર્થનાને માન આપીને રાજ્યે આવતીકાલે રાજસભામાં આવવાનું કપૂલ કર્યું; એથી અમાત્ય રાક્ષસના મનમાં ધણો જ આનન્દ થયો. રાજ ધનાન્દ એકવાર મુરાદેવીના અંતઃપુરમાંથી બહાર નીકળે અને ક્ષણમાત્ર પણ તેનાથી એકાંતમાં વાતચિત થાય, તો તેને પોતાની વક્તૃત્વ શક્તિને પ્રભાવ બતાવીને તથા તેના સમક્ષ અનેક મહત્વનાં કાર્યો રજૂ કરીને ધણોક સમય તેને પાછો મુરાદેવીના મંદિરમાં જવા દેવો નહિ અને જ્યાં સૂધી તે દૂર રહે ત્યાં સૂધીમાં મુરાદેવીના કાવત્રાની વાતો તેને કાને નાંખી તે ત્યાં જાય જ નહિ, એવી વ્યવસ્થા કરવાનો રાક્ષસનો મનોભાવ હતો. રાજ્યે રાજસભામાં આવવાનું કપૂલ કર્યું, એ જાણે પોતાનું અર્ધો અર્ધ કાર્ય થયું, એવી માનીનતાથી તેને ધણો જ ઉલ્લાસ થયો. તેને પોતે જાણે એક મહાભારત કાર્ય કરી નાંખ્યું હોય, એમ ભાસવા લાગ્યું.

રાક્ષસના ઊડી ગયા પછી મુરાદેવી હસતી હસતી અને કટાક્ષપાત કરતી રાજ પાસે આવી અને કહેવા લાગી કે, “જેવો આ ચમત્કાર. આપના બોલવાથી કોઈ એવું જ અનુમાન કરે કે, હું જ તમને અહીંથી બહાર જવા નથી દેતી. રાજ્યકાર્યની વ્યવસ્થા માટે પણ આપે બહાર ન જવું, એમ મેં ક્યારે કહ્યું છે? છતાં પણ લોકોનો એવો અભિપ્રાય બંધાયો છે અને તેઓ તેમ ખુલ્લી રીતે બોલે છે પણ ખરા, એમ મારે કાને આવેલું છે.”

“લોકો અસત્ય અભિપ્રાય બાંધીને અસત્ય શા માટે બોલતા હશે!” રાજ્યે ધણો જ પ્રેમથી મુરાદેવીના સુંદર અને કેતકીવર્ણુ કપોલને અંગુલી પ્રહાર કરવા સાથે હાસ્ય કરીને કહ્યું.

રાજના એ પ્રેમપ્રહારથી મનમાં આનંદ પામી, પરંતુ બહારથી કોપ બતાવી નેત્રકટાક્ષ ફેંકતી બૂને આકુંચિત કરીને મુરાદેવી કહેવા લાગી કે, “આપનો પણ કહેવાનો એ જ ભાવાર્થ છે ને? ત્યારે બાઈ! પારકા લોકો એમ કહે તેમાં તે શી નવાઈ? શું હું આપને રાજસભામાં જવાની ના પાડું છું કે? તેમજ રાજકાર્યની વ્યવસ્થા આપે ન રાખતી, એમ પણ મેં ક્યારે કહ્યું છે? કહો તો ખરા?”

“એકવાર નહિ પણ દશવાર કહેલું છે. જો એક જ વાર કહ્યું હોત તો તે તે અમુક સમયે અને અમુક દિવસે કહ્યું હતું, તે હું બતાવી શકત. પણ દશવાર કરતાં પણ વધારે વાર જ્યાં એવું ભાષણ થયેલું, ત્યાં વેળા તે ક્યાંથી કહી શકાય વારુ? “રાજએ પાછું મોટું ઠેકાણે રાખીને ભડકાવ્યું.”

મુરાદેવીએ એ સાંભળી અધિક ક્રોધનો આવિર્ભાવ કરીને કહ્યું કે ‘ખરું કહો છો! આપના બહાર જવામાં મને ભયનો ભાસ થયા કરે છે, તેથી જ મેં એમ કહ્યું હતું, અને જ્યાં સૂધી મારી સ્વેતાંબરીનું મરણ શાથી થયું, એ પૂર્ણતાથી મારા જાણવામાં નહિ આવે, ત્યાં સૂધી એ ભયનો આભાસ રહેવાનો જ. અમાત્યરાજના મનમાં તો કાંઈ પણ હશે નહિ, પણ ખીજાં કેટલાંક મનુષ્યો અવશ્ય આપના ધાતની યોજનામાં છે જ, એવો મારા મનમાં પૂર્ણ સંશય છે. એવી સ્થિતિમાં આપને.....”

પરંતુ મુરાદેવીનો કંઠ એટલો બધો રંધાઈ ગયો અને નેત્રો અશ્રુથી ભરાઈ આવ્યાં કે, તેનાથી વધારે કાંઈ પણ બોલી શકાયું નહિ. સુમતિકા પેલી બાળ પાસે જ ઊભી હતી. તે મુરાની આવી દશા જોઈને કહેવા લાગી કે, “બાઈ સાહેબ! આ શું? ગઈ કાલે જ આપને ધાત્રેયિકાએ કહ્યું નહોતું કે, આપ અત્યારે જે સ્થિતિમાં છો, તે સ્થિતિમાં હવે કોઈ દિવસે ૨૬ વર્ષ નહિ, ગુસ્સે ન થવું અને હમેશાં આનંદમાં જ રહેવું? અને આજ જ આપ પેલા આનંદના સમાચાર મહારાજને સંભળાવવાનાં હતાં ને? એ સાંભળવાથી મહારાજને કેટલો બધો આનંદ થશે?”

“સુમતિકા! તને તે વળી વચમાં બોલવાનું કોણે કહ્યું? રહેતાં રહેતાં બાઈ! તું પણ બટકબોલી થતી જાય છે ને શું!” મુરાએ છલકો કર્યો.

“બાઈ સાહેબ! કોઈ આનંદનો પ્રકાર થયો અને તે મહારાજને સંભળાવવાનું રમરણ કરાવી આપ્યું, એમાં બટકબોલાપણું શું થયું વારુ? અને કદાચિત્ એ બટકબોલાપણું હોય, તોય સાત્ય હોવાથી મહારાજ એને માટે કોપ કરવાને બદલે મને સારું ઇનામ જ આપશે; એવો મારો નિશ્ચય છે.” સુમતિકાએ ઉત્તર આપ્યું.

“હવે મૂગી મરને! હજુ કેટલુંક બોલીશ?” મુરાદેવી ગુમરીતે રાજ્યપ્રતિ નેત્રકટાક્ષ ઝેંકીને અને તજનીને નાસિકાપર રાખી, દાસીને કહેવક લાગી. એટલે તે બહુબોલી દાસી પાછી કહેવા લાગી; “હું તો મૂગી મરીશ; પણ આપના આ કાણે કાણે પીળા પડતા જતા ગાલો અને શરીરમાં આવતું આલસ્ય, અને વધારે કહીએ તો.....એ સર્વ ચિન્હો મહારાજને એ વાત કહી નહિ દે કે ?”

“બી રહે-રાંડ! ચામડી! હું તારી હજુ જ તાળવેથી ચૂંટી કાઢું છું.”

એમ કહીને મુરાદેવી કૃત્રિમ કોપથી સુમતિકાને મારવાને દોડી. એટલે મહારાજએ તેને અટકાવીને કહ્યું કે, “સુમતિકે! આ તમારી વાત શી છે? મારાથી મુરાદેવી શું ધૂપાવવા માગે છે?”

“મહારાજ!” સુમતિકા ધણા જ આનંદ અને પ્રેમના આવિર્ભાવથી કહેવા લાગી કે, “અમે ગમે તેટલું પણ ધૂપાવીએ, તો પણ દેવી અન્તે વીર-પ્રસૂ થનારાં છે, એ વાત કેટલા દિવસ ધૂપી રહેશે વારુ?”

દાસીનું એ ભાષણ સાંભળતાં જ મહારાજને ધણો જ વિસ્મય અને આનંદ થયો. તે એકાએક બોલી બેઠ્યો કે, “સુમતિકા શું તું કહે છે તે ખરું છે? દેવી ખરેખર વીરપ્રસૂ-વીરપુત્રને જન્મ આપનારી થવાની છે? આજે તો તે મને ધણા જ સારા સમાચાર સંભળાવ્યા! આ સમાચાર-વધાઈનું તને ધનામ શું આપું?” એમ કહીને તેણે મુરાદેવી પ્રતિ દષ્ટિ કરીને ન્વયું-મુરાદેવીનાં નેત્રોમાંથી અશ્રુનું વહન થતું તેને દેખાયું, તેથી રાજ તેને પૂછવા લાગ્યો કે, “પ્રિયા મુરે! તું વીરપ્રસૂ થનારી છે, એ સાંભળીને મને આનંદ થાય છે, ત્યારે તને આટલો બધો ખેદ શા માટે થાય છે વારુ? આ પ્રસંગ દિવસ કરવાનો છે કે શોક કરવાનો?”

પરંતુ મુરાદેવીએ એનું કાંઈ પણ ઉત્તર આપ્યું નહિ. તેનાં નેત્રોમાંથી એક સમાન અશ્રુ પ્રવાહ ચાલ્યો જ જતો હતો, અને તેને તે પોતાની સાડીના પલ્લવથી લૂછતી જતી હતી. જેમ જેમ અશ્રુનો પ્રવાહ વધારે અને વધારે વધતો ગયો, તેમ તેમ રાજનું મન પણ વધારે અને વધારે ખિન્ન થવા લાગ્યું અને મુરાદેવી શોકને શમાવવા માટે તે અનેક પ્રયત્નો કરવા લાગ્યો. “પ્રિયે! પોતાના વીરપ્રસૂ થવાના સમાચાર ખીજના મુખે સાંભળતાં જ તું આમ રડવા કેમ લાગી? તારા હૃદયમાં એવી તે શી દુઃખદ ભાવના થઈ આવી? મને તે જણાવ-મનમાં જરા પણ સંકોચ ન રાખતાં જ હોય તે કહી દે. જ્યાં સુધી તું એનું કારણ નહિ જણાવે, ત્યાં સુધી કાંઈ પ્રકારે મારા મનનું સમાધાન

થવાનું નથી. તું વીરપ્રસૂ થઈશ અને તેથી આપણા આ દહ થએલા પ્રેમમાં વધારે દહતા થાય, તેટલા માટે આ અપત્યરૂપ ગ્રંથિ બંધાશે, એ સાંભળીને મને તો ધણો જ હર્ષ થયો, પણ તને તો મેં શોકમાં જ નેઈ. આનંદ-અશ્રુને સ્થાને શોકનાં અશ્રુ શામાટે વર્ષાવે છે? વળી હું વિનતિ કરી કરીને થાક્યો, છતાં કંઈ ઉત્તર પણ આપતી નથી. એમ આજે કેમ થઈ ગયું? તને આમ શોકમાં ઘેરાયલી નેવાથી મારું મન પણ ઉદ્ધિમ થઈ જાય છે. બોલ-માન એ શબ્દો બોલીને પણ તારા શોકનું કારણ તો કહી બતાવ. કેમ સુમતિકે! તારી સ્વામિનીના રોદનનું કારણ શું છે, તે તું કંઈ જાણે છે કે?”

“મહારાજ! બીજું કારણ તે શું હોઈ શકે વારુ? દેવીને એમ લાગે છે કે, જેવી રીતે.....” પરંતુ મુરાદેવીએ સુમતિકાને વચમાં જ બોલતી અટકાવીને કહ્યું કે, “ચુપ રહે. સુમતિકે! ગમે તેવું સારું મારું બકીને પોતાની વાચાળતાને વ્યક્ત ન કર.”

એ આજ્ઞા સાંભળતાં જ સુમતિકા એકદમ બોલતી બંધ થઈ ગઈ. પરંતુ રાજ્ય ધનનાનન્દ મુરાદેવીને ઉદ્દેશીને કહેવા લાગ્યે કે, “વાહ! પોતે કહેવું નહિ, અને બીજું કંઈ કહેતું હોય, તો તેને કહેવા દેવું નહિ. એનું શું પ્રયોજન? એ સુમતિકા બિચારી મને બધું કહી સંભળાવતી હતી, તેને વચમાં જ તે શામાટે અટકાવી, કાણ જાણે? સુમતિકે! તું જે હોય તે સંકોચવિના કહી સંભળાવ. તારે કંઈ પણ શંકા કરવી નહિ, તને મારી આજ્ઞા છે.”

“અરે ભગવાન! હવે તો મારી દશા સૂડી વચ્ચે સોપારી જેવી થઈ પડી. અહીં મહારાજની આજ્ઞા અને અહીં મહારાણીની આજ્ઞા. હવે કોની આજ્ઞાનું પાલન કરું અને કોની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરું? તથાપિ મહારાજ! હું આપની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરવાને સર્વથા અસમર્થ છું. મહારાણીનું ધારવું એમ છે કે, પોતે વીરપ્રસૂ થશે તો ખરાં, પણ તેથી લાભ શો? અંતે તો અવતરેલા બાળકનો અરણ્યમાં મારાઓની તરૂવારની ધાત જ થવાનો ને?” સુમતિકાએ સંશયને તોડી નાંખ્યો.

સુમતિકાનો હજી પણ વધારે બોલવાનો વિચાર હતો, છતાં પણ તેને પોતાની ધ્રુજા વિરુદ્ધ વચમાં જ અટકી જવું પડ્યું; કારણ કે, એ વેળાએ રાણી મુરાદેવીના શોક ધણો જ વધી જવાથી તેણે મોટે મોટેથી રડવા માંડ્યું હતું અને એ રોદનને સાંભળી રાજાનું ચિત્ત પણ સર્વથા શોકથી ભરાઈ ગયું હતું-તેણે એકાએક પોતાની છાતી સાથે ચાંપીને

રાણીને આશ્વાસન આપતાં કહ્યું કે, “પ્રિયતમે! મુરે! આ શું કહેવાય? જે વાત બની ગઈ છે, તે વિસરી જવાનો તારો અને મારો ઠરાવ હતો કે નહિ? ત્યારે હવે વ્યર્થ આ શોકનો આરંભ શા માટે કર્યો છે? ખરું પૂછે, તો હવે એવા શોકનું કાંઈ પણ કારણ નથી.”

“આર્ય પુત્ર! કારણ નથી, એમ કેમ કહો છો વારુ? જેવી રીતે પૂર્વે પ્રસંગ આવ્યો હતો, તેવો જ પ્રસંગ આજે પણ આવી પહોંચ્યો છે. આપ આવતી કાલે તો અહીંથી પધારવાના. અમાલ્ય રાક્ષસનાં કપટતંત્રો કાંઈ મારાથી અભણ્યાં નથી. આપને ગમે તે કારણ બતાવીને ચાર ધડી મારાથી દૂર કરવા અને ત્યાં એકાંતમાં આપને આડું અવળું સમજાવીને મારા મંદિરમાં પાછા આવવા દેવા નહિ, એવો જ એનો નિશ્ચય હોય એમ દેખાય છે. આપ અહીં જ વસો છો અને જ્યારે એ આવે છે, ત્યારે હું માત્ર ચાર પગલાં જ દૂર રહું છું, એટલે એનાથી મન મોકળું કરીને કાંઈ પણ ગુપ્ત વાર્તા કરી નથી શકાતી; પરંતુ એકવાર આપ મારાથી દૂર થયા, એટલે પછી થઈ રહ્યું! આપને ગમે તેમ સમજવીને મારાવિશે આપનું મન કલુષિત કરવાનો જોઈએ તેટલો સમય મળશે. એટલે હવે કહો કે, હું રડું નહિ, તો બીજું શું કરું? આપ મારાથી દૂર ગયા, એટલે પછી મારી કેવી દુર્દશા થશે, તે તો પરમાત્મા જાણે! સાત વર્ષ પહેલાંનો બનાવ આજે પાછો આવીને મારાં નેત્રો સમક્ષ ચિત્રરૂપે ઊભો રહ્યો છે! હે જગદીશ્વર! મને તે આ જગતમાં જન્મ જ શામાટે દીધો! અને જન્મ આપ્યો તો મારી કુક્ષાથી બીજાં બાળકને શામાટે ઉપજાવે છે? અરે રે નિર્દોષ અર્ભકાનો ઘાત થાય છે અને આ અભાગિની માતા બાલધાતીની ગણાય છે—ઓ દયાળુ પરમાત્મન! મને હવે જલ્દી બોલાવી લે !!”

એવા દુઃખોદ્ધગાર કાઠીને મુરાદેવી અપરંપાર શોક કરવા લાગી. હવે એનું સમાધાન કેવી રીતે કરવું, એ રાજાને સૂઝ્યું નહિ. અંતે વળી પણ તે કહેવા લાગ્યો કે, “ત્યારે હું રાજસભામાં જઈશ જ નહિ, પછી તો કાંઈ નથીને? જે કાંઈ અગત્યનું કાર્ય હશે, તો તેનો નિર્ણય અહીં જ સભા ભરીને કરીશું. બસ એ જ નિશ્ચય!”

“ના—ના—ના.” મુરાદેવી શોકને શમાવી નેત્રો લૂછીને કહેવા લાગી, “એમ કરવું ઉચિત નથી. ઠરાવ પ્રમાણે આપ રાજસભામાં ભલે પધારો પણ પાછા અહીં આવવાનું સ્મરણ રાખજો. પણ એ પીટ્યો રાક્ષસ આપને કારાગૃહમાં તો નહિ નાંખે, એવા સંશયથી મારું તો આખું શરીર કંપાયમાન થઈ જાય છે.” મુરાદેવી પાછી ચિણ્ગારી મૂકી.

“મને કારાગૃહમાં નાંખશે? તું આજે ગાંડી તો નથી ચર્મને?”
ધનાનન્દ હસીને જોડ્યો.

“કદાચિત્ એમ પણ અને! એમાં આશ્ચર્ય જેવું શું છે? આપના પ્રાણનાશનો પ્રયત્ન પણ જ્યારે થઈ ચૂક્યો છે, તો આપ એકવાર અહીંથી છૂટીને તેમના તાબામાં ગયા, એટલે આપને અહીં પાછા ફરતા અટકાવવા, એ સર્વથા અશક્ય છે અથવા તો તે એમ કરવામાં તે આગળ પાછળનો જરાપણુ ત્રિચાર કરશે, એવી મારી ધારણા તો નથી જ. આપને હું કાંઈ ન જવાનો આગ્રહ કરતી નથી-પણુ જો જશે અને કાંઈ પણ વિપરીત થશે તો! એની જ ક્ષણે ક્ષણે ભીતિ થયા કરે છે. પ્રથમ મારા પુત્રનો ઘાત કરાવીને મને કારાગૃહવાસિની બનાવી હતી, તેવો જ પ્રસંગ જો હવે પાછો આવવાનો હોય, તો મને પણુ મારી નાંખવી, એટલી જ મારી આપનાં ચરણોમાં વિનતિ છે.” એમ કહી રાગનાં ચરણોમાં પડી મુરાદેવી મહાન આકંઠ કરવા લાગી. રાગ ગભરાઈ ગયો અને જોડ્યો, “પણુ મારે જવું જ નથી તેનું કેમ?”

“ના-ના.” મુરાદેવી એકએક મસ્તક જીયું કરીને કહેવા લાગી. “એમ કરવાથી કાંઈ પણુ લાભ થવાનો નથી. અમાત્યને જેવી રીતે વચન આપેલું છે, તેવી રીતે જો આપ વર્તન નહિ કરો, તો એનો દોષ તેજા મારે માથે જ ચઢાવવાના. તેના દેખતાં જ મેં આપને સભામાં જવાની ભલામણુ કરી અને હવે આપ નહિ જાઓ, એટલે તેજા એમ જ કહેવાના કે, મુરાદેવી અસત્યભાષિણી છે-એણે જ રાગનું મન ઈશ્વરી નાંખ્યું હશે, આમ મારો દોષ દેખાય એ સારું નહિ. આવતી કાલે તો અવશ્ય આપે એકવાર સભાગૃહમાં પધારવું જ જોઈએ. મારા વિશેના આપના હૃદયમાંના પ્રેમને જાગૃત રાખવાનું વચન આપો, એટલે પછી મારું ખીજું કાંઈ પણુ કહેવું નથી. મને મારા પોતાના વિશે જરા પણુ દરકાર નથી. મને મારા જીવની....”

મુરાદેવી, એ બધું બાષણુ એટલા બધા શોકના અવિભાવથી જોલી કે, તેથી રાગના મનમાં તેના માટે પ્રેમનો ધણો જ સારો ઉમળકો આવવાથી તેણે તેને દૃઢ આલિંગન આપ્યું. ત્યાર પછી તે દૃઢતાથી કહેવા લાગ્યો કે, “તારે લેશ માત્ર પણુ ચિંતા કરવી નહિ. તારી આજ્ઞા છે, તેથી જ આવતી કાલે હું સભામાં જઈશ, અને ધડી બે ધડી બેસીને તત્કાળ અહીં પાછો આવી પહોંચીશ.”

મુરાદેવીને પોતાના સંયોગથી પુનઃ પુત્ર થવાના સમાચાર સાંભળી રાજાને ધણો જ આનંદ થયો અને તેથી મુરા વિશેના તેના પ્રેમમાં એકાએક વૃદ્ધિ થઈ ગઈ. રાજા વારંવાર મુરાને એ વિશે લિખ લિખ પ્રશ્નો પૂછ્યા કરતો હતો. જ્યારે મુરાદેવીને પોતાની ઇચ્છા જણાવવા માટે ધણો જ આમ્રહ કર્યો, ત્યારે મુરાદેવી તેને ઉદ્દેશીને ધણી જ નમ્રતાથી કહેવા લાગી કે, “આપનો પ્રેમ મારામાં અખંડિત રહે અને મારો પુત્ર આપના અંકમાં રમતો હોય, તે જ્ઞેવાનો મને પ્રસંગ મળે, એટલે મારી બધી ઇચ્છાઓ તમ થઈ, એમ ધારવું.” એથી રાજા ધણો જ પ્રસન્ન થયો. એવી રીતે વાતચિત કરતાં કરતાં રાજાનાં નેત્રો લાગી ગયાં—તે નિદ્રાવશ થયો—એ નિદ્રા તેને સહજ સ્વભાવે આવેલી હતી કે કેમ, તે અત્યારે કહેવું જરાક કઠિન છે.

રાજા નિદ્રાવશ થતાં જ મુરાદેવી અને સુમતિકા ઉભય હાસ્ય કરીને એક પ્યાનથી પરસ્પર એક બીજાના મુખને જ્ઞેવા લાગી. કોઈ મનુષ્યને પોતાના કપટગળમાં ફસાવવાનો કોઈ એ જણે મળીને પ્રયત્ન કર્યો હોય અને તે સફળ થયો હોય, તો તે સફળતાના આનંદ અને અભિમાનથી તે બન્ને એક બીજાને જ્ઞેઈ રહેવાનો ધર્મ સ્વાભાવિક છે—એ નિયમને અનુસરીને જ એમણે પણ એક બીજાના મુખને જ્ઞેઈ રહેવાનો વ્યાપાર ચલાવ્યો હતો. થોડીક વાર રહીને મુરાદેવી સુમતિકાને સંયોગીને કહેવા લાગી કે, “સુમતિકા! તું જ્ઞે મને આવી રીતે સહાયતા ન આપત, તો મારો સર્વ વ્યૂહ ક્યારનોય નષ્ટપાય થઈ ગયો હોત! વૃન્દમાલા તો બિચારી ગાંડી અને ભોળી ભટાક છે, એને આ મારાં કારસ્થાનો જરા પણ ગમતાં નથી. છતાં પણ મારા માટે તેના મનમાં પ્રેમ તો જ્ઞેવો ન તેવો જ છે, તેથી મારા રહસ્યને તે કયાંય રફેટ કરે તેમ તો નથી જ. આઠ પંદર દિવસમાં તે યુદ્ધધર્મની દીક્ષા લઈને યોગિની બનવાની છે. એનો સધળો આધાર પેલા યુદ્ધભિક્ષુ અને યતિઉપર જ છે. એ તો ઠીક, પણ આર્ય આણુક્ય ક્યારે આવશે વારુ? હવે તે આવવા તો જ્ઞેઈએ.”

એ શબ્દો તેના મુખમાંથી નીકળ્યા ન નીકળ્યા કે દાસીએ આવીને તેને આર્ય આણુક્યના આગમનના સમાચાર કહી સંભળાવ્યા. એથી મુરાદેવીના હૃદયમાં આનંદનો પાર રહ્યો નહિ.

આર્ય આણુક્ય હવે મુરાદેવીનો મુખ્ય ઉપદેશા—ગુરુશ્રેષ્ઠ થયો હતો. સુમતિકા એ બન્નેના પરસ્પર સંદેશા એક બીજાને જણાવવાનું કાર્ય કરતી હતી. અર્થાત્ સુમતિકા પણ આર્ય આણુક્યની અત્યંત એકનિષ્ઠ ભક્તતા થએલી હતી. આર્ય આણુક્યે આજ્ઞા કરી, એટલે પછી તે સારી હોય કે

નકારી, પણ સુમતિકાને તો શિરસાવંઘ જ થવાની! એ આજ્ઞાનું પાલન કરવું કે ન કરવું, એવો પ્રશ્ન જ કાંઈકાળે તેના મનમાં થતો નહોતો. એટલે ચાણક્યને જ્ઞેતાં જ બન્નેને સ્વાભાવિક આનંદ થયો. ચાણક્યને જ્યાં બેસવાનું કહેલું હતું, ત્યાં જઈને મુરાદેવી તેને કહેવા લાગી કે, “આર્ય-શ્રેષ્ઠ! અમે આપની જ વાટ જ્ઞેતાં બેઠાં હતાં—આપ આવ્યા તે ડીક જ થયું. સુમતિકા રાક્ષસને આડું અવળું સમજાવીને ખીજવાર પણ અહીં લઈ આવી હતી. તેણે મહારાજને કાંઈપણ પ્રયત્ને અહીંથી બહાર કાઢવાના હેતુથી આવતી કાલે સલામાં પધારીને પ્રજાને દર્શન આપવાનો આગ્રહ કરેલો છે. મહારાજ પ્રથમ તો હા-હા-ને ના ના કરતા હતા—મને છોડીને જવું તેમને સારું લાગતું નહોતું, પરંતુ મેં જ ન્યારે વયમાં બાલ્યને તેમના ત્યાં પધારવાનું રાક્ષસને અભિવચન અપાવ્યું, ત્યારે જ રાજાએ હા પાડી. એ કાર્ય કરીને મેં આપને સંદેશો કહાવ્યો હતો. કેમ હવે પછી કરવા ધારેલા કાર્યની બધી તૈયારી તો આપે કરી રાખી છે ને?”

“હા—સર્વ તૈયાર છે. કરી રાખી છે એટલે શું? રાક્ષસના મિત્ર અન્નદાસનું ગૃહ રાજમહાલયના નિકટમાં જ છે. તેના ગૃહમાંથી રાજ-મંદિરના દ્વાર પર્યન્ત એક ભોયરું બોલીને દ્વારમાં કૃત્રિમ તોરણ બાંધેલું છે. દારુકર્મા નામના એક કુશળ શિલ્પશાસ્ત્રીની એ કાર્ય માટે યોજના કરેલી છે. ત્યાં શું કરવાનું છે, તે બધું મેં દારુકર્માને કહી રાખ્યું છે. ઉપરાંત એ તોરણના નીચેના ભાગમાં પણ સર્વ યથાસ્થિત તૈયારી કરી રાખેલી છે. હવે એમાં કાંઈ પણ કરવાનું બાકી રહ્યું નથી. સર્વ કાર્ય જેવી રીતે થવું જોઈએ તેવી રીતે થશે અને આપણા કાર્યની નિર્વિઘ્ને સિદ્ધિ થશે. એની ચિન્તા રાખીશ નહિ.” ચાણક્યે કહ્યું.

“ગુરુશ્રેષ્ઠ! આપ જે કાંઈ પણ કરશો, તેમાં કદાપિ ન્યૂનતા આવવાની નથી, એ શું હું નથી જાણતી? મારે એની ચિન્તા શામાટે રાખવી જોઈએ વારુ? પણ જે કાર્યનો આપણે આરંભ કરેલો છે, તે નિર્વિઘ્ને પાર પડે તો તો ડીક, નહિ તો પરિણામ સારું નહિ આવે—જે એમાં કાંઈ પણ વિઘ્ન આવ્યું અને આપણાં કારસ્થાનો ઉઘાડાં પડી ગયાં, તો પછી આપણા પ્રાણ બચવા અશક્ય છે!” મુરાદેવીએ પોતાનો મનોભાવ વ્યક્ત કર્યો.

“વત્સે મુરાદેવી! આ ચાણક્યે જે વ્યૂહની રચના કરેલી હોય, તેમાં કાંઈ કાળે પણ વિઘ્ન આવવાનું નથી, એ તારે નિશ્ચિત માની લેવું, અર્થાત્ એ વ્યૂહને તારે સિદ્ધ થયેલો જ સમજવો. દારુકર્મા ધણો જ કુશળ શિલ્પ-શાસ્ત્રી હોવાથી તેને આ કાર્યમાં યોજવા માટે મેં અન્નદાસના મિત્ર ભૂરિ-

વસુની સહાયતા લીધી છે. ભૂરિવસુ સર્વથા મારા વશમાં છે અને તેને લીધે ચન્દનદાસ પણ મારે આધીન થઈ ગયો છે. ચન્દનદાસ રાક્ષસનો મોટો સ્નેહી છે; તેથી દારુકર્માના હસ્તે રાજદ્વાર પાસે શું દારુણુ કર્મ કરાવવાનું છે, એની મેં ચન્દનદાસને જરા જેટલી પણ ખબર પડવા દીધી નથી: અર્થાત્ આપણા ભેદોનો ઘડો ફૂટી જવાનો ખિલકુલ સંભવ નથી. દારુ પૂરતી રીતે ભરી રાખેલો છે અને તેના બે ઘડાકા થાય, તેવી વ્યવસ્થા કરેલી છે. જે બંને બાર સફળતાથી છૂટયા, તો સમસ્ત નંદવંશનો નાશ થયો જ જાણી લેવો. પછી બીજાઓ માટે પાછળથી જે યોજના કરવાની હશે, તે આપણે કરીશું. આવતી કાલે ધનાનન્દ પોતાના કુળસહિત અથવા તો એકલો અવસ્ય નષ્ટ થવાનો જ, એમાં રંચમાત્ર પણ શંકા જેવું નથી.” એમ કહીને આર્ય ચાણુક્ય સ્વસ્થ બેઠો. મુરાદેવી એ સાંભળીને ક્રિચિત્ ક્રિતાતુર થઈ ગઈ અને ધીમેથી કહેવા લાગી કે, “ડીક, પણ ગુરુવર્ય! મહારાજનો ઘાત ન થતાં બીજા બધાનો નાશ થઈ જાય, એવી યોજના કરી શકાય તેમ નથી કે? જે કાળમુખા સુમાલ્યનો નાશ નહિ થાય અને મહારાજનો જ ઘાત થશે, તો સુમાલ્યના નામે રાક્ષસ રાજ્યકાર્યભાર ચલાવવા માંડશે અને મહારાજના મૃત્યુનું કારણ શોધી કાઢશે. જે એમ થયું તો આપણી દુર્દશા કેવી થશે, એની હું કલ્પના પણ કરી નથી શકતી!” મુરાદેવીના એ વિચારો સાંભળીને ચાણુક્ય ખડખડ હસવા લાગ્યો અને શાંત મુદ્રાથી તેને સમજાવતો કહેવા લાગ્યો કે;—

“મુરાદેવિ! હું તને અત્યારસૂધી મોટી કાર્યદક્ષ અને નીતિશાસ્ત્રને જાણવાવાળી ધારતો હતો; પરંતુ હવે તો મને તારી બુદ્ધિ પણ બીજા સાધારણ સ્ત્રીઓ પ્રમાણે જ કટાયલી દેખાય છે. પુત્રિ! ધનાનન્દનો નાશ રાક્ષસે જ કરાવ્યો, તેણે જ દારુકર્માને ઉશ્કેરીને બધી યુક્તિ રચી, એવા પ્રકારની અક્રવા લોકોમાં ફેલાવવાની તજવીજ કીધા વિના હું રહીશ ખરો કે? એની કેટલીક વ્યવસ્થા તો હું કરી પણ ચૂક્યો છું. જે રાજ ધનાનન્દ મરશે, તો જે કાંઈ પણ કારસ્થાન થયું, તે રાક્ષસે જ કરાવ્યું અને રાજ્યકાર્યભારના લોભથી એ અમાલ્યે જ રાજનો નાશ કર્યો, એવો અપવાદ સર્વત્ર પ્રસરી જશે. એને માટે જવાબદાર હું છું. પ્રત્યેક મનુષ્ય એમ જ કહેતો સાંભળવામાં આવશે, કે આગ્રહ કરીને રાક્ષસે જ રાજને રાજસભામાં બોલાવ્યો અને પોતાના મિત્ર ચન્દનદાસના ગૃહમાં ભોંયરું બાંધીને રાજદ્વાર પાસે તોરણ બંધાવ્યું—એમાં રાક્ષસનો રાજને મારવાનો જ હેતુ હતો. એ સર્વ નિર્વિદને પાર પાડ્યું, એટલે તારા ભત્રીજા ચંદ્રગુપ્તને આગળ કરી તેને સિંહાસને બેસાડીને તારી પ્રતિજ્ઞાની

હું પૂર્તિ કરીશ. તું અત્યારે જે બીજી જ શંકામાં ઘેરાયલી છે, તે શંકા છોડી દે.” એ બાપણુ સાંભળીને મુરાદેવીના સંતપ્ત મનનું અર્ધ સમાધાન તો થયું. હવે પોતાની ઇચ્છાની સિદ્ધિ થવામાં માત્ર એક રાત્રિનો જ અવકાશ છે, એ વિચારથી તેને સંતોષ થયો અને તેણે આણુક્યને જવાની આજ્ઞા આપી.

પરંતુ રાત પડી ન પડી, એટલામાં તો તેના મનની સ્થિતિ પાછી બદલાઈ ગઈ. ગમે તેટલી શક્તિશાલિની અને કપટી હોય, તો પણ અંતે સ્ત્રી જાતિ. મુરાદેવીની નૈસર્ગિક દ્રામળતા તેની ઇચ્છાને આડી આવીને ઊભી રહી.

પ્રકરણ ૨૩ મું.

ચિત્તની ચંચળતા.

આણુક્યના જવા પછી મુરાદેવીના મનમાં પ્રથમ તો થોડીકવાર શાંતિ રહી. “ધણા દિવસની, મહત્વાકાંક્ષા નહિ, કિન્તુ વૈર વાળવાની ઇચ્છા હવે તૃપ્ત થશે અને મારા પુત્રનો સર્વથા અન્યાયથી નાશ કરીને મને કારાગૃહમાં નાંખનાર અન્યાયી રાજાને પોતાના દુષ્કર કર્મનું પ્રાયશ્ચિત્ત મળશે. તેમજ મારી પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે પાટલિપુત્રનું રાજ્ય મારા ભત્રીજાને મળશે—અહા કેવો સુખનો સમય !” એવા એવા વિચારોથી તેને સ્વાભાવિક આનંદ થવા લાગ્યો. આર્ય આણુક્યે પાટલિપુત્રમાં રહીને ધીમે ધીમે પોતાની નાના પ્રકારની યુક્તિઓથી જેવી રીતે એકે એક મનુષ્યોને વશ કરી લીધા હતા, તેવી જ રીતે તેણે મુરાદેવીને પણ વશ કરીને પોતાની શિષ્યા બનાવી લીધી હતી. પ્રથમ તે શા નિમિત્તે તેની પાસે ગયો અને ધીમે ધીમે તેને પોતાના કલ્પામાં કેવી રીતે લાવી શક્યો, એનું વિવેચન કરવાની કાંઈ પણ આવશ્યકતા નથી. “જે ઇચ્છા મારા મનમાં છે, તે જ ઇચ્છાએ એ રાજમહર્ષિના મનમાં પણ વાસ કરેલો છે.” એની ખબર પડવા પછી એને બીજું તે શું જોઈએ તેમ હતું? આણુક્યના બાપણુમાં જ એક પ્રકારનો એવો આકર્ષક ગુણુ સમાયલો હતો, કે તે ગુણુના પ્રભાવથી જે કાંઈ પણ એકવાર તેના વાકપાશમાં સપડાયું, તે કાંઈ કાળે પણ તેમાંથી પાછું છૂટવા પામે, એ સર્વથા અશક્ય હતું. તે સામું તેમાં વધારે અને વધારે જ ફસાવાનું, એટલું જ નહિ, પણ તેને તેમાંથી છૂટવાની ઇચ્છા પણ થવાની નહિ. મુરાદેવીના મનમાં વૈર વાળવાની પ્રબળ ઇચ્છા હતી અને તે ઇચ્છાને પૂર્ણ કરવા માટે આણુક્ય એક ઉત્તમ સાધન મળે

આબું છે, એવી તેની ધારણા થએલી હતી. અર્થાત્ એથી જ ચાણક્યનું વર્ચસ્વ મુરારના મનમાં વિશેષ અને વિશેષ થવા લાગ્યું. એવામાં વળી અત્યારે તેની ઇચ્છાને પાર પાડવાનો પ્રસંગ તેણે ધણો જ પાસે આવેલા દેખાઓ, એટલે તો મુરારને હવે સ્વર્ગ પ્રત્યક્ષ દષ્ટિગોચર થવા લાગ્યું. ચાણક્યના ગયા પછી થોડીકવાર અહીં તહીં ફરીને તે શયનગૃહમાં ચાલી ગઈ. રાજા ધનનન્દ અઘાપિ કાણુ જાણુ સાથી, પણ ઘોર નિદ્રામાં પડેલો હતો. મુરારેવી પણ તેની બાજુમાં પેલી તરફ સૂઈ ગઈ; પરંતુ તેના મનમાંની સ્વસ્થતા આ ક્ષણે જતી રહી હતી. આર્ય ચાણક્યે રાજના વધની કરેલી સઘળી તૈયારીઓનું તે અખંડ ચિંતન કરવા લાગી, અને તેવામાં તેના મનમાં “જે આજે મારો પુત્ર જીવતો હોત, -જે રાજાએ ખીજાની વાતો સાંભળી મારામાં અવિશ્વાસ લાવીને મારા ચિરંજીવીનો ઘાત કરાવ્યો ન હોત, તો આજે રાજનો પોતાનો નાશ થવાનો પ્રસંગ શાને આવ્યો હોત? આજે મુમાલ્યને સ્થાને મારો સુત જ સિંહાસને વિરાજેલો હોત!” એવા પણ ફેટલાક વિચારો તેના મનના માર્ગમાંથી વાયુવેગે પસાર થઈ જતા હતા.

એટલામાં રાજા ધનનન્દ કાંઈક જાણે છે, એવો તેને ભાસ થયો; તેથી તે ધ્યાનપૂર્વક સાંભળવા લાગી. જે શબ્દો તેને સંભળાયા, તે આ પ્રમાણે હતા:- “પ્રિયે-મુરે! હું તને ફેટલીવાર કહું? હવે કૃપા કરીને મારા હસ્તે થએલા કુકૃત્યનું મને સ્મરણુ ન કરાવ. જે એકવાર મને એવી ખચર મજે કે, તે તારો પુત્ર જીવતો છે અને અમુક સ્થાને વસે છે, તો તેને ત્યાંથી જાલાવીને હું તકાળ તેનો યૌવરાજ્યાભિષેક કરીશ. પણ તેનું સ્મરણુ કરીને હવે તું મારાપર કોપ ન કર. હવે હું તારી આગ્રાથી તિલ્લમાત્ર પણ બહાર જવાનો નથી. ક્ષમા કર.....” એ શબ્દો સ્પષ્ટતાથી તેના સાંભળવામાં આવ્યા. એનાથી વધારે તે કાંઈ પણ સાંભળી શકી નહિ. એ શબ્દ રાજાએ આજે પહેલી જ વાર ઉચ્ચાર્યા હતા અને તે મુરારેવીના સાંભળવામાં આવ્યા હતા, એમ નહોતું. તેણે રાજના મુખમાંથી નીકળેલા એવા શબ્દો અનેકવાર સાંભળ્યા હતા. પરંતુ આજે ચમત્કાર એ થયો, કે આજના એ શબ્દોનું મુરારના મનમાં કાંઈક વિચિત્ર અને અકલ્પ્ય પરિણામ થયું.” રાજના ધ્યાન, મન અને સ્વપ્નમાં પણ નિરંતર મારો જ નિવાસ છે. જે બની ગયું છે, તેને ન સંભારવાનો એણે અનેકવાર આગ્રહ કરેલો છે; પરંતુ આજે ગાઠ નિદ્રામાં સ્વપ્નમાં પણ એ મારી ક્ષમા યાચે છે; -હારે એનો મારામાં ફેટલોબધો નિષ્કપટ પ્રેમ હોવો જોઈએ!” એવા વિચારથી મુરારના મનની સર્વથા ચમત્કારિક સ્થિતિ થઈ ગઈ. “એ

કારાગૃહમાંથી અંધનમુક્ત થતાં જ શી શી યુક્તિઓ કરી અને રાજનું મન પાછું મારા તરફ વાળી લીધું—એને સર્વથા મારા વિશ્વાસમાં લઈ લીધા—એ તો જાણે ઠીક. પણ હવે જે હું કરું છું, તે સારું છે કે શું? સ્વપ્નમાં પણ મારા વિષે એના મનમાં કપટભાવના નથી—સ્વપ્નમાં પણ મને એ ભવિષ્યમાં ત્રાસ ન આપવાનું આશ્વાસન આપે છે! ત્યારે હું એનો ધાત કરવાને તૈયાર થયેલી છું! એ નિત્ય એકવાર તો અવશ્ય મારી ક્ષમા માગે છે જ, એવા પતિને મારા હાથે જ હું કાળના મુખમાં હડસેલું, એ શું થોડ્ય છે?” એવા પ્રકારના પ્રશ્નો તેના મનમાં ઉદ્ભવતાં તેનું ચિત્ત ચંચળ થવા લાગ્યું. ગત પ્રકરણના અંતમાં જણાવ્યા પ્રમાણે તેના મનની નૈસર્ગિક ક્રામળતા જાગૃત થઈ અને તે એકાએક શય્યામાં બેઠી થઈને કાવરી ખાવરી મુખમુદ્રાથી આસપાસ નજર કરીને જોવા લાગી. આવતી કાલે જે ભયંકર કાવતું થવાનું હતું, તે તેના નેત્રોસમક્ષ આવીને ઉભું રહ્યું. એથી તેને ધણે જ ગભરાટ થયો. થોડીક વાર પહેલાં આવતી કાલે ખનનારા એ ખનાવ માટે તેને આનંદ થતો હતો, તેજ પ્રસંગનું ચિત્ર તેની આંખો સામે ખડું થતાં તેને અત્યંત ખેદ થવા લાગ્યો. મુરાદેવી અત્યારે જ્યાં બેઠી હતી, તે મંદિરમાં ખીજું કોઈ હતું નહિ—ત્યાં દીપક પણ એક જ હતો અને તે મંદ મંદ બળ્યા કરતો હતો. વળી એના પ્રકાશથી રાજને ત્રાસ ન થાય અને મહારાજની નિદ્રાનો ભંગ ન થાય, તેટલા માટે તે દીપકને આડો એક પડદો પણ નાંખી દીધો હતો. એથી એ સ્થળે અંધકારની અમત્કારિક છાયાઓ પડેલી જોવામાં આવતી હતી. એ છાયા પણ તેને ભયંકર દેખાવા લાગી. મનુષ્યના મનની સ્થિતિ ધણી જ અમત્કારિક હોય છે—તેમાં પણ સ્ત્રીઓના મનની સ્થિતિ તે એટલી બધી અમત્કારિક હોય છે કે, જેનું વર્ણન થવું પણ અશક્ય છે. આજસુધીમાં જેટલી ઉચ્ચતાથી રાજ ધનાનન્દનો નાશ કરવાની તેની ઇચ્છા થઈ હતી, તેટલી જ ઉચ્ચતાથી તેની હવે એવી ભાવના થવા માંડી કે, “મારી ઇચ્છા પાપ કરવાની છે—એમાં મારી દુષ્ટતા અને અધમતા વિના ખીજું કોઈ પણ નથી. વૈર વાળવાનું છે, તે રાજ બિપર શાને વાળવું? જોણે મારા વિશે ખોટી ખોટી વાતો કહીને એને ભંભેયો હતો, તેમના પાસેથી જ એનો બદલો લેવો જોઈએ! તેમને જતાં મૂકીને મહારાજના નાશનો જ મેં ઉપાય કર્યો, એ મારો અક્ષમ્ય અપરાધ છે! મહારાજનો એમાં શો દોષ? મહારાજએ તો મારું પાણિપ્રહણ કર્યું અને તેથી એક પુત્ર પણ મને થયો. તે સહન ન થઈ શકવાથી ખીજાંએ મહારાજનું મન મારા વિશે કલુષિત કર્યું, એમાં રાજનો જ કોઈ પણ અપરાધ હોય તો તે એટલો જ કે, એવાં જનોના વચનોમાં પૂર્ણ વિશ્વાસ

રાખી સારાસારનો વિચાર ન કરતાં એણે મને કારાગૃહમાં નાંખી! ત્યારે મારે એના કંઠપર શસ્ત્રનો પ્રહાર શામાટે કરવો જોઈએ વારુ? આ વિચાર મારે પ્રથમથી જ કરવાનો હતો, તે ન કર્યો; એમાં મારી મોટી ભૂલ થઈ છે. જો એવો વિચાર મેં આગળથી જ કર્યો હોત, તો આવતી કાલે જ આપત્તિ રાજના શિરપર આવવાની છે, તે આવવા પામત નહિ, અને એને ટાળવાની જે વિઠંબના આજે મને થઈ પડી છે, તે પણ થાત નહિ.” એવા વિચારો તેના મનમાં આવતાં તેનું મન એકાએક ફરવા લાગ્યું. “શું? મારા જ હાથે અને મારી જ અનુમતિથી મારા પોતાના પતિનો નાશ થશે? શું મારા પોતાના જ પ્રયત્નથી મારા સૌભાગ્યનો સર્વથા સંહાર થશે? એ અત્યંત ક્રૂરતા અને અધમતાનો વિચાર મારા હૃદયમાં આવ્યો જ કેવી રીતે? મને હવે એનું આશ્ચર્ય થાય છે. પોતાના જ શરીરપર આવો ભયંકર પ્રસંગ લાવવાથી અંતે લાભ શો થવાનો છે? એ જ કેલત્રીજને રાજ્ય મળશે! કેલત્રીજને રાજ્ય મળ્યું તોય શું અને ન મળ્યું તોય શું! એને રાજ્ય મળવાથી મને શો લાભ? પ્રત્યક્ષ પતિના પ્રાણુની હાનિ કરીને ત્રિભુવન પતિધાતિનીના અપકીર્તિયુક્ત નામથી ઓળખાવાથી વિશેષ ખીજ કોઈ પણ લાભની મને પ્રાપ્તિ થવાની નથી જ. ત્યારે હવે આ અશુભ પ્રયત્નથી થનારા અશુભ પ્રસંગને ટાળવામાટે ઉપાય શો કરવો?” એ પ્રમાણે વિચારોપર વિચારો અને કલ્પનાઓપર કલ્પનાઓ તેના મનમાં ઉદ્ભવતાં તે કામલાંગી ઘણી જ ગભરાઈ ગઈ— આવતી કાલે બનનારા અનિષ્ટ પ્રસંગને ટાળવાનો તો તેનો દૃઢતમ નિશ્ચય થઈ ગયો હતો. “વૈધવ્ય આવ્યું તો ચિન્તા નથી, પણ મને છળીને મારા પુત્રનો ઘાત કર્યો છે, તે વૈરનો બદલો તો હું લેવાની જ.” એ પોતાની પ્રતિજ્ઞાને પૂર્ણ કરવાનો તેનો જો આજ સૂધીનો મનોભાવ હતો, તે એકાએક મનમાંથી નીકળી જતાં તેને સ્થાને તેને એવી ભાવના થવા માંડી કે, “મારા જ ઉત્પન્ન કરેલા સંકટમાંથી હવે હું કેવી રીતે મુક્ત થાઉં! મહારાજના પ્રાણુ કેવી રીતે બચાવું? મારા જ હાથે થનારા આ રાજહત્યા અને પતિહત્યાના પ્રસંગને ક્યા ઉપાયથી ટાળું?” એવા અનેકવિધ પ્રશ્નો તેના મનમાં આવીને ઊભા રહ્યા અને તેના મનમાં ઘણી જ ચિન્તા થવા લાગી. સ્ત્રીઓને સર્વથા અનુચિત એવા વિચારો પોતાના મનમાં આવ્યા જ કેમ? એનું જ રહી રહીને તેને આશ્ચર્ય થવા લાગ્યું. જ્યાં સૂધી અમુક દુષ્ટુલ આપણાથી દૂર હોય છે, ત્યાં સૂધી તે કરવાની જોટલી ઉત્સુકતા રહે છે, તેટલી ઉત્સુકતા તે દુષ્ટુલ પાસે આવીને ઉભું રહે છે, એટલે રહેવા નથી પામતી. મુરાદેવીના મનની પણ અંશેઅંશે એવી જ સ્થિતિ થએલી હતી. જ્યાં સૂધી પોતાના પતિનો વધ કરવાની અથવા કરાવવાની તેની ભાવના હતી, ત્યાં સૂધી તેમાં

તેને કશીપણુ અયોગ્યતા દેખાઈ નહોતી, પણ હવે તે કૃત્ય થવાનું છે, એમ જ્ઞેતા જ તેની ભાવના બદલાઈ ગઈ અને સામે તેને ટાળવાનો ઉપાય તે શોધવા લાગી. પ્રથમતઃ સહજ જ તેના મનમાં એમ આવ્યું કે, “રાજને જગૃત કરીને આ બધા ભેદ જણાવી દેવા જોઈએ.” પણ એ વિચાર વધારે વાર તેના મનમાં ટકી શક્યો નહિ. તત્કાળ તેને એવી બીતિ થવા માંડી કે, “જે હું એ બધા વૃત્તાંત રાજને જણાવી દઈશ અને તે તત્કાળ મને સૂળીએ ચઢાવવાનો અથવા તો પુનઃ કારાગૃહમાં નાંખવાનો હુકમ કરશે તો? માટે એમ તો ન જ કરવું. ત્યારે બીજે ઉપાય એ જ કે, આવતી કાલે રાજને અહીંથી સલામાં જવા જ દેવા નહિ.” પોતાવિશે રાજના મનમાં ધણું જ પ્રેમ હોવાથી તે અવશ્ય એ પ્રમાણે વર્તશે, એવી ધારણાથી એ ઉપાય તેને ધણું જ સારો લાગ્યો. તેને જતો અટકાવવાની તેણે આવી યુક્તિ કરી;--“રાજ જવા નીકળે, એટલે અણીને સમયે એકાએક કાંઈપણુ રોગ થવાનું અથવા તો કાંઈ ભયંકર સ્વપ્ન આવવાનું નિમિત્ત કાઢવું અને તેને શેકી રાખવો.” એ જ એક ઉપાય તેને યોગ્ય દેખાયો. તથાપિ પુનઃ તેના હૃદયમાં એવો વિચાર આવ્યો કે, “રાજ ત્યાં ન જાય અને ભૂલમાં બીજે જ કાંઈ તે તોરણ તળેથી નીકળે અને એકાએક ધડાકા થાય, તો એ બધા ભેદ ફૂટી જવાનો સંભવ છે. માટે ચાણુક્યેને યોલાવીને એ સઘળી વ્યવસ્થાનો જ નાશ કરી નાખવો, એ જ સારો માર્ગ છે. અને રાજને ખુશીથી ત્યાં જવા દેવો. દારુકર્માદ્વારા ચાણુક્યે જે ધાતક યુક્તિ કરાવેલી છે, તેનું નરાકરણ થયું, એટલે બધી બીનાનો સારીરીતે નિવેડો આવી જશે. સર્વ વિધ્નો પોતાની મેજે જ ટળી જશે. રાજને જતો અટકાવવા કરતાં આ વ્યૂહને જ બદલી નાંખવો, એ વધારે સારું છે. પરંતુ ચાણુક્ય મારી વિનતિ સાંભળશે ખરો કે? તેણે કરેલી બધી વ્યવસ્થા તે ધૂળમાં મેળવી દેશે ખરો કે? તે આ કુટિલ નીતિથી વેગળો રહેશે કે?” એવા પ્રશ્નો પણ તેના હૃદયમાં ઉદ્ભવવા લાગ્યા. તે કાંઈપણુ એક જ પ્રકારના નિશ્ચયપર આવી શકી નહિ. તેનું ચિત્ત ચંચળ થઈ ગયું. તેના જીવ સંશયોથી તળવળવા લાગ્યા. એટલામાં રાત્રિનો એક પ્રહર વ્યતીત થયો, અને ત્યાર પછી થોડીક વારે ધનાનન્દ નિદ્રામાંથી જગૃત થયો. તેણે જોયું તો મુરાદેવી અઘાપિ તેને જગતી બેઠેલી દેખાઈ. તેથી તેને તેણે પોતાપાસે યોલાવી. મુરાદેવીએ આવીને તેનાં ચરણ ચાંપવા માંડ્યાં. “તું આજે હજી સૂધી જગતી કેમ બેઠી છે વારુ?” રાજએ પૂછ્યું. એ પ્રશ્ન સાંભળતાં જ બધો ગુપ્ત ભેદ તેને જણાવી દેવાની મુરાની ધ્રુવ થઈ; પરંતુ પાછું તેનું મન હટી ગયું. કારણ કે, પોતે રાજનો જીવ અચાવવાથી રાજ પણ તેનો જીવ અચાવશે

અને તેના અપરાધની ક્ષમા આપશે, એ તેને સંભવનીય જણાયું નહિ. તેથી તેણે ઉત્તર આપ્યું કે, “શું કરું ? આજે ચિત્તમાં અસ્વસ્થતા હોવાથી કેમે કરતી ઊંધ મુઠ આવતી જ નથી. કાણુ જાણુ મનમાં શુંય થયા કરે છે!”

“કેમ? વળી શું થયું? હું આવતી કાલે કાણુ જે કાણુને માટે રાજસભામાં જવાનો છું, તેથી જ તારા મનમાં અસ્વસ્થતા થયેલી હોય એમ જણાય છે.” રાજાએ સર્વથા ભોળાઈના ભાવથી કહ્યું.

“હા-કેટલેક અંશે એથી જ અસ્વસ્થતા થયેલી છે, એમ પણ કહી શકાય ખરું. આપ કાલે સભામાં પધારવાના છો, તેથી મારું મન ફરી ગયું છે. ગમે તેટલા યતનો કરવા છતાં પણ નિદ્રા આવતી નથી. ત્યારે અવશ્ય આપને જવું જ પડશે કે?” મુરાદેવીએ દ્વિઅર્થી ભાષણ કર્યું.

“જવું જ જોઈએ, એવું કશું પણ નથી. પણ આપણે જ્યારે કપૂલાત આપી ચૂક્યાં છીએ, ત્યારે જઈએ તો જરા ઠીક લાગે.” રાજાએ ઉત્તર આપ્યું.

“મારો જીવ બહુ જ મુંઝાય છે. મનમાં એવું જ થયા કરે છે કે, આજે કાંઈ પણ અનિષ્ટ થવાનું છે!” મુરાદેવીએ પોતાના મનોભાવને કિંચિદ્ અંશે વ્યક્ત કર્યો.

“તારા મનની સ્થિતિ માટે તો હવે મને આશ્ચર્ય જ થાય છે! તારું મન મહા પવિત્ર છે. તારા મનમાં સ્વાભાવિક ચિન્તા ઉદ્ભવી છે અને મેં એવું જ એક સ્વપ્ન આજે જોયું છે. કેવી સમાનતા?” રાજાએ પોતાનો મનોભાવ જણાવ્યો.

“તે સ્વપ્ન શું હતું વારુ? આપ નિદ્રામાં કાંઈક બબડતા તો હતા. જો કે હું એ જોલવાનો ભાવાર્થ ખરાખર સમજી શકી નહોતી, પણ આપ કાંઈક જોલતા હતા, એટલું મારા ધ્યાનમાં છે ખરું.” મુરાદેવીએ પુષ્ટિ આપી.

“એ મારો બડબડાટ સ્વપ્નમાં જે વિચિત્ર આદર્શ મારા જોવામાં આવ્યો હતો, તે વિશેના જ હશે. બીજું શું હોય? પણ સ્વપ્ન ઘણું જ વિચિત્ર હો!” રાજાએ કિચિત્ હસીને પરંતુ ગંભીર ભાવથી એ વાક્યો ઉચ્ચાર્યાં.

“એટલું બધું વિચિત્ર અને વિલક્ષણુ તે શું સ્વપ્ન હતું? મને તે કહેવા જોતું નથી કે શું?” મુરાદેવીએ અત્યંત ઉત્સુકતાથી પૂછ્યું.

“તને એ કહેવું કે ન કહેવું, એનો જ હું ક્યારનો વિચાર કર્યાં કરું છું. ઘડીકમાં કહેવું એવો વિચાર થાય છે અને ઘડીકમાં ન કહેવું એ

જ સારું છે, એવી ભાવના થઈ જાય છે. ત્યારે હવે કયો માર્ગ લેવો?" રાજાએ પોતાની ડામાડોળ સ્થિતિનું દિગ્દર્શન કરાવ્યું.

“કહી દેવું એટલે થયું. ખીજું તે શું કરવાનું હોય! જે કાંઈ હોય તે યોદ્ધા નાંખોને વહેલા વહેલા-એટલે મારા જીવને શાંતિ થાય.” મુરાદેવી યોદ્ધા.

“પણ મારું કથન સાંભળીને કદાચિત્ તને મારું લાગશે અને તું મારાપર કોપ કરીશ, એવી મને ભીતિ થયા કરે છે.” રાજાએ કહ્યું.

“હું આપનાપર કોપ કરું? આ તે આપની કેવી વિચિત્ર કલ્પના?” મુરાદેવીએ તેની ભીતિના કારણને કાઠી નાંખ્યું.

“કલ્પના ખરી છે-મારો નિશ્ચય છે કે, તે સાંભળવાની સાથે જ તું કોપ કરી બેઠીશ.” રાજા પાછો પોતાનો ક્રોધ ખરો કરતો બોલ્યો.

“એ કથન ગમે તેવું હશે, તો પણ હું કોપ ન કરવાનું વચન આપું છું, પછી તો થયુંને?” મુરાદેવીએ પોતાનો હઠ આગળ ચલાવ્યો.

“ત્યારે હું કહું છું-સાંભળ-આજે મેં એક ધણું જ વિચિત્ર સ્વપ્ન જોયું છે.” રાજાએ કહ્યું.

“એ તો તમે પહેલાં પણ કહ્યું હતું, પણ એ વિચિત્ર સ્વપ્ન શું હતું, તે હું જાણવા માગું છું.” મુરાદેવી પોતાના પ્રયત્નમાં દૃઢ રહીને બોલી.

“પણ જો હું એ ન કહું અને તું ન સાંભળે, તો તેથી હાનિ શી થવાની છે?” રાજાએ પાછો ન બોલવાનો ભાવ દર્શાવ્યો.

“હાનિ તો ખીજી શી થાય, પણ મારા મનમાં વસવસો થયા કરશે, એ જ!” મુરાદેવીએ સાંભળવાનું કારણ બતાવ્યું.

“ત્યારે સાંભળ-મને એવું સ્વપ્ન આવ્યું હતું કે, આપણ બન્ને જાણે એક ઘોર અરણ્યમાં ગયેલાં છીએ અને ત્યાં ઘોરતમ અંધકાર છવાયેલો છે.....”

“ઘોર અરણ્યમાં? અને આપણ બન્ને?” રાજાને બોલતો અટકાવીને મુરાદેવી વચમાં જ બોલી બેઠી.

“હા-આપણ બન્ને-માત્ર એ જ-ત્રીજું ત્યાં કોઈ પણ હતું નહિ. કોઈ પક્ષી પણ જોવામાં આવતું નહોતું.” રાજાએ ભાર મૂકીને જણાવ્યું.

“ખરેખર સ્વપ્ન વિચિત્ર અને ચમત્કારિક તો ખરું! હું-પછી-પછી શું થયું?” મુરાદેવીએ પુનઃ ઉત્સુકતાથી કહ્યું,

“પછી?... શું કહું? પણ તું આગ્રહ કરે છે, માટે કહું છું, પણ....”

“પણ બણ કરવાની હવે અગત્ય નથી—હવે તો જે બન્યું છે તે કહેવું જ પડશે—સત્વર કહો—મને તલપાવો નહિ.” મુરાદેવી પાછો આગ્રહ કર્યો.

“ઠીક ત્યારે સાંભળ—તે અંધકારાવૃત્ત અરણ્યમાં જાણે આપણે ઊભાં છીએ. એટલામાં ચમત્કાર એવો થયો કે, તેં સહજ હાસ્ય વિનાદમાં મારા ધનુષ્યબાણ અને ખડ્ગ મારા હાથમાંથી લઈ લીધાં અને તેવામાં એક ભયંકર વ્યાધ પોતાની પૂછડી હલાવતો હલાવતો અને મોટેથી અવાજ કરતો મારા શરીરપર ધસી આવ્યો—અરે રે તેનું કેવું ભયંકર સ્વરૂપ હતું!” રાજ પાછો અટકી ગયો.

મુરાદેવી એ સાંભળીને ગભરાઈ અને તે મહારાજની પાસે આવી બેઠી. ત્યારપછી કહેવા લાગી કે, “મહારાજ! મારું રક્ષણ કરો! એ વ્યાધનું નામ સાંભળતાં જ મારા શરીરમાં કંપનો આવિભાવ થયો છે. જાણે કે તે વ્યાધ અત્યારે મારાં નેત્રો સમક્ષ આવીને ઉભો હોયને! એવો મને ભાસ થાય છે. હં—પછી શું થયું વારુ? ભય પણ થાય છે અને સાંભળવાની ઇચ્છા પણ થાય છે—એ કેવી મનુષ્યસ્વભાવની વિચિત્રતા?”

“જે તને ભીતિ લાગતી હોય, તો હું એ વાત આગળ કહીશ નહિ.” રાજએ કહ્યું. એનું મુરાદેવીએ ઉત્તર આપ્યું કે, “મેં તો કહ્યું કે, ભય પણ થાય છે અને સાંભળવાની ઇચ્છા પણ થાય છે; માટે કહેવામાં કાંઈ પણ અડચણ નથી.”

“હું તો જે કે કહું છું, પણ જે તું હવે વધારે સાંભળવાનો આગ્રહ ન કરે, તો વધારે સારું.” રાજએ પાછો પોતાનો વિચાર દર્શાવ્યો.

“તે શામાટે? હવે તો મારા મનમાં ઘણી જ ઉત્કંઠા થાય છે. આપનો આશ્રય હોય, તો મારી ભીતિ કેટલીવાર ટકી શકે તેમ છે? આપનો સ્પર્શ થતાં જ ભય અને ભીતિ તો ક્યાંય ચાલ્યાં જવાનાં! કહો કે આગળ શું થયું?” મુરાદેવીએ પોતાનો આગ્રહ પાછો ચાલુ રાખ્યો.

“પછી એમ થયું કે, તે વ્યાધ મારા શરીરપર આક્રમણ કરીને મને

.....”

“અરે ભગવન્! મહારાજ! આ શખ્દો સાંભળવાથી તો મને મૂઝાં આવવા જેવું જ થાય છે.” મુરાદેવીએ વચમાં જ કહ્યું.

“ગભરાવાનું કશું કારણ નથી. એ સર્વ સત્ય નથી—એ તો સ્વપ્નની ઘટના છે.” રાજએ તેને આશ્વાસન આપતાં કહ્યું.

“હા—હા—હું તો એ ભૂલી જ ગઈ. હં, પછી શું થયું, મહારાજ?” મુરા બોલી.

“પછી જ થયું તે કહેવાને જીભ ઉપડતી નથી. એ સાંભળતાં તું કોણ જાણે શું કહીશ, એવા ભયથી હું તે બોલતાં અચકાઉં છું.” રાજાએ કહ્યું.

“એવું તે શું છે, મહારાજ ? કહી દોને સત્વર. હું તો કાંઈ બોલતી પણ નથી તે ચાલતી પણ નથી.” મુરાદેવીએ પુનઃ આગ્રહપૂર્વક ઇચ્છા દર્શાવી.

“તે વ્યાધે મારા અંગ પર આક્રમણ કર્યું, એટલે મેં તારી પાસેથી મારું ખડ્ગ માગ્યું. પણ તેં તે આપ્યું નહિ અને સામી તું દૂર દૂર નહાસવા લાગી.”

“આ તો ધારવા કરતાં વિપરીત જ ! હું આપના પ્રાણ બચાવવાને દોડું કે દૂર નહાસું ? આઠ ! આ તે કેવું સ્વપ્ન ? આપના હૃદયની જેવી ભાવના છે, તેને અનુસરતું તો આ સ્વપ્ન નથી આવ્યું ને ?” મુરાદેવીએ પૂછ્યું.

“અરે ગાંડી ! આ તે તું શું બોલે છે ? હજી તો આ કાંઈ પણ નથી; જો આગળ સાંભળીશ, તો તું શું કહીશ ?” રાજાએ પાછી શંકા કાઢી.

“કહું શું ? હવે વાર ન કરો—મારી ઉત્કંઠાને ન વધારો. તે શીઘ્ર કહી નાંખો. ત્યાર પછી શું થયું ?” મુરાદેવીએ પાછો આગ્રહ કર્યો.

“તું નહાસવા લાગી, એટલે હું તને વિનવવા લાગ્યો અને કહ્યું કે, જો તું આ વેળાએ ખડ્ગ નહિ આપે, તો આ વ્યાધ અત્યારે મને મારી નાંખશે. પણ તેં એ મારી વિનતિ લક્ષમાં ન લેતાં ઉલટું એમ કહ્યું કે, ભલે તે મારી નાંખે ! તમને એ વ્યાધ ખાશે, એટલે મારા પુત્રને વ્યાધે જેવી રીતે ખાધા હશે, એની તમને સારી કલ્પના થશે ! મારી ખાસ એવી જ ઇચ્છા છે કે, એ વ્યાધ તમને લક્ષા જાય તો બહુ જ સારું થાય ! તારું આ ભાષણ સાંભળીને હું ધણો જ આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયો.”

રાજાના એ સ્વપ્નનો વૃત્તાંત સાંભળીને મુરાદેવી માત્ર આશ્ચર્યચકિત થઈ ગઈ, એટલું જ નહિ, પણ તેની મુખમુદ્રા એકાએક કાળી ડીકરા જેવી બની ગઈ—તેના તેજનો સર્વથા લોપ થઈ ગયો.

—૩૩—

પ્રકરણ ૨૪ મું.

નિશ્ચય ચળી ગયો.

૨ જ ધનાનન્દના સ્વપ્નનો સાર જાણતાં જ મુરાદેવીના શરીરમાં એકાએક કંપનો આવિર્ભાવ થતાં તેનું સમસ્ત શરીર તડકાળ સ્વેદથી ભીંજાઈ ગયું. “રાજાને મારાં બધાં કાવત્રાંની જાણ થઈ ગઈ છે, અને તેથી તે મારી પરીક્ષા કરવા માટે તો સ્વપ્નનું નિમિત્ત નથી કાઢતો ને ?”

એવો સંશય પણ તેના મનમાં આવ્યો. તેનું હૃદય થર થર કંપવા લાગ્યું. તેની દષ્ટિ ભ્રમિષ્ટ થઈ ગઈ, તેનો શ્વાસ જાણે એકદમ રૂંધાઈ ગયો હોયતી! એવો તેને ભાસ થયો અને જાણે હમણાં જ રડી પડશે, એવો તેનો દેખાવ થઈ ગયો. તે રાજાને આલિંગીને જ ઘેરૂલી હતી, તેથી તેના હૃદયના કંપથી થતો ધ્વનિ રાજાના સાંભળવામાં આવ્યો અને તેની ચર્ચાને પણ તે તરફાળી ઓળખી ગયો; પરંતુ રાણીના ગભરાટનું કારણ તેને જાણુ જ જણાયું અને તેથી તે તેને ઉદ્દેશીને ઘોલ્યો કે, “પ્રિયતમે! કેવળ સ્વપ્નની કથા સાંભળવાથી તું આટલી બધી ગભરાઈ ગઈ, ત્યારે જો પ્રત્યક્ષ તારા દેખતાં વાદ્દે મારા શરીરપર ધસારો કર્યો હોય, તો તે વેળાએ તારી શી દશા થાય વારુ! મારા ધારવા પ્રમાણે તો માત્ર મરણુ જ!”

રાજાના એ ભાષણથી મુરાદેવીના મનમાં કિચિત્ ધૈર્ય આવવા જેવું થયું અને તેથી જાહ્લા ઝોલીને તેણે કહ્યું કે, “ખરેખર જો તેવો પ્રસંગ મારાં નેત્રો સમક્ષ અને તો ત્યાં જ મારા પ્રાણ પ્રયાણુ કરી જાય! પણ આર્ય-પુત્ર! એવા ભયંકર પ્રસંગે આપે ખડ્ગ માગ્યું અને મેં તે ન આપ્યું, એવો પ્રકાર સ્વપ્નમાં જોવાથી પુનઃ આપ મને ત્યાગશે તો નહિ ને? આપે સ્વપ્નનો ઇત્તાંત કહી સંભળાવ્યો, ત્યારથી મારા મનમાં એ જ ભય થયા કરે છે.”

એટલું ઝોલી રાજાને ગળે બાઝીને તેણે હૃદયભેદક રોદન કરવા માંડ્યું. રાજા તેના કપોલભાગમાં ચુંબન કરતો તેને આશ્વાસન આપતો કહેવા લાગ્યો કે, “અરે ગાંડી! માત્ર સ્વપ્નમાં જોએલી વાતોને ખરી માનીને હું તારો ત્યાગ કરું, એટલો બધો તું મને સૂર્ય ધારે છે કે શું? સ્વપ્નની વાત તો અસત્ય જ છે, પણ તારામાં હવે મારો એટલો બધો વિશ્વાસ બંધાઈ ગયો છે કે, મારી જગૃત અવસ્થામાં પણ જો એવો પ્રકાર મારા જોવામાં આવે, તો પણ એકવાર મને તે સાચો ન જ ભાસે. એવો સત્ય પ્રકાર પણ મને સ્વપ્ન સમાન દેખાય. બીજાં તે વધારે શું કહું? માટે હવે શોકને લાગી દે અને શાંત થા.”

“આર્યપુત્ર! ત્યારે શું ખરેખર આપનો મારામાં આટલો બધો ભાવ છે કે? ત્યારે આપ હવે મારા વિશે કંઈ પણ શંકા તો કરવાના નથી ને? એકવાર મને કડવો અનુભવ મળી ચૂક્યો છે, તેથી જ આટલી બધી ભીતિ વારંવાર થયા કરે છે, બીજાં એનું કોઈ કારણુ નથી. હું સર્વથા નિરાધાર અને નિરાશ્રિત છું; આ વિશ્વમાં આપના વિના મારો બીજો કોઈ આધાર નથી. હું પરમાત્મન! તે મહારાજાને આવા પ્રસંગે આવું સ્વપ્ન તે શાને દેખાડ્યું!” મુરાદે મોહજાળનો હાવભાવથી વિસ્તાર કર્યો.

“બહાલી! આમ હવે વિનાકારણુ ક્યાંસૂધી રહ્યા કરીશ? તને હું ફરી ફરીને કહું છું કે, માત્ર તારા ગાઠ પ્રેમ વિના બીજા કોઈ પણ વિષયમાટે હવે મારા આ અંતઃકરણમાં સ્થાન જ નથી. માટે તારે કોઈ પણ કારણથી શોક કરવો જ નહિ. મારાં આ વચનોની સત્યતા તને કેવી રીતે લાસે, તેનો કોઈ ઉપાય બતાવતી હોય, તો તે કરવાને પણ હું તૈયાર છું.” રાજાએ કહ્યું.

એના પ્રત્યુત્તરમાં મુરાએ તત્કાળ કહ્યું કે, “હવે મને એ વિશે રંચ માત્ર પણ શંકા નથી. પણ આર્યપુત્ર! આવતી કાલે આપ મારા મંદિર-માંથી રાજસભામાં જવાના તો ખરા જ ને?”

“અમાલ રાક્ષસના દેખતાં તે જ મને સભામાં જવાની બલામણુ કરી-તારી અનુમતિવિના હું તેને હા કહેવાનો જ નહોતો. પરંતુ તે જ ન્યારે અનુમોદન આપ્યું ત્યારે હું નિરુપાય થઈ ગયો. એમાં મારો શો દોષ?” રાજાએ પોતાની નિર્દોષતા વ્યક્ત કરી.

“હા-મેં અનુમોદન આપ્યું તો ખરું, પણ હવે આપ જો ન જાઓ તો શું ચાલે તેમ નથી?” મુરાએ કોઈ બીજા જ હેતુથી પ્રશ્ન કર્યો.

“ચાલે શામાટે નહિ? પણ ન જવાનું કારણુ?” રાજાએ પૂછ્યું.

“કારણુ?” મુરા વધારે બોલતાં અચકાઈ. તેના મનમાં જે બોલવાની ઇચ્છા હતી, તે બોલવું કે ન બોલવું, એના તેને વિચાર થઈ પડ્યો. અંતે તેના ન બોલવાનો જ નિશ્ચય થયો ને તે કહેવા લાગી, “કારણુ એટલું જ કે, કાલે તો આપે ન જ જવું, એમ મારા મનમાં થયા કરે છે. તે વેળાએ તો મેં અનુમોદન આપ્યું, પણ હવે મને એમ લાગે છે કે.....”

“સમજ્યો! સમજ્યો!” રાજા ધનાનન્દ હસતો હસતો તેને કહેવા લાગ્યો. “તને એમ લાગે છે કે, હું જો અહીંથી જઈશ, તો પાછો આવીશ કે નહિ, કાણુ જાણું! ખરેખર તમારાં સ્ત્રીઓનાં મનો ધણાં જ સંશયી હોય છે! શું તારું એમ ધારવું છે કે, હું આટલા દિવસ અહીં રહ્યો, તેથી મારો તારામાં પ્રેમ બંધાયો છે, અને હવે હું બહાર જઈશ ને મને કોઈ કાંઈ તારા વિરુદ્ધ કહેશે અથવા તો તારા કરતાં કોઈ અધિક સ્વરૂપવત્તી સ્ત્રી મારા જોવામાં આવશે, એટલે તારાપ્રતિ મારો અભાવ થઈ જશે? એમ જો તારું ધારવું હોય, તો તે સર્વથા નિર્મૂલ્ય છે.” રાજા બોલ્યો.

“માત્ર એ-મ-જ-ન-થી.” મુરાદેવીએ અચકાતાં અચકાતાં ઉત્તર આપ્યું. અત્યારસૂધી મનમાં દુષ્ટ હેતુ રાખીને પોતે જે ઉદ્ધોગ કર્યો હતો

અને તેમાં જેની સહાયતા હતી, તે સર્વનાં નામ જણાવીને રાજનાં ચરણોમાં પડી તેની ક્ષમા માગવી અને ખીજે દિવસે તેને રાજસભામાં જવા ન દેવો, એવી તેની ઇચ્છા થઈ; પરંતુ ત્વરિત જ એવો વિચાર પણ તેના મનમાં આવીને ઉભો રહ્યો કે, રાજ ક્ષમા કરશે કે નહિ, એનો શો નિશ્ચય? કદાચિત્ તે ભયંકર શિક્ષા જ આપે તો? એમ ધારીને તે કહેવાનું તેણે માંડી વાળ્યું અને હવે રાજને જતો અટકાવવા માટે શી યુક્તિ યોજવી, એનો જ તે વિચાર કરવા લાગી. તે “માત્ર એમ જ નથી.” એટલા જ શબ્દો ઉચ્ચારીને સ્તબ્ધ થઈ ગઈ. તેની આવી સ્થિતિ જોઈને રાજએ કહ્યું કે;—“માત્ર એમ જ નથી, તો ખીજું શું છે? વધારે કેમ યોલતી નથી? અટકી કેમ ગઈ-વચમાં જ વાક્યને તોડી કેમ નાંખ્યું?”

“અમર્યું. મારાથી તે કારણ ખતાવી શકાતું નથી, છતાં પણ એમ થયા કરે છે—કાલે—અરે હવે કાલ પણ શાનું? ઉપઃકાળ તો થવા આવ્યો—માટે આજે જ આપ ત્યાં ન જાઓ, તો વધારે સારું.” મુરાદેવી પૂર્વ પ્રમાણે જ બોલી.

“કારણ ખતાવી શકાતું નથી એટલે? ખતાવી શકાતું નથી કે ખતાવવાની તારી ઇચ્છા નથી? જો તારી ઇચ્છા હોય તો તે ખતાવી શકાય તેમ છે. જોકે હું તો થોડે ધણે અંશે એ કારણને જાણી પણ ચૂક્યો છું. તું કહેતી હોય, તો કહી સંભળાવું?” રાજએ વિનોદથી કહ્યું.

મુરાદેવી કાંઈ પણ ઉત્તર આપ્યું નહિ—એટલે રાજ આગળ બોલ્યો;—

“હું અહીંથી ગયો એટલે સદાને માટે ગયો—અર્થાત્ હું પાછો આવીશ નહિ, એવી તારા મનમાં ભીતિ થયા કરે છે, એ જ કારણ. તારી એ ભીતિને ભાંગી નાંખવા માટે જ હવે હું ખાસ જઇશ અને વેળાસર પાછો આવીશ. આવી શંકા તને ધણા દિવસથી થયા કરે છે, એટલે આજના પ્રસંગનો લાભ લઈને મારે તારી એ શંકાનું નિરસન કરી નાંખવું જોઈએ. મારો હવે જવા માટેનો નિશ્ચય થઈ ચૂક્યો છે—હવે તું મને તેટલો પ્રયત્ન કરીશ, પણ હું તો જવા વિના રહેવાનો નથી જ. બસ—હવે વધારે કાંઈ પણ બોલીશ નહિ. ઉપાની મિષ્ટ નિદ્રાના સુખનો લાભ મને લેવા દે અને તું પણ સૂઈ જા. વિશેષ વિવાદથી કાંઈ પણ લાભ થવાનો નથી.” રાજએ પોતાના અતુમાન સાથે નિશ્ચય પણ વ્યક્ત કરી દેતાં કહ્યું.

એમ બોલીને રાજએ તે જ ક્ષણે પાસું બદલ્યું અને તેવો જ તે ગાઢ નિદ્રામાં પડી ગયો. પ્રભાત થવામાં માત્ર અર્ધ પ્રકાર બાકી હતો. મુરાદેવીને કેમે કરતાં ઊંધ આવી નહિ. તેણે સ્વસ્થતા મેળવવા માટે અનેક

ઉપાયો કર્યો, પણ નેત્રો ન લાગ્યાં તે ન જ લાગ્યાં. રાજને જતો અટકાવવા માટે શી યુક્તિ યોજવી, એ વિશેનો વિચાર તેના મસ્તિષ્કમાં એક સરખો ભ્રમણ કરતો રહ્યો. તેને પોતાને કાંઈ પણ સૂઝયું નહિ, તેથી બીજા કોઈની સલાહ લેવાની તેની ભાવના થઈ. પણ સલાહ આપી શકે એવા બીજા કોને શોધવો? એની પ્રાણપ્રિય દાસી અને સખીઓ માત્ર જે જ હતી—એક વૃન્દમાલા અને બીજી સુમતિકા. વૃન્દમાલા તેનાં સર્વ કાર્યોમાં અને કારસ્થાનોમાં સહાય-કારિણી થતી નહોતી. આવાં કપટનાટકો તેને બિલકુલ ગમતાં નહોતાં અને મુરાદેવીનાં બધાં કર્તવ્યોનો તો કપટનાટકમાં જ સમાવેશ થતો હતો. એથી તેને આ કાર્યમાં યોજવાથી કશો પણ લાભ થઈ શકે તેમ હતું નહિ. તેના સંમેલનથી કાર્યસિદ્ધિને સ્થળે કાર્યની હાનિ થવાનો જ વિશેષ સંભવ હતો. એ બધું જાણીને તેણે પહેલાંથી જ વૃન્દમાલાને પોતાના એ કાર્યમાંથી દૂર દૂર સરકાવવાનો જ નહિ, પણ સાથે સાથે તેને ઠગવાનો પ્રયત્ન પણ આદરેલો હતો. મુરાદેવી તેને એવો જ ભાવ બતાવતી હતી કે, પોતે રાજ સાથે ધણા જ પ્રેમથી વર્તે છે અને પોતે પ્રથમ કરેલી પ્રતિજ્ઞાને તેણે વિસારી દીધી છે. સુમતિકા તેને ધણી જ ઉપયોગી થઈ પડે તેવી હતી; કપટનાટકના પ્રયોગમાં તો તે એટલી બધી ચતુર હતી કે, નાંદીથી તે ઠેક ભરતવાક્ય પર્યંત વિદ્ય વિના તે નાટકના પ્રયોગને પાર પાડી શકતી હતી. એના એ સ્વભાવને મુરાદેવી સારી રીતે કળી ગઈ હતી અને તેથી જ તેને તેણે પોતાની વિશ્વાસુ બનાવી હતી. આણક્યને ત્યાં જવા આવવામાં અને તેને સંદેશ પહોંચાડવામાં એ જ મુખ્ય સાધન-રૂપ થઈ પડી હતી. આજ સૂઝીનાં સમસ્ત કપટવર્તનોથી તે પૂર્ણપણે જાણીતી હતી. તેથી એ કપટનાટકના નાશ માટે પણ એની જ સહાયતા વધારે ઉપયોગની થશે, એમ ધારીને મુરાદેવી ધીમેથી ઊડી અને મંદિરમાંથી બહાર ચાલી ગઈ. આ વેળાએ રાજ ગાઢ નિદ્રામાં પડેલો હતો, એ તેને ઘણું જ અનુકૂલ થઈ પડ્યું. સુમતિકા જ્યાં સૂતી હતી, ત્યાં જતાં જતાં તેને એમ ભાસવા લાગ્યું કે, “કાઈના દોડવાથી પગલાંનો અવાજ થયો.” તેથી તેણે દ્વારમાંથી બહાર નીકળતાં જ અહીં તહીં નજર ફેરવી, પણ કાંઈ તેની દૃષ્ટિએ પડ્યું નહિ. તે સુમતિકાના સૂવાના ઝોરડામાં જઈ પહોંચી. ત્યાં પોતાના શરીર પર એક રંગીન ચાદર ઝાઢીને સુમતિકા ગાઢ અને ઘેર નિદ્રામાં પડેલી તેના જોવામાં આવી. મુરાદેવીએ ધણીએ હાંકા મારી, પણ તે જાગૃત થઈ નહિ. તેની આજુમાં જ એક બીજી દાસી પણ સૂતેલી હતી, તે એકએક જગીને ઘેડી થઈ અને રાણીને જોતાં જ ઉભી થઈ હાથ જોડીને બોલી કે, “શી આણ છે?” સુમતિકાને

ગમે તેમ કરીને જગાડ-આ તે મનુષ્યનિદ્રા કે કુંભકર્ણુની નિદ્રા!" મુરાદેવીએ આજ્ઞા કરી. આજ્ઞા થતાં જ એ સ્વર્ણલતા નામની દાસીએ સુમતિકાના શરીરને હલાવીને તેને જાગૃત કરી. કોઈ માણસ ગભરાટથી ખીને ઉઠે, તેવી રીતે સુમતિકા ઊઠી અને મુરાદેવીને જ્ઞેતાં જ નમ્રતાથી કહેવા લાગી કે, "આ શું? મહારાણી સાહેબ! મારા અપરાધની ક્ષમા કરશો. હું એક આનંદદાયક અને સુખકારક સ્વપ્નમાં નિમગ્ન થયેલી હતી અને એ અર્ધ સ્વપ્નમાં જ આણે મને જાગૃત કરી. પણ જવા દો એ વાતને, અને મહાદેવિ! પ્રથમ જણાવો કે, આપની શી આજ્ઞા છે તે."

"તને કાંઈક ગુપ્ત રીતે કહેવાનું છે. સ્વર્ણલતા! તું જરાક બહાર જઈને બેસ. આ આરડાનાં બારણાં બહારથી બંધ કરી દેજે. બારણાંથી છેટી બેસજે-અમારું બાપણુ સાંભળીશ નહિ. જા-જો કે આ વખતે ખીજું કોઈ અહીં આવે તેમ તો નથી, પણ કદાચિત્ કોઈ આવે, તો તેને ત્યાં જ થોભાવજે. મને કાંઈ કહેવાને પણ આવતી નહિ. અમારું કાર્ય પૂરું થશે, એટલે હું પોતે જ તને બોલાવીશ, જા." મુરાદેવીએ સ્વર્ણલતાને બહાર જવાની આજ્ઞા કરી.

મુરાદેવીની એ આજ્ઞા થતાં જ સ્વર્ણલતા ત્યાંથી ચાલી ગઈ અને મુરાદેવી પોતાનો મનોભાવ સુમતિકાને જણાવવા જતી હતી, એટલામાં પાછું તેના હૃદયનું ચક્ર ફરી ગયું-તે મનમાં જ વિચાર કરવા લાગી કે, "સુમતિકા પ્રથમથી જ મારા કપટનાટક અનુકૂળ છે, તેથી આ અણીની વેળાએ મારો બહલાયલો ભાવ એને જણાવવાથી એ મને થોડાંક ઉપદેશ આપશે કે નહિ, એની શી ખાત્રી? કદાચિત્ એને એ વિચાર ન રચતાં સામી મારા કૂર નિશ્ચયને કાયમ રાખવાનો જ એ આગ્રહ કરશે તો? કારણ કે, એનામાં કપટનાટક કરવાનો સ્વભાવ નૈસર્ગિક છે. માટે હવે જ્યારે મારે આ કપટનાટકની પૂર્ણાહુતિ જ કરવાની છે અને આજ સૂધીનાં કારસ્થાનોની મહારાજને જાણ ન થવા દેતાં તેના પ્રાણુ બચાવવાના છે, તો એ કાર્યમાં હવે સુમતિકાની સહાયતા લેવાની કાંઈ પણ આવશ્યકતા નથી. એને અસારે કોઈ ખીજું જ વાત કહીને ઉડાવવી જોઈએ. જો મારો અભિપ્રાય એને ન ગમે અને સામી એ જ મારા વિરુદ્ધ વર્તન કરવાને તત્પર થાય તો?" એવા વિચારો તેના મનમાં આવતાં તેણે એ કાર્યમાં સુમતિકાને નામની સુમતિકા, પણ કાર્યમાં કુમતિકા ધારીને તેની સલાહ ન લેવાનો દૃઢ નિશ્ચય કર્યો. વૃન્દમાલા જ એ કાર્ય માટે વધારે ઉપયોગી છે, એવા તેનો ભાવ થયો અને તેથી તેની સલાહ લેવાને તેણે નિર્ધાર કર્યો. બનાવટથી તે સુમતિકાને કહેવા લાગી, "સુમતિકા!

આજે મને આખી રાત ઉંઘ આવી નથી. આપણું આ કાર્ય સિદ્ધ થશે જ, એમ તને ભાસે છે કે? જો આપણી ધારણા પ્રમાણે એ કાર્ય સિદ્ધ ન થાય, તો તારી અને મારી શી દશા થશે, એની તને કાંઈ પણ કલ્પના છે કે?" સુમતિકા ખરેખર એક ધણી જ ચતુર સ્ત્રી હતી. રાણી આ વખતે પોતાને જગાડવાને આવી છે, તે કાંઈ આટલા જ કાર્ય માટે આવેલી તો ન જ હોય, એ તે તત્કાળ જાણી ગઈ, તેથી નમ્રતાથી કહેવા લાગી કે, "દેવિ! તમારે એ વિશે જરા પણ શંકા રાખવી નહિ. આર્ય આણુક્ય કાંઈ જોવા તેવો કે સાધારણ પુરુષ નથી. એણે જે વ્યૂહની રચના કરેલી છે, તે કાંઈ કાળે પણ વિક્ષણ થવાની નથી. એ જ વિચારથી તમને આજે નિદ્રા નથી આવી કે? હું તો જાણું કે, બાઈ, આખી રાત ઉંઘ ન આવવાનું એવું તે શું કારણ થયું હશે? આણુક્ય ગુરુનો પ્રપંચ સર્વથા નિર્વિઘ્ને સિદ્ધ થશે અને તમારી ઇચ્છા પ્રમાણે તમારો ભત્રીજો આ પાટલિપુત્રના સિંહાસનનો અને રાજ્યનો સ્વતંત્ર સ્વામી થશે જ."

"હું-હું-જરા ધીમે ધીમે, સુમતિકા! આ શું કરે છે?" મુરાદેવી તેના મુખને પોતાના હાથથી દાખીને કહેવા લાગી. "આવી વાતો આવે માટે સાદે કરી શકાય ખરી કે? ભીંતોને પણ કાન હોય છે, એ કહેવત શું તે નથી સાંભળી? છેક અણીને અવસરે ક્યાંક બધી વાત શેડી નાંખીશ-સંભાળ રાખ."

એટલું જોલીને મુરાદેવી પાછી સ્તબ્ધ થઈ ગઈ. વળી તેને એમ ભાસવા લાગ્યું કે, "આજ સૂંધીના રચેલા વ્યૂહમાંથી મને અને મહારાજને સહીસલામત બચાવી લેવાની યુક્તિ દેખાડનાર કાંઈ હોય, તો તે સુમતિકા જ છે. માટે એને બધી વાત કહી દેવી જોઈએ. વૃન્દમાલા આ બધી બીના વિશે કાંઈ પણ જાણતી નથી, એટલે પ્રથમ તો તેને આ બધી કથા વિસ્તારથી કહેવી પડશે અને ત્યાર પછી જ તેની સલાહ માગી શકાશે. આવી સ્થિતિમાં તે સલાહ પણ શી આપી શકવાની હતી?" પુનઃ મનની સ્થિતિ બદલાઈ ગઈ, પણ હવે વિચાર કરવાનો અવકાશ ન હોવાથી તે મુખમાં જે આવે, તે કહી દેવાના હેતુથી સુમતિકાને સંબોધીને કહેવા લાગી કે;—

"સુમતિકા! મારા ભત્રીજાને રાજ્ય અપાવવાથી મને શો લાભ થવાનો છે? એના કરતાં તો મહારાજ પોતે જ ચિરાયુ થઈને રાજ્ય કરે અને તેના પ્રેમછત્ર તળે રહીને હું સુખ ભોગવું, તો તેમાં શું ખોટું છે? મને આટલા વર્ષ કારાગૃહમાં રાખી અને મારા પુત્રનો વધ કરાવ્યો, તેના કોપના આવેશથી મેં બંધકર પ્રતિજ્ઞા કરી અને તેને અનુસરતા વ્યૂહો પણ રચાવ્યા; પણ હવે મહારાજનો ધાત ન કરવો, એવી મારી ભાવના થએલી છે. માટે હું

જા અને ગુરુરાજ ચાણક્યને કહે કે, આપણે રચેલા સઘળા કષ્ટવ્યૂહની સમાપ્તિ કરીને ચન્દ્રગુપ્તને અત્યારે ને અત્યારે અહીંથી લઈ જાઓ. મહારાજ, આજે અહીંથી બહાર ન નીકળે, તેટલા માટે હું બહુ જ પ્રયત્નો કરવાની છું; પણ અંતે જો તે મારું નહિ જ સાંભળે, તો નિરુપાયે આ બધી વાત મહારાજને જણાવીને તેની ક્ષમા માગવાનો પણ મેં નિર્ધાર કરેલો છે. તેમણે ક્ષમા કરી, તો તો સારું, નહિ તો તે જે શાસન મને આપશે, તે સહન કરવાને પણ હું તૈયાર છું; પરંતુ સર્વથા વિનાકારણુ રાગનો ધાત તો હું થવા દેવાની નથી જ. સુમતિકે! આપણાં આ કાવત્રાંની કાંઈને ખખર ન પડે અને મહારાજના પ્રાણુ પણ બચે, એવી યુક્તિ જો તને કાંઈ સૂઝતી હોય, તો મને બતાવ. નહિ તો મેં તને કહ્યું, તે પ્રમાણે તો હું કરવાની છું જ. સમજ કે?”

એ બધું મુરાદેવીએ જોશમાં ને જોશમાં ઝોકી તો નાંખ્યું, પણ પાછળથી તરત જ તેને એનો વિચાર થઈ પડ્યો. મુરાદેવીનું એ લાપણુ સાંભળીને સુમતિકા તો દિગ્મૂઠ જેવી જ બની ગઈ. “આ મુરાદેવી જ બોલે છે કે શું? હું જાગતી છું કે સૂતી? હું સ્વપ્નામાં તો નથી ને?” એવો તેને ભ્રમ થઈ ગયો. તે તત્કાળ પોતાની સ્વામિનીને કહેવા લાગી કે, “દેવિ, તમારા વિચારો આમ એકાએક બદલાઈ જવાનું કારણુ શું થયું? તે જણાવશો, અમારે શું, અમે તો ચિટ્ટીનાં ચાકર—અત્યારે જ ઇચ્છા હોય, તો અત્યારે જ બંધને ચાણક્યને બોલાવી લાવું. અમે તો આજ્ઞાને આધીન.”

“બ્યારે તારું એમ જ કહેવું છે, ત્યારે અવશ્ય જ—દોડ. મારો એવો જ નિશ્ચય છે. જો હું એ બધા બેદ મહારાજને કહી દઈશ, તો એ બિચારા ગરીબ બ્રાહ્મણુના જીવનો વિના કારણુ ધાત થશે. માટે એને પ્રથમથી જ ખખર આપીને નસાડી દેવો, એ વધારે સારું છે. જા—જા એક ક્ષણુ માત્ર પણ ખોટી ન થા. જો આ સમય હાથમાંથી જતો રહ્યો, તો પછી શું થશે, તે કહી શકાય તેમ નથી જ. મારું મન ધડી ધડીમાં પ્રયાં કરે છે—જા.” મુરાદેવીએ તેના શબ્દને પકડી લીધા અને કહ્યું.

સુમતિકાને પણ એમ જ લાગ્યું કે, “જો આ ક્ષણે આર્ય ચાણક્ય આવશે, તો જ બગડેલું કાર્ય પાછું બની શકશે—તે વિના બનવું અશક્ય છે.” એવા વિચારથી તે તત્કાળ ત્યાંથી ચાલી ગઈ અને થોડી જ વારમાં પાછી આવી પહોંચી.

આર્ય ચાણક્ય અને મુરાદેવી વચ્ચે થયેલો એ વેળાનો પરસ્પર સંવાદ ધણી જ વિચિત્ર હતો. તે વાંચકાને હવે પછીના પ્રકરણુમાં જણાશે.

પ્રકરણ ૨૫ મું.

ભત્રીજે કે પુત્ર ?

અ ત્યારે ચાણક્યને શામાટે યોલાવવામાં આવ્યો છે અને નવીન યનાવ શો બન્યો છે, એ સઘળું સુમતિકાએ ચાણક્યને કહી સંભળાવ્યું હતું. મુરાદેવીના આજસૂધીના વર્તનને જોતાં તેનું મન ખરી અણીની વેળાએ એકાએક બદલાઈ જશે અને તે કારણથી કદાચિત્ ભયંકર પ્રસંગ પણ આવશે, એ ચાણક્ય પ્રથમથી જ જાણતો હતો. અર્થાત્ તે અસાવધ હતો નહિ. “ગમે તેટલી કારસ્થાની છતાં પણ મુરાદેવી એક અબળા છે. તેના મનની સ્થિતિ ક્યારે બદલાઈ જશે, એનો નિયમ નથી. પોતાના દાયાદોથી યુદ્ધ કરવાને તૈયાર થએલા અર્જુનનો પણ નિશ્ચય ડગી ગયો હતો, ત્યારે મુરાદેવી તે શી ગણનામાં !” એવો વિચાર કરીને કદાચિત્ મુરાદેવીની પણ એવી જ દશા થાય, તો તે વેળાએ કેવા પ્રકારનું વર્તન કરવું, એનો નિશ્ચય તે દૂરદર્શી ચાણક્યે પ્રથમથી જ કરી રાખ્યો હતો. જે કાર્યનો આરંભ કર્યો હોય, તેનો અંત કરવો જ જોઈએ, એવા સ્વભાવના મનુષ્યોમાં સર્વથી અગ્રસ્થાને શોભે એવો ચાણક્ય હતો, એ નવેસરથી કહેવું જોઈએ તેમ નથી. તેણે પ્રથમથી જ એવી બધી બાબતોનો વિચાર કરી રાખ્યો હતો. સુમતિકાએ નવીન બનેલા યનાવના સમાચાર આપતાં જ હવે પછી શા શા ઉપાયોની યોજના કરવી, એનો તેણે મનમાં જ નિર્ણય કરી નાંખ્યો. સુમતિકાએ તેને લઈ જઈને યજ્ઞશાળામાં બેસાડ્યો. તેના આગમનના સમાચાર સાંભળતાં જ મુરાદેવી પણ તત્કાળ ત્યાં આવી પહોંચી. ચાણક્ય તેની સામે બિભો રહ્યો અને તત્કાળ તેને સંબોધીને બોલ્યો કે, “મુરાદેવી! મને તં આટલો બધો ઉતાવળો કાં બોલાવ્યો? શું આપણા કાર્યની સિદ્ધિમાં કાંઈ પણ વિઘ્ન આવવાનો સંભવ છે? જો તેવું કાંઈ હોય, તો જલ્દી બોલી દે, કે જોથી તેને ટાળવાનો હું ચોખ્ખો ઉપાય કરી શકું.”

“વિપ્રશ્રેષ્ઠ !” મુરાદેવીએ તે જણણે ઉત્તર આપવા માંડ્યું. “આપણા આરંભેલા કાર્યમાં કાંઈપણ પ્રકારનું વિઘ્ન તો નથી આવ્યું: કિન્તુ આવું રાજની હત્યા કરવાનું કાર્ય ન કરાય તો વધારે સારું, એવો મારો પોતાનો જ મનોભાવ થએલો છે; અને એ જ કારણથી આટલી ઉતાવળથી મેં આપને બોલાવ્યા છે. આપણા વ્યૂહનો નાશ કરો, અને જો તેમ થવું શક્ય ન હોય, તો મહારાજ આજે રાજસભામાં ન જાય, એવી વ્યવસ્થા હું કરીશ. છતાં પણ જો તે જવાનો આગ્રહ જ કરશે, તો આ બધાં પાપો

હું તેમના સમક્ષ કબૂલ કરીશ અને તેમની ક્ષમા માગીશ. માટે ચંદ્રગુપ્તને લઈને આપ અહીંથી અત્યારેને અત્યારે ચાલ્યા જાઓ. નહિ તો કદાચિત્ આપના પ્રાણુ પણ જોખમમાં આવી પડવાનો સંભવ થશે.”

એ સાંભળીને ચાણુકય હસ્યો અને કહેવા લાગ્યો કે, “ મુરાદેવી! આપણા વ્યૂહને તોડી પાડવો એ તો ઠીક, પણ તે તોડવાની વેળા તે ઘણી સારી બતાવી હો! મારા જેવા એક યજ્ઞન યાજ્ઞન અને પઠન પાઠન કરનારા બ્રાહ્મણને તે વ્યર્થ આ જાળમાં ફસાવ્યો! તારી પ્રતિજ્ઞા પૂરી થાય, તેટલા માટે તો હું ચંદ્રગુપ્તને અહીં લઈ આવ્યો, અને એને રાજ્ય મળવાની જ્યારે સંધળી તૈયારી થઈ ચૂકી, ત્યારે છેક છેલ્લે તું આમ બોલી; ઉડી? આને તે શું કહેવું? ગાંડી! તું હવે પોતાના નિશ્ચયને ડગાવીને લાજ મેળવવાની આશા રાખે છે કે? ના ના..... ”

એ વાક્યો ઉચ્ચારતાં ચાણુકયનો અવાજ એટલો બધો મોટો થઈ ગયો કે મુરાદેવીને ખાસ તેને બોલતો અટકાવવાની ફરજ પડી. તે બોલી “વિપ્રવર્ય! જો આપ આમ સિદ્ધ સમાન ગર્જના કરવા માંડશો, તો કાલે આવાનારું સંકટ આજ જ આવીને ઊભું રહેશે. જો આપ અત્યારે મૌન્ય ધારી પાટલિપુત્ર છોડીને ચાલ્યા જશો, તો આપના પ્રાણુ ઊગરશે; નહિ તો તેમ થવું સર્વથા અશક્ય છે. તમારા આ બીપણુ ધ્વનિથી મહારાજા જાગી ઉઠે અથવા તો તે ખીજા કોઈના સાંભળવામાં આવે, તો આપની શી દશા થાય વારુ? હવે જો આપ વ્યર્થ વધારે ન બોલતાં ચંદ્રગુપ્તના અને પોતાના પ્રાણુ બચાવવાનો પ્રયત્ન કરો તો વધારે સારું. મારો તો હવે દૃઢતમ નિશ્ચય થઈ ચૂક્યો છે. ગમે તેમ કરીને મહારાજાને રોકવાનો પ્રયત્ન કરીશ, અને નહિ તો આપણો બધો ભેદ—આ સંધળાં કારસ્થાનનો વૃત્તાંત સંભળાવીને તેમને સાવધ કરીશ—કોઈપણ પ્રકારે હું તેમનો ધાત થવા દઈશ નહિ.”

“તું તેનો ધાત થવા દેવાની નથી અને પોતાના પેટના પુત્રનો તો ધાત થવા દેવાની છે ને?” ચાણુકયે જરાક વધારે ઉચ્ચાર્યો કહ્યું.

“મારા પેટના પુત્રનો ધાત? અને તે હું કરનારી? મારે પુત્ર જ ક્યાં છે? આપ શું બોલો છો?” મુરાદેવીએ આશ્ચર્યચકિત થઈને પૂછ્યું. ચાણુકયના બોલવાના અર્થને તે સમજી શકી નહિ. એટલે ચાણુકય પુનઃ તેને કહેવા લાગ્યો કે “મારા પુત્રનો ધાત કયો છે, તેને હું શાસન કરીશ અને મને વૃષલી કહી છે, માટે મારા પિયરિયાંમાંથી જ કોઈને આ પાટલી-પુત્રના સિદ્ધાસન પર બેસાડીશ, એવી તે પ્રતિજ્ઞા કરી હતી અને અત્યારે

જેઠ હું તો તે પોતાની પ્રતિજ્ઞાનો લંગ કરીને તું પોતાના પુત્રનો ધાત કરવાને તત્પર થયેલી છે. એનો બાવાર્થ શો હશે, તે તો પ્રભુ જાણે!”

“આર્ય ચાણક્ય! આપના ચિત્તમાં ભ્રમ તો થયો નથી ને? મારા પુત્રની હત્યા કરવાને હું તત્પર થયેલી છું, એમ આપ વારંવાર કહો છો, એનો અર્થ શો છે? હું ગર્ભવતી છું, એવી મેં ઝોટી અફવા ઉડાવી છે, તેને આધારે તો આપ આમ નથી જોલતા ને? એટલે કે, રાજ સમક્ષ મારા અપરાધો હું કબૂલ કરીશ અને તેથી તે મને દેહાંતદંડની શિક્ષા આપશે—એ શિક્ષા થતાં જ મારા પેટમાંના પુત્રનો નાશ થશે, એવી તો આપની ધારણા નથી ને? પણ હું ગર્ભવતી જ નથી. જો એવો આપને ભ્રમ હોય, તો તેને દૂર કરી નાંખો.” મુરાદેવીએ પોતાની કલ્પના લડાવી.

“દેવિ! મારા ચિત્તમાં તો ભ્રમ નથી થયો, પણ તું આજસૂધી ખરેખર ભ્રમમાં જ રહેલી છે. રાજ્યે જો કે તારા પુત્રને મારી નાંખવાનો યત્ન કર્યો હતો, પણ તે સિદ્ધ થયો નથી. હવે તું પોતે જ તેના ધાતની સર્વ તૈયારીઓ કરે છે, સમજુ કે?”

ચાણક્યનાં એ માર્મિક વચનો સાંભળીને મુરાદેવી આશ્ચર્યપૂર્ણ અને જાણે કે કાંઈક પૂછવા ઇચ્છતી હોયતી! તેવી મુદાથી તેને જોવા લાગી. પરંતુ તેના મુખમાંથી એક પણ શબ્દનો ઉચ્ચાર થઈ શક્યો નહિ. શું જોલવું, એની તેને સૂઝ ન પડી. ચાણક્યને પણ એટલું જ જોઈતું હતું. તે તેને ઉદ્દેશીને કહેવા લાગ્યો; “દેવિ! હવે હું તને વધારે વાર ભ્રમમાં રાખવા ઇચ્છતો નથી. તું જ એની જનની છે. તને તારા પુત્રની તે જ વેળાએ ઝાળખ થવી જોઈતી હતી, પણ તે થઈ ન શકી, એ તારા વાતસલ્યની કેટલી ન્યૂનતા? પણ હવે હું તેને લંબાવતો નથી. જો કે થોડા વખતપછી તો અમથો પણ હું એની ઝાળખાણ આપવાનો જ હતો—પણ તે આજે જ તેની આવશ્યકતા કરી આપી. દેવિ! તારો પુત્ર જીવતો છે.....”

“મારો પુત્ર જીવતો છે?” મુરાદેવીએ એકાએક ઉત્કંઠાથી પૂછ્યું. તે પોતે ક્યાં છે અને શું કરે છે, એનું તેને જ્ઞાન રહ્યું નહિ. તે પોતાને સર્વથા ભૂલી ગઈ.

“હા—તારો પુત્ર જીવતો છે.” ચાણક્યે કિંચિત્ હસીને કહ્યું.

“આર્ય! આપ મારાથી વિનોદ તો કરતા નથી ને?” મુરાદેવી શંકા કરી.

“આ વેળા વિનોદની નથી, અને અત્યારસૂધીમાં મેં કાંઈ જોડે વિનોદની વાર્તા કરી નથી.” ચાણક્યે ગંભીર બાવથી જણાવ્યું.

“લારે શું મારા પુત્રનો તે વેળાએ ધાત નથી થયો ?” મુરાએ પૂછ્યું.

“ના; તે જીવતો છે, એમ સિદ્ધ કરી બતાવવા હું તૈયાર છું.”

આણક્યે કહ્યું.

મુરાદેવી આશ્ચર્યથી સ્તબ્ધ બની ગઈ. જાણે આણક્યના વચનોનું તેને જ્ઞાન જ થતું ન હોય, તેવો તેના મુખમંડળમાં ભાસ થવા લાગ્યો. તેણે એકાએક ઉત્સુકતાથી પ્રશ્ન કર્યો કે, “વારુ લારે તે અત્યારે ક્યાં છે?”

“અસ્તુત પળે પાટણપુત્રમાં છે અને તારા સાનિધ્યમાં જ છે—તે જ તારો.....”

“શું કહ્યો છો? મારો પુત્ર મુઓ નથી? તે પાટણપુત્રમાં છે? આર્ય આણક્ય, મને આમ સંદેહમાં ન રાખો. જે કહેવાનું હોય તે સ્પષ્ટ કહી ઘો.” મુરાદેવી વચમાં જ ઘોલી ઊડી.

“દેવિ ! હવે વધારે સ્પષ્ટ તે શું કહું? તને હજી તર્ક નથી થતો?”

“જોકે મારા હૃદયમાં તર્ક તો થયો છે, પણ તે સત્ય હશે, એની ખાતરી શી રીતે થાય?” મુરાએ આણક્યને ઉત્તર આપ્યું.

“આપણો તર્ક ખરો કે ખોટો હોય તો તેની મનજ સાક્ષી આપે છે.”

“અઘાપિ મારા મને તો એવી પ્રતીતિ આપી નથી.” મુરાએ કહ્યું.

“યત્ન કર્યા વિના પ્રતીતિ કેવી રીતે થઈ શકે?” આણક્ય બોલ્યો.

“લારે શું ચન્દ્રયુક્ત મારો પુત્ર છે? જેનો જન્મ થતાં જ મારો કારાગૃહમાં વાસ થયો હતો અને જેનો નાશ કરવાની મહારાજે આજ્ઞા આપી હતી, તે મારો પુત્ર અઘાપિ જીવતો છે? તે એ જ ચન્દ્રયુક્ત કે? આર્ય આણક્ય! મને આપ બતાવતા તો નથી ને? હું તમારાં કારસ્થાનોમાં અનુકૂલ રહું, એના હેતુથી તો આ કલ્પના કરવામાં નથી આવીને? એ ચન્દ્રયુક્ત મારો પુત્ર? આશ્ચર્ય !” મુરાદેવીએ અત્યંત આશ્ચર્યથી કહ્યું.

“હા-હા-જે એને ધનાનન્દે મારાએના હાથમાં સોંપ્યો ન હોત, તો આજે જે યૌવરાજ્ય સુખનો અનુભવ લેતો હોત, તે જ તારો પુત્ર એ ચન્દ્રયુક્ત ! મુરાદેવિ! તારા અને એના સ્વરૂપમાં રહેલા સામ્યને તું જોઈ નથી શકતી કે શું? એને જોતાં કોઈ દિવસે તારા હૃદયમાં પુત્રવાત્સલ્યનો ભાવ થાય છે ખરો કે નહિ? તો પોતે જ એ વિષે મને પૂછ્યું હોત, પણ તને તેવો પ્રશ્ન પૂછવાનો પ્રસંગ ન આપવા માટે જ એને મેં તારા ભત્રીજા તરીકે ઓળખાવ્યો હતો. કારણ કે ભત્રીજાને કહેવાથી તારા અને એના રૂપમાં આટલું બધું સામ્ય છે, તે વિષે કોઈને આશ્ચર્ય થવાનો સંભવ નહોતો; પરંતુ

મારા એ કથનથી તું પણ ભૂલાવામાં પડી જઈશ, એવી મારી ધારણા હતી નહિ. તથાપિ જે દિવસે તું શંકા કરે, તેજ દિવસે એ સઘળો ભેદ તને જણાવવાનો મેં વિચાર કરી રાખ્યો હતો. પણ આજ સૂધી તેવો અવસર જ આવ્યો નહિ.” ચાણક્યે ચાતુર્ય બતાવ્યું.

મુરાદેવી ચાણક્યનું એ ભાષણ ધ્યાનપૂર્વક સાંભળતી હતી કે નહિ, એની શંકા જ હતી. કારણકે, તેનું ચિત્ત ચાણક્યના યોગ્યતામાં હોય, એમ દેખાતું નહોતું. “ચાણક્ય કહે છે, તે વાત ખરી હશે કે? અન્દ્ર-ગુપ્ત મારો પુત્ર હશે કે? કે આ વેળાએ હું ચાણક્યથી વિરુદ્ધ ન થાઉં, તેટલા માટે એણે આ યુક્તિ શોધી કાઢી હશે?” એવી એવી અનેક શંકાઓ તેના મનમાં આવવા લાગી. તેથી તેણે એકાએક ચાણક્યને કહ્યુંકે, “આપ એને મારો પુત્ર કહોછો, પણ તેની સત્યતા માટે આપ પાસે આધાર શો છે?”

“આધાર? તારા અને એના સ્વરૂપમાં રહેલું સામ્ય!” ઉત્તર મળ્યું.

“એ આધાર તે દૃઢ આધાર કહેવાય નહિ. એથી પણ વધારે પ્રખળ જ્ઞે બીજા કોઈ આધાર હોય તો બતાવો.” મુરાદેવીએ પુનઃ શંકા કાઢી.

“મુરાદેવી! એવા આધારો જાણવાની આ વેળા છે કે?”

“વેળા ગમે તેવી હોય, પણ મારા મનની સ્થિતિ અત્યારે અમતકારિક થઈ ગઈ છે; એટલે આધાર જાણવા ન માગું તો શું કરું?” મુરાદેવીએ પોતાનો મનોભાવ જણાવ્યો.

“તને આધાર જોઈતો જ હોય, તો આ શું છે તે જ્ઞે. એ વસ્તુ એ નવા જન્મેલા બાળકના મણિબંધમાં હતી. એ બાળકને હિમાલયના એક અરણ્યમાં નાંખી દેવામાં આવ્યો હતો અને ત્યાંના ગોવાળીઆઓને એ એક દિવસે આંદરણી રાત્રે ત્યાંથી મળી આવ્યો હતો. ભગવાન ચંદ્ર-માએ જ પોતાનાં શીત કિરણોવડે એનું સંરક્ષણ કર્યું હતું. એ કારણથી તે ગોવાળીયાઓએ એનું અન્દ્રગુપ્ત એવું નામ પાડ્યું.”

એમ કહીને આર્ય ચાણક્યે તે રક્ષાબંધન મુરાદેવીને આપ્યું. તેને જ્ઞેતાં જ અંધકારમાં સમડતા પડેલા મનુષ્યને એકાએક દીપકનો પ્રકાશ દેખાતાં જ તેની આંખે અંધારાં આવવા માંડે છે, તેવી જ મુરાદેવીની પણ દશા થઈ ગઈ. સંશય-અંધકારમાં ઘેરાયલી મુરાદેવીને એ રક્ષાબંધન એક ઉજ્જવલ દીપક સમાન દેખાવા લાગ્યું. આશ્ચર્ય, હર્ષ અને કિંચિત ઉદ્દેગ એ ત્રણ ચિકારોની પ્રખળતાથી તે નિરતબંધ બની ગઈ. એવી રીતે કટલોક સમય નીકળી ગયો. એને થોડીકવાર શાંતિમાં જ ઘેસી રહેવા દેવાનું શ્રેયસ્કર જાણીને ચાણક્ય પણ ચુપ ઘેસી રહ્યો. થોડીવાર પછી

મુરારેવી કહેવા લાગી કે, “આર્ય, ચન્દ્રગુપ્ત મારો પુત્ર છે, એમ આપે કહ્યું છે, ત્યારથી.....”

“એમાં આપે કહ્યું, એમ હવે શા માટે બોલે છે? હવે તો તારી ખાત્રી થઈ ને?” ચાણક્યે તેને વચમાં જ બોલતી અટકાવીને કહ્યું.

“આપ કહો છો તેમ જ સહી. પણ એ ખીના જાણતાં જ મારા મનની કાંઈક વિચિત્ર સ્થિતિ થઈ ગઈ છે. હવે હું શું કરું? મહારાજને જવા દઉં? તેનો ધાત થયા દઉં? શું-હવે હું કરું શું? બાઈ! મને તો કાંઈ પણ સૂઝતું નથી.” મુરારેવીએ એ શબ્દો ઉચ્ચારીને સ્ત્રીજાતિની સ્વાભાવિક નિર્બળતાનું દર્શન કરાવ્યું.

“એમાં સૂઝવું તે શું હતું? જો તારા મનમાં તારા પુત્રને રાજ્ય અપાવવાની ઇચ્છા હોય, તો ગુપચુપ બેસી રહે. અને તારા પુત્રનો તે વેળાએ ધાત ન થયો તે અત્યારે કરાવવો હોય, તો ભલે આ બધી વાત જાહેરને રાખને કહી દે. તું મને એને લાગને નહાસી જવાનું કહે છે તો ખરી, પણ હું કાંઈ એમ જવાનો નથી. એને હું નંદના સિંહાસનપર બેસાડીશ, અથવા તો મારા પ્રાણનું બલિદાન આપીશ, એવી મારી પ્રતિજ્ઞા છે. મારો વ્યૂહ સિદ્ધ થાય, તો જ મારી પ્રતિજ્ઞા સિદ્ધ થવાનો સંભવ છે. જો તારી આ ભયભીતતાથી મારો વ્યૂહ ધસી પડશે, તો રાજ અવશ્ય મારો જીવ લેશે, તેમ જ ચન્દ્રગુપ્તનો પણ ધાત કરશે. મારે મન તો અને વાતો સરખી જ છે. પ્રતિજ્ઞા સિદ્ધ ન થાય તો પ્રાણ આપવાનો મારો નિશ્ચય છે-અર્થાત્ રાજા મારા પ્રાણ લેશે, એટલે એ નિશ્ચય પૂરો થશે. સંભાળ માત્ર તારે તારા પુત્રના પ્રાણરક્ષણ માટે રાખવાની છે. હવે તને જે માર્ગ યોગ્ય લાગે, તેમાં વિચર. ગમે તો પુત્રનો ધાત કરાવ ને ગમે તો તેને રાજ્યાસન અપાવ. જો તું મૌન્ય ધારી બેસી રહીશ તો એને રાજ્ય મળ્યું જ સમજવું અને વાત ફૂટી તો એના પ્રાણ ગયા જ સમજવા. હવે તારે જે કાંઈ પણ કરવું હોય તે શાંતિથી કર. હું હવે અહીં વધારેવાર રોકાઈ શકું તેમ નથી. મારી વેળા નકામી ગય છે.” એમ કહીને ચાણક્ય ખરેખર ચાલ્યો ગયો.

“હવે મારાં વચનોનું એના હૃદયમાં સારું પરિણામ થવાનું જ. હવે રાજ્યલોભથી નહિ, તો પુત્રના પ્રાણલોભથી તો એ અવશ્ય સ્વસ્થ રહેવાની જ.” એવો ચાણક્યનો દૃઢ નિશ્ચય થઈ ગયો હતો અને તેથી જ તે તત્કાળ ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો હતો. ચાણક્ય નિશ્ચિત થયો અને મુરારેવીના મનમાં પ્રબળ ચિન્તાએ વાસ કર્યો. “ચન્દ્રગુપ્ત મારો પુત્ર છે અને તેને તત્કાળ રાજ્યલાભ

થશે, પણ પતિના પ્રાણ જશે. જે પતિના પ્રાણ બચાવવાનો પ્રયત્ન કરવો હોય, તો તેને આ બધું સાફ સાફ કહીને તેની દયા પર જ આધાર રાખવો જોઈએ. હવે એ વિના ખીજે કાઈ પણ માર્ગ નથી. જે રાજાને અહીંથી ન જવા દેવાનો મારો યત્ન સફળ થાય, તો તો ધણું જ સારું; પણ જે નિષ્ફળ થાય તો પછી શું કરવું?” એવા એવા અનેક વિચારો તેના મનમાં આવવા લાગ્યા—તે ઉન્માદિની બની ગઈ. તેનું મન ત્રિવિધ થઈ ગયું. એક એક પ્રકારનો ઉપદેશ કરે, ખીજું ખીજા જ પ્રકારનો ઉપદેશ આપે અને ત્રીજું મન ત્રીજા જ જાતનો માર્ગ બતાવે, એવી સ્થિતિ થઈ. હવે શો ઉપાય કરવો, એના વિચારમાં જ તે હતી, એટલામાં રાજા ધનનાનન્દે જાગૃત થયો અને તેણે મુરાદેવીને સાદ ક્યો.

રાજા ધનનાનન્દે ઘણો વખત—એક પ્રહર દિવસ વીતી જતાં સૂધી સૂતેલો હતો. રાત્રે મોટે સૂધી જાગરણ કરેલું હોવા છતાં પણ મુરાદેવી વહેલી વહેલી બિડી ગઈ, એ જોઈને રાજાને ધણું જ આશ્ચર્ય થયું. આશ્ચર્યથી તે તેને કહેવા લાગ્યો કે, “હું આજે સભામાં જવાનો છું, તેથી તને નિદ્રા આવી નથી, એમ જ લાગે છે. તારી હજી એવી જ ધારણા છે કે હું અહીંથી એકવાર ગયો એટલે પાછો આવીશ નહિ? તું તો ગાંડી જ રહી ગઈ! પણ હું પાછો આવીને તારી એ ગાંડાઈને ભૂલાવી દઈશ.”

“ના—ના મહારાજ! આપ આજે જશે નહિ—જવું હોય તો આવતી કાલે ભલે પધારજો.” મુરાદેવીએ ન જવાનો આગ્રહ ક્યો.

“આવતી કાલે જવાથી શું વધારે થવાનું છે? અને આજે શું ઓછું છે? તારા સંશયો વ્યર્થ છે. તું હવે મારા ગમનની તૈયારી કરવા માંડ. હું તો આજે જવાનો જ. રાક્ષસે સઘળી તૈયારી કરી રાખી હશે અને તે હમણાં જ મને બોલાવવાને આવી પહોંચશે.” રાજા ધનનાનન્દે પોતાનો હઠ પકડી રાખ્યો.

“પણ પ્રાણનાથ! આજે મારું ડાણું નેત્ર ધણું જ ફરક્યા કરે છે—તથી મારા મનમાં ભીતિ થયા કરે છે.” મુરાદેવી પાછી યુક્તિ ઠાઠી.

“તારી ભીતિ સંખ્યાકાળે જતી રહેશે. હું પાછો આવ્યો, એટલે તારી એ ભીતિ ગઈ જ જાણવી.” રાજા વિનોદમાં જ બોલ્યો.

મુરાદેવીની મુખમુદ્રા એકાએક મ્હાન થઈ ગઈ. તેના મુખમાંથી એક પણ શબ્દ નીકળી શક્યો નહિ. ભય અને આશ્ચર્યના મિશ્રિત ભાવથી તે એક ધ્યાનથી રાજાના શરીરનું સૂક્ષ્મ અવલોકન કરવા લાગા. રાજા પણ હસતો હસતો તેના ચંદ્રસમાન મુખને વિનોદથી જોતો બેસી રહ્યો.

પ્રકરણ ૨૬ મું.

પતિ કે પુત્ર ?

૨મનો નિશ્ચય ફેરવવા અને તેને આજે રાજસભામાં જતો અટકાવવા માટેના મુરાદેવીના બધા પ્રયત્નો નિષ્ફળ થયા. રાજ ધનાનન્દે તેનું કાંઈ પણ સાંભળ્યું નહિ. તેણે તો પોતાનો હઠ પકડી જ રાખ્યો તેણે કહ્યું, “આજે તારું કાંઈ પણ ન માનવાનો મેં નિશ્ચય કરેલો છે. હાલ તો તને પ્રહર દોઢ પ્રહર જરાક માઠું લાગશે; કારણ કે, મને પાછો આવવામાં એટલો સમય તો થવાનો જ. પણ જ્યારે હું પાછો આવી પહોંચીશ, એટલે તારી આવી શંકાઓનો સદાને માટે ઉચ્છેદ થઈ જશે. ખાસ એ જ હેતુથી આજે મેં જવાનો પાકો વિચાર કર્યો છે. આજે તારી વિનતિ કે આજીવતાને હું લક્ષમાં લેવાનો નથી જ. તારી આજ્ઞાનો હું લંગ કરીશ જ—માટે હવે તારે કાંઈ પણ વધારે બોલવું નહિ. મારા જવાની તૈયારી કર. જે તને અહીં ન જ ગમે, તો તું પણ ચાલ મારી સાથે—તું પણ એક હાથીપર બેસી જ—ચાલ. એથી જે મને ભમાવવાનો કોઈ પ્રયત્ન કરશે, તો તું પાસે હોવાથી મને પાછો તારે ત્યાં લઈ આવી શકીશ. કેમ, છે કે આવવાની ઇચ્છા? જે આવવું હોય, તો તારા માટેની હું વ્યવસ્થા કરાવું.” રાજ ધનાનન્દ એવી રીતે કાંઈક વિનોદ અને કાંઈક સત્યતાના મિશ્રભાવથી બોલતો હતો; પરંતુ એ સધળા બાપણથી મુરાદેવી માત્ર એક વિષયનો દઢતાથી નિર્ણય કરી શકી કે, “રાજ કોઈ પણ રીતે મારા કહેવા પ્રમાણે અત્યારે ચાલે તેમ નથી. પોતાનો રાજસભામાં જવાનો નિશ્ચય એ ફેરવશે નહિ જ.” રાજ જે કે કાંઈક વિનોદથી બોલતો હતો, પણ તેનું તેણે જ વિનોદથી પ્રયુક્તર આપી શકે, તેવી મુરાદેવીના મનની સ્થિતિ હતી નહિ. તેનું મન સર્વથા ગભરાઈ અકળાઈ ગયું હતું; એ નવેસરથી કહેવાની કાંઈ પણ અગત્ય નથી. “હું જે આ વેળાએ સ્વસ્થતા ધારી બેસી રહીશ, તો મારા પુત્રને રાજ્ય પણ મળશે અને મારી પ્રતિજ્ઞા પણ ખરી થશે. પરંતુ પતિની હત્યાનું મહાપાતક લાગવાથી મારો ચિરકાલ રૌરવ નરકમાં નિવાસ થશે. અર્થાત્ પુત્રને રાજ્યાસને વિરાજેલો જેઠને જે આનન્દ થાય, તેને બદલે પ્રત્યેક પળે પતિનું સ્વરૂપ નેત્રો સમક્ષ આવીને ઉભું રહેવાથી શોકનો જ વિશેષ અવિભાવ થશે. પતિહત્યાના પાતકથી મન સર્વદા ઉદ્દિમ જ રહ્યા કરશે. માટે એમ તો ન જ કરવું—સ્વસ્થતાથી બેસી ન જ રહેવું. જે જે કારસ્થાનો મ આજ સૂધીમાં કર્યાં છે અને જે જે વ્યૂહોની રચના કરી છે, તેમને બધા ભેદ પતિને જણાવી દેવો. પછી મારું જે થવાનું હશે તે થશે.

વળી પણ તે જો કાંઈ શિક્ષા કરશે તો હું આનંદથી સહન કરીશ. વધારેમાં વધારે એ શું કરશે? વળી પણ મને કારાગૃહમાં નાંખશે, એટલું જ કે નહિ? કારાગૃહમાં રહેવાની તો હવે મને ટેવ જ પડી ગયેલી છે. એથી વધારે કરશે, તો મારો વધ કરાવશે! પણ ના—મને કારાગૃહમાં નાંખવાથી કે મારી નખાવવાથી જ એ વિષયની સમાપ્તિ થશે નહિ—એ ખરેખરો વિચારવા જેવો વિષય છે. જેનો જન્મતાં જ ધાત કરવામાં આવ્યો હતો, એવી ધારણાથી મેં જેનું વૈર વાળવા પ્રતિજ્ઞા કરી હતી, તે મારો પુત્ર આજે આટઆટલાં વર્ષ પછી મારી દષ્ટિએ પહોં છે અને તેને રાજ્ય મળવાની પણ સર્વ તૈયારીઓ થઈ ચૂકી છે, તે મારા બાળકનું શું થશે? આજ સૂધી નાના પ્રકારનાં કાવત્રાં રચીને અંતે અણીના અવસરે હું તેના પ્રયત્નને માટીમાં મેળવું છું, એમ જોઈને આર્ય આણુક્ય બંધી બીના જાહેર કરી નાંખશે, અને એમ થયું એટલે રાજ અવશ્ય ચન્દ્રગુપ્તને પણ ઠાર કરશે જ. આ પુત્ર આપનો નથી, એમ કહીને જેને મારી નાંખવા માટે મારાએના હાથમાં આપ્યો હતો, તે તે વેળાએ બચી ગયો હતો—એથી જુઓ કે આપના પર આજે કેવું સંકટ આવ્યું તે? એ જ પુત્ર રાજ્ય લેવા માટે આપના પ્રાણહરણનો પ્રયત્ન આદરી બેઠો છે, ધ્યાદિ વાતો કરીને મારાં પ્રતિપક્ષી જનો રાજને ઉરકેયાં વિના રહેવાના નથી જ અને એવાં ભાષણોથી એકવાર રાજ ચીડાયા, એટલે કાપના આવેશમાં તે શું કરશે અને શું નહિ, એનો નિયમ નથી. ચન્દ્રગુપ્ત પોતાનો પુત્ર છે, એવો વિચાર માત્ર પણ તેના મનમાં આવશે નહિ. કદાચિત્ તેને ઊભો ને ઊભો બાળી પણ નાંખે! ત્યારે હવે અનિષ્ટના નિવારણનો શો ઉપાય કરવો? શું મારે જ મારા પુત્રનો ધાત કરવો? અને તેને રીબાઈ રીબાઈને મરતો આ નેત્રોથી જોવો? ના—ના—એમ તો બને જ નહિ. ત્યારે બચાવવે કાને? પતિને કે પુત્રને? બન્ને બચી જાય તો કેવું સારું થાય? મારો પુત્ર શવતો છે, એ મારા જાણવામાં આવી ગયું છે, એટલે હવે પછી સુમાલ્યને બદલે એને જ સિંહાસન અપાવવા માટે પાછળથી જોઈએ તેટલી ખટપટો કરી શકાશે. જો આજનો પતિહત્યાનો પ્રસંગ પણ ટળી જાય અને પુત્રના શવની પણ હાનિ ન થાય, તો આગળ ઉપર મહારાજનું મન તો ગમે તેમ કરીને પણ વાળી શકાય તેમ છે. કાંઈ પણ રીતે ચન્દ્રગુપ્તને પાટલિપુત્રનો રાજ બનાવી શકાશે. પરંતુ ખાસ એટલા માટે જ રાજનો ધાત કરવાની કરી પણ આવશ્યકતા નથી. અરે રે! હું કેવી ગાંડી કે એ કારસ્થાની બ્રાહ્મણના કપટ-જાળમાં ફસી પડી! પોતાનું દુષ્ટ કાર્ય સાધી લેવા માટે એણે મને પોતાના હાથમાં લીધી અને હું પણ તેની સાથે કપટસમુદ્રમાં વહેતી ચાલી! હવે જો હું સ્વરથ નહિ બેસું અને તેના સઘળા પ્રયત્નો હું નષ્ટ કરવા બેઠી છું, એવી

તેને શંકા પણ આવશે, તો તે પોતે પોતાના જીવ પર ઉદાર થઈને મારા જીવ પર પણ તરાપ મારશે અને સાથે વળી મારા આટલાં વર્ષો પછી મળેલા આળકના પ્રાણુની પણ હાનિ કરી નાંખશે. એ બ્રાહ્મણ છે, માટે ધનાન્દ કદાચિત એની હત્યા કરશે નહિ; પરંતુ પોતાના પિતા પાસેથી રાજ્ય છીનવી લેવાના હેતુથી પિતાની હત્યા કરવાને તત્પર થએલા પુત્રને કદાપિ કોઈએ ક્ષમા આપવાનું નથી. ત્યારે હવે? પુત્રનો શિરચ્છેદ થવા દેવો? ના—ના—ત્યારે કરવું કેમ? પતિની હત્યા થવાનું મનમાં આવતાં જ મારા મનમાં કોણ જાણે શું થઈ જાય છે! જો પતિને મરતો બચાવું છું તો પુત્ર મરે છે. એ પણ કેમ જોઈ શકાય? હવે એ બંને ઉગરે અને ભેદ સંતાયલો જ રહી જાય, એવો તે શો ઉપાય થોજવો? ઉપાય કોઈ નથી. સ્વસ્થ બેસી રહેવું. પણ સ્વસ્થ પણ કેમ બેસી શકાય? સ્વસ્થ બેઠી કે પતિ મુએ જ! તે ન મરે તેટલા માટે તો હું તલપી રહેલી છું, ત્યારે તેમ ન થાય તો લાભ શો?” એવા વિચારો તેના મનમાં એક પછી એક આવતા જતા હતા. એ વિચારો ચાલતા હતા અને સાથે તે મહારાજની સેવા પણ કરતી જતી હતી. પરંતુ તે સેવા બ્રાંત ચિત્તથી થતી હતી. રાજ તેના ચિત્તભ્રમને તત્કાળ ઝાળખી ગયો; પરંતુ “એની ના છર્તા આપણે જવાનો નિશ્ચય કર્યો છે, તેથી જ એના મનની આવી સ્થિતિ થએલી છે. હું એક વાર જઈને પાછો આવીશ, એટલે એનો આ બધો ભ્રમ ચાલ્યો જશે અને એને દ્વિગુણિત ઉક્લાસ થશે. માટે પાછા આવના સૂઝી મારે એક પણ શબ્દ બોલવો ન જોઈએ.” એવી ધારણાથી રાજ એ સંબંધી કોઈ પણ બોલ્યો નહિ. તેણે તો પોતાના ગમનની તૈયારીઓ કરવા માંડી સ્નાન સંધ્યા આદિ કર્મોની સમાપ્તિ થઈ અને ઉપાહાર પણ લેવાયો. એટલા સમયમાં વળી પણ મુરાદેવીએ વિચાર કર્યો કે “મારે એકવાર હજી પણ અંતની વિનતિ કરવી જોઈએ અને રાજને જતો અટકાવવો જોઈએ. નહિ તો પછી જે થાય તે ખરું. પણ એને બધો ભેદ તો કહી સંભળાવવો, મારનાર કે તારનાર પરમેશ્વર છે, તેના પર આધાર રાખીને સ્વસ્થ બેસવું, એ જ સારું છે. હું મને મારા પુત્રને અને આર્ય ચાણક્યને પણ ક્ષમા આપવાની પ્રાર્થના કરીશ. પછી તે ક્ષમા આપે તો પણ ઠીક અને ન આપે તો પણ ઠીક.” એવો નિશ્ચય કરી નેત્રોમાં અશ્રુ લાવી તેણે હાથ જોડ્યા અને અત્યંત નમાણું મોહું કરીને મહારાજને પુનઃ એકવાર અંતિમ વિનતિ કરતાં કહ્યું કે, “ગમે તેમ થાય તો પણ આજે આપ જશો નહિ.” પરંતુ રાજએ પણ પોતાની દૃઢતામાં કાયમ રહીને જણાવ્યું કે, “એ વિશે હવે તારો ઉપદેશ હું સાંભળવાનો નથી.” એમ કહીને રાજ પોતાનાં વસ્ત્રાં-

કારો ધારણ કરવાના કાર્યમાં રોકાયો. એ સર્વ કાર્ય થઈ રહ્યું, તે વેળાએ એક પ્રહર દિવસ ચઢી ગયો હતો. મુરાદેવી સર્વથા હતાશ-નિરાશ થઈ ગઈ, તેથી પોતાના દ્વિતીય નિશ્ચયને પાર પાડવાનો-કારસ્થાનનો બધા ભેદ મહારાજને જણાવી દેવાનો વિચાર કરીને ધનાનન્દના ચરણોમાં દંડ પ્રમાણે પડી ગઈ અને કહેવા લાગી કે, “મહારાજ! આપ મારું કાંઈ પણ સાંભળતા નથી, ત્યારે હવે એકવાર મને મારા પા.....”

પરંતુ તેનો એ નિશ્ચય સિદ્ધ થાય, એમ નિર્માયકું જ નહોતું. એટલે કે તે એ પ્રમાણે વાક્યો ઉચ્ચારતી હતી, એટલામાં તો “મહારાજનો જ્યજ્યકાર હો!” એવો એકાએક દશ મનુષ્યોએ ઉચ્ચારેલો ધ્વનિ તેના સાંભળવામાં આવ્યો. એકદમ આવી રીતે દશ મનુષ્યોનો ધ્વનિ ક્યાંથી આવ્યો, એમ ધારીને તે જેવી ઊંચું મુખ કરીને જોવા લાગી, કે તરિત જ એકથી એક નાના એવા નવ કુમારો અને અમાત્ય રાક્ષસ એવી રીતે દશ માનવીઓ રાજાને જ્યજ્યકાર કરતા ઉભા રહેલા તેના જોવામાં આવ્યા. એ નવ કુમારોમાં સુમાત્ય તથા પોતાના પુત્ર ચંદ્રગુપ્તને પણ તેણે ઉભેલા જોયા. ચંદ્રગુપ્તને પોતાના પુત્ર તરીકે જાણવા પછીની તેની સાથેની આ પહેલી જ મુલાકાત હતી અર્થાત્ તેને જોતાં જ તેના મનમાં પાછો મોહ ઉત્પન્ન થયો. તેનું તેજસ્વી સ્વરૂપ જોતાં જ મુરાદેવીનું ચિત્ત તટકાલ તેના પ્રતિ આકર્ષાયું. તેના અને પોતાના સ્વરૂપમાંના સામ્યનું મનમાં પ્રતિબિંબ પડતાં જ “એ ખરેખર મારો જ પુત્ર છે.” એવો તેનો નિશ્ચય થઈ ગયો. અને તેથી “એને મરી ગએલો જાણુવા છતાં પણ આટલા દિવસ એના માટે પ્રેમ થતો હતો; ત્યારે એને જીવતો જોયા પછી એને રાજ્ય મળવાના કાર્યમાં હું આડી આવું છું, એ મારી કેટલી બધી મૂર્ખતા!” એવો પણ તેનો વિચાર થયો. સુમાત્યને જોતાં જ તેના વિશેનો દ્વેષ તેના હૃદયમાં નવીનતાથી જાગૃત થયો. “જેવી રીતે આનું પાલન પોષણ કર્યું; તેવી જ રીતે જો મારા પુત્રનું પણ પાલન પોષણ કરવામાં આવ્યું હોત અને આ અમાત્ય રાક્ષસની લંભેરણીને અસત્ય માની એને મારી નાંખવા માટે આ ધનાનન્દ રાજા ઉદ્યુક્ત થયો ન હોત, તો આજે આવો અશુભ પ્રસંગ આવ્યો જ ન હોત !! પરંતુ હવે જ્યારે એ પ્રસંગ આવ્યો જ છે-અરે પરમેશ્વરે જ એ પ્રસંગ આણ્યો છે; તો તેથી આ મૂર્ખરાજાનો નાશ થાય અને મારા પુત્ર ચંદ્રગુપ્તને રાજ્ય મળે, એવી જ પરમેશ્વરની ધારણા હોય, એમ દેખાય છે. એટલે મારે હવે એ કાર્યમાં વચ્ચે આવવું ન જોઈએ.” એવી રીતે તેનો નિશ્ચય ડગી ગયો. સુમાત્ય અને અમાત્ય રાક્ષસ જો એક ક્ષણ માત્ર મોડા આવ્યા હોત, તો મુરાદેવીએ પોતાનાં બધાં પાપો રાજાને જણાવી

દીર્ઘા હોત; પરંતુ તેમને જ્ઞેતાં જ તે બંને વિશેના દ્રુપ તેના મનમાં પાછો જાગૃત થયો અને ચક્ર એકાએક ફરી ગયું. પોતે મહારાજનાં ચરણમાં પડેલી હતી અને એ સર્વ આવી પહોંચ્યા, એ માટે પણ હવે તેને સંતાપ થવા માંડ્યો. તે એકદમ ઊડીને દૂર જઈ ઊભી રહી અને રાજને ઉદ્દેશીને કહેવા લાગી કે, “આર્યપુત્ર! આ મંડળ આપને યોલાવવા માટે આવેલું છે, માટે હવે હું જાઉં છું. આપ સુખેથી જાઓ, રાજકાર્ય કરો અને પાછા આવો.” એમ કહીને તે ત્યાંથી ચાલી ગઈ, જતાં જતાં તેણે એકવાર પોતાના પુત્રના મુખનું પ્રેમદષ્ટિથી અવલોકન કર્યું.

રાજના મનની સઘળી તૈયારી થઈ ચૂકી. સવારી નીકળવાનો સર્વ સમારંભ નીચે મુરાદેવીના મંદિર સામે જ કરવામાં આવ્યો હતો. રાજનો એસવાનો હાથી અંબાડી સુદ્ધાં તૈયાર હતો. રાજ નીચે જઈ તે હાથીપરની અંબાડીમાં બેઠો. તેના આગળના ભાગમાં ઢાલ, તાસાં આદિ અનેક રણવાદ્યો અને ભેરી શૃંગ આદિ સમારંભવાદ્યો એકદમ વાગવા લાગ્યાં. ધ્વજઓ હવામાં ફર ફર ધ્વનિ કરતી ઉડતી હતી. રાજના હાથીની જમણી બાજુએ તેનો યુવરાજ એક હાથીપર બેઠેલો હતો અને ડાબી બાજુએ અમાત્યરાજ હસ્તીના પૃથ્લાગે આરૂઢ થઈને ચાલતો જોવામાં આવતો હતો. રાજના બીજા સાત પુત્રો અશ્વારૂઢ થઈને ચાલતા હતા. માત્ર અન્દ્રશુપ્ત એકલો જ વાઘ વચાડનારાઓની પાછળ અને રાજના હાથીની આગળ ચાલ્યો જતો હતો. એવા ઠાઠમાઠથી સ્વારી ચાલતી હતી. અમાત્ય રાક્ષસના મનમાં ધણો જ આનંદ થતો હોય, એમ તેની પ્રવૃદ્ધ મુખમુદ્રાથી અનુમાન કરી શકાતું હતું. નાગરિકોની બીડ ન થાય, તેટલા માટે સૈન્યમાંના કેટલાક લોકો રાજ અને રાજપુત્રોના હાથીઓની આગળ પાછળ રહી તેમને બીજા લોકોથી કેટલાક અંતરપર રાખતા હતા.

મુરાદેવીનું મંદિર રાજમહાલયથી દૂર હતું. તેને કારાગૃહમાં નાંખવામાં આવી, ત્યારથી તે એ જ મંદિરમાં રહેતી હતી અને અંધનમુક્ત થયા પછી પણ આગ્રહ કરીને તેણે એ જ મંદિરમાં રહેવાનું પસંદ કર્યું હતું. ઉપર લખ્યા પ્રમાણે મોટા ઠાઠમાઠથી એ સમારંભ રાજગૃહ પ્રતિ ચાલ્યો જતો હતો. માર્ગમાં સ્થળે સ્થળે પ્રજાજનોએ તોરણો-મંડપો-ઉભાં કર્યાં હતાં અને તે તોરણો તળેથી રાજની સવારી ચાલી જતી હતી. માર્ગમાં બંને બાજુએ આવેલાં ગૃહોની બારીઓમાંથી રાજ અને રાજપુત્રોપર એક સરખી પુષ્પવૃષ્ટિ થતી હતી. જાણે કે ધણાં વર્ષો પછી એ રાજની સવારી નવેસરથી જ પાટલિપુત્રમાં નીકળી હોય અને તેથી જ લોકો આવો ઉત્સવ કરતા હોયતી એવો સર્વત્ર આદર્શ થઈ રહ્યો હતો.

એવા સમારંભની સવારી ચાલી જતી હતી, એટલામાં સામેથી એક ઘોડેસ્વાર ધણા જ વેગથી પોતાના ઘોડાને દોડાવતો ત્યાં આવી લાગ્યો. એ કોણ છે અને આટલા બધા વેગથી શામાટે આવ્યો છે, એની હજી સંકેત એકસી કરતા હતા, એટલામાં તે ઘોડેસ્વાર રાક્ષસના હાથી પાસે જઈને પોતાના હાથમાંના ભાલાની અણીપર એક પત્રિકા ટાંચીને તે અમાલ્યને આપી. એમાં શું હશે, તે જાણવા માટે રાક્ષસે તે પત્રિકા લીધી અને વાંચી જોઈ. વાંચતાં જ તેનું મોઢું એકદમ ઊતરી ગયું. એટલું સારું થયું કે, રાજનું ધ્યાન એ વેળાએ તેની તરફ હતું નહિ. તેણે પોતાના હાથોને રાજના હાથીની જોડમાં લઈને ધામેથી રાજને કહ્યું કે, “ મહારાજ ! આટલી વાર હું આપ સાથે ચાલ્યો, માટે હવે જુદા જ માર્ગથી મને આગળ રાજસભામાં જવાની આજ્ઞા મળવી જોઈએ; એટલે ત્યાં જઈને આદર માટેની જે તૈયારી કરવી હોય, તે મારાથી કરી શકાય.”

એટલું કહી રાજની અનુમતિ મળી કે નહિ, તેની વાટ ન જોતાં તેણે પોતાના હાથીને ખીજા માર્ગમાં વાળ્યો. રાજએ પણ તે તરફ વિશેષ લક્ષ આપ્યું નહિ—કિંવા તેનું લક્ષ તે તરફ દોરાયું જ નહિ, એમ કહીએ તો પણ ચાલે. તેનું સર્વસ્વ ધ્યાન પોતાપર પુષ્પવૃષ્ટિ કરનારી યુવતીઓમાં જ પરોવાયલું હતું. ધીમેધીમે આખી સવારી ચાલુક્યે રાજગૃહના દ્વાર પાસે જે વિવક્ષિત સ્થાન તળે પોચી જમીન કરી રાખી હતી, ત્યાં આવી પહોંચી. અન્નગુપ્ત થોડીક વાર આણી બાજુ ઊભો રહ્યો. જે સ્થાનેથી જવામાં કાંઈ ભય જેવું નહોતું ત્યાંથી નીકળી જવાને તેણે પૂર્વ સંકેત પ્રમાણે પોતાના અશ્વને જરાક વાંકો વાળ્યો.

રાજની સવારી પોતાના મંદિરમાંથી નીકળી જવા પછી પાછો મુરાદેવીની ચિત્તવૃત્તિમાં ફેરફાર થઈ ગયો. પુનઃ “ પતિ કે પુત્ર ? ” એ પ્રશ્ન તેના હૃદયને દુઃખ દેવા લાગ્યો. “ મારા પુત્રને રાજ્યપ્રાપ્તિ થાય તેટલા માટે હું પતિની હત્યા થવા દઉં છું, એ મારી અત્યંત નીચતા છે. પોતાના સૌભાગ્યને પોતાના હસ્તે જ નષ્ટ કરીને પુત્રના મસ્તકે રાજમુકુટ જોવાની હું ઇચ્છા રાખું છું, તે યોગ્ય નથી. આ અત્યંત નિંદ્ય કાર્ય છે. આર્યોવર્તમાં અતઃ પૂર્વે મારા જેવી દુષ્ટા ખીજી કોઈ પણ સ્ત્રી જન્મી નહિ હોય અને હવે પછી જન્મશે પણ નહિ ! હજી-હજી પણ હું શિબિકા (પાલખી) માં બેસી એ સવારીમાં પહોંચીને રાજને જાગૃત કરી શકું તેમ છે. હજી પણ રાજના પ્રાણનું રક્ષણ કરી શકીશ. આ વાત સુમતિકાને કહીશ, તો તે કદાચિત્ માનશે નહિ, માટે વૃન્દમાલાને જ બોલાવું.” એવો વિચાર કરીને તેણે વૃન્દમાલાને બોલાવી અને તેને પોતામાટે એક શિબિકા તૈયાર કરાવવાની

આજ્ઞા આપી. “મુરાદેવી અત્યારે ક્યાં જવાની હશે!” એવા વિચારથી વૃન્દમાલા ક્ષણમાત્ર ત્યાંની ત્યાં જ તટસ્થ બની ઊભી રહી; એટલે મુરાદેવી ઝટ તેના શરીરપર ધસી આનીને કહેવા લાગી કે, “શું મારા હાથે પતિ-હત્યા કરાવવાનો તમારો બધાનો જ નિશ્ચય થયેલો છે કે શું? જા-જા-જા એક ક્ષણનો પણ વિલંબ કરીશ, તો મહારાજ મુઆ જ જાણુજે. હા-થોડી જ વારમાં સર્વત્ર અંધકાર છવાઈ જશે, જા-દોડ-વાયુવેગે ધા—”

રાણીનાં એ વચનોથી બિચારી વૃન્દમાલા તો કાવરી બાવરી જ બની ગઈ, અને ગાંડા માણસ પ્રમાણે એકદમ દોડી, તેણે બની શકી તેટલી ઉતાવળ કરી અને શિબિકા લાવી આપી; પરંતુ એ અદ્ય સમય પણ મુરાદેવીને યુગ સમાન ભાસવાથી તે ધણી જ કોપાઈ ગઈ. છેવટે શિબિકામાં બેસીને તેના વાહકો (ભોઇઓ) ને “મહારાજની સવારીમાં જલદી મને લઈ ચાલો.” એવી તેણે આજ્ઞા આપી. ભોઇઓ પોતાના પગોમાં જેટલી શક્તિ હતી, તેટલી શીઘ્રતાથી ચાલવા લાગ્યા; છતાં પણ અંદરથી મુરાદેવીના “જલદી ચાલો-પગ ઉપાડો.” એવા પોકારો ચાલુ જ હતા. સવારી પાસે આવતાં જ અત્યંત વિલક્ષણ હાહાકારનો ગગનભેદક ધ્વનિ મુરાદેવીના સાંભળવામાં આવ્યો. તે મૂર્છિત થઈ ગઈ!

પ્રકરણ ૨૭ મું.

આત્મબલિદાન.

એ હાહાકાર એ વેળાએ મુરાદેવીને કલ્પાંતના હાહાકાર સમાન લાગ્યો. તેના મનમાં એવી પૂરેપૂરી આશા હતી કે, “બરાબર અણીના અવસરે પહોંચીને હું મારા પતિના જીવનનું અને મારા સૌભાગ્યનું રક્ષણ કરી શકીશ.” પરંતુ એ હાહાકાર સાંભળતાં જ તેની એ આશા નષ્ટ થઈ ગઈ. “મારા હાથે જ મેં મારું સૌભાગ્ય ફેડી નાંખ્યું. જે વેળાએ અરેબર સર્વનું રક્ષણ થઈ શક્યું હોત, અને જે કાંઈ કરવું તે મારા હાથમાં હતું, તે વેળાએ મેં કાંઈ પણ કર્યું નહિ, અને વેળા વીતી ગયા પછી દોડી આવી, એટલે શું થાય? જે થવાનું હતું તે થઈ ગયું. જાે અનિષ્ટ થવા ન પામ્યું હોત, તો આવો હાહાકાર થયો હોત નહિ—થઈ ચૂક્યું—મારા સર્વસ્વનો નાશ થયો!” આવા વિચારોથી તે ગાંડી બની ગઈ અને હવે આગળ વધવું, પાછાં ફરવું કે પોતે પણ આત્મહત્યા કરીને મરી જવું, એ ત્રણે તેના મનનો નિશ્ચય થયો નહિ. એટલામાં તે શિબિકા જરા વધારે આગળ વધી અને

એકાએક “અમાત્ય રાક્ષસનો જ્યકાર ! અમાત્ય રાક્ષસનો જ્યકાર !” એવા શબ્દો મુરાદેવીના સાંભળવામાં આવ્યા. એ શબ્દો સાંભળીને મુરાદેવીને ધણું જ આશ્ચર્ય થયું, તેથી તે હવે વિશેષ ધ્યાનથી એ શબ્દો સાંભળવા લાગી. પુનઃ એ જ “અમાત્ય રાક્ષસનો જ્યજ્યકાર હો !” નો ધ્વનિ સાલગતાં જ મુરાદા મનમાં આશ્ચર્યને સ્થાને આનંદની છટા દેખાવા લાગી. એ આનંદના ઉભરામાં જ તે પોતાના મનને કહેવા લાગી કે, “ત્યારે એ દુષ્ટ આણુકયની સઘળી યુક્તિઓ અને કપટવ્યૂહોને જાણી લઈને અમાત્ય રાક્ષસે પોતાનો જ્યજ્યકાર થાય, એવું વર્તન કર્યું ખરું ! એણે મહારાજનો શ્રવણ વચ્ચે ! ધન્ય, અમાત્ય રાક્ષસ ! તને ધન્ય ! તારું શ્રવણ આજે સફળ થયું; હું કેવી પાપિની ? જણે પ્રત્યક્ષ મારું પાણિગ્રહણ કર્યું, તે પતિનો દ્વેષ કરીને હું તેનો શ્રવણ લેવાને તત્પર થઈ ! અરેરે ! આ સમસ્ત આર્યાવર્તમાં જે દુષ્ટત્ય કોઈએ પણ કર્યું નહિ હોય, તે મેં કરી બતાવ્યું ! પરંતુ તેમાંથી પણ તે મહારાજને બચાવી લીધાને આણુકયના કપટને તોડી નાંખ્યું, તે માટે તને જેટલો ધન્યવાદ આપીએ તેટલો થોડો જ છે. હવે મારા કુકર્મ માટે હું પોતે જ પ્રાયશ્ચિત્ત લઉં છું—અર્થાત્ દેહત્યાગ વિના હવે ખીજું પ્રાયશ્ચિત્ત મારા માટે નથી ! ત્યારે હવે મારે આગળ શા માટે વધવું જોઈએ ? અહીં જ મારા પાપી આણુનું વિસર્જન કરું, એટલે પોતાની મેળે જ મારો ન્યાય થઈ જશે ! રાક્ષસે મહારાજના અને ખીજા જનોના આણુનું અવશ્ય રક્ષણ કર્યું હશે, તેથી જ તેના નામનો આટલો બધો જ્યજ્યકાર વર્તી રહ્યો છે. નહિ તો તેનો આવો જ્યજ્યકાર શા કારણથી થાય વારુ ? દુષ્ટ આણુકયના કપટનાટકનો ભેદ પ્રકટ થઈ ગયો હશે, અને એ ચાંડાલ હવે સારી રીતે સકંઠમાં સપડાયો હશે. એને જે શિક્ષા થાય—મહારાજ જે એને વધ કરાવે, તો તેથી બ્રહ્મહત્યાનું પાતક લાગવાને બદલે એક અત્યંત કષ્ટ બ્રહ્મણ્યરૂપધારી દૈત્યનો નાશ કરવાનું પુણ્ય ફળ જ મળે. એ કદાચિત્ મારું નામ લેશે, છોને લેતો—મારે પણ ક્યાં શ્રવણું છે ! એ પાપીના મોહકારક બાષણથી મોહાઈને હું મારા પતિના નાશ માટે પ્રયત્ન કરવાને તૈયાર થઈ ગયો. તે જ પળે મહા પાતકી તો થઈ ચૂકી—અર્થાત્ તે જ વેળાએ મારે આત્મબલિદાન આપવું જોઈતું હતું. પરંતુ મારાં પાપોનો ધડો તે સમયે પૂરો ભરાયો નહોતો—તે હવે ભરાઈ ચૂક્યો છે. હવે એનું પ્રાયશ્ચિત્ત મળી જાય, એટલે એના સર્વાંશનો નાશ થઈ જાય.” એવા નાના પ્રકારના વિચારો તેના મનમાં ધણા જ થોડા સમયમાં આવી ગયા. એ વિચારોના વર્ણનમાં અહીં જેટલો અવકાશ લાગ્યો છે, તેના સોમા ભાગ જેટલો પણ અવકાશ એ વિચારો આવવામાં લાગ્યો નહોતો. મુરાદેવીના ઉતાવળના પોકારો બંધ થવાથી શિખિકાને ઉપાડીને ચાલનારા ભોષાઓ પણ ધીમા ધીમા ચાલતા હતા. પરંતુ

કિંચિત્ આગળ વધતાં જ મહાન્ કોલાહલ અને અમાત્ય રાક્ષસનો જ્યજ્યકાર એ શબ્દો સાંભળતાં જ એ હાહાકાર શાનો હશે? અને અત્યારે અમાત્ય રાક્ષસનો જ્યજ્યકાર શા માટે? એ જાણવાની તેમના મનમાં સ્વાભાવિક જિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન થતાં તેઓ પોતાનો ભાર ઉપાડીને વાયુવેગે અપળતાથી પ્રયાણ કરવા લાગ્યા.

જરાક આગળ ચાલતાં મહાન્ હાહાકાર કરતા અને સામેથી ન્હાસી ધૂરેલા લોકો તેમના જોવામાં આવ્યા અને તેઓ આવી આવીને તેમના પર પડવા લાગ્યા. એથી પાલખી પણ જમીન પર પટકાઈ પડી હોત, પણ એ ભોધવો ધણા જ હુશિયાર હોવાથી તેમણે તેમ થવા દીધું નહિ. તેમણે પાલખી નીચે મૂકી દીધી અને તેની ચારે બાજુએ ઊભા રહીને તેઓ રક્ષા કરવા લાગ્યા. કારણકે, હવે કોઈપણ રીતે તેમનાથી આગળ વધી શકાય તેમ હતું નહિ. મનુષ્યોનાં ટોળે ટોળાં તેમના અંગ પર ધસી આવતાં હતાં. એ મનુષ્યસમૂહના કોલાહલથી મુરાદેવી પોતાના વિચાર-બ્રમણમાંથી એકાએક શુદ્ધિમાં આવી અને ભોધ્યોને પાલખી નીચે શામાટે રાખી, એમ તે પૂછવાના વિચારમાં હતી, એટલામાં એક ભોઈ તેની પાસે આવીને તેને કહેવા લાગ્યો કે, “દેવી! હવે શિખિકાને અહીંથી આગળ લઈ જવી, એ સર્વથા અશક્ય છે. ભયંકર મહાસાગર પ્રમાણે ક્ષુબ્ધ થએલો આ જનસમુદાય મહાસાગરનાં મોજાં પ્રમાણે આપણા અંગ પર ધસી આવે છે. આ કોલાહલનું કારણ પૂછતાં કોઈપણ સંતોષકારક ઉત્તર આપતું નથી. કોઈ રાક્ષસને શાપ આપે છે, તો કોઈ “આ કેવો ભયંકર સંહાર?” શબ્દો ઉચ્ચારે છે. એનું સત્ય તત્ત્વ શું છે, તે સમજી શકાતું નથી. શિખિકા સહિત આગળ વધવાની સગવડ નથી. જો આપની આજ્ઞા હોય, તો હું આગળ જઈને આ કોલાહલની ખખર કાઢી આવું?” “રાક્ષસને શાપ આપે છે.” અને “આ કેવો ભયંકર સંહાર!” એ બે ઉદ્ગારો સાંભળતાં મુરાદેવી પાછી ભયભીત થઈ ગઈ. “લોકો ભયંકર સંહારના ઉદ્ગાર કાઢે છે, તેથી ચાણક્યના કાવત્રા પ્રમાણે સંહાર થએલો હોવો જ જોઈએ. ત્યારે રાક્ષસનો જ્યજ્યકાર સંભળાયો, તેનો હેતુ શો હશે? હું કોઈ પણ સમજી શકતી નથી.” એમ વિચારીને તેણે તે ભોધને આજ્ઞા આપી કે, “જ ને જઈને જોઈ આવ કે શું થયું છે તે? આ શિખિકાને અહીં જ રહેવા દે-તારા સોખતીઓ મારું રક્ષણ કરશે. જ દોડતો.” ભોઈ તો ત્યાંથી ચાલતો થયો, પણ મુરાદેવીના ઉદ્વિગ્ન મનમાં શાંતિનો વાસ થયો નહિ. તે ધણી જ અધીરી બની ગઈ હતી. તે ભોઈ ત્યાંથી આસરે પચાસેક પગલાં અથવા વધારે તો સો પગલાં જેટલો દૂર ગયો હશે, એટલામાં તો તે

જલ્દી પાછો કેમ ન આવ્યો, એવી ચિન્તાથી તેણે ખીજા બોધને “એ હજી કેમ આવ્યો નહિ? તું જઇને તેની તપાસ કર અને ત્યાં શી ગડબડ છે તે પણ જાણ આપ.” એમ કહીને પહેલા બોધની પાછળ જવાની આજ્ઞા કરી. એના ઉત્તરમાં તેણે જણાવ્યું કે, “દેવી! તે ઘણું જ ઉતાવળે ચાલનારો માણસ છે. હમણાં જ આવી પહોંચશે. માટે આપે તેની ચિન્તા કરવી નહિ.” પરંતુ એ વાત કાંઈ મુરાદેવીના ધ્યાનમાં ઉતરી નહિ. તેથી તે વળી પણ કહેવા લાગી, “બલે-તે આવતો હોય, તો પણ તું જા. મારું કહ્યું માન.” એટલે તે નિરુપાય થયો અને બાકીના એ બોધને “હવે તમે એ જાણ જ છો, માટે દેવીની સંભાળ રાખજો. જુઓ જરા પણ અસાવધ થશો નહિ.” એવી ભલામણ આપીને પોતાના પ્રથમ સાથીની પાછળ કાલાહલનું કારણ જાણવાને ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો.

મુરાદેવીના મનની ચંચળતા અને અધીરતા આ વેળાએ એટલી બધી વધી ગઈ હતી કે, તેને પોતાના કરવાનું કે બોલવાનું પણ બાન રહ્યું નહોતું, થોડીક વાર પછી પાછી તે પોતાના સંરક્ષક એ બોધને કહેવા લાગી કે, “કાંઈ આવ્યું કે? હવે જો એમાંથી એક પણ ઉતાવળે આવશે નહિ, તો હું પોતે જ ત્યાં જઈશ. તમે બંને મારી બંને બાળુએ રહી મને આ બીડમાંથી લઈ ચાલો એટલે થયું. જો કાંઈ આવતું હોય, તો જુઓ, નહિ તો હું ઉતરું છું, ચાલો.” એમ કહેતી કે ખરેખર જ તે પોતાની શિબિકામાંથી નીચે ઊતરી અને બોધને પોતાને આગળ લઈ જવાને આગ્રહ કરવા લાગી.

“મહારાણી! આપ વ્યર્થ આવી પીડામાં ન પડો. રાજમહાલયમાં કેવળ મૃદુ પુષ્પોની શય્યામાંથી ઊઠીને સ્ફટિકની પૃથ્વીપર ચાલનારાં આપ ક્યાં અને આ ભયંકર ઝંઝાવાતથી ક્ષુબ્ધ થએલા મહાસાગરનાં મોગ્નના વેગે આવનારો જનસમુદાય ક્યાં? આપ આ સમુદાયમાં અને કઠિન ભૂમિપર કેવી રીતે ચાલી શકશો વારુ? ત્યાં યું થયું છે, તે જાણુ તો ઘો-પછી જ કરવાનું હોય તે કરજો.” તે બોધને નમ્રતાપૂર્વક પ્રાર્થના કરી.

પરંતુ મુરાદેવીએ એમાંનું કશું પણ ધ્યાનમાં લીધું નહિ. “હું એથી પણ વિશેષ ભયંકર જનસમુદાયમાંથી નીકળી જવાને શક્તિમતી છું.” એમ કહીને તે બહાર નીકળી પડી. તેના મનમાં જે જે ભયંકર વિચારોનું વહન થતું હતું, તેનું વર્ણન કરવામાં હવે વધારે વેળા ખોવાતી કાંઈ પણ આવશ્યકતા નથી. સૂર્યાસ્ત સમયે ક્ષિતિજ સમક્ષ રહેલાં વાદળોંપર અસ્તમાન થનારા સૂર્યનાં કિરણોંનું પતન થતાં જેવી રીતે તે આકાશ ભાગના

રંગો ક્ષણે ક્ષણે બદલાતા જાય છે; તેવી જ રીતે આ વેળાએ અનેક વિધ વિકારોથી તેના મનના રંગો બદલાતા જતા હતા અને તે મહા ઉત્સુકતાથી માર્ગને કાપતી જતી હતી. ભોધ્યા તેને સંભાળવાનો પોતાથી બનતો પ્રયત્ન કરતા હતા, તોપણ વ્યવચારોથી લોકોનો વધારે ધસારો થતાં તેને ત્રાસ તો થતો જ હતો. જો ખીજ કાઈ વેળાએ મુરાદેવી નગરના કાઈ માર્ગમાંથી આવી રીતે ચાલી હોત, તો લોકોએ પોતાની મેજે જ દૂર ખસી ખસીને તેને ચાલવાનો માર્ગ આપ્યો હોત; પરંતુ અચારે પ્રસંગ એવો બન્યો હતો કે, તેથી સમસ્ત પ્રજાનો સર્વથા અંધ જ બની ગયા હતા. તેમના મુખમાંથી દુઃખ, ઉદ્વેગ અને નિરાશાના અનેક ઉદ્ગારો નીકળતા સાંભળવામાં આવતા હતા. જાણે તેઓ ભયંકર આદર્શવાળી ભૂમિથી જેટલી ઉતાવળે અને જેટલું દૂર જઈ શકાય તેટલું સારું, એવી જ ભાવનાથી ભાગતા હોયતી! એવો તેમના ગભરાટનો ભાવ હતો. એવા ભયના સમયે ખીજના માન અને મહત્ત્વનું ભાન તે ક્યાંથી રહી શકે વારુ? તેમ જ મુરાદેવી આ વેળાએ મોટા ઠાક-માઠથી કે નોકર ચાકરોના સાથને સાથે લઇને પણ નીકળી નહોતી, એટલે એ રાણી છે, એમ જાણવું પણ અશક્ય હતું. એ જ તેના ત્રાસનું એક મોટું કારણ હતું.

ચાલતાં ચાલતાં તે એક એવા સ્થાને આવી પહોંચી કે જ્યાં લોકોની ધણી જ બીડ જમણી હતી. એટલે તેના બંને પરિચારકોએ તેને વિનતિ કરી કે, “ મહારાજિ ! હવે અહીંથી એક ડગલું પણ આગળ વધી શકાય તેમ નથી. માટે આપ પાછાં ચાલો. એ વિના હવે ખીજે ઉપાય જ નથી.” પરંતુ ચાલતાં ચાલતાં માર્ગમાં તેણે લોકોના જે ઉદ્ગારો સાંભળ્યા હતા, તેના આધારે ત્યાં શું થયેલું હોવું જોઈએ, એનું તે અનુમાન કરી શકી હતી. તે તર્ક પ્રમાણે જ જો બધું બની ગયું હોય તો પોતે પણ ત્યાં જ પ્રાણ અર્પવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો. એ હેતુથી તે બંને પરિચારકોને ધનામો આપવાની મોટી લાલચ દેખાડીને તેણે પ્રાર્થના કરી કે, “ મને આ જન-સમુદાયને પેલે છેડે લઈ ચાલો-જ્યાં એ ભયંકર ઘટના બનેલી છે, તે સ્થાનપર્યન્ત મને કાઈ પણ જોખમે પહોંચાડો. હું તમને ધણું જ સારું ધનામ આપીશ. મારા કામમાં જરા પણ ખામી કરશો નહિ.” રાણીના એવા આગ્રહથી અને તેમની પોતાની જિજ્ઞાસા પણ જાગૃત થયેલી હતી, તેથી મુરાદેવીને તે સ્થળે પહોંચાડવાની તેમણે હિંમત કરી. બંને જણુ રાણીની બંને બાજુએ ચાલવા લાગ્યા અને પોતાના હાથની કાણીઓથી લોકોને હટાવી હટાવીને નિર્વિધને રાણીને ઠેઠ રાજમહાલયના દ્વાર પાસે લાવીને તેમણે ઊભી રાખી. ત્યાં જે ભયંકર દેખાવ તેના જોવામાં આવ્યો,

તેનું યથાર્થ રીતે વર્ણન થવું સર્વથા અશક્ય છે. એક મોટો ખાડો હતો અને તેમાં કેટલાંક મડદાં પડેલાં હતાં. તે ખાડામાં લોહીની નદી વહી ચાલી હતી. ખાડાની આસપાસ સૈન્યમાના કેટલાક સૈનિકોનો પહેરો ઊભો હતો અને તેઓ ત્યાં એકઠા થએલા લોકોને મારી મારીને દૂર હટાવવાનો પ્રયત્ન કરતા જોવામાં આવતા હતા. એ ખાડામાં મનુષ્યોનાં શબો પડેલાં જોઈને મુરાદેવીનું અંતઃકરણ એદથી ફાટફાટ થવા લાગ્યું અને તેના સર્વાંગમાં કંપનો આવિર્ભાવ થઈ ગયો. પોતે દઢતાથી ત્યાં ઊભી રહી શકશે કે નહિ, એની તેને શંકા થવા લાગી—તેનું મસ્તક એકાએક ધ્રુવા લાગ્યું. એટલામાં તેની પાસે કોક આવ્યું અને તેણે કાનમાં એટલું જ કહ્યું કે, “આવા ભયંકર આદર્શોના અવલોકનમાટે અબળાઓએ આવવું જોઈએ નહિ. દેવિ! તું ધણી જ દુષ્ટ અને પાપાણુહૃદયની સ્ત્રી હોય એમ દેખાય છે! આવા સંહાર કરવાના વ્યૂહ રચવાથી તારા મનનું સમાધાન થયું નહિ, કે વળી પોતાના વ્યૂહની સિદ્ધતા જોવા માટે ખાસ અહીં આવી? ચિન્તા નહિ. સુષેથી જો અને તારાં નેત્રોને સંતોષ આપ. જો—તારી ઇચ્છા અનુસાર બધું થઈ ચૂક્યું છે! એમાં વળી ખૂબી તો એ છે કે, આ બધા પ્રપંચ અમાત્ય રાક્ષસનો જ છે, એવું જ બધાનું માનવું થઈ ગયું છે. આ બનાવટી જમીનપર મહારાજનો હાથી પગ મૂકવાની તૈયારીમાં હતો, એટલામાં રાક્ષસે જે અહીંથી સટકી જવાનો પ્રયત્ન કર્યો, તે ધણો જ ઉપયોગી થઈ પડ્યો એથી લોકોનો તેનામાં પૂરેપૂરો સંશય થયો. હવે તું અહીં કાણુ માત્ર પણ ઊભી રહીશ નહિ. હું પણ ચાલ્યો જાઉં છું.”

મુરાદેવીને કે અવગુંઠનવતી (શુભાંથી ઢાંકેલી) હતી, તોપણ ચાણક્યે તેને તત્કાળ ઝાળખી લીધી. એ ત્યાં આવશે જ, એવો તેણે તો પ્રથમથી જ તર્ક કર્યો હતો અને તેથી જ તેણે તત્કાળ તેને ઝાળખી હતી. તેને ઝાળખતાં જ ત્યાં એકઠા થએલા લોકોને દૂર હટાવવાનો પહેરેગીરોને હુકમ કરીને તે તેની પાસે ગયો અને ઉપર કહ્યા પ્રમાણેના વચનો તેણે તેના કાનમાં કહ્યાં. ચાણક્યનો સાદ મુરાદેવીએ ઝાળખ્યો અને તેથી તેને ધણો જ સંતાપ થયો. તે કાપથી લાલચોળ બની ગઈ. એ કાપને બિલકુલ શમાવી ન શકવાથી તેના અંગપર ધસી જઈને તે તેને કહેવા લાગી કે, “દુષ્ટ! આજ સૂધીમાં કોઈ પણ આર્ય અબળાએ જે પાતકનો વિચાર માત્ર પણ કર્યો નથી, તે પાતક તે આજે મારા હાથે કરાવ્યું. હવે મારું અને મારા પુત્રનું ગમે તે થાય, તેની મને દરકાર નથી; પણ ખરી વાત શું છે, તે હું મોટેથી આ બધા મનુષ્યોને કહી સંભળાવું છું અને હું પોતે પણ આ ખાડામાં પડીને મારા આત્માનું બલિદાન આપું છું. એ જ મારી શિક્ષા

અને એ જ મારું પ્રાયશ્ચિત્ત. લોકોને ખરી ખીનાની ખખર પડી, એટલે તને અને તેં જેને પોતાના આશ્રયમાં લીધા છે તે મારા પુત્રને, પણ થોડા શાસન તેઓ આપશે જ. એ શાસન મળ્યું એટલે મારા જેવી એક ચાંડા-લિનીના ઉદ્ધરમાંથી જન્મ લેવાના તેના પાતકનું ક્ષાલન થઈ જશે.”

એટલું કહીને તેણે પોતાના મુખપરથી યુર્ષાને કાઢી નાંખ્યો. એ ક્ષણે તેની મુખમુદ્રા કોઈ કૂર દેવતા સમાન દેખાતી હતી. તે એકાએક કર્કશ સ્વર કાઢીને કહેવા લાગી કે, “લોકો! સાંભળો! આ અત્યંત ભયંકર સંહાર અમાત્ય રાક્ષસના પ્રપંચથી થએલો.....”

પરંતુ આર્ય આણુક્યે સંકેત સૂચન કરવાથી કહો કે પહેરેગીરને જ એથી કાંઈક ભય થયું હોય તેથી કહો, એક પહેરેગીર તેને પાછળ હટાવવા માટે તેના શરીરપર ધસી ગયો. તે પાછળ પણ હટી નહિ અને તેનું કાંઈ તેણે સાંભળ્યું પણ નહિ. એટલામાં તેણે એમ જ્ઞેયું કે, “આણુક્યે ઇશ્વર કરવાથી એ ચાર ભિલ્લો મને અહીંથી ઉપાડી જવામાટે બીડમાંથી મારા અંગપર ધસી આવે છે. જો એ લોકો મને પકડીને ક્યાંક લઈ જશે, તો પાછી હું મોહમાં ફસાઈ પડીશ. આણુક્ય સમક્ષ મારી ચતુરતા કરી પણ ચાલવાની નથી. એના કરતાં મારા પાતકનું ક્ષાલન કરવા માટે આ ખાડામાં ઝોકાવી પ્રાણુ અર્પણ કરવા, એ જ વધારે સારું છે. એ જ ખરું પ્રાયશ્ચિત્ત.” એવો વિચાર કરીને તે ઠેઠ ખાડાના મોઢાપર જઈને ઉભી રહી અને “દુષ્ટ આણુક્ય! આ પાતકના પ્રભાવથી તું જન્મો જન્મ દેત્ય થઈશ. હું તો પ્રાણુ આપીને સતી થાઉં છું-પ્રણામ.” એમ કહીને તેણે તે જ ક્ષણે તે ઊંડા ખાડામાં ભૂસ્કો માર્યો-તે અદૃશ્ય થઈ ગઈ.

ખાડો ઘણો જ ઊંડો હતો અને તેમાં ઉપરથી જે કોઈ પણ પડે, તેને યમધામમાં મોકલી આપવા માટે આણુક્યે ભિલ્લોને તૈયાર રાખ્યા હતા. પરંતુ સુરાદેવીને મારી નાંખવાનો કોઈને પણ શ્રમ લેવો પડ્યો નહિ. તેના દેહાંત પ્રાયશ્ચિત્તના નિશ્ચયને પરમેશ્વરે જ પાર પાડી દીધા-પડતાં જ તેના પ્રાણુ પ્રયાણુ કરી ગયા.

એ હાહાકાર થવાના થોડા વખત પહેલાં જ અમાત્ય રાક્ષસ એકા-એક ખીજે સ્થળે ચાલ્યો ગયો હતો, એ તો વાયકો જાણી ચૂક્યા છે. તેને જે ચિઠ્ઠી આપવામાં આવી હતી, તેમાં માત્ર એટલું જ લખેલું હતું કે, “આપ તો આ સમારંભમાં ગુંથાયા છો, પણ પાટલિપુત્રને પર્વતેશ્વરે ઘેરો ઘાલ્યો છે તેના શો ઉપાય કરવો?” એ પત્રિકા વાંચતાં જ “આ શો ગોટાળો છે, તે જોવો જ જોઈએ. મહારાજની સવારી નીકળી છે,

તે તો સભાગૃહમાં પહોંચવાની જ." એવો સાહજિક વિચાર કરીને તે ત્યાંથી "પર્વતેશ્વર ક્યારે આવ્યો અને કેમ આવ્યો?" એ વિષયના શોધમાટે ત્યાંથી ચાલતો થયો. રાક્ષસના ગમનને પા કે અર્ધ ઘટિકા થઈ હશે, એટલામાં રાજગૃહના દ્વાર પાસે બાંધેલા તોરણના તળીયાના ભાગમાં અને અંદનદાસના ધરમાંથી ઝોદવાની શરૂઆત કરીને તૈયાર કરેલા ખાડાના મુખપાસે સવારી આવી પહોંચી. જે હાથીઓ સહિત સઘળા નંદો તે ખાડામાં ગઈ થઈ ગયા. ત્યાં ચાલુક્યે પહેલાંથી જ તૈયાર રાખેલા લિલ્લે તે નવે નંદોને પોતાની તલવારોથી કાપી નાંખ્યા; અને ત્યાર પછી ચાલુક્યે શીખવી રાખ્યું હતું તે પ્રમાણે "અમાલ્ય રાક્ષસનો જ્યજ્ઞકાર હો!" એવા પોકારો કર્યા. ખાડાના મુખપર પણ ખીજા લિલ્લે ભેલા હતા, તેમણે પણ તે જ્યજ્ઞકારને પ્રતિધ્વનિ કર્યો. અર્થાત્ આ સઘળું કાવત્રું અમાલ્ય રાક્ષસનું જ કરેલું હોવું જોઈએ અને પોતે કશું જાણતો જ નથી, એમ દેખાડવાને જ તે અહીંથી છટકી ગયો, એવો લોકોનો એથી નિશ્ચય બંધાઈ ગયો. જે લોકો એમ જાણતા હતા કે, અમાલ્ય રાક્ષસે જ રાજને મુરાદેવીના મંદિરમાંથી બહાર કાઢ્યો હતો, તેમને તો એવો દંટતમ નિશ્ચય થઈ ગયો કે, રાજના ધાતનું અને રાજકુલના ધાતનું આ કાળું કાવત્રું રાક્ષસે જ રચેલું હોવું જોઈએ. એવો લોકોનો વિચાર બંધાય, એટલા માટે જ અણીને સમયે પત્રિકા પાઠવીને ચાલુક્યે રાક્ષસને દૂર કરવાની યુક્તિ રચી હતી અને નંદવંશનો ઉચ્છેદ કરનારા લિલ્લેને રાક્ષસનો જ્યજ્ઞકાર કરવાની સૂચના આપી દીધી હતી. પરંતુ રાક્ષસને શિરે એ વૃથા દોષનો આરોપ કરવાથી ચાલુક્યનું બધું કામ પારપડે તેમ હતું નહિ; જે જરૂરનું કાર્ય સાધવાનું હતું, તે તો હજી બાકી જ હતું. તે એ કે, રાક્ષસે પર્વતેશ્વરને પાટલિપુત્રનું રાજ્ય આપવા માટે નંદવંશનો ધાત કરાવ્યો અને પવતેશ્વરદ્વારા પાટલિપુત્રને તે જ સમયે ઘેરો નખાવ્યો; પરંતુ એ અરિષ્ટને ટાળવા માટે અંદ્રગુપ્તે જીવ જતાં સૂધી યત્ન કર્યો. નંદવંશના ધતર પુરુષો-નવેનવ નંદો મરણ શરણુ થયા, તોપણ તેણે નંદવંશની પ્રતિષ્ઠા જાળવી રાખી. તેણે પર્વતેશ્વરને પરાજિત કર્યો અને પાટલિપુત્રનું રક્ષણ કર્યું; એવો લોકોનો ભાવ થઈ જાય, એવા હેતુથી ચાલુક્યે પોતાના લિલ્લેની એક ખીજા ટાળીને શસ્ત્રાસ્ત્રથી સજ્જવી તૈયાર રાખી હતી. તેમને તેણે એમ કહી રાખ્યું હતું કે, "ખાડામાં પડેલાં મનુષ્યોનો સંહાર થઈ રહે, એટલે પછી 'કુમાર અંદ્રગુપ્તને જ્યજ્ઞકાર હો!' એવો પોકાર કરીને તમારે ખાડામાં ફેડી પડવું અને અંદરના ઘેચાર લિલ્લેને જખ્મી કરી નાંખવા. તેમ કેટલાકોને નસાડી પણ દેવા." એથી લોકોમાં એવી અફવા ફેલાવવાનો તેનો મનોભાવ હતો કે, આ

વેળાએ અન્દ્રગુપ્તે લગ્ન રાખી, નહિ તો રાક્ષસના કાવત્રાથી આખા પાટલિપુત્રનો સંહાર થઈ ગયો હોત. અને એવી અફવા ફેલાઈ એટલે કાર્ય-સિદ્ધિમાં શું બાકી રહ્યું? કાંઈપણ નહિ.

આલુક્યનો એ હેતુ કેવી રીતે સિદ્ધ થયો. તે હવે પછી જણાશે.

પ્રકરણ ૨૮ મું.

પર્વતેશ્વર પકડાયો.

પર્વતેશ્વરને રાક્ષસનું—એટલે રાક્ષસની મુદ્રવાળું પત્ર મળ્યું, સારથી તે સર્વથા આનન્દમાં લીન થઈ ગયો હતો. ગ્રીક યવનોના બાદ-શાહ સિકંદરે હિંદુસ્તાનપર ચઢાઈએ કરીને જે રાજને પાદાક્રાન્ત કર્યો હતો અને સારપછી પોતાના એક માંડલિક તરીકે તેના જૂના રાજ્યની સત્તા તેને પાછી આપી હતી, તે જ એ પર્વતેશ્વર હતો. એવા ખીજા પણ પદભ્રષ્ટ રાજઓ હતા, પણ સર્વમાં મુખ્ય પર્વતેશ્વર જ હતો. એ કારણથી પાટલિપુત્રના નન્દ રાજઓ એનો ધણો જ દ્વેષ કરતા હતા. મ્લેચ્છોના—યવનોનો એ માંડલિક હતો, તેમજ વળી તેની સેનામાં મ્લેચ્છ અને યવન ઇલાદિ જાતિના લોકો પણ હતા, એથી પર્વતેશ્વરને પણ નન્દરાજ મ્લેચ્છ જ માનતા હતા. એ સર્વ રાજઓ મ્લેચ્છોના માંડલિક થયા, પરંતુ પોતે અઘાપિ સ્વતંત્ર રહીને આર્યોનું આર્યત્વ અને શ્રેષ્ઠત્વ રાખી શક્યા હતા, તેથી તેમને ધણું જ અભિમાન હતું. નન્દરાજના એ અભિમાનનું પરિણામ એવું થયું કે, પર્વતેશ્વર જેવા રાજઓ તેમનો દ્વેષ કરવા લાગ્યા. તેમને એમની ધણી જ અદેખાઈ આવવા માંડી. કોઈ પણ પ્રસંગ મળે, એટલે એ નન્દોનાં પોતાના આર્યત્વ માટેના અહંકારને ઉતારી નાંખવો જોઈએ, એવી તેમના હૃદયમાં આકાંક્ષા ઉત્પન્ન થઈ. એવી દશા હોય અને તેવામાં અમાલ્ય રાક્ષસ જેવો મનુષ્ય રાજદ્રોહી અને સ્વામિદ્રોહી થાય તો શત્રુઓને પછી ખીજું શું જોઈએ વારુ? પર્વતેશ્વરનો આનંદ ગગનમાં પણ માતો નહોતો. તેણે રાક્ષસને કાંઈક ઉત્તર મોકલ્યું, પુનઃ તેનું ઉત્તર આવ્યું અને અંતે પાછું એક પત્ર આવ્યું, તેમાં તો સ્પષ્ટ લખેલું હતું કે, “ અમુક દિવસે અને અમુક વેળાએ જો આપ પોતાના થોડા સૈન્ય સાથે પધારીને પાટલિપુત્રને ઘેરો નાંખશો, એટલે થઈ ચૂક્યું. વધારે સૈન્ય લાવવાની કાંઈ પણ આવશ્યકતા નથી. આપ મગધની સીમામાં આવશો, એટલે લોકો ગભરાશે, માટે તેમને એમ કહેવું કે, અમે રાજ ધનાનંદના આમંત્રણથી ચાર દિવસ પાટલિપુત્રમાં અતિથિ થવાને જઈએ છીએ. જો

તમારી સાથે સૈન્ય થોડું હશે ને માગધી પ્રજાને કાંઈ પણ ઉપદ્રવ નહિ કરે, તો લોકો મૌન્ય ધારી બેસી રહેશે. અર્થાત્ એથી હોહા થવા નહિ પામે ને કાર્ય સિદ્ધ થઈ જશે. અહીં તો મારી સર્વ સેના તૈયાર જ છે; સેનાપતિ ભાગુરાયણ પૂર્ણ રીતે આપણા પક્ષમાં છે—તેથી આવતાં જ આપ પાટલિપુત્રના રાજ્યાસનને પોતાના કબજામાં લઈ શકો, એવી સર્વ વ્યવસ્થા કરી રાખી છે. નન્દોનો વંશવૃક્ષ સમૂળ, સશાખ અને સાંકુર ઉખડી જાય—નષ્ટ થાય—એક ક્ષણમાં જ નષ્ટ થાય, એવી ઉત્કૃષ્ટ યોજના કરવામાં આવી છે. વધારે લખવાનો અત્યારે સમય નથી. આ સમય ધણો જ મૂલ્યવાન છે. માટે જો આ વેળા આપ જવા દેશો, તો મારો અવશ્ય નાશ થશે ને આપનો લાભ જશે. જો આ વેળાએ આપણો વિજય થશે, તો આપના જેવા ગુણગ્રાહક ચક્રવર્તી રાજાના પ્રધાનપદે રહેવાને હું તૈયાર છું અને મગધદેશના પ્રજાજનોને ધનાનન્દના ત્રાસમાંથી છોડવવાનું શ્રેય મેળવીને આપ ચક્રવર્તી પણ થવા પામશો. એ જ લેખનમર્યાદા. ઇતિ શમ્.”

નંદની માનહાનિ કરીને મગધદેશનું ચક્રવર્તિત્વ મેળવવાની ઇચ્છા રાખનારો પર્વતેશ્વર એથી ધણો જ હર્ષાયો. તેના મનમાં એ ખીજા પત્ર વિશે શંકા માત્ર પણ આવી નહિ અને તેણે તત્કાલ રાક્ષસની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તવાનો નિશ્ચય કર્યો. વળી પત્ર પણ તેને એવી અણીની વેળાએ પહોંચાડવામાં આવ્યું હતું કે, એમાં શંકા વિશંકા કાઢીને વ્યર્થ વેળા વ્યતીત કરવાનો અવસર જ રહ્યો નહોતો. “જો આ વેળાએ પ્રયાણ નહિ કરીએ, તો આવો અમૂલ્ય પ્રસંગ હાથમાંથી જતો રહેશે, માટે આ ક્ષણે ત્વરા કરવા વિના ખીજો ઉપાય જ નથી. રાક્ષસ લખે છે કે, સેનાધિપતિ ભાગુરાયણ આપણને પૂર્ણરિતે અનુકૂલ છે, તેથી વધારે સૈન્ય સાથે રાખવાની કાંઈપણ આવશ્યકતા નથી. પાટલિપુત્રના લોકોના મનમાં ધાક બેસી જાય, એટલું સૈન્ય હોય, તો તે બસ છે. ભાગુરાયણની સહાયતાથી આપણું કાર્ય સહજમાં જ સિદ્ધ થઈ શકશે. પ્રજા તો સર્વદા ગાય પ્રમાણે જ હોય છે—એટલે કે એક ધણીએ છોડી દીધા પછી ખીજા ધણીના હાથમાં જતાં સૂધી જે ધાંધલ કરે, તેટલું જ—એકવાર બંધાઈ એટલે થઈ ચૂક્યું.” એવો દૃઢ વિચાર કરીને પર્વતેશ્વરે પોતા સાથે સૈનિકો વધારે સંખ્યામાં લીધા નહિ. પાટલિપુત્રમાં પહોંચે, ત્યાં સૂધી માર્ગમાં માગધી પ્રજાને તે એમ જ કહેતો રહ્યો કે, “કાંઈક મૈત્રિનો સંબંધ જોડવા માટે ધનાનન્દ મહારાજે બોલાવવાથી અમે થોડા સૈન્ય સાથે પાટલિપુત્ર જઈએ છીએ.” માર્ગમાં લોકોને જરા જેટલો પણ ત્રાસ થયો નહિ. એથી લોકોને શંકા પણ આવી નહિ. પર્વતેશ્વર ત્વરિત અને નિર્વિઘ્ન પાટલિપુત્રમાં પહોંચી શક્યો.

જે પત્રના પરિણામે મૂઠ પર્વતેશ્વર આટલી બધી ઊતાવળથી આવી પાટલિપુત્રને ઘેરો નાંખી બેઠો હતો, તે પત્ર પણ આર્ય આણુક્યે જ રાક્ષસના નામે તૈયાર કરીને મોકલ્યું હતું, એ રહસ્ય ચતુર વાચકો જાણી જ ગયા હશે. એ પત્રપર પણ પૂર્વ પ્રમાણે રાક્ષસની મુદ્રા ઇત્યાદિ સર્વ ચિન્હો હતાં અને તે પર્વતેશ્વરના હાથમાં એવા અણીના સમયે આવ્યું હતું કે, નકામી શંકાઓ કાઢીને વેળા વીતાડવાનો તેને અવકાશ જ હતો નહિ. બે માર્ગ હતા, કાં તો પત્ર પ્રમાણે વર્તવું ને કાં તો પોતાની મેળે આવેલો અવસર વ્યર્થ જવા દેવો. પરંતુ ધણી દિવસની ઇચ્છા તૃપ્ત થવાની વેળા આવી લાગી હોય, તેને વ્યર્થ કોણ જવાદે વારુ? અર્થાત્ ઊપર કહ્યા પ્રમાણે પર્વતેશ્વરે સૈન્યસહિત આવીને પાટલિપુત્રને ઘેરી લીધું અને ભાગ્યુરાયણ પોતાનું સૈન્ય લાવીને આપણને પાટલિપુત્રમાં લઈ જશે તથા રાક્ષસ અને તે આપણો જ્યજ્યકાર ધ્વનિકરીને આપણને સિંહાસને બેસાડશે, એની વાટ જોતો તે બેઠો. એના મનમાં ધણી જ મોટી આશા વસી રહેલી હતી; પરંતુ એ આશા નિરાશાના રૂપમાં ફેરવાઈ ગઈ. પાટલિપુત્રના દુર્ગપરથી તેના સૈન્યપર એકાએક મારો શરુ થયો. પોતાની સહાયતા માટે સૈન્ય આવવાનું એક બાળુએ રહીને વિરુદ્ધ પક્ષે દુર્ગપરથી પોતાપર બાણ, શતદંડી, ભુશુંડી અને યંત્રો તથા મહાયંત્રોમાંથી વિમુક્ત થયેલી પાષાણુ-વૃષ્ટિને એકસરખો મારો શરુ થયેલો જોઈને પર્વતેશ્વર અને તેના સૈનિકો ધણા જ ગભરાઈ ગયા. “અમાલ્ય રાક્ષસે વિશ્વાસઘાત તો નથી કર્યો? હું તેના રાજનો દ્વેષ કરું છું અને મગધદેશનું રાજ્ય લેવાની ઇચ્છા રાખું છું એથી આવી રીતે મારાપર તેણે પોતાનું વૈર તો નહિ વાળ્યું હોય?” એવી શંકા આવી, તેથી પર્વતેશ્વરને પોતાની ભોળાઈમાટે ધણું જ માફ લાગવા માંડ્યું. “અમાલ્ય રાક્ષસ ધણો જ સ્વામિભક્ત કહેવાય છે. તે પોતે એકાએક સ્વામિદ્રોહ કરવાને તત્પર થયો અને તેણે આવીરીતે મને બોલાવ્યો. એમાં કાંઈ પણ ભેદ હોવો જોઈએ, એવી શંકા મારે પ્રથમ જ કરવાની હતી. અને તે શંકાને દૂર કરવામાટે ગમે તે પ્રયત્ન કરીને મારા ગુપ્ત રાજ્યને મોકલીને ખરી બીના શી છે, તે મારે જાણવી જોઈતી હતી. પરંતુ એ જાણવાનો મેં જરા જોટલો પણ યત્ન કર્યો નહિ, એ મારી કટલી બધી મૂર્ખતા? રાક્ષસ જેવો સ્વામિભક્ત અમાલ્ય એવું પત્ર લખે જ કેમ? અને કદાચિત્ લખ્યું હોય, તો તે તેણે જ લખ્યું છે કે નહિ, એની ખાત્રી કરવી જોઈતી હતી. પરંતુ મારા મનમાં એની શંકા માત્રપણુ આવી નહિ ને જે થોડી ધણી આવી, તેને તત્કાલ મેં દૂર કરી દીધી. અર્થાત્ આ ધણું જ અવિચારનું કાર્ય કરીને મારે હાથે જ મેં મારા શિરે સંકટની વર્ષા વર્ષાવી.

આને શું કહેવું? “એવા પશ્ચાત્તાપના અનેક વિચારો મનમાં આવતાં પર્વતેશ્વર મનમાંને મનમાં ધણો જ શોકાતુર થઈ ગયો. તેમાં પણ તેના વિશેષ શોકનું કારણ તે એ હતું કે, તે ધણા જ થોડા સૈન્યસાથે આવ્યો હતો. કારણ કે, પાટલિપુત્રમાંથી સહાયતા મળવાની તેના મનમાં પૂરેપૂરી આશા હતી. તે પોતે જો યુદ્ધની તૈયારી કરીને મગધરાજના સૈન્યસમક્ષ ઝુંઝવાને જ આવ્યો હોત, તો તે તે ખીજ જ વ્યવસ્થાથી આવ્યો હોત. પરંતુ એ તો એવા જ વિશ્વાસથી આવેલો હતો કે, “પાટલિપુત્રને ઘેરો ધાલવાનો તે માત્ર વેશ બજવવાનો છે—ત્વરિત જ આપણો જ્યજ્યકાર થશે—પાટલિપુત્ર—મગધદેશ—ના સિંહાસને આપણી સ્થાપના થશે અને આપણે મગધદેશના મહારાજાધિરાજ કહેવાઈશું?” એ સર્વ આશાઓ આકાશમાં ઊડી ગઈ અને તેને સ્થાને ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે ન ધારેલો એવો શાસ્ત્રાત્ત્રોનો માર સહન કરવાનો અને ચોર પ્રમાણે નહારી ધૂટવાનો ધણો જ લજ્જા-રૂપંદ પ્રસંગ આવી પહોંચ્યો. પ્રથમ તો થોડીકવાર “એ તેમની ભૂલ થઈ હશે—એટલે હમણાં જ એ મારો બંધ થશે” એમ કહીને તેણે પોતાના સૈનિકોને ધૈર્ય આપ્યું; પરંતુ એવું એટું ધૈર્ય ક્યાંસૂધી ટકી શકે? તત્કાલ પીઠ બતાવીને સૈન્યે પોતાના પ્રાણ બચાવવાનો પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો. જ્યાં સૂધી કોઈપણ પક્ષના સૈન્યે પલાયનનો પ્રયત્ન કરેલો હોતો નથી, ત્યાંસૂધી તેનો કાંઈક પણ મોભો જળવાયલો રહે છે; પરંતુ એકવાર પોતાના પ્રતિપક્ષીને પીઠ બતાવી, એટલે પછી તે પલાયન કરતા સૈન્યની કૂતરા જેટલી પણ આખરુ રહેતી નથી. તેવી જ દશા પર્વતેશ્વરના સૈન્યની અને તેની પોતાની પણ થઈ. પર્વતેશ્વરના સૈન્યે જેવો પલાયનનો પ્રયત્ન કર્યો કે, તે જ ક્ષણે પાટલિપુત્રના દુર્ગનાં દ્વારો એકાએક ઊઘાડી નાંખવામાં આવ્યાં. અને તેમાંથી ભાગુરાયણના સૈનિકાએ બહાર પડીને પર્વતેશ્વરના સૈનિકોને પીછો પકડ્યો. એ સૈન્યના અગ્રભાગે ચન્દ્રગુપ્ત હતો અને તે મહાન્ વીરતાના ભાવથી પોતાના શર સૈનિકોને શત્રુઓને પકડી પાડવાની આજ્ઞાઓ આપતો જતો હતો. ચન્દ્રગુપ્તનો આદર્શ એ વેળાએ ધણો જ વિલક્ષણ દેખાતો હતો. તેનાં સર્વાંગ—રામરોમાંન્ય—વીરશ્રીની પ્રતિમાથી સ્પુરણુ પામતાં દેખાતાં હતાં. તેની દૃષ્ટિ એટલીબધી ગંચલ થયેલી હતી કે, સર્વવ્યાપી થવાનો પ્રયત્ન કરતી હોયની, એવો ભાસ થતો હતો. શત્રુઓ કંઈ દિશામાં નહાસે છે અને આપણે તેમને કંઈ બાજુએથી અટકાવવાનો યત્ન કરવો જોઈએ, એનો પોતાનાં વિશાળ અને તેજસ્વી નેત્રોને ફેરવીને તેણે ક્ષણના અર્ધ ભાગમાં જ નિશ્ચય કરી નાંખ્યો, અને તેને અતુ-સરતી પોતાના સૈનિકોને આજ્ઞા આપી દીધી. તેની આજ્ઞાને અતુસરીને

સૈનિકોએ શત્રુઓની પીઠ પકડી. અંતે શત્રુઓ હતાશ થઈને ચાલવામાં ધીમા પડ્યા, એટલે ચન્દ્રગુપ્તના સૈનિકોએ તેમને એકપછી એક કેદી કરવા માંડ્યા. થોડા જ વખતમાં ચન્દ્રગુપ્ત અને ભાગુરાયણે મળીને પર્વતેશ્વરના સૈનિકોની મે:ટી સંખ્યાને પોતાના તાબામાં કરી લીધી. પરંતુ જ્યાંસૂધી પર્વતેશ્વર પોતે પકડાય નહિ, ત્યાંસૂધી ચન્દ્રગુપ્તને સંતોષ થાય નહિ, એ સ્વાભાવિક હતું. એ કારણથી બાકીના સૈન્યના પ્રતિબંધનું કાર્ય ભાગુરાયણને સોંપીને ચન્દ્રગુપ્ત પોતે પર્વતેશ્વરને પકડવામાટે ધસ્યો. “એ રાજાને તું પકડી પાડીશ, તો પાટલિપુત્રના સિંહાસનપર તારી સ્થાપના થએલી જ તારે સમજવી. અને પર્વતેશ્વરને પકડી લાવે, તો જ મને મોઢું બતાવજે, નહિ તો આવીશ નહિ.” એવી રીતે ચાણક્યે ચન્દ્રગુપ્તને બાર મૂકીને કહ્યું હતું. અર્થાત્ એથી ચન્દ્રગુપ્તના હૃદયમાં વિચિત્ર શૌર્ય ઉદ્ભવ્યું હતું.

અકસ્માત ન-દોનો સર્વથા નાશ થયો, તેમના વંશવૃક્ષનો એકપણ અંકુર રહ્યો નહિ, એવી સ્થિતિ જોઈને એકદમ ખળભળી ગએલા લોકો રાક્ષસવિશેના સંશયથી ગમે તેટલા સંતપ્ત થયા હોય, તોપણ ચન્દ્રગુપ્ત જેવા એક અજ્ઞાત રાજકુમારને તેઓ એકાએક સિંહાસને આરૂઢ થવા દેશે નહિ. માટે આ વેળાએ એના હસ્તે કાઈ અલૌકિક કૃત્ય કરાવીને ચારપછી જ એને નગરમાં લાવવો જોઈએ. મગધદેશનો પૂર્ણવૈરી અને જે મગધદેશને જિતી લેનામાટે આપ્યો હતો, તે પર્વતેશ્વરને બંદીવાન કરીને પકડી લાવવો, એના જેવું તે અલૌકિક કૃત્ય બીજું શું હોઈ શકે ? એ જ કૃત્ય ચન્દ્રગુપ્તના હસ્તે કરાવવાના હેતુથી આટલા મોટા પર્વતેશ્વર જેવા રાજાને રાક્ષસના નામનાં ખોટાં પત્રો મોકલીને પાટલિપુત્રમાં લાવવાનો ચાણક્યે પ્રપંચ રચ્યો હતો અને તેથી ચન્દ્રગુપ્તને તેને પકડવા માટેની એવી કઠિનતામ આજ્ઞા આપી હતી. અંદરખાનેથી ભાગુરાયણની તો તેને સહાયતા હતી જ અને ચન્દ્રગુપ્તની મહત્વાકાંક્ષા પણ પૂર્ણ ઉદીપ્ત થએલી હતી. એટલે તેણે પણ પોતાના શત્રુને પકડવામાટે પરાક્રાણનો શ્રમ લીધો. અંતે મગધદેશની અને પર્વતેશ્વરના રાજ્યની સીમાના સંમેલનના સ્થાનથી થોડીક આણી-બાજુ ચન્દ્રગુપ્તે પર્વતેશ્વરને પકડ્યો અને બન્ને સૈન્યનું થોડીકવાર સારું યુદ્ધ થયું. એ ઝપાઝપીમાં ચન્દ્રગુપ્તે અત્યંત વિલક્ષણ શૌર્ય તથા ચાતુર્ય બતાવીને પોતાના શત્રુનો પરાજય કર્યો અને તેને કેદ કરી લીધો. પર્વતેશ્વરે પુષ્કળ ખંડણી આપવાનું કબૂલ કર્યું, સંધિની માગણી કરી, પરંતુ વ્યર્થ ! તેને છોડી દેવા, એ ચન્દ્રગુપ્તને બિલકુલ ધષ્ટ નહોતું. પોતાના ગુરુના ચરણ સમક્ષ પર્વતેશ્વરને પ્રથમ ગુરુદક્ષિણાનારૂપે લઈ જઈને ઊભો કરવાનો હતો. તેમ જ રાક્ષસને એમ દેખાડવાનું હતું કે, “પ્રપંચ કરીને જેણે નંદવંશનો સંહાર

કર્યો, તે આ મ્હેઞ્છ રાજને પકડીને હું તમારા આખા નગરમાં તમારા સમક્ષ ફેરવું છું.” એમ કરવામાં મગધના લોકોની પ્રીતિ મેળવવાને આ રાક્ષસપ્રતિ તેમના મનમાં ધિક્કાર ઉત્પન્ન કરવાને હેતુ સમાયલો હતો. વસ્તુસ્થિતિ આવી હોવાથી અંડણી કે સંધિમાટેની પર્વતેશ્વરની માગણીને તે કેમ સ્વીકાર કરી શકે વારુ ? અર્થાત્ તેનું કાંઈપણ ન સાંભળતાં ચન્દ્રગુપ્ત તેને પાટલિપુત્રની દિશામાં લઈ ચાલ્યો.

પર્વતેશ્વર સર્વથા નિરુપાય થઈ ગયો. ચન્દ્રગુપ્તના કેટલાક સૈનિકોના ચોકી પહેરામાં તે મૌન્યમુખે ચાલવા લાગ્યો. એ વેળાએ તેના મનમાં એટલો બધો પશ્ચાત્તાપ થવા લાગ્યો કે, જેનું વર્ણન થવું અશક્ય છે. “કાંઈ પણ વિચાર ન કરતાં માત્ર વિશ્વાસથી જ—અંધ વિશ્વાસથી રાક્ષસનાં વચનોને ખરાં માનીને હું પાટલિપુત્રપર ચઢી આવ્યો, એમાં મેં કેટલી મોટી ભૂલ કરી હતી, તે હવે જણાયું. રાક્ષસે વિશ્વાસઘાત કરવામાટે જ તો એ પત્રો નહિ લખ્યાં હોયને? એવો પ્રશ્ન જ મારા મનમાં થયો નહિ. દુષ્ટ રાક્ષસ ! તારા માટે મારા મનમાં ધણું જ માન અને ધણો જ પૂજ્યભાવ હતો, તેથી જ હું પ્રસાયો. પણ એ માન શાથી હતું? તું ધણો જ સ્વામિનિષ્ઠ છે, એથી અને જ્યારે એ સ્વામિનિષ્ઠ હોવાથી જ મારા મનમાં એનામાટે માન હતું, ત્યારે એને સ્વામિદ્રોહી થએલો જ્ઞેષ્ઠને મને એનાપર ધિક્કાર કેમ ન આવ્યો? એ મારા લોભનું પરિણામ; ખીજું કાંઈ પણ નહિ. મારા હૃદયમાં જ્ઞે આ રાજ્યનો લોભ હોત નહિ, તો આજે હું આવી રીતે પ્રસાયો પણ ન હોત. પણ હવે એની ચિન્તા કરવી વૃથા છે.” એવી રીતે તે પોતે જ પોતાને પ્રશ્નો પૂછતો અને તેનાં પોતે જ ઉત્તરો આપતો ચાલ્યો જતો હતો. એટલામાં તેની વળી એવી ઇચ્છા થઈ કે, એકવાર ચન્દ્રગુપ્તને પ્રશ્ન કરવો અને આવી રીતે પોતાને પ્રસાવવામાં રાક્ષસનો શો હેતુ હોવો જ્ઞેષ્ઠએ, તે જાણી લેવું. એ ઇચ્છા પ્રમાણે તેણે પ્રશ્ન કર્યો, પરંતુ ચન્દ્રગુપ્તે એનું ઉતાવળમાં એટલું જ ઉત્તર આપ્યું કે, “રાક્ષસ ધણો જ ચતુર અને સ્વામિભક્ત અમાત્ય છે; એટલે એના વિચારોને જાણવાની શક્તિ અમારામાં નથી.” એ ઉત્તર આપવામાં પણ તેનો એવો ભાવ સમાયલો હતો કે, હવે પછી પર્વતેશ્વર ખીજે પ્રશ્ન કરે જ નહિ. આવું ઉત્તર આપવાનું ખીજું એ પણ કારણ હતું કે, ચન્દ્રગુપ્તે ખરું જોણવાનું નહોતું. જ્ઞે તે ખરું જોલે, તો તો “તમને અહીં જોલાવવાની આખતમાં રાક્ષસ કશું જાણ્યો જ નથી—તમને પ્રસાવનાર તો ખીજે જ કાંઈ પુરુષ છે.” એવું જ ઉત્તર આપવું જ્ઞેષ્ઠએ. પરંતુ એ રહસ્ય તેને જાણાવવું અને પોતે જ પોતાની હાનિ કરવી એ સમાન હતું. તેમ જ “આ બધું રાક્ષસે જ કર્યું.” એમ કહીને તેને વધારે ગુંચવાડામાં નાખવાનું કાર્ય પણ ચન્દ્રગુપ્તથી બની શકે તેમ હતું.

નહિ. કારણ કે, ચાણક્ય તેના ગુરુ હતો, તેણે જ તેને પિતા પ્રમાણે પ્રેમથી પાળીને મોટા કર્યો હતો અને તેને રાજ્યાસને ખેસાડવાના હેતુથી તે જ કારસ્થાનો કરતો હતો, તે ચન્દ્રગુપ્ત સર્વ સારી રીતે જાણતો હતો; છતાં પણ તેનાં તે કારસ્થાનોમાં રહેલું અત્યંત કાળાપણું તેને તિલભાર પણ ગમતું હતું નહિ. જેવીરીતે કાંઈ પિતાનાં કૃત્યો તેના પુત્રને ન ગમતાં હોવા છતાં પણ તેનાથી તે વિરુદ્ધ એક પણ શબ્દ ઉચ્ચારી શકતો નથી અને તે ઉચ્ચારવામાં પિતૃદ્રોહની શંકા થાય છે, તેવી જ આ વેળાએ ચન્દ્રગુપ્તની સ્થિતિ થયેલી હતી. સારું શું અને નહારું શું, એ જ્ઞેવાનું કાર્ય ચન્દ્રગુપ્તનું નહોતું. ચાણક્યની આજ્ઞાનુસાર વર્તવું, એ જ તેનું કર્તવ્ય હતું. ચાણક્ય પણ એ જ રીતે તેને વર્તાવતો હતો અને ચન્દ્રગુપ્ત પણ એ જ રીતે વર્તતો હતો. પર્વતેશ્વર જ્ઞે કાંઈપણ પૂછે, તો તેને ઉડાવનારા જવાબો જ આપવાનું ચાણક્યે એને કહી મૂક્યું હતું, તેથી ચન્દ્રગુપ્ત તે જ પ્રમાણે વર્ત્યો, એ આપણે જ્ઞેયું.

ચન્દ્રગુપ્ત પર્વતેશ્વરને પકડી લાવે છે કે નહિ? એ જ ચિન્તામાં ચાણક્ય નિમગ્ન થઈ ગયો હતો. એટલામાં દુતોએ આવીને પર્વતેશ્વરના પકડાવાના સમાચાર સંભળાવતાં જ તેના હૃદયને પાર રહ્યો નહિ. તેને હવે પોતાના જન્મની સફળતા ભાસવા લાગી. તે એકદમ ઊઠ્યો અને હવે ચન્દ્રગુપ્તને મહાન જયઘોષથી પાટલિપુત્રમાં લાવવામાટેની અને તેના નામની ઘોઘાઈ ફેરવવામાટેની શી શી યોજનાઓ કરવી, એના વિચારમાં લીન થયો.

પ્રકરણ ૨૯ મું.

રાક્ષસની વિસ્મયતા.

ચન્દ્રગુપ્તે પર્વતેશ્વરને પકડ્યો અને તેને કેદ કરીને લઈ આવ્યો, એથી પોતાના સમસ્ત હેતુઓને સિદ્ધ થયેલા જ્ઞેધને ચાણક્ય પોતાને કૃત કૃત્ય માનવા લાગ્યો, અને હવે પછી શી વ્યવસ્થા કરવી, તેના વિચાર કરવા લાગ્યો. એ ગત પ્રકરણના અંતમાં આપણે જાણી આવ્યા છીએ. ચન્દ્રગુપ્તને મોટા ઠાઠમાઠથી કુસુમપુરમાં લઈ આવવો અને તેની આગળ પર્વતેશ્વરને ચલાવવો, એ નિશ્ચય તો તેણે કરી જ રાખ્યો હતો. તે પ્રમાણે સમસ્ત નગરમાં તેણે ચન્દ્રગુપ્તના નામનો જયજયકાર પ્રવર્તાવીને ઉદ્ધોષક (જહેરનામું આપનાર) દ્વારા તેણે એવો વૃત્તાંત પ્રબળનેને જણાવ્યો કે, “મહારાજ ધનનન્દ અને તેના પુત્રોનો કાંઈ દુષ્ટ ઘાત

કરાઓ અને એ સંધિને સાધીને પર્વતેશ્વર પોતાના સૈન્ય સહિત આવી પાટલિપુત્રને ઘેરા ધાલી નગરપર હલ્લો કરવાની તૈયારીમાં હતો. એટલામાં અન્દ્રયુષ્ને પોતાના પિતા અને અંધુઓના મરણનું વૈર લેવાની પ્રતિજ્ઞા કરીને સેનાપતિ ભાગુરાયણની સહાયતાવિના જ પર્વતેશ્વરપર આક્રમણ કર્યું અને તે આક્રમણના પ્રભાષથી ગભરાયલો પર્વતેશ્વર પોતાના સૈન્યસહિત પલાયન કરી જતો હતો, તેને પકડી કેદ કરીને અન્દ્રયુષ્ત આજે કુસુમપુરમાં આવનાર છે. પર્વતેશ્વર ગ્રીક યવનોનો માંડલિક છે—એ મૂળ આર્ય હોઈને એણે યવનોની ગુલામગીરી કબૂલ કરી છે, એટલું જ નહિ પણ નન્દોએ તેની ગુલામગીરી કબૂલ કરવી, એટલે કે મ્લેછોના ગુલામના પણ ગુલામ થવું. એવી દુષ્ટ બુદ્ધિથી જ તેણે કુસુમપુરમાં પ્રપંચળળ પાથરીને નંદોના એકાએક નાશ કરવાનો અને આપણા આ દિવ્ય નગરપર ઘેરા ધાલવાનો પ્રયત્ન કર્યો. એ તેના પ્રપંચ માટે તેને શી શિક્ષા કરવી, એનો મહારાજાધિરાજ અન્દ્રયુષ્ મહારાજ તો વિચાર કરશે જ; પરંતુ આ નગરમાંથી તેને કાણે સહાયતા કરી એનો પણ શોધ કરી તે દેશદ્રોહીને પકડીને તેને પણ દેહાંત દંડ આપવાની, મહારાજાની ઇચ્છા છે. એટલા માટે આટલું અંધુ શૌર્ય ગળવી અને નંદવંશના અકાલ ઉચ્છેદનું વૈર વાળીને પાછા ધ્રુલા રાજકુમાર—હવે થએલા મહારાજાને સર્વેએ મહાન જયઘોષથી આદર સન્માન આપવું—એ પ્રજાનો ધર્મ છે.” ઉદ્ઘોષકદારા એવો ઉદ્ઘોષ કરાવીને સારા સારા કારીગરોને હાથે સ્થાને સ્થાને તેણે તોરણ બંધાવ્યાં. ઉપરાંત ખીજી તૈયારીઓ પણ કરવામાં આવી. ગતાનુગતિકો લોક: એ ન્યાય પ્રમાણે સમારંભનું કાર્ય આખા નગરમાં ચાલુ થઈ ગયું. પરંતુ એ સમારંભની તૈયારી થવામાં અને અન્દ્રયુષ્ના નગરપ્રવેશમાં હજી અવકાશ હોવાથી આપણે અમાલ રાક્ષસની શી સ્થિતિ છે, તેનું કિંચિત્ અવલોકન કરીશું.

અમાલ રાક્ષસ ધનાર્નદની સવારી સાથે હાથીપર બેસીને ચાલ્યો જતો હતો, એટલામાં તેને કાંઈએ એક ચીટ્ટી લાવી આપી. એ ચીટ્ટી વાંચતાં જ રાક્ષસ ત્યાંથી ચાલતો થયો, એની વાંચકાને સ્મૃતિ હશે જ. “પર્વતેશ્વર પાટલિપુત્રને એકદમ ઘેરા ધાલે છે, એટલે શું? તેના શરીરમાં આટલું બળ અને આટલું શૌર્ય એકાએક ક્યાંથી આવી ગયું? મહારાજાની સવારીની વ્યવસ્થામાં અને મહારાજાને મુરાના મંદિરમાંથી બહાર લાવવાના આર્નદના અવસરે એકાએક આ ભયંકર પ્રસંગ આવ્યો, એનું કારણ શું હશે? ત્રિભુવનમાં મારો બરોબરિયો ગુપ્ત વાતો જાણનાર નથી મળવાનો, એવો અહંકાર મારા હૃદયમાં હોવા છતાં આ વાતની મને જરા જેટલી ખાતમી પણ ન મળી, એ શું કહેવાય?” એવા વિચારથી તે વિસ્મિત થઈ ગયો અને તેથી એ

બાબતનો જેટલી ઉતાવળે ચાલી શકાય તેટલી ઉતાવળે ચાલીને શોધ કરવા લાગ્યો. એ શોધાંતે તેને એમ જણાયું કે, પોતાની સર્વ સેના પર્વતેશ્વરના શિબિરપર દૂરી પડવા માટે સજ્જ થઈને ખેડેલી છે. એ સાંભળીને રાક્ષસના મનમાં કાંઈક સંતોષ થયો. “હું તો જો કે સર્વથા અસાધ્ય થઈ ગયો હતો, પણ ભાગુરાયણે પોતાની સેના સજ્જ કરી રાખી છે, એ ધણું જ સારું થયું.” એમ તેને ભાસ્યું. ભાગુરાયણ સેનાના રહેવાના સ્થાનમાં નહોતો, તેથી રાક્ષસે એક નીચી પંક્તિના અધિકારીને તેને બોલાવવા માટે મોકલ્યો. ભાગુરાયણ નહોતો, પણ તેના હાથ નીચેનો દ્વિતીય સેનાપતિ હતો, તેણે “ભાગુરાયણ તરફથી કોણ જણે કંઈ વેળાએ આમંત્રણ આવશે એનો નિયમ નથી, માટે મારાથી આવી શકાય તેમ નથી.” એમ કહીને આવવાની સાફ ના પાડી. એના સાંભળી રાક્ષસ તો આશ્ચર્યથી સ્તબ્ધ જ થઈ ગયો. પાછો તેના મનમાં વિચાર આવ્યો કે, “કદાચિત્ સરત ચૂકથી તેણે આવો જવાબ આપ્યો હશે, અમાલ્યે બોલાવ્યો છે, એમ ન સમજવાથી જ તેણે આવું ઉત્તર દીધું હશે,” એમ સમજીને તેણે તે અધિકારીને પાછો બોલાવવામાટે સંદેશો કહાલ્યો. પરંતુ એ આજ્ઞાનો પણ કશો ઉપયોગ થયો નહિ. એથી રાક્ષસને ધણો જ સન્તાપ થયો. પાટલિપુત્રમાં કાઈપણ આવા બેખરવાઈના જવાબો આપશે અને આવી અવજા કરશે, એવો વિચાર તેને કાઈ દિવસે સ્વપ્નમાં પણ આવ્યો નહોતો. પરંતુ આજે તેના પ્રલક્ષ અનુભવ થયો, એટલે તેના શોકની સીમા જ થઈ ચૂકી! રાક્ષસ પોતે જ એકદમ તે અધિકારીના સ્થાનમાં જઈ પહોંચ્યો અને કોપથી કહેવા લાગ્યો કે, “જો કે તું મારી અવજા કરેલી છે, તોપણ આ વેળાએ હું તને કાંઈ કહેતો નથી. પાટલિપુત્રને પર્વતેશ્વરે ઘેરો ઘાલ્યો છે, તેને હાંકી કાઢવામાટે અત્યારે ને અત્યારે તું પોતાના સૈન્ય સહિત ચાલતો થા.” પરંતુ તે અધિકારીએ એનું ધણી જ શાન્તિથી એવું ઉત્તર આપ્યું કે, “ભાગુરાયણ સેનાપતિની અમને એવી આજ્ઞા છે કે, મારા વિના તમારે ખીજા કોઈની પણ આજ્ઞા સાંભળવી નહિ; માટે તેની આજ્ઞા ન મળે, હાં સુધી એક પણ સૈનિક અહીંથી ત્યાં જવાનો નથી. નહિ તો સૈન્ય તો શસ્ત્રાભથી સજ્જ થઈ તૈયાર જ બેઠેલું છે.” આ ઉત્તર સાંભળી રાક્ષસ ચકિત થઈ ગયો. તેનાં નેત્રો ફાટી ગયાં—તેના મનમાં ધણો જ ખેદ થયો અને તે બોલ્યો કે, “પણ હું ભાગુરાયણ કરતાં વધારે ઉચ્ચ પદવીનો અધિકારી છું, માટે મારી આજ્ઞા તમારે માનવી જ ભેદાયે. તે તમે કેમ માનતા નથી?” અધિકારીએ એનું કશું પણ ઉત્તર ન આપતાં માત્ર સ્મિત કર્યું. એથી તો રાક્ષસના હૃદયનો સંતાપ વધારે જ વધતો ગયો. એ સંતાપના આવેશમાં

તે કાંઈક વધારે યોગ્યતા જતો હતો, એટલામાં દુરથી તેને એક મોટા કોલાહલનો અવાજ સંભળાયો. પાટલિપુત્રમાં પર્વતેશ્વરના સૈન્યનો પ્રવેશ થવાથી જ આ કોલાહલ થયો હશે, એવી ધારણાથી તેણે વળી અધિકારીને પણ કહ્યું કે, “પર્વતેશ્વરે નગરમાં પ્રવેશ કરી પ્રજાને પીડવા માંડી છે, તોપણ તું પોતાનાં સૈન્ય સહિત ત્યાં જતો નથી?” એમ કહી તેને તે પોતાનાં કોપથી આરક્ત થએલાં નેત્રોવડે જોવા લાગ્યો, “હવે શું કરું અને શું ન કરું?” એમ તેના મનમાં ધર્ષ ગયું—એટલામાં તે અધિકારીએ ઘાંત ધર્ષ ઉત્તર આપ્યું કે, “સેનાપતિ ભાગ્યુરાયણની આજ્ઞા નહિ થાય, ત્યાં સુધી કોઈપણ પોતાના ધનુષ્યની દોરી ચઢાવનાર નથી કે કોપમાંથી ખડ્ગ પણ બહાર કાઢનાર નથી. યુદ્ધમાટે ખાસ સેનાપતિની જ આજ્ઞા જોઈએ.”

“ત્યારે તો ભાગ્યુરાયણ પર્વતેશ્વર સાથે મળી જવાથી જ આ પ્રપંચ થયો છે, એમ જ માની શકાય. ભાગ્યુરાયણ સેનાધ્યક્ષ! અંતે તું જ આ રાજહત્યા અને પાટલિપુત્રના નાશનો હેતુ થયો ને?” અમાત્ય રાક્ષસે નિરાશાથી એ ઉદ્ગાર કાઢ્યો.

વાસ્તવિક રીતે જોતાં રાક્ષસે એ મોટેથી ઉચ્ચારેલા, પરંતુ પોતાને જ ઉદ્દેશીને કહેલા ઉદ્ગારનું ઉત્તર મળવાની કાંઈપણ આવશ્યકતા હતી નહિ. તેમ જ તેણે ઉત્તરની અપેક્ષા પણ રાખી નહોતી. પરંતુ અનેક વેળા સર્વથા ન ધારેલી વાતો બની આવે છે, તે જ પ્રમાણે અત્યારે પણ થયું.

“ભાગ્યુરાયણ સેનાધ્યક્ષ! અંતે તું જ આ રાજહત્યા અને પાટલિપુત્રના નાશનો હેતુ થયો ને?” એ વાક્યો રાક્ષસના મુખમાંથી બહાર પડ્યાં ન પડ્યાં, એટલામાં તો તેનું તેને નીચે પ્રમાણે ઉત્તર મળ્યું:—

“અમાત્ય!—પણ હવે તમને અમાત્ય પણ કેમ કહી શકાય? રાજહત્યા અને પાટલિપુત્રના નાશનો હેતુ કોણ થયો છે, એ હવે સર્વે જાણી ગયા છે. તે જ કરેલા રાજધાતનો પ્રતિકાર થવો હવે અશક્ય છે; પરંતુ પાટલિપુત્રનો નાશ હવે હું થવા દષ્ટિ નહિ. તારા કૃષ્ણ કૃત્યમાટે રાજહતિપિજનો તારું યોગ્ય વેળાએ પારિપત્ય કરશે જ.” એવા ધીર અને ગંભીર વાણીથી ઉચ્ચારેલા શબ્દો રાક્ષસના કાને પડ્યા. એ શબ્દો કાણે ઉચ્ચાર્યાં, એ જોવાને રાક્ષસે મુખ ઊંચું કર્યું, એટલે ભાગ્યુરાયણ સેનાપતિ તેની દષ્ટિએ પડ્યો. પરંતુ એ શબ્દો ભાગ્યુરાયણે જ ઉચ્ચાર્યાં હશે, એવો તેનો નિશ્ચય ધર્ષ શક્યો નહિ. ભાગ્યુરાયણે એટલું જાણીને તેના સામું જોયું સુદાં પણ નહિ. તેણે તત્કાળ પોતાના હાથ તળેના અધિકારીને આજ્ઞા આપતાં કહ્યું કે, “પર્વતેશ્વરે નગરને ઘેરો ઘાલ્યો છે, માટે કિલ્લાપરથી તેના સૈન્યપર મારો

ચલાવો.” જાણે રાક્ષસને તેણે જાણ્યો જ ન હોય ને, તેવી રીતે તે પોતાનું કાર્ય ચલાવવા લાગ્યો.

રાક્ષસ તેના એ ભાષણ અને વર્તનના રહસ્યને લેશ માત્રપણુ સમજી શક્યો નહિ. એટલામાં વળી એક ખીજા કોલાહલનો ધ્વનિ તેના કાને પડ્યો, એટલે હવે અહીં વધારે વાર ખોટી થવામાં કશો સાર નથી, એમ લાગવાથી આ બધો શો કોલાહલ છે, તે વિશે વિચાર કરતો કરતો તે સાંધી ચાલ્યો ગયો. “ભાગુરાયણુ શત્રુના પરાભવમાટે ઉદ્ધુક્ત થએલો છે, એટલે વૃથા એનાથી ન ઝગડતાં હવે પછી શું કરવું એની વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ. હાલ તો મહારાજની શી દશા છે, તે જાણવું વધારે અગત્યનું છે. તે બહુધા હવે સભામંદિરમાં પહોંચી ગયા હશે. પર્વતેશ્વરની દુષ્ટતાની વાત સાંભળીને જો તેઓ પોતે શત્રુ પર ધસી ગયા હોય, તો ત્યાં જવું.” એવી મનમાં યોજના કરીને, પરંતુ ભાગુરાયણુના ભાષણુ અને વર્તનથી અત્યંત વિષણુ થતો અમાત્ય રાક્ષસ સેનાપતિના સ્થાનમાંથી બહાર નીકળ્યો. બહાર નીકળતાં જ જ્યાં ત્યાં હાહાકાર કરતા લોકોના સમૂહો જીવ લઇને દોડતા તેની દૃષ્ટિએ પડ્યા. તેમના પરસ્પર બોલવાનો એટલો બધો ઘોંઘાટ થયેલો હતો કે, કોણુ શું બોલે છે, એ બિલકુલ સમજી શકાતું નહોતું. વચ્ચેમાંથી માત્ર રાક્ષસ નામનો ઉચ્ચાર થતો તેના સાંભળવામાં આવ્યો. એટલામાં કોઈએ પાછળથી આવીને તેની કાણીને સ્પર્શ કર્યો. પાછું વાળીને જોતાં તેનો પ્રતિહારી તેની દૃષ્ટિએ પડ્યો. તેણે તરકાળ વિનતિ કરીને કહ્યું કે, “અમાત્યરાજ ! આ વેળાએ આપ જો ક્યાંક છુપાઈ જોસો તો ધણું સારું. મહારાજના પ્રયાણુસમારંભને જોવા માટે એકઠો થએલો જનસમૂહ આ થએલી ધટનાથી ધણો જ સંતપ્ત થઈ ગયો છે અને આપનું નામ લઇને જનો જે આવે તે યદા તદા બક્યા કરે છે. જ્યાં સુધી આપ કોઇના જોવામાં આવ્યા નથી, ત્યાં સુધી જીવ બચાવીને ચાલ્યા જવાનું શક્ય છે. નહિ તો એ છેડાયલા પ્રજાજનો શું કરશે અને શું નહિ, એનો નિયમ નથી. માટે સત્વર ચાલો.”

“મહારાજની સવારી ક્યાંસુધી આવી છે ? સભામંદિર પર્યંત પહોંચી નથી કે શું ?” રાક્ષસે પૂછ્યું. તેના એ પ્રશ્નો સાંભળીને પ્રતિહારી તો સ્તબ્ધ જ થઈ ગયો. પુનઃ રાક્ષસે તેને એજ પ્રશ્નો પૂછ્યા. એટલે તે ધીમેથી કહેવા લાગ્યો કે, “અમાત્યરાજ ! મહારાજને આપે જ્યાં મોકલવાની વ્યવસ્થા કરી હતી, ત્યાં તેઓ પોતાના પુત્રો સહિત જઈ પહોંચ્યા છે, અને તેથી જ આપ મારા જેવા એક દીનના...”

“પ્રતિહારિન ! તું શું બકે છે ? તારા બોલવાનો ભાવાર્થ હું જરા પણુ સમજી શકતો નથી. સંતપ્ત થએલા પ્રજાજનો મારા નામનો ઉચ્ચાર કરી

યદા તદા અક્રે છે, તે શા માટે? અને અનેલી ઘટનાને જોઈને, અટલે શું? રાક્ષસે પૂછ્યું.

“મહારાજના.....આપનાપર સર્વ જનોનો ક્રોધ.....”

“શું? તે કપટી સુરાદેવીના મોહપાશમાંથી મુક્ત કરીને મહારાજને પુનઃ રાજ્યકાર્યભારમાં લગાડ્યા, તે માટે સર્વ જનોનો મારાપર ક્રોધ થએલો છે? અરે! તું આ શું બોલે છે? આ સમારંભના આનંદોત્સવમાં તે મહિરાપાન હૃદયથી ઉપરાંત તો કર્યું નથી ને? બોલ બોલ—સત્વર બોલ—નહિ તો.....” રાક્ષસે વચમાં જ તેને બોલતો અટકાવીને આ ઉદ્ગારો કાઢ્યા.

“અમાત્યરાજ! હું આપના પ્રાણ અચાવવામાટે બોલું છું. કૃપા કરી પ્રથમ અહીંથી નીકળી ચાલો. પછી હું આપને અધો વૃત્તાંત કહી સંભળાવીશ, આપેજ જે એ કાવત્રું કર્યું હોય, તોપણ મારો આપનામાં સારો ભાવ હોવાથી જ હું મારા ઉપદેશને ધ્યાનમાં લેવાની આપને હાથ જોડીને વિનવતિ કરું છું. માટે સત્વર કોઈ પણ ગુપ્ત સ્થાને છુપાઈ રહેવા માટે ચાલો; નહિતો મહારાજના આકસ્મિક થએલા ઘાતથી ખળભળેલા લોકો અવસ્થ આપના પ્રાણની હાનિ કરી નાખશે.” પ્રતિહારીએ પ્રાર્થના કરીને કહ્યું.

“શું? મહારાજનો આકસ્મિક ઘાત! કેવો ઘાત? કોનો ઘાત? આ તું શું બોલે છે? કાં તો તું ને કાં તો હું અન્નેમાંથી એકતો ભ્રમિષ્ટ થયો જ છે!” રાક્ષસે કહ્યું.

“ગમે તે ભ્રમિષ્ટ થયો હોય, પરંતુ આપ આપના પોતાના મંદિરમાં ન જતાં મારીસાથે આવી કોઈપણ બીજે સ્થળે છુપાઈ બેસો. ત્યાં હું આપને જે કાંઈ અન્યું છે, તે અધું કહી સંભળાવીશ.” પ્રતિહારીએ પાછી પોતાની જ વાત કરી.

“પણ તું આ અધું કહે છે શું? હું મારા પોતાના મંદિરમાં ન જતાં બીજે સ્થળે છુપાઈ બેસું? શું હું ચોર છું? કે મને ગાંડો બનાવી દેવાની તું યોજના કરે છે? પ્રતિહારિનું, તું મારો ધણો જ જૂનો અને વિશ્વાસુ સેવક છે, માટે જ હું તને અત્યારે તરછોડી નથી નાખતો. છતાં પણ તારાપર અત્યારે મને ધણો જ ગુસ્સો આવ્યો છે.” રાક્ષસે તેના બોલવાને તુચ્છકારી કાઢ્યું.

“અમાત્યરાજ! અત્યારે આવા ભયંકર સમયે માર્ગ વચ્ચે હું આપને શું કહું? જે ક્ષણ જાય છે, તે મૂલ્યવાન છે. અઘાપિ કોઈ આ બાજુએ આવ્યું નથી. અમાત્યરાજ! જે ખાડામાં મહારાજ અને તેમના રાજપુત્રો પડ્યા તે ખાડો ખાસ આપે જ ખોદાવ્યો હતો અને તેમ કરવામાં આપને

મહારાજના નાશનો હેતુ સમાયદી હતો, એવો જનસમૂહનો પોકાર છે. માટે આપના શિરે કોઈ સંકટ ન આવે અને આપ સુરક્ષિત રહે, તેથી જ આપ બહાનું કાઢીને અણીના સમયે મહારાજથી દૂર થઈ ગયા હતા, એમ પણ તેઓ જાણે છે. અને.....”

“અરે ખાડો કેવો અને આ પોકાર શો? હું તારા જાણવાનો ભાવાર્થ જરા પણ સમજી શકતો નથી. બધું સમજાવીને કહે...” વચમાં રાક્ષસ જાણ્યો.

“આ સ્થાન એ વૃત્તાંત કહેવામાટે યોગ્ય નથી. આપ જો મારી સાથે એકાન્તમાં આવો, તો કહી સંભળાવું.” પ્રતિહારીએ ઉત્તર આપ્યું.

પ્રતિહારીના એ ધૂટા છવાયા શબ્દોથી રાક્ષસ જાણી ગયો કે, “કોઈ પણ ભયંકર બનાવ બનેલો છે અને તેમાટે લોકોની શંકા મારામાં છે.” ભાગુરાયણ પણ સૈન્યશિબિરમાં થોડા વખત પહેલાં જો કોઈ જાણ્યો હતો, તેનું પણ હવે તેને સ્મરણ થયું અને આ સર્વ બનાવો બહુ જ વિચિત્ર ભાસવાથી તે ધણો જ આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયો. પણ શું થયું અને શું નહિ, તે સારીરીતે જાણ્યાવિના બેસી રહેવું એ ઠીક નથી, એવો વિચાર થવાથી તેણે તત્કાળ પ્રતિહારીસંગે જવાનું કબૂલ કર્યું. પ્રતિહારીએ તેને પુષ્પપુરીમાં એક ખૂચે રહેનારા પોતાના એક મિત્રને ઘેર લઈ જઈને રાખ્યો, અને બધી હકીકત કહી સંભળાવી. તે સાંભળીને રાક્ષસ ધણો જ દુઃખી થયો. “આટલાં વર્ષ જેની કાયા, વાચા અને મનથી સેવા કરી, તે મહારાજના ધાત માટે રચાતા વ્યૂહની મને બિલ્કુલ ખબર ન પડી શકી? અને તે દુષ્ટબુદ્ધિને હું પકડી ન શક્યો? આજસુધી મારી ચતુરતામાટે હું અભિમાન ધરાવતો હતો, તે મારી સઘળી ચતુરતાક્યાં ચાલી ગઈ! ખીજી કોઈ જેવી તેવી ખીના હોત, તો તો ઠીક; પણ મહારાજનો પોતાનો નાશ થવાનો હતો અને તે હું જાણી ન શક્યો, એ મારી કેટલી બધી અસાવધતા? આજસુધી હું મારા ચારચતુરતા માટે જે અહંકાર ધરાવતો હતો, તે વ્યર્થ જ?” એવા વિચારોથી તેના મનમાં આશ્ચર્ય, ખેદ અને ઉદ્વેગનો એકસાથે આવિર્ભાવ થયો; અને તેમાં પણ જ્યારે તેણે એમ સાંભળ્યું કે, “લોકોનો એવો જ નિશ્ચય થયો છે કે, એ કારસ્થાનનો કરનાર રાક્ષસ જ છે.” સારે તો તેના ખેદની સીમા જ રહી નહિ. “મારી ચતુરતા, દીર્ઘદૃષ્ટિ, નીતિનિશારદતા અને રાજકાર્યદક્ષતાનો ક્યાં લોપ થઈ ગયો? મારાં નેત્રો ક્યાં ગયાં? હું અંધ કેમ બની ગયો? કોઈપણ પ્રચંડ શત્રુએ એ વ્યૂહ ધણી જ દક્ષતાથી રચેલો હોવો જોઈએ, એ સ્પષ્ટ છે. સારે એ શત્રુ સેનાપતિ ભાગુરાયણ તો નહિ હોય? એણે જ આ સઘળી ભયંકર ઘટનાનો પાયો નાખ્યો નહિ

હોય, એમ કેમ માની શકાય? એ જ તો પર્વતેશ્વર સાથે મળી ગયો નહિ હોય? અમુક દિવસે અને અમુક વેળાએ મહારાજનો તેના સર્વપુત્રો સહિત હું નાશ કરવાનો છું, માટે તે દિવસે તું આવીને પાટલિપુત્રપર ચઢાઈ કરજે, એટલે મારા સૈન્યની હું તને સહાયતા આપીશ ને રાજ્ય તારે સ્વાધીન કરીશ, એમ લખીને એણે જ તો પર્વતેશ્વરને બોલાવ્યો નહિ હોયને? કાંઈપણ એવું જ કાવતું હોવું જોઈએ. એ વિના, આજે જ આવીને પર્વતેશ્વરે નગરને ઘેરા ઘાલ્યો, તેમ બનત નહિ. શું ત્યારે સેનાપતિ ભાગુરાયણે આટલી બધી નીચતા કરી હશે? ધિક્કાર-ધિક્કાર ભાગુરાયણુ! તને સર્વથા ધિક્કાર હો! તારે આવું કપટતંત્ર કરવાની શી અગત્ય હતી? જે પાટલિપુત્રના સચિવ પદની તને અપેક્ષા હોત, તો હું આનંદથી તેતને આપત-માટે આમ કરીને માત્ર તે તારી નીચતા જ દેખાડી આપી છે, પરંતુ ચિન્તા નહિ! આ સંકટમાંથી પાર પડીને પણ હું નન્દવંશની સેવા કરીશ અને પછી તારી કેવી દુર્દશા થાય છે, તે જોજે. એ જ મારી પ્રતિજ્ઞા-એજ મારો નિશ્ચય અને હવે એ જ મારું વ્રત!”

રાક્ષસની આ પ્રતિજ્ઞા કેવી રીતે પૂરી થઈ, તે આગળ જતાં જણાશે.

પ્રકરણ ૩૦ મું.

ચન્દ્રગુપ્તની સવારી.

નગરમાં મોટા ઠાઠથી ચન્દ્રગુપ્તને લાવવો અને રાજકેદી પર્વતેશ્વરને તેની આગળ ચલાવવો, એજ આર્ય ચાણક્યની મુખ્ય મહત્ત્વાકાંક્ષા હતી. તે તૃપ્ત કરવા માટે જેટલી યોજનાની આવશ્યકતા હતી, તેટલી સર્વ યોજનાઓ તેણે કરી રાખી હતી, અને ચારપછી તે ચન્દ્રગુપ્તને નગરમાં લઈ આવ્યો. લોકોનાં ખગલભેલાં મનો શાંત થાય, તેટલા માટે પ્રથમ ચન્દ્રગુપ્તે પર્વતેશ્વરને પરાજિત કરીને કેદ કરેલો છે, એ સમાચાર ચાણક્યે આપ્યા નગરમાં ફેલાવી દીધા. અને ચન્દ્રગુપ્તે આજે પુષ્પપુરને યવનોના હાથમાં જતું અટકાવ્યું, એ કારણથી સ્થાને સ્થાને તેના નામનો જ્યજ્યકાર પ્રવર્તાવ્યો. તેવી જ રીતે ભાગુરાયણ સેનાપતિ પણ મહારણુધીર છે, તેણે જે પોતાનાં સૈન્યને શસ્ત્રાસ્ત્રથા સજ્જ કરી તૈયાર ન રાખ્યું હોત, તો આ વેળાએ આપણા નગરમાં કોણ જાણે કેવોએ કહેર વર્તી ગયો હોત-માટે તેની રાજનિકા અને ચતુરતાની જેટલી પ્રશંસા કરીએ, તેટલી થોડી છે, એવાં બાપણે પણ સ્થળે સ્થળે થતાં રહે, તેની પણ સર્વ વ્યવસ્થા તેણે કરી નાખી. સમસ્ત રાજકુળ, રાજ ધનાનન્દ અને ખીજ નન્દવંશીય અંકુરોના

નાશથી, સર્વથા શોકાકુલ થઈ ગએલું હોવાથી ચન્દ્રગુપ્તમાટે વિશેષ સમારંભ કરવો યોગ્ય નથી, એમ ધારી તેણે વધારે ધામધૂમ કરવાનું માંડી વાળ્યું હતું. એવી ધામધૂમ કરવામાં કાંઈ પણ વિશેષ લાભ સમાયલો હતો નહિ, માત્ર લોકોના મનમાં ચન્દ્રગુપ્ત વિશે સારો ભાવ થઈ ગય, અને તે વ્યર્થ રાજ્ય મેળવવા માટે જ આવેલો છે, એમ કાંઈને ન ભાસે, એટલો જ તેનો અંતઃસ્થ હેતુ હતો; અને તે સિદ્ધ થઈ ગય, તો પછી ખીજા કશાની અગત્ય હતી નહિ.

એ યોજના પ્રમાણે ચન્દ્રગુપ્તે સમારંભપૂર્વક નગરમાં પ્રવેશ કર્યો. પર્વતેશ્વરનું તો માત્ર પ્રદર્શન જ કરાવવાનું હતું, તેથી તેના હાથ જોડાવીને તેના ઘોડાને ચન્દ્રગુપ્તના અશ્વથી ક્રિયિત આગળ ચલાવવામાં આવ્યો હતો. ચન્દ્રગુપ્તે અઘાપિ યુદ્ધનો પોશાક જ પહેરેલો હતો. લોકોની વૃત્તિ અને દાવાનળ એ બંને સમાન જ હોય છે—એકવાર તેમાં જ્વાળા પ્રકટી કે, પછી તે સર્વત્ર ફેલાતી ગય છે—ચાલુક્યને જે જોઈતું હતું તે બરાબર આવી મળ્યું. ચન્દ્રગુપ્ત અને ભાગુરાયણના જયજયકારનો ધ્વનિ સર્વત્ર કર્ણગોચર થવા લાગ્યો. લોકો જાણે નંદના નાશનો ખેદ સર્વથા ભૂટી જ ગયા હોયની! તેવો ભાસ થતો હતો.

લોકમતની ક્ષણભંગુરતાને ચાલુક્ય સારીરીતે જાણતો હતો. ચન્દ્રગુપ્તનો પૂરેપૂરો પ્રભાવ ન પડે, ત્યાં સુધી તેને પ્રજાની દૃષ્ટિ સમક્ષ રાખવામાં સાર નથી—સર્વ નંદોનો નાશ થએલો છે, માટે હજી લોકોના મનમાં કેવી કેવી શંકાઓ થશે, એનો ભરોંસો નથી—માટે એકદમ તેને રાજમંદિરમાં લઈ જઈ સિદ્ધાસને ખેસાડી રાજતિલક કરીને તેના નામની આણુ ફેરવી દેવાનો ચાલુક્યે નિશ્ચય કર્યો. “આવા કટાકટીના સમયે એક ક્ષણ પણ વ્યર્થ ન જાય, એની પૂરતી સંભાળ રાખવી જોઈએ, કારણ કે, એવા પ્રસંગે પ્રજામત સ્થાયી હોતું નથી, તેથી સંકટ આવવાની પળે પળે ભીતિ થયાં કરે છે. વેળા સાધી લેવી, એમાં જ ખરું ચાતુર્ય અને ખરું દૂરદર્શિત્વ સમાયલું છે. એમ ન કરવાથી બહુધા હાનિનું જ દર્શન થાય છે. માટે હવે જેટલી ઊતાવળે આ સમારંભની સમાપ્તિ થાય તેટલું સારું.” એવો વિચાર કરી સવારી રાજગૃહમાં આવતાં જ તેણે પર્વતેશ્વરને નજર કેદમાં રાખવાની વ્યવસ્થા કરીને ભાગુરાયણ તથા ચન્દ્રગુપ્તને ખાનગીમાં ઘોલાવીને રાજ્ય સંબંધી કેટલાક વિચારો કર્યા. “રાક્ષસ ક્યાં છે અને શું કરે છે; એ વિશે બરાબર તપાસ રાખવી જોઈએ.” ભાગુરાયણે સૂચના આપી, એટલે ચાલુક્ય હસીને કહેવા લાગ્યો કે, “શું તમને એમ ભાસે છે કે, આવી વેળાએ એક ક્ષણ માત્ર પણ હું તેને મારી દૃષ્ટિથી દૂર થવા દઈશ ? ધનાનન્દની સવારીમાંથી તે નીકળ્યો ત્યારનો એક ગુપ્ત દ્વં

તેની દેખરેખમાટે તેની પાછળ ક્યો કરે છે. રાક્ષસ કાંઈ કાંઈ સાધારણ પુરુષ નથી, અને જે થયું છે, તેથી નિરાશ થઈને બેસી રહેનારો પણ એ નથી. માટે આ વેળાએ એની પૂરતી રીતે સંભાળ રાખવી જોઈએ. અને પાટલિપુત્રમાંથી બહાર જવા દેવા જોઈએ નહિ. એ જ એકવાર આપણા હાથમાંથી છટકી ગયો, તો પછી શી શી ઉચ્છવાસો કરશે એની કલ્પના પણ થવી અશક્ય છે. માટે હવે એ પાછો પોતાના પ્રધાનપદનો સ્વીકાર કરે, એ પ્રયત્નમાં જ આપણે આપણા સર્વ ચાતુર્યનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ. પરંતુ પ્રધાન નીમાય તે પહેલાં રાજને સિંહાસનારૂઠ કરવો જોઈએ અને તે સંબંધ કરવાનું હવે તમારા હાથમાં છે. આ સમયે એક ક્ષણ માત્ર પણ વ્યર્થ ખોવી, એ ધણું જ હાનિકારક છે. આ પળે જ દુઆહી ફેરવી ઘો. ચાર શેઠો, ચાર મહાજન અને સર્વ ક્ષત્રિયવીરોની સલાહરીને તેમને કહો કે, નન્દવંશનો આ ઘાત કેવી રીતે થયો, તેની તપાસ કરીને તે ઘાતકોને અને પાટલિપુત્ર પર ચઢાઈ કરીને અહીં યાવવી અધિકાર જમાવવામાટે ઉદ્યુક્ત થએલા પર્વતેશ્વરને શિક્ષા કરવાનો કોઈને પણ અધિકાર હોવો જોઈએ. એ પછી યોગ્ય ભાસે તેટલો અન્દ્રગુપ્તનો વૃત્તાંત તેમને જણાવીને પોતાનું કાર્ય સાધી લેજો. રાક્ષસના સંબંધમાં હવે પછી શું કરવું અને શું નહિ એનો વિચાર હું પોતે જ કરીશ.”

આણક્યની સૂચના પ્રમાણે ભાગુરાયણે સર્વ કાર્ય કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. તત્કાળ મોટા ગણાતા પુરુષોમાંના ધણાકને બોલાવી અને બનેલી ખીનાથી તેમને જાણીતા કરી તેમના સમક્ષ તેણે અન્દ્રગુપ્તના શૌર્ય અને વીર્યની ઘણી જ પ્રશંસા કરી અને તેને સિંહાસનારૂઠ કરવામાટે તેમનું અનુમોદન મેળવ્યું. એક બે જણે રાક્ષસના નામનો ઉચ્ચાર કરતાં અન્દ્રગુપ્તે કહ્યું કે, “હવે પાટલિપુત્રમાં જો એના નામનો ઉચ્ચાર ન થાય, તો વધારે સારું. હું આમ કહું છું તેનાં અનેક કારણો છે અને તે સત્વર જ એની મેળે આપના જાણવામાં આવશે.” એમ કહી પોતે હવે પછી શું કરવાનો છે, તેનું તે વિવેચન કરવા લાગ્યો. માત્ર અન્દ્રગુપ્તના રાજ્યારોહણની જ દુઆહી ફેરવવા કરતાં નન્દના નાશનાં કાણુ કાણુ અને તેઓ કેવી રીતે કારણો થયા, એનો અન્દ્રગુપ્તે ઘણી જ દક્ષતાથી શોધ કરેલો છે અને તેથી ખરા અપરાધીઓ સત્વર જ લોકોના જોવામાં આવશે, એવી ખબર પણ લોકોને આપી દેવાનો આણક્યે ઠરાવ કર્યો હતો. એ પ્રમાણે સર્વત્ર દુઆહી ફેરવી ગયા પછી ત્વરિત જ શુભ મુદ્દર્ત અને શુભલક્ષ્મ જોઈને અન્દ્રગુપ્તના રાજ્યારોહણનું કાર્ય આટોપી લેવાનો પણ નિશ્ચય થઈ ચૂક્યો.

અન્દ્રશુભે પર્વતેશ્વરને પોતાની સભામાં બોલાવીને ચાલુક્ય અને ભાગુરાયણુ સમક્ષ કેટલાક પ્રશ્નો પૂછવા માંડ્યા. પ્રથમ તો તેણે એનાં કાંઈ પણ ઉત્તર આપ્યાં નહિ. પણ છેવટે કેટલોક ઊઠાપોઠ થતાં તેણે જણાવ્યું કે, “મારા પર રાક્ષસનાં કેટલાંક પત્રો આવ્યાં, તેથી જ હું પાટલિપુત્ર પર ચઢી આવ્યો.” પરંતુ એટલા જ ઉત્તરથી ચાલુક્યના મનનું સમાધાન થયું નહિ. “રાક્ષસનાં તે પત્રો ક્યાં છે?” એવી ચાલુક્યે માગણી કરી. એવિશે ધણીક હા ના થતાં પર્વતેશ્વરે અન્તે તે પત્રો કાઢીને ચાલુક્યને હવાલે કર્યાં. એ પત્રમાં નન્દવંશના નાશમાટે યોજેલી યુક્તિનો જ્ઞે કે સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો નહોતો, તોપણ અમુક એક યુક્તિ કરેલી છે, એમ સ્પષ્ટ લખેલું હતું. પર્વતેશ્વરે જે જે ઉત્તરો આપ્યાં, તે સઘળાં ચાલુક્યે કારકૂનદ્વારા સવિસ્તર દક્ષતરમાં ઉતરાવી લીધાં. ત્યારપછી પોતાનાં કારસ્થાનોની આવી રીતે સફળતા થએલી જ્ઞેધને તેના મનમાં ધણો જ આનન્દ થયો. એ સર્વ થઈ રહ્યા પછી ભાગુરાયણુને એકબાજુએ લઈ જઈને તે કહેવા લાગ્યો કે, “સેનાધ્યક્ષ! હવે તમારે એક વાત કરવાની છે. અમાલ્ય રાક્ષસને આપણા હાથમાંથી જવા દેવો એ સારું નથી. માટે તમે યુક્તિથી તેને મળો અને તેને આપણી સાથે મળી જવામાટે પ્રાર્થના કરો. એ પ્રાર્થનાનો તે શો જવાબ આપે છે, તે સત્તર મને જણાવો. પર્વતેશ્વરે જે કાંઈ કહેલું છે અને પત્રો આપણુને આપેલાં છે, તેવિશે જરા જેટલો ઇશારો પણ તેના સમક્ષ કરશો નહિ. તેને તો તમારે એમ જ કહેવું કે, જે થવાનું હતું તે થઈ ગયું છે, માટે હવે જે નન્દવંશનો ધાત કરનારા હોય, તેમને આપણે બધાએ મળીને શોધી કાઢવા જ્ઞેધએ, અને તેમનું યોગ્ય રીતિથી પારિપલ્ય કરવું જ્ઞેધએ. સારાંશ કે, જે રીતે તેનું મન આપણા પક્ષપ્રતિ આકર્ષાય તે જ રીતિનું તમારે અવલંબન કરવું.” ભાગુરાયણુ એ સર્વ ધ્યાનપૂર્વક સાંભળી લીધું, પરંતુ ચાલુક્યે કહેલું કાર્ય પોતાને હાથે થઈ શકવાનું નથી જ, એવો તેનો દૃઢ નિશ્ચય હતો. તેમ જ એનાથી એ કાર્ય થશે અને રાક્ષસ એની પ્રાર્થનાને સ્વીકારશે, એવી ચાલુક્યની પણ ધારણા હતી નહિ. તો પણ બીજી કોઈ યોજના કરી શકાય તે પહેલાં રાક્ષસના મનમાં હાલમાં શા વિચારો ચાલેલા છે, તે કાઢીને જણી લેવા, એટલો જ એમ કરવામાં તેનો હેતુ હતો. સેનાસ્થાનમાં જઈને રાક્ષસ શું શું બોલી આવ્યો હતો અને ભાગુરાયણુ સાથે તેનું શું શું સંભાષણ થયું હતું તેમ જ ભાગુરાયણુ વિશે તેણે કેવા ઉદ્ગારો કાઢ્યા હતા, એ બધું ચાલુક્યના જાણવામાં આવી ચૂક્યું હતું. એટલે હવે ભાગુરાયણુ કાંઈ પણ પ્રશ્ન કરશે કે રાક્ષસ છેડાઈ જ જવાનો અન્ને

અવશ્ય થદા તદ્દા બકવાનો-કોપમાં પોતે શું કરવાનો છે એ પણ તે જણાવી દેવાનો, એવો ચાણક્યનો સોળે સોળ આના તર્ક હતો. એ તેની આત્મ-સ્લાધાની વાતો પોતાને કાને આવે તો તે વિશે વિચાર કરવાનું કાર્ય સુલભ થાય, એવી ધારણાથી જ ચાણક્યે ભાગુરાયણને રાક્ષસ પાસે જવાની આજ્ઞા કરી હતી.

પોતા વિશે રાક્ષસના મનમાં શું આવ્યું છે અને તેણે શા ઉદ્દેશ્યો કાઢ્યા હતા, એમાંનું ભાગુરાયણને અઘાપિ કાંઈ પણ જણાયું નહોતું. જો તેને એ વિશેની કાંઈ પણ ખબર હોત, તો તેણે રાક્ષસ પાસે જવાનું કબૂલ કર્યું હોત કે નહિ, એની શંકા જ છે. પરંતુ હાલ તો ચાણક્યની આજ્ઞાને માન આપી ભાગુરાયણ રાક્ષસ ક્યાં મળશે, એનો શોધ કરતો ચાલ્યો.

ખીજી તરફ રાક્ષસ હવે શું કરવું, એના વિચારમાં નિમગ્ન થયેલ હતો. પોતાના પક્ષનો કોઈ પણ મનુષ્ય રહ્યો હોય, એમ તેને દેખાયું નહિ. કારણ કે, રાજ્યમાં કોઈ પણ જંગી ક્ષિત્ર થવાથી જ આ સર્વ પ્રયંક કારસ્થાન થએલું હોવું જોઈએ, એ તે સ્પષ્ટતાથી જાણી ગયો હતો. અઘાપિ તે સઘળું કારસ્થાન શું હતું, તે એના જાણવામાં આવ્યું નહોતું; તથાપિ જ્યાં કોઈ પણ કારસ્થાનની શંકા થાય છે, ત્યાં સર્વત્ર અસત્યતા અને કપટનું જ સામ્રાજ્ય જોવામાં આવે છે, એવી શંકા આવવાથી રાક્ષસનું મન સર્વથા મૂંઝાઈ ગયું હતું. લોકોને પોતા વિશે શંકા કરતા જોઈને તો તેના નિશ્ચય જ થઈ ગયો કે, કોઈએ આ કારસ્થાન ઘણી જ વિલક્ષણ રીતિથી અને ઘણા જ ચાતુર્યથી રચેલું હોવું જોઈએ, નહિ તો લોકોના મનમાં એકાએક આવો ભ્રમ આવી શકે નહિ. હવે તો એને પૂર્ણરીતે શોધી કાઢ્યા વિના ખીજો ઉપાય જ નથી. પણ હવે એનું કારણ જાણવું કેવી રીતે? એની કોઈ યુક્તિ તેના ધ્યાનમાં આવી શકી નહિ. પ્રતિહારીએ રાક્ષસને કહેલો વૃત્તાંત લોકદૃષ્ટિથી જોટલો બહાર સંભળાયો હતો તેટલો જ હતો. અંતરસ્થ કારસ્થાનો શાં હતાં, તેની તે બિચારાને ક્યાંથી ખબર હોઈ શકે વારુ? રાક્ષસ વિશે લોકોના મનમાં જે સંશય છે, તે વ્યર્થ છે, એવી તે પ્રતિહારીની ધારણા હતી. અમાત્ય પોતાના સ્વામીનો નાશ કરવાને આવી રીતે કોઈ કાળે પણ પ્રવૃત્ત થાય નહિ, એવો તેના સોળેસોળ આના નિશ્ચય હતો. કારણ કે રાક્ષસની સ્વામિનિષ્ઠા વિશે તેના મનમાં લેશ માત્ર પણ શંકા હતી નહિ એ પ્રતિહારી વિના પોતાના વિશ્વાસમાં લેવા જેવો પુરુષ રાક્ષસને ખીજો કોઈ પણ દેખાયો નહિ, અને એ વેળાએ કોઈપણ વિશ્વાસપાત્ર મનુષ્યની આવશ્યકતા તો ઘણી જ હતી. અહીં ભાગુરાયણે તેની પાસે જવાની તૈયારી કરીને

તેનો શોધ કરવા માંજો હતો. શોધ કરતાં કરતાં અમાત્યની પાછળ કરતા ચાણક્યના ચારની સહાયતાથી તેણે રાક્ષસને પકડી પાજો.

પ્રકરણ ૩૧ મું.
રાક્ષસની પ્રતિજ્ઞા.

રાક્ષસ ઘણો જ મુંઝાઈ ગયો હતો, હવે શો ઉપાય કરવો, એની તેને કાંઈ પણ સૂઝ પડી નહિ. પ્રતિહારી પોતાના જે મિત્રને ઘેર તેને લઈ ગયો હતો, તે ઘરમાંથી હવે બહાર કેમ નીકળવું અને નીકળવાથી કદાચિત પ્રાણહાનિ તો નહિ થાય, એવી તેના મનમાં શંકા આવવા લાગી, અથવા તો ભીતિ થવા લાગી, એમ કહીશું તો પણ ચાલશે. પ્રતિહારીના મુખે તે એમ સાંભળી ચૂક્યો હતો કે, “રાક્ષસે જ રાજકુળનો નાશ કરાવ્યો, એવી બધાની માનીનતા છે.” જો એવી તેમની માનીનતા હોય, તો લોકોનું મન અવશ્ય મારા વિશે કલુષિત અને શંકાશીલ થએલું હોવું જોઈએ, અને મેં જ રાજકુળનો નાશ કરાવ્યો છે, એવી જ શંકાથી જો તેઓ મને જોતા રહેશે, તો મને તેઓ ઊભોને ઊભો જ બાળી નાખશે—એમાં કાંઈ પણ સંશય નથી. એવી તેના મનમાં ભીતિ થઈ. રાક્ષસ જો કે સ્વભાવે બીકણ તો નહોતો, વિરુદ્ધ પક્ષે તે શૂરવીર હતો; પણ હાલનો પ્રસંગ જ એવો વિલક્ષણ હતો કે, માત્ર શૌર્યનો કાંઈ પણ ઉપયોગ થઈ શકે તેમ હતું નહિ. અરણ્યમાંની અગ્નિજ્વાળા પ્રમાણે જ્યાં એકવાર અસત્ય અને નહારા મતનો પ્રસાર થઈ ગયો, ત્યાં તેને સુધારવાનો એકલા હાથે તે કેટલોક પ્રયત્ન થઈ શકે? “આજસુધી હું આટલી બધી રાજનિષાથી વત્યોં, અને નન્દના રાજ્યનો યશોદુંદુભિ સમસ્ત પૃથ્વી તલપર ગર્જતો રહે, એવી વ્યવસ્થા કરી, એ સર્વ પરિશ્રમોનું મને આવું જ ફળ મળ્યું ને? નાનાથી મોટા સુધીના સર્વ અધિકારીઓ મારા તાબામાં છે, એમ જાણીને વિશ્વાસ રાખીને હું બેસી રહ્યો તેનું પરિણામ આવું આવ્યું ને? સમસ્ત ભારત વર્ષમાં કયા દેશમાં શો પ્રકાર ચાલેલો છે, કયા રાજનો શો વિચાર છે અને પાટલિપુત્રમાં કોની દષ્ટિ છે, એ સર્વનો શોધ કરી તેમનાં રહસ્યોને જાણનારો હું અમાલ્ય રાક્ષસ મારા પોતાના જ નગરમાં રચાતાં કારસ્થાનોને જાણી ન શક્યો, એ મારો કેટલો બધો પ્રમાદ!!!” એવા એવા અનેક પ્રકારના વિચાર કરતો તે બિચારો પોતાના સ્થાને સ્વસ્થ અને દિગ્મુદ્ધ થઈને બેઠેલો હતો, એટલામાં સેનાપતિ ભાગુરામણ અચાનક ત્યાં આવી પહોંચ્યો. જેના ઘરમાં અમાત્ય બેઠેલો હતો, તે પ્રથમ તો બારણાં ઉઘાડવામાં જ

આનાકાની કરવા લાગ્યો. કારણ કે, અમાત્ય રાક્ષસ પોતાના ધરમાં છે, એ કોઈને માલુમ થવું ન જોઈએ, એવી તેની ઇચ્છા હતી, અને તેના મિત્ર પ્રતિહારીએ પણ તેને એવો જ ઉપદેશ આપેલો હતો. પરંતુ ભાગુરાયણ સેનાપતિ પધારેલા છે અને અમાત્ય રાક્ષસ આ જ ગૃહમાં છે, એ તેઓ સારીરીતે જાણે છે—સેનાપતિ અમાત્યને જ મળવાના છે—માટે દ્વાર ઉઘાડો—જે દ્વાર ઉઘાડવામાં નહિ આવે, તો તેને તોડીને અંતઃપ્રવેશ કરવામાં આવશે. એવું ભાગુરાયણના અનુચરે જ્યારે થોડુંક ધમકીનું ભાષણ કર્યું; ત્યારે તે ધરધણી ગભરાયો અને રાક્ષસપાસે જઈને, પોતાના શિરે આવેલા સંકટનું દુઃખિત મુદ્રાથી વિવેચન કરવા લાગ્યો. એ સાંભળીને રાક્ષસ કોપાયમાન થઈ ગયો અને કહેવા લાગ્યો, “એનાશક દરવાજા ખોલી નાંખો. પોતે જ પ્રપંચ રચીને ખીજને શિરે દોષારોપણ કરી તેનો ધાત કરવા ઇચ્છતા નીચ ભાગુરાયણની મને જરા પણ ભીતિ નથી. આ સઘળાં કાળાં કૃષો એ નીચ ભાગુરાયણનાં જ કરેલાં છે. આ નન્દવંશની પ્રધાનપદવી પોતાને મળે, એ જ તેની મહત્વાકાંક્ષા છે, અને તેને તૃપ્ત કરવામાટે એ દુષ્ટે રાજકુળનો નાશ કર્યો છે. એને અંદર ખોલાવો—અરુ ખોલાવો—મારુંજે કાંઈ થવાનું હશે તે થશે—એનો વિચાર અત્યારે કરવાનો નથી.”

રાક્ષસની એવી આજ્ઞા થતાં જ તે ધરધણીએ આવીને દરવાજા ઉઘાડી નાખ્યા. દ્વાર ઉઘાડતાં જ ભાગુરાયણ સેનાપતિએ ધરમાં પ્રવેશ કર્યો અને તે દ્વાર ઉઘાડનારને શાંતિથી પરંતુ ભક્ષતા ભક્ષતા જવાખો આપવાથી કાંઈ પણ વળવાનું નથી, એવી ધમકી આપી પૂછ્યું કે, “અમાત્ય રાક્ષસ પાસે મને લઈ ચાલો.” હા ના કરવાનો એ પ્રસંગ જ નહોતો, તેમ જ રાક્ષસની તેને લઈ આવવાની આજ્ઞા મળેલી હોવાથી હા ના કરવાની આવશ્યકતા પણ હતી નહિ, તેથી તત્કાલ સેનાપતિની ઇચ્છા પ્રમાણે તેને રાક્ષસ સમક્ષ લઈ જવામાં આવ્યો.

ભાગુરાયણ જે કે સેનાપતિ અને શૂરવીર પુરુષ હતો, પરંતુ તેણે ચાતુર્યયુક્ત અને કપટપૂર્ણ ભાષણો કરવાનો અભ્યાસ કરેલો નહોતો. અમાત્ય રાક્ષસ સન્મુખ આવ્યા પહેલાં, હું આમ ખોલીશ, ને હું તેમ ખોલીશ, એવી તેણે પોતાના મનમાં અનેક યોજનાઓ કરી રાખી હતી, પરંતુ અમાત્ય સમક્ષ જઈને ઊભા રહેતાં જ તેની અર્ધ આશાનો તો તત્કાળ નાશ થઈ ગયો.

ભાગુરાયણને જેતાં જ અમાત્ય રાક્ષસના શરીરમાં જાણે અગ્નિએ પ્રવેશ કર્યો હોયતી, એવો તેને ભાસ થતો લાગ્યો! પોતાના કોપના અનિવાર્ય આવેશમાં જ તે ભાગુરાયણ ઉદ્દેશીને ધિક્કારના શબ્દો ખોલ્યો કે, ‘કેમ

સેનાધ્યક્ષ! મહારાજને તો સુરક્ષિતપણે પહોંચાડી દીધાને રાજસભામાં?" એ વાક્ય દ્વિઅર્થી હતું—એનો ભાગુરાયણ કાંઈ પણ જવાબ આપે, એટલામાં તો તે પાછો ઘોલવા લાગ્યો, "ભાગુરાયણ! રાજકુળનો ધાત કરીને આ તારું કાળું મોઢું બતાવવાને શા માટે આવ્યો છે? મારા અંધત્વને લીધે લોકદષ્ટિથી જો કે તું મગધદેશનો સંરક્ષક બન્યો હોય, છતાં પણ મારી અને તારી પોતાની દષ્ટિથી તો તું રાજકુળનો ધાતક જ છે. માટે તું અત્યારે પોતાના એ દુષ્ટ કૃત્યની બડાઈ મારવાને મારી પાસે આવેલો છે કે શું? નીચ! તું બધાંનાં નેત્રોમાં ધૂળ નાખીને તેમને અધિળા બનાવીશ?"

ભાગુરાયણ તત્કાળ તેના ઘોલવાનો ભાવાર્થ સમજી ગયો. પરંતુ તેણે એનું સમર્પક ઉત્તર જેટલી શીઘ્રતાથી આપવું જોઈતું હતું, તેટલી શીઘ્રતાથી આપ્યું નહિ. જો એને સ્થાને બીજો કોઈ હોત, તો તેણે "આપની જેવી ધંધલા હતી, તે પ્રમાણે બધું થઈ ચૂક્યું છે," એવું જ ઉત્તર આપ્યું હોત. પરંતુ સમયસૂચકતાનો ગુણ ભાગુરાયણમાં જોઈએ તેવો હતો નહિ. એ તો ઉપર કહેલું જ છે. અર્થાત્ ક્ષણ બે ક્ષણ તેનાથી કાંઈ પણ ઘોલી શકાયું નહિ. સાર પછી વિચાર કરીને તે રાક્ષસને કહેવા લાગ્યો કે, "અમાત્પરાજ! મેં અને ચન્દ્રગુપ્તે મળીને પર્યતેશ્વરને કેદ કરી લીધો છે, માટે હવે પછી રાજ્યની શી વ્યવસ્થા કરવી, એટલો જ પ્રશ્ન બાકી રહેલો છે, અને આપની મંત્રણા વિના એ પ્રશ્નનો નિકાલ થઈ શકે તેમ નથી. તેથી આપને શોધતો શોધતો હું અહીં આવી લાગ્યો છું. આપણામાંથી કોઈને કાંઈ પણ ધૂપા સમાચાર ન મળવાથી પર્યતેશ્વરનો દાવ ફાવી ગયો અને જે કાંઈ કરવાનું હતું તે તેણે કરી નાંખ્યું છે. હવે જે ધાત થઈ ગયો છે, તેને ન થયો કરી શકાય તેમ નથી. એટલા માટે હવે જે કાંઈ પણ વ્યવસ્થા કરવાની હોય તેનો વિચાર થવો જોઈએ. આપ કૃપા કરીને ચાલો—સૈન્યે જે કર્તવ્ય બજાવવાનું હતું તે બજાવ્યું છે. હવે આપનું કર્તવ્ય બાકી રહેલું છે મને ચાણુ-ચન્દ્રગુપ્ત મહારાજને ખાસ આપને ઘોલાવી લાવવા માટે જ મોકલેલો છે."

સેનાપતિ ભાગુરાયણ એ ભાષણ કરતો હતો, તે ક્ષણે રાક્ષસના હૃદયમાંની કોપની જ્વાળાઓ તેના સમસ્ત શરીરને પ્રગળી નાંખતી હતી. એમાં પણ ચન્દ્રગુપ્તને મહારાજની પદવી મળ્યાનું સાંભળતાં તો તે પોતાનું જ્ઞાન પણ ભૂલી ગયો. ભાગુરાયણે "ચાણુ" એવો અર્ધ શબ્દ ઉચ્ચારી જીભ કચરીને ચન્દ્રગુપ્ત મહારાજનું નામ લીધું, એ બીના રૂક્ષસના ધ્યાનમાં આવી નહિ. ને તત્કાળ કાંઈક સંતાપ, કાંઈક ઉદ્વેગ અને કાંઈક કપટના સંમિશ્રિત ભાવથી ઘોલ્યો કે, "ચન્દ્રગુપ્ત મહારાજ? ચન્દ્રગુપ્ત મહારાજનું

તો મેં કોઈ વાર નામ માત્ર પણ સાંભળેલું નથી. ઠીક ઠીક-તે પેલી વૃષલીના ભત્રીજાને રાજ્યાસને ઘેસાડવામાટે જ આ નીચ કૃત્ય કરેલું છે, એ હવે સમજાયું. હવે એ ખનાવનાં સધળાં કારણો મારા ધ્યાનમાં આવી ચૂક્યાં. તે વૃષલીએ જ અન્તે પોતાની પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે મહારાજાને ધાત કરાવીને પોતાના ભત્રીજાને આ મગધદેશના સિંહાસને ઘેસાડવાનો પ્રસંગ આપ્યો ખરો! શાખાશ-શાખાશ! અનૃતં સાહસં માયા ઇત્યાદિ ગુણોથી વિભૂષિત એવું એ સ્ત્રીરૂપી યંત્ર ત્રિભુવનના નાશ માટે જ ઉત્પન્ન થયેલું છે, એમ જે કહેવામાં આવે છે, તે કાંઈ ખોટું નથી. એ ચાંડાલિનિ! જે વેળાએ તારા દુર્ભાગી પુત્રનો વધ કરાવ્યો, તે વેળાએ સાથે મહારાજાએ તારો પણ વધ કરાવી નાખ્યો હોત, તો આજે આ ભયંકર પ્રસંગ જેવાનો અવસર અમને પ્રાપ્ત થાત જ નહિ. અને સેનાખ્યક્ષ! તારા જેવા પુરુષે તેના વાકપાશમાં ફસાઈને આતું કાળું કાવતું કરવું યોગ્ય હતું કે? તને અમાત્ય પદવીની લાલસા હતી, તો તે વાત મને જણાવવી હતી, એટલે તે પદવી મેં તને મહા આનંદથી આપી હોત. હું સ્વસ્થ ઘેર બેસી રહ્યો હોત અને.....પરંતુ તને હવે એ બધું કહી સંભળાવવાથી શો લાભ થવાનો છે? સર્વસ્વનો નાશ તો તું કરી ચૂક્યો. પરંતુ ભાગુરાયણ! જે સ્વામીનો ધાત કરે છે, તેનું કોઈ કાળે પણ ભલું થતું નથી, માટે તારું પણ ભલું તો નહિ જ થાય.” ભાગુરાયણે તેના એ વાગ્યાણોને શાંતિથી સહન કરી લીધો, અને થોડીવાર પછી તે તેને કહેવા લાગ્યો કે, “જે સ્વામિધાતક હોય છે, તેનું ભલું થવાની કોઈ ઇચ્છા પણ કરતું નથી. પરંતુ સ્વામિનો ધાત આપણામાંથી કોઈએ પણ કર્યો હોય; એવો સંભવ તો દેખાતો નથી. આપણે મગધદેશને સર્વથા નિર્ભય થયેલા માનીને બેપરવાઈમાં બેસી રહ્યા, તેથી જ પર્વતેશ્વરનો દાવ ફાવી જતાં તેણે મહારાજાનો ધાત કરી નાંખ્યો. કુમાર અન્દ્રગુપ્તે તેનો પરાજય કરીને તેને પકડી લીધો, એ કાર્ય માટે આપે તેની સ્તુતિ કરવી જોઈએ, તેને બદલે આપ તેના શિરે જ દોષનો આરોપ કરો છો, એ તે શું કહેવાય? વળી મને પણ આપ દૂષિત ઠરાવો છો; એ આપની મતિ કેવા પ્રકારની? હવે આપ આ અગ્રાત વાસમાં કેટલાક દિવસ પડી રહેવાના? મહારાજાનો ધાત થયો ત્યારથી આપ અહીં જ વસો છો, એ વાતની મને ખબર મળવાથી આપને શોધતો શોધતો હું આજે અહીં આવી પહોંચ્યો છું. આપની બેપરવાઈને લીધે જ આટલો બધો અનર્થ થયો, તોપણ આર્ય ચાણુ-નહિ-મહારાજ અન્દ્રગુપ્તની એવી ઇચ્છા છે કે, હવે પછીની રાજ્યની વ્યવસ્થા પણ આપની અનુમતિથી જ થવી જોઈએ.....”

“સેનાપ્ત્યક્ષ !” રાક્ષસ એકાએક માટેથી પોકારી બહુ “આ તમારું કેવું કપટ નાટક ? તમારી દષ્ટિથી તે વૃષલીના ભત્રીજાને મહારાજ હશે, પરંતુ મારા વિચાર પ્રમાણે તેમ નથી. મારા આ દેહમાં જ્યાં સૂધી પ્રાણ છે, ત્યાં સૂધી મારાથી બનતા હું બધા પ્રયત્નો કરીશ અને તેને આ મગધદેશની સીમાથી બહાર કાઢી મૂકીશ. નન્દના રક્તથી રંગાયલા હસ્તે મારા ગળાને બાંધીને મને પણ તું પોતાના પક્ષમાં લેવાની ઇચ્છા રાખે છે, એમાં તારી ભૂલ છે—તું ઠગાય છે. હું નન્દવંશના ઋણી છું—તેથી હું મરતાં સૂધી પણ તેની સેવા કરીશ. તારા ચન્દ્રગુપ્ત જેવા દ્રોહીજનોની સેવા કરીને હું મારી કાયા અને શુદ્ધિને કદાપિ કલંકિત કરનાર નથી. જ અને હવે બીજી વાર મારાથી આ વિષય સંબંધી બાબત કરવાને આવીશ નહિ. મારા અંગમાં જે હજી પણ કાંઈ કર્તૃત્વશક્તિ હશે, તે શીઘ્ર જ તેનું તમને દર્શન થશે. નહિ તો હું આ મગધદેશમાંથી મારું કાળું મોઢું કરીને સદાને માટે ચાલ્યો જઈશ. જ—હવે તારું અને મારું પુનઃ સંબાધણુ કાંઈ કાળે પણ થવાનું નથી. તે તારા માટે નવો માર્ગ અને નવો સ્વામી શોધી કાઢ્યો છે, પણ હું તો મારા જૂના માર્ગમાં જ પ્રયાણ કરીશ. તારા ઘોલવા ઉપરથી સાફ જણાય છે કે, તમારી પૂઠે ખીંજે પણ કાંઈ સહાયક છે. તારા ઘોલવામાં હમણાં જ આર્ય ચાણુક્યનું નામ આવ્યું હતું; પરંતુ તેને અર્ધું દબાવીને તે ચન્દ્રગુપ્તના નામનો ઉચ્ચાર કર્યો. એ આજણે તને સર્વથા મોહપાશમાં ફસાવીને પોતાનો દાસ બનાવી લીધા હોય, એમ સ્પષ્ટ અનુમાન થઈ શકે છે. એ આજણુનો તો આ બધા પ્રપંચ નહિ હોય ? એ ચન્દ્રગુપ્તસાથે જ અહીં આવ્યો હતો, માટે આ બધાં કૃત્યો કદાચિત્ એનાં જ હશે. કદાચિત્ તે વ્યાધરાજાએ જ એને મગધનું રાજ્ય લેવામાટે અહીં મોકલ્યો હોય, એમ કેમ માની ન શકાય ? હું ધણો જ મૂર્ખ કે નેત્રો બંધ કરીને બેસી રહ્યો. મારા મનમાં કિંચિદ્ માત્ર પણ શંકા આવી નહિ, કે આવો ભયંકર પ્રસંગ આવવાનો છે ! નીતિમાં એમ કહેલું છે કે, રાજમંત્રીએ સર્વદા જાણે શત્રુઓ ચઢી આવ્યા હોય, એવી શંકાથી જ રહેવું જોઈએ અને તે સત્ય છે. પણ હવે હું વિનાકારણુ લાંબાં લાંબાં બાબણો આપતો બેસી રહ્યો છું, એથી શો લાભ થવાનો છે ? ભ્રમગુરાયણુ ! તમે ત્રણ ચાર જણે મળીને જે કાર્ય કર્યું, તે સર્વથા અનુચિત હતું. અને વળી એ પ્રપંચ રાક્ષસે કર્યો એવા લોકોના મનમાં ભ્રમ ઉપજાવ્યો છે, એ તો વળી તેના કરતાં પણ વધારે અયોગ્ય છે. હું એ પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાનો પ્રસંગ તમારે શિરે અવશ્ય લાવીશ, લાવીશ ને લાવીશ—ત્યારે જ મારા જીવનની સાર્થકતા થશે. તમારા કપટ-

નાટકના રહસ્યને હજી હું બરાબર જાણી શક્યો નથી. પરંતુ એકવાર એ અધું મારા સમજવામાં આવ્યું, એટલે હું તમારા કરતાં સહસ્ર વાર સરસ કહી શકાય તેવાં કપટનાટકો બજવી શકીશ, અને તેમ કરીને તમારો બધાનો વિધ્વંસ કરીશ. હવે પાછો આ રાક્ષસને ભેટીશ નહિ. આ રાક્ષસ નન્દનો સેવક છે—જ્યાં સૂધી પૃથ્વીમાં નન્દ એ નામ માત્ર પણ કાયમ છે, ત્યાં સૂધી ખીજા કોઈની પણ હું સેવા કરવાનો નથી.”

એટલું બોલીને રાક્ષસ ભાગુરાયણને પીક દેખાડી મોહું ફેરવીને મૌન્ય ધારી બેસી રહ્યો—એક શબ્દ પણ તેણે પાછો ઉચ્ચાર્યો નહિ. ભાગુરાયણને પણ હવે શો જવાબ આપવો, એની સૂઝ પડી નહિ, અને ત્યાં વધારે વાર બેસવામાં પણ લાલ નથી એમ પણ તેને જણાયું. તેથી તેણે “આપની જેવી ઇચ્છા હોય તેમ કરવાને આપ સમર્થ છો.” એટલું જ વાક્ય ઉચ્ચારીને ત્યાંથી પ્રયાણ કર્યું. જે કાંઈ બન્યું હતું, તે બધા કાર્યને કરતો ખીજો જ છે, એમ જાણવા છતાં પણ તેનો સઘળો આરોપ રાક્ષસના શિરે ઢોળા પાડવા જેટલી શક્તિ ભાગુરાયણમાં હતી નહિ. ગમે તેટલો તે દક્ષ હોય, તોપણ ધણાંક વર્ષ સૂધી તેણે અમાત્ય રાક્ષસના હાથ નીચે કામ કર્યું હતું. એથી એકદમ તેના પર આટલો બધો દોષારોપ કરતાં તે અચકાયો હોય, તે તેમાં આશ્ચર્ય જેવું કાંઈપણ નથી. ભાગુરાયણ ત્યાંથી બહાર નીકળ્યો, તે વેળાએ પોતે જાણે કાંઈ મોટા સંકટમાંથી મુક્ત થયો હોય, એમ તેને લાગ્યું. ભાગુરાયણ એક સિપાહી ભાઈ હોવાથી કપટભાષણ કરીને ખીજના મનની વાત કાઢી લેવાની કળામાં તે કાચો હોય, એ સ્વાભાવિક હતું. ત્યાંથી નીકળી સીધા ચાણક્ય પાસે આવીને તેણે બનેલી સર્વ ખીના ચાણક્યને અથેતિ કહી સંભળાવી. રાક્ષસ સુલભતાથી તો આપણા પંજમાં આવવાનો નથી જ, એ તો ચાણક્ય સારીરીતે જાણતો હતો; પરંતુ જે તેણે પોતા વિરુદ્ધ કાંઈપણ કપટવૃહ્દની રચના કરી હોય, તો તેની કાંઈક ખબર મેળવવાના હેતુથી, જ ચાણક્યે ભાગુરાયણને તેની પાસે મોકલ્યો હતો. ભાગુરાયણે ત્યાં જઈને જેટલી વેળા વીતાડી, તેટલી વેળામાં ખીજ જે કાંઈ યોજનાઓ કરવાની હતી, તે ચાણક્યે યથાસ્થિત કરી રાખી, અને અન્દ્રગુપ્તના હાથે રાક્ષસ પર પત્ર લખાવ્યું કે, “પૂર્વતેશ્વરને અમે પકડી લાવ્યા છીએ, એ સમાચાર આપે સેનાપતિના મુખથી સાંભળ્યા જ હશે. હવે પૂર્વતેશ્વરે જે આ ભયંકર અપરાધ કરેલો છે, એનો તેની પાસેથી જવાબ માંગીને તેને શિક્ષા કરવી કે તેના પુત્ર પાસેથી યોગ્ય ખંડણી લઈને તેને છોડી દેવો, એ વિશેના વિચાર માટે અધિકરણિકાની યોજના કરવાની છે. આપ નન્દકુળના સ્વામિનિષ્ઠ સેવક છે.

અને તેથી નન્દેનો જે આ ધાત થયો છે, તેને માટે અપરાધીઓને યોગ્ય શિક્ષા આપવાનો અધિકાર આપને જ છે. માટે આપે જ અધિકરણિકત્વનો સ્વીકાર કરીને ન્યાય આપવો જોઈએ, એવી અમારી ઇચ્છા છે. એમ થવાથી લોકોનાં કલુષિત ચચ્ચેલાં મનો પણુ શુદ્ધ થશે અને ખરા અપરાધીઓ તથા પ્રપંચ કરનારા કાણુ છે, એનો પણ ઊઠાપોઠ થઈ જવાથી સર્વ કાર્ય ઉત્તમ પ્રકારે પાર પડી જશે. સારાંશ કે, આ મહત્વના કાર્યમાં આપે વિલંબ ન કરવો, એ જ અમારી પ્રાર્થના છે. આ વિનતિનો અનાદર કરશો તો તે સ્વામીના કાર્યનો અનાદર કરવા ખરાખર ગણાશે. ઇતિ.”

એ પત્ર ત્વરિત રાક્ષસને પહોંચી જાય, એની પણ વ્યવસ્થા કરવામાં આવી. એ પત્ર ચન્દ્રગુપ્તે મોકલેલું છે, એમ જણાતાં જ પ્રથમ તો રાક્ષસે તેને કાઠી નાંખવાનો વિચાર કર્યો; પરંતુ પછીથી તેને વાંચતાં જ તે આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયો. પૂર્વતેશ્વરને શિક્ષા કરવામાટે અને ખરા પ્રપંચીઓને શોધી કાઢી તેમનો પણ પરાજય કરવામાટે આપણને અધિકરણિકત્વ આપીને તે આપવાનું કહે છે, એવી વિગત વાંચવાથી તેના મનમાં આશ્ચર્ય થાય, એ સાહજિક હતું. તેને માત્ર આશ્ચર્ય થયું; એટલું જ નહિ, પણ તેની યુદ્ધિ જડભરત જેવી થઈ ગઈ. “જે આ અધિકરણિકત્વનો હું અત્યારે સ્વીકાર કરું છું, તો ચન્દ્રગુપ્તની સેવા કરવા જેવું અને તેને નન્દના સિંહાસને ઘેસાડવામાં અનુમતિ આપવા જેવું થાય છે; અને જે એનો અસ્વીકાર કરું છું, તો આ કાવત્રામાં મારો કાંઈ પણ હાથ હતો, તેથી જ અપરાધીઓને શિક્ષા આપવાના પ્રમુખત્વનો મેં અસ્વીકાર કર્યો, એવી ખોટી અફવા ઉડાવવાનો એમને ધારેલો અવસર હસ્તગત થશે. માટે જે હું એ અધિકારનો સ્વીકાર કરીશ, તો પૂર્વતેશ્વરને આડાઅવળા પ્રશ્નો પૂછીને એ ત્રણ જણને આ પ્રપંચમાં કેટલોક હાથ હતો, તે હું જાણી શકીશ અને પછીથી તે જગતને દેખાડી શકીશ. સારાંશ કે, હાલ તો એ પ્રમુખપદે વિરાજવું અને એમના ખોદેલા ખાડામાં એમને જ હોમી દેવા-એટલે કે મને આ અધિકાર આપવામાં જે તેમની કાંઈ પણ કુત્સિત યુદ્ધિ હશે, તો તે જટ હધને જણાઈ રહેશે. એ વિના અત્યારે આપણાથી સ્વતંત્ર રીતે કાંઈ પણ થઈ શકે તેમ નથી. હવે આપણા પક્ષમાં રહ્યું છે કાણુ, એ જ નથી સમજાતું. જે હું કોઈને મારો વિશ્વાસપાત્ર ધારીને મારું ગુપ્ત કાર્ય કરવાનું કહું, અને તે જધને શત્રુને કહી દે, એટલે પછી રહ્યું શું? એના કરતાં તેમણે મને અધિકાર આપવાની યોજના કરેલી છે, તે અધિકારને સ્વીકારીને તેમના ટાંટિયા તેમના જ ગળામાં નાંખવા, એ વધારે સારું છે.” એવા પૂર્ણ વિચાર કરીને રાક્ષસે પોતાના પ્રતિહારીદ્વારા નિમ્ન-

લિખિત ઉત્તર મોકલ્યું;—“વ્યાધપતિ પ્રદ્યુમ્નદેવના ચિરંજીવી કુમાર ચન્દ્રગુપ્તને અમાલ્ય રાક્ષસના અનેક આશીર્વાદ હો ! વિશેષ, આપનું પત્ર મળ્યું, તેમાં લખ્યા પ્રમાણે પૂર્વતેશ્વરનાં કૃષ્ણ કારસ્થાનોની તપાસ કરવાનું મહત્ત્વ કાર્ય બજાવવાને હું તૈયાર છું. માત્ર તે તપાસમાં જે જે વ્યક્તિઓ અપરાધી સિદ્ધ થાય, તેમને હું કહું તે પ્રમાણે શિક્ષા થવી જોઈએ, એવી વ્યવસ્થા કરવાની કૃપા કરશે. મારું એ વચન માન્ય રખાય, તો ખીજા કોઈ પણ જાતનો વાંધો મને નથી. નંદવંશનો ધાત કરનારાઓને શિક્ષા કરવારૂપ એ નષ્ટ વંશની આ છેલ્લી સેવા જ મારા હાથે થવાની છે. ઇતિ.” એ પત્ર વાંચતાં જ ચાણક્ય હર્ષદેવે થઈ ગયો અને પોતાના નીતિનૈપુણ્યની હવે સીમા થઈ, એમ માનવા લાગ્યો. હર્ષના ઉભરામાં તે આત્મગત કહેવા લાગ્યો કે, “અમાલ્ય રાક્ષસ! હવે તું મારા જાળમાં પૂરેપૂરો સપડાયો!” એ વાક્યો ઉચ્ચારીને પોતાના વિજયના ચિન્હ તરીકે તેણે તાળી વગાડી.

પ્રકરણ ૩૨ મું.

ન્યાય શો થયો?

૨ક્ષસને પ્રમુખ નીમવાની યુક્તિમાં ચાણક્યના મનનો હેતુ એટલો જ હતો કે, તેને એકવાર ગમે તેમ કરીને પણ તેના અજ્ઞાતવાસમાંથી બહાર કાઢવો અને ખુલ્લા મેદાનમાં લાવવો, ત્યારપછી તેની સારીરીતે ધ્રુજેતી કરીને ચન્દ્રગુપ્તને સિંહાસને બેસાડવાના કાર્યમાં પણ તેને જ અગ્રણી બનાવવો. ચાણક્ય મહાન નીતિચતુર, કુટિલ, પોતાના વૈરીનો સર્વથા નાશ કરવામાં સર્વદા તત્પર અને મહાકોપિષ્ટ ઇત્યાદિ સર્વ વિષયોમાં પૂરો દુર્ગુણી હતો, પરંતુ એક મહાન અવગુણ તેનામાં સર્વથા હતો નહિ—અર્થાત્ તેના હૃદયમાં લોભનો છાંટો પણ નહોતો. તેને અધિકારની દરકાર નહોતી, તેમ જ દ્રવ્યની અભિલાષા નહોતી. માત્ર પોતાને અપાયલું અપમાન સહન ન થઈ શકવાથી જ તેણે નન્દકુળના નાશની ધોરતમાં પ્રતિજ્ઞા કરી હતી અને કોઈ પણ પ્રયત્ને તે પાર પાડવાની તેની પૂર્ણ અભિલાષા હતી. તે પાર પાડવામાટે જે જે પ્રયત્નો કરવાના હતા, તે સર્વ તે કરી ચૂક્યો હતો. પોતે ઔષધિઓનું સારું જ્ઞાન ધરાવતો હોવાથી વૈદ્ય બની અનેકોના રોગો ટાળી તેણે હિમાલયમાં વસતા બાધ આદિ દોષોની કૃપા મેળવી હતી. ધતુર્વેદ જેવાં શાસ્ત્ર અને તેના પ્રયોગોમાં પોતે ધણો જ પ્રવીણ હોવાથી એ જ્ઞાનનો પણ તેમના બાળકોને લાભ આપીને તેણે તેમને બધાને પોતાના બનાવી લીધા હતા. સારાંશ કે, સર્વથા

સાધનહીન અને દરિદ્રી હોવા છતાં પણ ચાણક્યે માત્ર પોતાના વિદ્વાંરૂપી ધનના પ્રભાવથી હિમાલયમાંના કેટલાક વ્યાધ અને ભિલ્લ આદિ જાતિનાં લોકોના રાજ્યો ઉપર તથા ગોપાલ અને અન્નપાલ (ગોવાળીઆ અને ભરવાડ) ઇત્યાદિ ખીજા લોકોપર પોતાની પ્રતિભા પ્રસરાવી દીધી હતી. પ્રાચીન કાળના ઋષિઓ જેવી રીતે વર્તતા હતા, તેવી જ રીતિનું પોતાનું વર્તન રાખીને તેણે બધાને વશ કરી લીધા હતા. તેમના બાળકોની તો એનામાં એટલી બધી ભક્તિ બંધાઈ ગઈ હતી કે, તેનું વર્ણન પણ થઈ શકે નહિ. કોઈ પણ મનુષ્ય અત્યંત વિદ્વાન અને સાથે નિઃસ્પૃહી હોય તો તેનો પ્રભાવ સર્વત્ર પડી શકે છે, એ સર્વમાન્ય સિદ્ધાંત છે. હિમાલયમાં પોતાના જે ગુણો તેને ઉપયોગી થઈ પડ્યા હતા, તે જ ગુણોનો યોગ્ય રીતે ઉપયોગ કરવાથી તે પાટલિપુત્રમાં પણ તેને તેવા જ કિંતુ તેથી પણ વધારે ઉપયોગી થઈ પડ્યા. તેમ જ તેના મંત્ર, તંત્ર અને ઔષધિજ્ઞાનના યોગે તથા છુદ્ધભિક્ષુ વસુભૂતિએ આશ્રય આપવાથી પાટલિપુત્રમાંના કેટલાક શ્રીમંત શેઠિયાઓ સાથે પણ તેનો સંબંધ જોડાયો હતો અને દિવસો જતાં તે ધણો જ દૃઢ થઈ ગયો હતો. ચંદનદાસ જેવા રાક્ષસના મિત્રો પણ ચાણક્યને ધણી જ માનની દૃષ્ટિથી જોવા લાગ્યા હતા. એટલાં બધાં અનુકૂલ સાધનો હોવા છતાં પણ એ બ્રાહ્મણ તેમનાથી સર્વદા નિઃસ્પૃહતાથી જ વર્તતો હતો. કોઈ પાસેથી તેણે કોઈ દિવસે એક કોડીની પણ યાચના કરી નહોતી. કોઈવાર કોઈ કાંઈ દાન આપતું, તો “ હું પ્રતિગ્રહતું ગ્રહણ કરતો નથી. ” એમ કહીને તેને તે પાછું જ ફેરવતો હતો. પોતાનું ખરું સ્વરૂપ તેણે કોઈના પણ જાણવામાં આવવા દીધું નહિ.

જેની સહાયતાથી સમસ્ત પાટલિપુત્રમાં તેની ઝાળખાણ થઈ હતી, તે વસુભૂતિને પણ તેણે છોડ્યો નહિ. તેની સાથે તેણે પોતાનું વર્તન પ્રથમ પ્રમાણે જ રાખ્યું હતું. માત્ર સિદ્ધાર્થકને સર્વથા પોતાનો ભક્ત બનાવી દીધો હતો. સિદ્ધાર્થક પણ કાંઈ આછો ખટપટી નહોતો; તેણે ચાણક્યને અનેક પ્રકારની સહાયતાઓ આપી હતી. પરંતુ તે સર્વનું અહીં વિવેચન કરવાની કશી પણ આવશ્યકતા નથી. એક નિરપેક્ષ અને અત્યંત તેજસ્વી વિદ્વાન બ્રાહ્મણ કેવળ પોતાના ચાતુર્યના બળે અનેક પ્રકારના વ્યૂહો રચીને કેવાં કેવાં પરિવર્તનો કરી શકે છે, એની કલ્પના પણ થવી અશક્ય છે. બાળકોએ યવનો પાસેથી લૂટેલું દ્રવ્ય તેના કાષમાં હોવાથી તેને દ્રવ્યના અભાવથી પડતી વિડંબનાનો જરા જેટલો પણ અનુભવ થયો નહિ. અર્થાત્ તે સર્વથા નિઃસ્પૃહ રહેવાથી જે કોઈ આવ્યું, તે સહજ સ્વભાવે તેના જાળમાં સપડાતું ગયું અને હવે સર્વ પ્રપંચોનો અવધિ

થવાની વેળા આવી પહોંચી. રાક્ષસ સર્વથા સરળ અને એક માર્ગી પુરુષ હતો, તેથી “મારા પ્રપંચોના રહસ્યને તે કોઈ કાળે પણ જાણી શકશે નહિ.” એવો આજીવનનો મૂળથી જ નિશ્ચય બંધાઈ ગયો હતો. આજીવન આટલાં બધાં ગુપ્ત કારસ્થાનો કરતો હતો, તેનો રાક્ષસના મનમાં બિલકુલ સંશય ન આવ્યો. એ કોઈ બુલુક્ષિત વ્રાહ્મણ વ્યાધ રાજના પુત્ર સાથે આવેલો છે, એટલી જ કલ્પના કરીને તે ઝેસી રહ્યો અને હાશુરાયણ સેનાપતિ તેને ત્યાં આવતો જતો હોવાથી પોતે તેને બોલાવવાનું અનુચિત ધાર્યું, એ બધી વાતો આજીવનને માટે ઘણી જ શ્રેયસ્કર થઈ પડી. એથી તેને પરસ્પર ગમે તેવી વાતો કરવાનો નિર્વિઘ્ન પ્રસંગ મળતો ગયો. સારાંશ કે, જે કોઈ પણ અનુકૂલ સાધનો હતાં, તે સર્વ આજીવનને સરળતાથી મળી શક્યાં. હવે જે કોઈ પણ કરવાનું હતું તે એટલું જ કે, રાક્ષસના અનુમોદનથી ચન્દ્રગુપ્તને સિદ્ધાસને બેસાડીને રાક્ષસને તેનો અમાત્ય બનાવવો. અને ત્યાર પછી તેના જ હાથે એકવાર ત્રીક વચનોનો સારો પરાલભ કરાવીને તે વચનોને આ પવિત્ર આર્યાવર્તની ભૂમિ-માંથી પાછા હાંકી કાઢવા. એટલું થયું એટલે તેની સર્વ ઇચ્છાઓ પૂરી થવા જેવું જ હતું. જો એ કાર્ય થઈ રહે, તો પછી તેનો પુનઃ હિમાલયમાં જઈને પોતાના આશ્રમમાં તપશ્રય કરવાનો વિચાર જ નહિ, પણ નિશ્ચય થએલો હતો. રાક્ષસને હવે પોતાના પક્ષમાં લાવવામાટે દ્રવ્ય કિંવા અધિકારનો લોભ ઉપયોગી થઈ શકે, તેમ હતું નહિ. પોતાના સ્વામીના કુળનો જેણે વિધ્વંસ કર્યો છે, તેનાં કારસ્થાનોને ઊધાડાં પાડીને લોકોમાં તેની ફજેતી કરવી અને તેને પોતાને હાથે જ દેહાંત દંડની શિક્ષા કરવી, એટલી જ રાક્ષસની ધારણા હતી. માટે એવો પ્રસંગ તેને આપવાનો લોભ બતાવવામાં આવે, તો જ તે વશ થઈ શકે એમ હતું. જો એમ ન થાય, તો બહાર પડવાને બદલે કોઈ પારકા રાજ્ય સાથે મળીને તે ચન્દ્રગુપ્તને ત્રાસ આપવાનો પ્રયત્ન કરે, એવો બહુધા સંભવ હતો. એટલામાટે કોઈ પણ પ્રયત્ને રાક્ષસને તો પોતાના પક્ષમાં લાવવો જ જોઈએ. એ સધળા વિચારો કરીને પછી જ ચન્દ્રગુપ્તને હાથે તેણે રાક્ષસના નામનું પત્ર લખાવ્યું હતું અને તેની ધારણા પ્રમાણે રાક્ષસે તેની માગણીનો સ્વીકાર પણ કર્યો. પોતાની તપાસમાં પોતે જ અપરાધી તરીકે આગળ આવવાનું રાક્ષસને સ્વપ્ન પણ આવ્યું નહોતું. તેણે પોતે ન્યાયાધીશ બનીને ન્યાય કરવાનું કાર્ય માથે લીધા પછી બીજે જ દિવસે ન્યાયાસન સમક્ષ ન્યાય આપવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું અને રાક્ષસ ન્યાયાસને વિરાજવામાટે આવી પહોંચ્યો. ચન્દ્રગુપ્ત અને તેનો પરસ્પર

મેળાપ થતાં જ ચન્દ્રગુપ્તે તેને કહ્યું કે, “અમાત્યરાજ! પ્રથમ તો તપાસ ગુપ્તરીતે કરવી તે વધારે સારું છે; કારણ કે, આપણે તપાસ કરીએ છીએ, એ વાત બે પ્રપંચીઓના જાણવામાં આવી જશે તો તેઓ નહાસી જશે, અને પાછા તેમને પકડી લાવવામાં આપણને ઘણો જ ત્રાસ વેઠવો પડશે. અથવા તો આપણા શત્રુ યવનો એવા પ્રપંચીઓને સહાયતા આપવામાટે આતુર થઈ રહેલા છે, તેમને તેઓ જઈ મળશે, એટલામાટે આપણે પર્વતેશ્વરને એકાંતમાં બોલાવીને જે પ્રશ્નો કરવાના છે તે કરીએ અને તેના મુખેથી જેમનાં નામો નીકળે, તેમને એકદમ પકડીને યોગ્ય શિક્ષા આપીએ. પછી તે ગમે તે હોય-કાઈ મહા વિદ્વાન શ્રોત્રિય બ્રાહ્મણ હોય કે કાઈ ચાંડાલ હોય-તેની આપણને દરકાર નથી.”

ચન્દ્રગુપ્તનું એ ભાષણ રાક્ષસને ધણું જ ગમ્યું અને તેથી તેના મતને તેણે તત્કાલ અનુમોદન આપ્યું. રાક્ષસનો એ નિશ્ચય હતો કે, ચન્દ્રગુપ્ત, ચાણક્ય અને ભાગુરાયણ એ ત્રિપુટીએ જ આ બધાં કારસ્થાનો રચેલાં છે અને પર્વતેશ્વર મિચારો ભૂલથી જ એમાં ઝોકાઈ પડ્યો છે; અથવા તો તેને એમણે ફસાવી માર્યો છે. પરંતુ ખરી રીતે શું થયું હતું અને પર્વતેશ્વર એ પ્રપંચમાં કેવી રીતે ફસાયો હતો, એ શોધી કાઢવું ધણું જ કઠિન હતું, તોપણ “હું ગમે તેમ કરીને સત્ય વાર્તા શી છે તે શોધી કાઢીશ અને એ કારસ્થાનીઓની પૂરી રેવડી કરીશ. એમણે મને ફસાવીને જાળમાં સપડાવવામાટે ન્યાયાધીશ નીમીને બોલાવેલો છે, પણ હું તેમનાં સઘળાં કારસ્થાનોને ઊઘાડાં પાડી તેમના જાળમાં તેમને જ સપડાવીશ અને તેમની ખાત્રી કરી આપીશ, કે રાજકારસ્થાનો આવાં હોય છે.” એવો વિચાર કરીને રાક્ષસ ન્યાયાસનના સ્થાનમાં ગયો. ત્યાં ચન્દ્રગુપ્ત અને ભાગુરાયણ એ બે જણ જ બેઠેલા હતા. તે બન્નેએ તેને ઉઠી ઊભા થઈને માન આપ્યું અને તેને મધ્યસ્થાને આદર સહિત બેસાડ્યો. “ભાગુરાયણ અને ચન્દ્રગુપ્ત બન્ને લુચ્યા છે. પણ હું તેમની લુચ્યાઈ અને ઢોંગને હમણાં જ તોડી પાડીશ.” એવી રાક્ષસે મનમાં જ યોજના કરી. પરંતુ એ વિચાર મનમાં આવ્યો ન આવ્યો તેટલામાં પાછું તેને એમ ભાસ્યું કે, “આજે સર્વ અધિકાર એમણે પોતાના હાથમાં કરી લીધો છે, તો મારાથી એમનો પરાભવ કેવી રીતે કરી શકાશે? હું કદાચિત્ એમ જાણી પણ શકું કે, પર્વતેશ્વર દ્વારા એમણે જ ન-દકુળનો નાશ કરાવ્યો છે, તોપણ અત્યારે શું થઈ શકે એમ છે? શું એ લુચ્યાઓ પોતાનો અપરાધ કબૂલ કરશે? એ તો સામે એ અપરાધ મારા શિરે જ ઢોળી પાડવાનો પ્રયત્ન કરશે.” પરંતુ હવે એના એ વિચારો સર્વથા નિરર્થક હતા. હવે એ વિચારોનું કાંઈ પણ

પરિણામ થઈ શકે, તેમ નહોતું. અચારસૂધી તેમની સર્વ માગણીઓ કપૂલ રાખીને હવે ત્યાંથી નીકળીને ચાલ્યા જવું કે ન્યાયાધીશત્વને અસ્વીકાર કરવો, એ ઉભય કાર્ય અશક્ય હતાં—એથી તો સામો લોકોને સંશય વધવાનો સંભવ હતો. માટે હવે તો જે કાર્યમાટે અહીં આગમન થયું હતું, તે કાર્ય કરવા વિના ખીન્ને માર્ગ જ રહ્યો નહોતો. હવે તો ભવિષ્યનો વિચાર ભવિષ્યમાં જ થવાનો હતો. એ સધળા વિચારો એકપછી એક મનમાં આવવાથી રાક્ષસે અન્દ્રગુપ્તને કહ્યું કે, “કિરાતરાજ કુમાર અન્દ્રગુપ્ત! નન્દવંશનો નાશ થતાં તું જ માત્ર આ સિદ્ધાસનની વ્યવસ્થા કરનારો રહ્યોને? આ કેવો ધાત અને કેટલો મોટો ધાત! એ ધાત કરનાર નીચ પુરુષનું હૃદય કેટલું અધું કઠિન હશે! ઠીક—પણ હવે તારા હાથે પણ શું શું થાય છે, તે જ્ઞેવાનું છે. ન્યાય કરવાને હું તૈયાર છું. જે પ્રથમ એ દુષ્ટ પર્વતેશ્વરનું જ ભાષણ સાંભળવાનું હોય, તો સત્વર તેને અહીં લાવવાની વ્યવસ્થા કરો.”

રાક્ષસનું એ ભાષણ સાંભળીને અન્દ્રગુપ્ત અને ભાગુરાયણ એકબીજાને તાકી તાકીને જોવા લાગ્યા.

તત્કાળ અન્દ્રગુપ્તે પર્વતેશ્વરને યોલાવી લાવવાને એક દૂતને રવાના કર્યો. પર્વતેશ્વર તો કેદી એટલે પરતંત્ર જ હતો. એટલે તે તો તેને જ્યાં યોલાવવામાં આવે ત્યાં જવાને બંધાયેલો જ. તે તત્કાળ ઊઠ્યો અને સેવક સંગે આવીને ન્યાયાસન સમક્ષ ઊભો રહ્યો. દ્વારમાં પગ મૂકતાં જ તેની દષ્ટિ રાક્ષસ પર પડી કે તે જ ક્ષણે તેનો ક્રોધાગ્નિ પ્રજ્વળી ઊઠ્યો—તેના હૃદયમાં એકાએક ઉમંગ થઈ આવ્યો. એ યોગ્ય એ જો તે સ્વતંત્ર અને છૂટો હોત, તો તેણે પોતાની તકવારથી રાક્ષસને ત્યાંનો ત્યાં ઠાર જ કરી નાંખ્યો હોત; એટલો બધો એ સમયે તે ક્રોધને વશ થઈ ગયો હતો. તે રાક્ષસને એકદમ ધિક્કારસૂચક શબ્દોથી કહેવા લાગ્યો કે, “અમાલ્ય રાક્ષસ! તું માત્ર નામનો જ નહિ, પણ કર્મ-વડે પણ રાક્ષસ જ છે! નીચ! તારે જ્યારે પોતાના સ્વામીનો અને તેના કુળનો નાશ જ કરવો હતો, તો તેમાં વચ્ચે નકામો મને શામાટે ફસાવ્યો? મેં પણ રાજનીતિનાં ધણાં ઉદાહરણો જ્ઞેયાં છે, પણ આવી વિશ્વાસઘાતમયી રાજનીતિનું દર્શન મેં આજ સૂધીમાં કર્યું નથી. જે તારી મુદ્રાવાળાં પત્રો ન આવ્યાં હોત, તો એવાં પત્રો પર કાઈ કાળે પણ મેં વિશ્વાસ રાખ્યો ન હોત. પરંતુ મારી દુર્દશા જ સ્તબ્ધલી હતી, ત્યાં મારો શો ઉપાય ચાલી શકે? પણ તું ધણો જ અધમ અને પિશાચતુલ્ય પ્રાણી છે, એમાં તો જરા પણ શંકા જેવું નથી. મને ફસાવી પાછો મને વધારે વિડંબનામાં નાંખવા માટે જ તું મને યોલાવ્યો છે ને? ધિક્કાર! ધિક્કાર!!.....”

પર્વતેશ્વરનો હજી તો બહુ જ વધારે બોલવાનો વિચાર હતો, પરંતુ તેના મનમાંનો તાપ એટલો બધો વધી ગયો કે, તેના મુખમાંથી શબ્દ જ નીકળી શક્યો નહિ.

રાક્ષસ તો પર્વતેશ્વરનું એ બોલવું સાંભળીને આશ્ચર્યચકિત જ થઈ ગયો. “તમારી મુદ્રાવાળાં પત્રો આવ્યાં, તેથી હું પાટલિપુત્રમાં આવ્યો;” એમ એ કહે છે, એનો ભાવાર્થ શો હશે?” એની તેને કાંઈ પણ સમજ પડી નહિ, અને હવે શું ઉત્તર આપવું, એ વિશેના મહા તે વિચારમાં પડી ગયો.

અન્દ્રયમ, રાક્ષસના મનની સ્થિતિને સારી રીતે જાણી ગયો. કિંબહુના એમ થવાનું જ, એવો તર્ક તેણે પ્રથમથી જ કરી લીધો હતો તેથી ધણી શાંતિથી તે પર્વતેશ્વરને ઉદ્દેશીને કહેવા લાગ્યો કે, “પર્વતેશ્વર! વ્યર્થ કાંઈના નામનો ઉલ્લેખ કરીને તેના શિરે દોષારોપ કરવાથી કાંઈપણ લાભ થવાનો નથી. અમાત્ય રાક્ષસ અત્યારે ન્યાયાધીશના સ્થાને વિરાજેલા છે, માટે રાજકુળનો વધ કેવી રીતે અને શા કારણથી કરવામાં આવ્યો અને તમારે મગધદેશપર કેમ ચઢી આવવું પડ્યું; એની જે હકાકત તમે જાણતા હો તે કહી સંભળાવો. કારણ કે, એનો ન્યાય કરીને અપરાધીને શિક્ષા કરવાનું કાર્ય અમાત્યને જ સોંપવામાં આવ્યું છે. તમારું આ યદ્વાતદ્વા ભાષણ કાંઈ પણ સાંભળવાનું નથી. તમે મોટા રાજા છો, માટે તમારી પાસેથી ખંડણી લઇને તમને પાછા તમારા દેશમાં વિદાય કરવા, એ જ જ્ને કે યોગ્ય છે; પરંતુ તેમ કરવું કે તમને હમેશનેમાટે અહીં જ કારાગૃહમાં રાખવા, એનો નિર્ણય તમારા પોતાના ભાષણથી જ થવાનો છે. તમે બધી સત્ય વૃત્તાંત જણાવી ખરા અપરાધીએને પકડાવી આપશો અથવા માત્ર તેમનાં નામો પણ જણાવશો, તો અમે થોડો દંડ લઇને તમને છૂટા કરીશું. નહિ તો આ ન્યાયાધીશ અમાત્ય રાક્ષસ.....”

“વાહવા! અમાત્ય રાક્ષસ ન્યાયાધીશ !” પર્વતેશ્વર વિકટતાથી હસીને કહેવા લાગ્યો. “ત્યારે તો આપના આ પાટલિપુત્રમાં અપરાધી-એને જ ન્યાયાધીશનું સ્થાન આપવાની રીતિ હોય, એમ જ જણાય છે. અરે ! એ દુષ્ટ પોતે જ મારાપર પત્રો મોકલ્યાં હતાં કે, અમુક દિવસે આવી રીતે હું રાજકુળનો નાશ કરવાનો છું, માટે તે સંધિ સાધીને થોડાક સૈન્ય સાથે આવીને તમારે એકદમ પાટલિપુત્રને ઘેરી લેવું. વધારે સૈન્ય લાવશો, તો લોકોના મનમાં વિનાકારણ શંકા ઉત્પન્ન થશે. મારી પૂર્ણ રીતે અનુકૂલતા છે, તો આપે ખીજ કાંઈની ભીતિ રાખવાની નથી; એમ

એણે મને લખ્યું હતું. હું કદાચિત્ મારું માણસ મોકલીને કાંઈ તપાસ કરાવીશ, એની પ્રથમથી જ કલ્પના કરીને એણે વધારામાં જણાવ્યું હતું, કે, મારાં પત્રનાં ઉત્તરો મારા મનુષ્યદ્વારા જ મને મોકલવાં. તમારા દૂતદ્વારા મોકલશે નહિ. કારણ કે, જો તે કાંઈ ખીજના હાથમાં જશે, તો ધણો જ અનર્થ થશે. અમાલ્ય રાક્ષસ ધણો જ પ્રામાણિક ગણાતો હતો, તેથી તે આટલો અધો વિશ્વાસઘાત કરશે, એવી મને સ્વપ્ને પણ શંકા આવી નહોતી. શંકા આવી નહિ એ તો ખરું, પણ હું ગર્ધડો હતો, માટે જ મારા મનમાં શંકા આવવા ન પામી. પરંતુ જ્યાં મારું દુઢૈવ જ આવીને મારું વાટવાને ઉભું રહ્યું હોય, ત્યાં શંકા આવે શી રીતે? ચન્દ્રગુપ્ત! હવે તું રાજ થવાને છે; પણ સંભાળજે—આ દુષ્ટ રાક્ષસ તારો પણ આવી જ નીચતાથી કોક દિવસે ધનાનંદ પ્રમાણે જ ઘાત કરી નાંખશે.”

ભાગુરાયણ અને ચન્દ્રગુપ્ત જાણે સર્વથા આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયા હોયની! તેવી રીતે રાક્ષસના મુખમંડળનું અવલોકન કરવા લાગ્યા. જાણે એ સધળો વૃત્તાંત તેમણે નવો જ સાંભળ્યો હોય અને તે ખોટો જ ભાસતો હોય, એવો તેમણે ડોળ કર્યો. ચન્દ્રગુપ્ત તો સર્વથા સ્તબ્ધ જ બની ગયો હતો. રાક્ષસ ફટલીકવાર સૂધી શાંત થઈને ઘેસી રહ્યો. એટલામાં મનમાં કાંઈક જીરસો આવવાથી તે એકદમ ઊડીને ઊભો થયો અને બોલવા લાગ્યો, “પર્યંતેશ્વર! તારું ભાન ઠેકાણે છે કે નહિ? શત્રુના હાથમાં સપડાયા પછી તારી શુદ્ધિ ભ્રમિષ્ટ તો નથી થઈ ગઈને? ક્યાં છે તે પત્રો, દેખાડ જેમણે?”

“લે જો આ રહ્યા. અધમ, નીચ, જો એ પત્રો મેં સંભાળી ન રાખ્યાં હોત, તો અત્યારે તું સાચો અને હું ખોટો ઠરત! જીઓ—આ બધાં પત્રો! અને એ પત્રોપર છાપેલી એ નીચની મુદ્રા પણ ધ્યાનપૂર્વક જીઓ. એમાંના એક પત્રમાં એણે સ્વામિઘાત માટે કરવા ધારેલા કારસ્થાનનો અથેતિ વૃત્તાંત લખેલો છે, તે પણ વાંચો. એપરની એની પોતાની મોહોર જીઓ. રાક્ષસ! હજી પણ ખોટું બોલીને આ ન્યાયાસનને ભ્રષ્ટ શા માટે કરે છે? નીચે ઉતર. અરે નીચ! તારામાં ન્યાયાસને બેસવાની યોગ્યતા નથી! હવે જો મને કાંઈ તારી યોગ્યતા કે તારું નામ પૂછશે, તો તેનું હું એટલું જ ઉત્તર આપીશ કે, રાક્ષસ તે સ્મશાનમાંનો વધસ્તંભ અથવા તો શૂલ છે!”

રાક્ષસ મનમાં ધણો જ સંતપ્ત થઈ ગયો. આ વિલક્ષણ ગોટાળાને તે જરાપણ જાણી શક્યો નહિ.

પ્રકરણ ૩૩ મું.

ન્યાયાધીશ કે અપરાધી?

પર્વતેશ્વરનું એ ભાષણ સાંભળીને રાક્ષસ તો ક્રાપથી લાલ હીંગળા જેવો થઈ ગયો અને એકધ્યાનથી તેના મુખને તાકી રહ્યો. તેના સંતાપ એટલો બધો વધી ગયો કે, બોલવાની પણ તેનામાં શક્તિ રહી નહિ. ભાગુરાયણ અને ચન્દ્રગુપ્ત ઉભય અર્થપૂર્ણ દષ્ટિથી પરસ્પર જોઈ રહ્યા હતા. થોડોક સમય વીત્યા પછી અમાત્ય રાક્ષસની અચાર સૂધી બંધ થઈ ગયેલી વાચા પુનઃ યાત્રતી થઈ-તે બોલ્યો, “અસલ-અસલ!!” પરંતુ એટલામાં તેને એમ ભાસ્યું કે, આવા પ્રસંગે પોતાનો સંતાપ ખીજને દેખાડવો, એ યોગ્ય નથી. સંતાપને સંતાડીને શાંતિથી બોલી સર્વ રહસ્ય બહાર કાઢવું, એ જ વધારે સારો માર્ગ છે. એવા વિચારથી મહા મહેનતે તે પોતાના સંતાપને શમાવીને કહેવા લાગ્યો કે, “પર્વતેશ્વર! મેં એવું એક પણ પત્ર તને લખ્યું નથી. માટે તું આવાં તર્કટી પત્રોનો ભાર મારાપર નાંખીશ, તેથી તારું શું વળવાનું છે? પર્વતેશ્વર! તું પોતાની નિર્બળતાથી શત્રુઓનો શિકાર થઈ ગયો, તેથી તારી બુદ્ધિમાં ભ્રમ થઈ ગયો છે અથવા તો મારા નામનાં પત્રો લખીને તને ક્રોધિયે લમાવ્યો છે. એટલા માટે પોતાના અવિચારનો ખેદ કર અને મારાપર દોષારોપ કરવાથી દૂર રહે. જે નીચે લોકોએ તને પ્રપંચથી ફસાવ્યો હોય, તે સધળાંનાં નામો આપીને તું આ આપત્તિમાંથી છૂટી જ, એટલે ખંડણી લઇને તને તારા દેશમાં જવા દેવામાં આવશે. પછી તે પ્રપંચીઓની જે વ્યવસ્થા કરવાની હશે, તે અમે પોતાની મેળે જ કરીશું. જો એમ નહિ કરે, તો આ પાટલિપુત્રમાંથી તારે જીવતા પાછા જવાની આશા રાખવી નહિ. જે વાત જેવી રીતે બની હોય, તેને તેવા જ રૂપમાં વર્ણવીને તું નિરપરાધી ઠરી જ.”

રાક્ષસનાં એ વચનોથી તો પર્વતેશ્વર વધારે ચીડાયો. “આ નીચે મને ફસાવીને અહીં બોલાવ્યો અને હવે પોતે જ ન્યાયાસનપર ચઢીને મને મેણાં મારે છે. માટે હવે એના પ્રશ્નોનાં ઉત્તરો આપવાને બદલે ચન્દ્રગુપ્ત અને ભાગુરાયણને જ જે કાંઈ કહેવાનું છે તે કહી દેવું અને પછી મૌન્ય ધારી બેસી રહેવું,” એવો તેણે નિર્ધાર કર્યો અને તે પ્રમાણે તે બંનેને ઉદ્દેશીને કહેવા લાગ્યો કે, “અહો! જે અપરાધી હોય તેને જ ન્યાયાસને બેસાડીને મહત્તા આપવી અને જે તેના કારસ્થાનનો ભોગ થઈ પડ્યો હોય, તેને પાછો તેના જ હાથે ઉપમર્દ અને છળ કરાવવો, એવો જ આ નન્દના રાજ્યનો પ્રધાત છે કે શું? અમાત્ય રાક્ષસ એટલે નન્દનો અત્યંત સ્વામિનિષ્ઠ સેવક, એવી આખા

ત્રિભુવનમાં વ્યાખ્યા વ્યાપેલી છે. પોતાની એકવાર એવી કીર્તિ ફેલાઈ ગઈ એટલે પોતાને ગમે તેમ વર્તવાનો જાણે પરવાનો જ મળ્યો, એમ ધારવાનો આવા નીચેના પરંપરાનો ધર્મ જ હોય છે. કાંઈ પણ કારણ ન હોવા છતાં મને પત્રો લખીને મગધદેશ પર ચઢી આવવાનું એણે જ આમંત્રણ આપ્યું હતું. 'રાજા ધનાનંદ ધણો જ મૂર્ખ છે, અને તેથી રાજ્યમાં તેનું બિલકુલ ધ્યાન નથી. ઉપરાંત તે એક વૃષલીના મોહપાશમાં પ્રસાયો છે. જે તેને એવી જ રીતે વર્તવા દેખું, તો મગધદેશનું ભવિષ્ય ધણું જ ખરાબ દેખાય છે. જે આપનો ચઢાઈ કરવાનો મનોભાવ હોય, તો આ પ્રસંગ ધણો જ સારો છે. મેં અંદરખાનેથી એટલી વ્યવસ્થા તો કરી રાખી છે કે, અમુક દિવસે અમુક વેળાએ તેનો તેના પુત્રો સહિત સર્વથા સંહાર થઈ જશે. એટલે એ પ્રસંગે જે તમે આવીને ઉભા રહેશો, તો તમારી ઇચ્છા અવશ્ય સિદ્ધ થશે. રાજા નહારો હોય તેના કરતાં દેશમાં રાજા ન હોય તે વધારે સારું છે; પરંતુ આપના જેવા સારા રાજા સમક્ષ હોવા છતાં રાજ્યને રાજા વિનાનું શા માટે રહેવા દેવું જેમ્મએ?" એવા પ્રકારનાં પત્રો એણે જ મને એક પછી એક મોકલવા માંડ્યાં અને પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે એણે નંદનો તો નાશ કર્યો જ, પણ તે સાથે મારો પણ નાશ કરીને એ અધમને રાજ્ય પોતાના હાથમાં કરી લેવાની ઇચ્છા થઈ હોય, એમ પણ જણાય છે. ચન્દ્રગુપ્ત ! તે મહા પરાક્રમ કરીને મને પકડ્યો, માટે ખરી રીતે તો તું જ આ રાજ્યનો સ્વામી થઈ ચૂક્યો. પણ તારું એ સ્વામિત્વ કાયમ રાખવાની જે તને આશા હોય, તો આ અધમને તું અત્યારે જ યમલોકમાં સ્થાપના કરી દે. નહિ તો કાક દિવસે એ તારા પ્રાણનો પણ શત્રુ થશે, એ મારાં વચનો જેમ્મએ તો લખી રાખ. જે નીચે આટલાં વર્ષ સ્વામિનિષ્ઠાનો વિચિત્ર વેશ દેખાડીને અંતે પોતાના સ્વામિનું જ નિકંદન કાઢવાનો ભયંકર ભાર માથે ઉઠાવ્યો, તે ખીજની સેવા ખરી નિષ્ઠાથી કરશે, એની ખાત્રી શી? હું હાલ તમારા સ્વાધીનમાં છું—તમારો ફેદી છું, તેથી મારા ઘોલાવાને જેમ્મએ તેટલું વજન આપવામાં નહિ આવે, એ સ્વાભાવિક છે: તો પણ આ નીચના વચનમાં વિશ્વાસ રાખવામાં મેં જેવી ભૂલ કરી છે, તેવી ભૂલ તમે ન કરશો, એટલી જ મારી નત્ર પ્રાર્થના છે. હવે વધારે હું કશું પણ ઘોલાવાનો નથી જ. ન્યાય કરીને મને વધસ્તંભપર લઈ જઈને મારો વધ કરાવો કે શૂળે ચઢાવો અથવા તો ખીજ કાઢી કૂર રીતિ શોધી કાઢીને તેની સહાયતાથી મારા પ્રાણનો નાશ કરો; પણ હવે આ નીચના શબ્દો સાંભળવામાટે મને અહીં ઉભો ન રાખો! હવે હું મારા મુખમાંથી એક શબ્દ પણ બહાર કાઢવાનો નથી. હું જેકાંઈપણ ઘોસ્યો છું, તે ધણું છે. હવે મને ન્યાય આપો કે અન્યાય

એનો આધાર તમારી ઇચ્છા પર રહેલો છે. જ્યાં ન્યાયાધીશ ચોર, હુંટાક અને ધાતકી હોય, ત્યાં ન્યાય મળવાની આશા તો ક્યાંથી જ રાખી શકાય?"

એમ કહીને પર્વતેશ્વર પોતાપાસેનાં સર્વ પત્રો અન્દ્રગુપ્ત અને ભાગુરાયણને આપી દીધાં. તે લઈને તેમણે અત્યંત આશ્ચર્યચક્રિત મુદ્રાથી સમગ્ર વાંચ્યાં, અને સારપછી ધડીકમાં રાક્ષસના મુખનું તો ધડીકમાં પર્વતેશ્વરના મુખનું તેઓ અવલોકન કરવા લાગ્યા. જાણે હવે શું કરવું? એનો ઉપાય જ તેમને સૂઝતો ન હોય, એવો તેમનો ભાવ દેખાતો હતો. વાસ્તવિક રીતે તો હવે રાક્ષસ શું કરે છે, એ જ તેમને જ્ઞેવાનું હતું. કિંબહુના, એ જ્ઞેવા માટે જ તેમણે આવી રીતે એકાંતમાં ન્યાય આપવાની વ્યવસ્થા કરેલી હતી. "આપણે જ્ઞે વચ્ચેમાં કાંઈપણ બાલીશું, તો વિનાકારણ રાક્ષસના મનમાં સંશય આવશે અને એ સંશયથી જ્ઞે તેને લાભ નહિ થાય, તો આપણે જે કાર્ય સાધવાનું ધાર્યું છે, તેની સિદ્ધિનો સંભવ કાંઈક ન્યૂન થશે." એવી ધારણાથી તેઓ મૌન્ય ધારી રહ્યા.

રાક્ષસ તો બુદ્ધિહીન જ બની ગયો. પોતાપર પર્વતેશ્વર વિનાકારણ દોષારોપ કરે છે, એ રાક્ષસ સારી રીતે જાણી શક્યો, પરંતુ તે પત્રોપરની મુદ્રા જ્ઞેતાં તે પોતાની જ જણાઈ, એટલે તે વિચારરૂપી મહાસાગરમાં આધાર વિના જ તણાવા લાગ્યો. "પર્વતેશ્વર અસત્ય આરોપ મૂકે છે, એમ કહીએ, તો આ મુદ્રા એને ક્યાંથી મળી? શું મારી મુદ્રાનો સાચવનાર પર્વતેશ્વર સાથે મળી તો નહિ ગયો હોય? ના-ના-એ તો સર્વથા અસંભવનીય છે. હું જ્ઞેવી રીતે પર્વતેશ્વરના રાજ્યમાં ગુપ્ત રાજદૂતોને ફેરવીને ત્યાંના સમાચાર મગાવું છું, તેવી જ રીતે એણે પણ મગધદેશમાં પોતાના દૂતો રાખીને અહીંના સમાચાર મેળવવાનો ધંધો તો નહિ આદર્યો હોય? જ્ઞે એમ હોય તો તો મારી પૂરી ફજેતી થએલી માનવાની છે. કારણ કે, હું મને પોતાને એક મોટા રાજનીતિજ્ઞ તરીકે જાહેર કરતો આવ્યો છું, સમસ્ત પુષ્પપુરીમાં શું શું થાય છે, તે જાણી શકવાનો મને અહંકાર હતો, અને પ્રત્યક્ષ મારા સ્વામીનો કુળ સહિત નાશ થાય અને પર્વતેશ્વર નગરને ઘેરા લાલે, ત્યાં સૂધી મને એની ખબર ન પડે, એ શું કહેવાય? હું આવો આધિજીવ કેમ બન્યો? એ માટે લોકોના મનમાં અવશ્ય અનેક શંકાઓ થવી જ જોઈએ. વળી એ શત્રુને પકડ્યો પણ ખીજાએ; અને જ્યારે એ પકડાયો ત્યારે મારા શિરે દોષારોપ કરવા લાગ્યો છે; એટલું જ નહિ પણ પૂરાવા તરીકે મારી મુદ્રાવાળાં પત્રો પણ દેખાડે છે. આ ઈર્ષમળનો શો ભેદ હશે?" અંધકાર-રાક્ષસનાં નેત્રો સમક્ષ સર્વથા અંધકાર છવાયેલો દેખાયો. પોતાના અચાવનો તેને કોઈ પણ ઉપાય સૂઝ્યો નહિ. પોતાની મુદ્રાથી અંકિત

થએલાં પત્રો એણે દેખાયાં, છતાં તેમનો અસ્વીકાર કરે, તો લોકો કેમ માને? કારણ કે, એ પત્રો પોતાનાં લખેલાં નથી, એમ સિદ્ધ કરવા માટે તેની પાસે ખીજે કોઈ પૂરાવો હતો નહિ. આ સંકળમાંથી ધૂટવાનો કોઈ પણ માર્ગ તેની દષ્ટિએ પણો નહિ.” પર્વતેશ્વરનાં આ વચનો લોકોના સાંભળવામાં આવશે, ત્યારે તેઓ મારા માટે કેવો અભિપ્રાય બાંધશે! મારી આજ સૂધીની કમાવેલી કીર્તિ સદાને માટે કલંકિત થઈ જવાની? સ્વામિનિષ્ઠ તરીકે મેળવેલું નામ એક ક્ષણમાં સ્વામિદ્રોહીના રૂપમાં શ્રેવાઈ જશે!” એવા એવા એક બે નહિ, પણ હજારો વિચારો તેના મનમાં આવવા લાગ્યા. અંતે એ બધા વિચારોને દૂર કરીને અને આવું ચમત્કારિક સંકટ આવેલું છતાં પણ મનને શાંત કરીને તે અન્દ્રગુપ્ત તથા ભાગ્યરાયણને સંબોધીને બોલ્યો કે, “કુમાર! આ પર્વતેશ્વર ત્યારે મને પણ એ પ્રપંચમાં ભાગ લેનાર જણાવે છે, અને મેં જ એને આ પુષ્પપુરીપર ચઢી આવવામાટેનાં પત્ર લખીને વિનતિ કરવાનું સિદ્ધ કરી બતાવે છે, તો મને પણ આરોપી ગણીને તમારે મારો પણ ન્યાય કરવો જોઈએ. પર્વતેશ્વર કહે છે તે ખરું છે—હવે મારે ન્યાયાસનપર બેસવું જોઈએ નહિ; કારણ કે, એમ કરવાથી ન્યાયાસન અપવિત્ર જ થવાનું. તમે આ પુષ્પપુરીનું આ શત્રુના પ્રહારથી સંરક્ષણ કર્યું છે, તે કારણથી સર્વના ત્રાતા માનીને લોકો તમને જ માન આપવાના. કુમાર! જે તમે હવે આ મગધના સિદ્ધાસનપર પણ બેસશો, તોપણ લોકો તમને રાજ તરીકે સ્વીકારવામાં કશો પણ વાંધો લેવાના નથી. એ બધું તો ઠીક, પણ હવે પર્વતેશ્વર સાથે મારો ન્યાય પણ તમારે કરવો જોઈએ. અર્થાત્ કોઈ ચતુર મનુષ્યને ન્યાયાધીશ નીમીને મારાપર રાજદ્રોહનો આરોપ મૂકો અને ન્યાય કરાવો. ન્યાય પ્રમાણે મને જે કાંઈ પણ શિક્ષા કરવામાં આવશે, તે ભોગવવાને હું તૈયાર છું. આજ સૂધીમાં મેં હજારો મનુષ્યોનો ન્યાય કરીને કેટલાકોને દેહાંત દંડ સૂધીની શિક્ષાઓ પણ આપેલી છે, તેને આધારે હું કહું છું કે, મારાપર સ્વામિધાત, સ્વામિના કુલનો ધાત અને મ્લેચ્છોનો આશ્રય લઈને પોતાના સ્વામિનું રાજ્ય પર્વતેશ્વરને સોંપી દેવાનો એવી રીતે ત્રણ આરોપો મૂકો. જે મારું દૈવ મને અનુકૂલ હશે, તો હું આ લાંચનમાંથી બચી જઈશ, નહિ તો પોતાને જીવવામાટે અયોગ્ય ધારીને મારા અપવિત્ર શરીરના બંધનમાંથી મારા આત્માને મુક્તિ આપી દઈશ. ચાલો—મને આ ક્ષણે જ કારાગૃહમાં લઈ ચાલો.”

એમ કહીને રાક્ષસ ન્યાયાસનપરથી નીચે ઊતર્યો અને પર્વતેશ્વરથી થોડોક છેટા જઈને ઊભો રહ્યો. અત્યાર સૂધીની તેની ક્રુધ વૃત્તિ સર્વથા

શાંત થઈ ગઈ-હવે તે જાણે ધૈર્યની સાક્ષાત્ મૂર્તિ હોયની, તેવો દેખાવા લાગ્યો. અન્દ્રગુપ્ત અને ભાગુરાયણની તો એવી જ ધારણા હતી કે, પર્વતેશ્વરે એના નામનો ઉચ્ચાર કરતાં જ એ ગભરાઈ જશે અને પર્વતેશ્વર કહે છે તે બધું ખોટું છે માટે આપ મને આ સંકટમાંથી બચાવો, એવી એવી અનેક વિનતિઓ કરશે; અથવા તો કાંઈ યદ્વા તદ્વા ખોલવા માંડશે.” પણ તે તો “મને પણ ન્યાયાસન સમક્ષ ઊભો રાખીને મારો પણ ન્યાય કરો,” એમ કહેવા લાગ્યો અને શાંતિની છટા ધારીને નીચે ઉતરી ઉભો રહ્યો. એ જ્ઞેષ્ઠને તે ઉભય આશ્ચર્યમાં લીન થઈ ગયા. “નન્દનો નાશ થયો, તે વેળાએ ક્ષુબ્ધ થયેલો જનસમાજ ગમે તેટલો રાક્ષસથી વિરુદ્ધ થયો હોય, તોપણ થોડીક સ્થિરતા થતાં જ રાક્ષસનું મિત્રમંડળ તેનાપરના આ વૃથા આરોપને દૂર કરીને આપણી વિરુદ્ધ થઈ જવામાં જરા જેટલો પણ વિલંબ કરશે નહિ. તેમ જ વળી જનસમાજનો અભિપ્રાય પણ પાછો બદલાઈ જવાનો સંભવ છે.” એ બધું ચાણક્ય સારીરીતે જાણ્યો હતો. ક્ષુબ્ધ જનસમાજ અને ક્ષુબ્ધ મહાસાગર એ ઉભય સમાન હોય છે. શાંત સ્થિતિમાં તેઓ જેમને પોતાના શિરપર ધારે છે, તેમને જ તેઓ ક્ષુબ્ધ સ્થિતિમાં રસાતળમાં પહોંચાવી દે છે, કિંવા યમપુરીનો માર્ગ પણ બતાવી દે છે. એવાં કેટલાંક કારણોથી રાક્ષસના શિરે રાજદ્રોહના અપરાધનો આરોપ મૂકીને પ્રસિદ્ધ રીતે તેનો ન્યાય કરવો, એ કામ ધણું જ જ્ઞેષ્ઠમહર્ષેલું હતું. ચાણક્યની ઇચ્છા પ્રમાણે માત્ર એક જ કાર્ય હવે કરવાનું બાકી રહ્યું હતું. તે એ કે, અમાત્ય રાક્ષસને અન્દ્રગુપ્તના પ્રધાનનું સ્થાન આપીને તેના હસ્તે શ્રીક યવનોનો સર્વથા સંહાર કરાવી નાંખવો. જ્યારે તે પોતે તક્ષશિલા નગરીમાં વસતો હતો, તે વેળાએ શ્રીક લોકોનો આર્યોપર કેટલો બધો જુલમ થાય છે, એનો આપણા વિજ્ઞાણશર્મા ઉર્ધ્વે ચાણક્યને ધણો જ સારો અનુભવ હતો. ત્યારપછી તે પાટલિપુત્રમાં આવ્યો અને ત્યાં તેનું અપમાન થવાથી તેણે વૈર વાળવાની પ્રતિજ્ઞા કરી અને રાક્ષસ જેવા ધુરંધર અમાત્યને પણ થાપ બવડાવીને પોતાની તે પ્રતિજ્ઞા પૂરી કરી. “પરંતુ એ સર્વ ગુપ્ત કેટલા દિવસ રાખી શકાશે ? રાક્ષસના કહેવા પ્રમાણે જ્ઞે કોઇને ન્યાયાધીશ નીમીને સર્વ લોકો સમક્ષ તેનો ન્યાય કરાવવામાં આવે, તો કોઇને કોઈ ભેદનો જાણનાર નીકળી આવતાં સર્વ કારસ્થાનો ખુલ્લાં થઈ જવાનો સંભવ છે. એટલા માટે ન્યાયનો એવો પ્રસંગ ન લાવવો, એ જ ચાણક્યને અને તેના પક્ષવાળાઓને માટે ઇષ્ટ હતું. લોકોનાં મન ક્ષુબ્ધ હોય છે, ત્યાંસુધી જ રાક્ષસને કાંઈ પણ શિક્ષા કરવાનું કે તેને દેશપાર કરવાનું શક્ય હતું, પરંતુ એમ કરવું પણ

આણક્યને બે કારણોને કીધે યોગ્ય બાસતું નહોતું. એક તો રાક્ષસ જ્ઞે મગધદેશથી બહાર નીકળ્યો તો તત્કાળ અન્દ્રગુપ્તનો દ્વેષ કરવા માંડશે અને કોઈ પણ રાજને તેની વિરુદ્ધ જગાવીને મગધપર ચઢાઈ કરાવવાનો અવશ્ય પ્રયત્ન કરશે. કારણ કે, નન્દના વંશમાં તેની દૃઢ ભક્તિ છે, અને તે નન્દવંશનો સર્વથા નાશ થએલો છે, માટે તે નન્દવંશના સંહારકોનો દ્વેષ કરીને તેમનો નાશ કરવો, એ જ પોતાની ઇતિહાસિક વ્યવસ્થા છે, એમ તે સમજવાનો. તેમ જ એ કાર્ય પૂર્ણ કરવામાં જ તે પોતાની શુદ્ધિ-મત્તાનો ઉપયોગ કરવાનો. એ કારણોથી રાક્ષસને દેશનિકાલ કરવામાં કશો પણ લાભ હતો નહિ. વિરુદ્ધ પક્ષે કાંઈક હાનિનો જ સંભવ હતો. રાક્ષસને શિક્ષા ન કરતાં પોતાના પક્ષનો કરી લેવાનું બીજું કારણ એ હતું કે, અન્દ્રગુપ્તને એના જેવા સચિવની એ વેળાએ ધણી જ આવશ્યકતા હતી. બાગુરાયણ સચિવ પદવીને યોગ્ય મનુષ્ય નહોતો—તે સારો શરવીર નર હતો—દીર્ઘ વિચારવાનું અમાત્ય નહોતો. પોતે સચિવપદે રહીને અન્દ્રગુપ્તને સહાયતા કરવાની આણક્યની ઇચ્છા હતી નહિ. તેના મનમાં તો હવે પુનઃ પોતાના આશ્રમમાં જઈને તપશ્ચર્યા કરવાની જ લાલસા હતી; પરંતુ જેવી રીતે અન્દ્રગુપ્તને પ્રથમથી આશ્રમ આપેલો છે, તેવી જ રીતે તેના રાજ્યશક્ટને સુચિત આલુ કરીને તેના હાથે ઝીંકે યવનોનો પરાજય કરાવવા માટેની એક જ આશા અઘાપિ તેના મનમાં બાકી હતી. રાક્ષસ જ્ઞે એક વાર અન્દ્રગુપ્તને નન્દનું રૂપ માનીને તેની પ્રમાણિકપણે સેવા કરવાનું કબૂલ કરે અને પ્રતિજ્ઞા લે, તો સર્વ કાર્ય સિદ્ધ થઈ જ ચૂક્યાં, એવી આણક્યની ધારણા હતી. નન્દનો કોઈ શત્રુ જ સૃષ્ટિમાં રહ્યો નથી, એવા ભ્રમથી એ જેવી રીતે નિશ્ચિત અને બેપરવા રહ્યો હતો અને તેથી જ એને ઠગીને આ બધાં કારસ્થાનો પાર પાડી શક્યાં, એવી ગદ્-લતી હવે એનાથી થવાની નથી. કારણ કે, પોતાની અસાવધતાનું એને અત્યારે જ્ઞેએ તેવું શિક્ષણ મળી ચૂક્યું છે. અર્થાત્ અન્દ્રગુપ્તના રાજ્યમાં રાક્ષસ જેવો સચિવ જ હોવો જ્ઞેએ. એ જ્ઞે અન્દ્રગુપ્તને નન્દવંશનો અંકુર અને મગધદેશનો રાજા માનીને હું એનો સચિવ છું, એ વાક્યનો પોતાના મુખથી એકવાર ઉચ્ચાર કરે, તો પછી સર્વ ચિંતાનો નાશ જ થએલો સમજવાનો છે. એકવાર એ વાક્ય તેના મુખમાંથી ઉચ્ચારાવી શકાય, તો જ કાર્ય નિર્વિઘ્ન સિદ્ધ થાય. એમ થાય તો પછી અન્દ્રગુપ્તના રાજ્ય-શક્ટના ચાલવામાં કશું પણ વિઘ્ન રહે નહિ. એવા આણક્યના વિચારો હતા. પરંતુ રાક્ષસને અન્દ્રગુપ્તના પક્ષમાં લાવવો, એ કાર્ય ધણું જ કઠિન હતું. અત્યાર સુધી જે કાંઈ પણ થયું હતું, તે તો બધું બહુ જ સરળ હતું.

પરંતુ રાક્ષસના શબ્દને ફેરવવો અને પૃથ્વીની ગતિને ખીજ દિશામાં વાળવાનો પ્રયત્ન કરવો, એ બંને કાર્યો સમાન હતાં—અર્થાત્ પૃથ્વીની ગતિ ફેરવવી, એ જેમ સર્વથા અશક્ય છે, તેવી જ રીતે ચાલુક્યનો શબ્દ ફેરવવો, એ પણ સર્વથા અશક્ય હતું. પરંતુ ચાલુક્યનો તો સર્વદા એ સિદ્ધાન્ત જ હતો કે, અશક્ય જેવું આ સૃષ્ટિમાં કાંઈ છે જ નહિ. કિંબહુના, જે કાર્યો એવાં અશક્ય જેવાં જણાતાં હોય, તેમને શક્ય કરી દેખાડવાં, એનું નામ જ નીતિનૈપુણ્ય. એવા પ્રકારની ધારણાથી તેણે પોતાના મનમાં એ કાર્ય કરવામાટેની કાંઈક રચના કરી રાખી હતી. ખીજ કાંઈપણ ઉપાયે રાક્ષસને નમાવી શકાશે નહિ, એ ચાલુક્ય સારીરીતે જાણતો હોવાથી જ તેણે, રાક્ષસપર પોતે પર્વતેશ્વર સાથે મળી જઈને નૃન્દકુળનો નાશ કરાવ્યો એવો અપરાધ મૂક્યો અને તેમાંથી ધૂટવાનો કાંઈ પણ માર્ગ નથી, એવો તેને ભાસ કરાવ્યો. એ જો કે એક સાધન હતું ખરું, પણ બહુ જ નિર્ભય સાધન હતું. એ સાધનથી કાર્ય પૂરેપૂરું પાર પડવાનું નથી જ, એ પણ ચાલુક્યની જાણ બહાર હતું નહિ. અર્થાત્ રાક્ષસનું મન જિતવામાટે કાંઈ ખીજાં જ સાધનો સાધવાની આવશ્યકતા હતી. અને ચાલુક્ય એ સાધનને સાધવાના પ્રયત્નમાં જ હતો. એણે જ રાક્ષસને ન્યાયાસને ખેસાડીને તેનાપર આવનારા સંકટનું તેને પ્રત્યક્ષ દર્શન કરાવવાનું કાર્ય—અન્દ્રગુપ્ત દ્વારા કરાવ્યું હતું. તે વેળાએ અન્દ્રગુપ્ત અને રાક્ષસનું જે પરસ્પર ભાષણ થયું, તે આ પ્રમાણે હતું; અન્દ્રગુપ્તને ચાલુક્યે કેટલાક પ્રશ્નો સૂચવેલા હતા અને તેના ઉત્તરો ચાલુક્યને શીઘ્ર જ જોઈતા હતા. ચાલુક્યનો હેતુ જાળવીને અન્દ્રગુપ્તે રાક્ષસને કહ્યું કે:—

“અમાલ્ય રાક્ષસ! પર્વતેશ્વર શું બડબડ કરે છે, તે તો આપ સાંભળો છો જ અને અમે પણ સાંભળીએ છીએ. પરંતુ આપના જેવા સ્વામિનિષ્ઠ અને નન્દના પક્ષપાતી પુરુષશ્રેષ્ઠના સંબંધમાં એનું જે ખોલવું છે, તે ખરું હશે કે નહિ; એ વિશે અમારા મનમાં શંકા જ છે. માટે એ જે આકું આવળું ઘોલે તેનો કાંઈપણ વિષાદ માનીને અમે એ બધું ખરું સમજતા હોઈશું, એવી આપે શંકા કરવી નહિ. પર્વતેશ્વર તો સદા સર્વદા પાટલિપુત્રને સ્વાહા કરવા માટે જ તૈયાર છે. આજનું એનું કૃત્ય કાંઈ નવું નથી, માટે આપ પોતે જ જઈને એને મળ્યા હશો, એ વાત જાણત અવરથામાં તો શું, પણ સ્વપ્નમાં પણ અમને સત્ય ભાસે તેમ નથી. ત્યારે ખરે પ્રપંચી કાણુ છે અને આપની મુદ્રાવાળાં પત્રો બનાવટી કાણુ બનાવ્યાં, એનો આપે અવશ્ય શોધ કરવો જ જોઈએ. નહિ તો ભવિષ્યની ઘણી જ ખીતિ રહે છે.”

“કુમાર ! તમારા મનમાં ગમેતેમ હોય, પણ બહારથી પણ તમે મને આ વિષયમાં નિરપરાધી માનો છો, એ પણ એક ઉદારતાનું ઉદાહરણ છે. પરંતુ માત્ર તમારા સારા મતથી જ મને કાંઈપણ લાભ થઈ શકે તેમ નથી. મારી મુદ્રાવાળાં પત્રો એની પાસેથી મળી આવ્યાં, એ જ લોકોના અપવાદ માટે પૂરતું સાધન છે. એ લોકોપવાદ મારા શિરેથી સર્વથા ટળી જવો જોઈએ. માટે એને ટાળી નાંખવાનો જો તમે પ્રસિદ્ધ રીતે ન્યાય-સભામાં પ્રયત્ન કરશો તો તમારો મારામાં અને મારી સ્વામિનિધામાં પૂરેપૂરો વિશ્વાસ છે, એમ હું માનીશ. અન્યથા નહિ.” રાક્ષસે કહ્યું.

“અમાત્યરાજ ! આ વિષયના ઉદાહરણો માટે જો પ્રસિદ્ધતાથી ન્યાયસભા ભરવામાં આવશે તો બધી બાજુ બગડી જશે. એના કરતાં તો આ ભેદભરેલા વિષયને અંદરનો અંદર દબાવી દબને પર્વતેશ્વરને ખંડણી લઈને તેના રાજ્યમાં પાછો મોકલી દેવો અને આ ચન્દ્રગુપ્તને સિંહાસનારૂઢ કરીને મગધદેશનું રાજ્ય પૂર્વ પ્રમાણે ચલાવવાની એજા કરવી એ જ સારું છે. તમે સચિવ અને હું સેનાપતિ.....” સેનાપતિ ભાગુરાયણ વચમાં જ ઘોલી ઉઠ્યો.

“ના ના” રાક્ષસે એકદમ પોકાર કરીને કહ્યું. “ભાગુરાયણ ! આ નન્દવંશના પક્ષપાતી રાક્ષસ સમક્ષ તારે કોઈ કાળે પણ આવી વાત કાઢવી નહિ. નન્દનો ધાત કરાવીને તેના સિંહાસને એસવા ઇચ્છતા વૃષલનું સાચિવ્ય કરાવીને મને કલંકિત કરવાની તું ઇચ્છા રાખે છે કે ? એ શબ્દો ઉચ્ચારવા પહેલાં તારી જિહ્વાના શતશઃ ટુકડા કેમ થઈ નથી જતા ? નીચો ! શું તમારા બધાના કપટનાટકને હું નથી જાણતો કે ? અરેરે ! જાણું છું ખરો, પણ તે ધણું જ મોડું જાણ્યું. એટલે જ તમને આવા રાજદ્રોહાત્મક ભાષણો કરવાનો પ્રસંગ મળ્યો. નહિ તો.....પણ હવે એ વિચારો પ્રદર્શિત કરવાથી લાભ શો થવાનો છે ? કાંઈ પણ નહિ. માટે મૌન્ય જ વધારે સારું છે.”

—૧૧૧૧—

પ્રકરણ ૩૪ મું.

નવીન યુક્તિ.

૨ક્ષસનું એ ભાષણ સાંભળીને ભાગુરાયણ થોડીક વાર ચુપ થઈને બેસી રહ્યો. એને શું ઉત્તર આપવું. તે તેને સૂઝ્યું નહિ. પરંતુ “જો મૌન્ય ધારી બેસી રહીશ, તો એ બધો અપરાધ મારે શિરે જ ઢાળી પાડશે, માટે એને કાંઈપણ ઉત્તર તો આપવું જ જોઈએ.” એમ ધારીને તેણે રાક્ષસને કહ્યું કે, “કેમ ? વિચારો જણાવવાથી લાભ કેમ નથી

થવાનો? આપના મનમાં જે કાંઈપણ હોય, તે સાફ સાફ બોલી નાંખો. મનમાં રાખશો નહિ. મનમાં રાખવાથી પણ શો લાભ થવાનો છે?”

“ભાગુરાયણુ! તું નન્દની સેનાનો અધિપતિ છે, અને તું જ બ્યારે કાંઈ વૃષલને સિંહાસનારૂઢ કરવાની યોજનામાં પ્રવૃત્ત થયો છે, તો તને હવે કયા નામથી ઓળખવો, એ જ હું સમજી શકતો નથી. હું જ અંધ થયો. મગધદેશનો હવે બાહ્યશત્રુ કાંઈપણ નથી—માત્ર મહારાજને કાર્યમાં પ્રવૃત્ત કરવાના કાર્યવિના હવે બીજું કાંઈ પણ કાર્ય અવશેષ રહ્યું નથી, એવી ધારણાથી હું શાંત થઈને બેસી રહ્યો. એ મારા પ્રમાદની મને જે શિક્ષા મળી છે, તે યોગ્ય જ છે. તું રાજધાતક, વિશ્વાસધાતક અને દેશ-દ્રોહી છે. તારા સમક્ષ ઉભું રહેવું અને તારા મુખનું અવલોકન કરવું, એ પણ મહા પાતક સમાન છે. એટલે તારી સાથે ભાષણ કરવામાં પાતક હોય, તેમાં તો સંશય જ ક્યાં રહ્યો? જો તમે બધા બુદ્ધિમાન હો, તો મારો સર્વ જનસમાજ સમક્ષ ન્યાય કરો. તે ન્યાયથી જો અપરાધી ઠરું અને ન્યાયકર્તા તમે છો, માટે હું અપરાધી ઠરવાનો જ—તો તમારી ઇચ્છા હોય તેવી મને શિક્ષા દરમાવો. જો એમ નહિ કરો, તો હું જ હમણાંને હમણાં ચોટામાં જઈને આ બધી બાબતનો મોટેથી પોકાર કરીશ.”

“અમાલરાજ!” ભાગુરાયણુ તત્કાળ તેને સંબોધીને કહેવા લાગ્યો. “તમારો ન્યાય કરવાનો શો અધિકાર છે? સર્વનો ન્યાય તો આપ જ કરતા આવ્યા છો, અને કરશો પણ ખરા. મારી માત્ર એટલી જ પ્રાર્થના છે કે, એવા પ્રકારના ન્યાયની આપે ઇચ્છા ન રાખવી, એ જ વધારે નિર્ભયતાનો માર્ગ છે. કારણ કે, જનસમાજનો સ્વભાવ ધણો જ વિચિત્ર હોય છે; ક્યારે અને કેવી રીતે તેમનો અભિપ્રાય બદલાઈ જશે, એનો નિયમ હોતો નથી. તેથી વિપરીત પરિણામની શંકા થયા કરે છે.”

“ભાગુરાયણુ! ઘડી ઘડી એનું એ જ પિષ્ટપેષણ કરવાથી શું વળવાનું છે વારુ? જનસમાજના સ્વભાવથી જેટલો તું જાણીતો છે, તેટલો જ હું પણ જાણીતો છું. હાલ તું અધિકારી છે, માટે તને જે કરવાનું હોય તે કર; પણ મારા પોતાના સંબંધમાં મારી જે કાંઈપણ કરી નાંખવાની ઇચ્છા છે, તેમાં તું વચ્ચે ન આવ. મારી એવી ઇચ્છા છે કે, મારાશિરે આ પર્વતેશ્વરે કરેલા દોષારોપણનું નિરસન થઈ જાય અથવા તો તે સલ ઠરે અને મને શિક્ષા મળી જાય. સારાંશ એ કે, હું તમારા ઉપકારના ભારતળે આવવા નથી માગતો. મારી લજ્જા અને પ્રતિષ્ઠાને

જાળવા માટે તમારે મારા અપરાધને ધૂપાવવાનો કરો પણ ચલ કરવો નહિ. હવે હું વધારે કાંઈ પણ બોલવાનો નથી. નન્દનો હું એકનિષ્ઠ સેવક છું. એ પર્વતેશ્વરને બોલાવીને રાજ્યનાં સૂત્રો એના હસ્તમાં સોંપવાનું તો દૂર રહ્યું, પણ એવી ઇચ્છા માત્ર પણ મારા મનમાં થવી અશક્ય છે. વધારે શું કહું? પણ તમારું રચેલું આ કપટકુલાડજંમને સત્ય બાસશે, તેઓ તો અવશ્ય મને જે શાસન કરવાનું હશે, તે કરશે જ. પરંતુ આ બાબતને અંદરને અંદર દબાવીને તારા કહેવા પ્રમાણે આ અન્દ્રગુપ્તના પ્રધાનપદનો સ્વીકાર કરીશ, એમ તમારે સ્વપ્નાંતરે પણ ધારવું નહિ. મારો નિશ્ચય હજી તમે કેટલીકવાર જાણવા માગો છે?" રાક્ષસ પોતાના નિશ્ચયમાં દૃઢ રહીને બોલ્યો.

એ વાક્યો રાક્ષસે બહુ જ ઉદ્દેગના ભાવથી ઉચ્ચાર્યાં હતાં અને ભાગુરાયણ તથા અન્દ્રગુપ્ત એ સઘળું મૂકમુખે સાંભળતા બેસી રહ્યા હતા. એટલામાં એક દૂતે આવીને ભાગુરાયણના કાનમાં કાંઈક કહ્યું-એટલે ભાગુરાયણ એકદમ તે દૂતને કહેવા લાગ્યો કે, "આ તું શું બોલે છે? રાજગૃહના મુખપાસે ખાડો ખોદવાના હેતુથી પોતાના ગૃહમાંથી માર્ગ આપીને રાજકોટમાં સહાયતા કરનાર અપરાધી પકડાયો છે? અને તે અન્દનદાસ છે? વાહ! અન્દનદાસ તો અમાલનો પરમ પ્રિય મિત્ર હોવાથી તે આવા કાર્યમાં સહાયતા આપે એ અને જ કેમ? સર્વથા અશક્ય! અન્દનદાસ રાજધાતનું કારણુ થાય, એ કોઈકાળે પણ સંભવનીય નથી."

"પણ તેણે પોતે જ પોતાના અપરાધનો સ્વીકાર કરેલો છે અને તેમ કરતાં સ્પષ્ટ જણાવ્યું છે કે, અમાલનાં પત્રોના આધારે જ મેં આ સઘળું કાવત્રું રચ્યું હતું. અમાલ્ય મારો મિત્ર હોવાથી મારાથી ના પાડી શકાઈ નહિ." એ સંભાષણ અમાલ્યના દેખતાં જ થયું અને તે સર્વ સાંભળી શકે તેવી રીતે થયું, એ કહેવાની કાંઈ પણ અગત્ય નથી. દૂતનાં અંતિમ વચ્ચેનાં સાંભળતાં જ અમાલ્યના મનમાં જે સંતાપ થયો, તેનું યથાર્થ વર્ણન મોટા મોટા કવિઓથી પણ થવું અશક્ય હતું. અન્દનદાસ પોતાનો મિત્ર હોવાથી તે આવા કાર્યમાં કોઈ કાળે પણ ભાગ લે નહિ, એવી તેની પૂરે પૂરી ખાત્રી હતી; પરંતુ અત્યારે તેના મનની એવી સ્થિતિ થઈ ગઈ હતી કે, ગમે તે મનુષ્ય ગમે તે આવીને કહે તો તેને તે ખરું જ માનતો હતો. તેથી જ એ વાત સાંભળતાં જ "જેવી રીતે બીજા અનેક લોકો આ નીચો સાથે મળી ગયા, તેવી જ રીતે એ પણ મળી મયો હશે? પરંતુ જે અન્દનદાસ પણ એ કારસ્થાની બાહ્યજીને અનુકૂલ યથો હોય, તો તો પછી સમરત જગત જ એને અનુકૂલ થઈલું છે અને

નન્દનો વિનાશકાળ આવી પહોંચ્યો છે, એમ જ નિર્વિવાદ માની શકાય.” એવા એવા અનેક વિચારો તેના મનમાં આવવા લાગ્યા. છતાં પણ ભાગુરાયણનાં વચનો વિરુદ્ધ તેણે એક શબ્દ પણ ઉચ્ચાર્યો નહિ—તેણે મૌન્ય જ પકડી રાખ્યું. બોલવાથી કાંઈ પણ લાભ થવાનો નથી, એ તે સારીરીતે જાણતો હતો.

તે દૂત અને ભાગુરાયણનું ખીજું કેટલુંક ભાષણ તો સાંભળું જ હતું. એવી રીતે કેટલોક વખત વીતી ગયો. પર્વતેશ્વરના ન્યાયની વાત તો રહી જ ગઈ અને તેને પાછો નિયત સ્થાને લઈ જઈને રાખવાની આજ્ઞા કરવામાં આવી. આજ્ઞા પ્રમાણે પરિચારકો પર્વતેશ્વરને સાંધી લઈ ગયા. ત્યાર પછી ભાગુરાયણ અમાત્યને ઉદ્દેશીને કહેવા લાગ્યો કે, “અમાત્યરાજ! આપની ચિત્તવૃત્તિ આ વેળાએ ક્ષુબ્ધ થયેલી છે. માટે અત્યારે હું આપને કાંઈ પણ કહેતો નથી. સાધારણ રીતે જનસમાજની હાલમાં કેવી સ્થિતિ છે, એ વિશે તો આપને મેં કહેલું જ છે. હવે આપની ઇચ્છા હોય, ત્યાં આપ ભલે જાઓ, અને મારી કહેલી વાતોનો વિચાર કરો. મેં આપને જે વિનતિ કરેલી છે, તે કાંઈ અમથી કરી નથી; પરંતુ તે આપને ગમે કે ન ગમે, એનો આધાર આપની ઇચ્છા પર રહેલો છે.

રાક્ષસે ભાગુરાયણનું એ ભાષણ સાંભળી લઈને એકવાર ધણી જ તિરસ્કારસ્પ્યક દષ્ટિથી તેની તરફ જોયું. મોઢેથી તે કશું પણ બોલ્યો નહિ. એ મનુષ્ય સાથે બોલવામાં પણ મહા પાતક છે, એવી તેની માનીનતા હતી. “મારી અસાવધતાનો લાભ લઈને આણે આવું બયંકર કારસ્થાન રચ્યું અને હું એના પ્રપંચમાં પ્રસાર્ધ ગયો!” એ વિચારથી તેના મનમાં ધણો જ ખેદ થતો હતો. પણ તેના કરી પણ ઉપાય હતો નહિ.—ત્યાંથી ન્યાયગૃહમાંથી નીકળીને ક્યાં જવું, એની કલ્પના તે કરી શક્યો નહિ. જ્યારે તે પોતાના પ્રતિહારીના મિત્રના ઘરમાં હતો, ત્યારે તેણે પોતાનાં સ્ત્રી પુત્રોના સમાચાર મેળવવામાટે અને તેમને પોતાને ત્યાં લાવીને રાખવામાટેનું કહેણુ અન્દનદાસને કહાવ્યું હતું અને અન્દનદાસે તે પ્રમાણે વર્તવાનું ઉત્તર પણ મોકલ્યું હતું. પરંતુ અન્દનદાસ પોતે તેને મળવાને ન આવ્યો, એનું તેને ધણું જ આશ્ચર્ય થતું હતું. “અન્દનદાસે જે રાજદ્રોહના કાર્યમાં સહાયતા આપી હશે, તો તે ક્યા મોઢે મને મળવાને આવે? અન્દનદાસ જેવો અહિંસાધર્મી ગૃહસ્થ જ જ્યારે રાજકુળનો આવી રીતે સર્વથા નાશ કરાવવામાટે ઉદ્યુક્ત થાય, ત્યારે વિશ્વમાં વિશ્વાસ કેવી રીતે રાખી શકાય? પણ હવે મારે જવું ક્યાં? એ રાજદ્રોહી અન્દનદાસનું તો હવે મુખ પણ જોવું નથી. ત્યારે મારું કુટુંબ એને ઘેર

છે, તેને ઘોલાવીને આ પુષ્પપુરીના સદાનેમાટે ત્યાગ કરીને ચાલ્યા જવું. નન્દરાજ સર્વાર્થસિદ્ધિ અઘાપિ તપોવનમાં તપશ્ચર્યા કરતા હશે, માટે તેમને મળી અને તેમને ખીજ રાજની સહાયતા અપાવીને સૈન્ય સહિત પુનઃ મારે આ પુષ્પપુરીમાં આવવું અને ચન્દ્રગુપ્ત તથા તેના સહાયકર્તા ચાલુક્ય અને લાગુરાયણનો પરાજય કરીને સર્વાર્થસિદ્ધિને રાજ્યાસને એસાડું, તો જ મારું નામ અમાત્ય રાક્ષસ ખરું.” એવો તેણે નિશ્ચય કર્યો. “મને પકડીને કારાગૃહમાં રાખવાનું અથવા તો લોકો સમક્ષ મારો ન્યાય કરવાનું સાહસ એ દુષ્ટો કરી શકવાના નથી. એમને હેતુ એટલો જ છે કે, મારા વિશે લોકોનાં મન કલુષિત કરીને મારી દુષ્ટીત્તિ શ્રેણાવતી અને મને લોકોના દ્વેષને પાત્ર કરવો. પોતાના એ હેતુને સાધવામાટે એ ગમે તેવા નીચ પ્રયત્નો પણ કરશે. માટે હવે આપણે અહીં વધારે વાર એસી રહેવું, તે લાભકારક નથી. પરંતુ હું ચાલ્યો જાઉં, તે પહેલાં પુત્ર કલત્રની મારે શી વ્યવસ્થા કરવી? ચન્દનદાસ જેવા નીચ મનુષ્યના ઘરમાં તેમને રાખવાં, એ હવે સારું નથી. એ કદાચિત્ મારાં આ પુત્રને પણ શત્રુઓના હાથમાં સોંપી દઇને તેમને પણ નાશ કરાવે તો તેમાં પણ કાંઈ આશ્ચર્યજેવું તો નથી જ. અને એમ ન કરે, ને હું તેમની વિરુદ્ધ ન થાઉં, એટલામાટે તેમને જામીન તરીકે કેદ રાખે એટલે પછી શું કરવું!” એવા વિચારોને મનમાં જન્મ આપતો વિચારો રાક્ષસ રાજમાર્ગને મુકીને ખીજ એક છૂપા માર્ગથી ચાલ્યો જતો હતો. અંતે પુષ્પપુરની નદીના તીરે આવેલા એક નિર્જન અરણ્યમાં તેણે પ્રવેશ કર્યો. પ્રતિહારીના મિત્રને ઘેર જવામાટેના એ અરણ્યમાંથી પણ એક માર્ગ હતો. એ જ માર્ગ ચાલવાનું એ વેળાએ તેને વધારે સારું લાગ્યું. તે થોડોક આગળ વધ્યો, એટલામાં એક મહાન અને વિશાળ વૃક્ષતળે કાઈ “ક્રમ મિત્ર ચન્દનદાસ ! રાક્ષસની આજ્ઞા પાળવામાટે તે જે કૃત્ય કર્યું, તે અંતે તારા જ વધનું કારણ થઈ પડ્યું ને ? અને એ તારા જાણવામાં આવેલું છતાં તેમ જ તારામાટે છૂટવાનો માર્ગ હોવા છતાં પણ તું નહાસી નથી જતો અને પોતાના નાશ માટે તૈયાર થઈને ઉભો છે, ત્યારે હવે મારું પણ આ જગતમાં શુભિત રહેવું વ્યર્થ છે ! તારા જેવો એક ઉત્તમમાં ઉત્તમ મિત્ર સ્વર્ગમાં પ્રયાણ કરી જાય, ત્યારે મારા જેવાથી આ ખાલી વિશ્વમાં શી રીતે શુભી શકાય ? જે ગણે કાંસો ખાઈ હું આ ક્ષણે જ તારી પાછળ આવું છું.....” રાક્ષસના કાને એ શબ્દો પડ્યા અને તે અચકાઈને ઉભો રહ્યો. “આ વેળાએ આ નિર્જન, અરણ્યમાં આવીને ચન્દનદાસના વધ માટે શોક કરનાર અને તેના માટે પોતાના પ્રાણનું અગિદાન આપનાર

એવો તે કયો મિત્ર હશે? અને અન્દનદાસે જે કાંઈ કર્યું, તે રાક્ષસની આજ્ઞાથી કર્યું, એ કારણથી તેનો વધ કરવામાં આવે છે, એનો શો ખેદ હશે? મારાથી કાંઈપણ સમજી શકાતું નથી. આ વિદ્યાર્થી બેઠનું જ્ઞાન કેમ અને કેવી રીતે સર્જી શકે? આ આત્મહત્યા કરનાર મનુષ્યને એકાંતમાં ઘોલાવીને પૂછવાથી કાંઈક જાણી શકાશે ખરું અને પછી એના મનને શાંત કરીને આગળ ઉપર જે કરવાનું હશે તે કરી શકાશે. ” એવો વિચાર કરીને તે તે ગૃહસ્થ પાસે ગયો અને નમ્રતાથી પૂછવા લાગ્યો કે “ભાઈ! પોતાના મિત્રના વધમાટે આત્મહત્યા કરવાને તત્પર થએલો તું પોતે કાણુ છે, તે મને જણાવીશ?”

“ મહારાજ! આપ મારી પૂછપરછ શામાટે કરો છો? જે મને આત્મહત્યા કરતો અટકાવવાનો આપનો મનોલાલ હોય, તો કૃપા કરીને તેવો પ્રયત્ન બિદ્યુલ કરશો નહિ. મારા મિત્રના સ્વર્ગવાસ પછી એક ક્ષણ માત્ર પણ આ સંસારમાં જીવિત ન રહેવાનો મેં દહતમ નિશ્ચય કરેલો છે. માટે મને મારી ઈચ્છા પ્રમાણે કરવા ઘો.” તે આત્મહત્યા કરનાર અજ્ઞાત મનુષ્યે પોતાની ઉદારીનતાનું દર્શન કરાવીને તેવી જ નમ્રતાથી એ વાક્યો ઉચ્ચાર્યાં.

“ભાઈ! હું તારા માર્ગમાં આડો આવતો નથી. પણ તું જેના નામનો ઉચ્ચાર કરે છે, તે મારો પણ મિત્ર થાય છે. તેના વધની વાર્તા સાંભળીને મને પણ ધણો જ ખેદ થાય છે. પણ એનો વધ કોની આજ્ઞાથી અને શામાટે કરવામાં આવે છે, એ તું મને જણાવીશ, તો તેને છોડવવાનો હું મારાથી બનતો ઉપાય કરીશ. નહિ તો હું પણ તારા જ માર્ગનું અવલંબન કરીને મિત્રને મળવાનો પ્રયત્ન કરીશ.” રાક્ષસે કહ્યું.

“શું, અન્દનદાસ તમારો પણ મિત્ર થાય છે? જે તેમ જ હોય, તો તો હવે તમારે તેને પોતાથી સદાને માટે વિયુક્ત થએલો માની લેવો. એના દુષ્ટોએ વધ કર્યો છે. રાજદ્રોહના કાર્યમાં અમાત્ય રાક્ષસને જેણે જેણે સહાયતા આપેલી છે, તે સહજાનો એવી જ રીતે વધ થવાનો છે. તે ત્રિપુટી-આણ્ણક્ય, અન્દ્રગુપ્ત અને ભાગુરાયણુ. હવે એ કારસ્થાનમાં ભાગ લેનારા સર્વને યોગ્ય શાસન કરનાર છે.....”

“અરે ભાઈ! એ તો બધું ખરું, પણ અન્દનદાસને એમણે ક્યા દોષથી અપરાધી ઠરાવ્યો છે? રાક્ષસે તેને વચમાં જ ઘોલતો અટકાવીને પ્રશ્ન કર્યો.

“ આપ આરોપ વિશે પૂછો છો ને? આરોપ બીજને શો હોય? રાજા ધનાનંદની સવારી રાજગૃહના તોરણુનીચે આવી લાગતાં જ તેની નીચે ખોદી

રાખેલા ખાડામાં પડવી જોઈએ, એ હેતુથી તેણે પોતાના ધરમાંથી ગુપ્ત રીતે લોપરું ખોદવાનો માર્ગ આપ્યો અને એ ખાઈ ખોદવામાં સહાયતા કરી, એ જ આરોપ. એ વ્યવસ્થા તેણે રાક્ષસના પત્રના આધારે કરી હતી. રાક્ષસે તેને લખ્યું હતું કે, “તારે મારી આજ્ઞાને અનુસરવું. મારાં માણસો ખાડો ખોદવાનો તારા ધરમાંથી આરંભ કરશે; માટે તેમને તારાથી બનતી સંધળી મદદ આપજો.” રાક્ષસ વિશે તેના મનમાં અપાર ભક્તિભાવ હોવાથી તેની એ માગણીનો તેણે અસ્વીકાર કર્યો નહિ, અને તેથી જ આજે તેને મૃત્યુના મુખમાં પડવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો છે.” અજ્ઞાત ગૃહસ્થે વૃત્તાંત સંભળાવ્યો.

“આ તું શું બોલે છે? શું એ ખાડો ખોદવા માટે રાક્ષસે તેને પત્ર લખ્યું હતું? અરે એ ચાંડાલોએ આવાં ખોટાં ખોટાં પત્રો લખીને કેટલા મનુષ્યોને પોતાના પ્રપંચભળમાં ફસાવ્યાં છે! અરેરે! અન્દનદાસ! તારે આ રાક્ષસને પૂછવા માટે તો આવવું હતું! આવી કોઈ કારસ્થાનની ઘટના કરવી હોય, તોપણ રાક્ષસ કોઈ દિને તે પત્રદારા કરે ખરો કે? આ કેટલી બધી અંધતા અને કેવો બીપણ્ય અંધકાર! જ્યારે, આ વાત ખીજી રીતે મારા સંભળવામાં આવી, ત્યારે મારા મનમાં અન્દનદાસ વિશે ક્રોધ ઉત્પન્ન થયો હતો. પરંતુ હવે તે પ્રસાયો છે, એમ જાણીને સામી તેની દયા આવે છે! હં પછી શું થયું?” રાક્ષસે એ ઉદ્ગાર કાઢીને પાછો સવાલ કર્યો.

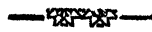
“થાય શું? રાજનો ધાત થયો અને જ્યારે સર્વત્ર હાહાકાર વર્તી ગયો ત્યારે અન્દનદાસ એકએક ગભરાયો અને તેણે રાક્ષસને શોધવા માંડ્યો. પરંતુ રાક્ષસનો તેને ક્યાંય મેળાપ થયો નહિ. એ ત્રણ દિવસ પછી તેને રાક્ષસનો એવો સંદેશો મળ્યો કે, ‘મારી સ્ત્રી અને મારાં બાળકોને લઈ જઈને તમારે ઘેર રાખો.’ એ પ્રમાણે તેણે તેનાં સ્ત્રીપુત્રોને પોતાને ત્યાં રાખ્યાં. એટલે ત્વરિત જ અન્દ્રગુપ્તનો ત્રાસ તેનાપર વર્ષવા માંડ્યો. તેની એવી માગણી હતી કે, ‘રાક્ષસનાં સ્ત્રી બાળકોને અમારે સ્વાધીન કરી દે, એટલે તારાપર કોઈપણ આરોપ રાખવામાં નહિ આવે અને તને છોડી મૂકવામાં આવશે. નહિ તો અવશ્ય તારો વધ થશે.’ પરંતુ અન્દનદાસે તેમની એ માગણીનો સ્વીકાર કર્યો નહિ. સામું તેણે તો એવું જ ઉત્તર આપ્યું કે, ‘અમાત્યનાં સ્ત્રી અને બાળકોને મેં જ સંતાડી રાખ્યાં છે અને મારો વધ કરશો, તો પણ હું તમને તેમનો પત્તો આપીશ નહિ.’ આવું સ્પષ્ટ ઉત્તર મળે, એટલે અન્દ્રગુપ્ત જેવો દુષ્ટ નર ક્ષમા કેમ જ કરી શકે? તેણે તત્કાલ તેના વધ માટેની આજ્ઞા આપી દીધી, ને તે પ્રમાણે અત્યારે તેને વધ સ્થાનમાં લઈ જવામાં આવ્યો છે. બહુધા તેનો વધ થઈ

ગયો હશે અથવા તો જે ક્ષણ જાય છે તેમાં યશે. મહારાજ! હવે મને મારા મિત્રના માર્ગમાં તેની પાછળ વિચરવાની આજ્ઞા આપો.” ઐવી રીતે એ ગૃહસ્થના દંતથી ઉચ્ચારેલાં વચનો સાંભળીને રાક્ષસ સ્તબ્ધતાથી ઉભો રહી ગયો. માત્ર એ વેળાએ તેણે એ આત્મહત્યા કરનાર મનુષ્યનો હાથ મજબૂતાઈથી પકડી રાખ્યો હતો. તેની યુદ્ધ ખહેર મારી ગઈ હતી. તેણે તે મનુષ્યને પૂછ્યું કે, “ તારું નામ શું ?”

“ શકટદાસ ” તેણે ઉત્તર આપ્યું. એટલે રાક્ષસે વળી પૂછ્યું કે, “ શકટદાસ ! અન્દનદાસે રાક્ષસનાં સ્ત્રી અને બાળકોને ક્યાં રાખેલાં છે, એ વિશે તને કાંઈ ખબર છે કે ? તું તેનો મિત્ર છે, માટે જ હું તને પૂછું છું.”

“ ના; હું તેનો મિત્ર ખરો; પરંતુ આવી ગુપ્ત વાતો જટ દષ્ટને એકના મોઢેથી ખીજને મોઢે જાય છે, તેથી મને પણ તેણે એ વિશે કાંઈ કહ્યું નથી અને ખરેખર જો હું એ વાત જાણ્યો હોત, તો ક્યારનોએ અન્દ્રગુપ્તને તે જાણવીને મારા મિત્ર અન્દનદાસનો ધૂટકો કરાવી નાંખ્યો હોત. રાક્ષસ તેને આવા સંકટમાં નાંખીને પોતે કાણુ જાણે ક્યાં ચાલ્યો ગયો છે, તેનો પત્તો નથી. જે મનુષ્ય પોતાના જીવના રક્ષણ માટે પોતાના મિત્રનો આવી રીતે વધ થવા દે છે, એવા મિત્ર માટે પ્રેમ પણ શામાટે રાખવો જોઈએ ? પણ અન્દનદાસ મહાપુરુષ છે. ” શકટદાસે કહ્યું.

એ મર્મભેદક વચનો સાંભળીને રાક્ષસને ધણું જ માઠું લાગ્યું. તે થોડીક વાર સ્તબ્ધ રહીને બોલ્યો કે, “ મિત્ર ! તું વ્યર્થ આત્મહત્યા ન કર, અને મને વધસ્થાને લઈ ચાલ. હું તારા મિત્રને છોડવીશ-અમાલ્ય રાક્ષસ જેવા દુર્દેવી પુરુષનાં સ્ત્રી પુત્રો માટે અન્દનદાસ પ્રાણુ આપવાને તત્પર થયો છે, તે રાક્ષસ હું જ છું. ” રાક્ષસનું નામ સાંભળતાં જ શકટદાસ આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયો.

પ્રકરણ ૩૫ મું.

પ્રતિજ્ઞાનો લાંબ કે મિત્રનો વધ!

શકટદાસે માત્ર અવ્યંત આશ્ચર્ય જ નહિ, કિન્તુ અવિશ્વાસ પણ દેખાઓ અને તે કહેવા લાગ્યો કે, “મહારાજના અને તેના કુળનો વિધ્વંસ કરવાનો તેણે જે યત્ન કર્યો હતો તે તો સફળ થયો, પણ પછીનો સર્વ પ્રકાર પોતાની ઇચ્છાથી વિરુદ્ધ અને હાનિકારક થયેલો હોવાથી રાક્ષસ એક ક્ષણ માત્ર પણ આ પુષ્પપુરમાં રહે, એ સર્વથા અશક્ય છે. માટે

આપના વચનોને હું સલ તરીકે માન્ય રાખી શકતો નથી.” એટલે પોતે જ રાક્ષસ છે, એવી તેની ખાત્રી કરી આપવામાટે રાક્ષસને ધણો જ શ્રમ વેઠવો પડ્યો. અને “આપ જ ને ખરેખર રાક્ષસ હો, તો હું આવું છું અને આપને અન્દનદાસ પાસે લઈ ચાલું છું. ને તે અદ્વાપિ જીવતો હશે, તોતો ઠીક; નહિ તો આપનો હાથ અન્દ્રગુપ્તના હાથમાં સોંપીને હું તો આત્મહત્યા કરવાને જ. ને તે જીવતો હોય, તો તેને છોડવાને પ્રયત્ન કરશો; કારણ કે, મારા મિત્રને હું વિટંબનામાં પડેલો નેઈ શકતો નથી. ભગવાન્ અરિહંતા મને અને તેને ઉભયને નિર્વાણપ્રાપ્તિ કરાવશે, એમાં તો કિચિન્માત્ર પણ શંકા નથી.”

એમ કહીને શકટદાસે ચાલવા માંડ્યું અને તેની પાછળ પાછળ રાક્ષસ પણ ચાલતો થયો. ગંગા નદીના તીરે સ્મશાનમાં ખરેખર અન્દનદાસને વધનાં સર્વ ચિન્હોથી વિભૂષિત કરીને ઊભો રાખવામાં આવ્યો હતો. ત્યાં એ બંને આવી પહોંચ્યા. અન્દનદાસને લાલરંગનાં વસ્ત્રોથી આચ્છાદિત કરેલો હતો, રક્ત પુષ્પોની માળા તેના સમસ્ત શરીરપર નાંખવામાં આવી હતી અને તેનું સર્વાંગ કુંકુમ આદિ રક્ત ચૂર્ણવડે લિપ્ત કરવામાં આવ્યું હતું. તેની પત્ની અને તેનો એક દશ વર્ષના વયનો પુત્ર પણ ત્યાં આવેલાં હતાં. તેની પત્ની પોતાના પતિસાથે સતી થવા માટે આવી હતી અને પુત્ર પોતાનાં માતા પિતાને “તમે આજે આવો વેશ શામાટે લીધેલો છે—તમે ક્યાં જાઓ છો?” એવા નિર્દોષ પ્રશ્નો દીનવાણીથી પૂછતો ઊભો હતો. અનેક પ્રયત્નો કરવા છતાં પણ તેના રોદનનો અટકાવ થઈ શક્યો નહિ. એ કરુણોત્પાદક આદર્શને જોઈને રાક્ષસનાં નેત્રોમાં પણ પાણી ભરાઈ આવ્યું. “મારો મિત્ર મારામાટે વિના કારણ માર્યો જાય છે, એટલું જ નહિ પણ તેની સ્ત્રી પણ પતિસાથે સતી થાય છે, અને માત્ર એક જ શબ્દથી મુક્તિ મળવાનો સંભવ છતાં પણ મિત્રધર્મના પાલનમાટે તેમ કરતાં એ અચકાય છે—એ એનું કેવું ધૈર્ય અને કેટલું સાહસ!!” એવો વિચાર કરી આગળ વધી તે વધ કરનાર ચાંડાલને કાંઈક કહેવા જતો હતો, એટલામાં તે ચાંડાલ અન્દનદાસને ઉદ્દેશીને કહેવા લાગ્યો કે:-

“શેઠ! આપ બર્ય પોતાનાં પ્રાણ પોતાને હાથે જ શામાટે ગુમાવો છો? રાક્ષસનાં બાલ બચ્ચાં ક્યાં છે, તે જણાવી દો ને? મહારાજ અન્દ્રગુપ્ત ધણા જ દયાળુ છે. તે કાંઈ રાક્ષસના વંશનો નાશ કરવાના નથી. માત્ર રાક્ષસને પોતાના તાબામાં રાખવા માટે જ આ બધી ક્રાશિશો કરવામાં આવે છે.”

“ચાંડાલ!” ચન્દનદાસ કહેવા લાગ્યો. “રાક્ષસે પોતાનું કુટુંબ મને સોંપેલું છે, માટે હું જીવતો છું ત્યાં સૂધી તો તેમને કાંઈના હાથમાં સોંપવાનો નથી. જો આટલી મિત્રનિષ્ઠા અને વચનનિષ્ઠા પણ મનુષ્યમાં ન હોય, તો પછી મનુષ્યનું જીવન જ શા ઉપયોગનું છે? જેવો વાયુ વાય તેને તેવી પીઠ આપીને પોતાનું પાપી પેટ ભરનારા તો જગતમાં ધણાય છે—ત્યારે સારા ને નહારામાં ફેર શો?” ચન્દનદાસે ઉત્તર આપ્યું.

ચન્દનદાસનાં એ વચનો રાક્ષસે સ્પષ્ટતાથી સાંભળ્યાં, અને તેથી તેને ધણો જ ખેદ થવા લાગ્યો. “મારા મિત્રની મારામાં આટલી બધી નિષ્ઠા હોવા છતાં હું આજે વિનાકારણુ એના નાશનો હેતુ થાઉં છું. એનો મિત્ર આ શકટદાસ અચાનક મારી દષ્ટિએ પડ્યો અને એણે મને આ બધી બીનાની ખખર આપી, એ ધણું જ સારું થયું.” એમ ધારીને તેણે એક નિઃશ્વાસ નાખ્યો અને એકદમ આગળ વધીને ચાંડાલને કહ્યું કે, “અરે ચાંડાલ! જેનાં સ્ત્રી પુત્રોના શોધમાટે તું આ નિર્દોષ મનુષ્યનો વધ કરવા માટે તૈયાર થયેલો છે, તે રાક્ષસ હું પોતે તારા સમક્ષ ઉભો છું, માટે એને એકદમ છોડી મૂકા અને તેને બદલે તમારી ધ્વજા હોય તો મારો વધ કરો. દુષ્ટ ત્યાજ્યકથ અને ચન્દ્રગુપ્તના કપટભજનમાં જેવી રીતે આપું જગત ફસાયું છે, તેવી જ રીતે આ મિત્યારો પણ ફસાયો છે—માટે એને જવા દો. એનો જરા જેટલો પણ અપરાધ હોય, એમ મારું ધારવું નથી.”

એ ભાષણ સાંભળીને બધા ચાંડાલો રાક્ષસના મુખને જોવા લાગ્યા. ચન્દનદાસની પત્ની પણ આશ્ચર્યચકિત, પરંતુ આશાપૂર્ણ દષ્ટિથી તેની મુખમુદ્રાનું અવલોકન કરવા લાગી, અને ચન્દનદાસ પોતે પણ “એ આવી અણીની વેળાએ ક્યાંથી આવી પહોંચ્યો?” એવા ભાવથી તેને તાકી રહ્યો. એ આશ્ચર્યની ધડી વીતી ગયા પછી ચાંડાલ રાક્ષસને સંબોધીને બોલ્યો કે, “આર્યશ્રેષ્ઠ! અમને ચન્દ્રગુપ્ત મહારાજની એટલી જ આજ્ઞા છે કે, જો આ શેઠ અમાલ્ય રાક્ષસનાં સ્ત્રી પુત્રોનો પત્તો આપે અને તેમને તમારા હાથમાં સોંપે, તો એને જીવતો છોડી દેવો. માટે જ્યાં સૂધી એ એમ ન કરે, ત્યાં સૂધી અમારાથી એને છોડી શકાય તેમ નથી. અમાલ્ય રાક્ષસ આવે અને તે તમારે સ્વાધીન થાય, તો ચન્દનદાસને છોડી દેજો, એવી કાંઈ અમને આજ્ઞા મળેલી નથી. માટે અમારાથી શું થઈ શકે? શેઠ! જો તમે જીવવાથી કંટાળી જ ગયા હો, તો અમારો ઉપાય નથી; પણ હજી પણ જો આર્યશ્રેષ્ઠ રાક્ષસનાં સ્ત્રી પુત્રોનો પત્તો આપતા હો, તો જીવતા ધૂટીને

પોતાના કુટુંબ સહિત સુખેથી રહી શકશે. માટે તેમ કરી નાંખવામાં શી અડચણ છે ?”

ચન્દનદાસે ચાંડાલની એ પ્રાર્થનામાં કાંઈ પણ ધ્યાન રાખ્યું નહિ. તે એકદમ રાક્ષસને કહેવા લાગ્યો કે, “અમાત્યરાજ! આપ મારા મિત્ર છો, માટે આપની આજ્ઞા ભૂલભરેલી તો નહિ જ હોય, એવા ભાવથી મેં આપનું પત્ર વાંચતાં જ મારા ધરમાંથી લોયરું ખોદવાના કાર્ય માટે અનુમોદન આપ્યું. એનું કારણ સુદ્ધા પણ મેં આપને પૂછ્યું નહિ. જો કે ખરીરીતે તો તે મારે જાણવું જ જોઈતું હતું. એ અંધત્વનું પ્રાયશ્ચિત્ત હું અત્યારે ભોગવતો જિભો છું. માટે આપ હવે મને છોડવવાનો પ્રયત્ન કરશો નહિ. આપ અહીં મારી પાસે આવો, એટલે આપનાં સ્ત્રીપુત્ર ક્યાં છે, તે વિશે આપને હું યુક્ત માહિતી આપી દઉં. તે સાંભળો અને તેમને બચાવવાનો પ્રયત્ન કરો. આપ જો વધારે વાર અહીં ખોટી થશો, તો આપના શિરપર પણ કાણ જાણે શું સંકટ આવશે, એનો નિયમ નથી. આપણો સર્વથા અને જડમૂળથી નાશ કરવામાટે જ આ બધો પ્રપંચ રચાયો છે. મેં જો આપને ત્યાં આવીને કાંઈ પણ પૃચ્છા કરી હોત, તો આપ પણ જાગૃત થઈ શક્યા હોત. પરંતુ હું અંધ અને છુદ્ધિશૂન્ય બની ગયેલો હોવાથી બીજા જ વિચારોના પ્રવાહમાં તણાઈ ગયો અને આપને કાંઈ પણ ન પૂછતાં નિઃશંક તેમને આજ્ઞા આપીને તેમના કપટભાવમાં ફસાઈ રાજવંશના ધાતનો હેતુ થયો. એ મારા દુષ્કૃત્યની શિક્ષા મને મળવી જ જોઈએ. માટે અમાત્યરાજ! કૃપા કરીને મને આ પ્રાયશ્ચિત્ત-દેહાંત પ્રાયશ્ચિત્ત ભોગવવા દો.”

એ બાપણ સાંભળીને અમાત્યના મનમાં ધણું જ આશ્ચર્ય થયું. પરંતુ એવી રીતે આશ્ચર્યમાં પડી ચૂપ થઈ બેસી રહેવાનો એ સમય હતો નહિ. એટલે તેણે ચન્દનદાસને કહ્યું કે, “ચન્દનદાસ! ગમે તેમ થયું હોય, પણ હવે તારે જીવપર ઉદાર થવાનું કાંઈપણ કારણ નથી. હું તને જેમ કહું છું તેમ તું કર. મારી પત્ની ક્યાં છે, તે તું મને જણાવ, એટલે હું તને આ જવાબદારીમાંથી મોકળો કરી દઉંશ. હું પ્રયત્ન અહીં આવી પહોંચ્યો છું અને ચન્દ્રયુક્ત બ્યારે મને પોતાને પણ કાંઈ શિક્ષા કરતો નથી, તો મારાં સ્ત્રી પુત્રોને તે શું કરનાર છે? ચાંડાલો! એને છોડી-છોડી મૂકા-મારાં સ્ત્રી પુત્રો ક્યાં છે, તે હું તમને જણાવું છું.”

“અમાત્યરાજ!” ચાંડાલે ઉત્તર આપ્યું. “અમે તો આજ્ઞાના દાસ. જો એને છોડવા માટે ચન્દ્રયુક્ત મહારાજની આજ્ઞા મળે, તો પછી અમને

તેમ કરવામાં કરી પશુ વાધા નથી. આજા વિના અમારાથી કશું પણ કરી શકાય તેમ નથી.”

“અન્દ્રગુપ્ત ક્યાં છે? મને કહો એટલે હું જઈને તેને વિનતિ કરું ને આને છોડી મૂકવાની આજા લઈ આવું. પછી તો આપનો વાધા નહિ રહેને?” રાક્ષસે પૂછ્યું.

“અમાત્યરાજ! પછી અમારો શો વાધા હોય?” ચાંડલે કહ્યું.

“અરે હું અમાત્યરાજ શાનો? મારા અંધવથી હવે તો હું તમારા કરતાં પણ વધારે નીચતાને પાત્ર થએલો છું. કૈલાસનાથ! આ મારાપર કેવું સંકટ!” રાક્ષસે ઉદ્ગાર કાઢ્યો.

હવે પછી શું કરવું, એનો ઉપાય રાક્ષસને સૂઝ્યો નહિ. તેને જાણે તે પોતે ચારેતરફથી ઘેરાઈ ગયો હોયને, એમ ભાસ્યું. “મિત્રને બચાવવા માટે જે કાંઈ પણ કરવું હોય, તે અત્યારે જ કરવું જોઈએ. અર્થાત અન્દ્રગુપ્ત પાસે જઈને “હું તમારી સામો ઊભો છું, માટે મને જે શિક્ષા કરવાની હોય તે કરો, એમ કહેવું ને અન્દનદાસને છોડી દેવા માટે વિનતિ કરવી. એના વિના હવે બીજો ઉપાય નથી જ.” એ તેને સ્પષ્ટતાથી ભાસ્યું, તેથી તે પુનઃ ચાંડલોને કહેવા લાગ્યો કે, “લક્ષા લાઈએ! હું અને આ શકટદાસ બંને અન્દ્રગુપ્તપાસે જઈને પાછા આવીએ, ત્યાં સૂધી આના પ્રાણનો નાશ કરશો નહિ. હું એક બે ઘટિકામાં જ અન્દનદાસની મુકિત માટેની આજ્ઞાપત્રિકા લઈને આવી પહોંચીશ.” એમ કહીને તેણે શકટદાસને સંમોહીને કહ્યું કે, “ચાલો—આપને વચન આપ્યા પ્રમાણે આપણા આ મિત્ર અને તેની પત્નીના પ્રાણ બચાવવા માટે આપણે અન્દ્રગુપ્ત પાસે જઈએ.”

“અમાત્યરાજ! ‘અન્દ્રગુપ્ત મહારાજ પાસે જઈએ’ એમ કેમ નથી બોલતા? તેમને મહારાજ કહ્યા વિના તે આપણી વિનતિને માન આપશે કે?” શકટદાસે કહ્યું.

શકટદાસના એ શબ્દો સાંભળતાં જ રાક્ષસ ખિન્ન થઈ ગયો અને લાલ ચોળ નેત્રો કરીને તેને કહેવા લાગ્યો કે, “શું? અન્દ્રગુપ્તને—એ રાજઘાતક નરપશુને હું મારા મુખથી મહારાજની પદવી આપું? તું શું બોલે છે?”

“હું શું બોલું છું કે આપ શું બોલો છો? અન્દ્રગુપ્ત સિંહાસનારૂઢ થઈ ચૂક્યા છે, તેથી જો કે આપનો મનમાં ખેદ તો થતો જ હશે; પણ તે બોલી બતાવવાથી શો લાભ થવાનો છે? આપને એટલો પણ વિચાર નથી થતો કે, એમ બોલવાથી આપણું કાર્ય બનશે કે બગડશે?” શકટદાસે કહ્યું.

“બગડે કે સુધરે તેની મને દરકાર નથી. હું તો મારા મુખથી એ નીચને કાંઈ કાળે મહારાજ કહેવાનો નથી.” રાક્ષસે પોતાના મનની દૃઢતા દેખાડી.

“એટલે કે ચન્દનદાસને અવશ્ય શૂળિએ ચડાવી દેવાના છે, એમ જ કહોને?” શકટદાસે જરાક ઉપાલંબ આપીને કહ્યું.

“એટલે? એમ સમજવાનું કાંઈ કારણ? શું હું પોતે તેના સમક્ષ જઈને ઉભો રહીશ, અને તે ચન્દનદાસને શૂળિએ ચડાવી શકશે કે? ત્યારે તો અહીં હવે પછી એવા જ ન્યાયો અપાશે કેમ?” રાક્ષસ એ શબ્દો ઉચ્ચારતી વેળાએ ધણો જ સંતમ દેખાયે.

એટલે શકટદાસ તેને ધીમેથી કહેવા લાગ્યો કે, “અમાત્યરાજ! આપનો આ સંતાપ વ્યર્થ છે. આવા સંતાપના આવેશમાં આપ ચન્દ્રગુપ્ત મહારાજ પાસે જશો, તો કદાચિત્ વધારે હાનિનો જ સંભવ થવાનો. એના કરતાં તો ચન્દનદાસનું જ થવાનું હોય તે થવા ઘોં અને મને પણ મારા મિત્ર પાછળ મરવા ઘોં-પછી તમે જાણો ને ચન્દ્રગુપ્ત જાણે.”

ચન્દનદાસના વધની વાર્તા આવી કે, રાક્ષસનો બધો સંતાપ શમાઈ જતો હતો. “તે મારામાટે મરે છે અને મહા ઔત્સુક્યથી મરણને કબૂલ કરે છે.” એ વાતનું રમરણ થતાં જ તેનું અંતઃકરણ પીગળી જતું હતું. માટે અંતે ગમેતેમ થાય, પણ ચન્દ્રગુપ્તને વિનતિ તો કરવી જ, એવો નિશ્ચય કરીને જેવો તે ચાલવા જતો હતો, તેવો જ “ચન્દ્રગુપ્ત મહારાજનો જયજય-કાર હો!” એવો પ્રતિહારીઓનો ધ્વનિ તેના સાંભળવામાં આવ્યો. ચન્દ્રગુપ્તને જ્ઞેતાં જ રાક્ષસના કપાળમાં કરચલિઓ ચઢવા માંડી અને તેણે પોતાનું મોહું ફેરવી નાંખ્યું. ચન્દ્રગુપ્તે જાણે પોતે કાંઈપણ જ્ઞેયું જ ન હોયને, તેવી રીતે તે ચાંડાલને આજ્ઞા આપતાં કહ્યું કે, “કેમ અઘાપિ આ રાજ-ઘાતકને તમે શૂળિએ નથી ચઢાવ્યો? આ અપરાધમાટે તમને હવે શું કહેવું? ચાલો મારા દેખતાં જ એનું કામ તમામ કરી નાંખો. આવા ભયંકર અપરાધીને આવી ભયંકર શિક્ષા જ થવી જોઈએ.” ચન્દ્રગુપ્તની એ આજ્ઞા સાંભળતાં જ ચાંડાલોનો પ્રમુખ બોલ્યો કે, “મહારાજ! અમે અમારું કર્તવ્ય બજાવવાના વિચારમાં જ હતા, એટલામાં આ અમાત્યરાજ અહીં પધાર્યા અને તેમણે ચન્દનદાસને છોડી દેવામાટે મહારાજનું આજ્ઞાપત્ર લઈ આવ્યું છું, માટે ત્યાંસુધી એનો વધ કરશો નહિ.” એવી અમને આજ્ઞા કરી, તેથી જ આ વિલંબ થવા પામ્યો છે.”

“કાણે? અમાત્ય રાક્ષસે? ઠીક સારું. તે અહીં જ છે કે શું?” ચન્દ્રગુપ્તે કહ્યું.

“હા-ચન્દ્રગુપ્ત! હું અહીં જ છું.” રાક્ષસ તેના સમક્ષ આવીને બોલ્યો. “મારી પત્ની અને મારા બાળકોને કારાગૃહમાં નાંખવાની તારી ઇચ્છા હોય, તો હું તેમને તારે સ્વાધીન કરું છું, અને હું પોતે પણ તારે સ્વાધીન થાઉં છું. એથી વધારે તારી શી ઇચ્છા છે?”

“અમાત્યરાજ! રાજશત્રુને અનુકૂલ થઈને રાજઘાતમાં અગ્રભાગે રહી સહાયતા કરનારને છોડી દેવાની સદ્લાહ આપો છો કે? આ વ્યાપાર કરનારો વણિક અનેકવેળા પોતાના વ્યાપાર માટે મ્લેચ્છોને ત્યાં જાય આવે છે. અર્થાત્ એ પર્વતેશ્વર સાથે મળી ગયો અને તેથી જ એણે તેની સહાયતા કરવામાટે પોતાના ધરમાંથી ભોંયરું ખોદાવીને રાજગૃહના દ્વાર પાસે ખાડો તૈયાર કરાવ્યો હતો. એટલું બધું કારસ્થાન કરવા છતાં પણ એ તો વળી એમ કહે છે કે, ‘આ બધું મેં અમાત્ય રાક્ષસના કહેવાથી જ કર્યું.’ અર્થાત્ જેવી રીતે પર્વતેશ્વર આપનું નામ લે છે, તેવી જ રીતે આ પણ આપના નામનો જ ઉચ્ચાર કરે છે. એથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે, એ પર્વતેશ્વરનો જ પદાવેલો હોવો જોઈએ; એમાં રંચ માત્રપણ શંકા જેવું નથી. આપ એ કારસ્થાનમાં શામેલ હશે, એવી કલ્પના મારા મનમાં તો આવી નથી શકતી, એ તો હું પ્રથમથી જ આપને કહી ચૂક્યો છું. વસ્તુસ્થિતિ આવી છે, એટલે એને હવે જીવતો કેમ છોડી શકાય, તે આપ જ જણાવો? વળી કદાચિત્ આપનાં સ્ત્રી અને બાળકોની પણ એણે હાનિ કરી હશે. તેઓ એના તાબામાં હતાં, એટલે આપ મ્લેચ્છોને અનુકૂલ હતા, એમ દેખાડવા માટે તેમને એણે મ્લેચ્છોના હાથમાં સોંપી દીધાં હશે, એવો અમારા મનમાં સંશય આવવાથી જ તેમને અમારે સ્વાધીન કર, એવી માગણી અમે કરીએ છીએ,” ચન્દ્રગુપ્તે બધા ખુલાસો કર્યો.

“ચન્દ્રગુપ્ત! ચન્દનદાસથી આમાંનો એક પણ અપરાધ બની શકે તેમ નથી. એના માટે તું કહે તેવી જમીનગીરી આપવાને હું તૈયાર છું. જેવી રીતે મારી મુદ્રાવાળાં પત્રો મોકલીને કોઈએ પર્વતેશ્વરને ફસાવ્યો છે, તેવી જ રીતે આ બિચારા ચન્દનદાસને પણ ફસાવવામાં આવ્યો છે, એમાં જરા પણ શંકા નથી. માટે તારે એને છોડી દેવો, એવી મારી વિનંતિ છે.” રાક્ષસે પોતાના મિત્રની વકીલાત કરીને કહ્યું.

“અમાત્યરાજ! વિનંતિ કરવાનું શું કારણ છે? હું એને આપની આજ્ઞા જ સમજીશ. પણ...” ચન્દ્રગુપ્ત એટલું જ બોલીને અટકી ગયો. એટલે હાગુરાયણ આગળ બોલવા લાગ્યો. “પણ આપે હવે પોતાના પક્ષાભિમાનને છોડી દેવો અને આ રાજ્યશકટને પૂર્વ પ્રમાણે ચલાવવું એવી અમારી ઇચ્છા છે.”

“ભાગુરાયણુ ! જે કંઈ જાણવાનું હતું, તે હું એકવાર જાણી ચૂક્યો છું, માટે હવે બીજાવાર શું જાણું? શું તારું એમ ધારવું છે કે, અમારું રાક્ષસ તમારા જેવા રાજધાતકીઓના પક્ષનો સ્વીકાર કરશે? મારી સી પ્રતિજ્ઞા છે, તે શું તું નથી જાણ્યો? એ મારી પ્રતિજ્ઞાનો કાંઈ કાળે પણ ભંગ થવાનો નથી.” રાક્ષસે પુનઃ પોતાનો નિશ્ચય કહ્યો.

એ સાંભળીને પુનઃ ભાગુરાયણુ જ્વાલ્યો કે, “ત્યારે ચન્દનદાસને મારવા વિશેની ચન્દ્રગુપ્ત મહારાજની આજ્ઞાનો ભંગ કેવી રીતે થઈ શકશે?”

“અને જો તેમ નહિ થાય, તો મારા મિત્રના પ્રાણનું રક્ષણ કેવી રીતે થઈ શકશે? અને તેની પત્ની પણ પોતાના પતિના શબ્દ સંગે સતી થશે. એથી હું પણ પાછો તે વટવૃક્ષ તળે જઈને રસિા ખાઈ આત્મહત્યા કરીશ. અરે ત્યારે આમ જ કરવું હતું, ત્યારે મને અને ચન્દનદાસની સાધ્વી પત્નીને આટલી વાર આશામાં શા માટે રાખ્યાં?” શકટદાસે વચમાં જ પોતાની કર્મકથા કાઢી.

એ વચનો સાંભળતાં જ રાક્ષસ એકાએક સ્તબ્ધ થઈ ગયો. એનું શું ઉત્તર આપવું? એનો તેને માર્ગ સૂઝ્યો નહિ.

પ્રકરણ ૩૬ મું.

રાક્ષસનો નિશ્ચય.

શકટદાસના શબ્દોનો રાક્ષસના હૃદયમાં વજ્રધાતુ સમાન આઘાત થયો. ચન્દનદાસને છોડવી લાવવાનું વચન આપીને તેને તે વધ-સ્થાનમાં લઈ ગયો હતો. “મારાં સ્ત્રી અને બાળકો માટે વ્યર્થ તું તારો જીવ ન આપ.” એમ ચન્દનદાસને કહીને “હું પોતે જ મારાં સ્ત્રીપુત્રોને તેમને સ્વાધીન કરીશ, એટલે ચન્દ્રગુપ્ત ચન્દનદાસને અવશ્ય છોડી દેશે.” એવી આશાથી શકટદાસને લઈ ચાલવાને તૈયાર થયો હતો, એટલામાં તો ચન્દ્રગુપ્ત જ ત્યાં આવી પહોંચ્યો. પરંતુ ભાગુરાયણુ અને ચન્દ્રગુપ્તનો તો કાંઈ જૂદો જ અભિપ્રાય હોય એમ દેખાયું. એથી રાક્ષસ મહાભારત ધર્મ સંકટમાં આવી પડ્યો. સ્થિતિ વિપરીત થવાથી કાંઈપણ ઉપાય તેની યુદ્ધિમાં આવી શક્યો નહિ. “જો આ વેળાએ ચન્દ્રગુપ્તને સિંહાસને એસાડીને હું તેના સાચિબનો સ્વીકાર કરું, તો જ એ ચન્દનદાસને છોડે; નહિ તો આ મારા એકનિષ્ઠ મિત્ર—અરે ભક્તને અવશ્ય શુભીએ મઠાવીને મારી નાંખવામાં આવશે, અને એ મરશે એટલે એની પત્ની પણ સતી થવાની જ. આ બધા સંહાર કાનામાટે? લોકો તો એમ જ કહેવાના કે, રાક્ષસનાં સ્ત્રીપુત્રોના પ્રાણના

રાક્ષસમાટે જ એ બધા સંહાર થયો! ત્યારે આવો વધ મારે થવા દેવો બ્રહ્મણે ખરો કે? ના-ના-એમ તો કોઈ કાળે પણ થાય નહિ.” એવી તેની બાવના થઈ, પરંતુ એ વધ ટાળી દેવા માટે ભાગુરાયણ અને ચન્દ્રચુપ્તે જે એક ઉપાય સૂચવ્યો હતો, તે પણ રાક્ષસને માન્ય નહોતો. એટલે પછી કેમ અને? “મારી પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ કરીને આ નન્દવંશના ધાતકોની સેવાનો હું સ્વીકાર કરું, તો જ શાંતિ થશે કે શું? મિત્રવધ ન થવા દેવામાટે હું મારા અને મારાં સ્ત્રીપુત્રોનો વધ કરવાની વિનતિ કરું છું, તોપણ એમના આત્માને શાંતિ થતી નથી. એમણે તો મને પોતાનો સેવક બનાવવાની ધારણા જ નિશ્ચિત કરી રાખી છે. પરંતુ મને હવે સચિવ બનાવવાથી એમને શો લાભ થવાનો છે? મારાં નેત્રો સમક્ષ જ આવા ભયંકર કારસ્થાનની સિદ્ધિ થઈ ગઈ, એટલે હું તો અંધ જ બની ગયો છું. હું જન્મ્યાથી પ્રમાણે સર્વથા અંધકારમાં જ રહી ગયો, એટલે હવે મારી પ્રધાનપદવીનું મહત્ત્વ શું? હવે લોકો મને માનની દૃષ્ટિથી બુઝે, એ સર્વથા અસંભવિત છે. મારાવડે જ આવી રીતે નન્દવંશનો સમૂહ અને સશાખ ઉત્પાત થએલો છે, એવો જનસમાજનો દૃઢ નિશ્ચય જ થઈ ગયો છે. વળી એ રાજવંશના ઉચ્છેદનું કાવતું રાક્ષસે જ રચેલું છે, એવી કોઈના મનમાં શંકા ન આવે અથવા તો પોતે આદરેલા નરયજ્ઞમાં હોમાતા મનુષ્યોનો ચીત્કાર સાંભળી શકાશે નહિ, એવી ધારણાથી જ તે અણીના અવસરે ત્યાંથી છટકી ગયો હતો, એવી બહુધા બધાની ધારણા થએલી છે. એટલે હવે મારી અપકીર્તિમાં અવશિષ્ટ તે શું રહ્યું? મારા નામને જે કલંક લાગવાનું હતું, તે તો લાગી ચૂક્યું છે. માટે હવે તો જે પ્રયત્ન કરવાનો છે, તે માત્ર મારા પ્રાણની રક્ષા માટે જ છે. મારા મિત્રના વધ ન થાય તેટલા માટે આ નીચોની સેવાનો સ્વીકાર કરવો અને મારા નન્દવંશના પક્ષપાતને છોડી દેવો, એ કાર્ય મારાથી કાલત્રયે પણ બની શકશે કે? જ્યારે નન્દવંશનો આવી કૂરતાથી સંહાર કરવામાં આવ્યો, અને જેમ કોઈ કસાઈ બકરાનાં માથાં ધડથી બૂદાં કરી નાંખે છે, તેવીરીતે સર્વ નંદોને એમણે કાપી નાંખ્યા, ત્યારે એ નિર્દેશને આ બિચારા ચન્દનદાસની દયા તો ક્યાંથી જ આવે? અવશ્ય એ આનો વધ કરવા વિના રહેવાના નથી જ. પરંતુ એને ઉગારવાનો હવે બીજો ઉપાય જ રહ્યો નથી. અર્થાત્ જે ભાગુરાયણ આદિનું વચન હું માનું, તો જ આ અનિષ્ટ પ્રસંગ ટળે. પરંતુ નંદવંશનો નાશ કરનારા અધમોની સેવા ન કરવાની મેં પ્રતિજ્ઞા કરેલી છે, તેનો આ ચન્દનદાસના વધના નિવારણ માટે ભંગ કરવો કે શું? એક બાબુએ મિત્રનો વધ અને બીજા બાબુએ પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ, એ બેમાંથી કઈ વસ્તુનો સ્વીકાર કરવો અને કંઈનો તિરસ્કાર કરવો? પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ કરીને આ નન્દવંશધાતક ચાકા-

લોથી મિત્રતા કરવી કે? ના-ના-એના કરતાં તો મિત્રનો વધ થાય, તે શું ખોટું? બલે તેમ થાય, પણ આ ચાંડાલોના મંડળમાં તો શામેલ ન જ થવું.” એવા અનેક પ્રકારના વિચારો કરતાં કરતાં અંતે રાક્ષસે એવો નિશ્ચય કર્યો કે, “મારી પ્રતિજ્ઞાના પાલનમાટે અન્દનદાસ અને તેની પત્નીનું બલિદાન અપાય તો તે માટે ચિન્તા નથી; પરંતુ કોઈ પણ રીતે પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ તો ન જ કરવો. અન્દનદાસને છોડવવાથી જે સંકટ ટળી જતું હોય, તો પણ તે આવી રીતે ટાળવું ઇષ્ટ નથી.” એવો નિશ્ચય કરીને રાક્ષસ અન્દનદાસ પ્રતિ વલ્યો અને તેને ઉદ્દેશીને કહેવા લાગ્યો કે, “તારા મૃત્યુના પ્રસંગને ટાળવા માટે ગમે તેવું સંકટ હું મારા શિરે ઊહારી લેવાને તૈયાર છું, પરંતુ રાજક્રોધી, રાજધાતક અને ત્રિશ્વાસધાતક પુરુષોની સેવા સ્વીકાર્યા વિના તારું સંકટ ટળે તેમ નથી, અને તે સ્વીકારવાની મારી ઇચ્છા નથી. માટે હવે ભગવાન કૈલાસનાથનું સ્મરણ કરીને આવેલા મૃત્યુને માન આપવાની તૈયારી કર. હવે ખીજું હું તને કશું પણ કહી શકતો નથી. હવે મારો કોઈપણ ઉપાય નથી. મને તો અગ્નિપણે, પણ તું આ રાજધાતક લોકોના કપટપાશમાં સપડાયો, પોતાના ધરમાંથી ભોંયરું કાઢવા માટે અનુમોદન આપ્યું અને અપરાધ કર્યો, તો તેનું આ શાસન મળે છે, એમ જ ધારીને તારે મનમાં સંતોષ માનવો. અત્યારે હવે એ જ કર્તવ્ય છે.”

રાક્ષસનો એ નિશ્ચય જાણીને અન્દ્રગુપ્ત તથા ભાગુરાયણ બન્ને આશ્ચર્ય-ચકિત થઈ ગયા. પોતાનાં સ્ત્રીપુત્રોના રક્ષણમાટે એક ખરા મિત્રનો વધ થાય છે, એ જોઈને અવશ્ય રાક્ષસનું હૃદય પીગળી જશે અને તેથી આપણી બંધી માગણીઓ એ કબૂલ રાખશે, એવી તેમની ધારણા હતી. પરંતુ તે ધારણા તેમને નિષ્ફળ થતી દેખાઈ. હવે કોઈ પણ પ્રકારે રાક્ષસ આપણા પક્ષમાં આવે, એ શક્ય નથી, એમ હવે સ્પષ્ટતાથી તેમને ભાસવા લાગ્યું. આર્ય આણક્યે અત્યારસૂઝીમાં રાક્ષસને પોતાના પક્ષમાં તાણવા માટે અનેક પ્રયત્નો કર્યા, પણ તે સધળા નિર્રથક નિવડ્યા. હવે એ જે પોતાના પક્ષમાં ન જ આવે, તો બહાર જઈને અનેક ઉપદ્રવો જગાડશે, માટે એને કોઈપણ રીતે પુષ્પપુરીમાં જ અટકાવી રાખવો, એ જ ઉપાય હવે તેમની પાસે અવશિષ્ટ રહ્યો હતો. રાક્ષસ જે બહાર નીકળી જાય, તો મગધદેશના શત્રુઓને મળીને ચઢાઈ કરે, એ નિશ્ચિત જ હતું. માટે જે એ સંકટને ટાળવું હોય, તો તેને પુષ્પપુરીમાંથી બહાર નીકળતો અટકાવવો જ જોઈએ. પર્વતેશ્વર સાથે મળી જઈને એણે જ નન્દવંશના નાશ કરાવ્યો, એ અર્થવા ઉડાવવાનું કામ જેટલું સહેલું હતું, તેટલું લોકો સમક્ષ તેનો ન્યાય કરીને તેને શિક્ષા કરવાનું કાર્ય સરળ હતું નહિ.

આયાથીશ સમક્ષ કોણ જાણે કેવા પૂરાવા નીકળે, એનો નિયમ નહોતો. એ સઘળું ચન્દ્રગુપ્ત, ચાલુક્ય અને ભાગુરાયણ સારી રીતે જાણતા હતા. ચાલુક્ય તો રાક્ષસની યોગ્યતાને વળી બધા કરતાં વધારે પિછાનતો હતો. જ્યે બનેલી બધી ઘટનાને ભૂલી જઈને રાક્ષસ ચન્દ્રગુપ્તને મગધેશ્વર માનવાનું એકવાર કપૂલ કરે, તો પછી પોતાના વચનથી તે કાર્ષ્ક કાળે પશુ ફરવાનો નથી અને ભવિષ્યમાં તે આવી રીતે અસાવધ પણ રહેવાનો નથી, એવો ચાલુક્યનો દૃઢ નિશ્ચય હતો. ચાલુક્યની હવે પછી વધારે દિવસ મગધદેશમાં રહેવાની ઇચ્છા નહોતી. ચન્દ્રગુપ્તને સિંહાસનારૂઢ કરીને પ્રધાનપદે વિરાજવાની તેની મહત્વાકાંક્ષા હતી નહિ. તેની માત્ર એ જ ઇચ્છાઓ હતી:—એક તો પાટલિપુત્રમાં આવવા પહેલાં જ્યારે તે તક્ષશિલા નગરીમાં હતો, ત્યારનો આર્યોપર યવનોના હાથે થતો જુલમ તેના મનમાં ખૂંચ્યા કરતો હતો, તે જુલમનો નાશ કરવા માટે તક્ષશિલા પર્યન્ત આર્યોના રાજ્યનો વિસ્તાર વધારવો અને તે કાર્ય નન્દરાજ દ્વારા જ પાર પાડવું, એવી ધારણાથી તે પાટલિપુત્રમાં આવ્યો હતો. ત્યાં નન્દરાજએ અપમાન કરવાથી તેનું વૈર વાળવાની ઇચ્છા હતી. તે ઇચ્છા તો સર્વથા સિદ્ધ થઈ ચૂકી; અને બીજી ઇચ્છા જ્યે રાક્ષસ સહાયભૂત હોય, તો સત્વર જ પાર પડી શકે તેમ હતું. રાજ્યના મુખ્ય મંત્રીમાં જ્યેષ્ઠતા સર્વ ગુણો રાક્ષસમાં છે, એનો ચાલુક્યને પૂર્ણ વિશ્વાસ હતો. તેથી જ તેણે રાક્ષસને ચન્દ્રગુપ્તના પક્ષમાં લાવવાનો આટલો બધો પ્રયત્ન આદર્યો હતો. ચાલુક્ય મહા કૃતનિશ્ચયી હતો, એ તો હવે વાચકને નવેસરથી કહેવું પડે તેમ નથી જ. એથી જ તેણે રાક્ષસના નિશ્ચયને ફેરવવા માટેના ઉપાયો દૂર રહીને જ ચલાવવા માંડ્યા હતા. એકવાર તેણે ભાગુરાયણને મોકલીને દાણો દાખી જ્યે અને પછી ચન્દનદાસનો વધ પોતાના હેતુથી જ થાય છે, એવો રાક્ષસને ભાસ કરાવીને પરિણામ શું આવે છે, તે પણ જ્યેયું. પરંતુ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે તેનો એ પ્રયત્ન પણ ફળીભૂત થયો નહિ.

રાક્ષસ ચન્દનદાસને મરવા દેવાને પણ તૈયાર થયો, એ જ્યેને ચન્દ્રગુપ્ત તથા ભાગુરાયણ હવે પછી શું કરવું, એવા ભાવની મુદ્રાથી એકમેકને જ્યેવા લાગ્યા. તેમના એ પરસ્પર દષ્ટિપાતનો ભાવાર્થ રાક્ષસ સમજી શક્યો નહિ. થોડીવાર રહીને ચન્દ્રગુપ્તે આંડાલોને સમ્પૂર કરવાની નિશાની કરીને કહ્યું કે, “આંડાલો, તમે આ મનુષ્યહત્યાનું કાર્ય કરશો નહિ. જ્યારે અમાલ્યરાજ પોતે જ અહીં હાજર છે, ત્યારે તેમનાં બી પુત્રોમાટે આ બિચારા શેઠનો જીવ લેવો, એ અમને યોગ્ય નથી લાગતું. હાલ તો એને લઈ જઈને કારાગૃહમાં રાખો; કિંમહુના, છોડી જ ઘો તો

વધારે સારું.” એમ કહીને પાછો તે ચન્દનદાસને કહેવા લાગ્યો કે “ચન્દનદાસ! તમે આનંદથી તમારે ઘેર જાઓ. પરંતુ પાટલિપુત્ર છોડીને ખીજે ક્યાં જશો નહિ. તમારી ક્યારે આવશ્યકતા પડશે, એનો નિયમ નથી. માટે અમે જ્યારે તમને બોલાવીએ, ત્યારે અમારે ત્યાં આવવાની કૃપા કરજો.”

એટલું કહી રાક્ષસ પ્રતિ જરા પણ ન જોતાં ભાગુરાયણને લઇને ચન્દ્રચુપ્તે ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. રાક્ષસપરનજર રાખનારા ખીજ મનુષ્યો તો હતા જ. ચન્દ્રચુપ્તના જવા પછી ચાંડલોએ ચન્દનદાસને છોડી મૂક્યો. ધૂટતાં જ તે રાક્ષસ પાસે આવી તેનાં ચરણોમાં પડીને તેને કહેવા લાગ્યો કે, “આજે આપ અહીં પધાર્યા, તેથી જ મારો જીવ ઉગર્યો. નહિ તો આજે હું ખરેખર જ નિર્વાણપદે પહોંચી ગયો હોત. પાછળથી શો હાહાકાર થવાનો છે, એવિશે હું સર્વથા અજાણ હતો, અને હું એવો મૂર્ખ કે, આપે મારા ઘરમાંથી લોંચરું કાઢવાની વ્યવસ્થા શામાટે કરેલી છે અને મને બોલાવીને આજા આપવાને બદલે માત્ર પત્રથી જ કાર્ય શામાટે ચલાવ્યું છે? ઇત્યાદિ પ્રશ્નો પૂછવાને પણ આપ પાસે આવ્યા નહિ. હવે કૃપા કરીને આપ મારે ઘેર ચાલો. આપનાં પત્ની આપના માટે ધણી જ ચિંતા કર્યો કરે છે, તેમને પણ હું ત્યાં તેડી લાવીશ.” રાક્ષસે ચન્દનદાસનું એ ભાષણ ધ્યાનથી સાંભળી લીધું. એથી રાક્ષસનું હૃદય ધણું જ દ્રવી ગયું; છતાં પણ એના બોલવામાં કાંઈ પણ બનાવટ હોય, એમ સ્પષ્ટ દેખાયું. પરંતુ ચન્દનદાસ અને રાક્ષસનો પરસ્પર એટલો બધો ગાઠ રનેહ-સંબંધ હતો, કે ચન્દનદાસ પણ ચાણક્ય સાથે મળી ગયો હશે અને એ પણ પોતાને ફસાવવાનો પ્રયત્ન કરતો હશે, એવી શંકા માત્ર પણ રાક્ષસના મનમાં આવી નહિ. “હમણા જ એને કાંઈ પણ પૂછીશ, તો કદાચિત્ એ જાગૃત થશે; માટે એની સાથે એને ઘેર જઈને સાધારણ વાતચિત્ કરતાં કરતાં જે રહસ્ય હશે, તે જાણી લેવાશે.” એવો તેણે વિચાર કર્યો અને તેની સાથે તે ચાલતો ગયો.

રાક્ષસના મનને એવો હવે સોળેસોળ આના નિશ્ચય થઈ ગયો કે, “આ દુષ્ટોએ જે કે આટલો બધો અભાવ્યાર કર્યો છે, તોપણ મને કારાગૃહમાં નાંખવાની કે ન્યાયના નિયમથી શિક્ષા કરવાની એઓ હિંમત કરી શકતા નથી. ત્યારે હવે ખરેખરી ખીના કેવી રીતે બની અને ક્યા ક્યા મનુષ્યોને પોતાના પ્રપંચજાળમાં ફસાવીને, એમણે પોતાનો દાવ સાધ્યો છે, એની બને તેટલી માહિતી મેળવવી જોઈએ. લોકાના મનમાં હાલ મારા વિશે ધણા જ ખરાબ વિચારો બંધાયેલા છે, માટે અત્યારે લોકોને ત્યાં મારું વિશેષ જવું આવવું સારું નથી અને વળી મારી સધળી હીલ-

આલોપર આણુક્યની દષ્ટિ તો હોવાની જ. છતાં પણ મારી અસાવધતાનો લાભ લઇને એમણે આટલાં બધાં કાવત્રાં નિર્વિઘ્ને પાર પાડ્યાં, તેનો ભેદ તો મને તેમ કરીને પણ જાણવો જ જોઇએ. હા-ચન્દનદાસના ધરમાં બેઠાં બેઠાં એ કાર્ય કદાચિત્ સાધી શકાશે.” એ ધારણુથી તે પોતાના મિત્ર ચન્દનદાસને ત્યાં ગયો અને જતાં જ પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે કાર્યના આરંભની મનમાં યોજના કરવા લાગ્યો.

પ્રથમ જ તેના મનમાં જે વિચારવા જેવો પ્રશ્ન આવ્યો, તે એ હતો કે, “આ આટલું મોટું કારસ્થાન કોઇના પણ જાણવામાં ન આવતાં સિદ્ધ કેમ થયું? જો એમ જ માનીએ કે, અંદરના માણસો ફૂટવાથી એમ થઈ શક્યું; તો એ ફૂટનારા કોને કોને ધારવા? પરતેશ્વરે દેખાડેલાં પત્રોપર મારી મુદ્રા તો ખરેખરી જ હતી. અર્થાત્ મારી મુદ્રા સાચવનાર હિરણ્યગુપ્ત-કે જેને હું ઘણો જ વિશ્વાસનીય ધારતો હતો, તે જ બહુધા ફૂટેલો હોવો જોઇએ; નહિ તો ખીજા કોઇના હાથમાં મારી મુદ્રા જાય, એ શક્ય જ નથી. કદાચિત્ હિરણ્યગુપ્ત પોતે ફૂટ્યો નહિ હોય, તો તેની અસાવધતાથી મુદ્રા ક્યાંક આડી અવળી થઈ ગઈ હશે અને તે ખીજા કોઇને હાથ ચડી ગઈ હશે. છતાં પણ આ કારસ્થાન રચનારે એ મુદ્રા મેળવવા માટે પ્રયત્ન તો કરેલો હોવો જ જોઇએ; કારણ કે, ખોટાં પત્રો લખવા માટેનું મુખ્ય સાધન તો મુદ્રા જ છે અને એવાં ખોટાં પત્રોદ્વારા તો પરતેશ્વરને અહીં બોલાવવાનું પોતાનું કાર્ય તેણે સાધેલું છે. માટે હિરણ્યગુપ્તની અસાવધતાથી એ મુદ્રા ક્યાંક પડી ગઈ હોય અને તે ખીજાને હાથ ચડી ગઈ હોય, એમ બનવું પણ અશક્ય છે. બનાવટી પત્રો કરવાનો વિચાર થતાં જ મુદ્રા મેળવવા માટે એ દુષ્ટોએ ખાસ પ્રયત્ન કરેલો હોવો જોઇએ; અને તે પ્રયત્ન એ કે, હિરણ્યગુપ્તને ફેાજો હોય અથવા તો ખીજા કોઇની મારફતે એ મુદ્રાની ચોરી કરાવી હોય, એ જ હોવો જોઇએ. પરંતુ મુદ્રા ચોરાયલી પણ હોવી જોઇએ નહિ. કારણ કે, મને જ્યારે જ્યારે તેની અગત્ય પડી હતી, ત્યારે ત્યારે તે હિરણ્યગુપ્ત પાસે જ હતી. ખસ એ દુષ્ટોના કાર્ય માટે જ માત્ર ચોરીથી એનો ઉપયોગ પણ થએલો હોવો જોઇએ અને એ ઉપયોગ હિરણ્યગુપ્ત-દ્વારા જ થએલો હોવો જોઇએ. હિરણ્યગુપ્તને એમણે પોતાનું શસ્ત્ર બનાવ્યું હોય, તો તેમાં કાંઈ પણ આશ્ચર્ય જેવું નથી જ અને હિરણ્યગુપ્તને ફેાજો, એટલે મારી એક આંખ જ શેડી નાંખી, એમ કહી શકાય-એટલે હું આંધળો થયો, તેમાં પણ કાંઈ આશ્ચર્ય જેવું નથી. પણ હિરણ્યગુપ્ત કેવી રીતે ફૂટ્યો હશે? દ્રવ્યની આશાથી? એ તો શક્ય નથી લાગતું. ત્યારે

ખીજી શી વસ્તુની આશાથી તે કૃતક થયો હશે? સ્ત્રીના મોહમાં તો નહિ સપડાયો હોય? પણ સ્ત્રીના મોહ ક્યાંથી હોય?”

સ્ત્રીના પ્રશ્ન આવતાં જ રાક્ષસ કિંચિત્ સ્તબ્ધ થઈ ગયો અને થોડીક વાર પછી એકદમ દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નાંખીને આત્મગત બોલવા લાગ્યો કે, “શાખાશ! શનુઓ, શાખાશ!! જો મારા ધારવા પ્રમાણે થયું હોય, તો ખરેખર તમને ધન્યવાદ જ ધરે છે! જોને દુષ્ટ મુરાના મંદિરમાં મેં મારી દૂતિકા તરીકે રાખી હતી, તે દુષ્ટ દાસીદ્વારા જ તમે હિરણ્યગુપ્તને ફોજો હશે—જો એમ જ હોય, તો મારું શસ્ત્ર તમે મારી છાતીમાં જ ભોક્ક્યું, એમાં આણુ-માત્ર પણ શંકા નથી. પત્રો વિશે તો આ ભેદ જણાયો, પણ રાજધાતનો ભેદ શો હશે?”

રાક્ષસને એ વિચારસાગરમાં તણાતો છોડીને આપણે હવે આર્ય આણુક્યના દર્શનનો લાલ લઇશું.

પ્રકરણ ૩૭ મું.

આણુક્યનો વિચાર.

મિત્રનો મરણસંકટમાંથી ધૂટકા કરવા માટે રાક્ષસ મારી આજ્ઞાનો સ્વીકાર કરશે જ અને અન્દ્રગુપ્તને મગધનો રાજા માનીને તેના મંત્રિપદને પણ વિભૂષિત કરશે.” એવી આણુક્યને પૂરેપૂરી આશા હતી. પણ તે આશા સમૂલ નષ્ટ થઈ ગઈ. “એની સત્ય નિષ્ઠા સમક્ષ અને નન્દનિષ્ઠા સમક્ષ આપણા કપટકૌશલ્યનું જરા પણ બળ ચાલનાર નથી,” એ તેને સારી રીતે દેખાઈ આવ્યું અને તેથી હવે પછી શો ઉપાય કરવો, એ વિશેના તે મહા ગંભીર વિચારમાં પડી ગયો. “રાક્ષસને ધૂટો તો ન જ મૂકવો જોઈએ. કારણ કે, જો તે ધૂટો રહેશે, તો અવશ્ય કોઈ ખીજી રાજ્ય સાથે મળીને અન્દ્રગુપ્તના નાશનો ઉપાય યોજવાનો જ. નવ નન્દોનો મેં નાશ કર્યો, તેથી કોઈ પૃથ્વી નન્દહીન થઈ નથી ગઈ. અન્દ્રગુપ્તનું ઉચ્ચાટન કરીને જો એ પુનઃ નન્દનું અધિક્ષાન કરવાનો વિચાર કરશે, તો અવશ્ય એને કોઈ પણ નન્દ નામધારી કુમાર અથવા તો વૃદ્ધ પુરુષ મળી આવશે. અત્યાર સૂઘીના પરાજ્યથી કોઈ ધિષ્ટ થએલો રાક્ષસ એ સર્વ ઉપાયોની યોજના કરવામાં કદાપિ પાછી પાની કરવાનો નથી જ. ત્યારે એને પાછો પોતાને સ્થાને લાવવા માટે શી યુક્તિ યોજવી? અત્યાર સૂઘીના બધા પ્રયત્નો તો વ્યર્થ ગયા. પર્વતેશ્વર તારી મુદ્રાવાળાં પત્રો દેખાડે છે અને હમણા સૂઘીનો જે બનાવ બન્યો છે, તે જોતાં આ લોકોનો

સાહજિક એવો જ નિશ્ચય થઈ ગયો છે કે, નન્દના નાશનું મૂળ રાક્ષસ જ છે. પરંતુ લોકોનો એ નિશ્ચય ફેરવી નાંખવો, એ ઘણું જ સરળ કાર્ય છે. પર્વતેશ્વરને લુચ્ચો ઠરાવીને તેણે આ બધી વ્યવસ્થા પોતાના દૂતો દ્વારા જ કરેલી હતી અને હવે પોતાના ખરા સાથી પ્રપંચીઓનાં નામો ધૂપાવીને વ્યર્થ રાક્ષસ જેવા એક પાપભીરુ અને સ્વામિનિષ્ઠ મનુષ્યનું તે નામ લે છે; એમાં સત્યતાનો લેશ માત્ર પણ અંશ નથી. તપાસ કરતાં ખરા અપરાધીઓ પકડાઈ આવ્યા છે અને તેમને યથાન્યાયશિક્ષા પણ સત્વર જ કરવામાં આવશે. આવો ઉદ્ધોષ જો સર્વ નાગરિકોને સંભળાવી દેવામાં આવશે, તો તારાપરનો સમસ્ત લોકાપવાદ ક્ષણના અર્ધ ભાગમાં દૂર થઈ જશે. પરંતુ એ બધી વ્યવસ્થા જો તું અમને અનુકૂલ થાય, તો જ કરવામાં આવે, નહિ તો અમે તારાપરના એ લોકાપવાદને વધારવાની જ યોજના કરીશું—એવી ધમકીઓ પણ રાક્ષસને આપી. પણ તે ખીતો જ નથી. તે તો પોતાના હઠને પકડીને જ એસી રહેલો છે. તેના મિત્રના વધની પણ તેને ભીંતિ દેખાડવામાં આવી, પણ તેનું ક્ષણ કાંઈએ થયું નહિ. મિત્રનો વધ થયો તો ચિન્તા નહિ, પરંતુ નન્દવંશનો ધાત કરનારા એ નીચોની સેવા તો ન જ કરવી અને અન્દ્રગુપ્તને મગધનો રાજા ન માનવો, એવી તે તો પ્રતિજ્ઞા કરીને બેઠો છે. શાખાશ! રાક્ષસ! શાખાશ્શા!! તું જો કે મહાન નીતિનિપુણ તો નથી જ, પરંતુ સત્યનિષ્ઠા અને સન્નિષ્ઠા એ બંનેનો તારા હૃદયમાં પૂર્ણતાથી નિવાસ હોય, એમ જોવામાં આવે છે. તારા દેખતાં જ તારો મિત્ર મરતો હોય અને તેની સતી થતી હોય, એવી સ્થિતિ હોવા છતાં પણ તું પોતાની સ્વામિનિષ્ઠાનો ત્યાગ ન કરે અને સ્વામિદ્રોહીની સેવાનો સ્વીકાર ન કરે, એ કાંઈ જેવી તેવી દઢતાનું ઉદાહરણ નથી. તારા સ્થાને જો કોઈ બીજો પુરુષ હોત, તો તે ક્યારનોએ પોતાના પક્ષને ત્યાગીને સામા પક્ષમાં મળી ગયો હોત. પરંતુ તારો એ ધર્મ નથી અને તે જાણીને જ મેં તને આ અન્દ્રગુપ્તનો સચિવ બનાવવાની ઇચ્છા કરી છે. ભાગુરાયણને તારા વિરુદ્ધ ઉઠાડવા માટે તેની મહત્વાકાંક્ષા જાગૃત કરી—તું અને રાક્ષસ સમાન પદવીના હોવા છતાં રાક્ષસને નન્દ શ્રેષ્ઠ માને તે તને તેની આગળ તુચ્છ ગણે, એનું શું કારણ? એમ વારંવાર ઉચ્કેરીને અને એક સેનાપતિનું કેટલું બધું મહત્ત્વ હોય છે, એનું તેને જ્ઞાન કરાવીને ભાગુરાયણને તો ફ્રેજો—તેના મનમાં મત્સરની ઉત્પત્તિ થવાથી તે તત્કાલ કૂટ્યો. એટલે તેના જેવા અદ્વપનિશ્ચયી મનુષ્યને પ્રધાનપદ આપવાથી લાભની શી આશા રાખી શકાય? તેનું મૂલ્ય એટલું જ. સચિવ તરીકેની સત્તા તો રાક્ષસના હાથમાં જ રહેવી જોઈએ. પરંતુ એ કાર્ય સિદ્ધ કેવી રીતે થાય? અત્યાર સૂધીની બધી યુક્તિઓ

તો વ્યર્થ જ નીવડી છે. રાક્ષસનો નિશ્ચય ફરી શકે, તેમ દેખાતું નથી, તેના અભિપ્રાય પ્રમાણે અન્દ્રગુપ્ત બહુ જ નીચ કુળનો પુરુષ છે, અને તે વળી નન્દનો ધાત કરીને આવી રીતે સિંહાસનારૂઢ થયો, એટલે તેની સેવાને સ્વીકારી, તેને પોતાનો સ્વામી માનવાનું કાર્ય એનાથી કેમ થઈ શકે? તેમ જ રાક્ષસને ગમે તેમ કરવા દેવાની અને તેને ધૂટો છોડી દેવાની ઉદારતા આપણાથી દેખાડી શકાય તેમ નથી. કારણ કે, ધૂટો છોડવાથી તે કદાપિ શાંત થઈને તો એસવાનો નથી જ. બહુધા તે મલયકેતુને જઈ મળશે. મલયકેતુ એકલો જ મગધપર ચઢી આવે, તેટલો શક્તિમાન નથી, અર્થાત્ તેને ખીજ કોઈ મોટા રાજાની સહાયતા અવશ્ય લેવી જ જોઈએ, તો જ કાર્ય થાય અને તેવી સહાયતા આપનાર રાજા આજે માત્ર એક જ છે, અને તે યવનોનો ક્ષત્રપ સલૂક્ષસ નિકત્તર જ, ખીજો નહિ. સલૂક્ષસ નિકત્તર અને મલયકેતુનો મેળાપ થયો, તો તેથી કાંઈ આપણને એટલું બધું ખીવાનું કારણ નથી. પણ જો રાક્ષસ જોવા મંત્રી તેમના મંડળમાં જઈ મળ્યો હોય, તો સર્વ પ્રજાજનો નહિ, તોપણ કેટલાક લોકો તેને અનુસરનારા થવાનો સંભવ ધારી શકાય ખરો. માટે એ ખીનાને પણ ખનતી અટકાવવી જ જોઈએ. પોતાના જ દેશમાં અને નગરમાં કોઈ પણ પ્રકારનો અંતઃકલહ હોય, તો તેનો ખને તેટલી ઉતાવળે નાશ થવો જ જોઈએ. ઉપરાંત જ્યાં સૂધી હું અહીં છું, ત્યાં સૂધી તો ગમે તેમ કરીને પણ વિજય મળવાનો સંભવ છે; પરંતુ મારાથી હવે અહીં કેટલાક દિવસ રહી શકાશે? અન્દ્રગુપ્તના રાજ્યની સારી વ્યવસ્થા રાખવા માટે રાક્ષસની ધણી જ આવશ્યકતા છે. પણ તેને આપણા પક્ષમાં લેવા માટે હવે કોઈ પણ યુક્તિ ઉપયોગી થવાની નથી જ—હવે એ કારસ્થાનો નિષ્ફળ જ નીવડવાનાં. હવે તો હું પોતે જ તેને અર્કાતમાં મળું અને બધી ખરે ખરી હકીકત જણાવી દઉં, એથી જો કોઈ વળે તો વળે એવી આશા છે. હવે પછી ખીજ યુક્તિઓ કરવામાં અને દિવસો પીતાડવામાં કોઈ પણ સાર નથી. તેના માણસોને ફોડવાનું કામ તો ધણું જ સહેલું હતું. કોઈ પોતાની મહત્ત્વાકાંક્ષા અને મત્સરને લીધે કૂટયા, કોઈ દ્રવ્યલોભથી તો કોઈ સ્ત્રી-મોહથી કૂટયા અને કેટલાક પોતાના ભોળાપણાથી ફસાયા. સારાંશ કે, ખીજ સર્વ યુક્તિઓ કરીને તે તે પદવીના અને સ્વભાવના મનુષ્યોના માનસિક વ્યંગોનો શોધ કરીને તેમના પર યોગ્ય આૌષધિપ્રયોગ કર્યો અને કાર્ય સાધી લીધું. પરંતુ રાક્ષસ તેવા કોઈ પણ પ્રકારના માનસિક વ્યંગથી રહિત છે. રાક્ષસના મનુષ્યોને ફોડવાનું કામ જુદું હતું અને વ્યર્થ આત્મવિશ્વાસમાં સર્વથા નિમમ્ન થએલા અંધ રાક્ષસને ફસાવવાનું કામ જુદા પ્રકારનું છે. મારા અંધત્વથી હું ફસાવો

અને તેથી જ આ હાહાકાર તથા આની વિલક્ષણ રાજ્યક્રાંતિ થવાનો સમય આવ્યો, એવા વિચારવાળા અને જગૃત થઈ આવ્યો ફાટી ફાટીને જોનારા રાક્ષસને દાવમાં લાવવો, એ કાંઈ જેવું તેવું કાર્ય નથી. સામ, દામ, દંડ અને ભેદ! એમાંથી દામ, દંડ અને ભેદ એ ત્રણ પ્રકારના પ્રયોગો એના પર કરવાથી નિરાશા જ મળવાની છે—કદાચિત્ સામ પ્રયોગથી જ એ વશ થાય તો થાય. એ સામનો પ્રયોગ મારા પોતા વિના ખીજ કાંઈથી પણ કરી શકાય તેમ નથી. એ કાર્ય માટે મારે જ અગ્રણી થવું જોઈએ. તેની સત્ય નીતિ સમક્ષ આપણી વક્રનીતિ સર્વથા નિરુપયોગી છે, અને તેની સરળતા સમક્ષ મારી કુટિલતા સર્વથા નિર્બળ જ છે. કુટિલતા નિર્બળ શા માટે? કારણ કે, જ્યાં કૌટિલ્યનો ઉપયોગ થતો હોય ત્યાં કૌટિલ્યનો અને જ્યાં સરળતાનો પ્રયોગ થવો જોઈએ ત્યાં સરળતાનો જ પ્રયોગ કરવો, એ વધારે ઉચિત છે. અર્થાત્ સાધ્ય કાર્યમાં દષ્ટિ રાખીને પછી જ જે કરવાનું હોય તે કરવું. સાધનમાં વધારે ધ્યાન રાખવાની કશી આવશ્યકતા નથી. કારણ કે, આજે એક સાધન છે, તો કાલે ખીજું થવાનું અને પરમ દિવસે ત્રીજું. જે વેળાએ જે સાધન યોગ્ય લાગે, તે વેળાએ તેની યોજના કરીને પોતાનો હેતુ સાધી લેવો. રાક્ષસને મારે મળવું અને તેને બધા સરળતાનો જ ભાવ દેખાડવો. તેના મનમાં નન્દવંશ માટેનું જે અભિમાન છે, તેને વિશેષ જગૃત કરીને તેના જ યોગે કાર્ય સાધી લેવું. મગધદેશ પર ખીજ રાજ્યો સંકટ લાવવાના છે અને વેળાસર જે તેનું નિવારણ કરવામાં નહિ આવે, તો મગધદેશ રસાતળમાં પહોંચી જશે, યવનો એને પાદાક્રાન્ત કરી નાંખશે. એવાં એવાં ભાષણો કરીને તેના મનમાં સ્વદેશભક્તિને ઉદ્દીપ કરીને અવશ્ય હું મારું કાર્ય સાધીશ, નહિ તો પ્રાણ ત્યાગીશ. આણક્ય જે પ્રતિજ્ઞા કરે, તેને સિદ્ધ કરી બતાવ્યા વિના તે કદાપિ જંપીને જોસનાર નથી જ. આણક્યની દષ્ટિ સાધ્યમાં છે, સાધનમાં નથી. રાક્ષસ પાસેથી ભિક્ષા માગવાની, અને તેની આગળ પલ્લવ પાથરવાની વેળા આવશે, તો પણ કાંઈ ચિન્તા જેવું નથી. આપણે તો આપણા કાર્યની સિદ્ધિમાં જ દષ્ટિ રાખવાની છે. ચૈન્દ્રગુપ્તને જે સારી વ્યવસ્થાથી મગધદેશના સિંહાસન પર જોસાડવો હોય, તો રાક્ષસની સહાયતા અને અનુકૂલતાની ધણી જ આવશ્યકતા છે. એકવાર એ અનુકૂલ થયો—જે એણે પ્રધાન પદવીનો સ્વીકાર કર્યો, તો પછી કાર્ય સિદ્ધિમાં કાંઈ પણ પ્રત્યવાય રહેશે નહિ. એકવાર એ હા પાડશે, તો પછી કોઈ કાળે પણ ના પાડવાનો નથી.....”

આણક્યના મનના વિચારો આટલી દૂરની સીમા સૂધી પહોંચી ગયા, એટલામાં પાછો એક નવો વિચાર તેના મનમાં આવ્યો. એ વિચાર આવતાં

જ પ્રથમ તેની મુખમુદ્રામાં કાંઈક સંતોષનો ભાવ દિશિગોચર થવા લાગ્યો. એ વિચાર ધણો જ સારો છે, એમ તેને ભાસવા લાગ્યું. તે વિચાર આ પ્રમાણે હતો;—“હું રાક્ષસ સાથે બાપણુ કરું, તેના કરતાં ચન્દ્રગુપ્ત જ તેને વિનતિ કરે તો વધારે સારું. પણ તેણે વિનતિ કરવી કેવી રીતે? મારે અને ચન્દ્રગુપ્તે પરસ્પર લડાઈ કરવી અને તે લડાઈપણુ સારી રીતે કરવી. એ બતાવટી નાટકી લડાઈની વાત જરૂર રાક્ષસને કાને તો જવાની જ. એમ થયું, એટલે ચન્દ્રગુપ્ત મારા પ્રતિ તિરસ્કાર બતાવીને રાક્ષસને પોતાના પક્ષમાં આવવાનું આમંત્રણ કરે. ‘નન્દોને મારવાની કલ્પના મારી કે ભાગ્યશાળીની નથી; કિન્તુ ચાણુક્યની છે, અને તે ચાણુક્યે વ્યંતપર્યન્ત અમને જણાવી ન હોતી. આ બધા બંધકર પ્રસંગ થયો ત્યાં સુધી તો નન્દને માત્ર પ્રતિબંધમાં રાખવાની જ બંધાની ધારણ્યા હતી; પણ છેક છેલ્લી ધડીએ બધા ગોટાળો કરી અમને કાંઈ પણ ન જણાવતાં દુષ્ટ ચાણુક્યે આ બધા રાજધાત કરાવ્યો. માટે અમને એ માટે દોષ ન આપતાં બનેલી વાતોને વિસરી જશો, એવી આશા છે, એવું જો ચન્દ્રગુપ્ત બાપણુ કરે, તો રાક્ષસ ફસારો કે? કદાચિત્ ફસાય, પણ ખરો. પણ જો ન ફસાય, તો કામ માર્યું જાય. ‘જો તને હવે આટલો બધો પશ્ચાત્તાપ થતો હોય, અને રાજધાતનો વિચાર તારા મનમાં હતો જ નહિ, એ તારાં વચનો જો સત્ય હોય, તો હવે પણ આ રાજ્યલોભને—રાજનો ધાત થવાથી ખાલી પડેલા સિંહાસનના લોભને—તું છોડી શકે તેમ છે. અમે ગમે તે નન્દને અહીં લઈ આવીશું—તપશ્ચર્યા માટે વનમાં પધારેલા સર્વાર્થસિદ્ધિ નામક નન્દ રાજને વનમાંથી પાછા લાવીને સિંહાસને બેસાડી નન્દવંશનો વિસ્તાર પાછો વધારીશું.’ એવું જો રાક્ષસ ઉત્તર આપશે તો? પછી એવું ચન્દ્રગુપ્ત ખંડન કેવી રીતે કરી શકશે વારુ? એ યુક્તિ પણ નિરર્થક છે. કાંઈ પણ કૌટિલ્યના પ્રભાવે રાક્ષસ હવે જળમાં સપડાવાનો નથી. અત્યંત સ્વામિનિષ્ઠા અને અપૂર્વ સ્વદેશાભિમાન એ જ તેના વ્યંગમાંના વ્યંગો છે; માટે એ બે વ્યંગોનો લાભ લઈને જે કાંઈ પણ કરવાનું હોય, તે આપણે કરવું જોઈએ. તે કેવી રીતે કરવું? હવે ખોટાં પત્રો કે ખોટા સમાચારો મોકલવાની યુક્તિ તો નિષ્ફળ જ થવાની. હવે તો કાંઈ નવીન યુક્તિ જ શોધવી જોઈએ.” એમ ધારીને ચાણુક્ય વિચારમાં નિમગ્ન થઈને શાંત થઈ બેસી રહ્યો.

પરંતુ એવી રીતે વિચારમાં વિચારમાં વધારે વાર બેસી રહેવાની ચાણુક્યને આવશ્યકતા રહી નહિ. જેના વિશે થશે કે નહિ થાય, એવી તેના મનમાં શંકા હતી, તે કાર્ય પોતાની મેજે જ થઈ ગયું. પર્વતેશ્વરને પકડીને કારાગૃહમાં નાંખવાના સમાચાર તેના પુત્ર મલયકેતુને મળતાં જ તે અત્યંત

કોપાયમાન થઈ ગયો અને તેણે ઐકાઐક મગધદેશ પર ચઢાઈ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. પરંતુ આમ એકલે હાથે જ ચઢાઈ કરવાથી યુદ્ધમાં જય મળશે કે નહિ, એ વિશેની તત્કાળ તેના મનમાં શંકા થવા લાગી. એટલે બીજા કોઈની સહાયતા લઈને મગધ પર ચઢાઈ કરીને વેર વાળવાનો તેને વિચાર થયો. આપણે પ્રથમથી જ જાણી ચૂક્યા છીએ કે, પર્વતેશ્વર શ્રીક યવનોનો એક માંડલિક રાજા હતો, એટલે એ વેળાએ પોતાના સામ્રાજ્યાધિપતિની સહાયતા માગવામાં મલયકેતુને કશીય પ્રત્યવાય હતો નહિ. એ સારી રીતે જાણતો હોવાથી મલયકેતુએ અલક્ષ્યેન્દ્ર (એલેક્ઝાન્ડર) બાદ-શાહના પ્રતિનિધિ સલૂક્સ નિકત્તરના નામે એક પત્ર પાઠવ્યું અને તે પત્રમાં નન્દના ધાતનો અને તે ધાતના સમયે પોતાના પિતા પર્વતેશ્વરને કપટથી પકડીને કેદ કરવા વિશેનો સમગ્ર વૃતાંત તેણે લખી જણાવ્યો. અંતે એ પત્રમાં તેણે એવી માગણી કરી હતી કે, “આવા પ્રસંગે આપો પોતાના સૈન્ય સહિત પધારીને અમને સહાયતા આપવી જોઈએ. એટલે અમે એ વિશ્વાસઘાતકા પાસેથી વૈરનો સારો બદલો લઈ શકીએ.” ઇત્યાદિ.

સલૂક્સ નિકત્તરને આવા પ્રસંગે જોટલા અને તેટલા લાભકારક જ હતા. પોતાના યાવની રાજ્યનો વિસ્તાર જોટલો વધારી શકાય તેટલો વધારવો, એ તો તેની મુખ્ય ઇચ્છા હતી. પરંતુ મગધદેશમાં જ્યાંસૂધી રાક્ષસ જાગૃત છે, ત્યાંસૂધી ત્યાં પ્રવેશ થવો અશક્ય છે, એમ ધારીને જ તે સ્વસ્થ થઈ બેસી રહ્યો હતો. નહિ તો ક્યારનું એ તેણે માથું ઉંચક્યું હોત.

જેવી રીતે અલક્ષ્યેન્દ્રની એવી મહત્વાકાંક્ષા હતી કે, દૃષ્ટિથી દેખાય છે, તેટલું સર્વ જગત પોતાના તાબામાં આવવું જ જોઈએ, તેવી રીતે સલૂક્સ નિકત્તરની એવી મહત્વાકાંક્ષા હતી કે, “મારે આર્યાવર્તનાં અને ગંગા નદીની પેલી બાજુના મગધ આદિ દેશોનાં રાજ્યો જિતીને શ્રીક યવનોની સત્તાનો સર્વત્ર પ્રસાર કરવો અને સર્વ આર્ય જનોને મારા સામંત બનાવવા.” એલેક્ઝાન્ડરે જે જે દેશોને નમાવ્યા હતા, તે તે દેશોમાં એણે પણ પોતાનો પ્રભાવ બતાવવાનો પ્રયત્ન કરીને તેમાં સારી સિદ્ધિ મેળવી હતી. માત્ર નન્દના રાજ્ય પર હલ્લો કરતાં જ તે અચકાતો હતો. એ રાજ્ય પર આક્રમણ કરવાનો પણ એલેક્ઝાન્ડરે પ્રયત્ન કરી જોયો હતો, પરંતુ અનેક કારણોથી તેમાં તેને યશ મળી શક્યું નહોતું. એ બાબતમાં સલૂક્સ નિકત્તરનો એલેક્ઝાન્ડરથી પણ આગળ વધવાનો વિચાર હતો. મગધના રાજ્યને ઊંધું વાળીને પાટલિપુત્રને પોતાની શ્રીક-યવનોની-રાજધાની બનાવવાનો તેનો વિચાર હતો. એ પોતાની મહત્વાકાંક્ષાને તૃપ્ત કરી લેવા

માટેનો આ સંધિ ધણો જ સારો છે. પર્વતશ્વરને કેદ કરવાથી મલયકેતુ ધણો જ ઉશ્કેરાઈ ગયો છે અને તેથી તે પોતાના સમગ્ર સૈન્ય સહિત આપણને સહાયતા આપવાને તૈયાર છે; માટે આપણાં ગ્રીક, ગાંધાર, કાંબોજ અને પંજાબ ઇત્યાદિ દેશોમાંના સૈન્યો અને હાથીઓને એકત્ર કરીને અવશ્ય આપણે મગધદેશપતિનો પરાજય કરી શકીશું, એવો તેના મનમાં ભાસ થયો અને એવા વિશ્વાસથી તે કમર કરીને લડવાને તૈયાર પણ થઈ ગયો. પ્રથમ તો મલયકેતુ અને સલ્લક્ષ્મણે એકાંતમાં બેસીને યુદ્ધવિશે કેટલાક વિચારો કર્યા. તેમાં પ્રથમ વિચાર એવો નીકળ્યો કે, “આપણે એકદમ યુદ્ધનો આરંભ કરવો, કે એકવાર અન્દ્રગુપ્તને પત્ર લખીને પર્વતશ્વરને મિત્રતાથી છોડી દેવાની માગણી કરવી? અને જો તે માગણીનો અસ્વીકાર કરતા હો, તો અમે તમારું રાજ્ય નષ્ટ કરવા માટે આવી પહોંચીએ છીએ, એમ જણાવું?” સલ્લક્ષ્મણ નિકત્તરનો એવો વિચાર હતો કે, “આપણે એકદમ જઈને હલ્લો કરવો, એટલે હાલના ધામધૂમના અને લોકોમાં અસંતોષ ફેલાયેલો છે, તેના પ્રસંગે વિજય મળવાનો ધણો જ સંભવ છે.” મલયકેતુની એવી ધારણા હતી કે, “આપણે એકાએક આક્રમણ કરીશું. તો કદાચિત્ કોપીને તેઓ એકદમ પર્વતશ્વર-મારા પિતાના પ્રાણને કાંઈ પણ જોખમ પહોંચાડશે. એ હાનિ ન થાય અને પિતા ક્ષેમ કુશળતાથી પાછા આવે, એટલે પછી ધારીશું ત્યારે આપણે હલ્લો કરી શકીશું.”

નિકત્તરે કહ્યું, “મલયકેતુ! તમે કહો છો, તે જો કે ખરું છે; પરંતુ હમણાંનો પ્રસંગ એવો છે કે, તેને વ્યર્થ જવા દેવો જોઈએ નહિ. આપણે જો પત્ર ઇત્યાદિ મોકલીશું, તો એક રીતે તેમને જાગૃત કરવા જેવું જ થશે અને તેઓ બરાબર તૈયારી કરીને આપણી સાથે લડવાને રણભૂમિમાં આવશે.”

“આપની ધારણા પણ ખરી છે.” મલયકેતુએ ઉત્તર આપ્યું. “પરંતુ આપણે એકદમ હલ્લો કરીશું, તો મારા પ્રિયપિતાનો કદાચિત્ તેઓ ધાત કરી નાંખશે! એટલે પછી આપના અને મારા શ્રમનું સાર્થકય શું? સામ ઉપચારથી જો તેઓ મારા તાતને આપણી પાસે મોકલી આપે, તો પાછળથી વિશ્વાસઘાત કરીને મગધદેશપર ચઢાઈ કરવામાં આપણને શી અડચણ પડવાની છે? પોતાનું કાર્ય સાધવા માટે ગમે તે યુક્તિઓ કરવી, એવો નીતિશાસ્ત્રનો સિદ્ધાન્ત જ છે.”

એ પ્રમાણે નિકત્તર અને મલયકેતુનો પરસ્પર સંવાદ થયો અને અંતે એવો નિશ્ચય કરવામાં આવ્યો કે, “મલયકેતુએ પોતા તરફથી એક

પ્રતિનિધિને મગધરાજ પાસે મોકલવો. તેણે ત્યાં પર્વતેશ્વરને છોડી દેવાની માગણી કરવી, અને માગણીને જ્ઞે અસ્વીકાર કરવામાં આવે, તો પછી મગધદેશપર ચઢાઈ કરવી. ” એવો ઠરાવ કરી ક્રેટલાક યવન વીરોને સાથે આપી મલયકેતુએ શાકલાયન નામના એક બ્રાહ્મણને મગધેશ્વરની સભામાં મોકલ્યો. જતી વેળાએ “મગધરાજની સભામાં દૂતનું કાર્ય કરવા ઉપરાંત ત્યાંના લોકોના મનની કેવી સ્થિતિ છે અને આપણને અનુકૂલ થાય, એવાં માણસો ત્યાં કોણ કોણ છે, એનું પણ ધ્યાન રાખવું.” એવો ઉપદેશ પણ શાકલાયનને આપવામાં આવ્યો હતો.

શાકલાયન, સાગલપુરમાંથી નીકળ્યો. તે ક્યાંય વાજખી કરતાં વધારે વખત ન વીતાડતાં શીઘ્રતાથી પુષ્પપુરીનાં દ્વારપાસે આવી પહોંચ્યો, પરંતુ શીઘ્રતાથી તે નગરમાં પ્રવેશ કરી શક્યો નહિ; કારણ કે, “કાઈ પણ નવીન મનુષ્ય પુષ્પપુરીમાં આવે અથવા તો પુષ્પપુરીમાંથી જાય, તો તેને અટકાવવો—અને તેના ગમન કે આગમનના કારણના સમાચાર અન્દ્રગુપ્ત મહારાજ પર્યન્ત પહોંચાડવા. ત્યાર પછી અંદર આવવાની કે બહાર જવાની પરવાનગી મળે, ત્યારે જ તેને જવા કે આવવા દેવો.” એવી કઠિન રાજચા હતી. શાકલાયનને તો મગધરાજને પોતાને જ મળવાનું હતું, એટલે પોતાનું શું કામ છે અને પોતે ક્યાંથી આવ્યો છે, તે સાફ સાફ કહી દેવામાં તેને કશો પણ વાંધો હતો નહિ. તેણે સર્વ યથાસ્થિત કહી સંભળાવ્યું—એટલે એ સમાચાર અન્દ્રગુપ્તને પહોંચાડવામાં આવ્યા અને તત્કાળ તેને નગરમાં આવવાની આજ્ઞા મળી.

શાકલાયનને અંદર જઈને પોતાના દૂત તરીકેના કર્તવ્યને કેવી રીતે પાર પાડવું અને તેને લીધે બીજા શા શા બનાવો બન્યા, એ સધળું હવે પછીના પ્રકરણમાં વાંચવામાં આવશે.

પ્રકરણ ૩૮ મું.

સંવાહક.

શાકલાયન પોતે કાઈ ચતુરતામાં ન્યૂન હોય, તેવો બ્રાહ્મણ હતો નહિ. તે પોતે સલક્ષ્મ અને મલયકેતુના દૂતનું કર્મ કરવા માટે તો ખાસ આવેલો જ હતો. પરંતુ એટલું જ કાર્ય કરીને ચાલ્યા જવાને તેના વિચાર હતો નહિ. ધનાનન્દ જેવા રાજાને અને તેના કુળને નાશ કરીને સિંહાસનપર આરૂઢ થનાર અન્દ્રગુપ્તવિશે લોકોનો શો અભિપ્રાય છે, એ પણ જાણી લેવું અને તે જાણી લેવામાટે પોતાને સમય મળી શકે, એટ-

લામાટે પોતાના દૂનકર્મને કેટલાક દિવસ લંબાવવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો. “જે કાર્ય કરવાને હું આવેલો છું, તેટલું જ કાર્ય કરીને જો હું પાછો ચાલ્યો જઈશ, તો ખરી સ્થિતિ શી છે, તે જાણવાનો કાંઈ પણ માર્ગ રહેશે નહિ. ચન્દ્રગુપ્ત તો નિશ્ચિત એ જ ઉત્તર આપવાનો કે, તમને ગમે તેમ કરવાને તમે સ્વતંત્ર છો, અને એ જ ઉત્તર મારે લાં પહોંચાડવાનું છે. જેણે આટલું મોટું કારસ્થાન રચીને તેને નિર્વિઘ્ન પાર પાડ્યું, તે ચન્દ્રગુપ્ત એકદમ નથી જા્ય કે દીનતાયુક્ત ઉત્તર આપે, એ સર્વથા અશક્ય છે. માટે જો તડાક પ્રડાક કાર્ય કરી નાંખીશ, તો સત્વર જ મારે પાટલિપુત્રમાંથી ચાલ્યું જવું પડશે,” એવા તેના મનમાં નાના પ્રકારના વિચારો આવ્યા. પરંતુ શાકલાયનને તો લાં રહેવાનું હતું. તેથી ચન્દ્રગુપ્તની આજ્ઞા મેળવીને પાટલિપુત્રમાં રાજ-અતિથિઓને જે સ્થાને રાખવામાં આવતા હતા, તે સ્થાનમાં ઉતારો મેળવ્યા પછી થોડીવારે શાકલાયને ચન્દ્રગુપ્તને એમ જણાવ્યું કે, “પ્રવાસના પરિશ્રમથી મારું શરીર એટલું બધું અશક્ત બની ગયું છે કે, જે ચાર દિવસ તો ઊતારામાંથી હું બહાર પણ નીકળી શકીશ નહિ. માટે શીઘ્રતાથી રાજસભામાં આવી મહારાજના દર્શનનો લાભ લઇને મારાથી કાર્યકથન કરી શકાય તેમ નથી, એમાટે મને ક્ષમા કરવી. તખીયત સારી થતાં જ આપનાં ચરણોમાં સ્વામીનો સંદેશો નિર્દિષ્ટ કરીશ.”

એ સંદેશો આવતાં જ ચાણક્ય એના મર્મને તત્કાળ જાણી ગયો અને તેથી શાકલાયન સાથે આવેલા સર્વ મનુષ્યોપર સખ્ત નજર રાખવાનો તેણે પોતાના જાસૂસોને એકદમ હુકમ આપી દીધો. એ હુકમમાં એમ જણાવેલું હતું કે, “એ મનુષ્યો સાંજ સૂધીમાં શું શું કરે છે, ક્યાં ક્યાં જાય છે, કોની સાથે વધારે જોલે ચાલે છે, એ સઘળા સમાચાર પ્રહર પ્રહરે મારીપાસે આવવા જોઈએ; અને પોતાપર આટલી બધી ધૂખી નજર રાખવામાં આવે છે, એવી તેમને લેશમાત્ર પણ શંકા આવવી જોઈએ નહિ. બધું કાર્ય ધણી જ ગુપ્ત રીતે અને ધણી જ સંભાળથી થવું જોઈએ. તેમના મનમાં એવો જ ભ્રમ રહેવો જોઈએ કે, જાણે આપણે બધા કાંઈ જાણતા જ નથી અને અસાવધ જ છીએ.” ગુપ્ત દૂતોએ તે પ્રમાણે પોતાનું કર્તવ્ય બજાવવા માંડ્યું.

શાકલાયનને પ્રથમ દિવસ કાંઈ પણ કાર્ય ન કરતાં કિંબહુના, રાજ્યે તેની સેવા માટે આપેલા સેવકો સાથે પણ બાપણુ ન કરતાં માત્ર વિચારમાં જ વીતાઓ. તે આખા દિવસમાં પોતાના ઓરડામાંથી બહાર જ નીકળ્યો નહિ. ચાણક્ય તેના એ કપટને જાણી ગયો અને તેથી તેણે એક યુક્તિ

કરી. તેણે પોતાના એક સંવાહકને શાકલાયન પાસે મોકલ્યો અને સંદેશો કહેવડાવ્યો કે, “આ અમારો સંવાહક પોતાની કળામાં ધણા જ કુશળ છે. માટે આપના સ્ત્રીરત્ના પ્રવાસના શ્રમથી જે પીડા થતી હશે, તે એના ગૌશલ્યથી સર્વથા ટળી જશે. શ્રમના કારણથી આખો દિવસ આપ આરડો મૂકીને બહાર પણ નથી નીકળ્યા, એવા સમાચાર મળવાથી જ ખાસ આ મનુષ્યને અમે મોકલેલો છે. માટે એની સેવાનો આપે અવશ્ય લાભ લેવો.”

સંવાહકનું આગમન થતાં જ તેની મુખમુદ્રાનું શાકલાયને ધ્યાન-પૂર્વક અવલોકન કર્યું અને તેના મનમાં ત્વરિત વિચાર આવ્યો કે, “સંવાહકો બહુધા ધણા જ ચતુર હોય છે. માટે જો આને મારે ત્યાં રાખીશ, તો મારી બધી વાતો એ જાહેરને રાખીને કહી દેશે; એટલે એને અહીં તો ન જ રાખવો.” પણ પાછો શીઘ્ર જ તેનો એ વિચાર ફરી ગયો અને તેને ભાસ્કું કે, “એ લોકો જેવા બહુ ઘોલકણા અને ગપ્પાખાજ પણ બીજા કોઈ હોતા નથી, એટલે વાત પરથી વાત કાઢીને અહીંની વસ્તુસ્થિતિ શી છે, તે એના મુખેથી સહજમાં જ જાણી શકાશે. એને જરાક ચઢાવ્યો, એટલે પછી એ બધું જ ઓકી કાઢવાનો. માટે એને અહીં રાખીને અને તેટલો હેતુ સિદ્ધ કરી લેવો—એ જ વધારે ઇષ્ટ છે.”

એવો વિચાર કરીને શાકલાયને તે સંવાહકને પોતા પાસે રાખ્યો; એટલું જ નહિ, પણ પોતાના અંગના શ્રમ કાઢી નાંખવા માટે તેણે તેને સંવાહનકર્મ કરવાની આજ્ઞા પણ કરી. એનો હેતુ એટલો જ કે, તે શરીર દાખતો હોય, તે વેળાએ અહીં તહીંના પ્રશ્નો પૂછીને પોતાને જાણતી વાતો તેની પાસેથી કાઢી શકાય. સંવાહક પણ પોતાને આવતાં જ સેવા કરવાની આજ્ઞા મળવાથી સંતોષ પામીને કહેવા લાગ્યો કે, “મહારાજ! મારી સેવાનો આપ લાભ લેશો, એ જાણીને મને એટલો બધો આનન્દ થયો કે, તેનું આ મુખથી વર્ણન પણ કરી શકતો નથી. હવે આપનો થાક ઉતરી જ ગયો, એમ આપે નિશ્ચિત જાણવું. ધનાનન્દ મહારાજ પોતે પણ મારી સેવાનો જ સ્વીકાર કરતા હતા. હું તેમનું અંગ દાખવાને ઘેઠો, કે તરત મુરાદેવીને પણ તેઓ એમ કહીને ચીડવતા હતા કે, ‘તારા હાથ કરતાં પણ આ સંમર્દકના હાથ વધારે કામળ છે. મહારાજના એ શબ્દોથી મુરાદેવી એટલાં ચીડાતાં હતાં કે, ન પૂછો વાત. પછી મહારાજ હસતા હતા. એ જ મુરાદેવીએ અમારો બધાનો ધાત કર્યો. સંસારના આવા વ્યવહારને શું નામ આપવું? એના જ પાપથી મહારાજનો ધાત થયો. એવી તે મહા દુષ્ટ સ્ત્રી હતી. એનો જો હું સમગ્ર વૃત્તાન્ત આપને કહી સંભળાવું તો આખો દિવસ

વીતી જાય. પણ હવે એ કર્મકથાનો વારંવાર ઉચ્ચાર કરવાથી લાભ શી થવાનો છે? સઘળા નંદો મરાયા અને તે પોતે પણ મરી ગઈ. હવે તો નવું રાજ્ય થયેલું છે, એટલે નવા રાજાને જ માન આપવું જોઈએ.” એમ કહીને તે સંવાહકે એક દીર્ઘ ઉજ્જ્વળ નિઃશ્વાસ નાંખ્યો, અને શાકલાયનના પગ દાખતાં દાખતાં સર્વથા શોકગ્રસ્ત થયા પ્રમાણે મુખમુદ્રા કરીને તે સ્વસ્થ થઈ ગયો. જાણે તેને વીતેલી બધી વાતોનું એકાએક સ્મરણ થઈ આવતાં તે ધણો જ સંતપ્ત થઈ ગયો હોયતી! એવો ભાવ તેણે દેખાડ્યો. એટલે “હવે એને કેટલાક પ્રશ્નો પૂછીને અહીંની વસ્તુસ્થિતિ શી છે, લોકોના મનના ભાવો કેવા છે અને નવા રાજાથી વિરુદ્ધ મત ધરાવનારા પ્રતિષ્ઠિત મનુષ્યો કોણ કોણ છે, ઇત્યાદિ કેટલીક માહિતી જો બની શકે તો એના મુખથી મેળવવી,” એવો વિચાર કરીને શાકલાયને તેને પૂછ્યું કે, “તમારું નામ શું, સંમર્દક?”

“હા સ્વામિન, મને સંમર્દકના નામથી જ લોકો ઓળખે છે અને આ અમારો સંવાહકનો વ્યવસાય વંશપરંપરાનો છે.” સંવાહકે ઉત્તર આપ્યું.

“હીક હીક. તેથી જ તમારા હાથમાં આટલી બધી કામળતા અને શુદ્ધતા જોવામાં આવે છે. હજી તો આપના સંમર્દનના આરંભને ઘટિકાના ચતુર્થાંશ જેટલો પણ સમય થયો નથી, એટલામાં તો મારા શરીરમાં કેટલો બધો આરામ થયેલો દેખાય છે. વાહ! રાજગૃહોમાં તો આવા જ ગુણવાનું મનુષ્યો હોવા જોઈએ. ધનનાનન્દ રાજાનો તમારામાં સારો ભાવ હતો, એમ તમે કહો છો, તો તેથી સ્પષ્ટ અનુમાન કરી શકાય છે કે, તે રાજા ધણો જ ગુણુજ્ઞ અને મર્મજ્ઞ હોવો જોઈએ.” શાકલાયને પ્રશંસા કરી.

“હોવો જોઈએ, એમ શામાટે કહો છો? તેના જેવો ગુણુનો જાણનાર અને ગુણુનું મૂલ્ય આંકનાર ખીજો કોઈ હતો જ નહિ, એમ કહેવામાં કશી પણ અતિશયોક્તિ નથી. તેના જેવો ખીજો કોઈ થનાર પણ નથી.” સંવાહકે આગળ વધવા માંડ્યું.

“બહુ સારું, પણ સંમર્દક! એ એટલો બધો ગુણુગ્રાહક રાજા હોવા છતાં રાજમર્ગના મધ્યમાં જ તેની હત્યા કરવામાં આવી, એ બની કેમ શક્યું વારુ? શું બધા લોકો તે વેળાએ નિદ્રાવશ થઈ ગયેલા હતા? અહીં લોકોનું ગમે તેમ માનવું હોય, પણ બહાર તો એવી જ અકવા ઉડેલી છે કે, લોકો જ ધનનાનન્દ મહારાજથી કંટાળી ગયા હતા અને

તેથી જ કાર્યસાધુ પુરુષો પોતાના પ્રપંચમાં સહજ રીતે ફાવી ગયા." શાકલાયને પોતાનો હેતુ કાઢવાનો આરંભ કર્યો.

"મહારાજ ! આપ ભૂલ કરો છો. એ રાજહત્યા માટે તો અઘાપિ લોકોના મનમાં સંતાપ થયા કરે છે. જે તે એમ જ યોલતો સંભળાય છે કે, જે કોઈ શાસ્ત્ર હવે ઉત્પન્ન થાય અને તે જે આ રાજધાતકાને શાસન કરે, તો તેની ધણી જ આવશ્યકતા છે. લોકોના મનમાં તો ખરેખર અસહ સંતાપ થયેલો છે, પરંતુ તેમનાથી શું થઈ શકે વારુ ? જેના હાથમાં સત્તા, તેની બધી મત્તા. એવો જ અહીં સખળો પ્રકાર થયેલો છે. ભગવાન ! હવે તો તું જ આ પાટલિપુત્રનો સંરક્ષક છે." સંવાહકે વિસ્તાર કર્યો.

"ત્યારે નવા સત્તાધારકોથી લોકો વિરુદ્ધ જ છે કેમ ?" શાકલાયને પૂછ્યું.

"વિરુદ્ધ એટલે ? સર્વથા વિરુદ્ધ—આપને આશ્ચર્ય થશે, એટલા બધા વિરુદ્ધ છે. પણ સેનાપતિ ભાગુરાયણ ચન્દ્રગુપ્તાના પક્ષમાં છે, એટલે લોકોના ઉપાય નથી." સંમર્દકે એક એક પગલું આગળ ભરવા માંડ્યું.

"જે લોકોની ઉપાય કરવા માટેની જ ભાવના હોય, તો ખીજા કોઈ રાજનું સૈન્ય સહાયતા માટે મેળવી ન શકાય કે શું ?" શાકલાયને પ્રશ્ન કર્યો.

"ખીજા કોણ સહાયતા આપે વારુ ? અને જે કોઈ સહાયતા આપે, તો તેના મનમાં પણ રાજ્યનો લોભ તો હોવાનો જ. સર્વથા નિરપેક્ષ યુદ્ધિથી સહાયતા કરનાર કોઈ મળે, એ અશક્ય છે." સંમર્દકે યથાયોગ્ય ઉત્તર આપ્યું.

"ભાઈ ! જે નિઃસ્વાર્થ યુદ્ધિથી કોઈ સહાયતા કરવાને ન આવે, તો પોતાને જેઈએ તેટલી સહાયતા લઈને પછી તેને નમસ્કાર કરવા," શાકલાયને ઉપાય બતાવ્યા.

"હા, એ એક ઉપાય છે ખરો, પણ એવી રીતે સહાયતા આપવાને નવરું કોણ એટું હશે કે જે કોઈ પણ જાતિના લાભની આશા વિના વૃથા શ્રમમાં પડે !" સંવાહકે પાછું તેના મતનું ખંડન કરી નાખ્યું.

"એ બધું ખરું; પણ સંવાહક ! તમારી જાતિ તો મહા ચતુર ગણાય છે. પક્ષીઓમાં કાગડો અને મતુષ્યોમાં સંવાહક ચતુર મનાય છે. તેથી જ તને પૂછું છું કે, એમ ધારો કે, આ મગધદેશના લોકોની પ્રાર્થનાથી નહિ, પણ પોતાની મેળે જ જે કોઈ તમને આ નન્દવંશના ધાતકોના જીલમમાંથી છોડવવાને અહીં આવે, તો તમે તેને મદદ કરો ખરા કે ?" શાકલાયને ગર્ભિત હેતુથી પૂછવા માંડ્યું.

“સ્વામિન! અમે ગરીબ માણસો શું મદદ કરી શકીએ વારુ? પણ તમારી એ વાતનો ખીબા લોકોમાં પ્રસાર કરે, એવા કાંઈ મનુષ્યને તમે શોધી કાઢો, તો લોકોનું વલણ કાંઈક ફરે ખરું. લોકો એકલા બિચારા શું કરી શકે? તેમનો તો ગાડરિયો પ્રવાહ જ હોય છે—યાર પ્રતિષ્ઠિત મનુષ્યોએ જે વાત કબૂલ કરી, તે વાતને તેઓ પણ નિઃશંક માનવાના, મહારાજ!” સંવાહકે ઉત્તર દીધું.

“સંવાહક! તમે ઘણા જ ચતુર હો, એમ દેખાય છે. તમે માત્ર પોતાના આ સંવાહનકર્મમાં જ નહિ, કિન્તુ રાજનીતિમાં પણ મહા કુશળ છો,” શાકલાયને કહ્યું.

“હું કુશળ શાનો મહારાજ? હું જે એવો કુશળ હોત, તો ધનનાનંદ રાજનો અને તેના વંશનો આવી રીતે આકસ્મિક ઘાત કેમ થવા દેત? એ તો અમારી જાતિ બહુબોલકણી હોવાથી જ આપને એમ જણાય છે.” સંવાહકે નત્ર ઉત્તર દીધું.

“અહાહા! તારા આ સુંદર સંમર્દનથી મારું શરીર કેવું શ્રમહીન થઈ ગયું છે! નસેનસ છૂટી થઈ ગઈ. શાખાશ! લે આ ધનામ.” એમ કહીને શાકલાયને તેને એક સિંહમુખી સુવર્ણવલય આપ્યું.

એ સુવર્ણવલયને જોતાં જ સંવાહકનાં નેત્રો વિસ્તૃત થયાં. તેના હૃદયમાં ધણો જ આનંદ થયો. માત્ર મુખથી “નહિ—નહિ.” નો તેણે ઉચ્ચાર કર્યો અને તે કડું પોતાના હાથમાં પહેરી લીધું. પોતાના આપેલા ધનામથી સંમર્દકને સંતોષ થયો, એ જોઈને શાકલાયનના મનનું પણ સમાધાન થયું.

ત્યાર પછી પાછો તે સંવાહકને કહેવા લાગ્યો કે, “સંવાહક! અહીંના લોકોનો પક્ષપાત કરી જે કાંઈ અહીં લડવાને આવે, તો તેને સારી સહાયતા આપી શકે, એવો કાંઈ પુરુષ અહીં છે ખરો કે? કાંઈ પણ સંકેત્ય કરીશ નહિ, જે હોય તે ખુલ્લી રીતે મને જણાવજે. તારી આ વાત ખીબા કાઢના પણ કાને જવા પામશે નહિ. હાલમાં તમારા માગધી જનોના મનની શી સ્થિતિ છે, તે મારે જણવાની છે?” શાકલાયને પોતાના હેતુનો સ્પષ્ટ નિર્દેશ કર્યો.

“મહારાજ! કૃપા કરો. હાલનો વખત એવો છે કે, ભીતિને પણ કાન થએલા છે. કોણુ સાધારણુ પ્રજાજન છે અને કોણુ ગુપ્ત રાજદૂત છે, એ પણ જાણી નથી શકાતું; એટલી બધી ગુપ્ત રાજદૂતોની પુષ્પપુરીમાં વિપુલતા થએલી છે. મારા મસ્તિષ્કમાં તો એવો જ ભ્રમ થઈ ગયો છે

કે, પુષ્પપુરીમાંનો પ્રત્યેક મનુષ્ય જાસૂસ છે અને તે પેલા દુષ્ટ બ્રાહ્મણ-ચાણુક્યને જ્યાં જ્યાં જે જે વાત બને છે, તે સધળી જાંધને કહી સંભળાવે છે. માટે આવી કાંઈ વાતવિશે દયા કરીને આપ મને કાંઈપણ પૂછશો નહિ. હું આપને એનું ઉત્તર પણ આપીશ નહિ. આપ પોતાની જે કાંઈ પણ સેવા કરવાની મને આરા કરો, તે સેવા કરવાનું મારું કર્તવ્ય છે અને તે હું અહોરાત્ર કરીશ.” સંવાહકે પોતાનો ભાવ વધાર્યો.

“સંવાહક ! તારી આવી સાવધતાથી મને ધણો જ સંતોષ થયો છે; માટે લે આ ખીજું કહું પણ પહેરી લે. હું તને લોભ દેખાડું છું, એમ આથી તારે સમજવાનું નથી, પરંતુ તારી પાસે આ મારું એક સ્મરણ-સૂચક ચિન્હ છે, એમ જ ધારવાનું છે. અત્યારે અહીં તારા અને મારા વિના ખીજું કોઈ પણ હાજર નથી, તો પછી એ વાત કહેવામાં આટલી બધી આનાકાની શામાટે કરે છે? શંકાનો લાગ કરીને જે હોય તે જણાવી દે.” શાકલાયને પોતાના હેતુની સિદ્ધિનો યત્ન કર્યો.

“શું કહું, સ્વામિનુ! આપનો જ્યારે આટલો બધો આગ્રહ છે ત્યારે કહ્યા વિના ઘટકો નથી. પણ મારી આ વાત જે બહાર નીકળવા પામશે, તો અવશ્ય મારા પ્રાણનો નાશ થશે, એનો વિચાર કરજો.” સંવાહકે સૂચના આપી.

“હું એની પૂરેપૂરી સંભાળ રાખીશ.” શાકલાયને આશ્વાસન આપ્યું.

“તારે સ્વામિનુ! સાંભળો. અમાલ્ય રાક્ષસ જે તમને મળે, તો કાંઈ પણ ઉપાય થઈ શકે. એનું કારણ એમ છે કે, અન્દ્રગુપ્તે અને ભાગુરાયણે મળી ખોટાં પત્રો લખ્યાં અને તમારા રાજને અહીં બોલાવ્યો. એ પત્રો હતાં તો જેકે બધાં રાક્ષસના નામનાં, પણ બધાં હતાં બનાવટી જ. રાક્ષસને તો એની ખબર પણ હતી નહિ. પર્વતેશ્વર મહારાજને એવી રીતે પ્રત્યેકથી બોલાવીને પછી તેમણે તેમની વિનાકારણ ફોજી કરી. અહીંના લોકોનો પણ એવો જ અભિપ્રાય થઈ ગયો કે, આ બધું રાક્ષસનું જ કારસ્થાન હતું, એટલે કે, અન્દ્રગુપ્તે અને ભાગુરાયણે રાક્ષસને પર્વતેશ્વર સમક્ષ અને લોકોમાં ઉભય સ્થળે હલકો પાડ્યો. જે આપનામાં કાંઈપણ ચતુરતા હોય, તો અત્યારે રાક્ષસને પોતાના પક્ષમાં વાળી લ્યો. લોકોના મનમાં પ્રથમ તો જેકે રાક્ષસવિશે ધણો જ દ્વેષ ઉત્પન્ન થયો હતો, તોપણ જેમ જેમ દિવસ વીતતા જાય છે, તેમ તેમ ચાણુક્ય આદિનાં કારસ્થાનો ઉઘાડાં પડતાં જાય છે અને તેથી એમણે જ એ બંધકર વ્યૂહની રચના કરીને વિના કારણ રાક્ષસના શિરે દોષારોપ કર્યો હતો, એવો તેમનો નિશ્ચય

થતો જાય છે. અર્થાત્ ધીમે ધીમે લોકો રાક્ષસને અનુકૂલ થવા લાગ્યા છે. માટે એ રાક્ષસને પોતાના પક્ષનો કરી લ્યો, એથી કદાચિત્ વિજય મળશે.”

સંવાહકનું એ એક મંત્રીને છાજે તેવું ભાષણ સાંભળીને શાકલાયન કિચિત્ ગભરાયો. “આ સંવાહક હશે કે ચાણક્યે મારા મનના ભાવો જાણવામાટે કાઈ જાસૂસને મોકલાવ્યો હશે?” એવો તેના મનમાં સંશય થયો અને તેથી કાઈ પણ ઉપાય કરીને એને પોતાની દૃષ્ટિથી દૂર ન થવા દેવાનો ને પોતાના મનુષ્યોની એનાપર સખ્ત નજર રાખવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો. ત્યાર પછી તેને તે કહેવા લાગ્યો કે, “તારો ઉપદેશ અક્ષરે અક્ષર સત્ય હોય, એમ મને લાગે છે. પણ રાક્ષસને મળવું કેવી રીતે? અને તેના સાથે વાત ક્યાં કરવી?”

“એ તો સહજમાં અને તેમ છે. રાક્ષસ અઘાપિ પુષ્પપુરીમાં જ છે અને ચાણક્યની પોતાપર સારીરીતે દેખરેખ છે, એ પોતે જાણતો હોવાથી પોતાને ગમે ત્યાં ખુલ્લી રીતે આવે જાય છે. માટે કાઈ પણ વેળાએ આપ એને મળો, એટલે બધું ઠીક થઈ જશે. તમારો અને તેમનો મેળાપ જોઈએ તો હું કરાવી આપું.” હવે સંવાહકે દોરી ઢીલી છોડવા માંડી.

શાકલાયન થોડીકવાર સ્તબ્ધ થઈ બેસી રહ્યો અને ત્યાર પછી બોલ્યો કે, “સારું-સારું. તું તેની સાથે મારો ભેટો કરાવી આપજે. પછી જોઈશું કે શું થાય છે તે.”

“ભલે-અમાત્ય સાથે તમારી મુલાકાત કરાવી આપવાનું કામ મારા માથે આવ્યું.” સંવાહકે અનુમોદન આપ્યું.

“હું જેનામાટે દૂતકર્મ કરવાને આવેલો છું, તે મારું કાર્ય કદાપિ સિદ્ધ થવાનું નથી; આ લોકો પર્યતેશ્વરને સીધી રીતે છોડી દેવાના હોય, એમ લાગતું નથી. એઓ ગમે તેવી ભયંકર ખંડણીની માગણી કરશે જ; અને એ જ કારણ બતાવીને સલુક્ષસ મલયકેતુને સાથે લઈને મગધદેશપર ચઢાઈ કરશે. સ્થિતિ નિર્બળ છે, માટે આવી વેળાએ કાઈ પણ પ્રપંચ કરી અહીં કાઈ પણ પ્રકારના ગૃહકલેશની જગાળા સળગાવી મૂકી હોય, તો જ આપણા પક્ષના વિજયની કાંઈક આશા રાખી શકાય; નહિ તો પરાજયનો જ વધારે સંભવ દેખાય છે. અત્યારે રાક્ષસના હૃદયની શી સ્થિતિ છે, એની તેને મળીને માહિતી મેળવવી જોઈએ.” એવો શાકલાયને નિશ્ચય કર્યો. પ્રાચીન કાળમાં સંવાહક જનોની ધણી જ ખટપટી લોકોમાં ગણના થતી હતી, અને તેમનો સર્વ સ્થાને કાઈ પણ જાતિના

બાધવિના પ્રવેશ થતો હોવાથી તેમના દ્વારા કોઈ પણ ગુપ્ત સમાચારો મેળવી શકવાનો વિશેષ સંભવ હતો. એટલા માટે જ શાકલાયને એ સંવાહકની પોતાના કાર્યમાં સહાયતા લેવાનો વિચાર નિશ્ચિત કર્યો હતો.

ઉપર લખ્યા પ્રમાણે શાકલાયને અને સંવાહકનું પરસ્પર સંબંધ પણ થયા પછી બીજી એકવાત વિશે શાકલાયને તેની સાથે બાંધણી ચલાવ્યું. શાકલાયને કરતાં પણ તે સંવાહક વધારે વાક્યતુર હોવાથી સર્વ પ્રકારના બાંધણીમાં તેણે પોતાનો જ પ્રભાવ પાડ્યો. ઉપરાંત “મને આ ચાલુક્ય અને અન્દ્રગુપ્ત આદિનાં કૃત્યો જરા પણ ગમતાં નથી મારી ભગવાન યુદ્ધના અહિંસા ધર્મમાં વધારે શ્રદ્ધા છે. નન્દવંશનો કોઈ પણ પુરુષ હવે સિંહાસનરૂઠ નહિ જ થઈ શકે, એ વિષયનો નિશ્ચય થશે, તો પછી મારો તો યુદ્ધભિક્ષુ થવાનો જ મનોભાવ છે. મુરાદેવીની દાસી વૃન્દ-માલા તો યુદ્ધભિક્ષુકા થઈ ચૂકી છે. તેણે યોગ લીધો છે અને તેનું અનુ-કરણ કરવાની મારી પણ ઇચ્છા છે.” એવો પોતાનો અભિપ્રાય તેણે શાકલાયને વિના પૂછે જ જણાવી દીધો.

શાકલાયને સંવાહકને જવાની રજા આપી, પણ એમ કહીને કે, “હાલ તરત તારે અમારા આ ઉતારામાંથી બહાર જવું નહિ; કારણ કે હમણાં જ મને તારી જરૂર પડશે. તારી સહાયતાથી જો અમને વિજયની પ્રાપ્તિ થશે, તો તેથી તારું પણ કલ્યાણ થશે.” એમ કહીને તેણે પોતાને ત્યાં રહેવા માટેની સંવાહકને સર્વ જાતની યોગ્ય વ્યવસ્થા કરી આપી અને ત્યારપછી એકાંતમાં પોતાના કરવા ધારેલા કાર્યવિશેના અનેક-વિધ વિચારોમાં તે લીન થઈ ગયો.

“રાક્ષસને મળવું કયે સ્થાને? રાક્ષસને અહીં બોલાવવો, એ તો અનિષ્ટ જ થવાનું; અને હું પોતે ચાલી ચલાવીને તેને ત્યાં જાઉં, તો તે પણ એમ જ. માટે હવે બીજો એને મળવાનો શો ઉપાય કરવો? ઉપાય તો કદાચિત્ મળશે, પણ તેમાં વિલંબ થવાનો સંભવ છે: અને સલુક્ષસ તથા મલયકેતુએ મારું કાર્ય આટોપીને મને જલ્દી પાછા પ્રવાની વારંવાર સૂચના કરેલી છે; માટે વિનાકારણ ઉચ્છંબલતા કરીને વધારે દિવસો પણ વીતાડી શકાય તેમ નથી. વળી માર્ગમાં થએલા શ્રમથી અશક્ત હોવાનું નિમિત્ત પણ કેટલા દિવસ ચાલવાનું? એટલે કે કોઈ પણ રીતે વધારે રોકાઈ શકાય, તેમ પણ નથી—માટે તડને ફડ કરી નાખવું. જે કરવાનું હોય તે સંવાહકની સહાયતાથી વેશ બદલીને તે છદ્મ વેશમાં જ રાક્ષસને મળવું અને જે પૂછવાનું હોય તે પૂછવું.”

એવો નિશ્ચય કરીને શાકલાયને સંવાહકને પાછો ઓલાવ્યો, અને તેને પોતાનો બધો મનોબાવ કહી સંભળાવ્યો. સંવાહકને તેનો એ વિચાર ધણો જ પસંદ પડ્યો. તેણે તેને સંવાહકનો વેશ લેવાની જ સૂચના કરી. એ વેશ લેતાં પ્રથમ તે શાકલાયનનું મન ધણું જ અચકાયું—પોતે જાતિનો ધાણણુ દોવાથી એક નીચ સંવાહકના વેશમાં કયાંય પણ જવાનું તેને ઉચિત લાગ્યું નહિ. પરંતુ રાજકીય પ્રકરણમાં એકવાર પ્રવેશ કર્યો, એટલે પછી સર્વ પ્રકારના પ્રતિબંધો અને સર્વ પ્રકારના સંકોચો દૂરજ કરવા બ્રેષએ, એ નીતિને અનુસરીને જ આ પ્રસંગે તેણે વર્તન કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. અર્થાત્ શાકલાયને સંવાહકના ઉપદેશને માન્ય કરીને તત્કાળ પોતે વેશ બદલવાની તૈયારી કરી. બીજા કોઈના મનમાં કોઈ પણ જાતની શંકા આવવા ન પામે, તેટલા માટે તે સંવાહક પોતામાંના એક બીજા સંવાહકને ઓલાવી આવ્યો અને તેને શાકલાયનના ઉતારામાં બેસાડ્યો. તેનાં વસ્ત્રો શાકલાયને પહેર્યાં અને એક ખરો અને બીજો ખોટો એવી રીતે બે સંવાહકો ધરમાંથી બહાર નીકળ્યા. તેઓ જ્યાં રાક્ષસનો નિવાસ હતો, ત્યાં જઈ પહોંચ્યા.

સંવાહકના વેશમાં આવેલા શાકલાયનની અને રાક્ષસની પરસ્પર મુલાકાત થઈ. તેમનું જે ભાષણ થયું, તે ધણું જ રહસ્યમય અને મનોરંજક હતું. રાક્ષસના મંત્રિત્વનું મૂલ્ય એથી શાકલાયનને સારીરીતે જણાયું.

પ્રકરણ ૩૯ મું.

રાક્ષસ અને શાકલાયન.

આ ઘાપિ રાક્ષસે પાટલિપુત્રનો લાગ કર્યો નહોતો, એટલું જ નહિ, પણ તે ધૈર્યથી પાછો પોતાનાં સ્ત્રી અને બાળકોને લઈને પોતાના જ ઘરમાં જઈ રહ્યો હતો. અન્દનદાસને જે સમયે અન્દ્રગુપ્તે છોડી દીધો, તે સમયે જ રાક્ષસ પૂર્ણપણે જાણી ગયો હતો કે, “મને ખુલ્લી રીતે મારી નાંખવાની એમની હિંમત છે નહિ, અને બીજા પ્રકારે મને કષ્ટ આપવાની એમની ઇચ્છા નથી, કિંવા એમનાથી એ કાર્ય થવું શક્ય નથી. મારા માટે લોકોના મનમાં તો એમણે વિપરીત ભાવ ઠસાવી દીધો છે; પરંતુ લોકમત સર્વદા હક્ષમી પ્રમાણે કિંવા તો અસ્તાચક્ષમાં જતા સૂર્યથી રંજિત થયેલા મેઘ પ્રમાણે ક્ષણિક હોય છે. હું જે આવી જ દંડ-તાથી રહીશ, તો અવશ્ય લોકો મને અનુકૂલ થશે અને નન્દવંશની હું પુનઃ પાટલિપુત્રના સિંહાસને સ્થાપના કરીશ. વિરુદ્ધ પક્ષે જે હું અહીંથી

ચાલ્યો જઈશ, તો લોકોના મનમાં ઉપજાવેલા એમના ખોટા વિચારો દિન પ્રતિ દિન વધારે અને વધારે મજબૂત થતા જશે, અને તેથી ભવિષ્યમાં મારી એક પણ ઇચ્છા પૂરી થવાનો સંભવ રહેશે નહિ. માટે અહીં રહેવું, એ જ પરિણામે વધારે હિતકારક છે.”

એવો લાંબો વિચાર કરીને જ રાક્ષસ પાછો પોતાના ઘરમાં આવીને રહ્યો હતો. માત્ર પોતાની આસપાસ કયા કયા લોકો છે અને તેઓ કેવા વર્તનના મનુષ્યો છે, એ બધાની સારીરીતે તપાસ રાખીને જ તેણે પોતાનો વ્યવહાર પાછો ચાલુ કર્યો હતો. આ વેળાએ દુરણ્યયુધ્ધ તેના પરિવારવર્ગમાં હતો નહિ. તેને એકવાર શોધી કાઢીને તેના મુખથી ખરેખરો વૃત્તાંત સાંભળી લેવાની રાક્ષસની ધણી જ ઇચ્છા હતી. પરંતુ તે તો કાણ જાણે કયાંને કયાંય ચાલ્યો ગયો હતો. અથવા તો કાંઈએ તેને ભગાવી દીધો હતો. “હું અહીં જ હાજર છતાં મારા નામથી અનેક કાર્યભાર થઈ જાય, મારા વિશ્વાસુ મનુષ્યો જ મારાથી વિરુદ્ધ થાય અને તેમના હસ્તે રાજવંશ સંહારાય; છતાં પણ મને એમાંનું કશું પણ ન જણાય, એના કરતાં વધારે લજ્જસ્પદ; વાત્તાં તે ખીજી કઈ કહેવાય?” એવા વિચારો રાક્ષસના મનમાં વારંવાર આવતા હતા અને તેથી તે મનમાંને મનમાં જ બલ્યા કરતો હતો. પરંતુ એમ બળવાથી શો લાભ થઈ શકે? કાંઈ પણ કર્તવ્ય કરવું જોઈએ: એવા હેતુથી તેણે વિચાર કર્યો કે, “આપણે તો ઘરમાં જ રહેવું અને દૂરથી સૂત્રસંચાર કરવો. પછી જોઈએ કે શું થાય છે તે!” રાક્ષસનું ધર જ્યારે પાસે આવ્યું, ત્યારે તે સંમર્દક શાકલાયનને ઉદ્દેશી કહેવા લાગ્યો કે, “મહારાજ! આપને મારે એક મહત્વની વિનતિ કરવાની છે. તે એ કે, મને ચાણક્ય અથવા અન્દ્રગુપ્તે આપની સેવા માટે મોકલ્યો હતો, એ વાત આપ રાક્ષસને જણાવશો નહિ. જો એ વાત કહી દેશે, તો આપનું જરાપણ કાર્ય સિદ્ધ થશે નહિ. મને ચાણક્યે મોકલ્યો હતો, એ જો રાક્ષસના જાણવામાં આવ્યું, તો અવશ્ય તેના મનમાં શંકા આવશે કે, હું આપને કાંઈક બેદથી એને ત્યાં લઈ આવ્યો હોઈશ. માટે જો આપ એવું કાંઈ જોલશો નહિ, તો બધું કાર્ય યથાસ્થિત પાર પડશે.” સંવાહકને એ ઉપદેશ શાકલાયનને સચુક્તિ કે દેખાયો અને તેણે તેવું કાંઈ પણ ન જોલવાનું કબૂલ કર્યું.

સંવાહક અને વેશધારી સંવાહક શાકલાયન રાક્ષસને ઘેર જઈ પહોંચ્યા. ત્યાં પ્રથમ અંતઃપ્રવેશ કરવામાં અને રાક્ષસ પર્યન્ત પોતાના આગમનના સમાચાર પહોંચાડવામાં ધણી જ પંચાત થઈ પડી. કારણ કે, “કાંઈ પણ નવીન મનુષ્ય આવે, તો પ્રથમ તેની પૂછપરછ કર્યાવિના તેને અંદર

આવવા દેવો નહિ.” ઐવી રાક્ષસે પોતાના અનુચરોને સખ્ત તાકીદ આપી મૂકી હતી; પરંતુ રાક્ષસને જ્યારે “આપના દર્શનમાટે બે સંવાહકો આવેલા છે. તેમનું આપની સાથે એક ધણું જ મહત્વનું કાર્ય છે—માટે દર્શનનો લાભ આપે આપવો, ઐવી તેમની વિગ્નિ છે.” ઐવી પ્રાર્થના કરવામાં આવી, ત્યારે રાક્ષસે પ્રથમ તો ક્ષણ માત્ર વિચાર કર્યો. ત્યાર પછી તે કિંચિત્ હસ્યો અને તેમને અંદર લઈ આવવાની તેણે પ્રતિહારીને આજ્ઞા આપી.

પ્રતિહારી તે બંનેને જોવો અંદર લઈ આવ્યો, તેવો જ રાક્ષસ તેમનાં મુખોને ધ્યાનપૂર્વક જોવા લાગ્યો અને પોતાના મનમાં શંકા આવી હતી, તે સત્ય ભાસતાં પોતાનું ડોકું ધુણાવવા લાગ્યો. પછી તેણે તે બંનેને સવાલ કર્યો કે, “તમે જે ખરેખર સંવાહક હોત, તો તમને ‘આવો યેસો’ એમ કહીને માન આપવામાં જરા વાંધા આવત ખરો. પરંતુ તમે સંવાહકો નથી; કિન્તુ આ કૃત્રિમ વેશ ધારીને કોઈ ખાસ હેતુથી મારે ત્યાં આવેલા છો, એ હું સમજી ગયો છું; અને તેટલામાટે જ તમને ‘આવો યેસો’ કહીને માન આપું છું. યેસો અને જે કાર્ય હોય તે નિઃશંક થઈને કહો. જે કે મારાથી થઈ શકે એવું કાર્ય તો આ વિશ્વમાં હવે કોઈ રહ્યું જ નથી. છતાં જ્યારે કોઈ પણ આશ્ચર્યજનક વસ્તુ જ તમે મારે ત્યાં આવેલા છો ત્યારે તમારી વાર્તા મારે સાંભળવી તો જોઈએ જ.”

રાક્ષસનું એ ભાષણ સાંભળીને બંને સંહવાહકો એકબીજાના મુખ-સામું જોઈ રહ્યા. રાક્ષસે તત્કાળ પોતાના હૃદયવેશને ઝોળખી લીધો, એથી શાકલાયનના મનમાં ધણું જ આશ્ચર્ય થવા લાગ્યું; પરંતુ તે આશ્ચર્ય વિશે વિશેષ કોઈ પણ ન બોલતાં તે રાક્ષસને ઉદ્દેશી કહેવા લાગ્યો કે, “આપે અમારા હૃદયવેશને ઝોળખી કાઢ્યો, એમાં આશ્ચર્ય જેવું કોઈ પણ નથી. કારણકે, કોઈના પણ હૃદયવેશ ઝોળખવા અને તેમનો ન્યાય કરવો, એ તો આપનો પરંપરાનો ધર્મ જ છે. હું એ વિશે વધારે બોલવું યોગ્ય નથી ધારતો. માત્ર એટલું બોલવું જ બસ થશે કે, ખુશ્લી રીતે આપને ત્યાં આવવામાં જરા ભયનો સંભવ હોવાથી આ મારા સંવાહકની સહાયતાથી આ વેશે હું આપનાં દર્શનમાટે આવેલો છું. હું કોણ છું અને કોણુ નહિ, એની ઝોળખાણુ આપવા પહેલાં આ સ્થાનમાં ઐવી શુભ વાર્તા કરવામાં કરી બીતિ નથી, એવું આશ્વાસન મળવું જોઈએ.”

“નિઃશંક બોલો. આપ કયા દેશમાંથી અને શામાટે આવ્યા છો? આપ કોઈ સંવાહક નહિ, પણ રાજપુરુષ છો.” રાક્ષસે આશ્વાસન આપીને પ્રશ્નો પૂછ્યા.

“અમાલરાજ ! જો કે હું રાજપુરુષ છું ખરો, પણ અત્યારે એક સાધારણ મનુષ્ય પ્રમાણે જ મારા સ્વામીના કાર્ય માટે આવેલો છું.” શાકલાયને ઉત્તર આપ્યું.

“તે કાર્ય શું છે ? અને આપનો સ્વામી કાણ ? આપે બધું લાપણુ વિશ્વાસપૂર્વક જ કરવું, એવી મારી સૂચના છે.” રાક્ષસે કહ્યું.

“હવે તો હું વિશ્વાસપૂર્વક જ બોલવાનો. પર્વતેશ્વરનો પુત્ર જે મલયકેતુ તેનો હું-નહિ-તેના તરફથી જ હું આવેલો છું.” ઉત્તરમાં શાકલાયન જરા અચકાયો.

આપણાથી આ કાંઈક ધૂપાવવા માગે છે, એ રાક્ષસ તત્કાળ જાણી ગયો, પરંતુ તેવો ભાવ ન દેખાડતાં તે બોલ્યો કે, “આપ તેના તરફથી આવેલા છો ? હા-હા-શાકલાયન નામનો કાંઈ મંત્રી તેના તરફથી અહીં આવવાના સમાચાર મારા જાસૂસોએ મને આપ્યા હતા. શું તેના પિતાને પ્રયંચથી અહીં બોલાવીને મેં કારાગૃહમાં નખાવ્યો, એ માટે મલયકેતુના મનમાં કાંઈ પણ સંતાપ નથી થયો ? કે તેણે મને પકડી જવા માટે આપને અહીં મોકલ્યા છે ?”

“ના-ના-અમાલરાજ ! હવે એમ બોલવાની કરી પણ આવશ્યકતા નથી. મલયકેતુનો આપના પર કોપ છે, એ વાત જો કે ખરી છે; અને તેમ થાય એ સ્વાભાવિક છે; પરંતુ મારા પાટલિપુત્રમાં આવ્યા પછી મને જે જે માહિતીઓ મળી છે, તેના આધારે હું કહી શકું છું કે, પર્વતેશ્વર મહારાજને અહીં બોલાવી મગાવવામાં અને તેમને કારાગૃહમાં નાંખવામાં આપનો જરા જેટલો પણ હાથ હતો નહિ. એ બાબતની ખત્રી થવાથી જ હું આપને મળવાને આવેલો છું.” શાકલાયને કહ્યું.

“એ માહિતી આપને કેવી રીતે મળી શકી વારુ ? પાટલિપુત્રમાં તો બધાનો એવો જ અભિપ્રાય થઈ ગયો છે કે, મેં જ રાજકુળનો ધાત કરાવ્યો અને મ્હેજાધિપતિને મગધનું રાજ્ય આપવામાટે મેં જ સર્વ વ્યવસ્થા કરીને તેને અહીં બોલાવ્યો હતો; પરંતુ ચાણક્ય અને ચન્દ્રગુપ્તની સહાયતાથી મારું એ ભોપાળું બહાર પડી ગયું અને પર્વતેશ્વરને રાજ્યને બદલે કારાગૃહની પ્રાપ્તિ થઈ. તમને એથી વિરુદ્ધ અને મારા લાભમાં જય એવા સમાચાર કાણે આપ્યા ?” રાક્ષસે પોતાની કર્મકથા સંભળાવી.

“અમાલરાજ ! આપને નિર્દોષ ઠરાવે, એવા સમાચાર આપનાર એક નહિ, પણ અનેક જનો છે. આપના હાથે કાંઈ કાળે પણ આવું કુકૃલ થાય જ નહિ, એમ દંડતાથી માનનારા આજે પણ આ પાટલિપુત્રમાં અનેક

લોકો છે, અને અદ્યાપિ તેમની આપનામાં દૃઢ શ્રદ્ધા રહેલી છે.” શાકલાયને તેની પ્રશંસા કરી.

“ ત્યારે અદ્યાપિ મગધદેશમાં કેટલાક વિચારશીલ લોકો છે ખરા કે ? સારું સારું, પણ આપનો શો વૃત્તાંત છે, તે સત્વર જાણવી ઘો. ” રાક્ષસે કાંઈક આનંદના ભાવથી એ શબ્દો ઉચ્ચાર્યા.

“એ કાવત્રામાં આપનો કાંઈ પણ સંબંધ ન હોવા છતાં વિના કારણ લોકોએ આપના વિશે જે આ અપવાદ ઉત્પન્ન કરેલો છે, તે માટે આપના હૃદયમાં કોપનો અગ્નિ તો પ્રજ્વળેલો હોવો જ જોઈએ અને એ અપવાદને ટાળવા માટે આપ ઉત્સુક હશે જ. એમ ધારીને જ મેં અહીં આવવાનું સાહસ કરેલું છે.” શાકલાયને મંગળાચરણ કર્યું.

“એક વાત મનમાં હોવી અને તે હાથે કરી બતાવવી, એમાં કેટલું બધું અંતર રહેલું છે, એ તો આપ જાણતા જ હશે, કેમ નહિ ?” રાક્ષસે ગભિત પ્રશ્ન કર્યો.

“આવાં વચનો સાધારણ મનુષ્યોનાં હોય છે, આપના જેવા અસાધારણ પુરુષો જે ધારે, તો તેમનાથી ન થઈ શકે એવું કોઈ કાર્ય જ નથી.” શાકલાયને ઉત્તર દીધું.

“હું અસાધારણ શાનો ? હું તો સાધારણથી પણ સાધારણ છું, અને તેનું આ કાવત્રુ નિર્વિધને પાર પડ્યું, એજ પાકો પૂરાવો છે. પણ આપ અહીં ખાસ શા હેતુથી આવ્યા છો, એ કાંઈ હજી જાણ્યું નહિ. જે પ્રત્યવાય ન હોય તો તે કહી સંભળાવવાની કૃપા કરશો ?” રાક્ષસે પાછું દબાણ કર્યું.

“હું અન્દ્રગુપ્તને મલ્લયકેતુનો સંદેશો પહોંચાડવાને આવ્યો છું. તે સંદેશો એવો છે કે, મારા પિતાને એકદમ છોડી દઇને એક કરોડ હોન ખંડણી આપવી અને નહિ તો યુદ્ધ માટે તૈયાર થવું.” શાકલાયને હેતુ કહી સંભળાવ્યો.

“આપ આ શું કહો છો ? શું આ સંદેશો મલ્લયકેતુએ અન્દ્રગુપ્તને કહાવ્યો છે ?” રાક્ષસે આશ્ચર્યના ભાવથી એ પ્રશ્ન પૂછ્યો.

“હા—તેણે જ કહાવ્યો છે. અને એ સંદેશો અન્દ્રગુપ્તને રુબરુમાં કહેવા માટે મને દૂત તરીકે મોકલાવ્યો છે. કેમ આપને એથી આશ્ચર્ય કેમ થાય છે વારુ ?” શાકલાયને પણ તેટલા જ આશ્ચર્યથી એ વચનો ઉચ્ચાર્યા.

“પતંગિયું દીપજ્યોતિષર ઝાપટ મારવાની કાશીશ કરે, એ જોઇને કોના મનમાં આશ્ચર્ય ન થાય વારુ ?” રાક્ષસે પ્રમાણ આપ્યું.

“મલયકેતુને આપ શકલની ઉપમા આપો છો ખરા, પણ તે એવા અવિચારી નથી.” શાકલાયને પોતાના રાગની મહત્તા દર્શાવી.

“જે તે અવિચારી ન હોત, તે પોતાના એકલાના બળપર જ આધાર રાખીને તેણે અન્દ્રગુપ્તને આવો સંદેશો કહેવડાવ્યો ન હોત. જે તેને ખીજા કોઈ પણ બનાવ્ય રાજ્યની સહાયતા મળશે તો જ કાર્ય કાંઈક શક્ય થશે.” રાક્ષસે પોતાના અનુભવનું દર્શન કરાવ્યું.

“તેવી સહાયતા મેળવવામાટે તો હું આપને લાં આપ્યો છું. આપની સહાયતા હશે, તો બધું કાર્ય યથાર્થ પાર પડી જશે.” શાકલાયન ગળે પડ્યો.

“હું શી સહાયતા આપી શકું તેમ છે?” રાક્ષસે પૂછ્યું.

“જેવી જેમ્એ તેવી સહાયતા કરી શકશો. જે કે લોકોનો અભિપ્રાય આટલો બધો આપનાથી વિરુદ્ધ છે, તોપણ જે આપ કરી શકશો, તે ખીજાથી થવાનું નથી.”

“કદાચિત્ એમ ધારો. પણ શાકલાયનશર્મન! મલયકેતુની પૂઠે ખીજા કોણ છે વારુ?” રાક્ષસે પ્રશ્નોમાં આગળ વધવા માંડ્યું.

“ખીજા કોણ હોય?” શાકલાયને રાક્ષસના મુખને આશ્ચર્યથી જોતાં કહ્યું.

“ધ્યાન રાખો. જે આપને વિશ્વાસ હોય, તે વિશ્વાસપૂર્વક જ બોલો. મલયકેતુને ખીજા કોઈપણ રાગની સહાયતા હોવા વિના તે મગધદેશપર ચઢાઈ કરવાનો વિચાર કરે, એ શક્ય જ નથી; અને જેની સહાયતાથી એ કાર્ય શક્ય થઈ શકે એમ છે, તેવો સહાયક એક મ્લેચ્છ ક્ષત્રપ સલ્-ક્ષસ જ છે. કહો-તેણે જ સહાયતા કરવાનું માથે લીધું છે ને?” રાક્ષસે પોતાની દીર્ઘદષ્ટિનો પરિચય કરાવ્યો.

હવે વધારે હા ના કરવાનું વ્યર્થ જાણીને શાકલાયને ત્વરિત કહી દીધું. કે “હા. આપે જે અનુમાન કર્યું, તે જ વાત ખરી છે. જેવી રીતે શલ્-ક્ષસને તેની બહારથી સહાયતા મળી છે, તેવી જ રીતે અંદરખાનેથી આપે સહાયતા કરવાની છે; એટલી જ મારી આપનાં ચરણોમાં નમ્ર પ્રાર્થના છે. હાલમાં જે કે ધણા લોકો આપને અનુકૂલ નથી, તોપણ સત્વર જ તે લોકો અનુકૂલ થઈ જશે, એવી તેમની સ્થિતિ જણાય છે. આપ જે અમારા સહાયક થશો તો આપના પણ કેટલાક હેતુ સિદ્ધ થવાનો સંભવ છે. આશ્ચર્ય અને અન્દ્રગુપ્ત પાસેથી વૈરનો બદલો વાળી શકાશે, તેમ જ

મલયકેતુને પણ જ્ઞે તેમનો પરાજય થયો, તો પોતાના બાપનું વેર વાળવાનો પ્રસંગ મળશે.....”

“અને યવન ક્ષત્રપ સલૂક્ષસ નિકત્તરને શો લાભ થશે?” રાક્ષસે કપાળમાં કરચલીઓ ચઢાવી માથું ખજવાળી અને શાકલાયન પ્રતિ ચમત્કારિક રીતે દષ્ટિપાત કરીને પૂછ્યું. એ સવાલ મોઢામાંથી કાઢતી વેળાએ તેનો સ્વર પણ કાંઈક ચમત્કારિક થઈ ગયો હતો. રાક્ષસનું એ બાપણુ તે વ્યાજખી બાપણુ હતું, એ શાકલાયન તત્કાળ પામી ગયો અને તેથી તે કેટલીકવાર સૂધી સ્તબ્ધ બની, મૂક મુખે કાંઈ પણ બોલ્યા ચાલ્યા વિના બેસી રહ્યો.

એટલે રાક્ષસે પુનઃ તેને સંબોધીને કહ્યું કે, “કેમ મહારાજ! આપ કાંઈ પણ બોલતા કેમ નથી? સલૂક્ષલ નિકત્તર આજે મલયકેતુને જે આટલી બધી સહાયતા કરવાને કમર કસીને તૈયાર થયો છે, તેમાં એનો પોતાનો પણ કાંઈ હેતુ હોવો જોઈએ ખરા કે નહિ? નહિ તો યુદ્ધમાં વ્યર્થ પરિશ્રમ સહેવાથી એને શો લાભ અને એને વચ્ચે આવવાનું કારણ શું?”

“લાભ કશો પણ નહિ અને કારણ માત્ર મૈત્રીનું જ.”

એ ઉત્તરથી રાક્ષસ હસ્યો અને શાકલાયન પ્રતિ દષ્ટિ કરીને કહેવા લાગ્યો કે, “આપને મલયકેતુ અને સલૂક્ષસ બન્નેએ ચૂંટીને દૌત્યકર્મ માટે મોકલ્યા છે, તો આપનામાં અવશ્ય તેટલી યુદ્ધિ હોવી જ જોઈએ, એ સ્પષ્ટ છે. અર્થાત્ સલૂક્ષસનો એમાં કાંઈ પણ લાભ નથી, એ વાતને આપ કેમ માની શકો છો? મારી તો એવી જ ધારણા છે કે, મનમાં તો આપ એ વાતને સત્ય નહિ જ માનતા હો—માટે આપનું એ ઉત્તર વ્યર્થ છે. સલૂક્ષસ મહા મહત્ત્વાકાંક્ષી છે—અર્થાત્ મગધદેશને જિતી લેવો, એ જ તેની ઇચ્છા છે. માટે જ્ઞે તે તમને સહાયતા કરવાને તૈયાર થયો હોય, તો તેમાં નવાઈ જેવું કાંઈ પણ નથી.”

“જ્ઞે કદાચિત્ એમ હોય, તોપણુ શું થયું?” શાકલાયને કહ્યું.

“શું થયું? અરે થયું તો બહુએ. વળી શું થયું, એમ પૂછો છો?” રાક્ષસે તેને કઠોરતાથી ઉત્તર આપ્યું. અને તેને તે કઠોર દષ્ટિથી જોવા લાગ્યો. તે વળી પણ તેને કહેવા લાગ્યો. “અરે એ યવનોના મનમાં સમસ્ત આર્યાવર્ત અને સકળ આર્યોનાં રાજ્યોને પોતાની સત્તામાં લઈ લેવાની પરમ મહત્ત્વાકાંક્ષા છે, એ આપ કેમ બુલી જાઓ છો? ઉપરાંત તેમણે પૂર્વતેશ્વરને એકવાર જિતીને પુનઃ તેને પોતાના માંડલિક તરીકે રાજ્ય કરવા દીધું હતું કે? તેમ જ પૂર્વતેશ્વર પાસે પોતાના યવન અને મ્નેચ્છ સૈનિકો રાખ્યા હતા કે? એ લોકોનું

સામંતવ કરવામાં પર્વતેશ્વરને ગમે તે હિત દેખાયું હોય, પણ મારા વિચાર પ્રમાણે તો એમાં કશું પણ સાર જેવું નથી.”

“સાર જેવું કેમ નથી વારુ? આપના હાથે જ જો સકળ વ્યવસ્થા...”

“શાંત પાપ! અરે આ તમે શું બોલો છો? મારું નામ ન લ્યો—જો પોતાના હાથે જ સઘળી વ્યવસ્થા થઈ શકે તેમ ન હોય, તો પોતાના અરોબચ્છિષ્ઠ અને સ્વભાવ જનોની સહાયતા લ્યો; પરંતુ પરકીયોને—અને તેમાં પણ ખાસ કરીને એલેકઝાંડરે અહીં નીમેક્ષા ક્ષત્રપોને પોતાની કુમકે ન બોલાવો. એમની સહાયતાથી શત્રુઓના નિર્દલનની આશા રાખવી વ્યર્થ છે.” રાક્ષસે વચમાં જ કહ્યું.

“એ વિના ખીજો માર્ગ જ નથી.” શાકલાયન બોલ્યો.

“સ્વસ્થ થઈને બેસી રહેવું. એ ખીજો માર્ગ છે. એથી ઉત્તમ ખીજો કયો માર્ગ હોઈ શકે વારુ?” રાક્ષસે ઉત્સાહહીન શબ્દો ઉચ્ચાર્યા.

“એટલે કે તમારી સહાયતા તો અમને નહિ જ મળે ને?” શાકલાયને પૂછ્યું.

કદાપિ નહિ. આ દુષ્ટોએ રાજકુળનો ઘાત કરીને મારા નામને કલંકિત કરેલું છે, એનું વૈર વાળવાની જો કે મારા મનમાં તીવ્ર ઇચ્છા છે, તોપણ તે ઇચ્છા તૃપ્ત કરવા માટે હું એ સલૂક્ષસ નિકતર જેવાઓની સહાયતા કોઈ કાળે પણ માગવાનો નથી. શિવ! શિવ! એવી બુદ્ધિ ઉપજ કે સર્વથા આપણો નાશ થયો જ જાણવો.” રાક્ષસે ઉત્તર દીધું.

“પણ ક્ષત્રપના હૃદયમાં કોઈ પણ પ્રકારનો કપટભાવ નથી. કેવળ મહાયકેતુના પિતાનું જે અપમાન થયેલું છે, તેનું વૈર વાળવામાટે જ તેને સહાયતા કરવી, એટલો જ તેનો હેતુ છે. તેની બદલો મેળવવાની ઇચ્છા નથી.” શાકલાયને કહ્યું.

“મંત્રીવર્ય! રાજપટ્ટપટની બાબતમાં આપ કોઈ પણ નથી સમજતા, એમ કહેવું એ એક જાતિનું સાહસ છે, માટે તેમ હું કહી શકતો નથી અને તેમ મને બાસતું પણ નથી. આપ સર્વ જાણો છો; પરંતુ આપ તેના સેવક છો, તેથી જ આપને એમાં તેનો કપટભાવ દેખાતો નથી. જો સમસ્ત ભારતવર્ષને સલૂક્ષસ પાદાકાન્ત કરી નાંખે, તોપણ તેમાં એનો દોષ છે, એમ આપને બાસવાનું નથી જ. પણ મારા મનની અદ્વાપિ એવી દશા થયેલી નથી. મગધદેશમાં યવનોનું રાજ્ય થાય અથવા તો યવનોના સામંતપદથી આનંદ માનનારા પર્વતેશ્વરનો અધિકાર જામે, એવી મારી ઇચ્છા નથી. માટે આ કાર્યની સિદ્ધિના પ્રયત્નમાં હું કશી

પણ સહાયતા કરવાનો નથી જ. મલયકેતુના પિતાની અને સલક્ષ્મણની મગધદેશ પર ધણા દિવસથી દષ્ટિ લાગી રહેલી છે, એ શું હું નથી જાણતો? જાણું છું જ. માટે મગધદેશ લેવાના કાર્યમાં હું તેમનો સહાયક કેવી રીતે થઈ શકું વારુ?” રાક્ષસે સ્પષ્ટતાથી પોતાના વિચારો વ્યક્ત કર્યાં.

“ત્યારે આ રાજધાતકોના અધિકારમાં જ મગધનું રાજ્ય રહે, એ જ આપને ઇષ્ટ દેખાય છે કે શું?” શાકલાયને માર્મિક પ્રશ્ન પૂછ્યો.

“એ ઇષ્ટ કેમ દેખાય વારુ? પરંતુ યવનોના અથવા તો જોઆ યવનોના સેવકો થએલા છે, તેમના હાથમાં મગધનું રાજ્ય જાય, તેના કરતાં તો એમના અધિકારમાં રાજ્ય હોય, એ સારું છે; એમ તો મને જાણે છે ખરું.” રાક્ષસે પાછો તેને તોડી પાડ્યો.

“અમાલ્યરાજ! આપ આવાં ઉત્તરો આપશો, એવી મેં કદપના પણ કરી નહોતી. મારા મનમાં તો એવી જ આશા હતી કે, આપને પ્રાર્થના કરતાં જ આપ તત્કાળ અમારી ઇચ્છાને સ્વીકારી અમને સહાયતા આપવાને તૈયાર થશો જ. પરંતુ આપનાં આ ઉત્તરોથી આપના વિચારો સર્વથા ભિન્ન હોય, એમ જ દેખાય છે.” શાકલાયન નિરાશ થયો.

“સર્વથા ભિન્ન દેખાય છે, એમ શામાટે કહે છો? વિરુદ્ધ પક્ષે આપના વિચારો પણ મારા વિચારો પ્રમાણે જ હોવા જોઈએ, પણ આપે યવનોની સેવાનો સ્વીકાર કરેલો છે, તેથી જ આપના વિચારો ભિન્ન છે. નહિ તો આ આર્યાવર્ત યવનોના અધિકારમાં જાય તો સારું, એવી એક આર્ય જનની ભાવના હોઈ શકે જ નહિ.” રાક્ષસે તેને ગળું પકડીને દેખાવ્યો—તે સામો ગળે પડ્યો.

“ખરું; પણ એ અધિકાર નન્દવંશના ધાતકોના હાથમાં રહેતો સારું, એવી ભાવના નન્દવંશના એકનિષ્ઠ સેવકના મનમાં પણ કેમ હોઈ શકે, એનું જ મને આશ્ચર્ય થયા કરે છે.” શાકલાયને પાછો યુક્તિપૂર્વક જવાબ આપ્યો.

“રાક્ષસ જેવી રીતે નન્દવંશનો સેવક છે, તેવી જ રીતે તે મગધદેશનો પણ સેવક છે, અને તેથી જ નન્દવંશનો ઉચ્છેદ થયો, માટે મગધદેશનો પણ ઉચ્છેદ કરી નાખવો, એવી તેની ઇચ્છા થતી નથી.” રાક્ષસે સ્વદેશ-ભિમાનપૂર્ણ ઉત્તર આપ્યું.

“મલયકેતુ મગધદેશને જિતી લે, તેમાં મગધદેશનો ઉચ્છેદ શો થયો? મલયકેતુ પણ આર્ય રાજ જ છે.” શાકલાયને પોતાનો વિચાર પાછો દર્શાવ્યો.

“આર્ય રાજા ખરો, પણ તે યવનોના દાસત્વમાં આનન્દ માનનારો આર્ય રાજા છે. અને વળી તે યવનોના ક્ષત્રપની સહાયતાથી મગધદેશને જિતવાનો છે.” રાક્ષસે વળી પણ તાણો માર્યો.

“એથી મગધદેશ યવનોના અધિકારમાં જ જશે, એની શી સામેતી? શાકલાયને પાછો સત્તાલ કર્યો.

“સામેતી તો ખુલ્લી છે—એમાં શંકા જેવું કાંઈ છે જ નહિ; જે શિકારીને મદદ કરે, તે પોતાનો ભાગ પડાવ્યા વિના રહેતો જ નથી. જે આખા શિકારપર તે તરાપ ન મારે, તો મોટાં ભાગ્ય જ સમજવાં—પણ સલૂક્ષસ તો આખા શિકારની જ માગણી કરવાનો. મગધદેશપર એલે-કઝાંડર કરતાં પણ એની આંખો વધારે ટાંપી રહી છે. પોતાના સ્વાર્થ પૂરતો તે મલયકેતુને પાસે રાખશે અને સ્વાર્થ સધાયો, એટલે દુગ્ધમાંથી મક્ષિકા પ્રમાણે તેને તે દૂર ઈંકી દેશે. શાકલાયન! એલેકઝાંડરને આ દેશમાં રહેવું નહોતું, એટલે તેણે પર્વતેશ્વરનો પરાજય કરીને તેને માંડલિક બનાવ્યો અને રાજ્ય પાછું તેને જ આપી દીધું; પણ આ સલૂક્ષસ તો અહીંનો જ નિવાસી છે અને તેટલામાટે એના મનમાં ચક્રવર્તી થવાની અનિવાર્ય ઇચ્છા છે. એની મહત્વાકાંક્ષા મહત્તી છે. રાજા ધનનાનન્દ જે સ્ત્રીવિલાસી અને રંગીલો ન હોત, તો તેના હસ્તે એ સલૂક્ષસને પરાજિત કરાવીને ક્યારનોએ મેં પંજાબ અને કાશ્મીરની સીમાથી બહાર હંકાવી કાઢ્યો હોત, અને સર્વત્ર મગધનું સામ્રાજ્ય વિસ્તારી દીધું હોત.” રાક્ષસે કહ્યું.

“સારે હવે તેમ થવું શક્ય નથી કે શું? મલયકેતુ પ્રથમ સલૂક્ષસની સહાયતાથી મગધનું રાજ્ય જિતે અને પછી તેને હાંકી કાઢે તો તે બની શકે તેમ છે.” શાકલાયને એક નવીન યુક્તિનું દર્શન કરાવ્યું.

એ સાંભળીને રાક્ષસ મોટેથી હસ્યો અને કહેવા લાગ્યો કે, “આપ માત્ર મારી પરીક્ષા કરવાને જ આવા પ્રશ્નો મને પૂછો છો, એમ જ જણાય છે. અરે જે સલૂક્ષસ આવી દક્ષતાથી પોતાની કાર્યસિદ્ધિનો પ્રયત્ન કરે છે, તે પર્વતેશ્વરના અને મલયકેતુના પ્રપિતામહ આવે, તોપણ પરાજિત થાય ખરો કે? કદાચિત્ તે એ પિતા પુત્ર બન્નેનાં રાજ્યોને સ્વાહા કરવાની ઇચ્છા ન કરે, તો તે તેમનાં મોટાં ભાગ્ય જ સમજવાં. યવનોનો તે વળી વિશ્વાસ કેવો? તમારું એક પણ વચન યોગ્ય હોય, એમ મને તો નથી લાસતું.”

“ખરું છે. મને પણ લાસે છે કે, આ આપણો વિવાદ નિરર્થક જ છે. માટે હવે આપણે એને બંધ જ કરીએ, માત્ર અત્યારે મને એટલું

જ કહો કે, મલયકેતુ જે સલૂક્ષસ સહિત અહીં આવે, તો પુષ્પ-પુરીના લોકો ચાલુક્ય અને ચન્દ્રગુપ્તથી વિરુદ્ધ થઈ, તેમનો ઉચ્છેદ કરવાને તૈયાર થશે કે નહિ. અને આપની સહાયતા તેને મળશે કે નહિ?" શાકલાયને તડ ને ફડ કરી નાંખવાના ભાવથી એ પ્રાર્થના કરી.

“પુષ્પપુરીના લોકો મલયકેતુને રંચમાત્ર પણ ઉત્તેજન આપશે નહિ, તેમ જ આ રાક્ષસ, ચાલુક્ય, ચન્દ્રગુપ્ત અને ભાગ્યરાયણ માટે મનમાં ગમે તેટલો દ્વેષ ધરાવતો હશે, તોપણ મગધદેશને સ્ત્રેચ્છોના અધિકારમાં જવાના કાર્યમાં તે કાંઈ કાળે પણ સહાયતા કરનાર નથી. જે જાણના પરસ્પરના વિરોધમાં વચ્ચે ત્રીજા ચોર આવીને તે બંનેનો માલ પચાવી પાડે, એ રાક્ષસને માન્ય નથી. હું જે કાંઈ પણ કરીશ, તો તમારા ઉપદેશથી વિરુદ્ધ જ કરીશ. અર્થાત્ કરી શકાશે તો હું ચન્દ્રગુપ્તને જ સહાયતા કરીશ ને નહિ તો શાંત થઈ બેસી રહીશ. પણ સ્ત્રેચ્છાધિપ પર્વતેશ્વર અથવા તો યવન ક્ષત્રપ સલૂક્ષસ એ બંનેમાંથી કાંઈના પણ હાથમાં મગધદેશનું રાજ્ય હું જવા દેવાનો નથી. હવે પાછા પોતાની આર્યજિહ્વાથી આપ મને યવનોને સહાયતા કરવા માટેની વિનતિ કરશો નહિ. જે સ્થાનેથી આપ આવ્યા છો, ત્યાં પાછા ચાલ્યા જાઓ. એ યવનોના અધિકારકુટારનો આ મગધરાજ્ય વૃક્ષના સ્થાણમાં એક કુંતલ માત્ર પણ પ્રવેશ થવા દેવો, એ સૈરવ નરકના અધિકારી થવા જેવા પાપ સમાન છે. એમની કાદાળીનો ધા પડ્યો, એટલે સમસ્ત વૃક્ષનો ઉચ્છેદ થયો જ સમજવો. માટે કૃપા કરીને જાઓ.” રાક્ષસે કંટાળીને અંતે તેનું અપમાન કરી નાંખ્યું.

શાકલાયન એ રોકડા જવાબથી આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયો. એક શબ્દ પણ ઉચ્ચારવાની તેનામાં હિંમત રહી નહિ. એટલે તત્કાળ પોતાના સાથી સંવાહકને લઈને તે ત્યાંથી છ પાંચ ગણી ગયો.

પ્રકરણ ૪૦ મું.

ચાલુક્ય હાર્યો!

ચાલુક્ય પોતાની પર્યુકુટિકામાં સિદ્ધાર્થક સાથે વાતચિત કરતો બેઠો હતો. સિદ્ધાર્થકે હમણાં જ તેને એક નવી ખબર આપી હતી અને તે સાંભળીને ચાલુક્ય કાંઈક આશ્ચર્યમાં પડી ગયો હતો. તેની મુખમુદ્રામાં ગંભીરતાનો ધણો જ ભાવ દેખાતો હતો. તે ધણીવાર સૂધી સ્વસ્થ થઈને બેસી રહ્યો અને ત્યાર પછી એકદમ બોલ્યો કે, “સિદ્ધાર્થક! સંવાહકના વેશમાં તું ગયો અને રાક્ષસે તને ન જ ઓળખ્યો, એ વિશે તારો પૂરેપૂરો નિશ્ચય છે કે કાંઈ શંકા જેવું છે?”

“જરા પણ શંકા જેવું નથી. અમાત્યના મનમાં જરા પણ સંશય આવવા ન પામે, તેટલા માટે તેના ધરમાં પ્રવેશ કરવા પૂર્વે જ મેં શાકલાયનને કહી રાખ્યું હતું કે, મને ચન્દ્રગુપ્તે આપની પાસે મોકલ્યો છે, એવો ઉચ્ચાર જ કરશો નહિ અને શાકલાયન એ ઉપદેશને અનુસરીને એવું કશું પણ બોલ્યો નહોતો. હું તો માત્ર ત્યાં મૂકસ્તંભ પ્રમાણે બેસીને તે બંનેનું સંભાષણ સાંભળ્યા કરતો હતો. મેં મનમાં વિચાર કર્યો કે, કદાચિત્ હું કાંઈ બોલીશ અને રાક્ષસ ઝોળખી કાઢશે, તો બધી બાજુ બગડી જશે. વળી રાક્ષસ મારા વિશે કાંઈ શંકા તો નહિ કરે, એવી ભીતિ પણ મને ક્ષણે ક્ષણે થયા કરતી હતી. રાક્ષસ મને સંશયયુક્ત દષ્ટિથી તો નથી જોતો, એ જોવા માટે હું વારંવાર રાક્ષસને જોયા કરતો હતો. મેં મારાં નેત્રોને તેનામાં જ પરોવી રાખ્યાં હતાં. એથી મારા નિશ્ચય થઈ ગયો છે કે, રાક્ષસ મારા સહ સ્વરૂપને બિલ્કુલ જાણી નથી શક્યો. હું કાંઈ શાકલાયનનો સેવક છું અને તેથી હજી વેશથી આવ્યો હોઈશ, એમ જો કે તેણે અનુમાન કર્યું હશે; પણ હું ખરેખર કાણ છું, એ તો તે જાણી શક્યો નથી જ. અને જાણી શકે પણ કેવી રીતે? રાક્ષસ કાંઈ આપના જેવો કુટિલનીતિવિશારદ નથી. તેને આપનાં સર્વ પ્રકારનાં કૌટિલ્યોની કલ્પના પણ નહિ હોય. અર્થાત્ તે શાકલાયન સાથે સંભાષણ કરવામાં સર્વથા લીન થઈ ગયેલો હતો.” સિદ્ધાર્થકે પોતાના નિશ્ચયનું દર્શન કરાવનારું ઉત્તર આપ્યું.

સિદ્ધાર્થકના એ ભાષણમાં ચારંભે ક્ષણ બે ક્ષણ ચાણુક્યનું લક્ષ હતું. અને ત્યાર પછી શાકલાયન અને રાક્ષસનો જે પરસ્પર સંવાદ થયો, તેમાં રાક્ષસને પોતા વિશે કાંઈ પણ સંશય ન આવ્યો, એ નિશ્ચયપૂર્વક જાણ્યો તો જ તેના મનમાં જૂદા પ્રકારના વિચારોનો પ્રવાહ વહેવા માંડ્યો. એટલે સિદ્ધાર્થકના બોલવામાં તેનું ધ્યાન રહ્યું નહિ. એ વિચારનો પ્રવાહ વહેતો વહેતો ઠંઠ એટલે સૂધી પહોંચ્યો કે, તે વિચારના પ્રભાવથી ચાણુક્ય એકદમ ઊડીને ઊભો થઈ ગયો અને જાણે રાક્ષસ પોતાના સમક્ષ જ ઊભો હોયની! તે પ્રમાણે મોટેથી પોકાર કરીને બોલવા લાગ્યો કે, “શાબ્બાશ! રાક્ષસ! તારી સરળતા સમક્ષ મારી કુટિલતાનું કાંઈ પણ બળ ચાલવાનું નથી, એ સિદ્ધાન્ત હવે નિર્વિવાદ સિદ્ધ થયો. તારી સ્થિતિમાં જો હું હોત અને જે સ્થિતિમાં મેં તને લાવી મૂક્યો છે, તે સ્થિતિમાં તે મને લાવી મૂક્યો હોત, તો મેં તો તત્કાળ મગ્ધકેતુને મળીને મગધદેશનું રાજ્ય યવનોના અધિકારમાં આપવાનો જ પ્રયત્ન કર્યો હોત. ગમે તે પ્રયત્ને પણ મને ડગનારાઓનો નાશ કરી નાખ્યા વિના મારા મનને સંતોષ જ ન થાત.

એ યવનોનો પૂર્ણ નાશ થાય અને તેઓ આ આર્યાવર્ત્ત-પંજાબની સીમા છોડીને આત્યા જાય, એ જ મારો મુખ્ય હેતુ છે અને એ હેતુને સિદ્ધ કરવા માટે જ હું મગધદેશમાં આવ્યો હતો. પણ ધનાનન્દે મારું અપમાન કર્યું, એટલે જેવી રીતે પ્રથમ તેના જ વંશવૃક્ષનો સમૂલ અને સશાખ ઉત્તેજ કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી અને તે પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ કરવા માટે કોઈ પણ પ્રયત્ન અવશેષ રાખ્યો નહિ; બ્રાહ્મણ છતાં પણ ગમે તેવાં નૃશંસ કર્મ કરીને તે પ્રતિજ્ઞા પાર પાડી-તેવી જ રીતે અંતે નિરુપાય થઈને યવનોની સહાયતા લઈ મેં તારો પણ નાશ કર્યો હોત. મગધદેશ યવનોના અધિકારમાં જાય છે, એનો નિદાન તે વેળાએ તો મેં વિચાર ન જ કર્યો હોત. પરંતુ રાક્ષસ! નન્દવંશમાં અને મગધદેશમાં તારો ખરો ભાવ સમાયલો છે અને તે ભાવના પ્રભાવથી મને પણ તેં પરાજિત કર્યો છે. કાંઈ ચિન્તા નથી. કુટિલ યુક્તિથી તો કાંઈ વળવાનું નથી, ત્યારે હવે હું સરળતાથી જ તારે ત્યાં આવીશ અને તને વિનવીને અન્દ્રગુપ્તનો સચિવ બનાવીશ. અન્દ્રગુપ્તને તારા જેવા એકનિષ્ઠ સચિવની ખરેખરી આવશ્યકતા છે. ભાગુરાયણ જેવા અનિશ્ચિત મનના મનુષ્યથી સચિવપદવી સંભાળી શકાય તેમ નથી.”

આણક્ય એ સર્વ બોલતી વેળાએ સિદ્ધાર્થક પાસે જ બેઠેલો છે, એ વાતને સર્વથા વિસરી ગયો હતો; નહિ તો આવા સ્પષ્ટ ભાવો તેણે પોતાના મુખથી પ્રદર્શિત કર્યા હોત કે નહિ, એની શંકા જ માની શકાય. આણક્યનું એ ભાષણ સાંભળીને તે ક્ષણિક કાંઈક સ્તબ્ધ થઈને બેસી રહ્યો; પરંતુ તેના મનમાં જે બોલવાની ઇચ્છા થઈ હતી, તે બોલ્યા વિના તેનાથી રહી શકાયું નહિ. એટલે તે આણક્યને ઉદ્દેશીને કહેવા લાગ્યો કે, “આર્ય આણક્ય! રાક્ષસને જ અન્દ્રગુપ્તનો સચિવ બનાવવામાં એટલો બધો તે શો લાભ સમાયલો છે? ખરું પૂછો તો એના જેવો અંધ સચિવ બીજો એ કે નથી. આપે આટલાં બધાં કારસ્થાનો તેનાં નેત્રો સમક્ષ રચ્યાં, છતાં, પણ તેની એને જરાય શંકા આવી નહિ. માટે એ પ્રધાનપદવીને તે શી રીતે સંભાળશે? આપ આટલા મોટા નીતિનિપુણ પુરુષ હોવા છતાં અન્દ્રગુપ્તને બીજો સચિવ લાવી આપવાની આવશ્યકતા શી છે? મારા મત પ્રમાણે તો રાક્ષસ જેવો સચિવપદમાટે અયોગ્ય પુરુષ બીજો કોઈ ભાગ્યે જ નીકળશે.”

સિદ્ધાર્થકના એ ભાષણશ્રવણથી આણક્યને સ્વાભાવિક જ હસવું આવ્યું અને તે પ્રત્યુત્તર આપવાના હેતુથી કહેવા લાગ્યો કે, “સિદ્ધાર્થક! તું અઘાપિ મારા મનના હેતુને જાણી શક્યો નહિ કે? મેં નન્દનો નાશ કરવાની અને અન્દ્રગુપ્તને સિદ્ધાસનારૂઢ કરવાની જે પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી, તે પૂરી થઈ

ચૂકી છે. હવે એ રાજ્ય ચિરસ્થાયી થાય, ત્યાં સૂઝી મારાથી અહીં રહેવાય તેમ નથી. એ જ પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ કરવામાટે એક બ્રાહ્મણને સર્વથા અનુચિત એવાં કેટલાંક નૃશંસ કર્મો પણ મેં કર્યાં; એ પાપોના નિવારણમાટે હિમાલયની કોઈ કન્દરામાં એસીને હું ધનધોર તપશ્ચર્યા કરીશ. એથી જ મારા પુનર્જન્મના કાંઈક ભલાની આશા છે; નહિ તો પાછો હું આ ભવપાશમાં બંધાઈશ અને પુનઃ પુનઃ આવાં જ નૃશંસ કર્મો કરતો રહીશ. માટે હવે મારી સંસારમાં રહેવાની ઇચ્છા નથી. જે થયું છે, તે સંપૂર્ણ છે. સિદ્ધાર્થક! તું જ વિચારી જો કે, એવું કયું મહાપાતક અવશિષ્ટ રહ્યું છે, કે જે મારા હસ્તે ન થયું હોય? અસત્ય આચરણ અને અસત્ય ભાષણો તો કેટલાંય થયાં હશે, એની ગણના પણ નથી; પરંતુ મુખ્ય ગણાતી રાજહત્યા, બાલહત્યા અને સ્ત્રીહત્યા પણ હું કરી ચૂક્યો છું. અર્થાત્ હવે ભવિષ્યમાં એવાં કર્મોમાં પ્રવૃત્ત રહી અન્દ્રગુપ્તના પ્રધાનની પદવી ભોગવવાની મારી લેશ માત્ર પણ ઇચ્છા નથી. વળી ત્યાંસૂઝી રાજ્યની પ્રાપ્તિ નહોતી થઈ, ત્યાંસૂઝી અન્દ્રગુપ્ત મને જેવા માનની દૃષ્ટિથી જોતો હતો, તેવા માનની દૃષ્ટિથી રાજ થવા પછી જોશે કે નહિ, એની શંકા જ છે. જે નૃશંસ કૃત્યો કરીને મેં એનું હિત કર્યું અને પૂર્વ રાજાનો નાશ કર્યો, તેવાં જ કૃત્યો પાછાં કરીને આ મારો અને મારા વંશનો પણ નાશ કરીને ખીજા કોઈને સિદ્ધાસને એસાડશે, એવી શંકા અન્દ્રગુપ્તના મનમાં આવવાની જ. એવી શંકા એના મનમાં આવે ને એ મારો દ્વેષ કરવા માંડે, તે પહેલાં જ મારે અહીંથી પ્રયાણ કરી જવું, એ વધારે સારું છે. સિદ્ધાર્થક! સત્ય માનજે કે, હું સર્વથા નિરિચ્છ મનુષ્ય છું—મને એક કૂટી કપર્દિકાની પણ અપેક્ષા નથી. મારા અપમાનનું પરિમાર્જન કરવાની જ માત્ર મારી પ્રતિજ્ઞા હતી અને તે હું પૂરી કરી ચૂક્યો છું; હવે મારી માત્ર એટલી જ આશા અથવા ઇચ્છા છે કે, મારા દેખતાં આ યવનોનું પારિપત્ય થાય; અને તેમ થવાનો પ્રસંગ પોતાની મેળે જ આવી લાગ્યો છે. રાક્ષસે આપણા વિરુદ્ધ પક્ષમાં જવાનો વિચાર ન કર્યો, એટલે ધાર કે, કાર્ય સપ્ત થઈ ચૂક્યું. એમાં વળી રાક્ષસનો આવો નિશ્ચય હોય, એટલે પછી ખીજું જોઈએ જ શું? સિદ્ધાર્થક! રાક્ષસનો નન્દવંશમાં અને મગધદેશમાં ખરો ભક્તિભાવ છે. એ જ ભક્તિભાવ અન્દ્રગુપ્તમાં રાખવાનું જો તે મુખથી એકવાર બોલે, એટલે હું મને આ જન્મભાંથી સર્વથા છૂટો થઈલો સમજું. રાક્ષસ યવનોને કોઈ કાળે પણ આગળ વધવા દેવાનો નથી જ, તેમ જ.....”

“જ્યારે આપના હૃદયમાં આટલો બધો પશ્ચાત્તાપ થાય છે, ત્યારે આપ ભગવાન યુદ્ધના માર્ગનું અવલંબન કેમ નથી કરતા? ભગવાન વસુભૂતિ મહા આનંદથી આપને દીક્ષા આપીને પોતાના વિહારમાં રાખશે. વૃન્દમાલા દીક્ષિતા થઈ ચૂકી છે અને તેણે હવે સુમતિકાને આગ્રહ કરવા માંડ્યો છે કે, મેં લીધી તેવી રીતે તું પણ દીક્ષા લે—એ વિના કરેલાં પાપકર્મોથી તારો ધૂટકારો થવાનો નથી! આપ પણ જો તેમ જ કરશો તો, રાજવંશના ધાતના મુખ્ય હેતુ થએલા આપણે બધા સહજમાં નિર્વાણની પ્રાપ્તિ કરી શકીશું. હું અત્યારે આપને વિનંતિ કરું છું, તેવી જ રીતે ભગવાન વસુભૂતિ પણ આપને એકવાર ઉપદેશ આપવાના છે, એમ તેઓ મને કહેતા હતા.” આણક્યને બોલતો અટકાવીને વચમાં સિદ્ધાર્થકે પોતાના ધર્મની મહત્તા દર્શાવીને આણક્યને પણ યુદ્ધભિક્ષુ થવાનો ઉપદેશ આપ્યો.

ઉપર્યુક્ત વિવેચન વાંચીને શાકલાયનને ત્યાં સંવાહકરૂપે જઈ તેને સંવાહકને વેશ આપીને રાક્ષસ પાસે લઈ જનાર સંવાહક કોણ હતો, એ વાચકો જાણી શક્યા હશે જ. “શાકલાયન મલયકેતુ પાસેથી ધર્મણુપત્રિકા લઈને આવેલો છે, એટલે સાહજિક આપણને કાંઈ ને કાંઈ અંતઃકલહ મળી આવશે અને અંદરખાનેથી અગ્નિ પણ પ્રજ્જાવી શકશે. જો તેમ થયું તો એને યુક્તિથી ફસાવવો જ.” એવો આણક્યે નિશ્ચય કર્યો. ઉપરાંત પર્વતેશ્વરને પકડેલો છે, માટે તેને છોડવવામાટે અને તેને જે અપમાન આપવામાં આવ્યું છે, તેનું વૈર વાળવામાટે મલયકેતુ યવનોની સહાયતાથી મગધદેશપર ચઢી આવે, તો રાક્ષસ પોતાના વૈરનો બદલો લેવાના હેતુથી ચન્દ્રશુભના નાશમાટે તેને અનુકૂલ થઈને સહાયતા આપે છે કે નહિ, એ પણ આણક્ય જોવા ઇચ્છતો હતો. એવાં કેટલાંક કારણોથી જે વેળાએ “માર્ગના શ્રમથી શરીર અસ્વસ્થ થએલું છે, માટે બે દિવસ વિશ્રાંતિ લઈને પછી મલયકેતુનો સંદેશો આપને જણાવીશ.” એવો શાકલાયનનો સંદેશો આવ્યો, તે વેળાએ જ આણક્યે ભવિષ્યમાં કરવા ધારેલા વ્યૂહની રચના કરી રાખી હતી. તેણે સિદ્ધાર્થકને સંવાહકના વેશમાં શાકલાયન પાસે મોકલ્યો અને રાક્ષસ વિશેના લોકોના અભિપ્રાયો બદલાતા જાય છે, એમ સમજાવીને રાક્ષસ પાસે જવાની અને તેની સહાયતા માગવાની સિદ્ધાર્થક-દ્વારા તેણે તેને સૂચના કરાવી. શાકલાયને તે પ્રમાણે કર્યું અને તેનું તથા રાક્ષસનું જે પરસ્પર ભાષણ થયું, તે બધું સાંભળીને સિદ્ધાર્થકે આવી આદિથી અંતર્પર્યન્ત આણક્યને કહી સંભળાવ્યું. આણક્યે એ બધા વૃતાન્ત સાંભળ્યો, એટલે તેના મનનું ધણું જ સમાધાન થયું. રાક્ષસની દેશનિષ્ઠા અને સ્વામિનૃષ્ઠા કેટલી બધી વિલક્ષણ હતી, એની અઘાપિ આણક્યના

હૃદયમાં જ્ઞેષ્ઠએ તેવી કલ્પના થઈ નહોતી. એનું મૂલ્ય હવે તે બરાબર આંકી શક્યો અને તેથી તેણે નિશ્ચય કર્યો કે, “આનો ઉપાય તો કરવો જ. કુટિલતાથી કાર્ય સિદ્ધ નથી થતું તો સરળતાથી તેને સિદ્ધ કરીશ. કાર્યે વા સાધ્યામિ દેહં વા પાત્યામિ એ જ મારી પ્રતિજ્ઞા છે. કાર્ય સિદ્ધ થયું કે પછી આનંદથી હિમાલયની કંદરામાં તપશ્વર્યા કરવા માટે ચાલ્યો જઈશ.” હવે સરળતા વિના આણકયમાટે ખીજે માર્ગે જ નહોતો.

સિદ્ધાર્થક અને આણકયના પરસ્પર સંભાષણની સમાપ્તિ થયા પછી આણકયે સિદ્ધાર્થકને જ્વાની આજ્ઞા આપી અને પોતે પોતાના તપ્ત મસ્તકને શાંત કરવાના હેતુથી હિરણ્યવતી નદીના તીરપ્રદેશમાં ચાલ્યો ગયો. જ્યાં સૂધી અમુક એક કાર્ય કરવું અને કરવું એવો ધ્વનિ મસ્તકમાં ગુપ્ત રીતે થયા કરે છે, ત્યાં સૂધી મનુષ્યના મનમાં આવેશની ધણી જ પ્રખળતા રહે છે. પરંતુ તે કાર્ય સિદ્ધ થયું અને દુર્દૈવવશાત્ તે કાર્ય યોગ્ય ન હોય અને તેમાંથી લાભ જેવું કાંઈ પણ ન નીકળ્યું કે પછી તેના સ્મરણથી મનને સામો ત્રાસ ભોગવવો પડે છે. આપણે કર્યું એ ઠીક ન કર્યું, એમ આપણું મન જ આપણને કહેવા માંડે છે. પરંતુ લાગ્યયોગે તે જ કાર્ય સારું હતું, એમ કદાચિત્ ભાસે છે, તો તેથી થનારા સંતોષનો વધારે વાર અનુભવ કરતા રહેવાની ઈચ્છા આપણને થતી નથી. એ સંતોષ અને એ આનન્દને આપણે અનુભવીએ નહિ, તો વધારે સારું, એવી જ વાંચના થયા કરે છે. જેઓ મનસ્વી છે. તેમની આવી સ્થિતિ નથી થતી, એમ નથી; પરંતુ પોતાના મનની એવી સ્થિતિનું તેઓ ખીજને દર્શન કરાવતા નથી. પોતાના મનમાં થતો પશ્ચાત્તાપ જગતના જોવામાં ન આવે, એમાટેના તેમના પ્રયત્નો સતત ચાલુ હોય છે. આ પ્રયત્નો બહુધા સફળ પણ થાય છે અને પોતાની દુર્દશાને જગતની દૃષ્ટિથી તેઓ ધૂપાવી શકે છે; પણ પોતાના મનમાં થતા પશ્ચાત્તાપને પોતાની દૃષ્ટિથી તેઓ ધૂપાવી શકતા નથી. જ્યાંસૂધી એવા મનસ્વી મનુષ્યો ખીજઓના સંગમાં હોય છે, ત્યાંસૂધી તો એવા પશ્ચાત્તાપને તેઓ ધૂપાવી શકે છે; પરંતુ સર્વદા અને સર્વ સમયમાં તેમનાથી એ પશ્ચાત્તાપ ગુપ્ત રાખી શકાતો નથી. કોઈ ને કોઈ પ્રસંગ એવો તો આવી જાય છે કે, તે વેળાએ તે પશ્ચાત્તાપ અથવા તો પોતાના મનની સંતપ્ત સ્થિતિ પોતાની મેળે જ બહાર નીકળીને ખીજના જોવામાં આવી જાય છે. આણકયને હમણાં હમણાં પોતાના કુટુંબમાટે ધણી જ પશ્ચાત્તાપ થવા લાગ્યો હતો. “મેં જે કૃત્યો કર્યાં અને કરાવ્યાં, તે યોગ્ય તો નહોતાં જ. મારું અપમાન થયું, તેથી કોપીને મેં સમસ્ત નન્દવંશનો નાશ કર્યો અને તેમાં રાજહત્યા, બાલહત્યા તથા સ્ત્રીહત્યા પણ

થઈ.” એ બનાવથી એ બ્રહ્મનિષ્ઠ અને તપોનિષ્ઠ બ્રાહ્મણના મનમાં ખરેખર ધણો જ ખેદ થવા લાગ્યો. અન્દ્રગુપ્તને ગોપાલકો પાસેથી ઉઠાવી લાવીને રાજ્ય બનાવ્યો અને હવે તેના હસ્તે દિગ્વિજય કરાવીને સમસ્ત ભારતવર્ષને પાદાક્રાન્ત કરાવવાનો આજીવનનો હેતુ હતો, પરંતુ તે હેતુ સફળ થાય ત્યાં સુધી પાટલિપુત્રમાં રહીને તેના કૌતુકો જોતા એસવાનું આજીવન ચોગ્ય લાગ્યું નહિ. પોતે જ ભ્રમમાં આવો મહાન નરમેધ કર્યો હતો; ત્યાં હવે વધારે સમય ગાળવાનું તેને દુઃખ સમાન લાસવા લાગ્યું. રાક્ષસના ગળામાં સચિવપદવીનું ક્ષેપણ કરીને પોતે મુક્ત થઈ જવામાં પણ તેનો એક ખાસ હેતુ હતો, એમ કહીશું તો તે અસત્ય તો નહિ જ ગણાય. સિદ્ધાર્થ અને આજીવનનું પરસ્પર સંભાષણ થવાપૂર્વે આજીવનના પશ્ચાત્તાપની વાત કોઈના પણ જાણવામાં આવી નહોતી. પરંતુ ઉપર્યુક્ત ભાષણના પ્રસંગે અકસ્માત તે પશ્ચાત્તાપ આજીવનના મુખદ્વારા બહાર નીકળ્યો અને તે સિદ્ધાર્થના જોવામાં આવ્યો. મનમાં ન્યારે વિચારોની વિપુલતા થઈ જાય છે અને ન્યારે તેમનું પરસ્પર યુદ્ધ થવામાંડે છે, ત્યારે ન પચેલા અન્ન પ્રમાણે તેઓ એકાએક મુખદ્વારમાંથી બહાર નીકળી પડે છે. સિદ્ધાર્થ થઈ પાસે બેઠો છે, એનું ભાન ન રહેતાં આજીવન પોતાના સર્વ વિચારો બહાર કાઢી નાંખ્યા અને ત્યારપછી એ કૃત્યમાટે પોતાને ક્ષીણબુદ્ધિની ઉપમા આપતો તે બહુ જ શોક કરવા લાગ્યો. મનુષ્યના મનને એક ચમત્કારિક યંત્રની જ ઉપમા આપી શકાય, માટે એનું કયું ચક્ર કઈ વેળાએ ફરશે, એનો નિયમ હોતો નથી. વળી ફરીને તે ચક્ર કેવો ગોટાળો કરશે, એ પણ કહી શકાતું નથી. મનના એ તત્ત્વને આજીવન સારી રીતે જાણતો હતો અને તેથી જ પાટલિપુત્રમાં હવે ન રહેવાનો તેણે નિશ્ચય કરેલો હતો.

આવા પ્રકારના અનેક વિચારોમાં લીન થઈને તે હિરણ્યવતી નદીના તીરે ધણીક વાર સૂધી બેસી રહ્યો. “રાક્ષસને ઘેર જઈ સ્પષ્ટતાથી તેને વિનતિ કરીને તું અન્દ્રગુપ્તનો સચિવ થા, એટલે મગધનું રાજ્ય અને નન્દનો વંશ એ ઉભય સ્વતંત્ર રહેશે, નહિ તો આ દેશનું કેવું અને કેટલું અનિષ્ટ થશે, એ કહી શકાય તેમ નથી. એમ તેને કહેવું અને હું પોતે હિમાલયમાં જઈ ગિરિકંદરામાં બેસી તપશ્ચર્યા કરવાનો છું, એ પણ તેને જણાવી દેવું.” એવો તેનો વિચાર થયો. “તમો પરદેશીઓને હું કોઈ પણ પ્રકારે સહાયતા આપવાનો નથી. મગધદેશમાં યવનોના અધિકારની સ્થાપનાનો હું કદાપિ હેતુ થવાનો નથી.” એવું રાક્ષસે શાકલાયનને આપેલું ઉત્તર સિદ્ધાર્થના મુખેથી સાંભળતાં જ રાક્ષસવિશે આજીવનના મનમાં ધણો જ આદર અને પૂજ્યભાવ પ્રકટ્યો હતો. પરકીયોનો એકવાર આપણા દેશમાં

પ્રવેશ થવા દીધા, એટલે પછી તેમને પાછા કાઠી મૂકવાનું કાર્ય ધણું જ કઠિન થઈ પડે છે; કિંબહુના અશક્ય જ થાય છે, એમ કહીએ તોપણ ચાલે. કૌટિલ્યથી કદાચિત્ તે સાધ્ય થઈ શકે, એવો સંભવ હોય છે, પરંતુ કૌટિલ્ય બધાથી સાધી શકાતું નથી અને સર્વ કાળમાં કુટિલનીતિની સફળતા થઈ શકતી નથી. રાક્ષસે ધણા જ બળથી શાકલાયનની વિનતિનો અસ્વીકાર કર્યો, એમાં જ તેની ખરી મહત્તા દેખાઈ આવી. “રાક્ષસ કુટિલનીતિને જાણનારો નથી. અર્થાત્ એની નીતિ સરળ હોવાથી જ મારી કુટિલનીતિનો એ ભોગ થઈ પડ્યો. એનો પોતાના દૃઢ વિશ્વાસથી જ પરાજય થયો. રાજસચિવે અહોરાત્ર જે જાગૃતતા રાખવી જોઈએ, તે એણે રાખી નહિ અને પોતાના આસપાસના તથા હાથ નીચેના અધિકારીઓ સાથે જેટલા સૌમ્ય ભાવથી વર્તવું જોઈએ, તેટલા સૌમ્ય ભાવથી એ ન વર્ત્યો, એટલો જ એનો અપરાધ. પરંતુ એ દોષનું હવે પછીના નવા અનુભવથી નિવારણ થઈ જશે. પરમનિષ્ઠા—પોતાના સ્વામીમાં અને પોતાના દેશમાં પરમનિષ્ઠાનો મનુષ્યમાં જે મુખ્ય ગુણ જોઈએ, તે ગુણ એના અંગમાં રોમ રોમ વ્યાપી રહ્યો છે. ભાગુરાયણમાં એ ગુણનો સર્વથા અભાવ છે. જેવી રીતે ભાગુરાયણ મારા કુટિલનીતિમય ભાષણથી બદલી ગયો, તેવી રીતે રાક્ષસ કોઈ કાળે પણ બદલે તેમ નથી. માટે સચિવ-પદવી તો રાક્ષસને જ આપવાનો મારે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. હું એને ઘેર જઈને એને નાના પ્રકારે સમજાવીશ અને અન્તે એના મુખે હા ભણાવીને જ ત્યાંથી ઊડીશ, એટલી શક્તિ હજી મારામાં છે. રાક્ષસ વશ થાય અને તે તથા ભાગુરાયણ રાજ્યરથની ધુરા પોતાના રક્ષકભાગે ધારણ કરે, એટલે સર્વ વ્યવસ્થિત થઈ જાય. અન્દ્રગુપ્ત તો સારો અને રાજ્યકાર્યમાં નિપુણ છે જ, માટે એકવાર રાજ્યરથ સાવધાનતાથી ચાલવા લાગ્યો, એટલે પછી એ દિગ્વિજય તો અવશ્ય કરવાનો જ. હું તપશ્ચર્યાનો આરંભ કરું, ત્યાં સૂધીમાં એના દિગ્વિજયનો જયજયકાર ધ્વનિ મારા સાંભળવામાં આવે, એટલે પછી મારા જન્મની સાર્થકતા થઈ ચૂકી—મારા અવતાર કૃત્વની સમાપ્તિ થઈ.” એવા નાના પ્રકારના વિચારો કરતો કરતો આણક્ય પોતાની પર્યુકુટીમાં ગયો, અને ત્યાંથી અન્દ્રગુપ્તના મહાલયમાં ગયો. ત્યાં ગુરુશિષ્ય ઉભયનું કેટલીકવાર સૂધી સંભાષણ થયું અને ત્યાર પછી એક શિષ્યને સાથે લઈને આણક્ય રાક્ષસના મંદિર પ્રતિ જવાને ચાલતો થયો.

પ્રકરણ ૪૧ મું.

રાક્ષસ અને ચાણક્ય.

રાક્ષસ પોતાના મંદિરમાં ચિંતામાં નિમગ્ન થએલો બેઠો હતો. પોતાની આવી દુર્દશા શાથી થઈ, એનો વિચાર સદાના નિયમ પ્રમાણે તેના મનમાં ચાલતો હતો. “હું આવો અંધ કેમ બની ગયો? હું પુષ્પપુરીમાં જીવતો જાગતો બેઠેલો છતાં એકાએક આટલો મોટો ભયંકર પ્રાણનાશ-રાજકુળનો પ્રાણનાશ કરવાનો વ્યૂહ મારા જાણવામાં ન આવી શકે, તેવી રીતે મારાં જ માણસોને ફેડીને રચ્યો અને તેને યથાસ્થિત પાર પાડ્યો, તે મનુષ્ય કેટલો બધો મહાન્ બુદ્ધિમાન્ હોવો જોઈએ! અને તેના પ્રમાણમાં હું કેટલો બધો દુર્બળ, કેટલો બધો મૂર્ખ!!” એવા વિચારો એક પછી એક રાક્ષસના મનમાં આવતા જતા હતા. “જે દિવસે રાજા ધનનન્દ મુરાદેવીના મહાલયમાં ગયો, તે દિવસથી જ રાજાના નાશનું ખીજ રોપાઈ ચૂક્યું હતું. કુમાર સુમાલ્યનો જે દિવસે રાજ્યાભિષેક થયો, તે દિવસે ખીજનું બંધિવાનો સાથે મુરાદેવી-દુષ્ટ મુરાને પણ બંધનમુક્ત કરવામાં આવી, એ જ પ્રથમ મોટી ભૂલ થઈ. પરંતુ એને ભૂલ પણ કેમ કહી શકાય? કારણ કે, મુરા આટલાં અને આવાં ભયંકર કાવત્રાં રચશે, એની કાઠને સ્વપ્ને પણ કલ્પના હતી નહિ. ઠીક-જે થવાનું હતું તે થયું. પણ હવે શું કરવું? આજે આટલાં વર્ષો થયાં જે યવનોને દૂરના દૂર રાખ્યા છે અને મગધદેશમાં જેમનો પદસંચાર થવા દીધો નથી, તેમને અહીં પ્રવેશ કરવાનો આ સ્વાભાવિક પ્રસંગ મળશે કે શું? પર્વતેશ્વરને ખોટાં પત્રો લખી તે થોડા સૈન્ય સાથે આવે એવી યુક્તિ રચીને તેને પકડ્યો, એ કાર્ય જેટલું સરળ હતું, તેટલું સરળ પોતાના પિતાને વિશ્વાસઘાતથી પકડવા માટે એમના પારિપત્યની પ્રતિજ્ઞા લઈ બેઠેલો મલયકેતુ સલૂક્ષસના સહાયક સૈન્ય સાથે મગધપર ચઢાઈ કરશે, તેને પાછો હાંકી કાઢવાનું કાર્ય નથી. તેને પાછો હાંકી કાઢવા જેટલી સેના મગધમાં નથી, એમ નથી-સેના વિપુલ છે; પરંતુ હમણાંના ચમકારિક પ્રસંગે એકલા ભાગુરાયણથી સૈન્યની વ્યવસ્થા જોઈએ તેવી કરી શકાશે કે નહિ, એની શંકા છે.” રાક્ષસના હૃસ્તમાં અત્યારે કોઈ પણ પ્રકારની સત્તા હતી નહિ. જેવી રીતે દર્ભને ઉખેડી નાખવામાં આવે છે, તેવી રીતે ચાણક્યે તેને રાજ્યવ્યવસ્થાની સત્તામાંથી ઉખેડીને દૂર નાંખી દીધો હતો. પરંતુ મગધદેશપર આપત્તિ આવવાના ઇન્દ્રો દેખાતાં જ તેના હૃદયના ચૂરેચૂરા થવા લાગ્યા. હવે શો ઉપાય કરવો, એની તેને સૂઝ ન પડી. અન્દ્રયુત્તને મગધના રાજા તરીકે માન્ય કરીને તેને સહાયતા કરવાની વાત તો તેના મનમાં આવી જ નહિ.

યવનોની સહાયતાથી મગધને જિતવા ચહાતા મલયકેતુને સહાયતા આપવી, એટલે પોતાના દેશને પોતાના હાથે જ યવનોના હાથમાં સોંપવો, એવું થતું હતું, અને એમ તો તેનાથી કાલત્રયે પણ બની શકે તેમ હતું નહિ. અર્થાત્ આવા પ્રસંગે શાંત થઇને બેસી રહેવા વિના તેનામાટે બીજા માર્ગ જ રહ્યો ન હોતો.

અનેક પ્રકારના વિચારો તેના મનમાં આવ્યા કરતા હતા. પરંતુ સ્વસ્થ થઈ બેસી રહેવાનો વિચાર પણ તેને રુચ્યો નહિ. તે ઘણો જ અસ્વસ્થ અને આકુળ વ્યાકુળ થઈ ગયો. એટલામાં “કોઈ આપને મળવામાટે આવ્યું છે” એવા પ્રતિહારીએ આવીને સમાચાર આપ્યા. “કોણ છે?” એવો રાક્ષસે પ્રશ્ન કર્યો, એટલે તેનું “કોઈ એક બ્રાહ્મણ અને તેની સાથે એક શિષ્ય છે,” એવું ઉત્તર મળ્યું. રાક્ષસે ક્ષણ બે ક્ષણ વિચાર કર્યો. એ બ્રાહ્મણ કોણ હશે, એ વિશે તેના તર્ક ચાલી શક્યો નહિ. કોઈ અતિથિ અબ્યાગત હશે, એમ ધારીને તેણે પ્રતિહારીને તેમને અંદર લાવવામાટેની આજ્ઞા આપી. આજ્ઞા અનુસાર પ્રતિહારી તે બ્રાહ્મણને અંદર લઈ આવ્યો અને રાક્ષસે ઉઠીને તેને માન આપી બેસવામાટે એક ઉચ્ચાસન દેખાણું. તે આસનપર તે બ્રાહ્મણના શિષ્યે મૃગચર્મ પાથર્યું. બ્રાહ્મણ બેઠો અને તેણે પોતાના શિષ્યને બહાર જઈને બેસવાની સાંકેતિક આજ્ઞા કરી. શિષ્ય ચાલ્યો ગયો. બ્રાહ્મણની મુખમુદ્રા ઘણી જ તેજસ્વી દેખાતી હતી. ચાણક્યના સ્વરૂપનું વર્ણન રાક્ષસે સાંભળેલું હતું, તેથી “એ ચાણક્ય તો નહિ હોય!” એવી પ્રથમ તેના મનમાં શંકા આવી. પરંતુ “ચાણક્ય મારે ત્યાં શામાટે આવે?” એવો બીજા વિચાર મનમાં આવવાથી પ્રથમની શંકાને તેણે દૂર કરી દીધી. બ્રાહ્મણ આસને બેઠા પછી રાક્ષસે પુનઃ તેનું અભિવંદન કરીને તેને નમ્રતાથી કહ્યું કે, “બ્રાહ્મણશ્રેષ્ઠ! આપની હું શી સેવા કરું? મારી કઈ સેવાથી આપને સંતોષ થવાનો સંભવ છે? કયા કાર્ય માટે આ રાક્ષસને ઘેર આપનું પધારવું થયું છે? કૃપા કરીને કહી સંભળાવો.”

એ સાંભળીને બ્રાહ્મણે કહ્યું કે, “અમાત્યરાજ!.....”

પરંતુ રાક્ષસે તેને વચમાં જ થોભાવીને કહ્યું કે, “બ્રહ્મણ! હું હવે અમાત્ય નથી. આ પુષ્પપુરીમાં થોડાક દિવસોથી જે એક હાહાકાર પ્રવર્તી રહ્યો છે, તે વિશે તો આપે સાંભળ્યું હશે જ. માટે હવે મને અમાત્યના નામથી શામાટે બોલાવો છો વાર?”

“એ હાહાકારથી તમારી અમાત્યપદવીને શો બાધ આવે તેમ છે? તમે તો પુષ્પપુરીના સિંહાસનના અમાત્ય છો જ. ઉપરાંત અમત્યની

પદ્મી ધરાવનારા પુરુષમાં જે યોગ્યતા હોવી જોઈએ, તે સર્વ યોગ્યતા તમારા અંગમાં છે, એટલે પછી તમને અમાત્યના નામથી શામાટે ન ઘોલાવવા વારુ? ખાસ હું તો તમને અમાત્ય જ ધારું છું, અને તેથી હું તો તમને અમાત્યના નામથી જ ઘોલાવવાનો!" આંણુક્યે તેના મતનું ખંડન કર્યું.

એટલું કહીને તે બ્રાહ્મણ કિંચિત્ થોભી ગયો. સર્વથા અસ્ખલિતા અને આજ્ઞા કરવામાં જ યોગ્યવાયોગ્ય એ બ્રાહ્મણની વાણી કાને પડતાં જ રાક્ષસ સ્તબ્ધ થઈ ગયો. બ્રાહ્મણે પોતાના ઘોલાવાનું કાર્ય આગળ ચલાવ્યું:-

“અમાત્યરાજ! મારી અહીં એક કુટિલ પુરુષ તરીકે ખ્યાતિ થએલી છે અને લોકો મને કૌટિલ્યના નામથી ઘોલાવવા લાગ્યા છે, એમ પણ મારા સાંભળવામાં આવ્યું છે. જે કાર્ય કુટિલતાથી જ સધાય તેવું હોય, તેને કુટિલતાથી જ સાધવું જોઈએ; તેમ જ સરળતાથી થઈ શકતું હોય, તે કાર્યની સિદ્ધિ સરળતાથી જ કરવી જોઈએ; એ મારો સિદ્ધાન્ત છે અને એ મારી નીતિ છે. તમને અમારા પક્ષમાં લેવા માટે સરળતા વિના હવે ખીજો કોઈ ઉપાય નથી અને આ મગધનું રાજ્ય તમારા વિના ચાલવાનું નથી. મગધરાજ્યરથની ધુરાને ધારણ કરવા માટે તમારા જેવા જ પુરુષ યુગવની આવશ્યકતા છે. એ સધળાનો વિચાર કરીને જ આજે હું સરળતાથી તમારા સંગે વાતચિત કરવા માટે આવેલો છું.” બ્રાહ્મણે પોતાના કાર્યનો ઉપક્રમ કર્યો.

એ બ્રાહ્મણ કોણુ દરે, એ વિશે હવે રાક્ષસના મનમાં શંકા રહી નહિ. તેને આજ્ઞાપતાં જ પ્રથમ તો જાડીને તેને કાઠી મૂકવાનો અને રાજ-ધાતક પુરુષ સાથે કોઈ પણ વાત ન કરવાનો તેનો વિચાર થઈ ગયો; પરંતુ ત્વરિત જ પોતાને ત્યાં આવેલા અભ્યાગતનું આવી રીતે અપમાન કરવું યોગ્ય નથી, એમ તે શ્રદ્ધાળુ રાક્ષસના મનમાં વિચાર આવતાં તે કોઈ પણ યોલ્યો નહિ અને આંણુક્યના મુખનું એક ધ્યાનથી અવલોકન કરતો ઉભો રહ્યો.

પોતાના પ્રથમ બાષણનું સારું પરિણામ થએલું જોઈને આંણુક્ય આગળ વધીને કહેવા લાગ્યો કે, “અમાત્યરાજ! તમારા સ્વભાવમાં સરળતા છે, એટલે હું પણ સરળ ભાવથી જ અહીં સમાધાન કરવાને આવેલો છું. નન્દે મારું અપમાન કર્યું, તેથી મેં તેનો મૂળ સહિત નાશ કર્યો. તમારી જે કે તેનામાં પરમ નિષ્ઠા છે, પણ હવે તમારી એ નિષ્ઠા તમે અન્દ્રગુપ્તને અર્પણ કરો. તમારી નિષ્ઠાનું તે સારું મૂલ્ય આંકશે.”

આહ્વાણનું એ ભાષણ સાંભળીને રાક્ષસે પોતાના કપાળમાં વળ ચઢાવ્યા. એ આહ્વાણુ વિશે હવે તેના મનમાં સંશય તો રહ્યો નહોતો જ. એટલે તે એકદમ તેને કહેવા લાગ્યો કે, “શું, રાજવંશનો ધાત કરીને પેલા વ્યાધ-પુત્રને રાજ્યાસને એસાડનારો ચાણક્ય તે તું જ કે? હા હા—નહિ તો મારે જ ઘેર આવીને મારી સાથે આટલી બધી ધૃષ્ટતાથી ખીજું કોણુ ભાષણુ કરી શકે? સર્વદા કુટિલતાથી વર્તનારા મનુષ્યો પ્રસંગવિશેષે સરળતાનો વેશ ધારણુ કરે, એ પણુ કુટિલનીતિનો જ એક પ્રકાર છે. મારી સરળતાની તું આટલી બધી પ્રશંસા શા માટે કરે છે? મારી અંધતાનાં મને કેવાં ફળો મળ્યાં છે, તે વિશે મોઢા મોઢ મેણાં મારવાને જ તું અહીં આંવ્યો છે કે શું? ઠીક ઠીક; પરંતુ, જો કે મારી અંધતાનો લોકાને આટલો અનુભવ થઈ ચૂકેલો છે, છતાં પણુ તું મને પાછો અંતઃકરણુપૂર્વક અમાત્ય પદવી આપવાને આવે, એ સત્ય કરીને માનું એટલો બધો હું અઘાપિ અંધ થએલો નથી. તું અહીં શા કારણથી આવેલો છે, તે હું સારીરીતે સમજી શકું છું. મારાં નેત્રોમાં કેવી રીતે ધૂળ નાંખીને તેં મને આંધળો બનાવ્યો છે, તે પોતાના મુખથી કહી સંભળાવી પોતાની આત્મશ્લાઘા અને મારી પ્રજ્ઞેતી કરવાને જ અહીં તારી પધરામણી થએલી છે. પરંતુ એમાં તારો દોષ નથી. જ્યારે મારી બુદ્ધિની નિર્બળતાથી મારા હાથે જ મેં પોતાનો ફજેતો કર્યો છે, તો તું પોતાની બડાઈ મારીને મને ચીડવવાનો પ્રયત્ન શા માટે ન કરે? પણુ ચાણક્ય! પોતાની કુટિલનીતિથી મેળવેલા વિજયની મારા સમક્ષ પ્રશંસા કરી મને લજ્જિત કરવાથી તારા મનમાં જેટલું સમાધાન થવાનો સંભવ છે, તેના કરતાં મારા એ પરાજયની કથા હું જ તને કહી સંભળાવું તો તેના કરતાં પણુ તારા હૃદયમાં અધિક સંતોષ થવાનો સંભવ છે. મુરાદેવીના મહાલયમાંની એક દાસીને મેં દ્વિતિકા બનાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો, તે દાસીને તેં મારા મંદિરમાંની પોતાની ગુપ્ત દ્વિતિકા બનાવી અને તેની સહાયતાથી તેં મારા અનુચર હિરણ્યગુપ્તને—નહિ, મારા જમણા નેત્રને—ફેણ્યો અને તે દ્વારા.....”

રાક્ષસ એવી જ રીતે આગળ બોલવા જતો હતો, એટલામાં ચાણક્યે તેને વચમાં જ કહ્યું કે, “અમાલ્ય! એવી તેવી વાતોનો પુનઃ ઉચ્ચાર કરીને વિનાકારણુ હૃદયમાં ઉદ્દેગનો વધારો શા માટે કરો છો! હું ખરેખર કહું છું કે, તમને સતાવવાને નથી જ આંવ્યો.”

“ત્યારે મહારાજ! આપે આટલો બધો શ્રમ શાને લીધો?” રાક્ષસે પૂછ્યું.

“તમે અન્દ્રગુપ્તના અમાત્યપદને વિભૂષિત કરો અને રાજ્યશકટને ચલાવવાનો ભાર પોતાને શિરે લ્યો—અર્થાત્ મગધદેશની પૂર્વ પ્રમાણુ અથવા

તેથી પણ વધારે સારી વ્યવસ્થા કરો; એટલા માટે જ મેં અહીં આવવાનો શ્રમ લીધો છે. સમજ્યા?" ચાણક્યે ખુલાસો કર્યો.

"એટલે કે જે વાર્તા કાલત્રયે પણ બનવાની નથી, તે સિદ્ધ કરવામાટે જ આપે અહીં પધારવાનો શ્રમ લીધો છે, એમ જ કહી શકાય." રાક્ષસે જવાબ આપ્યો.

"ક્રમ વારુ? કાલત્રયે પણ એ વાર્તા બનવાની નથી, એટલે શું?" ચાણક્યે પૂછ્યું.

"રાક્ષસના અનુચર હિરણ્યગુપ્તને ફેડવો અને રાક્ષસને પોતાને ફેડવો, એ બે કાર્યો સર્વથા ભિન્ન છે." રાક્ષસે પોતાની દૃઢતાનું દર્શન કરાવ્યું.

"તે હું સારીરીતે જાણું છું. પરંતુ મગધનું રાજ્ય યવનોના હસ્તમાં ન જાય, તો વધારે સારું; એવી આપની ઇચ્છા છે, અને યવનો તો ચઢાઈ કરવાની તૈયારી કરી રહ્યા છે, એનો કાંઈ વિચાર છે?" ચાણક્યે પોતાના કપટબળનો વિસ્તાર કરવા માંડ્યો.

"મારે એનો વિચાર શાને રાખવો જોઈએ વારુ? અચારે મગધદેશની સત્તાના જે જે અધિકારીઓ છે, તેઓ એનો પ્રતિકાર કરવાને સર્વ રીતે સમર્થ છે." રાક્ષસે માર્મિક ઉત્તર આપ્યું.

"કદાચિત્ તેઓ સમર્થ હશે, છતાં પણ તેમને તમારી સહાયતાની આવશ્યકતા છે; અને તેથી જ મારે અચારે અહીં આવવું પડ્યું છે." ચાણક્યે વાક્યનું અનુસંધાન કર્યું.

"નન્દવિના બીજા કોઈની પણ સેવા ન કરવી, એવી મારી પ્રતિજ્ઞા છે." રાક્ષસે કહ્યું.

"એટલે મગધદેશની-પાટલિપુત્રની પણ સેવા નથી કરવી કે?" ચાણક્યે પૂછ્યું.

"કદાચિત્ ન પણ કરું! યવનોને પણ જઈ મળું! મારો નિયમ નથી!" રાક્ષસે કહ્યું.

"યવનોને મળી જવું, એ વાત આપનાથી કોઈ કાળે પણ બનવાની નથી, એવો અમારો દૃઢતમ નિશ્ચય થઈ ગયો છે. માટે આપનાં આવાં વચનોથી અમે ભ્રમિષ્ટ થવાના નથી જ." ચાણક્યે પોતાની દીર્ઘદષ્ટિતાનો અનુભવ કરાવ્યો.

"આપનો એવો દૃઢતમ નિશ્ચય શાથી થયો? એ નિશ્ચય થવાનું કાંઈ મોટું કારણ હોવું જોઈએ." રાક્ષસે જણાવે પોતે શંકાશીલ હોય, તેવા ભાવથી કહ્યું.

“કારણ? આપનું પોતાનું જ લાભણુ. ખીજું કારણ કયું હોય?”
ચાણુક્યે કહ્યું.

“મારું પોતાનું જ લાભણુ? મેં કોઈ દિવસે એ બાબત સંબંધી વિચારો
કાઠને પણ જણાવ્યા નથી.” રાક્ષસ વળી પણ અભિમાનમાં તણાવ્યો.

“કાઠને પણ નહિ? શાકલાયનને પણ નથી જણાવ્યા?” ચાણુક્યે
ચોરી પકડી.

“શું શાકલાયને મારા અને તેના વચ્ચે જે વાતચિત થઈ હતી, તે
આવીને તમને સંભળાવી છે કે? ત્યારે તો એણે અધી વાત કહી હશે નહિ?”
રાક્ષસે પ્રશ્ન પૂછ્યો.

“તેણે પોતે તો એક શબ્દ પણ નથી કહ્યો.” ચાણુક્યે ટુંકા જવાબ
દીધો.

“ત્યારે તો મારા મંદિરના અંતર્ભાગ પર્યન્ત આપના ગુપ્ત દૂતોનો સંચાર
થએલો છે, એમ જ કહી શકાય. કહો, ત્યારે હવે વિશ્વાસ કેનો રાખવો?
મારા અધા પરિચારકો કૃતદ્ધન થઈ ગયા! વાહ—ચાણુક્ય! વાહ! તમે પ્રપંચ—
પરાયણુ તો પૂરેપૂરા છો, એમાં કશી શંકા નથી.” રાક્ષસે પોતાના પરાજયનો
સ્વીકાર કર્યો.

“એ સમાચાર આપનાર તમારો કોઈપણ અનુચર નથી, માટે વ્યર્થ
કોઈનામાં શંકા ધારશો નહિ. કિન્તુ શાકલાયન સાથે આવેલો સંવાહક તે
મારા દૂતોમાંનો જ એક હતો. તેણે જ મને અધા વૃત્તાન્ત કહી સંભળાવ્યો.
હવે તમારે જે કરવું હોય, તે કરવાને તમે પૂર્ણ રીતે સ્વતંત્ર છો.” ચાણુક્યે
બેદનો પડદો ખોલી નાંખ્યો.

ચાણુક્યનો એ છેલ્લો ખુલાસો સાંભળીને રાક્ષસ સર્વથા સ્તબ્ધ
થઈ ગયો. “શાકલાયન સાથે આવેલો સંવાહક ચાણુક્યનો ગુપ્ત દૂત હતો
અને શાકલાયન તે જાણી ન શક્યો, એ ચાણુક્યની કેટલી અધી ચતુરતા!
ચતુરતાની સીમા!” એવી જાતના ઉદ્ગારો તે મનસ્વી જ કાઢવા લાગ્યો.
ત્યારપછી તેણે ચાણુક્યને કહ્યું કે;—

“શાકલાયનને પણ મેં બનાવવાનો જ પ્રયત્ન કર્યો હોય તો?”

“તો ઈશ્વરજાણુ! પણ અનુભવ તો એમ કહેતો નથી. ગમે તેમ હોય,
પણ અમાત્યરાજ! હવે બનેલી સર્વ ખીનાઓનું વિસ્મરણુ કરીને તમે
અન્દ્રગુપ્તના સચિવપદનો સ્વીકાર કરો. નન્દના સમયમાં તમારો જેટલો અધિ-
કાર હતો, તેમાં અને તમારા હવે પછી થનારા અધિકારમાં લેશ્વમાત્ર પણ
અંતર રહેશે નહિ. કુટિલ નીતિ પણ સદા સર્વદા એક સરખી રીતે લાભ-

કારિણી થઈ નથી શકતી. તમારા વિશે લોકોનાં મનમાં જે ખરાબ વિચારો ઠસાઈ ગયા છે, તે ઘડીના છટ્ટા ભાગમાં નીકળી જશે—તેમના નીકળી જવામાં જરાપણ વિલંબ લાગશે નહિ. તમે એ તો જાણો જ છો કે, લોકોનાં મતો અને ગાડરિયો પ્રવાહ એ બંનેનો સ્વભાવ એક સરખો જ છે. તમારા માટે કોઈના પણ મનમાં વૈષમ્ય નથી. મારો દ્વેષ નન્દમાટે હતો—મારા અપમાનનું પરિમાર્જન કરવા માટે મારે તેના વંશનો નાશ કરવાનો હતો અને તે મેં કર્યો છે. હવે મારે આ રાજ્ય સાથે કરો પણ સંબંધ નથી. તમે આજે એનો સ્વીકાર કરવાનું વચન આપો, એટલે કાલે હું તપશ્ચર્યા માટે હિમાલયની કોઈ એક કંદરામાં ચાલ્યો જાઉં, એટલો જ વિલંબ રહ્યો છે. મારા મનમાં માત્ર એક જ ખીલ ધર્યો છે, અને તે એ કે, તમારે આ યવનોને ગાંધારદેશથી પણ પેલી તરફ હાંકી કાઢવા. ચન્દ્રગુપ્ત ધીર અને શૂરવીર પુરુષ છે, એટલે તમારા જેવાની જે એને સહાયતા મળશે, તો એ કાર્ય ચપટી વગાડવા જેટલા સમયમાં જ સિદ્ધ થઈ જશે. તમે એમના અધિકારની છાયાતળે તક્ષશિક્ષામાં કદાપિ રહેલા નથી, નહિ તો એઓ ત્યાંના ગરીબ ગુરખા ઉપર કેટલો બધો જુલમ અને અત્યાચાર કરે છે, તે તમે કાંઈક જાણી શક્યા હોત.” ચાણક્યે પાછા પોતાના હેતુને સિદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

ચાણક્ય અંતે રાક્ષસ સાથે એવા સદ્ભાવથી અને હૃદયના સત્ય ઉત્સાહથી બોલવા લાગ્યો, કે તેથી રાક્ષસ ચન્દ્રગુપ્તના સચિવપદને સ્વીકારશે, એવાં સર્વ ચિન્હો તેની મુખમુદ્રામાં જણાયાં. પણ થોડીવાર રહીને રાક્ષસે ઉત્તર દીધું કે, “ચાણક્ય! મારા સ્વામીનો અને તેના કુળનો જે ઘાત કરનાર હોય, તેની સાથે મારે એક શબ્દ પણ બોલવો જોઈએ નહિ. એ નિયમનો ભંગ કરી આટલા સમયથી હું તમારી સાથે વાચાળપણું કર્યા કરું છું, એ માટે મારા હૃદયમાં ધણો જ પશ્ચાત્તાપ થાય છે. છતાં પણ તમે જ્યાં સૂધી યવનોના પ્રહારથી મગધદેશને બચાવવાનો યત્ન કરશો, ત્યાં સૂધી હું તમારા કોઈ પણ કાર્યમાં વિઘ્નકર્તા થઈશ નહિ; એ નિશ્ચય—પૂર્વકે માનવું. તમે મને સચિવ બનાવવા ઇચ્છો છો, તે માત્ર એટલા માટે જ ને? તો તેનું હું વચન આપું છું કે, યવનો સાથે મળીને હું તમને કશી પણ અડચણ કરવાનો નથી અને તમારો ભેદ તેમને જણાવવાનો નથી. ખરું પૂછો તો અત્યારે મારા હાથમાં છે પણ શું, કે હું એવા કોઈ પ્રયત્ન કરી શકું? એટલે મારું આ આશ્વાસન પણ નિરર્થક જેવું જ છે; છતાં પણ તમે જ્યારે મારી પૂઠે જ પડ્યા છો, ત્યારે આ વચન આપવું પડે છે. નહિ તો હવે મારો ભાર શો?”

“અમાત્યરાજ! આવાં વચનો ન ઉચ્ચારો. મેં તમને પ્રસાવ્યા અને પોતાના વિશ્વાસુ સ્વભાવથી તમે વધારે પરાજિત થયા, એ ખરું; પણ તેથી તમારી કોંમત હું નથી જાણતો, એમ તમારે ધારવું નહિ. હું તમારી ખરી યોગ્યતાને સારી રીતે જાણું છું અને તેથી જ એકવાર પ્રથમ મેં તમને ભાગુરાયણદ્વારા વિનતિ કરાવી હતી. ત્યાર પછી બનાવટથી ચન્દનદાસને વધસ્થાનમાં લઈ જવાનું નાટક બજવ્યું અને મિત્રસ્નેહથી જે તમારું મન વળે, તો વાળવું, એવો પ્રયત્ન કર્યો. પણ જ્યારે એ પ્રયત્ન પણ નિષ્પ્રજ થયેલો જાણ્યો, ત્યારે તમારો શત્રુએ સાથે મળી જવાનો તો વિચાર નથી? એવી શંકા થતાં તેના નિવારણ માટે સિદ્ધાર્થકને સંવાહકને વેષ આપીને તે દ્વારા શાકલાયનને શીશામાં ઉતાર્યો અને તે તમારે ત્યાં આવે એવી વ્યવસ્થા કરીને એ વિષયમાં પણ તમારી પરીક્ષા કરી લીધી. અર્થાત્ મગધદેશ વિશેની પ્રીતિ અને યવનો પ્રતિના દ્વેષને તમારા અંતઃકરણમાં જોઈએ તેટલી પ્રખળતા સહિત નિવાસ છે, એ સારી રીતે જાણી લીધું અને ત્યારપછી જ હું પોતે અહીં તમને વિનતિ કરવાને આવ્યો છું. એ સઘળી બાબતોપરથી તમારી સહાયતાની અમે કૃતલી બધી યોગ્યતા સમજીએ છીએ, એનો વિચાર તમારે જ કરી લેવો. હવે તો મારી વિનતિને માન આપી, ચન્દ્રગુપ્તના સચિવપદને દીપાવશે ને? કે હજી પણ કાંઈ વાંધો છે?” ચાણક્યે ધીમે ધીમે બધા ભેદ ભાંગી નાંખ્યો.

“ચાણક્ય! હું તમને અનેક વાર કહી ચૂક્યો છું કે, નન્દવિના હું ખીજા કોઈની પણ સેવા કરવાનો નથી. માટે હવે તમે વ્યર્થ આગ્રહ શા માટે કરો છો? મારી પ્રતિજ્ઞા કરતાં ખીજા કોઈ પણ વસ્તુ આ વિશ્વમાં મને પ્રિય નથી.” રાક્ષસે આટઆટલું થયા છતાં પણ પોતાનો નિશ્ચય જ કાયમ રાખ્યો.

“બહુ સારું. આપ પોતાની એ પ્રતિજ્ઞાનું તો એકનિષ્ઠાથી પાલન કરશો ને? નન્દનો જ કોઈ વંશ જ પાટલિપુત્રના સિદ્ધાસને જેસે, તો તેના સચિવ થઈને તેની સેવાનો તો સ્વીકાર કરશો ને?” ચાણક્યે કહ્યું.

“હા-મારી એ પ્રતિજ્ઞા દૃઢ છે. જે નન્દનો કોઈ પણ વંશ જ મળી આવશે, તો અત્યંત આનંદથી હું તેની સેવાનો સ્વીકાર કરીશ. ચાણક્ય! તમે જે કે કુટિલ નીતિમાં નિપુણ છો, પણ હું તમારી કુટિલ નીતિની જરા રતિ પણ ભીતિ ન કરતાં સ્પષ્ટતાથી કહી દઉં છું કે, જે કોઈ નન્દવંશનો નાનામાં નાનો અંકુર પણ મારા જેવામાં આવશે, તો તો હું તેનું કાયા, વાચ્યા અને મનથી સંરક્ષણ કરીશ. તેના લાભમાટે ગમે તેવા કનિકમાં

કઠિન પ્રયત્નો કરીશ અને તારા ચન્દ્રગુપ્તનો ઉચ્છેદ કરીને મગધના સિંહાસને તેની સ્થાપના કરી તેનો સચિવ થઇશ.” રાક્ષસે યથાર્થ ઉત્તર આપ્યું.

રાક્ષસનું એ ભાષણ સાંભળીને ચાણક્ય હસ્યો. તેની એ ચેષ્ટાથી રાક્ષસને જરાક મારું લાગ્યું અને તેથી તે વળી પણ ચાણક્યને ઉદ્દેશીને કહેવા લાગ્યો કે, “ચાણક્યદેવ! તમે આનંદથી હાસ્ય કરો. હું સારી રીતે સમજું છું કે, હું જે બોલું છું, તે તમને અશક્ય લાગવાથી જ તમે મારું હાસ્ય કરો છો.”

“તમારા સમજવામાં ભૂલ છે.” ચાણક્યે રાક્ષસને કહ્યું. “તમે કહો છો, તે વાત સર્વથા શક્ય છે, અને તેથી જ હું હસું છું. અશક્ય લાગવાથી હસતો નથી.”

“તમારો આ બચાવ પણ મારા પરિહાસનું જ એક રૂપ છે. કારણ કે, આજનું મારું આ બોલવું તે શશશૃંગના ધનુષ્યને ધારણ કરનાર અને આકાશપુષ્પના ગુચ્છને ધરનાર વંધ્યાપુત્ર મળ્યો હતો, એ વાક્ય જેવું જ અશક્ય છે. એ હું પોતે પણ સારી રીતે જાણી શકું છું, ત્યારે તમને એ અશક્ય જણાય એમાં આશ્ચર્ય તે શું?” રાક્ષસે પોતાના અંતઃસ્થ ભાવનું પ્રતિપાદન કર્યું.

“આપ માનો કે ન માનો, પણ અમને એમાં એટલી બધી અશક્યતા દેખાતી નથી. આપ કહો તો એ મારા વિચારને હું સિદ્ધ કરી શકું તેમ છે.” ચાણક્યે કહ્યું.

રાક્ષસ એના ઉત્તરમાં કોઈ પણ ન બોલતાં ખિન્ન વદને તેને જોઈ રહ્યો.

એટલે ચાણક્ય તેને કહેવા લાગ્યો કે, “અમારજાજ! હું માત્ર એક જ સવાલ આપને પૂછવાનો છું. તે એ કે, જે નંદવંશનો કોઈ અંકુર તમારા જ્ઞેવામાં આવે, તો તેના પક્ષમાં રહી તેને પાટલિપુત્રના સિંહાસને સ્થાપીને તેની સચિવપદવીને સ્વીકારવાનો આપનો નિશ્ચય તો ડગમગવાનો નથી ને? એ પ્રતિજ્ઞાના પાલનમાં તો કોઈ પણ પ્રકારનો પ્રલવાય નહિ આવે ને?”

“અનેકવાર કહ્યું કે નહિ. વારંવાર એનો એ પ્રશ્ન શામાટે પૂછો છો?” રાક્ષસે કંટાળીને કહ્યું.

“વારંવાર એ પ્રશ્ન એટલામાટે પૂછું છું કે, નંદના કોઈ પણ અંકુરને લાવી તમારા સમક્ષ ઊભો રાખી જે ચન્દ્રગુપ્તનો અસ્વીકાર કરતા હો તો આનો સ્વીકાર કરો, એવી મારે તમને વિનતિ કરવાની છે. પણ એમ કરવા પહેલાં આ એક વસ્તુ હું તમને બતાવું છું તે જુઓ. આ શું છે? રક્ષાબંધન કે નહિ?”

એમ કહીને ચાણક્યે પોતાપાસેનું રક્ષાબંધન રાક્ષસના હાથમાં આપ્યું અને તેને જોઈને રાક્ષસ આશ્ચર્યચક્રિત થઈ ગયો. તે આશ્ચર્યના ભાવથી જ કહેવા લાગ્યો, “હા-આ રક્ષાબંધન છે અને તે નન્દના વંશનું જ છે. જે રાજા સિંહાસનનો અધિકારી હોય, તેને ત્યાં જો પુત્રનો જન્મ થાય અને તે પ્રથમ પુત્ર હોય, તો તેના મણિબંધન પર આવું રક્ષાબંધન બાંધવાની પુરાતન રીતિ છે. પણ તમારું આ રક્ષાબંધનવિશે શું કહેવું છે?”

“જે કહેવાનું છે તે કહું છું. શારદત્! જરા અહીં આવને.” આજ્ઞા સાંભળીને ચાણક્યનો શિષ્ય શારદત્ બહાર ઉભો હતો, તે અંદર આવ્યો. તેને ચાણક્યે રાક્ષસ સમક્ષ ઉભો રાખ્યો, અને તેને પોતાના જમણા હાથની રેષા ઉઘાડી રાખવાની આજ્ઞા કરીને કહ્યું કે, “રાક્ષસ! આ જુઓ, આ બાળકની હસ્તરેખાનું ધ્યાનપૂર્વક અવલોકન કરો. તમે સામુદ્રિક ચિન્હોને સારી રીતે જાણખી શકો છો, તેથી જ આ ચિન્હો તમને બતાવું છું. આ બધાં ચિન્હો ચક્રવર્તી રાજા થવાનાં છે કે નહિ, તે કહો જોઈએ.”

“હા-છે.” એટલું બોલીને રાક્ષસ ગભરાટમાં પડી ગયો. હવે પછી ચાણક્ય શું કરવાનો છે, એનું તેનાથી અનુમાન કરી ન શકાયું.

“રાક્ષસરાજ! હવે તમે જ વિચાર કરો, કે જે ખરો રાજાખીજ પુરુષ ન હોય, તેની હસ્તરેષા આવી હોઈ શકે ખરી કે? ન જ હોય.” ચાણક્ય બોલ્યો.

રાક્ષસે એનું કાંઈ પણ ઉત્તર આપ્યું નહિ.

એટલે ચાણક્યે પોતાના ભાષણનું અનુસંધાન કરતાં કહ્યું કે, “અમાલ્ય-રાજ! હવે પોતાની પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કેમ નથી કરતા વારું? આ તમારા સમક્ષ બિંબો રહેલો બાલક તે નન્દવંશનો અંકુર છે, એના જન્મ સમયે એના મણિબંધન પર આ રક્ષાબંધન બાંધેલું હતું. એના અહો સારા હોવા છતાં પણ એક અનિષ્ટ અહની દશાથી એના જન્મ પછી આયુષ્યના પ્રથમ બાર વર્ષ દારિદ્ર્યમાં ગાળવાં પડ્યાં છે. એની માતા તે વ્યાધ-રાજાની કન્યા હતી. ભાગુરાયણે વ્યાધરાજાને જિતી તેની કન્યાને હરી લાવી ધનાનંદને અર્પણ કરી હતી. ધનાનંદે તેનાથી ગાંધર્વવિવાહ કર્યો અને તેના ઉદરથી એક પુત્ર દિપન્ન થયો. અહદશાના પ્રભાવથી તમે તેના જન્મવિશે સંશયશીલ થયા અને તેને મારી નાંખવામાટે અરણ્યમાં મોકલાવી દીધા. પરંતુ ભવિષ્યમાં તેને ચક્રવર્તીની પદવીએ ચઢાવનારા અહોની પ્રબળતાથી તેને મારવા માટે નિયત થયેલા મારાઓના હૃદયમાં દયા આવવાથી તેના પ્રાણ બચ્યા. તેમણે તેને હિમાલયના એક અરણ્યમાં છોડી દીધા

અને ત્યાર પછી ધર્મકર્મસંયોગે તે એક ગોવાળિયાને હાથ લાગ્યો. ગોવાળકને ત્યાં આર તેર વર્ષ કાઢ્યા પછી તે મારી દષ્ટિએ પડ્યો. એટલે તેનાં રાજચિન્હોને જોઈ એક રાજકુમારને મળવું જોઈએ તેવું શિક્ષણ આપવાના હેતુથી મેં તે ગોવાળક પાસેથી તે બાળક માગી લીધા. તે બાળક હાલમાં મારા તાબામાં છે, તેનો તો તમે પોતાની પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે સ્વીકાર કરો. એમાં તો કાંઈ દોષ જેવું નથી ને?”

આ બધા વૃત્તાંત સાંભળીને રાક્ષસ ઘણો જ ગભરાટમાં પડી ગયો—તેને આ બેદોથી ભરેલા અટપટા નાટકની કાંઈ પણ સમજ પડી નહિ. એટલે ચાણુક્ય પુનઃ તેને સંબોધીને કહેવા લાગ્યો કે, “અમાત્યરાજ! હવે કાંઈ પણ ઉત્તર કેમ આપતા નથી? મારો વૃત્તાન્ત તમને અસત્ય તો નથી લાસતો ને? અને જો અસત્ય લાસતો હોય, તો પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ કરવાની ઇચ્છા તો નથી થતી ને?”

ચાણુક્ય! આ બાળકની હસ્તરેખાનાં ચિન્હો તો બધાં ચક્રવર્તી થવાની જ સૂચના આપે છે, અને આ રક્ષાબંધન પણ નન્દનું જ છે; પરંતુ.....”

“હવે પરંતુ શું?” રાક્ષસને બોલતો અટકાવી ચાણુક્યે ઝટકો માર્યો.

“આ ધૃતનાનન્દનો ... આવાર ... રાક્ષસનાં મારવા ... કલાવલી બાળક આ જ છે, એની ખાત્રી થવી જોઈએ.” રાક્ષસે કહ્યું.

“જેણે એ બાળકનું અરણ્યમાં આર વર્ષ પર્યન્ત પાલન કરેલું છે, તે ગોવાળિયો ખાત્રી આપવા માટે હજી જીવતો છે, અને તે અત્યારે પાટલિપુત્રમાં જ છે. જો તમારી ઇચ્છા હોય, તો તેને બોલાવીએ; પરંતુ પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે હવે તમારાથી આનો અસ્વીકાર થવાનો નથી. આપના વચનનું પાલન થવું જ જોઈએ.”

ચાણુક્યના એ શબ્દોનો રાક્ષસે ઘણી વાર સૂધી વિચાર કર્યો ને ત્યાર પછી કહ્યું કે, “ચાણુક્ય! જે મુરાર્યે પ્રત્યક્ષ પોતાના પતિનો ઘાત કર્યો તેના પુત્રનો સ્વીકાર કરતાં મારું હૃદય ચીરાઈ જાય છે; પરંતુ આના વિના હવે નન્દનો બીજો કોઈ પણ અંકુર ન હોવાથી નિરુપાયે હું એનો સ્વીકાર કરું છું. પણ હું આવો બલહીન થએલો હોવાથી એની સેવામાં રહેવા છતાં પણ મારાથી એનું શું હિત સાધી શકાવાનું હતું; એનો જ મારા મનમાં વિચાર થયા કરે છે?”

“ધારશો તો એને જ તમે મગધના રાજ્યસિંહાસને બેસાડી શકશો.”

“કૃપી રીતે, બ્રહ્મદેવ?” રાક્ષસે હસીને પૂછ્યું. તેને તો આ બધું ટીખળ જેવું જ લાસતું હતું કે કેમ, તે તો પરમાત્મા બાણે.

“કાઈની પણ સહાયતાથી.” ચાલુક્યે પ્રત્યુત્તર આપ્યું.

“આવી પડતીના સમયમાં મને સહાયતા પણ કોણ આપવાનું હતું? માટે આપની કલ્પના યોગ્ય નથી.” રાક્ષસે નિરાશા બતાવી.

“જો ઇચ્છા હોય તો સહાયતા અત્યારે ને અહીં જ મળી શકે એમ છે. મારી કલ્પના યોગ્ય જ છે. હું આપને સહાયતા આપી શકું તેમ છે.” ચાલુક્યે કહ્યું.

“કમ, ચન્દ્રગુપ્તનો અને આપનો સંપ તૂટી ગયો કે શું? તેને ત્યાગી દેવાની તો તમારી ઇચ્છા નથીને?” રાક્ષસે ઉપહાસ્ય કર્યું.

“ના—તેવું કાંઈ પણ નથી. આને અને ચન્દ્રગુપ્તને—બન્નેને આપણે પાટલિપુત્રના સિંહાસને સ્થાપિત કરીશું. એટલે પછી કાંઈ ચિન્તા જેવું નહિ રહે.” ચાલુક્યે દ્વિઅર્થી બાપણુ કર્યું.

“એટલે?” રાક્ષસે એનો ભેદ ન સમજવાથી પ્રશ્ન કર્યો.

“એટલે શું? આ બાળક તે જ ચન્દ્રગુપ્ત છે!” ચાલુક્યે ભેદને તોડીને માર્ગને સરળ બનાવી દીધા.

રાક્ષસ આશ્ચર્યમાં લીન થઈ ગયો.

ઉપસંહાર.

ચાલુક્ય ખાસ પોતાના હેતુથી જ ચન્દ્રગુપ્તને શિષ્યનો વેશ પહેરીને પોતાસાથે લઈ આવ્યો હતો, અને શિષ્યનો તેણે જે બધા વૃત્તાન્ત રાક્ષસને કહી સંભળાવ્યો, તે સર્વ વૃત્તાન્ત ચન્દ્રગુપ્તનો જ હતો. રાક્ષસે એ બધા વૃત્તાન્ત સાંભળ્યો, તે આશ્ચર્યચકિત થયો અને અંતે પોતાની પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે નન્દનો અંકુર જે ચન્દ્રગુપ્ત તેની સેવાનો સ્વીકાર તેણે આનંદથી કર્યો. રાક્ષસ પાછો સચિવપદે નીમાયાથી ભાગ્ય-રાયણ મનમાં કાંઈક અસંતુષ્ટ થયે। પરંતુ ત્વરિત જ ચાલુક્યે તેને સમજાવીને શાંત કરી નાંખ્યો. રાક્ષસ અને ચાલુક્ય એ બન્ને એક થયા. એટલે પછી પૂછવું જ શું હોય? સલૂક્ષસ અને મલ્લયકેતુ પોતાનાં સૈન્યો લખને આવે, તે પહેલાં જ તેમણે પોતાની એક પ્રચંડ સેના તૈયાર કરી- તે સેનામાં ૬૦૦૦૦૦ પાળદળ, ૩૦૦૦૦ ઘોડેસ્વાર અને ૯૦૦૦ હાથી હતા. એવી પ્રચંડ સેના હોય અને ચન્દ્રગુપ્ત જેવો તરુણ, મહત્વાકાંક્ષી અને શર પુરુષ તેનો નેતા હોય, એટલે પછી તેના વિજયમાં શંકા જ શાની રહે? પહેલે ફટકે જ સલૂક્ષસ અને મલ્લયકેતુનાં સૈન્યોની તેમણે

ધૂળધાણી કરી નાંખી; અને લગભગ વર્ષથી દોઢ વર્ષ જેટલા ટૂંકા સમયમાં જ ચન્દ્રગુપ્તે સલૂક્ષસને કાશ્મીરથી પેલી તરફ હાંકી કાઢ્યો. અંતે સલૂક્ષસે ચન્દ્રગુપ્ત સાથે સુલેહ કરીને ।સંધુ નદીની પશ્ચિમે આવેલો સર્વ દેશ છોડી દીધા. એ છોડેલા દેશમાં ગાંધાર દેશ પણ આવી ગયો હતો. તેણે પોતાની એક પુત્રીનું ચન્દ્રગુપ્ત સાથે લગ્ન કરીધું અને પોતાના એક મેગાસ્થનીસ નામના એલચી (પ્રતિનિધિ) ને ચન્દ્રગુપ્તની રાજધાનીમાં રાખ્યો. પર્વતેશ્વરને અંધનમુક્ત કરવામાં આવ્યો અને ત્યારથી તે ચન્દ્રગુપ્તનો માંડલિક થઈને રહ્યો. રાક્ષસે સચિવ પદવીને સંભાળી અને સલૂક્ષસનો એક બે વાર પરાજય થયો, એટલે થોડા દિવસ પછી ચાણક્ય પોતાના હિમાલયમાંના આશ્રમમાં ચાલ્યો ગયો અને ત્યાં તપશ્ચર્યા કરતો કાળ વ્યતીત કરવા લાગ્યો. ચન્દ્રગુપ્તે આશ્રમમાંના પોતાના બધા સહાધ્યાયીઓને પાટલિપુત્રમાં બોલાવ્યા અને તેમને પોતાના સૈન્યમાં સારાસારા અધિકારો આપ્યા. રાજકુળના ગોધનના સંરક્ષણનું કાર્ય તેણે પોતાના પાલક પિતા ગોપાલને સોંપ્યું. પોતાની સાપત્ન માતાઓને ચન્દ્રગુપ્ત ધણા જ આદરથી રાખવા લાગ્યો. પોતાની માતાએ પોતાના લાભ માટે આટલાં બધાં વિલક્ષણુ સાહસો કર્યાં, તેથી ચન્દ્રગુપ્ત પોતાને મૌર્યના (મુરાના પુત્રના) નામથી ઓળખાવવા લાગ્યો. તેણે નન્દ નામનો ત્યાગ કર્યો હતો, છતાં પણ રાક્ષસ તો તેને નન્દ જ જાણતો હતો. વૃન્દ-માલા અને તેના ઉપદેશથી સુમતિકા એ બન્ને પરિચારિકાઓ બાહ્ય યોગિનીઓ થઈ. વસુભૂતિના નિર્વાણપદે જવાપછી સિદ્ધાર્થક વિહારનો અધિકારી થયો અને તેણે પોતાના વિહારનો ધણો જ બહોળો વિસ્તાર કર્યો, એના પ્રયત્નથી બૌદ્ધ ધર્મનો પ્રભાવ ધણો જ વધવા લાગ્યો-તેનું પ્રાબલ્ય વિશેષ થયું.

સમાપ્ત.

“ ગુજરાતી ” પ્રેક્ષમાં વેચાતાં પુસ્તકો.

—***—

કી. રૂ. આ.

- નીતિસુધાતરંગિણી**—આ પુસ્તક હિંદુસ્તાની ગ્રંથનું ભાષાંતર છે. ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં એની સાત આવૃત્તિ થયેલી છે. નીતિના સંબંધમાં એમાં જુદી જુદી સરસ વાર્તાઓ આપેલી છે. બાળ, ટક્ક, સ્ત્રી પુરુષોના હાથમાં એ શૃંગારરૂપ થઈ પડે એવો અતિ ઉત્તમ ગ્રંથ છે. એમાંથી નીતિ સાથે ધર્મનનાં એવાં સૂક્ષ્મ તત્ત્વો જાણવામાં આવે છે કે, જેવાં બીજા ગ્રંથમાંથી ભાગ્યે જ મળી શકે. ૧-૦
- વિક્રમ ની ૨૦ મી સદી**—ચાલુ જમાનાની અદ્ભુત સાંસારિક વાર્તા—શેઠીયાઓના છોકરાઓની છટેલાઇ—એક સ્થાપનારાઓની સ્વાહનીતિ—મીલ એજંટોની ઘંડાઇ—મુંબઈની સોનેરી ટોળીનાં પરાક્રમો—હાઇકોર્ટના અંધર અને હાય હાય—નામચીન શેઠીયાઓની અક્ષણના નમુના અને સંત પુરુષોનું માહાત્મ્ય. આ એક આ જમાનાની real ખરી અને તેવી નવલ કથા છે.... ૩-૦
- સરસ કાદમ્બરી**—આજુબટ્ટની કાદમ્બરી, એની સરળતાથી આમાં ઉતારી છે કે, વાચકને લાંબા લાંબા વાક્યોથી ગુંચવાવું પડતું નથી. ભાષા ધણી સરળ છે. ૧-૦
- અદ્ભુત વિક્રમાદિત્ય ભાગ ૧ લો**—એમાં વિક્રમાદિત્યનું અદ્ભુત જીવન ચરિત્ર વર્ણવ્યું છે. પરદુઃખલંબક રાજા વિક્રમે જે અનેક પરમાર્થનાં મહાન કાર્યો કર્યાં છે, તે સર્વ વાર્તારૂપે દર્શાવ્યાં છે. સર્વ મળી અગીઆર વાર્તાઓ જુદા જુદા વિષયોપર લખવામાં આવેલી છે. ૧-૦
- વિક્રમોર્વશોય નાટક**—મહાકવિ કાલિદાસકૃતનું ગુજરાતીમાં ભાષાંતર કરનાર રા. કિલાબાઇ ધનશ્યામ ભટ્ટ. કોલેજના વિદ્યાર્થીઓને ઉપયોગી થાય તેવા હેતુથી આ ભાષાંતર તૈયાર કરવામાં આવ્યું છે. મૂળ નાટક પર વિસ્તારવાળી ટીકા આપવામાં આવી છે અને ભાષાંતર શબ્દે શબ્દનું છતાં સાધારણ વાંચનારને પણ પુરતો આનંદ આપે તેવું છે. મહાકવિ કાલિદાસનું જીવનવૃત્ત ગુજરાતી ભાષામાં ન છપાયલું એવું વિસ્તારવાળું ને છેલ્લામાં છેલ્લી શોધને અનુસરી આપવામાં આવ્યું છે.... .. ૧-૧૨

માત્ર “ગુજરાતી”ના ગ્રાહકોને જ
સસ્તા ગ્રંથો.

—૪૪—

	કી.	રૂ. આ.
૧ જીવનું નર્મ ગદ્ય-વધારાને કવિની છબી સાથે. ...	૧-૪	૧-૪
૨ ગુજરાત સર્વસંગ્રહ-કવિ નર્મદનો રચેલો અને સરકારે છપાવેલો	૧-૦	૧-૦
૩ એમ. એ. બનાકે ક્યોં મેરી મીટી ખરાબકી (નવ- લકથા)	૧-૦	૧-૦
૪ આજકાલનો સુધારો કે રમણીય ભયંકરતા (નવલકથા)	૧-૦	૧-૦
૫ વેદાંત ધર્મ પ્રકાશ-વિષ્ણુબાવા પ્રહાર્યારી કૃત. એ ગ્રંથમાં ધર્મના ધણા ગૂઢ વિષયોના સાદી ભાષામાં એવા સચોટ ખુલાસા આપ્યા છે કે જેવા બીજે સ્થળે ભાગ્યે જ વાંચવામાં આવશે.	૦-૧૪	૦-૧૪
૬ દેશ વ્યવહાર વ્યવસ્થા-કવિ નર્મદનો ન છપાયેલો અર્થ- શાસ્ત્રનો ઉત્તમ ગ્રંથ	૦-૧૪	૦-૧૪
૭ ધર્મવિચાર-અદ્વિતીય નિબંધોનો સંગ્રહ-નર્મદકૃત ...	૦-૧૨	૦-૧૨
૮ ગંગા-ગુર્જર વાર્તા-શિવાજીની સુરતની લૂટ. ...	૦-૮	૦-૮
૯ ધાતુ સંગ્રહ-ટેલર અને વજ્રલાલ શાસ્ત્રીનો રચેલો અને સરકારે છપાવેલો.	૦-૬	૦-૬
૧૦ ભાગવત એકાદશ સ્કંધ-મૂળ અને ભાષાંતર-ચિત્ર, પાકું પુસ્તક, સુંદર કાગળ	૦-૬	૦-૬
૧૧ રામ જાનકી દર્શન-નાટક-નર્મદકૃત.	૦-૬	૦-૬
૧૨ આજકાલ વિજય નાટક-નર્મદકૃત	૦-૪	૦-૪
૧૩ ધાસીરામ કોટવાલ-પેશાના વખતની બહુ રમુજી-ચાનક અને જ્ઞાન આપનારી વાર્તા	૦-૪	૦-૪
૧૪ સારશાકુંતલ-નાટક-નર્મદકૃત.	૦-૪	૦-૪
૧૫ નમ કવિતા-સુરત મીશન પ્રેસમાં છપાયેલી...	૦-૨	૦-૨
૧૬ નમ કવિતા-સુરત સોદાગર પ્રેસમાં છપાયેલી. ...	૦-૧	૦-૧

—૪૪—

ઐતિહાસિક નવલકથાઓ

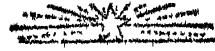
	રૂ.આ.પા.
દેશોન્નતિનો મોહન મંત્ર (મણિલાલ ઇ. દેશામકૃત)...	૦-૧૨-૦
અમારું તે અમારા માટે (આયલેન્ડનો સ્વાતંત્ર્ય યુદ્ધ)	૦-૧૨-૦
લીલા (લયલા અથવા ગ્રેનેડાનો ધેરા)	૧- ૮-૦
મીસરની મહારાણી કલીઓપાત્રા	૩- ૦-૦
બાદશાહ જહાંગીર	૦-૧૨-૦
પરચીસશે વર્ષ પૂર્વેનું હિંદુસ્તાન અથવા અંદ્રગુપ્ત અને ચાણક્ય	૩- ૦-૦
બેટનો બળવો અથવા રાજબા રણસુંદરી	૧- ૮-૦
વિક્રમ અને કાપાલિક	૦-૧૨-૦
વીર જયમલ અને ચિતોડ	૦- ૮-૦
ગંગા-એક ગુર્જર વાર્તા	૧- ૮-૦
શિવાજીની સરતની ભૂંટ	૧- ૮-૦
લાલ ઉદેરાની વાર્તા	૨- ૦-૦
ધાસીરામ કોટવાલ	૦- ૮-૦
મહારાણી વિક્ટોરીયા	૧- ૮-૦
ઔરંગઝેબ	૧- ૪-૦

મળવાનું ઉકાણું :

“ગુજરાતી” પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ

સામુન બિલ્ડીંગ, એલ્ફીન્સ્ટન સર્કલ, કોટ, મુંબઈ

“ગુજરાતી” પ્રેસની ઐતિહાસિક નવલકથાઓ

મહારાણી મયલુલ્લા અથવા ગુજરાતની માતા ...	
પરાધીન ગુજરાત	
‘લાસીનું’ સુદ	૨-૦-૦
નાના સાહેબ અથવા સ્વધર્મ માટે પ્રાણપાત્ર ...	૩-૦-૦
સુરીદે શયવાન અથવા ગણબારમાં માયલા અત્યાચાર	૩-૦-૦
સિવમગર સુલવાન અથવા તલ્વાર કે દુરાન ...	૩-૦-૦
ધોધી અને ચનેસર અથવા ઠગનો ટેસરી ...	૩-૦-૦
અમરગર્જના	૩-૦-૦
અગરેશરી ઠટારી અને તોગારી તલ્વાર ...	૩-૦-૦
શત્રુજયનો શ્યામ અને ભોગણીનું અપ્પર ..	૩-૦-૦
પાટણની પ્રતિષ્ઠા અને કુમારપાળ નામદેવ ...	૩-૦-૦
મહારાણી લક્ષ્મીબાઈ	૩-૦-૦
મહાશાહધિરાજ	૩-૦-૦
ગુજરાતનો ગુઝાતો દીપક	૩-૦-૦
ગુજરાતના વેરની વસુલાત	૩-૦-૦
રક્તપિપાસુ રાજકુમારી	૩-૦-૦
વીર જયમલ ૦-૮-૦ : : વિક્રમ ને કાપાલિક	૦-૧૨-૦

“ગુજરાતી” પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ

સાચુન બિહારીંગ, એલ્ફિન્સ્ટન સર્કલ, ડાહ, મુંબઈ

